

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК
КЊИГА XLVI

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
et
INSTITUT DE LA LANGUE SERBE

RECUEIL
DE DIALECTOLOGIE
SERBE
XLVI

TRAITÉS ET MATÉRIAUX

Comité de rédaction

*Dr Nedeljko Bogdanović, Dr Drago Ćupić, Dr Pavle Ivić,
Dr Dragoljub Petrović, Dr Asim Peco, Dr Slobodan Remetić*

Rédacteur en chef

PAVLE IVIĆ

BEOGRAD
1999

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

СРПСКИ
ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ
ЗБОРНИК
XLVI

РАСПРАВЕ И ГРАЂА

Уређивачки одбор

*Др Недељко Богдановић, др Павле Ивић, др Драгољуб Петровић,
др Асим Пецо, др Слободан Реметић, др Драго Ђујић*

Главни уредник

ПАВЛЕ ИВИЋ

БЕОГРАД
1999

Секретар часописа
др Никола Рамић

У финансирању ове књиге учествовало је
Министарство за науку и технологију Србије

Издају
Српска академија наука и уметности, Београд, Кнез-Михаилова 35
и
Институт за српски језик САНУ, Београд, Ђуре Јакшића 9

Израда програма и компјутерска припрема за штампу: Давор Палчић

Штампа:
SVEN Niš

САДРЖАЈ

	Стр.
Љубисав Ћирић: Говори Понишавља	7—262
Никола Рамић: Ливањско-дувањски говорни тип	263—426

ЉУБИСАВ ЋИРИЋ

ГОВОРИ ПОНИШАВЉА

Теркама Александри и Данијели

Овај рад је незнатно измењена верзија докторске дисертације, одбрањене 5. јула 1995. године на Филолошком факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали др Радоје Симић, редовни професор, др Милорад Дешић, редовни професор, и др Недељко Богдановић, редовни професор. Члановима комисије захваљујем за драгоцене савете и сугестије дате у току и после одбране. Посебну захвалност за свесрдну помоћ у свим етапама рада дугујем своме ментору професору Симићу.

Велику захвалност дугујем и рецензентима: проф. др Недељку Богдановићу, проф. др Слободану Реметићу, директору Института за српски језик, који књигу објављује, и академику Павлу Ивићу. Нарочито су примедбе последње двојице много допринеле побољшању текста пред његово слање у штампу. Академику Ивићу срдечно захваљујем још и на незаборавном иницијалном разговору о томе шта би било најкорисније одабрати за тему дисертације.

На крају, најпријатнија ми је дужност да овде поменем све оне добре људе из Понишавља са којима сам данима разговарао, и чији говор чини основу овога рада. Неправедно је издвајати било кога, а немогуће је поменути их све појединачно. Многи, на жалост, више нису међу живима. Кад год се машим ове књиге њихови ликови ми искрсавају пред очима, а њихова имена ће уз текстове живети док и књига буде живела.

САДРЖАЈ

УВОД	19
ПОНИШАВЉЕ	19
Положај и границе	19
Из прошлости Понишавља	20
Становништво и постанак данашњих насеља	25
Подела Понишавља према језичким критеријима	30
Досадашња дијалектолошка истраживања	32
Истраживачки задаци и рад на терену	38
Део први: ГЛАСОВИ И АКЦЕНАТ	41
А. ФОНОЛОШКИ СИСТЕМ	41
Вокали	41
Консонанти	42
Б. ФОНЕТИКА	42
Вокали	42
Вокал <i>А</i>	43
Вокал <i>Е</i>	44
Вокал <i>И</i>	45
Вокал <i>О</i>	46
Вокал <i>У</i>	46
О заменама гласа јат	47
Вокалске секвенце	48
Елизија вокала	50
Редукција вокала	51
Афереза	51
Синкопа	52
Апокопа	52
Покретни вокали	52
Хаплоглогија и сродне појаве	53
Полугласник	54

Вокално <i>Л</i>	59
Вокално <i>Р</i>	63
Консонанти	65
Сонант <i>Ј</i>	65
Сонант <i>В</i>	69
Сонанти <i>Л, Н</i>	71
Консонант <i>Ф</i>	72
Сугласник <i>Х</i>	74
Африката <i>Ѕ</i>	76
Африкате <i>Ч, Џ</i>	77
Африкате <i>Ћ, Ђ</i>	79
Судбина неких старијих сугласничких група	81
Сугласници у сугласничким групама	82
Сугласничке групе у иницијалној позицији	83
Сугласничке групе у медијалној позицији	85
Судбина финалних сугласничких група	91
Испадање и уметање сугласника	91
Метатеза	92
Сугласници на крају речи	92
О неким међусугласничким односима	93
Недоследности система ГП у држању резултата ранијих гласовних промена	93
Судбина финалног <i>л</i>	93
Јотовање	94
Палатализације	96
АКЦЕНАТ	97
Акценат именица мушког рода	98
Акценат именица женског рода	99
Акценат именица средњег рода	100
Проклиза	100
Атонација	101
Акценат заменица и бројева	101
Акценат придева	102
Акценат презента	103
Акценат императива	103
Акценат имперфекта	104
Акценат аориста	104

Акценат радног придева	105
Акценат трпног придева	105
Део други: ОБЛИЦИ	107
I ДЕКЛИНАЦИЈА	107
ИМЕНИЦЕ	108
I деклинациони тип	108
II деклинациони тип	114
III и IV деклинациони тип	117
Остаци синтетичке деклинације	120
Облици именица уз бројеве	122
Неке семантичке и обличке појаве код именица I деклинационог типа	125
Неке семантичке и обличке појаве код именица II деклинационог типа	126
Неке семантичке и обличке појаве код именица III и IV деклинационог типа	127
ЗАМЕНИЦЕ	127
Личне заменице	127
Удвајање облика личних заменица	134
Лична повратна заменица	136
Именичка заменица КО и ШТО/ШТА	136
Заменице сложене са КО-ШТА	137
Придевске заменице	138
Присвојне заменице	138
Показне заменице	139
Показне заменице за каквоћу	140
Показне заменице за количину	140
Односно-упитне заменице	140
Неодређене и одричне заменице	141
Опште придевске заменице	141
ПРИДЕВИ	141
Компарација	143
Компаратив	143
Суперлатив	144
БРОЈЕВИ	145
ЧЛАН	146
Деклинација заменичко-придевских речи	152
ПРЕДЛОЗИ И ОПШТИ ПАДЕЖ	154

II КОНЈУГАЦИЈА	163
ИНФИНИТИВ	163
ПРЕЗЕНТ	163
ИМПЕРФЕКАТ	167
АОРИСТ	169
ПЕРФЕКАТ	170
ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ	171
ФУТУР	171
ФУТУР II	173
ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ	173
ПОТЕНЦИЈАЛ	173
ИМПЕРАТИВ	174
ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ ТРПНИ	176
НАПОМЕНЕ О ПОЈЕДИНИМ ГЛАГОЛИМА	177
ПОМОЋНИ ГЛАГОЛИ	184
III НЕПРОМЕНЉИВЕ РЕЧИ	185
ПРИЛОЗИ	185
Прилози за време	185
Прилози за место	188
Прилози за начин	190
Прилози за количину	191
Прилози за узрок	192
Творбено-семантички аспект прилошких речи	192
ПРЕДЛОЗИ	194
ВЕЗНИЦИ	194
УЗВИЦИ	196
РЕЧЦЕ И ПАРТИКУЛЕ	198
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	201
ЗАЈЕДНИЧКЕ ОСОБИНЕ ЦЕЛЕ ОБЛАСТИ	201
ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ СУЧЕЉАВАЈУ ЗОНУ II СА ЗОНОМ I	203
ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ СУЧЕЉАВАЈУ ТИП I ^a СА ТИПОМ I ^b	204
ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ ПОВЕЗУЈУ ЗОНУ II И ТИП I ^a	206
ОДНОС ГП ПРЕМА ДРУГИМ П-Т ГОВОРИМА	206
КАРТЕ	209
Карта 1: Мрежа испитаних насеља — списак и скраћенице	209
Карта 2: Фонетизам именица <i>камен</i> и <i>џламен</i>	210
Карта 3: Ликови предлога <i>близо</i> и <i>џозади</i>	210

Карта 4: Ликови заменица <i>какво, њакво</i> и прилога <i>како</i>	211
Карта 5: Суфикси <i>-ак, -ек, -ик</i>	211
Карта 6: Прилог <i>добро/добре</i>	212
Карта 7: Покретно <i>е</i> код бројева	212
Карта 8: Ликови именица <i>хлеб</i> и <i>сир</i>	213
Карта 9: Фонетизам именице <i>гнездо</i>	213
Карта 10: Ликови прилога <i>џек</i>	214
Карта 11: Рефлекси полугласа у именици <i>даждевњак</i>	214
Карта 12: <i>Љ</i> и <i>У</i> (< <i>Љ</i>)	215
Карта 13: <i>ЉБ</i> и <i>БЛ</i> (< <i>Љ</i>)	215
Карта 14: Фонетизам глагола <i>широјим</i>	216
Карта 15: Фонетизам именице <i>јасуљ</i>	216
Карта 16: Партикуле <i>ј, ва, ка, на</i>	217
Карта 17: <i>Ѡ/с</i> у облицима глагола <i>хѡеѡи</i>	217
Карта 18: Прелаз <i>ћ, ђ</i> у <i>ч, џ</i>	218
Карта 19: Алтернације <i>ѡ/ч</i> и <i>ћ/ч</i>	218
Карта 20: Палатализовање <i>к, г</i>	219
Карта 21: Фонетизам лексема <i>гумно</i> и <i>равно</i>	219
Карта 22: Фонетизам именице <i>земља</i>	220
Карта 23: Фонетизам лексема <i>чесма</i> и <i>чизма</i>	220
Карта 24: Ликови придева <i>мали</i>	221
Карта 25: Фонетизам облика <i>уђем</i> и <i>сиђем</i>	221
Карта 26: Судбина групе <i>-зј-</i>	222
Карта 27: Плурал именице <i>човек</i>	222
Карта 28: Наставци <i>-и, -ови; -е, -ове; -је</i>	223
Карта 29: Наставци <i>-ићи</i> и <i>-ијија</i>	223
Карта 30: Заменичке енклитике <i>ју</i> и <i>их</i>	224
Карта 31: Ликови заменице <i>ми</i>	224
Карта 32: Постпозитивна употреба заменица	225
Карта 33: Ликови прилога <i>зими</i> и <i>леѡи</i>	225
Карта 34: Ликови глагола <i>јлачем</i>	226
Карта 35: Употреба упитно-узвичног <i>зар не</i>	226
Карта 36: Типови потврдних реченица	227
Карта 37: Типови упитних реченица	227
ТЕКСТОВИ	229
Јелашница	229
Островица	230

Градиште (белопаланачко)	231
Вета	231
Ланиште	232
Шпај	233
Моклиште	233
Ореовац	234
Сињац	235
Црноклиште	236
Темска	237
Ореовица	237
Сопот	238
Завој	239
Крупац (пиротски)	240
Градиште (пиротско)	241
Блато	242
Гњилан	242
Присјан	243
Доња Планиница	244
Резюме	247
СКРАЋЕНИЦЕ	251
ЛИТЕРАТУРА	253

УВОД

ПОНИШАВЉЕ

Положај и границе

1. Извирући испод Кома, једног од врхова Старе планине у Бугарској, Нишава тече кроз Србију долином дугом 151 km пре него што се, десетак километара низводно од Ниша, не улије у Јужну Мораву. Њену долину чине: Пиротска, Ђурђевопољска, Белопаланачка, Островичка и Нишка котлина, међусобно повезане клисурама, од којих је најживописнија Сићевачка, дуга 17 km¹. Општине кроз које пролази ова долина јесу: Димитровград, раније Цариброд, Пирот, Бела Паланка и Ниш.

2. Димитровградска општина је после ослободилачких ратова на Берлинском конгресу 1878. припала Бугарској². После I светског рата 1919. она је припала Србији, односно Југославији. Данас њено становништво чини бугарска национална мањина, а територија припада бугарском језичком подручју³.

С друге стране, Нишка котлина већим својим делом припада Јужном Поморављу. По дефиницији Михајла Костића она „лежи у Нишавско-јужноморавској области, у Доњем Нишављу и северном подручју јужног Поморавља и положена је

¹ Енцикл. Југ. 298.

² В. границе тадашње Србије код Милић. Краљ. Србија, 165–166.

³ Има нечег необјашњивог, феноменалног, у овом „давању“ и „враћању“ становништва и територија. С једне стране, Јован Цвијић говорећи о „често врло живом антагонизму“ Шопова према Бугарима каже да „многе породице од Софије, Враца, Берковице и Видина које су се доселиле у Србију данас се убрајају у најбоље српске породице. Једини Шопови који су се уопште одликовали у јавном животу пореклом су из тих породица“ — Балк. полуостр. 438. С друге стране, моји информатори из Доње Планинице причају да је Планиница била једно јединствено село, па је комисија која је успостављала државну границу пресекла атар, те су поједини чланови породица прешли границу да би обрађивали своју дотадашњу земљу, и за четрдесет година, колико су били у саставу бугарске државе, етнички се толико издиференцирали да се данас осећају Бугарима, формирали засебно село — Горњу Планиницу, говоре „добър ден“ и презивају се на -ов. Идентичну ситуацију сам забележио раније у селу Пресека у Лужници испитујући лужнички говор. Комисија је, држећи се преседине, пресекла село на „куће над пут“ и „куће под пут“, па је и село по томе добило своје име. за четрдесет година становници кућа „над пут“ су постали Бугари, они други су остали Срби, а ја сам имао прилику да, седећи у школској згради, разговарам са људима из оба дела сада поново јединственог села не примећујући никакве разлике у њиховим говорима, док су за то време два учитеља у двама учионицама радили сваки свој посао: један је учио децу српском књижевном језику, други бугарском.

на челу Нишавске удолине“⁴. Потребно је, стога, одредити границе Понишавља, јер је његов говор предмет овог рада.

3. Те границе би изгледале овако: од Доње Планинице, као последњег српског села пиротске општине, линија сече под правим углом Нишаву на исток у правцу села Милојковца обухватајући га, пење се ка Петерлашу, али га не обухвата, јер припада димитровградској општини, затим се билом Басаре усмерава на север до манастира Св. Ђорђа повише Темске, одакле скреће на северозапад обухватајући Осмаково а заобилазећи Бабин Кал, село Белопаланачког Будака, који припада сливу Сврљишког Тимока, затим се изнад Горњег Риња хвата била Сврљишких планина, којим се креће до Плеша, одакле скреће на северозапад и између Ореовца и Пасјаче, мимо Кнез-Села, избија на Горњи и Доњи Матејевац. Од Доњег Матејевца линија поново под правим углом сече Нишаву на запад у правцу Габровца. Од Габровца, обухватајући Радикину Бару, линија удара на југ и повише Драшкове Кутине хвата се била Суве планине, којим се креће до Големог врха повише Штрбовца. Од Големог врха поново скреће на исток пролазећи поред Братишевца и Горњег Стрижевца, које оставља Лужничкој котлини, избија на Голаш, са кога се спушта до изнад Понора, обухватајући га, а затим креће у правцу села Раснице, Присјана и Камика обухватајући их, а не обухватајући села Пасјач и Сињу Главу. Од Камика линија води право на Доњу Планиницу, где се круг и затвара.

4. Географски Понишавље се дели на Горње, Средње и Доње. Горње Понишавље чине Пиротска и Ђурђевопољска котлина⁵. Поједини аутори у Горње Понишавље убрајају и Висок, осојни предео иза Басаре и Видлича у сливу Височице⁶. Средње Понишавље чине Белопаланачка котлина⁷ и Коритница⁸. Доње Понишавље чине Островичка котлина и део Нишке котлине до границе Понишавља⁹.

5. Два главна центра којима су гравитирала села Понишавља била су, како у прошлости тако и данас, Ниш и Пирот. Гравитациони утицај Пирота био је у прошлости јачи него данас „и ширио се до Сићевачке клисуре и Сврљишких планина“¹⁰. Једно време Белопаланачка котлина је припадала нишком региону, да би новом територијалном организацијом Републике Србије поново припала Пиротском округу. Да и оваква микрорегионална издељеност Понишавља неће остати без последица на пружање и распрострањеност појединих изоглоса, видеће се касније.

Из прошлости Понишавља

6. Због свог врло повољног географског положаја Понишавље је било насељено од најстаријих времена. Преисторијска налазишта су констатована у атарима Јелашнице (кремени са костима медведа — *ursus* и пећинског пса — *canis spealeus*),

⁴ М. Костић Ниш. котл. 295.

⁵ М. Костић Ђпољ. котл. 27–43.

⁶ Ћирић Насеља 129.

⁷ М. Костић Бол. котл. 9.

⁸ Коритничку котлину чине седам села у сливу Коритничке реке, а уобичајенији народни назив за њу је *Корубина* — М. Костић Коритница 193–195.

⁹ Ми смо за границу пружања Понишавља у правцу Ниша узели линију Доњи Матејевац — Габровац, јер се дотле простире С-З дијалекат, који улази у круг нашег интересовања у овоме раду.

¹⁰ Ћирић Насеља 122.

Брзог Брода, Габровца, Горње Врежине, Доње Студене, Доњег Матејевца, Нишке Бање (камени чекић и бронзанодопска керамика), а преисторијска насеља у атари-ма Доње Врежине и Малче. Околина Ниша је у то време била једна од четири области у којима се простирала отаџбина Дардана, народа са стадима оваца и коза (чувени дардански сир), који се бавио и ловом и риболовом и имао много робова¹¹.

7. Око 280. године пре н. е. Келти су основали насеље из кога ће се ходом времена развити данашњи Ниш. Тај праисторијски Ниш је егзистирао скоро два века¹². Исте године кад и преисторијски Ниш, Келти су основали и насеље из кога ће се много доцније развити данашња Бела Паланка. Ово насеље они су прозвали Ремезијана, по келтском (галском) племену Ремима¹³.

8. Од највећег значаја за будућу историју овога краја била је римска колони-зација и изградња војног и трговачког пута (Via militaris) од Београда до Цариграда (деоница од Београда до Ниша завршена 33. или 34. г. н. е.). Дуж трасе овога пута настала су прва организована насеља. Имена ових места, њихов распоред и међусобно растојање у миљама, доносе антички итинерари — спискови путних станица. Станице које наводе итинерари на подручју Понишавља углавном су убициране, мада се о појединима још воде дискусије. Тако најпознатији од њих — Јерусалимски итинерар (Itinerarium Hierosolymitanum) наводи следећа имена: c i v i t a s Naiso; m u t a t i o Redicibus, Ulmo, Latina, Translitis; m a n s i o Romansiana и Turribus, тј. г р а д Ниш; о д м о р и ш т а Просек, Островица, Теловац или Црноклиште (?), Суково или Димитровград (?); станице у којима се могло ноћити и снабдети храном Бела Паланка и Пирот¹⁴.

9. Најзначајније античко место у Понишављу била је Ремезијана, о чему сведочи богат археолошки материјал¹⁵. Она се из првобитне путне станице развила у аутономни град (municipium) и постала верски и књижевни центар са епископом Никетом на челу, као и седиште годишњег Сабора (Concilium) свих горњомезијских градова¹⁶.

Римски град Ремезијану су опустошили и разорили Хуни 441. и 447, а град је до темеља порушен 540. године приликом бугарске провале. На рушевинама Ремезијане за владавине цара Јустинијана подигнута је средином V века византијска Румизијана. Она је била богат град, са рудницима гвожђа у околини, на чије трагове се и данас наилази у атару села Космовац, а још више у топономастици. У време грозничаве градитељске и војничке активности Јустинијанове владавине (Нишлије родом) око Румизијане је подигнуто тридесетак кастела са задатком да, између осталог, штите рудокопе и рударско насеље (Freggaria).

Румизијана је разорена при навали Словена у VII веку. Функцију насељског (жупског) средишта преузело је суседно Мокро, данашње село Мокра. Словени ће у другој половини VIII или првој половини IX века на развалинама Румизијане подићи средњовековни град Извор, са висинским заштитним утврђењем на Великом курилу (539 m) и низинском насеобином — подграђем — у подножју крај снажног

¹¹ М. Костић Ниш. Котл. 296–297.

¹² М. Костић н. д. 297.

¹³ М. Костић Бпл. котл. 30.

¹⁴ Петровић Ант. Пониш. 178.

¹⁵ Гушић Ремезијана 21–35.

¹⁶ Петровић н. д. 180.

крашког врела, које се и данас зове Врело. У XV веку турска освајачка сила ће разорити Извор, али ће га касније поједини њени виликостојници обнављати, по којима ће варош добијати више имена: Мехмед-пашина паланка, Муса-пашина паланка, Мустафа-пашина паланка, а последњи турски назив: Ак-паланка биће, после ослобођења 1876. године, преведен у данашње име Бела Паланка¹⁷.

10. На невеликом растојању од Ремезијане развијао се у античко доба *mansio Tutribus*, данашњи Пирот. Али, док се Ремезијана развила, како смо видели, у аутономни град, Пирот је остао то што му име каже: успутна станица са кулом мотриљом (*turris* = кула)¹⁸, бар према досадашњим сазнањима, јер су „писани извори шкрти, а археолошки подаци недовољни да се развој града прати у појединостама“¹⁹.

Тек у XIV веку помиње се први пут Пирот данашњим именом²⁰. Касније Турци уводе свој назив за њега: *Şehirköy* (Шехирџој у значењу „варошко или царско село“) ²¹. По ослобођењу од Турака остало му је данашње име Пирот.

11. Античко становништво у Понишављу је, судећи по ономастичким подацима, поготову топономастичким, било врло разнородно, са домороцима трачког, илирског и келтског порекла²². Видови живота су, такође, били разноврсни: насеља поред пута, тврђаве, рударски центри, пољопривредна добра, планинско сточарење²³. Словенска асимилација затеченог балканског становништва, претежним делом романизованог, имаће крупне последице на језик у источној половини јужнословенског подручја, па и Понишавља.

12. Први словенски упади на византијску територију започели су у VI веку у заједници са Аварима. Временом су достигли велике разmere. Војничке походе заменили су у VII веку таласи незадрживог насељавања.

Биле су две гране Јужних Словена које су се паралелно пребацивале преко лимеса — утврђене границе Царства на Дунаву: источна, која је стизала преко Дакије и Дунав прелазила источно од Ђердапа, и западна, која је стизала преко Паноније, и Дунав прелазила западно од Ђердапа. Пукотина између ових двеју грана је постојала још у прапостојбини Словена, али ће она тек по доласку на Балкан постати судбоносна, између осталог и кад је језик у питању: створиће се на једној страни језичка група коју чине: српски, хрватски и словеначки језик, а на другој страни група коју чине бугарски и македонски језик (и некадашњи старословенски).

13. Павле Ивић је лингвистичким фактима показао правце наступања и границу која је омеђила ове две гране по пристизању у нову постојбину. Он каже: „Пажњу истраживача привлачи нарочито једна велика скупина очигледно давнашњих изоглоса које иду углавном заједно од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско-бугарске границе до Осогова, а затим у широком луку

¹⁷ М. Костић Бпл. котл. 143–149.

¹⁸ К. Костић Историја Пирота 11.

¹⁹ Петровић н. д. 182.

²⁰ О овоме в. и Ћирић Истраживања 19.

²¹ Ћирић Насеља 162.

²² Папазоглу Племена 173 и даље.

²³ За Влахе Константин Јиречек каже да су потомци подунавских Римљана, које је навала народа од V века потисла далеко на југ; они су сами себе звали Романима у Далмацији, а Аромунима у Македонији — в. Јиречек Историја Срба II 34.

кроз североисточну Македонију до Овчег поља и Скопља, и даље јужно од Тетова ка албанској етничкој граници око Шар-планине. Не улазећи у детаљно набрајање ових појава навешћемо неколико најважнијих, симболишући сваку само по једним паром примера, узетим из књижевних језика српскохрватског и бугарског, од којих први илуструје (у начелу) ситуацију западно од оцртане линије, а други стање на истоку од ње: сх. *дан* са истим вокалом као *сан* : буг. *ден*, али *сѣн* са друкчијим вокалом, сх. *рука* : буг. *рѣка*, сх. *земља* : буг. *земя*, сх. *ноћ* : буг. *нощ*, сх. *међа* : буг. *межда*, сх. *њега* : буг. *него*, сх. *шресемо* : буг. *тресем*, сх. *шресу* : буг. *тресѣт* (са -*ѣ* на крају). Сасвим је извесно да све ове разлике, по којима данас јужнословенске говоре делимо на западнојужнословенску и источнојужнословенску грану, потичу из дубоке старине, свакако не мање од око хиљаду година²⁴.

14. Припадници западне гране Јужних Словена продирали су долином Велике Мораве, затим Јужном Моравом и Нишавом, испуњавајући постепено цео моравски слив, а припадници источне гране с оне стране међе. Словени, као равничари и земљорадници, у почетку су избегавали планинске терене, које су настањивали сточари Румуни (Власи) и Арбанаси, и који су задуго правили тампон-зону међу Србима и Бугарима, што је омогућило диференцирање њихових језика, како показују поменуте изоглосе²⁵. Академик Ивић првобитну постојбину Румуна и Албанаца и смешта у Источну Србију²⁶. Када је популација Словена нарасла, почела је њихова експанзија и ка планинама, при чему су потискивали Румуне ка Дунаву и даље у данашњу Румунију, или их асимиловали, а Албанце ка Косову и Метохији. Контакт словенског језика са овим несловенским језицима имао је за последицу појаву тзв. балканизама у српским говорима Источне Србије, као и у бугарском и македонском језику (драстично смањење броја падежа, губљење инфинитива, удвајање облика личних заменица, аналитичка компарација, скраћивање свих других акцената).

15. Може се рећи да је Понишавље у средњем веку делило судбину Цариградског друма у сложеним односима међу тадашњим балканским државама: Византијом, Србијом, Бугарском и Турском, Цариградски друм, који се пружао од византијске престонице на Босфору преко Среца, пиротског краја, Ниша и Браничева до Београда, био је кичма византијске моћи и политике на Балкану. Византија га је грчевито бранила, и тек потпуно надјачана у борби невољно напуштала. То значи да се и Понишавље налазило у жижи византијских интереса.

Понишавље је, најпре, потпало под власт ојачале бугарске државе у IX и X веку. Почетком XI века Византија је поново обновила своју власт на читавом Балканском полуострву, а њене границе су поново избиле на обале Саве и Дунава. Када је током XII века Угарска закорачила у балканске земље потчињавањем Хрватске и Босне, Византија је схватила да је битка за Цариградски друм постала пресудна, па је предузела читав низ мера за одбрану друма и предела кроз које он пролази: дограђује стара и гради нова утврђења, обнавља бедеме Београда, Браничева и Ниша. У XIII веку Понишавље поново долази под власт Бугарске. Затим је у другој половини XIV века на сцену ступила Турска. Она је у више покушаја чињених из разних правца настојала да покори Србију, што јој је коначно и пошло за руком

²⁴ П. Ивић Срп. народ 18–19.

²⁵ Потпунији списак ових изоглоса в. у П. Ивић Дијалект. 14–16.

²⁶ П. Ивић Срп. народ 26–28.

1459. године. Понишавље је пало четири године раније и биће у турском ропству до 16. децембра 1877. године.

16. У целом овом периоду Понишавље је у више наврата било у српским рукама. У другој половини XII века српска држава почиње борбу за Поморавље. Године 1172. Срби се помињу у области око Ћуприје (Равно). Најтеже је било освојити Цариградски друм. Стефану Немањи то полази за руком у борбама 1182–1183, када у савезу са Угарском заузима област Ниша, Пирота и продире до Софије. Понишавље накратко улази у састав српске државе. Али је Немања остао сам против Византије, јер су се угарски одреди повукли. Он покушава да склопи савез са Фридрихом I Барбаросом, који се спрема за III крсташки рат, али безуспешно. Године 1190. побеђен је на реци Морави од византијске војске, коју је лично предводио цар Исак II Анђео. Тако су за извесно време изгубљени Поморавље и Понишавље.

У другој половини XIV века, после Маричке битке 1371, дошло је до прераподеле феудалних снага у Србији. Један део властеле је принуђен да прихвати турско вазалство (Мрњавчевићи, Драгаши), други је ојачао свој положај. Нарочито се издвојио кнез Лазар Хребељановић, који је завладао читавим Поморављем, држао Ниш и део Источне Србије. Има података да је водио борбе са Турцима у пиротском крају после пада Софије 1382. године²⁷, јер је „град Пирот са Жежевичком клисуром (Драгоманским кланцем) био источна капија српске државе“²⁸. Друго сведочанство да је пиротски крај, значи и Понишавље, био у српским рукама у овом периоду јесу манастири Поганово, чији је ктитор био Константин Драгаш, сестрић цара Душана²⁹, и манастир Св. Димитрија у Дивљани, задужбина браће Мрњавчевића³⁰.

И из времена Деспотовине има података о борбама Срба да задрже Понишавље. Тако Константин Филозоф у биографији деспота Стефана Лазаревића пише како је он са војском стигао у пиротски крај и опленио околне турске земље³¹. Деспот Ђурађ Бранковић, настојећи да обнови борбу за ослобођење Србије, склапа савез са Угарском и организује велики ратни поход према средишту Турске. Године 1443. удружена српско-угарска војска, предвођена краљем Владиславом и деспотом Ђурађем, наступала је старим правцем преко Ниша и Пирота ка Софији, где је стигла у децембру, али се због изузетно лоших временских услова вратила натраг. Последња велика битка одиграла се 2. јануара 1444. на планини Куновици, у којој су Турци тешко поражени³². Али је у исто време са овом победом утрнула последња нада Срба да се одбране од турске најезде. А онда се спустио петвековни мрак...

²⁷ Станој. Ист. срп. нар. 160.

²⁸ К. Костић Историја Пирота 13.

²⁹ Калић Пирот у ср. в. 192.

³⁰ А. Ивић, Грађа 200.

³¹ Калић н. д. 198.

³² О овој бици имамо следећи податак: „У великој битци на Куновици која се водила и у западном делу Белопаланачке котлине и у којој је деспот Ђурађ Бранковић жестоко потукао Турке, један убијени блиски рођак султанов као и хиљаде палих муслимана сахрањено је у Тамњаници. Трагови тог средњовековног гробља налазе се у атару Тамњанице на месту Клепало“ — М. Костић Бил. котл. 138.

Становништво и постанак данашњих насеља

17. Понишавље је у турски период ушло као густо насељено подручје. О томе сведоче турски катастарски дефтери с краја XV и током XVI века.

Михајло Костић за Доње Понишавље наводи дефтер из 1498. године у коме је „у оквиру Нишке котлине без Добрича од укупно 56 данашњих села под идентичним, или готово истим, именом уписано 35“³³. Од њих ми ћемо поменути само она која улазе у наше границе Понишавља: Банцарево, Брзи Брод, Габровац, Горње Врежине, Доње Врежине, Горња Студена, Горњи Матијевац, Доњи Матијевац, Јелашница, Каменица, Кнез-Село, Куновица, Малча Горња, Бане (село Бања у саставу Нишке Бање), Бања Кутина (Прва Кутина), Чокоте (Чукљеник).

У Средњем Понишављу исти аутор је, користећи више дефтера и „регистара о данцима“, сва насеља „по времену постанка и старости“ поделио у четири групе: I средњовековна насеља; II старија села из времена пре XVIII века; III млађа насеља из друге половине XVIII века и позног турског доба; IV нова села из периода по ослобођењу од Турака. Ми ћемо поменути само насеља из прве три групе.

I Извор (Бела Паланка), Клисуре, Ново Село, Моклиште, Мокрин (Мокра), Орља, Црноклиште, Козја, Тамњаница, Љубатовица, Доња Глама, Горња Глама, Градиште, Топоница, Вета, Долац, Дражево, Трешњанци, Бабин Кал, Сињац, Шљивовик, Пајеж, Црвенчево, Мирановац, Станичење, Доња Коритница, Витановац, Враниште. Аутор затим додаје и ово: „Мада се у доступним изворима не спомињу, поуздано су средњовековна насеља и Букуровац и Горњи Рињ“.

II Космовац, Црнче, Дол и Крменица.

III „У ову групу долазе сва остала већа села међу којима и нека од оних која су се развила из читлука, или су обновљена уз читлуке. То су: Вргудинац, Глоговац, Црвени Брег, Шпај, Лесковик, Чифлик, Крупац, Теловац, Клење, Врандол и Ланиште“³⁴.

18. За Горње Понишавље податке износи др Јован Ћирић. За пиротску општину он каже да од 73 насеља по попису из 1971. постоје подаци у турским и другим изворима у периоду од XV до XVII века за 56 насеља. За поједина од њих тешко је, или немогуће, одредити убијацију, а помињу се у изворима XV или XVI века. Таква су: Макове, Черасниче („мало је изгледа да је у питању Расница“), Негожане, Прелесје, Длги Дел, Вирбовниче, Бухловча, Гали Лог, Берул, Чудовча, Билочча, Кисловча, Бардар, Сутрудерки, Комил, Радович, Гска, Иснои, Лешница, Попражева, Алуша (или Аљуша), Горњи Мирин, Магура (или Мађура), Алванеш, Вихиндол, Бања, Карвица, Баснач, Кириловче, Боп, Истружиште, Израна (можда Ржана), Горње Карие, Средорек (код Барје Чифлика), Радуште, Бунаја, Клокотеш, Ропот (изнад Раснице).

У другој половини XVIII и током XIX века настао је изван број чифчијских села. Таква су: Алачев Чифлик (данашњи Велики Јовановац) Барје Чифлик, Брђин Чифлик (код Крупачке мочваре), Мачков Чифлик (пored Крупца), Горња Раковица (изнад Крупца); а чифчијски систем је изазвао понегде пресељавање или

³³ М. Костић Ниш. котл. 302.

³⁴ М. Костић Бпл. котл. 137–141.

гашење села, какав је случај са Чакр-Извором (код Крупачке мочваре) и (Доњом) Раковицом (западно од Крупца, која се раселила делом и због куге 1837. године).

Од данашњих пиротских села у дефтерима XV–XVII века се помињу следећа, понека у нешто другојачијим ликовима: Бозовик (данашње Базовик), Бела, Буриловац — Барилофча (Бериловац), Балата, Пирмикур (Блато). Брлог, Болов Дол, Балев Дол, Братовци, Брајкофча — Брајкофче (Браћевци или Брајковци), Горна Луканија (Велика Лукања), Иржина Висока (Височка Ржана), Власи, Војнукофча — Војнегофча — Војнугофче (Војнеговац), Виранеште (Враниште), Градешнице — Градашнице (Градашница), Градеште — Заганица (Градиште), Гостуша, Добри Дол, Дојкинче (Дојкинци), Дирча Мерилиз (Држина), Завиј (Завој), Извор, Искрофча (Искровци), Горне Лаботине — Горна Јалботина (Јалботина), Иеловича (Јеловица), Копрештиче (Копривштица), Костурче (Костур), Курпич — Курупич (Крупац), Куманофча (Куманово), Паскашија (после припајања Србији Милојковац), Инишор (Нишор), Обрениште (Обреновац), Ореховиче (Ореовица), Орља, Осмаковче (Осмаково), Паклешиче (Паклештица), Долне Пастача (Пасјача), Смердан — Исмердан (Петровац), Планинци — Планинче (Доња и Горња Планиница), Покривеник, Иржана — Ржана (Пољска Ржана), Понор, Пиресиан — Пресјан (Присјан), Храсница (Расница), Хрсовјани — Хрсовча — Хрсовче (Рсовци), Русемач (Ресомач), Словина — Исловине (Словиња), Сопот, Истаничене (Станичење), Чорин Дел (Срећковац), Сукобан — Сукова (Суково), Суходол-и кјучјук (Мали Суводол), Суходол-и бузурк (Велики Суводол), Петкожани — Ћопин Чифлик — Чифлик Петкожање (Мали Јовановац), Темска, Толу Дол (Топли До), Чуревидол (Церев Дел), Церова (Церова), Црнокалиште (Црноклиште), Црвенцова (Црвенчево), Чениглафча (Чиниглавци)³⁵.

19. Хришћански свет у Понишављу је трпео зулуме, као и свуда, али живот се како-такко уколотецио. Онда је, крајем XVII века, наступило време сеоба. Тада је и настала позната шопска миграциона струја, која је Горње и Средње Понишавље популацијски празнила све до најскоријег доба. Инверсних струја није било — одлазило се, али се није враћало.

У Доњем Понишављу пражњење је почело после првог аустро-турског рата (1689–1690). Ставивши се на страну хришћанске војске, српско становништво се после пораза са њом и повлачило у пределе преко Саве и Дунава. Друга етапа наступила је после другог аустро-турског рата (1737–1739), у другој Великој сеоби народа. Трећа етапа исељавања наступила је после народног покрета у Србији 1787. у нади да ће Аустријанци поново заратити. Четврта етапа је наступила после 1797. због доласка крцалија и њихових бездушних плјачки и пустошења. Тада су многе породице из Понишавља прешле у Поморавље, Шумадију и, нарочито, у околину Београда.

Највише је у овим сеобама била испражњена Нишка котлина. И то што сеобама, што накнадним масакром хришћана од стране осветнички острвљених Турака. Било је периода да је популацијски била толико испражњена да су сами Турци имали потребу да је поново засељавају³⁶. А оволико популацијско пражњење једне те-

³⁵ Ћирић Насеља 123–174.

³⁶ М. Костић Ниш. котл. 305–307.

риторије и поновно насељавање новим становништвом, које је као по правилу пристизало с југа моравском долином, морало је да има, и имало је, реперкусуја и на језик Доњег, односно Нишког, Понишавља.

Средње и Горње Понишавље, иако пражњено, пражњено је мање. Тако Коста Н. Костић наводи податак да су Турци 1737. потиснувши аустријску војску и српске добровољце попалили у пиротском крају 140 села³⁷. И др Јован Ћирић вели да је у овом периоду било паљења и премештања читавих села. Он, међутим, додаје још један узрок — болештине, нарочито по злу чувену „чуму“, тј. кугу. Та измештања у Средњем и Горњем Понишављу била су најчешће у границама атара села или региона, услед чега је „овим неизванрегионалним сеобама и премештањима становништва и насеља очуван континуитет насеља, очувани су њихови називи, језик и култура становништва“³⁸.

20. Активирајући се у XIX веку српско становништво Понишавља је велике наде у своје ослобођење полагало у Карађорђевог устанак 1804. године. У његовој војсци било је устаника и из ових крајева. Устаници из пиротског и нишког округа су се настањивали у Књажевцу и Зајечару, и по граници, њима су одређене војводе, и сви су горели жудњом да устанак пренесу и на своју територију. За војводе пиротског краја одређени су неки Мита и Маринко, и они су се у кореспонденцији са Карађорђево потписивали као „пиротске војводе“³⁹.

Године 1836. избила је у Пироту буна под вођством Хаџи-Неше Филиповића. Повод за буну је било удруживање пиротског ајана Махмуд Капиџбаше и владике Јеронима, иначе Грка, у немилосрдном глобљењу народа. У периоду од 27. јануара до 10. априла пребегло је у Србију око 1000 људи. Бегунци, распоређени по Књажевцу и околним селима, стану набављати оружје и спремати се да запале цео пиротски крај, због чега је кнез Милош морао да пошаље свог министра Аврама Петронијевића и дунавско-тимочког команданта Стевана Стојановића да народ умире и врате кућама, а он је на Порти издејствовао да се ајан и владика смене и „у сургун пошљу“. У сваком случају, лукави кнез је постигао оно што је желео: у народ је посејао семе буне, а пред Портом се још једном потврдио као фактор без кога је немогуће владати више хришћанима. И неуморни Вук Караџић је из ове буне извукао своју вајду — новог сакупљача народних умотворина у личности пиротског учитеља Проке, који му шаље две песме, штампане у I књизи Пјесама⁴⁰.

Године 1833. постављањем „плота“ на српско-турској граници „од Алексинца до Вршке чуке“ нова српско-турска граница се спустила на југ на огранке Јастрепаца и Сврљишких планина. Протеране турске спахије из српских села и турски грађани-ерлије из српских вароши, лишени својих дотадашњих привилегија и оставши без средстава за живот, утнздили су се међу неослобођено српско градско и сеоско становништво, наметнувши се за господаре и туторе. Притискајући српског сељака тешким аграрним наметима, ти су му муцахири отимали најроднију земљу, па због тога „од 1833–1841. тешко да је прошла и једна година, а да се у непосредној близи-

³⁷ К. Костић Истоп. Пирота 19.

³⁸ Ћирић Насеља 126.

³⁹ К. Костић Истоп. Пирота 21.

⁴⁰ К. Костић и. д. 25.

ни српске границе није десила по каква буна српског становништва Нишке котлине и суседних области“⁴¹.

21. Исељавање се наставило и после ослобођења од Турака. Сада су узроци били економске природе: из пасивнијих крајева се одлазило у развијеније и богатије крајеве нове државе. Не ретко „у печалбу“ се ишло и преко границе, нарочито често у Влашку (Румунију)⁴². Ипак, и поред ових исељавања, и упркос страдању у два светска рата, дијаграм кретања броја становника је имао узлазну линију у Понишављу до шездесетих година XX века. Онда је кренуо низбрдо. Оваквом тренду депопулације доприноси с једне стране висока урбанизација, а с друге стране низак наталитет. Данашња ситуација у погледу насељености, нарочито сеоског под-ручја, то лепо илуструје. Најбоље се то види из следеће табеле⁴³.

Број становника	Општина НИШ		Општина БЕЛА ПАЛАНКА		Општина ПИРОТ	
Година	1921.	1981.	1921.	1981.	1921.	1981.
Цело подручје	62568	230711	20325	18744	53688	69653
Градско подручје	25109	205412	2272	7502	10458	36293
	40,13%	89,04%	11,2%	40%	19,5%	52%
Сеоско подручје	37459	25299	18053	11242	43230	33360
	59,87%	10,96%	88,8%	60%	80,5%	48%

22. Средње и Горње Понишавље се налази у аметанастазичкој шопској области са мањим ретким острвцима досељеника из јужноморавских и вардарских области⁴⁴. Њу карактеришу, као што је поменуто у т. 19, унутрашња, локална сељакања. Ово потврђују истраживања др Михајла Костића за белопаланачки крај⁴⁵. Он наводи следећу табелу:

	родова	домова
Пиротске котлине	7	27
Коритничке котлине	8	17
Заплањске котлине	4	5
Нишке котлине	7	31
Островичке котлине	2	10
Сврљишке котлине	11	76
Белопаланчког Буцака	5	15

⁴¹ М. Костић Ниш. котл. 311.

⁴² В. Николић Из Лужн. 27.

⁴³ Табела је урађена према подацима наведеним у монографији СР Србије 399, 474, 487; као и према резултатима пописа становништва 1991. године.

⁴⁴ В. карту о пореклу становништва северне Србије у Цвијић Балк. полуостр.

⁴⁵ М. Костић Бпл. котл. 54–73.

Ђурђевопољске котлине	10	51
Бабушничке котлине	10	90
Темачкког басена	3	22
Висока	3	6
Димитровградске котлине	1	17
Бугарске (Знепоље, Загорје и уопште)	11	71
Власине	9	76
Битољске котлине	2	40
Тетовске котлине	1	8
Алексиначке колтине	1	1
Књажевачке котлине	1	53
Призренске котлине	1	19
Косова	1	2
Ваљевске котлине	1	1
Непознато место и крај	20	96
Свега досељеника у селима	119	734
У Белој Паланци	170	327 ⁴⁶

23. Доње Понишавље је, међутим, метанастазичка област. У њој је највише досељеника вардарско-моравске струје, али има и косовско-метохијских и шопских досељеника. За ово подручје од значаја су Цвијићеве речи: „Они косовски исељеници који су у Србију прелазили око Копаоника, а нису се придружили горњој главној струји, затим преко Преполца, Мердара, Лисице и из гњиланске области кроз Кончуљску Клисуру Мораве, расули су се по долинама јужноморавских притока Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Ветернице, као и поред Мораве између Лесковца и Бујановца; прешли су Јужну Мораву и насељавали се у околини Ниша и у Заплању“⁴⁷.

24. Говорећи о шопском варијетету, Цвијић каже да му је граница на истоку јако изражена (широк појас између реке Искра и Осме и јужно до места Вакарела и Ихтимана), али да на западу он неосетно прелази у моравско-вардарски варијетет, који обухвата долину Јужне Мораве од Ниша до Гњилана и долину Вардара од извора до Демир-Капије⁴⁸. На муци смо, кад је Понишавље у питању, где се завршава један а почиње други. Ту могу помоћи, између осталог, такви елементи као што су народна ношња и, поготову, језик, у коме се и кроз који се одражава свеколика човекова активност. У Градишту, последњем белопаланачком селу идући низводно, записао сам: „Носиле смо сукно и забџн, па после почѣмо и бѣле вутарѣ, ко овѣј Островчаѣне и Ситѣвѣне“. Значи, угледање је било на ношњу села Островице и Сићева, јер се сматрала за модернију. Из Јелашнице имам овакав запис: „Невѣсте

⁴⁶ М. Костић н. д. 58.

⁴⁷ Цвијић Балк. полуостр. 131; в. и напред поменућу карту.

⁴⁸ Цвијић н. д. 436–437.

се премéне у нáродну нóшњу: фистáни, барéжи, јелéчићи... Обичним дáном нóсимо прóсто, вúнено, сељáчки: вутáрке, на нóге гúмене опáнке“.

Са овим казивањима слажу се налази двеју ауторки које су истраживале народну ношњу у Србији. Јерина Шобић каже да се *сукно—сукман* и *лиџак—мујер* као најкарактеристичнији одевни предмети носе у шопској области⁴⁹. Милка Јовановић је у својој књизи *Народна ношња у Србији у XIX веку* проучавала ношњу по следећим подручјима: 1. Подручје динарских досељеника; 2. Подручје тимочко-браничевског становништва; 3. Подручје косовско-метохијских досељеника; 4. Подручје моравско-вардарских досељеника; 5. Подручје шопског становништва она каже да се „преко ње (кошуље — Љ. Ђ.) носио један од најстаријих хаљетака, за ову област веома карактеристичан, хаљетак од сукна — *сукно, сукман* и *лиџак, мујер*“⁵⁰. За подручје моравско-вардарских досељеника ауторка каже да је „један од најкарактеристичнијих женских хаљетака у јужноморавској ношњи био *фуџа*, или *вуџа*, врста сукње, која се и до данас тамо задржала. Ношене су преко кошуље и зими и лети“⁵¹. За подручје косовско-метохијских досељеника каже да се „преко кошуље лети носило *јелече памукличе* (...), *каница*, а спреда преко кошуље опасивала се узана ткана прегача — *запрега* (...) а зими се прекó кошуље облачила ву-нена или тежињава *завијача*, врста сукње“⁵².

Ови подаци речито говоре да се Понишавље може поделити на шопску област, која се завршава са Градиштем белопаланачким, и подручје чији су становници претежно моравско-вардарски досељеници, а које почиње низводно од Градишта, или од уласка у Сићевачку клисуру.

Подела Понишавља према језичким критеријумима

25. Полазећи од језичког материјала, Понишавље се може поделити на две зоне: зону Доњег Понишавља, која је покривена сврљишко-заплањским говором, и зону Средњег и Горњег Понишавља, која је покривена тимочко-лужничким говором⁵³. За зону сврљишко-заплањских говора користићемо ознаку *зона II*; за зону тимочко-лужничких говора ознаку *зона I*.

Зону I можемо поделити на два типа: *иџиј I^a* (у географском смислу то је Средње Понишавље, односно Белопаланачка котлина и Курубина); и *иџиј I^b* (у географском смислу то је Горње Понишавље, односно Ђурђевопољска и Пиротска котлина).

26. Главни сноп изоглоса на основу кога је извршена ова подела, праћен кроз све три области јесте:

<i>Зона II</i>	<i>Тиј I^a</i>	<i>иџиј I^b</i>
Фонематски ниво		
— <i>руке, нóге, кошу́љка;</i>	— <i>ру́ће, нóђе, кошу́љћа;</i>	— <i>ру́ће, нóђе, кошу́љћа;</i>

⁴⁹ Шобић Шопска ношња 196.

⁵⁰ Јовановић Ношња 200.

⁵¹ Јовановић н. д. 180.

⁵² Јовановић н. д. 163–164.

⁵³ Зона „најдоњег“, Нишког, Понишавља, где спада и град Ниш, покривена је јужноморавским дијалектом. Она не спада у тему нашега рада, већ у тему описа говора Јужноморавске долине.

— буа́, јабука; музѐм; ѿу́н;
вѹк, вѹна;	— буа́, јабука;
музѐм/млзѐм; ѿу́н; вѹк,
вѹна/вѣлна;	— бѹа́, јабѹлка; млзѐм;
ѿлн/ѿблн; влк/вѣлк,
влна/вѣлна;
— ду́г (ачак); слѣза́, су́нце;	— длѣг/дблг; слѣза́,
слѣнце/слѣнце;	— длѣг/дблг; слѣза́/сѣлза́,
слѣнце/слѣнце/сѣлнце;
— жу́йи, жу́ч, жу́йка,
жѣлу́на;	— жлѣи, жу́ч, жлѣчка,
жлѣна;	— жлѣи/жсблѣи, жу́ч,
жлѣчка, жлѣна;
— ку́к, кунѹ́ се; гу́шам;	— клѣк, клнѹ́ се; глѣшам;	— клѣк, клнѹ́ се / кѣлнѹ́ се;
глѣшам;
— грѹ́же, ло́же;	— грѹ́же, ло́же;	— грѹ́же, ло́же;

Морфематски ниво

— мѣ, вѣ; (ј)и, (ј)у; вој; им;	— мѣ, вѣ; (ј)и, (ј)у; вој; им;	— мѣ/мѣје/нѣ/није, вѣ; ђи,
ђу; вој/ву; им/њим;
— људи; овчариѣ; рукавиѣ;	— љѹди; овчариѣ; рукавиѣ;	— љѹђе; овчарѣ; рукавѣ;
— тај лѣбаи; онѣј кромиѣр;
тај нѣи сѣари живѡт;	— лѣбацаѣи; кромѣириѣи;
нѣииѣи сѣариѣи
живѡи;	— лѣбацаѣи; комѣирѣи.
нѣииѣаѣи сѣариѣаѣи
живѡи;
— јелѣчиѣи, ѣилиѣи,
ѣиѣчиѣи;	— јелечѣиѣја, ѣилѣиѣја,
ѣиѣчиѣи;	— јелечѣиѣја, ѣилѣиѣја,
ѣиѣчиѣи;
— ѡѡј; ѡѡј;	— ѡѡј; ѡѡј;	— ѡѡј/ѡѡва;
ѡѡва/ѡѡка/ѡѡна;

Синтагматски ниво

- Нел ȳи казујем? — Нел ȳи казујем? / Ли ȳи казујем? / Казујем ȳи, ли?

Лексематски ниво

— муму́рза; ѱасу́љ;	— мору́за, ѱасу́љ	— мору́за; васу́љ;
— ѱаи́шко; ѱе́кмѣ;	— баи́шѣ; ѱе́кнѣ/нѣчве;	— баи́шѣ; нѣчви;
— че́сма; чи́зма;	— чеи́мѣ; чи́жсма;	— чеи́мѣ; чи́жсма;
— вуи́арка; чеи́и́ре; че́рга;	— су́кња (раније сукно́ и забѣн); ѱаи́ѱало́не (раније бревене́ци); ч́рга/ц́рга;	— су́кња (раније сукно́ и забѣн); ѱаи́ѱало́не (раније бревене́ци); ц́рга;
— слѣ́гнѣмо, излѣ́гнѣмо (сиђѣмо, изађѣмо);	— слѣ́знѣмо, излѣ́знѣмо;	— слѣ́знѣмо, излѣ́знѣмо;
— ви́кам (плачем);	— ви́кам	— ровѣ́м
— ма́лечак;	— ма́лецак;	— ма́нечак/мѣ́неньк;
— ѱри; кроз; иза;	— ѱрекај; ѱроз/кроз; иза;	— ѱокре; кроз, зади.

Потпунији списак изоглоса наведен је у т. 573 и 574.

Досадашња дијалектолошка истраживања

27. Најпотпунији опис говора источне и јужне Србије, па, дакле, и Понишавља, до сада је дао Александар Белић у својој монументалној студији *Дијалектии источне и јужне Србије*⁵⁴. Описујући на широкој основи говоре преткумановске Србије од Сталаћа и Зајечара на северу, до Враћа на југу, он је у њима открио неколика слоја особина, на основу којих их је поделио у три групе: тимочко-лужничку, сврљишко-заплањску и призренско-јужноморавску, а свима њима одредио штокавску основицу, односно припадност српском језику. Ти слојеви особина су:

1. најстарији (архаизми): чување једног полутласника реда *a* и чување вокалног *л* и *л* на крају слога (и речи);

2. млађи (иновације): *ж > у*; *а > е*; **tj, *dj > ђ, ђ*; **skj, *stj, *zgj, *zdj > шћ, жд*; *чр > цр*; *вѣ > у*; *вс- > св-* (све као у другим штокавским говорима)⁵⁵;

3. најмлађи (балканизми): аналитичка деklinација и компарација; удвајање облика личних заменица; губљење инфинитива и квантитета у прозодији; употреба постпозитивног члана⁵⁶. Балканизми ове српске говоре највише приближују бугарским и македонским говорима, али Белић уверљиво доказује да су се поменуте особине развиле у свима њима посредством несловенских језика: грчког, румунског и албанског, посебно потцртавајући асимилацију затеченог романизованог становништва⁵⁷, луцидно антиципирајући резултате нове науке — балканистике, која ће се тек касније појавити. Речиту потврду исправности његових схватања показала су каснија проучавања два исељеничка призренско-тимочка говора⁵⁸.

28. О положају призренско-тимочких говора (код појединих аутора „торлачког дијалекта“) у односу на српски или бугарски језик, односно о његовом статусу међу осталим српским (и хрватским) дијалектима, постоје различита мишљења. По мишљењу Јагића, а њега прихвата бугарски лингвиста Стефан Младенов, „ови говори представљају српско-бугарску мешавину“⁵⁹. Решетар прихвата да су они српски, али не и да су штокавски⁶⁰. Сам Белић каже „да се о овом говору мора говорити као о штокавском“, иако извесне његове црте „чине да он у изве-

⁵⁴ СДЗб, 1905, књ. I.

⁵⁵ Павле Ивић овима прикључује и друге особине, као: тзв. епентетско *л* у примерима као *земља*; разлика између *н* и *њ* испред *е* у примерима као *њега*; лична зам. I. л. *јд, ја*; заменички наставак *-га* у ОП; Н и А мн. им. ж. р. на *а* имају наставак *-е*, а не *-и* (*жене*); чува се трородност облика Н мн. заменичко-придевске промене: *бели, беле, бела*; у I. л. *јд. презент* наставак је *-и*, а у I. л. мн. *-мо*; у 3. л. мн. *презента* наставак је без крајњег *-и*, и друге — в. Дијалектол. 14–16.

⁵⁶ Белић ДИЈС LXVII–LXVIII.

⁵⁷ Белић н. д. LXXIV.

⁵⁸ Ради се о говорима које су њихови представници пренели из источне Србије у Румунију најкасније у XV веку, пре него што је у њима извршено упрошћавање падежног система, и уопште пре завршетка процеса усвајања балканизма — в. Петровић Караџ.; Томић Свиница.

⁵⁹ Поповић Ист. сј. 62; Ст. Младенов *История на българския език*, София, 1979. (В. критику: П. Скок, *О бугарском језику у сејейлоси балканистике*, ЈФ, књ. XII, 73–146).

⁶⁰ Поповић н. д. 63.

сном правцу стоји даље од чакавског према штокавском⁶¹. Павле Ивић, који у српскохрватском издању своје Дијалектологије ово подручје обрађује у оквиру штокавског дијалекта, а у немачком издању не, анализирајући разлике између торлачког и чакавског према штокавском наречју закључује да торлачки има у односу на штокавски бар онолико независан статус колико чакавски⁶². Оригинално мишљење о овом проблему износе Радоје и Бригита Симић. Они сматрају да се ту ради о „балканизираном штокавском дијалекту“⁶³.

За нас, међутим, остаје мериторно првобитно мишљење академика Ивића које гласи: „Ако желимо да одржимо равнотежу између историјског и синхроничног мерила, уврстићемо призренско-тимочке говоре у штокавско наречје, али ћемо им у оквиру тог наречја дати посебно место. Другим речима, поделићемо штокавске говоре на призренско-тимочке и све остале. При том не би било уместо звати призренско-тимочке говорима староштокавским или слично; њихова особеност састоји се много мање у архаизмима него у иновацијама (балканизмима)“⁶⁴.

29. Враћајући се поново Белићевим *Дијалектима* откривамо у њима последњи, релативно скорашњи, слој иновација развијених само на њиховом терену. То су:

а) Отврдњавање старих *ћ*, *ђ* (< **tj*, **dj*) у *ч*, *џ* у тимочко-лужничкоме (*свечџа*, *меџа*), док оно изостаје у сврљишко-заплањском и призренско-јужноморавском (*свећџа*, *међа*)⁶⁵;

б) Јака палатализација *к*, *г* испред палаталних вокала, односно *к* иза палаталних сугласника (*руће*, *ноће*, *ћиша*, *дрући*; *кошуљћа*), док она изостаје у сврљишко-заплањском и призренско-јужноморавском (*руке*, *ноге*, *киша*, *други*; *кошуљка*)⁶⁶;

в) Чување *џ* само у тимочкоме, према *џ*, *љ*, *у* у лужничкоме; *љ* и *у* у сврљишко-заплањском и *у* и *лу* у призренско-јужноморавском⁶⁷.

30. Белићеве границе које се протежу или се секу на територији Понишавља, крећући се од истока на запад и од севера на југ, јесу следеће: источну границу је у то време чинила државна граница према Бугарској, данас је то граница пиротске према димитровградској општини, односно линија Доња Планиница — Милојковац, како смо рекли раније у т. 3; западна граница тимочко-лужничког, која је у исто време источна граница сврљишко-заплањског, крећући се билом Суве планине од Драшкове Кутине удара на север преко Горње и Доње Студене, Банцарева и поред Островице сече Нишаву пењући се ка врху Сврљишких планина; западна граница сврљишко-заплањског дијалекта идући повијарцем Гарине и спустивши се Бербатовским потоком у Габровац сече Нишаву под правим углом на север у правцу Доњег Матејевца — ову линију смо и ми означили као крајњу западну границу Понишавља напред у т. 3; јужна граница тимочког поддијалекта, односно се-

61 Белић О сх дијал. 68–69, 105–106.

62 П. Ивић, *О класификацији српскохрватских дијалеката*, Огледи III 29–30.

63 РС — БС Наш језик — уводно поглавље.

64 П. Ивић Огледи III 30.

65 ДИЈС 165.

66 ДИЈС 196.

67 ДИЈС 91, 102, 114.

верна лужничког, креће се у смеру тока Нишаве полазећи од Церева Дела па између Пасјача и Присјана, остављајући на север Расницу, Костур и Понор, удара на Теловац, скреће затим на запад и поред Ореовца, који оставља с јужне стране, избија код дивљанског манастира Св. Димитрија, одакле поново скреће на север у правцу Тамњанице и обухвативши је спушта се на Нишаву, сече је на уласку у Сићевачку клисуру остављајући Градиште с десне стране, тј. тимочком поддијалекту.

31. Овде су, што се дијалекатског момента тиче, спрона села слива Коритничке реке, односно Корубине, како је овај слив познатији у народу. То су: Шљивовик, Бежиште, Ореовац, Горња и Доња Коритница и Дивљана. Она географски припадају Понишављу, а Белић их је језички уврстио у лужнички поддијалекат (то потврђује и мој материјал, сакупљан девет деценија после Белића — најизразитија дискриминанта у односу на тимочки поддијалекат јесте резултат вокализације *л* иза лабијала: *вук, вуна, музѐм, ђун*). Пошто су села Бежиште и Шљивовик раније укључена у говор Лужнице, преосталих пет села сада укључујемо у говоре Понишавља⁶⁸.

32. Када су у питању језички материјал и Понишавље, има још једна особина коју Белић није бележио, а присутна је у говору ове области. То су вредности за вокално *л*. Белић наводи да је у тимочком поддијалекту, коме и Понишавље припада, у употреби једино *л*, а као изузетак помиње и *у*, али само у речи *Бугарин, бугарски* — ове примере је забележио у Пироту и Присјану⁶⁹. Моја грађа, међутим, потврђује и широку употребу неслоговних *џ* и *љ* (*бџа, вџна; дџг, слџце*). На основу овога сазнања може се ревидирати досадашње гледање на однос тимчког и лужничког поддијалекта, јер основна разлика међу њима остаје само изостанак *џ* у лужничкоме и *л* > *у* иза лабијала.

33. Две године пре појаве Белићеве фундаменталне студије о говорима источне и јужне Србије појавила се књига норвешког слависте Олафа Броха о овим говорима⁷⁰. У овим „дијалектима јужне Србије“ обрађен је, као један од њих, и говор Пирота. Поред увода књига садржи одељке о фонетици, морфологији (облици деklinације и конјугације и карактеристике њихових акцената), као и текстове на крају.

На ову Брохову књигу осврнуо се Белић у Уводу својим *Дијалектима*⁷¹, и посебном обимном расправом⁷². У оба осврта Белић одаје признање норвешком слависти, истичући да дело има несумњиве квалитете, али, такође, и крупне недостатке, од којих се неки могу правдати чињеницом да један странац, и то међу првима, бележи материјал непознатих говора. Белић, између осталог, замера Броху погрешно груписање и омеђивање локалних говора, као и то да његова испитивања „носе чисто описни карактер: ретки су случајеви када се он упушта у објашња-

⁶⁸ Радећи монографију о лужничком говору, ја сам, полазећи од административног критерија да су Бежиште и Шљивовик били у саставу лужничког среза, уврстио и њих у територију говора Лужнице. То није било у колизији са језичким фактима, а, ево, и сада се потврђује — в. Ћирић Лужница 14.

⁶⁹ ДИЈС 99.

⁷⁰ Брох Дијалекти.

⁷¹ ДИЈС ХС—CV.

⁷² Белић Мат. Брох.

вање језичких појава⁷³. Ово освртање на Брохове недостатке дало је Белићу прилику да допуни своју грађу; значајно место ту заузима нова грађа из Пирота.

Павле Ивић је књигу Олафа Броха овако оценио: „То дело, које никако није без позитивних квалитета, ипак далеко заостаје за Белићевим“⁷⁴. Као и: „Дело је у знатној мери неактуелно после појаве Белићевих Дијалеката“⁷⁵.

34. Три године пре појаве Брохове књиге појавила се у Алексиначком „Караџићу“ расправица Косте Н. Костића *Из Торлака*⁷⁶. У „седам поглавља језичке природе“ ових „фолклористичких бележака“ налазе се добро уочене и верно забележене неке од најкарактеристичнијих црта пиротског говора: полугласник, прелаз *к*, *г* у *ћ*, *ђ* и изговор *ћ*, *ђ* као *ч*, *џ*, чување самогласног *л* и *л* на крају речи и слога, упрошћавање сугласничких група *зд*, *сћ*, *шћ*, *жд* на крају речи, архаични облици ном. мн. именица, енклитички облици личних заменица *ђи*, *ђу*, неке од особености грађења појединих глаголских облика и појединих деминутива и сл. Ова расправица, иако мала по обиму, а написана од историчара по струци — али „одличног у свему“ — одиграла је значајну улогу на почетку нашега века указивањем на занимљивост овога говора и буђењем интересовања код лингвиста за његово проучавање.

Такву улогу одиграла је и расправа Милојка Веселиновића о пограничним говорима међу Србима и Бугарима, која се појавила десет година пре Костићеве⁷⁷.

35. Ипак, прве податке о говорима Понишавља, додуше веома малобројне и неселективно одабране, налазимо код Милана Ђ. Милићевића у *Краљевини Србији*⁷⁸. Говор Нишког округа је илустрован примерима који јасно показују његову јужноморавску основу⁷⁹.

За говор Пиротског округа вели се ово: „Говор Торлачана мало се разликује од говора Нишављана и Сврљижана. Могло би се рећи да се у говор Нишављана варошана увукло више турских речи, него што их се чује у говору Торлачана. Чланови се чују ретко, и то у вароши, а по селима много ређе. Неке тврде гласове у Торлаку умекшавају више него ми, на прилику, често се чује *ћ* место *к*; *ђ* место *г*: моје *руће*, место руке; *широће луће*, место широке луке; *ћирија*, место кирија; беле *ноће*, место: беле ноге; моје *слуће*, место: моје слуге, итд. Даље, имају *в* место *ј*, на прилику: Мајка ме моли да *вој* дам, место да *јој* дам, итд“⁸⁰.

Овим примерима се има и нема шта додати. Неоспорно је тачно уочено умекшавање тврдых гласова, али је оно застало на пола пута: *к*, *г* + *е*, *и* > *ћ*, *ђ* (*руће*, *слуће*, *ћирија*), али изостаје: *ј*, *љ*, *њ* + *к* > *ћ* (*мајћа*). Нема се шта приговорити ни уоченој супституцији *ј/в* (*јој/вој*), али да ли ће бити тачна тврдња да се чланови ретко чују, и то по селима ређе, него у вароши?!

73 ДИЈС ХСVI.

74 П. Ивић, *О јореклу и особинама јиротског говора*, Огледи III 195.

75 П. Ивић Дијалект. 126.

76 К. Костић Торлак.

77 Весел. Зона ч, џ.

78 Милић. Краљ. Србија.

79 Милић. н. д. 137–138.

80 Милић. н. д. 248–249.

36. После Белићеве студије наступила је осека у радовима о говорима призренско-тимочке зоне. Сматрало се, не сасвим без разлога, да је њоме речено све што је потребно рећи. Ипак, у последње време почели су пристизати ситнији радови, али и обимне монографије, о појединим локалним говорима, или о појединим сегментима њихове структуре. Највреднији такав рад у коме је обрађена акцентуација у морфолошким парадигмама призренско-тимочке области је обимна књига америчке слависткиње Ронел Александер⁸¹.

37. У оквиру дијалектолошке екскурзије по ужој Србији октобра 1959. године Павле Ивић је посетио и два места која припадају сврљишко-заплањскоме, односно тимочко-лужничкоме говору, а оба се налазе у Понишављу. То су Јелашница код Нишке Бање и Ѓџилан код Пирота. У извештају са те екскурзије⁸² проф. Ивић је примерима тада забележеним истакао одређене сличности и разлике међу пет дијалекатских типова уже Србије. Иако због извештајне форме појаве нису илустроване већим бројем примера, за нас је драгоцено опажање које се поклапа са нашим материјалом и гласи: „У IV (Јелашница — Љ. Ћ.) налазимо у уз лабијале (*џун, вуна, музе-мо*) и у придеву *жуйи*, а иначе *љ* (*слънце, дълго*; упор. и *жлъна*). У V (Ѓџилан — Љ. Ћ.) вок. *л* се чува (*влк, слнце, клнемо*), али се алтернативно јављају форме са *ъл*. У *бъла* (= буха) и *јабалка* бележио сам овакав изговор (с неслоговним *л*)“⁸³.

38. О особинама пиротског говора у прошлим временима писао је Александар Младеновић у два рада⁸⁴. У првоме аутор даје преглед језичких и граfiјских одлика *Тешџера нишавске мџирополије*, који је фототипски објавио др Илија Николић; у другом се анализира језик рукописне ћириличке књиге из друге половине XVIII века написане у манастиру Св. Ђорђа у Темској. Аутор се у овоме раду посебно задржава на опису самогласника, закључујући на крају „да се овакав вокализам ($\begin{smallmatrix} u & b & y \\ e & a & o \end{smallmatrix} + p, q$ — Љ. Ћ.) могао образовати у пиротском говору, и уопште на овом подручју, доста рано (...) почев од краја XII и током XIII века“⁸⁵.

39. Особине пиротског говора побудиле су пажњу и Павла Ивића. Надовезујући се на Белићеву студију о говорима источне и јужне Србије он је у свом чланку *О њореклу и особинама њиројског говора*⁸⁶ разгледао, и из свог угла осветлио, неколико старих особина овога говора, као што су: свођење синтетичке деклинације на аналитичку; питање неутрализације опозиције *ь : а*; заменичке постпозиције типа *сџариџи-сџаријаџи* и сл. И овде се потврдило правило здраве науке да значајна студија о значајном научном проблему доводи до нових научних резултата, а преко њих до нових и виших научних задатака. Значај чланка знаменитог научника јесте, пре свега, у назнаци програма будућим истраживачима. Он га дефинише као: 1. подробније утврђивање разлика међу месним говорима; 2. систематско проучавање акцената у морфолошким категоријама⁸⁷; 3. утврђивање географског односа

⁸¹ РА Такц.

⁸² П. Ивић Извештај.

⁸³ П. Ивић Извештај 399.

⁸⁴ Младенов. Тешџер; Вок. пир.

⁸⁵ Младенов. Вок. пир. 277.

⁸⁶ ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 203–210.

⁸⁷ П. Ивић Огледи III 195.

између образовања на *-џи* и на *-џаји* (*сџариџи*–*сџаријаји*)⁸⁸; 4. утврђивање у којој је мери неутрализација опозиције *ь : а* ван акцента уопштена у говорима призренско-тимочке зоне⁸⁹.

40. Као одзив на програм садржан у поменутом Ивићевом чланку настао је чланак о микродијалекатској диференцијацији у Понишављу⁹⁰. У њему је на корпусу од тридесет изоглоса показана унутрашња диференцијација говора Понишавља на три типа: тип Доњег, Средњег и Горњег Понишавља.

41. На широј основи постављен је чланак *О њиротском говору у светлостии најновијих истраживања* Андреја Собољева⁹¹. Он је у оквиру свог пројекта изучавања *јужнословенске Ч-Ц зоне* вршио истраживања и у пиротском Понишављу. У чланку је 29 изоглоса конфронтирано у седам „етногеографских области“, од којих су за нас важне три, јер се дотичу области које ми истражујемо. То су: северозападно или белоपालаначко Понишавље, југоисточно или пиротско Понишавље и Висок. Занимљив је његов закључак о пиротском говору као „говору без изразитије лингвистичке физиономије, који се одликује само специфичном комбинацијом особина присутних у околним говорима“⁹², као и да пиротски говор има „своју архаичну периферију у Високу, а иновацијску у Забрђу, док говор у пиротском Понишављу заузима средишњи положај и може да се одреди као језгро пиротског говора“⁹³. Ми ћемо се у току рада повремено освртати на овај изванредно занимљив и информативан чланак^{93а}.

42. Ми смо још пре отпочињања прокупљања грађе на терену били у уверењу да градски говор Пирота не представља изворну дијалекатску целину због сталног и снажног досељавања околног становништва. И то не само из ближе, већ и шире околине. Има у њему, на пример, доста Лужничана. Због тога га нисмо узели као пункт за дијалектолошко истраживање, што не значи да истраживање овога говора са социолингвистичког становишта не би било врло корисно.

Слично гледиште заступа и Собољев. Он каже: „Питање је, с обзиром на стално досељавање околног становништва у град које претпостављамо и у прошлости, да ли се изворни градски говор Пирота у Брохово и Белићево време уопште још могао забележити као дијалекатска јединствена говорна целина. Данас то свакако представља изванредно тежак, ако не и немогућ задатак“⁹⁴.

⁸⁸ П. Ивић н. д. 199.

⁸⁹ П. Ивић н. д. 201 у нап. 17.

⁹⁰ Ћирић Диј. диференц.

⁹¹ Собољев О пир. гов.

⁹² Собољев н. д. 209.

⁹³ Собољев н. д. 210.

^{93а} Када је рукопис монографије о говорима Понишавља већ био припремљен за штампу до руку ми је дошла студија младог руског научника Андреја Собољева у којој он излаже своје концепције о реализацији издавања дијалектолошког атласа тзв. јужнословенске *ч, џ* зоне — в. Собољев Јужносл. Ч-Ц. Тај атлас се и појавио на немачком језику 1998. године: Andrej N. Sobolev: *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens I, II, III*, Biblion Verlag, Marburg/Lahn, 1998. Током коректуре имао сам га при себи, али се, нажалост, нисам могао њиме користити при писању рукописа.

⁹⁴ Собољев О пир. гов. 206 у нап. 10.

За разлику од оваквог објективног и непристрасног гледишта једног Руса наводимо сасвим супротно гледиште Бугарина Рангела Божкова. Он је у својој монографији о цариградском (димитровградском) говору као пунктове за истраживање уврстио осим српских села Крупац, Суково, Височка Ржана и град Пирот⁹⁵.

43. Пиротски говор добио је недавно и свој речник⁹⁶. Речник је рађен по добрим узорима и, како аутор каже, „садржи само оне речи које су (...) својом употребом везане за пиротско језичко подручје“. У речнику нема речи под словом *х* и *ф*, али има *с* (= *дз*) и *'* (= полуглас, нпр. *'нѣав* = њнѣав). Ми смо се определили да у раду појаве илуструјемо само примерима забележеним нашоом руком, стога ћемо се овом речнику обраћати за помоћ тек у крајњој нужди, кад не будемо имали нашег примера, или када будемо желели да проверимо поједину нашу реч.

44. Обимну, верно бележену и ванредно занимљиву дијалектолошку грађу на простору пиротске општине забележио је Драгољуб Златковић. Она је објављена у три броја Српског дијалектолошког зборника⁹⁷. Златковићева грађа сама по себи представља добар објекат за дијалекатску анализу. Ми ћемо се на њу, као и у случају Живковићевог речника, освртати само онда када будемо осетили потребу да потврдимо или проверимо поједине примере из наше грађе.

45. О пиротском говору, или из пиротског говора, појавило се у последње време више ситнијих радова, или записа његовог лексичког, фразеолошког или ономастичког блага⁹⁸.

46. Неке од најкарактеристичнијих особина говора Средњег Понишавља, конзервираних у његовом ономастикону, дате су у уводном делу монографије о ономастици белопаланачког краја⁹⁹.

Истраживачки задаци и рад на терену

47. За наш рад, односно задатке које желимо да остваримо њиме, од битне важности су две скорашње монографије о говорима суседним Понишављу. То су радови у којима је обрађен говор сврљишког краја — северни сусед Понишавља¹⁰⁰, и говор лужничког краја — јужни сусед Понишавља¹⁰¹.

Сврљишки крај је у лингвистичком смислу подељен на два дела: источни, у коме се говори тимочко-лужничким говором (заправо његовом тимочком варијантом) и западни, у коме се говори сврљишко-заплањским говором. Репрезентант првога је Бучум, а другога Бели Поток.

И лужнички крај се у лингвистичком смислу дели на два дела: источни део или праву Лужницу, где се говори тимочко-лужничким говором (заправо његовом лужничком варијантом) и западни или Лужничко Заплање, где се говори сврљишко-заплањским говором.

⁹⁵ Божков Димитровград 7.

⁹⁶ Живковић Речник.

⁹⁷ Златк. Посл-пор.; Златк. Фраз. страх.; Златк. Фраз. омал.

⁹⁸ О Овоме в. у Ћирић Истраживања.

⁹⁹ Ћирић Ономастика 39–41.

¹⁰⁰ Богдановић Бучум.

¹⁰¹ Ћирић Лужница.

Понишавље, налазећи се између њих, такође је располађено на источни и западни део. У источном је у употреби тимочка варијанта тимочно-лужничког говора (в. т. 25), у западном делу је у употреби сврљишко-заплањски говор. Преведено у слику то би изгледало овако:

сврљишко-заплањски	тимочно-лужнички
СВРЉИГ (Бели Поток)	(Бучум)
ПОНИШАВЉЕ (Доње)	(Средње и Горње)
ЛУЖНИЦА (Лужн. Заплање)	(Права Лужница)

И Богдановић и Ћирић су описујући своје говоре на синхронном плану, у исто време уочавали и истицали разлике међу њима. Наши основни задаци у овој раду се донекле усложњавају. Ми ћемо тежити да поред синхроног описа оба говора Понишавља правимо паралелу са северним, односно јужним суседом. При томе ћемо се трудити да пратимо, колико то буде у нашој моћи и спреми, распрострање појединих дијалекатских црта, како уздужног — смером Понишавља, тако попречног — смером Лужница-Понишавље-Сврљиг, и обратно.

48. Западни сусед Понишавља — јужноморавски говор — не улази непосредно у наше интересовање, али ћемо указивати на неке његове најбитније карактеристике, поредећи их са особинама нашег говора, служећи се при томе радовима који описују овај говорни тип¹⁰².

Источни говорни сусед Понишавља — димитровградски говор — спадајући у домен бугарске дијалектологије, такође не улази у наше непосредно интересовање. Међутим, и на неке његове особине ћемо се освртати, поредећи их са особинама нашег говора; неке изгласе ћемо пратити и дубље унутар бугарске државне територије, служећи се при томе радовима који описују северозападне бугарске говоре¹⁰³.

49. Говор Средњег Понишавља ове истраживачу није био непознат, јер је обишао свако место у оквиру пројекта белажења ономастике за потребе Одбора за ономастику САНУ. Такође са овог подручја је и пункт за Српски дијалектолошки атлас — село Моклиште — који је истраживач обрадио. Мање су му били познати говори Горњег и Доњег Понишавља. Стога је истраживање започео у Горњем Понишављу од саме границе територије српског језика, или, друкчије речено, од почетка

¹⁰² Богдановић Алекс.; Михајл. Лесковац.

¹⁰³ Божков Димитровград; Бг. атлас.

територије говора Понишавља, од села Доње Планинице. Затим се, водећи рачуна о равномерној посећености, кретао ободима или дном котлина које чине долину Понишавља. Унапред се определивши да предео Висок (слив Височице) не уђе у територију његовог проучавања, истраживач није могао да одоли да, наишавши на личног информатора из Завоја, не забележи и говор овога сада потопљенога места¹⁰⁴, па ће се особине овог височког села интерполирати међу особине говора Понишавља. Истраживач остаје при уверењу да би посебно истраживање говорних особина ове предеоне целине била захвална тема¹⁰⁵. Места која су истражена, као и њихове скраћенице којима ћемо се служити у раду, дата су у карти бр. 1.

50. Гро грађе је добивен снимањем на магнетофонске траке. Истраживач је био најзадовољнији када би успео да поред основног информатора (који, наравно, треба да испуњава познате услове доброг информатора) у разговор увуче више мештана, макар да су и укућани, и у томе је у добром броју случајева и успевао. Његова улога се онда сводила само на назначавање основних смерова разговора (тема), а снимао би се не монолог, већ дијалог, са неретким варничењима полемичких страсти. Све је то доприносило информаторовом samozабору и спонтаности разговора, односно дијалекатској чистоти изговорене речи у познатом кругу људи, а не пред непознатим странцем. А осим тога, такве групе су у доста случајева биле генерацијски разнородне (свекрва–снаха, више пута ту је и унук или унука). При свему томе истраживачу је остајало више времена да у своје свеске бележи поједине интересантне облике или обрте, па и читаве исказе.

51. Пошавши од тога да у сваком делу Понишавља има по један основни пункт, истраживач се определио за места: Крупац код Пирота за Горње, Вету за Средње и Јелашницу за Доње Понишавље. У њима се, сем магнетофона, служио и познатим упитницима за прикупљање дијалектолошке грађе (Милке Ивић за синтаксичку проблематику, Павла Ивића за фонетску и морфолошку проблематику, Ронел Александер за акценатску проблематику, као и упитник за испитивање босанско-херцеговачких говора). Ако се овоме дода раније попуњени упитник за Српски дијалектолошки атлас у Моклишту, испада да је у четири места грађа прикупљана дуплом методом: магнетофоном и упитником.

52. Истраживач се захваљује информаторима на поклоњеном времену и стрпљењу, у нади да ће заједничким напором бити сачувана од заборавља говорна реч Понишавља ове генерације, као и поједини видови живота њоме одсликани.

¹⁰⁴ Село Завој потопљено је 1963. године покретањем огромне масе земље на десној падини низводно од села. После нестанка села мештани су се спустили у околна пиротска села, где су формирали своје махале. Разговор са информатором обављен је у Градашници, његовом новом месту живљења.

¹⁰⁵ Додуше, у неколико радова дате су одлике говора Висока, али одлике конзервиране, рекли бисмо фосилизиране, у топонимима и антропонимима, а које су далеко од мноштва нијанси, прелива и пулсирања које може само жива реч да пружи. Ти радови су: Богдановић Топоними; Вукићевић Називи; Лилић Фитоними. Њима треба придодати и Богдановић Ојконими.

Део први

ГЛАСОВИ И АКЦЕНАТ

А. ФОНОЛОШКИ СИСТЕМ

Вокали

53. Говори Понишавља (убудуће скраћеница ГП) имају пет стандардних вокала: *a, e, u, o, y*; затим полугласник *ь* и сонанте *л* и *р* у живој вокалној функцији. Овакав вокални систем обично се представља правоугаоном шемом:

$$\begin{array}{ccc} u & ь & y \\ e & a & o \end{array} + p, \text{ } \text{ } ^{106}$$

54. Вокали у ГП изговарају се као у стандардном језику. Међутим, у не мало позиција они производе различите изговорне варијанте — алофоне. Појава и приroda алофона у овом говору условљена је: а) деловањем гласова из окружења, па се алофони јављају као комбинаторичне варијанте фонема, где треба прибројати и акценат као супрасегментну фонему; б) од говорног представника, па се алофони јављају као слободне варијанте фонема, овоме треба прибројати и темпо говора¹⁰⁷. Оваквих алофона највише је забележено код полугласника, у нешто мањем обиму код осталих вокала, али у много мањој мери него код Белића и у једном и другом случају. Запажају се следећи случајеви: *ь^a, ь^b, а^e, а^o, е^a, е^o, о^a*.

55. Изговорне варијанте се не задржавају у варијационом изговорном пољу основног вокала, већ расту ка изговорном пољу вокала-нијансе и у највећем броју

¹⁰⁶ П. Ивић Дијалект. 110.

¹⁰⁷ Описујући говоре призренско-тимочке зоне Белић даје оваква запажања: „За целокупну фонетику ових дијалеката веома су карактеристична ова четири момента: 1. задржавање старих гласова; 2. асимилација звукова: палатализација и лабиализација које се развијају специјално на земљишту ових дијалеката; 3. губљење акценатског квантитета и квалитета; 4. утицај акцента на измену вокала“ — ДИЈС 7. Мало ниже он ће рећи и ово: „Гласови дијалеката источне Србије врло су гипки: на њих врло лако утичу околни звуци и дају им своју гласовну, тонску боју. Тврди самогласници после и испред палаталних сугласника прелазе у палаталне вокале, постају сами умекшани, док под утицајем лабијалних сугласника постају и сами налик на звук *o, y*, лабиализују се. Вокали једнога слога утичу на други, сугласници који напоредо стоје једначе се, вокали се асимилишу у разним слоговима мењајући своје место и начин артикулације. У овоме погледу ово је не само једини познати српски дијалекат, већ по покретљивости свога гласовног система један је од врло ретких словенских дијалеката у опште“ — ДИЈС 8.

случајева прелазе у њега. За све многобројне случајеве супституције једног вокала другима мора се претпоставити да су прошле кроз фазу алофона.

56. У једном случају се уочава двокомпонентни гласовни комплекс који се реализује као блага дифтонгизација основног *e*: *лечеле* P¹⁰⁸.

57. Ближи описи и анализа услова под којима долази до смене фонема алофонима, и ових новим фонемама, даће се при разматрању појединих вокала у Фонетици. И ми ћемо у овом раду прихватити гледиште да „ће полазно стање бити данашња ситуација (замена вокала *o* вокалом *a*, рецимо, у речи *мајинка* биће обрађено под *a*, јер је то оно *шио јесће*, док је *o* оно *шио му је йрећходило*)“¹⁰⁹.

Консонанти

58. Консонантски систем карактеришу:

а) одсуство фонеме *x*,

б) присуство фонеме *s* (*дз*),

в) недоследно одсуство фонеме *ф*,

г) лабилан изговор фонема *в* и *ј*, што доводи до њихових честих испадања.

59. На фонолошком плану од прозодијских чинилаца једино акценат остварује диференцијалну функцију, и то, опет, једино местом на коме се реализује, будући да је изгубио квантитетска и тонска диференцијална својства, а и неакцентоване дужине су изгубљене¹¹⁰. Овај акценат — експираторни — обељежаваћемо у раду знаком за дугоузлазни књижевни акценат, а његову природу описаћемо у т. 243.

Б. ФОНЕТИКА

Вокали

60. На артикулацију вокала у ГП знатног утицаја има то да ли се остварује у акцентованом или неакцентованом слогу¹¹¹. Вокали под акцентом у принципу чувају своју стандардну артикулацију, или она прелази у нешто ужу, што даје нешто затвореније самогласнике, док у неакцентованом слогу долази до отварања артикулације, што доводи до појаве алофона, или до супституисања другом, отворенијом, вокалском фонемом¹¹².

61. Осим акцента, на артикулацију вокала утичу и гласови из ближег или даљег окружења, тј. од слоговне или међуслоговне асимилације или дисимилације.

¹⁰⁸ У грађи из суседне Лужнице имам примера са потпуном дифтонгизацијом овога гласовнога комплекса: *лиэле*. Понекад се, због хијата, развија неслоговно *й*: *личэле*.

¹⁰⁹ Богдановић Алекс. 64.

¹¹⁰ Које „такође, имају способност да диференцирају значење или форме“ — Јовић Трстеник 38.

¹¹¹ „Иначе је дистрибуција вокала релативно слободна: сваки од њих може се у начелу јавити у почетном, средишњем и завршном положају у речи, а такође и испред и иза сваког консонанта“ — Ивић-Реметић Кална 591.

¹¹² Овоме је доста пажње посветио Белић (ДИЈС 31–34); тврдећи да „данас већ има доста речи које се у овим дијалектима готово стално, и, понегде, једино говоре са овако измењеним вокалом, на пр. *мајинка*, *лайов*, *йолајин*, на зам и сл.“ ДИЈС 32–33.

Белић је овоме посветио доста пажње. По њему, на измену вокала најснажније утичу палатални сугласници и лабијали: први чине да отворени самогласници прелазе у затворене, а други „да се и самогласници изговарају лабијално, тј. да *a* пређе у *o* или *y*, *e* у *e^o* или *o*, *o* у *y*“¹¹³. Овоме треба додати измене због промењеног односа основа у овоме говору, које ће бити наведене у морфологији.

Вокал *A*

62. Изговор *a* место *e* као *a* или *a^e* срећемо у примерима: једнуш и ош *a^eнијуи* В, *овце блају* Б, *видало* О, *завник* Т Ц (од *зевња* — *зевник* тј. подрум), *зајац* В, *зајијин* В ДП М С, *крв излајти* из *мѣн*¹¹⁴, *јалечѣ* П, *кладенац* Оц, *ковчаг* М, *ковчаг* В, два *ковчага* С, *ковчази* Гб, *ковчази* В, *мачава* Кр ПР (= маћеха), не *налајти* га муа Гњ, *одлајте* жене низа село М, *обраце* В (од „обрде се, раде нешто по реду“, *оглади* Т („огледи“ — део свадбеног церемонијала), *срецао* Г (сред-село, центар села), *сјоџар* Гб По, *сјоџар* В, *ћисало* зеље, *ћисало* млеко Гб ДП По Б, *чејарѣс* прве године Б, *шашир* О.

63. Изговор *a* место *o* као *a*, *a^o* или *o^a* среће се у примерима: *адвакаји* Ш, *алтар* Ос, *ајатијека* Сп, *ајератиор* О, *ајерацију* К О, *бакаље* Т (мн. од *бакал* — бокал), *банбоне* Кр, *баишалу* П, *гамила* Ос, *зазара* ли се, *дизамо* се ДП (од „засорити се“), *јак* Гб Ос, *јак* П (у оба случаја одрично „јок“), *крстијноше* Ј, *ладавину* Ос, *Маклишће* С (ојк. Моклиште), *мајијка* Гњ Ј О, *мајичѣ* Б М, *мајовилче* Гп, *најалеони* Б, *олаво* Ц, *олова* В, *ордананци* Ш, *јалѣше* Ш (= еполете), *Остриавица* Ос (ојк. Остривица), *јалѣк* Гб Оц (прил. полако), *јасмук–јасмучак* Ц, *јањава* Б Сп, *јањава* Т, *јасучи* По, *јасучи* Гб, *Прѣйалац* С (ојк. Преполац), *рагошке* Ј (мн. од рогожа), *седаом* З, *сираво* жито Гњ, *удавѣц* Гб П.

64. Изговор *a* место *i* среће се у примерима: *чаније* Оц, *шамиири* ПР, и у изразу: *поп ни чаји* Ј¹¹⁵.

65. Изговор *a* место у забележен је у примеру *шуберкалоза* З.

66. О *a* место *ь* у неакцентованом слогу као *a*, *a^ь*, *ь^a* биће речи у одељку о полугласнику (т. 111 и 113).

67. Појединачне напомене. а) На целом простору vznik те има лик *ѣа* (в. т. 549). б) На целом простору се чува стари дублет *квачка* (: ковочка). в) У појединим местима је *жѣтвалица* В М Оц; у појединим *жѣтвалица* К ДП; у појединим *жѣтвалица* По. г) Непостојано *a* је бележено у неколика случаја који одступају од стандардних: *јарадајас* ДП; *смѣјају* мѣсо По; *сјарц* Б Гб Сп Т. д) Оваквим *a* у појединим случајевима разбијају се тешки консонантски скупови за изговор типа *низа село*, *јреда љѣбе* (ниЗ Село, пред Тебе у значењу „пред тобом“) и сл.

¹¹³ ДИЈС 17.

¹¹⁴ За примере типа *излајти*, *налајти*, *одлајти* објашњење в. у Ћирић Лужница 33.

¹¹⁵ Изрази као: *поп ни чаји*; *поп му чеји* долазе у обзир само кад је у питању читање верских књига, и од свештених лица, иначе је на целом простору само *чијам* (упор. у стсл. *чисти–чѣтж*; у српсл. *чисти–чѣтоу* → *чѣту*).

Вокал *Е*

68. Вокал *е* у ГП потиче од *е* у изходишном систему, јата и назала *а*. Осим тога, у ГП често се среће и *е* као супституент других вокала, у чему ГП не представља изузетак међу другим српским говорима¹¹⁶.

69. Изговор *е* место *а* као *е*, *еа* или *ае*. Ову супституцију условљавају на првом месту палатални сугласници, некадашњи и данашњи, прогресивно или регресивно, али обавезно у неакцентованом слогу. Примери: а) Иза палатала: *играј краљу барјекџару* Гњ, *другојече* ДП, *јеръм* М Сп, *јеребица* Гб М, *јесѣбк-јесѣбци* Г П С Ц, *јојес* Р, *јројено* брашно Гб, *јријетел-јријетели* В М П Ц ДП, *шајек* Б; вода у *илуће* Б; *баћева* О (= бадава); *Игњетовдън* Б; *Зајечер* З, *чебър* М, *чебрњак* Т (колац на коме се носи *чебър*, тј. чабар), *черѣа-черѣе* Г Гњ Ј О Ос По С Ц, *черају* Б, *чараје* П; башта ни је *грешевал* Б, *не се дешевало* П, *вино сѣашева* Б П Р, *шеније* Кр; *гребуља* Гб (можда према корену *греб-*), *режън* Р Ц, *рекија* Ос, *ређија* Гњ Оц П Р Б В К Л О Т, *ћеремиде* М Сп (упор. и изворно *keremid*, *keremit*)¹¹⁷.

б) Испред палатала: *Маћедонци* Гњ; *оклеђија* В; *кечкеџи* Гб; *сливе меџарће* Т; *деждевњак* Кр, *деждевник* М; *бер ти знаш* К, *газдерица* Ос, *зер сам малко поработила* Б, *касерине* Гњ Т, *идемо у лџерицу* Гб.

70. Поједини примери из претходне тачке могли би се објаснити деловањем међусловне асимилације: *камање* Кр ПР Р, *камање* По О; или као туђице усвојене у лику који одступа од стандардног: *кечкеџи*, *касерине*. У следећим примерима управо су ови моменти пресудни за супституцију *а* вокалом *е*: *брађеница* Кр, *виџел* Оц (овде можда у питању други суфикс), *Гњилен* Гњ З (ојк. Гњилан), *џкџер* — два *џкџера* Б, *жџелицу* К, *комесџија* Ос, *џџилицањи* М П По, *џџилицање* ДП, *сџиџиџер* Б.

Карактеристичан пример из ове групе је *камање*, према коме је у јед. *камик*. Ови ликови срећу се у појединим местима I⁶ типа, в. карту 2.

71. Известан број заменица и прилога имају ликове са *е*, *еа*, и место *а*. Појава је примећена у I⁶ типу, и то чешће уколико се иде више уз Нишаву — в. карту 4. Примери су: *кекво* ДП, *кекџа* ДП; *џекџа* тџци Кр, *џекџо* Гп ДП Кр С Сп Т Ц, *џекџоа* Т, *џекџо* О, *џекџоја* ПР; *кекџо* ДП, *некекџо* ДП, *кекџо* ДП, *некикџо* ДП; *џекџо* ПР; *џџџај* Кр (= тада).

72. Појединачне напомене. а) Одређени број именица гради се префиксом *јре-* место *јра-*: *јребаба* С, *јреунука* Б, *јреунучџа* ДП Сп П. б) Одређени број лексема, најчешће су то деминутиви, саграђен је суфиксом *-ек* или *-ик*: *босџџек* О, *џиџџек* ДП, *џџџек* Кр, *сџџџек* З; *џџџек* Кр Гп ДП (= залагајчић) — в. карту 5. в) Због задржавања вокативског наставка *-е* и у ОП (општем падежу) јављају се полусложенице типа: *ми сас баџе-Богџова* П (= ја и бата-Богџов). г) У појединим местима

¹¹⁶ В. нпр. Богдановић Бучум 21–23; Богдановић Алекс. 68–80; Вукадиновић ГЦТВ 61–63; Стевановић Црна Трава 187–188; Ћирић Лужница 29–31; Станојсвић Тимок 372–373; Павлов. Јањсво 29–30; Реметић Призрен 386–388; Реметић Шумадија 138–140; Јовић Трстеник 50–52; Б. Николић Колуб. 39; М. Николић Полим. 221–223; Симић Левач 136–130 и др.

¹¹⁷ Шкалаћ Турцизми 190.

је *кавѐ* (упор. тур. *kahve*¹¹⁸, у другим *ка̀ва*, а у неким *ка̀фа* (*ка̀фа* у зони II, а *ка̀ва/ка̀вѐ* како где на осталом простору).

73. Супституција *е* место *и* среће се или у страним речима, или у домаћим као резултат асимилацијско-дисимилацијских процеса. Примери: *берећеџи* Гб (упор. и тур. *bereket*¹¹⁹), *велџани* Р (у тур. *fincan*¹²⁰), неѐ ме *енџерѐсовало* Б, *јенѐкцију* Сп, *лемуџине* Т, *лесиџа* Кр О, *леџије* Сп, *мерише* З Кр ПР, *меџреџези* Гп, *џавейџак* Б (од *џавиџи*), *резиканиџ* О, *џелимарка* Р, *фалсеџикаџи* О, *поп му чейџи* (в. и т. 57).

74. Због „поремећаја у дистрибуцији *-и/-е-* (< *-џ-*) у неким глаголским основама“¹²¹ јављају се примери типа: неџм *зайамџѐла* З, *ја сам мислѐла* З, *ми смо мислѐла* С.

75. Остали случајеви: а) Прилози за време *зџми* и *леџи* у појединим местима су са *е* на крају. Примери су наведени у т. 527, а в. и карту 33. б) Везник *или* често се среће и као *ел(и)*. Примери су наведени у т. 541. в) Према *сџомен* овде су и неки глаголи са *е* место *и*: не *џоменџује се* тој више Т (= не помиње се), *сџоменџује* га често Т, *сџоменџујем* га М, да ме *сџоменџују* Оц.

76. *Е* место *о*. Деловањем асимилацијско-дисимилацијских процеса добивени су ликови следећих примера: *џења̀ва-џења̀ве* В П, *џѐан* П, *џојнег* О З, *ниџега* Гб С, *ниџему* Ц, *сваџега* Т, *друџега* Гб З Оц С Сп Т, *најсџарега* З, *џмаемо* Г ДП П, *џошџевџле* су С, *џвце чуџаемо* Б.

77. Показне речце имају и ликове са *е* на крају. Примери су наведени у т. 568.

78. *Е* место у. Презентска енклитика помоћног глагола *хџеџи* у 1. л. јд. понекад је у форми *џе/че*. Примери су наведени у т. 475.

Вокал И

79. *И* место *а*. а) Чује се у *диџдѐвник* Ј (дџд-)¹²². У примеру *јединџес* В Кр М Оц Ш сачуван је стари дублет (**једин-* : **једџн-*).

б) Асимилацијским процесом добивен је лик *Триџиџанџи* Гњ (од Тракија).

в) Ликови заменица и прилога са *и* који се срећу само у ДП типа: *кикџѐ*, *кикџа*, *некикџѐ*; *кикџо*, *некикџо*, *некиџџи* (= некада) су по свој прилици образовани под утицајем суседног димитровградског говора¹²³. В. карту 4.

80. *И* место *е*. Због асимилације до супституција долази у следећим примерима: *маџија* Ј, *маџија* В (маџеџа > маџеа > маџеја > маџија), *сиџриџе* В, *сиџриџар* Оц, *сиџриџарница* Оц (али *сиџреџс* М Кр, *сиџра* Ј Ос — в. карту 8), *џемџир-џемџири* Л Ц, *шиџѐр* Г Кр В Т Ц, *шиџѐрана* Б; *њџџџџ-њџџџџи* В Гб Гњ Ј М Б Ц; *чейџирис* По, *чейџириесе* В; *сиџирамо се* Ј.

81. *И* место *о*. Поједине заменице сложене са *ко* изговарају се са *и* на крају: *неџи* м. неко; *ниџи* м. нико; *сваџи* м. свако — примере в. у т. 361.

¹¹⁸ Шкаљџи Турцизми 381.

¹¹⁹ Шкаљџи н. д. 138.

¹²⁰ Шкаљџи н. д. 283.

¹²¹ В. Симиџ Левач 139.

¹²² Тако и у Алексиначком Поморављу — Богдановиџ Алекс. 80.

¹²³ Божков Димитровград 71–74: 108.

82. И место у. На целом простору је *сирушка*. Осим тога забележио сам и: де-ца заспа́ла, а меци њи змија́ ДП.

Вокал О

83. О место а као о, о^а или а^о. Говорећи о лабијализацији самогласника Белић је истакао да „сугласници в, м, б, њ, л, р, к утичу на самогласнике који се пред или за њима налазе тако да се самогласник а мења у а^о или о, е у е^о или о, о у у“¹²⁴. И савремени ГП пружа такве потврде.

а) Испред лабијала: *комио* Гњ С Сп (= предл. ка), *џомук* ДП, *седом* Гб По ПР С Сп Т Ц, *осом-осомдесет* Г Гњ К Кр М О Оц П Сп, *собор-соборемо се* Л С, *соборњак* М.

б) Иза лабијала: *бобо-Ћева* Г, *бобо-Деса* О, *бобо-Зорка* П (али самостално употребљено је увек *баба*), *бојаги* П, *бођи* Оц, *вољада* Сц, *Живодинка* Ј, *мога-ре-могаришша* М Оц П По, *наойоко* Гб, *џаџмучак* Ц, *џаџрику* Гб, *шволер* М.

84. О место а остварује се у суседству неких сонаната:

а) Испред р, н, л: *аџор* Г, *долео* В Гб ДП, *одонде* М Ц, *чорџе* Гб П, *чорџици* ДП, *чорџеста* ДП¹²⁵.

б) Иза р, н: *маносџир* В, *робаџија* Р, *рожњ* По.

в) Међусловном асимилацијом објашњава се пример *наойоко* Гб.

г) И овде је бележено: *остџал* Гб М Ц, *остџали* Оц (= сто)¹²⁶; али и: *астџал* Б, *астџал-астџале* Гњ.

85. О место е. Изгубљени осећај за употребу е иза палаталних сугласника довео је до потпуне морфологизације о у творбеним или флексивним наставцима. Такви су примери: *бројови* Б, у *канцоларију* Гњ; *нашо* Гп Ј Б, *чијо* М Т; *годишњо* ДП, *данашњо* Ј, на Светог Нико́лу *зимњога* ДП, на Светог Нико́лу *летњога* Гњ, *јесен* Сп, *крављо* ДП, *јагњен* Б, *овчо* С, *ночњо* време Сп, *јредњо* ко́ло О, *џослџњо* О; *јрвњо* Б, *јрвњо* Сп Ц и многи други.

86. О место у. а) Ова супституција знатније се остварује у вези са лабијалима: *даџом* З, *кобура* М, *зденомо* у *које* М, *момурза* В, *морза* М Оц Сп Кр (али је *мумурза* у Ј), Грци *Црновонци* О (надимак по црној вуни којом су трговали).

б) Један број глагола уопштен је са иницијалним о м. у: *он се ододоше* Гб, да *омесим* лџб М Оц Ш, да *се омџеш* Л Т Б Г.

в) Остали случајеви: реч хиљада готово редовно употребљава се у лику *иџадо* Гњ М Р Ц; *суџорен* Т, *чуџора* Т (али код истог информатора *чуџурица*, сада као војничка посуда за воду); озго́ре *се наџро́ни* Гп (натруни се пасуљ измрвљеном паприком).

Вокал У

87. У место а. Асимилацијским процесом добивена су следећа два примера: *одову́дука* Гб, *одону́дука* Л и *румунџка* Ос (армунџка > рамунџка > румунџка).

¹²⁴ ДИЈС 23.

¹²⁵ Тако и у појединим местима Лужнице, а примери се могу објаснити као задржани „изговор према турском *согар*“ — Ћирић Лужница 29; Шкаљић Турцизми 164.

¹²⁶ Упор. у Левчу: насред *остџала*, *остџалче* — Симић Левач 144.

88. У место *и*. Забележени су ови примери: ја сам била *гошћуља* Т, та́та ни на́-
прави *йреду́лку* на но́гу Б (предилица на ножни погон), крпа *цеду́ља* ДП.

89. У место *о*. Ова супституција остварује се у следећим окружењима:

а) *к + о*: *куй* ДП, *куј* ДП¹²⁷, *куга* ДП З К М О Ос Т Ц, *никуга* О ПР Т; *кункури-*
сују се Г.

м + о: *арму́ника* П.

й + о: *йуга́нац* Ј, *йуга́ча* Гб (али и *йогáча* М К Оц), *йу́йуи́ше* Оц (али и *йойо́шка*
В М и *шу́йша* Кр = паприка).

б) *о + в*: Нёмци су били *мо́йоризувани* З, не́сѣм *уверавáл* докúмента Ш.

о + й: *си́уиáља-си́уиáље* Б Сп (= стопало).

о + р: *до́кйур-до́кйури-до́кйурица* Г Гп М ПР Сп Б Гњ К О, *чо́йур* Ј.

в) Две напомене: у примеру *буза́* — пра́имо *бузе́* П сачуван је старији лик име-
нице *боза*, тако га бележи и Вук¹²⁸; у дативским формама именичких заменица *ко-*
му́-некому́ М Т такође је сачувано старо стање (стсл. кѣто-кого-комоу).

О заменама гласа *јајѝ*

90. Познато је да су говори призренско-тимочке зоне „чисто екавски“¹²⁹. Ову
тврдњу ћемо потврдити познатим примерима, од којих неки представљају тзв.
икавизме шумадијско-војвођанског типа¹³⁰.

а) Одрични облици глагола *јесам*: *несѣм-неси́-неје́-несу́*;

б) Императиви: *врѣште, живе́ште, ои́иде́ште, њазе́ште, радѣ́ште, седе́ште*;

в) Ликови презента: *ве́јем, одве́јем, грѣ́јем (се), се́јем, њосе́јем, сме́јем се*;

г) Именице типа: *грео́иá, дево́јка/дево́јћа, леја́* (= леха), *млеко́, секи́ра/се́и-*
ра, секи́рченце Ј (али је исти информатор употребио и *сикира́м се*);

д) Заменице: *неки́/неи́и, њонеки́/њонеи́и, неи́ишó*;

ђ) Придеви: *бе́л-белá-белó, гнѣван-гнѣвно, се́рава ву́на, се́раво млеко́* Оц¹³¹;

е) Прилози: *где́-негде́-ни́где-њонегде́, овде́, онде́, йредвечер* (али и *найри́-*
двечер Ј); *осѣм*.

91. Од глагола *добѣјати* и у ГП облици су: ја ти *додија́, до́дија ми, додија́ло*
ми, до́дија ми се (в. и претходну т. под е)¹³². Сличан овоме је глагол *дејаним се* у
значању „животарим, борим се, истрајавам некако“.

¹²⁷ Радоје Симић сматра да је супституција *о* са *у* у *ко(ји)* извршена под утицајем гласа *ј* — Симић Левач 146–147.

¹²⁸ Караџић Рјечник¹ 90.

¹²⁹ „ѣ прелази увек у е“ — Белић ДИЈС 4; „Замснa ѣ је чисто екавска“ — П. Ивић Дијалект. 114.

¹³⁰ В. нпр. у Централној Шумадији — Реметић Шумадија 89–108.

¹³¹ „Сира < сѣра (жућкаста маст на још неопраној вуни) ... Можда је сираво млеко настало у наслону на именицу сир“ — Реметић Шумадија 101. Моји информатори наводе да је сѣраво млеко доиста жућкасто, и да је такво само прва два-три дана после јагњења или тељења, а ако се пије такво млеко „има да се просереѝ“. Из овога проистиче да нема наслона на именицу сир, која овде најчешће гласи сѣрење и, ређе, сѣриње.

¹³² Глагол *додијати* има широку ареу простирања у штокавским говорима. Исцрпан попис литературе о његовој распрострањености в. у Реметић Шумадија 104 у нап. 224. На том месту се каже

92. Изворни префикси *йри-* и *йрѣ-* добро се разликују. Говори се: *йревѣѣшам*, *йрекѣсѣим се*, *йрѣмрем*, *йресадим*; *йрѣлаз*, *йрѣѣис*, *йрѣнос*, *йрейечѣница*, а, с друге стране: *йризнам*, *йрилѣим се*, *йричѣсѣим се*, *йричѣкам*, *йрийаѣим*; *йризнаница*, *йриколица*, *йрисусѣво*, *йрийѣисак*; *йриближѣно* и сл.

Ипак, у облицима неколико глагола префикс *йри-* је замењен префиксом *йре-*. Примери: да расадимо, мѡж се нештѡ *йреваѣѣи* ДП (у значењу „прихвати“), *йрејаѣи се* у ѡпштину Гњ, да се *йрејаѣиш* у Пирот С, *йреказѡ га* Кр, *йреказује* Т, *йремѡран* да отиде Гњ, драговољно ел си *йремѡрана* Ос, тѡј свѣ *йрейѡда* тѡј Ос, *йрейѡшем* опреглачу М (= припашем кецељу), *йрейѡшу се* Ц.

Није забележен обрнут случај замене.

93. У облицима неколика глагола забележена је замена префикса *йро-* префиксом *йре-*. Примери: да се јаѣе на *йрѣзив* Гњ, *йрѣзива се* војска Гњ, *йремѣне се* Гб, *йремѣне ме* Оц, *йремѣним се* Ј М Т С, *йренаѡде* да је град билѡ Гб, *йрешивѡла* ни забѣнчек Б, *йрешије* га да не ократѣје Б¹³³.

Вокалске секвенце

94. Слично лужничком говору, и ГП обилују вокалским групама. „У њему (говору Лужнице — Љ. Ћ.) се, поред двочланих вокалских секвенци, често срећу и трочлане. Разлог томе је често губљење сонанта *ј* у међувокалском положају и систем посебних наставака за грађење глаголских времена (поред већ познате чињенице о нестанку *х*)“¹³⁴. За ГП додали бисмо и губљење *в* и још, као посебну специфичност, *жс* у облицима глагола *кажем* у појединим местима.

95. Судбина вокалских група, примарних и секундарних, је тројака: а) држе се; б) сажимају се, обично после извршеног процеса асимилације, прогресивне или регресивне; в) укидају се развијањем секундарних прелазних гласова, најчешће је то *ј*, понекад и *в*.

За илустрацију ове појаве биће коришћен и део грађе дат у поглављима о *ј*, *в* и *х*.

АА: *маѡм* ти да стѡнеш Оц (= машем), *снаѡва*—*снаѡѣа*—*снаѡна* М, Т, Ц. Група се укида контракцијом: *моѡ снаѡ* Б.

АЕ: *баѡ* О, ја неумѣјем да *баѡм* О, *заѡк* Т, *заѡчер* З, *знаѡ* Гб, *знаѡш* Гп, он *каѡ* З, ја *каѡм* З, како да ти *каѡм* Сп, *ѡстѡде* га З, *снаѡ* Кр, *ѡкѡмо* Т, *ѡѡк* Б, *ѡснаѡѡѣѡ* се ожени Сп.

Група се укида развојем прелазног *ј*: *ѡѡѡѡс* ДП, *знаѡш* З, *изграѡѡчи* М, П, *ѡѡѡѡѡж* М.

Ликови без *жс* у презенту *кажем*—*кажеш*—*каже* бележени су у појединим местима Іб типа.

АИ: *калаѡсуу* котлѡве Ц, *наѡѡѡи* кѡћу Б, *йѡѡѡмо* весѣље Гњ, нек *йѡѡѡи* док *ѡѡѡѡи* Ц.

и ово: „Тражећи ѡјашњење шире распрострањености гл. *доѡѡѡѡи* од *сиѡѡѡи* П. Ивић указује на могућност наслона на глагол *ѡѡѡѡи*, *ѡѡѡѡм* (од дихати).

¹³³ Овако је и у понеким другим говорима, в. нпр. Симић Левач 139.

¹³⁴ Ћирић Лужница 39.

Група се укида развојем прелазног *j*: *кайиш* По, *найраише* Б, *найрајене* Сп, *осиш* ме саму Т.

АО: *имао* трои волóви П, *наóде* ману О, *наóколо* М, *маóвина* В, Ј, Кр, М, *сйраовé* С (= страхови), *сйраоийија* О.

Група се укида контракцијом после асимилације: *неé* *кó* *сýг* Т, *санé-санице* М, Т¹³⁵, *сойшйеваше* ни Оц.

АУ: *имаоше* некаквó *ауце* Т (= аутомобилчић), *трипут* га *наукамо* Ј (од пухнути, дунути), *немау* пáмет Ос, *йáук* Кр, Оц, *йрейáкау* винó, *йричау* Гб, *имао снау* Б, З, С, *шэйшау* М.

Група се укида или контракцијом, или развојем прелазног *в*: *отишли* да се *венчу* Л (венчају > венчау > венчуу > венчу);

йáвук В, Ј, *йáвучина* О, на *Мýрка Пáвуновог* Ос.

ЕА: *ја беснеá* О, *вeање* жíто Ос, *неé смеáла* В, П, *сйарeа* В, Гб, Гп, *шeа* кýће Б.

Група се укида развојем прелазног *j*, заправо задржавањем дела изворног *j*: *дрeа*, у *меáну* М, *смеáње* Гб, Сп, П, Ц.

ЕЕ: *жалéемо* В, *живéем* некакó ДП, *неé* додýл Гб, *нумeе* да се одврже О, *ошсeем* брáшно В.

Група се укида или контракцијом, или развијањем прелазног *j*: *нé* се лýбило *кó* *сýг* М, *жалéемо* Гп, *лелeе* се М, *напйе* се па *лудeе*, *шашавeе* Ц, *кад узрeе* М.

ЕО: *ја бeо* ошýл Сп, *бeо*мо пошлй З, *грeове* Т, *грeови* В, М, Оц, *греошá* М, *мeови* В, Ј, М, *остáде* *неóрано* Гњ, *нóсео*мо пртене кошуље Ц, *Орeовица* О (ојк.), *Преóд* Гб (мкп.).

За укидање групе имам само пример *Орeвица* О (ојк.).

ЕУ: *нумeу* га поштýу О. Чешћи су примери са *j*: *зрeју* М, *лудeју* Ц, *осйарeју* К и сл.

ИИ: *Јеремйин* дýн К, *Сйанийин* унýк Оц, *чий* си тй Сп.

Група се укида или контракцијом, или развојем прелазног *j*: *чй* је нóжав М; *каййичка* М.

ИО: *авиóн* В, Гб, Ј, Ос, Т, *рáдио* В, Ј, Кр, М, *сйáдион* Г. Понекад се развија и прелазно *j*, али ретко: *камиóн* О.

ИУ: *јенeкциу* Сп, *йeнсиу* Ос. Чешћи су примери са *j*: *девојчeйију* да вíдим М, у овýј *йáртйију* Оц, на *шйју* ми се ўкачи О.

ОА: *њóан* баштá Б, *моá* снá Б, *моáшa* свeкрвa Т, *йoайсйли* ђи Р, *йoáрче* Сп, *шаквoаиe* О, *йрoа* децá Б.

Група се не остварује доследно, што потврђују примери: *бојáла* сам се Т, дојдe једýн *Завóјац* З, на *йoјáшy* Л, *рáсова* К, М, Оц (= расоха), с *йoјáшкy* ПР.

ОЕ: *коeйш* В, *моeга* Гњ, По, *моeйшoга* мýжа Гп, *йoес* Р, *шoеиe* Гп.

Група се укида прелазним *j*: *дрýгойeче* ДП, *сoйe* Гп.

ОИ: *бойиш* се Сп, *кой* те дýра П, Ос, *двойца* М, *моийи* сýн Гп, *ја мóрам* да *насйoйм* на свй Б, *йройца* З, С.

¹³⁵ „У примеру *санé-санице* није дошло до контракције групе -*ao-* (...), облик *сани* је старији од *саони*, и он се у овом говору држи“ — Ђирић Лужница 35. То вреди, како се види, и за ГП.

Група се укида на више начина: а) девокализацијом *и*: на Св. *Тројцу* Гб; б) задржавањем примарног *ј*: *брóимо* М, да те *ојóимо* О, *ши́рóимо* Кр; в) развојем прелазног *е*: *ши́рóвимо* Ј — в. карту 14.

ОО: па ми *доóди* да се обéсим О, *доóде* Гњ, К, М, О, Т, *мáну* да *доóдиш* при нас Гп, *йоóре се* жíто Гњ, *лéпо* ме *йроонодéше* О, *йроодíло* детéто К.

Група се понекад укида контракцијом: *дóди* ли пóп овúј гóдини Ос.

ОУ: при *моу́иу* ба́бу Ц, го́ца *йоумира́ше* тúј зíму Р, *ја* сам *самоу́к* Сп.

Група се чешће не успоставља чувањем *ј*: при *Во́ју* Р, на *коју́* стра́ну С, *йоју́* цéлу нóч Ј, Оц, П.

УА: *буа́* В, Ј, М, *гру́амо* грóзје М (= муљамо), *огру́а* се жíто В (= оврше се, али док се то радило коњима, копитама се омлати), *муа́* Гњ (= муха), немóј да *се муа́ше* Г, *и́уа–и́уа́ше* Гњ, ДП, че ни *уа́йсе* Р. Код прилога *и́у* развијају се прелазни звуци, па се тако образују партикуле: *ј(а)*, *в(а)*, *к(а)*, *н(а)* — в. карту 16.

УЕ: *њéг* тóј *енш́ерéсуе* По, *изба́цуе* Оц, *замáзуе* с мед Кр, *зайáзуе* Б, *йремíзу–ем* Ш, *йрейра́вуе се* Т, *йису́е* Ш, *сий́уеш* ДП, *навац́уеш* гради́ну М, К.

Група се понекад укида развојем прелазног *ј*: тó је *чу́ен* ма́настир ДП; али најчешће чувањем изворног *ј*: *дару́је* Ц, *сий́уем* М, *у́йрж́уем* М, *шеѓује се* ДП и сл.

УИ: *куи́* ти га зна́е Ос.

УО: *муосéрине* Ц, *уó* (= ухо) на целом простору; тóј билó бьш *уóчи* Свети Илíју Гб.

Група се укида контракцијом: *Сóдó* Б (= Суводол — ојк.)¹³⁶.

УУ: *докару́у се* вéчером В, *ја* не *дочу́уем* Сп, *калайсуу* котлóве Ц, *йо–шиу́у* га О.

Група није стална, јер се *ј* и задржава: *дару́ју* М, *загра́цују* М, *целиву́ју* Л и сл.

ЕАЕ: Какó жíвите? Па да *видиш* до сá *неде* јáко Сп. Група се и укида контракцијом: Какó си баба–Вéрфе? *Нáје*, *нáје* М. (У оба случаја постало од *не (х)аје*, „не мари“, „није лоше“ и сл.).

ИЕО: *на́ййеоше се* па лудéју Ц, *ви* Лужни́чање сте големí ре́фици́је, али и *ми́ййеомо* Р, *и́ййеомо* на́ру́ће П.

ОУЕ: *мо́раш* да *вој усвоу́еш* свé какó речé Б.

УЕО: *жељу́емо* да се омр́симо Оц, онí ни *казу́еоше* З, *йису́ешше* ни пíсма Т, *йреме́ну́емо се* Ц.

Елизија вокала

96. Елизија вокала у ГП није тако честа и обична појава као у неким другим говорима¹³⁷. Ипак, она се усталила и уопштила у следећим категоријама: *а* у везнику *да* и предлогу *на*; *е* у негацији *не* и енклитичком облику помоћног глагола хте-

¹³⁶ Идентичан случај контракције, и у идентичном примеру, забележио је Душан Јовић у трстеничком говору — Јовић Трстеник 45. Истини за вољу реба поменути да се у изговору овога ојконима каткад чује једно танко билабијално *в* после испадања у: *Сходóл* Б.

¹³⁷ „Може се рећи да је елизија на овом простору прилично честа и обична појава“ — Реметић Шумадија 119; упор. и напомену 277 у којој је наведена литература о распрострањености појаве у штокавским говорима.

ти; *о* у прилогу *овамо*; *у* у енклитици *чу*. Међутим, појава није доследна и није општа, тј. не среће се на целом простору, а поред елидираних ликова напореда егзистирају и неелидирани. Примери:

Вокал *а*: *морам д-ім В, мрзі ме д-ім Ос, аде д-ідемо до́ма ДП, ко́ че д-ідем ДП; беште н-ова́м ел ната́м Гб, ја́ си ото́ н-ова́м Гб, іду ната́м — н-ова́м Ц.*

Вокал *е*: *Како́ си баба-Ве́рће? Н-а́је, н-а́је! М, н-уме́јем да се сна́јдем О, оно́ т́г н-уме́ја́л да се сунча́ нікој Т, н-уме́емо га пошт́уемо О, ја́ н-уме́јем да вре́вим гра́цћи Л, тре́бе да кове́ косу́ па н-уме́је М.*

Вокал *о*: *деца́ се разидо́ше које́ ната́м које́ на-ва́м О, једно́ се́ца ната́м, једно́ на-ва́м Ос, је́ла на-ва́м Оц. Облик нава́м је очигледно добијен у наслону на *наша́м*. У Лужници он није бележен, али је зато бележена форма са редуликованом се-квенцом: *нанона́м* (на + но + онам)¹³⁸.*

Вокал *у*: *а он каже: ч-ідем у фа́брику па како́ ми бу́де З.*

Редуција вокала

97. Ни редуције вокала нису честе појаве у ГП, али су, ипак, чешће од елизије. Међутим, за разлику од неких говора, овде нису запажене делимичне редуције¹³⁹.

Афереза

98. Редуковање почетног вокала забележено је у следећим примерима:

Вокал *а*: *двака́й ми пису́је тој Ш, двака́й ме пита́је Ш, он је работи́л на е́родрум Б, мерика́н платно́ Т, ћитће од ре́йије ДП (полазни лик је (х)арџи́је), Свети Ра́нђел — свейи́рањџелци В, Ос (у питању је слава Св. Архангела, и они који је славе.*

Вокал *е*: *наш старе́шина сту́ри љале́ше од ра́мена Ш, зашто́ сту́ри љале́ша Ш, ше́ га у та́мњу со́бу М, ше́ ти па је́ц Оц.*

Вокал *и*: *узэ не́кције за од ва́тру О, нама́жи с мали́н К, једн Талија́н пријде́ Гњ.*

Вокал *о*: *кад по́чне да дво́ји сироватку Б (= да одваја сурутку), свешта́вамо љу Б (= освешћивасмо је), да́вам ле́б на во́јску слободи́лачку Ш.*

Афереза вокала *о* је нормална појава у чланској морфеми, а она се среће само у зони I: *детé-во, детé-но, жена́-ва, жена́-на* и сл.¹⁴⁰ У примеру *џаи́кџа* (жéне *баи́кџа*, девојчети́ја *баи́кџа* М, *баи́кџа* плева́, *баи́кџа* слама Ос и сл.) сачуван је изворни турски лик овог прилога¹⁴¹.

Вокал *у*: *немо́ј да се случа́јно ва́неш у ко́ло В, вану́ло га тифус Гб, у џора́к веч изиђу́је Гб, џора́к Ј, џорник В, Кр, М¹⁴².*

¹³⁸ Ћирић Лужница 38.

¹³⁹ Богдановић Алекс. 87.

¹⁴⁰ Посебно су интересантни примери типа: једно ова́к ко́во нашево М, мушкátле шџо́во имамо М, ко́шо ти што вре́виш (говориш), тека́ и оно́ вре́ви М и сл. Њихово објашњење биће дато у поглављу о члану (т. 397, 403).

¹⁴¹ Шкаљић Турцизми 124.

¹⁴² За именицу *џорник* Радоје Симић вели да је „највероватније позајмљеница из црквеног језика, па се не може говорити о губљењу у- него в-“ — Симић Левач 161.

Синкопа

99. Најчешће су редукције *-и-* и то у облицима придевских заменица, неких бројева, неких императива и неколиким именицама. Примери: *ти, сѣнко, нѣмаш ѿо́лко* влакнѣти на гла́ву на *ко́лко* је сва́дбе и *госја́ ба́ба* поишла́ М, *данѣска* омла́тиш *ко́лко* што́ че ле́гнеш О (= окопаш колико да се опружиш кад легнеш), *ово́лка* жена (мала) а *ово́лко* (много) да мо́ж да доса́ца Гб; *че́йри* го́дин тра́жим пѣнсију Ш, *два́ес* и *че́йри* го́дин сам радѣ́л Ш, *че́йри* деца́ Гб; *де́ца, бе́шѣ* глѣ какѣ́в облак ѣ́де Гб, *дрѣ́шѣ* се З; *деверѣ́чна* ДП, М, Ц, *сесѣ́рична* М, *шловја́нка* П.

Вокал *-о-* се редукује редовно у облицима глагола *го́шовим*: свекрва ми *го́шви*, а ми у поље Гб, ја ци *го́швим* М, *го́шве* по дванаес је́ла Т.

Понекад се редукује и у предлогу *кроз*: кад по́јде *крс* село́ Б.

Вокал *-е-* се редукује у 2. л. мн. презента глагола хтети: Јѣ́те ако *о́чѣ*, ако *не́чѣ* — немо́јте О. Појава није доследна.

Апокопа

100. Пропуштање крајњих вокала у изговору је доста честа појава у ГП. Категорије у којима се ова појава среће су: а) редовно код именица на *-на*; б) појединим облицима презента и императива; в) код појединих придева, прилога, везника и речци.

Вокал *а*: има три́ес го́дин веч Гб, е́вѣ неко́лко го́дин по́льсно за ра́боту М, би́ло ли е *ѿсѣ́ин*, не́е ли Гб, два́ са́та и *ѿолови́н* ДП, три *сѣ́ошѣ́ин*, пѣ́т *сѣ́ошѣ́ин* ћила М, *о́сом сѣ́ошѣ́ин* ку́ће Т, *че́рка* вој била *кра́йковѣ́д* Т (можда је овде реч о именици, а не придеву)¹⁴³.

Вокал *е*: не зна́м ко́је го́дин је би́ло Т, *че́три* го́дин тра́жим пѣнсију Ш, три́ го́дин га но́си Ос, што́ не мо́ж бо́ље да бу́де О, *ѿови́ш* сто́ка се чува́ло В.

Вокал *и*: са́ је бо́љ живо́т Ц, *не л* ти казу́јем Гб, *не л* да лежи́ш до́ле Ос, *да л* че се ја врати́м О, ме́симо, *ел* си купи́мо гото́в ле́б В, бе́ште нова́м *ел* ната́м Гб, ко́памо *ил* ѣ́демо на жѣ́тву М, де *ѿоверѣ́в* сас децу́ву М (= повреви, тј. поразговарај).

Вокал *о*: онѣ́ се одби́ше низ *брѣ́д* надо́ле Гб, *ка́м* те О, не мо́гу да ѣ́дем у кло́зѣт, *нег* у собу Б, не́ма да изла́зе, *нег* са́мо лежу́ Б, не́е црна́, *нел* белá Гб (= него).

Вокал *у*: једну́ го́дин два́ пу́та доди́ше Гб, два́ес тре́ћу го́дин ДП, то́ј е дру́гу го́дин би́ло М, *ѿзла́в* ме уби́ло О, ни́шта не мо́г да напра́вим О, *не мо́г* се слу́шам О, *ѿру́дин* Б (в. више примера у т. 295).

Покре́тѣни вока́ли

101. Са апокопом је повезано и питање тзв. покретних вокала. Како се из грађе дате за илустрацију апокопе види, нарочито се вокали *е*, *и* на крају речи у неким категоријама понашају као покретни. Ово се пре свега односи на везнике *ил(и)*, *ел(и)*, затим на речцу *л(и)* и 2. л. јд. императива. Слично овима као покретни вокали

¹⁴³ Примере као: неко́лко го́дин, три *сѣ́ошѣ́ин* Слободан Реметић објашњава као сачувани стари Гмн. на *-ѿ* — в. Реметић Призрен 464.

Digitized by Google

му низ *лак* З (= лакат), *органи́з* нече да ради О, *на́ зем*, *ио́ зем*, *у́ зем* М В С Т Ш, ради по *уме́* Ос (учење, знање). Именица кукуруз има хаполошки лик *мору́за* у зони І, у зони два она гласи: *муму́рза* Ј, *мому́рза* Ос.

б) Заменице: глѣ *кѣа* ми е глава́ Б, *кѣо* је било́ З, *кѣо* ли работи́ше Гб, *на́но*, *кѣо* направи М, *не́маш кѣо* у њжу да унесѣш Т, *не́ма на кѣо* да омѣси С, *ш-че* рабѣти си́ рота С, *ш-че* му М, *ш-че* праи Гп, *ш-че* ти па́ре без здравје́ Гњ, З.

в) Бројеви: још *ениу́и* Оц (= још једанпут), *шѣсе* бра́ви М, мо́ј си́н има *шѣсе* го́дине Т.

г) Глаголи: онѣ *не да́ву* О (= давају), мо́рам д-и́м В (= да идем), мрзи́ ме д-и́м Ос, а ја́ жена́ да *и́м* О, мисли́ла сам да *и́м* код ортопеда ПР, мо́рам да *и́м* В; *јѣм* ле́б и лу́к Гп, ако си премѣран *мо́ж* се лѣко ма́неш Ос, *организа́ли се* Оц, *ѣчи* да ра́диш пољопривреду Ос (= *ѣч* (ѣш л)и), *јѣтрѣ се сѣ́аѣ* па че се пода́ѣ Т, *сѣ́аѣ се* дво́ица Гп (= саставе се), доклѣ стѣ́гнем *сѣ́а́нем* го́ла вода́ Ос (= постанем), нумѣ́е да *усѣ́аѣ* ДП (= зауставља), *че́к* и то́ј да ви ка́жем Гп, *куде́-ч* да ѣдеш Гњ, *куде́-ч* врѣчу́ѣ М, *како́-ч* дру́гојече Гб. Посебно треба нагласити поједине облике глагола *оѣи́и*: ми *оѣо́мо* Ј, ја́ *оѣо́* В, *оѣо́мо* Гб, *оѣо́ше* Б, *оѣла́* Т, *оѣли́* да де́ну се́но З, *оѣла́* за не́гѣга́ Гб, *оѣли́* го́ли Ос и сл.

д) Прилози: *ко́* е било́ Гб (= како), *ко́* се ѣн зовѣше Ос, да ти испри́чам *ко́* ѣде-мо на седе́њу М, *неко́* га удесѣ́мо Ос (= некако), ту́ј да отѣ́де па да жи́ви *ра́и* Сп, овде́ је́дѣн по́п мо́же да жи́ви *ра́и* Ос (упор. у тур. rahat)¹⁴⁷.

ђ) Предлози: по́ток *зади́нас* З, ова́ј сѣла́ *зади́* Суводо́л О; шумáк *сади́* поја́туту Сп, *сади́* реку́ту З.

Предлог *зади́/сади́* употребљава се само у Іб типу.

е) Прилог-речца *ѣѣк* у ГП среће се у следећим ликовима: ја́ са́мо *ѣѣѣ* па́до О, *ѣѣѣ* почѣше девојчети́јата да крáте ко́се Т, *ѣѣѣ* почѣла да ѣ́ка ПР; ја́ *ѣѣ* реши́ да ѣ́дем В, *ѣѣ* га́ видѣ́ ѣде Ос, не́ма — не́ма *ѣѣ* за́лаја кучѣ́то Гб, *ѣѣ* завану́ше да се врѣ́ају од гра́ницу Гб, ѣ́н *ѣѣ* дошѣ́л на ѣ́суство Гп; ѣ́йтѣ не́су има́ле, *ѣѣѣ* ако́ ту́римо од мушкáтлѣѣе штѣ́во са́димо М — в. карту 10.

Полугласник

104. Међу маркантне особине ГП спада и полугласник. То је самогласничка фонема која „по правилу има гласовну вредност нелабијализованог вокала, најчешће средње висине, обично средњег или задњег реда“¹⁴⁸. Фонемска природа његова потврђује се способношћу да укупношћу својих дистинктивних својстава опонира другим члановима вокалског система, односно да својим присуством или одсуством уноси разлику у значењу речи. Ако се упореде, на пример, значења следећих минималних речи видеће се да она почивају на опозицији њиховог средишњег, вокалског дела: *лѣк* „лаган“ : *лак* „средство за лакирање“ : *лѣк* : *лик* : *лук*. Оваква његова фонемска природа најбоље се чува у једносложним речима, или ако је под акцентом у вишесложним речима. Тада се и изговара као „чисти“ полугласник, како је горе описано.

¹⁴⁷ Шкаљић Турцизми 528.

¹⁴⁸ П. Ивић Дијалект. 110.

106. Исто тако, с друге стране, алофон слабијег или јачег степена у ненаглашеним слоговима развијају и остале вокалске фонеме, а не само полугласник (*a^h*, *e^h*, *u^h*, *o^h*, *y^h*). То значи да се у ненаглашеним слоговима неутралише опозиција полугласник ~ вокалска фонема, односно вокалска фонема ~ полугласник¹⁴⁹. Ипак, најчешћа је неутрализација опозиције *ь* ~ *a*, јер се и ради о полугласнику реда *a*. Павле Ивић мисли да се ради искључиво о неутрализацији *ь* ~ *a* у пиротском говору¹⁵⁰, али мој материјал, као и Белићев, мада мање од Белићевог, показује и друге случајеве.

Стога ћемо реализацију и природу ове самогласничке фонеме у ГП најбоље уочити ако примере групишемо и разгледамо овим редом: 1. фонемска природа полугласника у домаћим и страним речима, једносложним и вишесложним, под акцентом и ван акцентованог слога; 2. алофонска природа његова у домаћим и страним речима; 3. прелажење, префонологијација, алофона у друге фонеме. Ово ће нам омогућити да, на крају, извучемо и закључке о принципима његове дистрибуције.

Пре него што пређемо на навођење примера потребно је дати једну начелну напомену. Полугласник је у ГП веома чест, примери са њим толико бројни да сви они никако нису могли бити наведени. Наведен је онолики број колико је било потребно да се покаже принципска природа његова. Ово указује на то да ће он још дуго бити једна од битних фонетских одлика ГП. Сличне констатације изречене су и за друге, суседне и нешто удаљеније, призренско-тимочке говоре¹⁵¹.

149 Ово је и Белић уочавао, јер каже да се „полугласници најбоље чувају онда када су наглашени“, да се тада „најпрецизније изговарају“, „међутим, када су без акцената, за или пред њим (...) тада могу да приме много нијанси: $\text{b}^{\text{a}}, \text{b}^{\text{e}}, \text{b}^{\text{o}}, \text{a}^{\text{o}}, \text{b}^{\text{o}}, \text{b}^{\text{y}}, \text{o}^{\text{y}}, \text{b}^{\text{y}}, \text{b}^{\text{b}}$ (...) или да прелазе у вокале потпуног образовања: $\text{a}, \text{e}, \text{u}, \text{o}, \text{y}$ “ – ДИЈС 44–45. У доба израде ове његове монументалне студије још није било структуралног метода у лингвистици, па он није могао да оперише прецизним терминима као што су: *фонема, алофон, дисинкција, опозиција, неутрализација* и друге.

150 В. П. Ивић, О пореклу и особинама пиротског говора, Огледи III 199–201.

151 В. нпр. Стојановић Тимок 365–366; Богдановић Бучум 6; Тирић Лужница 19; Вукадиновић ГЦТВ 57; Реметић Призрен 358.

Фонемска природа полугласника

108. Прави полугласник се најдоследније држи у једнословним речима. Примери: *ббз* М „зова“, *ббш* Гб Гп ДП Ј К М Ос, *дбн* Г Кр О Ос, *збл* М, *глé кбв* је М (= ка-кав), *йбњ* Пр Ц, *сбв* М Оц, *сбз* В Г Ј К Кр Л М Ос Оц Т Ц Ш, *сбм* ДП (= јесам), *сбн* Б В М С, *сбс* мѣн П, *йбз* Ј З М, *йбк-йбк-йбк* Гб (ономатопеја пуцњаве), *чбк* В Л М.

Новица Живковић бележи и две именице са финалним полугласником: *дб* „дах“ и *мб* „прах у воденици“¹⁵².

109. Чисти полугласник се држи и кад је под акцентом у вишесловним речима. Такав полугласник среће се:

а) у корену речи, или у њеној основи: *Ббгња* вѣчер Кр, *Ббгњи* вѣчер Гп, *Ббгњи* дбн П, *ббгњак* Оц Ш, *Ббдња* вѣчер Гб, *Ббдњи* вѣчер ДП, *ббдњак* Ц, *ббцкам* Гп, *ббчва* К, *ббчве* З М Т Ц, *вбшће* Г О Сп Т, два *дбна* В Гп К З, *пѣшес дбна* Гб П С Сп, *дбњом* ДП К П, *дбсће* З П С, *тупан само дбшче* Р, *залбгувала ме* ДП, *зачбс* К, *зблва-зблве* В С Т Ц, *излбжем* О, *измбкнем* Ц, *исбне* Гб Ц (усахне), *исцбклиш* Ц, *једбн* М, *Јелбшница* Гб, *јечбм* В М, *какбв* М, *кбмйло* Л (= ка), *квасбц* М, *койбл* В Гп З, По Оц Ц, *лбжем* Т, *лбка-лбко* Б К М, *лбскаво* П, *лбсно* Б Гп, *мблечка* О, *мблко* Гб, *мбнечка* Гњ З, *мбненка* Ц, *найбкммо* М Т, *найбкммо* Ц, *начбс* З М, *начбска* ДП, *нбчве* О, *нбчви* ДП З ПР, *некакбв* Б М, *несбм* Гњ Гп З Л М О Ос ПР Т Ц Ш, *овбс* З М, *овбн* З Оц, *овакбв* М, *огбњ* ДП, *олбкшница* Оц, *ойбнци* Гб Гњ Гп М Оц П, *орбл* К, *осбвне* О, *оцбш* Б М ДП О Ц, *йейбл* М, *йолбк* М (прил. лакше, спорије), *размбкнемо* М, *ручбк* М, *сбвне* Гп М, *сбга* ДП Кр ПР Сп, *сбгшњи* ДП, *сбмйур* Сп, *сбне* Гп (сахне), *сйбвни* се ДП Ц, *йбвно* М, *йбга* Г Гб ПР Сп Ш, *йбњће* Б Гб, *йбйа-йбйа-йбйа* З (ономатопеја коњских копита), *йбйче* с нође По З, *йбкммо* Гб, *йакбв* М, *усбйи* се Оц, *чбчка* ме О, *Дурцовдбн* ДП Гб Сп, *шбйнем* му Ц;

б) у префиксима: *избзве* ме По, *избчу* се Гб (изаткају се), *одбйне* О, *разбйне* Гп, *сббра* нас З С;

в) у суфиксима: *белуибк* Р, *венчбк* Ос, *вирчбк* М, *додбк* В (доход + ак), *Долбц* Гб (ојк.), *збйруибк* Б, *зоббк* Ц, *једнбз* М (прил. одмах), *једномбн* Гб (прил. често), *крсйбк* Т, *мазбк* М, *момбк* Ос, *мрйавбц* М Сп, *редбк* Т, *русибк* Ј В (= трун), *скроббк* О, *солчбк* О, *судбк* П, *шёнбц* З, *удавбц* Г;

г) у турцизмима, или речима са изворним турским суфиксом -*лѣк*: *јесйбк* М, *калбй* Б, *сандбк* Гб; *богайилбк* Сп, *калабалбк* Т, *комишилбк* Оц, *дойовлбк* М Ш, *чивилбк* Оц.

Новица Живковић бележи и полугласник у иницијалној позицији: *бнћав-бнћавац-бнћало*¹⁵³.

110. Чисти полугласник је забележен и у неколико случајева ван акцентованог слога: *брйшачнбц* М, *дѣверйш* С, *васуљчбк* ДП Ц, *вбздбн* К, *вбздбндбн* П, *збшйшб* В ДП Л, *здрávaцйш* В, *сбњђија* С (= узенгија), *кбкб* ДП, *мáлечбк* В Сп, *одморйш* К, *йорезйш* К О.

Ову констатацију лепо илуструје и Златковићева грађа (Златк. Посл.-пор.; Златк. Фраз. страх.; Златк. Фраз. омал.) која просто кипти примерима са полугласником.

¹⁵² Живковић Речник 35, 87.

¹⁵³ Живковић Речник 178.

Алофони полугласника

111. Прелазни степени полугласности, односно вредности између чистог полугласа и чистог другог вокала, присутни су и у ГП¹⁵⁴. Најчешћи алофони су *ʷ*а (већа полугласност) и *ʷ*а^o (већа самогласност). Они су бележени у једносложним и вишесложним речима, под акцентом и ван акцентованог слога. Из броја наведених примера видеће се и пропорција њихове реализације. Примери:

а) $\bar{a}^a - a^b$ у једносложним речима: $\bar{d}^b a^n$ М, $\bar{m}^b a^c$ М (слатко вино, шира), $\bar{y}^b a^k$ С (прил. опет), $\bar{s}^b a^2$ Ос Ш, $\bar{s}^b a^m$ ДП М (јесам), $\bar{s}^b a^c$ Кр (предл. са), $\bar{w}^b a^2$ Ј; $\bar{b}^b a^{b1}$ Ј¹⁵⁵, $\bar{c}^b a^2$ Ос М С. $\bar{w}^b a^2$ Ј Ос.

б) ња у акцентованом слогу вишесложница: бѣачва Л П, венѣц М, вечерѣашно В, дватринаѣс дѣана Ос, пѣшес дѣана Р, дѣандѣаньс СП, дѣању В Л, Долѣац Ос (ојк.), зѣаива М, једѣан Гб, јечѣам ЈЛ, кѣамшо М (прил. ка), колѣац М, коїѣал В Оц, крсїѣак Ј, Круїѣац Ос, лѣажеш ЈЛ, лѣако Т, мѣалецаѣк ЈЛ, мѣанечка Кр Ц, манѣак М (патак), медѣак Ј, мољѣац Ј Ос М, момѣак Ј Ос, овѣас ЈЛ, ољакишица Ос, ойѣанак М, орѣал М, ѡасуљѣак Ј, солчѣак ЈЛ, сѣабрано је С, шѣагај Гњ З ДП, шѣунинѣац М, чейвршѣак М, шийѣак Ј, шпорейѣак Ос.

в) ъа–а* у неакцентованим слоговоима вишесложница: *ѡмбаръѡн* Л, *баѡкаѡлѣ* Т (бокали), и *Бѡгаѡи* се ѡбру Т, *баѡиѡи* К, *браѡаѡнѣ* Оц, *дѡлбѣм* М (дубим нпр. дебло)¹⁵⁶, *даѡнѣ* Ц, *дѡраѡи* С, *даѡска* М, *дѡбѡр* Б Л, *Дуѡаѡи* С, *Бѡрѡвѡдѡн* В Ј Ос, *зѡлѡбѡк* Ц, *кѡшѡк* Ц (у оба случаја зглобна кошчица), *изѡиѡкалѣ* Т, *лѡзѡла* се Т, *лаѡжа* М, *лаѡчаѡк*, *маѡгла* М, *наѡиѡкѡлѣ* блѡзице Л, *наѡиѡнаѡ* ДП, *иѡѡѡѡѡк* Ц, *сѡѡмлѣ* га М, *сѡѡберѣмо* се М, *сѡѡиѡраѡи* га Б, *сѡѡсѡиѡм* Ос, *сѡѡѡѡр* Гб ДП М, *сѡѡѡѡр* Л Т Ц, *сѡѡѡѡм* Гп, *сѡѡѡѡм* М, *ѡѡѡѡм* Оц, *сѡѡѡѡѡѡло* се Кр, *сѡѡѡѡѡѡѡѡ* Т, *ѡѡѡѡѡѡ* М, *ѡѡѡѡѡѡѡѡ* Л (= гром).

г) ъа-аъ у турцизмама: зѣбѣн П ПР, заѣбѣн М Т, зѣбаѣѣ Б, зѣбаѣѣ Кр, заѣѣѣ Б, забаѣѣ Кр Ц, заѣбаѣ Б, заѣбѣчаѣк Ц, заѣѣѣ Л, заѣмѣѣ Т, заѣман Ц, каѣлѣѣ Кр, сѣбаѣѣ В.

112. Прелазних степена између полугласа и других вокала забележено је мало. То су следећи примери:

а) ь^е: бѣжѣмъ С, ѿицаѣчьекъ (Кр (= дроѣакъ, закрѣпа), сѣга О, ѿѣга О.

б) ъ: њѣ *засѣдамо* Гъ (ѡих зазидасмо).

в) ь: сѣмѣур Гп Ц.

113. Како се видело у претходној тачки, фонетска реализација полугласника у неакцентованим слоговима крсе се од нешто отворенијег полугласа

¹⁵⁴ В. то исто и у северном и јужном суседу: Богдановић Бучум 9–10; Тирић Лужница 20–21.

155 В. у турском *baş* — Шкалаћи Турцизми 122. Белић *баш* тумачи као континуант *бъхъ* нашега старог језика — ДИЈС 48.

156 Порекlo полугласника у ГП је од неколико врста: 1. у највећем броју случајева он је континуант стимулошког прасловенског ь (< њ, њ); 2. у једном броју случајева он је континуант старог секундарног полугласника (такав је нпр. у *сѣм* < *сѣнь*); 3. у турицизмама он је преузети турски полугласник; 4. у не малом броју случајева он је образован у неакцентованим слоговима од неакцентованог *а*; 5. као у *дѣлбем*, он је настао секундарном девокализацијом вокалног *л*. Примери оваквога секундарног *ь* биће наведени у поглављу о вокалном *л* (т. 122).

(*ба*) до нешто затворенијег *а* (*а^в*). То исто дешава се и са самогласником *а* у таквим слоговима. И он се реализује у изговорној варијацији од нешто затворенијег *а* (*а^в*) до нешто отворенијег полугласа (*ба*). На ову редукцију осим нагласног момента утиче и гласовно окружење, у првом реду лабијали. Такви су примери: *ба^виш^ва* М (отац), *бра^виша^внац* Ј Ос, *ва^всу^вљ* Кр, че ми *да^вде* Б (али: *да^вде* ми Б), *да^вска* М, *к^ва^вк^во* Т, *м^вачни* га О, *ма^виш^вка* Л, *ма^виш^вна* Оц, *ма^виш^ва* М (жарач), *оба^вдве* Б, *оба^вдва* О, *и^ва^взи^вла* ме К, *и^ва^вриш^виза^вни* Гњ С, *и^ва^всу^вљ* М, *и^вора^вс^ви^вем* Сп, *са^вја^вн* М¹⁵⁷, *све^вка^вр* М, *и^ва^вм^вн* М Кр (прид. и прил.).

Префоногизација алфона

114. Изговорна нијанса између *а^в* и *а* је сасвим минимална, па често долази до замена *а^в* правим *а*. То исто морамо претпоставити и кад су у питању изговорна поља других вокала. Појава је бележена како у основама, тако у суфиксима, а понајчешће у чланским морфемама. Примери:

а) *ба^вд^вњак* Ј, *ба^вчва* Ј, *ве^внац* Ј, *да^внас* Ј, *дан^вска* Гб ДП З, *заба^вње* ДП С, *за^вља* Ј, *ја^врац* М, *ка^вк^ва* Ј, *ма^внечак* З, *мога^врац* М, *мр^виш^вавац* Сп, *нач^вс* Ос Оц, *њо^вјан* Оц, *ио^вкровац* Гб, *са^вз* Ј (прил. сада), *са^вз^виш^во* ДП, *сас^вфре^взе* М, *с^виш^висал* се Р, *виш^виш^ваи* ПР, *дво^врав* М, *заб^внаи* Оц, *му^вжаш^в* Г, *ов^внаи* З, *ог^внаи* ДП Т, *све^вк^враи* Т, *с^виш^врац^ви* М, *иш^вореиш^ваи* В, и други;

б) *Вели^вгден* Гп Ос Оц По С, *де^вн^вс* Т, *Пет^вровден* Оц, *де^вжд^вевник* М, *де^вжд^вев^вњак* Кр (в. карту 11), *ре^вж^вњ* Р, *и^ве^вгај* ДП;

в) *ди^вжд^вевник* Ј (в. карту 11);

г) *осо^вм* Кр М, *осо^вмнајес* В Кр, *се^вдом* Кр М, *ро^вж^вњ* По; *ло^вжица* М Кр;

д) *са^вндуци* Гп.

Принципи дистрибуције

115. Из наведених примера могуће је сагледати основне принципе дистрибуције полугласника у ГП. Можемо их сажети у следеће закључке:

1) Полугласник се среће у једносложним, двосложним и вишесложним речима.

2) У једносложним речима увек је у медијалној позицији између два консонанта. Испред *ј* прелази у *а* (*д^вн*, *м^ва^вс*; *з^вај*).

3) У двосложним речима реализује се у првом, другом, или у оба слога (*б^вчва*; *ко^вш^вл*; *д^вн^вс*). Пред сонантом *ј* прелази у *и* (*з^ви^вја*, *ов^вја*, *и^ви^вја*, *они^вја* — „овај“, „тај“, „онај“).

4) У вишесложним речима могућа је реализација у свим слоговима, што значи и могућност да носиоци свих слогова буду полугласници (*иш^вк^вм^вмо*; *рз^вм^вк^вм^вмо*; *белу^виш^вк*; *в^вз^вд^вн*, *в^вз^вд^вн^вд^вн*, *д^вн^вд^вн^вс*).

5) Живковићеви примери *д^в* и *м^в* (в. т. 108) и *б^вн^вшав*–*б^вн^вшало* (т. 109г) говоре да ова фонема не зна за дистрибуциона ограничења употребе у финалној и иницијалној позицији. Овај закључак би се, полазећи од ових примера, односио само на Гб тип. У мојој грађи са целог подручја ГП таквих примера нема.

¹⁵⁷ И у турском исто, в. Шкаљић Турцизми 543.

116. Када је у питању неутрализација опозиције *ь~а* у неакцентованом слогу, стиче се утисак да је ова појава више заступљена у зони II, јер је у њој записано неупоредиво више примера са *ь^a*, *а^b*, *а*, него оних са *ь*.

Вокално Л

117. Вокално *л* је послужило Белићу као један од основних диференцијалних критерија на основу кога је говоре призренско-тимочке зоне поделио у три групе: тиможко-лужничку, сврљишко-заплањску и јужноморавску¹⁵⁸. По њему, једино је тимочки поддијалекат прве групе сачувао вокално *л* (његa ћемо из техничких разлога само у овом одељку обележавати са *л*), док су га сви други даље развили, и то: лужнички поддијалекат и сврљишко-заплањски дијалекат у *љ*, јужноморавски у *лу*, уз нешто ређе у у обе задње групе говора. Малобројне примере са у у тимочкоме и *љ* у јужноморавскоме Белић је објаснио као утицај или књижевног језика, или уношењем из предела где су се они аутохтоно развили. Према томе, по њему, имали бисмо овакву ситуацију: 1. *сџа*; 2. *слџа*; 3. *суза* и 4. *слуза*.

118. Изостаје, како се види, пета могућност — *сџа* — каква је постојала у старом језику пре X–XI века. Овакво стање, без последње варијанте, бележе и каснији истраживачи ових говора¹⁵⁹. ГП, који својим попречним пружањем пресецају тимочко-лужнички и сврљишко-заплањски дијалекат, знају и за овај континуант вокалнога *л*¹⁶⁰. У њима се, дакле, срећу: *л*, *у*, *љ*, *џ*, а изостаје типични јужноморавски рефлекс *лу*. Само што је дистрибуција и фреквенција појављивања појединих рефлекса различита у појединим говорним типовима. Пре него што то објаснимо ево најпре записане грађе.

Позиције у којима се чува Л

119. а) Иза лабијала: *Б + Л*: *обџко се Т*, *обџчџ се Т*, *обџко друђе дреје Сп*, *обџчџ се З Т Ц*, *обџчџ се Т*, *обџчу ме Т*, *сџне*, *обџчи другу мајцу Сп*.

П + Л: *џџне торбице П*, *наџџни се ДП*, *наџџнимо Сп О*, *џџно Сп*.

М + Л: *измџџемо Сп*, *измџџу се Кр*, *мџџ се К М*, *мџџџ ДП*, *мџџемо М Гп Т Ц*, *мџџџе М*, *мџџло се С*, *мџџне маљко Ц*, *мџџу Гб Гп*, *џомџџџ Г Кр*, *џомџџ се Л М*, *џомџџџ К*, *џомџџу М*, *џомџџу се Л*, *џремџџ Гб*, *џремџџ Сп*, *џремџџемо Ш*, *џремџџу-јеи Ш*, *џремџџу Ос П*, *џромџџџ Ц*, *џромџџу К*.

В + Л: *вџк Кр*, *вџка сам видџла Т*, *вџна П*, *вџницу З*, *вџну ДП М С*, *вџњено З*, *вџци Гп*, *вџчишиџ Гп* (пејоратив од *вџк*), *џовџкло се З*.

б) Иза дентала: *Д + Л*: *дџг пут Кр*, *дџђе гаче Ц*, *џдџџи године Бџг П*.

¹⁵⁸ В. Белић ДИЈС 90–123.

¹⁵⁹ Станојевић Тимок 364–365; Богдановић Бучум 13–16; Ћирић Лужница 25–27; Вукадиновић ГЦТВ 71–73.

¹⁶⁰ Додуше, Белић наводи три примера из Темске и Пирота са делимично развијеним полугласом испред *д*: *јабџдка*, *јабџдко* и *засџднула се* — ДИЈС 91. Павле Ивић помиње у свом познатом Извештају из 1959. године да се у Гњилану код Пирота поред примера са вокалним *л* (*џлк*, *слиџе*, *клиџмо*) „алтернативно јављају и форме са *џл* (*џџла*, *јабалка*) — Извештај 399. Овакво *џл* широко је заступљено у Златковићевој грађи, а бележи га и Живковић у свом Речнику.

Г + Л: *найџца* пипёр у чу́туру Ц, *найџцаш* Ц, *сџџкла* сам М, *сџџко* га О, *сџџцамо* По, *џџкли* смо Т, *џџцањ* М Т (туцало, тучак), *џџче́мо* Т, *џџчена* папџ́рка М, *џџчу* К, *уџџца* гра́д по́ље П.

С + Л: *сџба* Гб¹⁶¹, *Сџбица* Гб (мкт.), *сџза* Оц, *сџнце* Б Гп Кр О Оц П С, *сџче́нце* З.

в) Иза алвеопалатала: *Ж + Л:* *жџна* В, *жџш* В Кр, *жџџа* Гп, *жџџарка* Оц (= врста птице, сеница), *жџџарку* М, *жџџе* Гп, *жџџеница* М С (коров по младом житу), *жџџи* П, *жџџи́ца* Л (= златан новчић), *жџџи́це* Г С, *кад се жџџине* Т (кад зажути), *жџџо* Оц, *жџџика* Оц (врста шљиве, веома укусне), *жџџи́е* Оц, *жџџка* В Кр М (жуманце)¹⁶².

г) Иза велара: *Г + Л:* *зџџаш* и ако ти се не *зџџа* Ц.

К + Л: *кџк* В Кр, *кџкови* М, *кџн* Кр (врста дрвета), *кџне се* В К Кр Л, *кџну* Ц, *кџну се* Гб Т О, *кџџина* Гб Т, *кџџи́џа* П, *кџџи́џо* ДП П, *џоскџнем се* Гб (у смислу: притегнем се, обратим пажњу на свој изглед при сусрету са старијом особом), *џрекџџам* В, *скџџа* ПР, *скџџаш* Гп¹⁶³.

Позиције у којима се реализује *У < Л*

120. *Б + Л:* *буа* В Ј, *Буџари* Г Гб, *Буџаре* З П С Кр Р Гп ПР Т О, *бугарскомањинци* ДП, *бу́је* Ј, *ја́бука–ја́бу́џе* В Ј М Оц По Ос, *обу́че́мо се* Ј.

П + Л: *нају́ни* Оц, *нају́нимо* Ц, *џу́н* Ј, *џу́на* М, *џу́ни* Ос, *џу́нимо* Ј М, *џу́њене* папџ́џе М.

М + Л: *муџе́ње* Гб, *муџе* Ј Л Ос, *муџе́мо* Ј По, *му́зне* Ј, *муџу* В Ос, *џомуџе* О Р, *џомуџе́м* В Ј, *џомуџу се* Л Оц, *џре́муз* Ос, *џремуџе́мо* В, *џремуџу́је* Ј, *џремуџу́јемо* В.

В + Л: *еџк* В Ј, *ву́кови* По, *ву́на* Л По, *ву́нене* Гб Оц, *ву́нено* Ј К, *ву́ну* В Гб Ј Ос По, *ву́њене* К По, *ву́че* до́м Ос.

Д + Л: *ду́бим* Ј, *дуџи́ну* Г.

Т + Л: *џу́џа се* ка́мен Ос, *џу́џало се* ру́кама Ос, ка́мен *џу́џамо* Ш.

С + Л: *су́нце* Ј, *су́нча се* Т.

Ж + Л: *жџу́на* Ј, *жџу́ш* Г Ос, *жџу́џе* ципџ́ле Ј, *жџу́џка* Ј Ос (жуманце), *жџу́џо* Ос, *жџу́ч* В Ј Кр.

К + Л: *ку́к* Ј, *ку́н* Ј, *ку́не се* Ј, *куџи́на* Ос, *ку́ну се* Ос.

Позиције у којима се реализује *ЛѢ < Л*

121. *Д + Л:* *дљџбе́м* М, *дљџ* В (дугачак), *дљџо* По.

Т + Л: *џљџкал* О (туцао), *џљџка́на* С, *џљџка́на* Кр (плевња).

С + Л: *слџба* Оц По, *слџџа* В, *слџза* Ј, *слџзе* Оц По, *слџње* Ос К В Г Кр Оц По Т.

¹⁶¹ Ову форму Белић изводи из *сџџба* — ДИЈС 97.

¹⁶² Живковић бележи форму *жџџ* — Живковић Речник 39.

¹⁶³ Ову форму Белић изводи из *сџџџа* — ДИЈС 228 у фусноти.

Digitized by Google

већом или мањом фреквенцијом употребе на овом простору. Територијална распрострањеност изгледа овако: *л* се употребљава само у зони I, и то: примери са *Б* + *л* само у I⁶ типу; примери са *П* + *л* само у I⁶ типу; примери са *М* + *л* великом већином у I⁶ типу; примери са *В* + *л* скоро искључиво у I⁶ типу; примери са *Д* + *л* само у I⁶ типу; примери са *Т* + *л* већином у I⁶ типу; примери са *С* + *л* у I¹ и I⁶ типу; примери са *Ж* + *л* у I¹ и I⁶ типу; примери са *Г* + *л* у I⁶ типу и примери са *К* + *л* у I¹ и I⁶ типу.

б) *У* (< *л*) се у ГП остварује у истим фонетским условима као и *л*, значи иза лабијала (*б, њ, м, в*); дентала (*д, њ, с*); алвеопалатала (*ж*) и велара (*з, к*). Територијална распрострањеност изгледа овако: оно се употребљава само у зони II и I¹ типу, и то: примери са *Б* + *У* у II и I¹; примери са *П* + *У* у II и I¹; примери са *М* + *У* у II и I¹; примери са *В* + *У* у II и I¹; примери са *Д* + *У* само у II; примери са *Т* + *У* већином у II; примери са *С* + *У* само у II; примери са *Ж* + *У* само у II; примери са *Г* + *У* само у II и примери са *К* + *У* само у II. Изузеци од овога су примери: *Бугарин–бугарско*, који се, једино у тим ликовима, употребљавају на целом простору ГП; *јабука, муземо, вуќ, вуна* у По из I⁶ типа и *жљуна* у J из зоне II, који је вероватно унесен из јужноморавске зоне.

в) Двофонемски (неслоговни) континуант *љ* (< *л*) остварује се само иза дентала (*д, њ, с*). Територијална распрострањеност: среће се у обе зоне.

г) Двофонемски (неслоговни) континуант *џ* (< *л*) остварује се иза лабијала (*б, њ, в* — изостаје *м*); дентала (*д, њ, с*); алвеопалатала (*ж*) и велара (*к* — изостаје *з*). Територијална распрострањеност: среће се само у I⁶ типу и у М из I¹ типа (в. карте 12 и 13)¹⁶⁶.

125. За говоре Сврљига вреди следећа констатација: „У говору Б (тимочка варијанта — Љ. Ћ.) вокално *л* је у живој употреби, има своје место у вокалском систему и изговара се чисто, без пропратних елемената (...) У говору БП (сврљешко-заплањска варијанта — Љ. Ћ.) нема га, сем *љ* у неколико речи“¹⁶⁷. У говору Лужнице у подједнакој су употреби *л* и *љ*¹⁶⁸. У суседном димитровград-

¹⁶⁶ Павле Ивић је у једном скорашњем чланку ревидирао гледање на услове који регулишу појаву *лу* у јужноморавском и у сврљешко-заплањском дијалекту. Он каже да *лу* у јужноморавском долази „углавном иза дентала *д* или *с*“, а да у сврљешко-заплањском дијалекту „у положајима иза велара или алвеопалатала господари или бар преовлађује рефлекс *у*, што ствара значајну разлику према суседном лужничком поддијалекту, где је у таквим приликама нормално *љ*“ — О рефлексима слоговног *л* у призренско-тимочној дијалекатској области, Огледи III 209. У закључку се каже: „У тој светлости јасно се истиче важност рефлекса *л* јер су ту у питању по две иновације на обема странама: два разна принципа репартиције рефлекса *л* и два рефлекса, *љ* одн. *лу*, у примерима где резултат развоја није *у*. Досад је изгледало да се у оба случаја сврљешко-заплањски говори слажу с лужничким, а сад се показује да се то слагање односи само на појаву *љ*, а не и на услове који регулишу распоред *љ* и *у*. Ово је утолико значајније што су у питању једне знатније фонетске иновације у сврљешко-заплањском дијалекту које не би биле заједничке целој призренско-тимочној говорној области“ — П. Ивић н. д. 212.

Према досадашњој литератури рефлексима *љ* и *у* у сврљешко-заплањским и лужничким говорима одговарао је *л* у тимочком говору (Станојевић Тимок 364–365) и *л*, *у* у говору Бучума (Богдановић Бучум 13–15). Њима сада треба прикључити *џ*, који је карактеристична иновација Пиротског Понишавља.

¹⁶⁷ Богдановић Бучум 13.

¹⁶⁸ Ћирић Лужница 25.

Вокално Р

126. Вокално *p* се у ГП јавља у свим оним положајима у којима и у књижевном језику: почетак речи пред сугласником; између сугласника; у сложеницама састављеним од речи које почињу са *p* иза којег непосредно долази сугласник и префикса који се завршава самогласником¹⁷⁰. Овоме треба додати и следеће случајеве, различите од оних у књижевном језику: испред *л* на крају слога, које овде по правилу не прелази у *o*; и апсолутни почетак речи, као последицу елиминисања *x* у овим говорима.

Примере ћемо и систематизовати држећи се горњих правила о дистрибуцији вокалног *p* (и за њега ћемо само у овом поглављу употребљавати знак *p*).

128. Р између сугласника: брдо, набрдила М, брже Ос, брз Б М Р, брзоберине М Оц, брѣ В Кр Ј, ѿбрѣкамо раду По, брлог М, обрни се О, брчкају се Ј, збрѣкала се П, брѣсте овце По, врба В Кр Ј, врвина Оц, врг га убил К, нема да врдам О, вржди М, вржем С, врзујемо Ос, врљи ме Сп, врне се С, врнуше ме В, врскам кад причам К, врѣкају жене Ј, врѣкало В (мотовило), врѣ По, врѣнца Гб (узица, канап), врѣка се М (озире се), врѣва М (велики земљани ћуп за зимницу), врѣшник В, врѣшњак Кр, врѣшњик Ј (сач), грбав-грбина Гб К О, грављају се Г, свиња грди М, гркљан М, грлица Оц, озглице Т, грљесила овца Сп, грм Кр, грман В (жбун), грне Б З М, грснице М, загрѣјамо Ј Оц, згрчић се Гб, угрчић се М, грѣкава коса ПР, дрѣја Т, немој да дрѣнеш М, дрѣале Оц, дрѣким ДП, дрѣче В Ј Кр, дрндамо вуно Оц, дрма ме С, дрѣав М, дрѣоло Оц (закрпа), дрѣошина, одрѣавела О, дрѣник Гб, зрѣлице Оц (отвор кроз који се гвири), зрно В Гп, Зрња Оц (име овце), зрѣало Оц, насрне П Т (нагвири), засрѣла ме О, озрѣла се Б, крв Б Ос, крдав Оц, заквржлавел К, само крѣкају Ос, крљешка Оц (део воловских кола), крмимо овце Ц, крне ДП (окарина), окрњено К, кријеж-ѣријеж О, крсѣине Оц, криѣина Гп, скрѣа са зуби М, крѣи ко грне С, крѣшимо колач По, умрѣје се М, мрдај В, мржња Г, мрѣлица По, замрѣне К, мрли су П, че му смрљ нос Гб, мрмње М, мрсимо Ц, мршав В, мрѣина, мршав В Кр, иврњо дете Ц, ирѣав Т, ирди ко коњ Р, ирѣжимо Гп, ирѣала се Оц, иркоси ми Ос, да га ойртим Ј, ирѣина М Оц, ирѣсин, ирѣшенице П, ирѣају се Оц, уирѣило уши К, србеж Гб, срди се Т, Срѣан ПР, сркмѣ Т (рибарска мрежа), срме-срмено Т, срндаци По (врста јестивих гљива), срји В М Кр Ј, срѣикаво за раду М, срѣе Б, срѣа К, стврѣи М, иврѣ Т, ирейврѣсе се Гб, иврѣа се Ос, иврѣала се Оц, ийврѣавица О, иврѣак Оц, иврѣница М, иврѣница Оц (направа којом се кудеља млатила), иврѣка В Кр Ј, иврѣкој М, иврѣе ДП, иврѣеж О, иврѣѣика М, иврѣѣица М, иврѣи О, стврѣишл В Кр, иврѣн По, иврѣа Оц, че иврѣнемо Гњ, иврѣило Г, иврѣају Т, иврѣшка Ц, иврѣиће П.

170 Стевановић Грам. I 79.

Из ових примера се види да вокалном *p* могу да претходе следећи сугласници: *б, в, г, д, з, с, к, м, њ, с, њ, ц*. Изостаје могућност са *ж* испред вокалног *p*, каква постоји у књижевном језику, јер речи *жртва* и *жрвањ* нису забележене, и изгледа да и нису у употреби. Секвенце у којима се реализује вокално *p* су: БРД, БРЖ, БРЗ, БРК, БРЛ, БРН, БРС, БРЧ, ВРБ, ВРВ, ВРГ, ВРД, ВРЖ, ВРЗ, ВРЉ, ВРН, ВРС, ВРТ, ВРЦ, ВРЧ, ВРШ, ГРБ, ГРВ, ГРД, ГРК, ГРЛ, ГРЉ, ГРМ, ГРН, ГРС, ГРТ, ГРЧ, ДРВ, ДРД, ДРЖ, ДРК, ДРЉ, ДРМ, ДРН, ДРП, ДРТ, ДРЧ, ЗРК, ЗРН, ЗРЊ, СРК, СРН, СРТ, КРВ, КРД, КРЖ, КРК, КРЉ, КРМ, КРН, КРЊ, КРП, КРС, КРТ, КРЦ, КРЧ, КРШ, МРГ, МРД, МРЖ, МРЗ, МРК, МРЛ, МРЉ, МРМ, МРН, МРС, МРТ, МРЦ, МРШ, ПРВ, ПРГ, ПРД, ПРЖ, ПРЗ, ПРК, ПРЛ, ПРЉ, ПРС, ПРТ, ПРЦ, ПРЧ, СРБ, СРД, СРБ, СРК, СРМ, СРН, СРП, СРТ, СРЦ, СРЧ, ТРВ, ТРГ, ТРЖ, ТРЗ, ТРК, ТРЛ, ТРЉ, ТРМ, ТРН, ТРЊ, ТРП, ТРС, ТРТ, ТРЧ, ТРШ, ЦРВ, ЦРГ, ЦРБ, ЦРЖ, ЦРК, ЦРН, ЦРТ, ЦРШ. Положаји у речи у којима се остварују ове секвенце су иницијални или медијални. Ако саме граде реч, у ком случају ако се нађу у сложеници, могу да буду и у финалном положају.

129. *p* у сложеницама од префикса и речи које почињу са *p*: че *заржси* (пас) да те уплаши О, *заржавело* Ц, *изрчкај* га Оц, *срчку се* (= срчкају се, тј. посвађају се).

130. *p* испред *л* на крају слога: *зайрл* Т, *оврл* М Ос, *умрл* К По, *уйрл* шмајсер у нас Р.

131. *p* у секвенци: (X)*p*-, -*p*(X)-, -*p*(X): *рка* кад спи М, *коњ ркне* П, *ркну* По, *рња* Ј, *рња* В Кр (ноздрава), *рсне* Р, *рскавица*; *врви* Гб Оц, *врове* ДП Кр, *овромо* М, *йруи* Ц (прхут, перут); *вр* В М Ш, *заср се* ДП (зазрех се, загледах се), *ја се зайр* С, *ја овр* М.

Међу овим примерима срећу се случајеви да се *p* на синхронном плану налази испред самогласника (*врви*, *врове*, *овромо*, *йруи*), мада је на дијахроном плану оно било испред *x*.

132. Секундарно вокално *p* настаје редукцијом самогласника испред, или иза неслоговног *p* у неакцентованим слоговима, Позиције у којима се реализује су:

a + p: *наш айр* Ос, *бакр* Ц, *брдаци* По, *крнел* Ц (карнер), *йршизани* Гњ Кр.

p + a: *рж* В (стсл. *жж*), *рженица* Гњ О ПР, *ржњове* Гп.

p + e: *ржи* ко куче К.

p + o: *мину крз* селó По.

p + y: *ркмачи* Р (рукмачи — прорези уместо цепова на бревенецима), *рколоња* Оц (руколоња — руковет жита при жетви српом).

a + p + a: *йршор* О (таратор — врста салате од поврћа).

133. Супротан процес одвија се развијањем самогласника испред или иза вокалног *p*, при чему оно губи статус слоготворне фонеме. У ГП су забележени следећи такви случајеви:

ь + p: *ви сте се вьрвили* Гп¹⁷¹.

e + p: *сас сер.мј* Л.

¹⁷¹ Највероватније је овај пример унесен из суседног димитровградског говора. Овој претпоставци говоре у прилог две чињенице: а) у ГП нема паралелизма *ьл*: *ьр* типа *дълго*: *дьрво*, како је у димитровградском; б) у ГП нема, нити је могућа, вокализација типа *дарвен*, *карвав*, *Сарбин*.

p + e: бакрѐни сѹдови Ц (али упор. и претходну т. под *a*), бакрѐно Гњ, деца мрѐла ДП П, мрѐло се Ј О, ѿмрѐл нáрод ПР, ѿмрѐло З, умрѐл Гб Гп Ј Л М П С Т, умрѐла В Г Гњ М ПР Ц, умрѐло Гб Гп З Ш. Примери типа *мрело се* настали су аналогичном према *мрем*.

p + o: ѿрѓслук П, ѿрѓслуци Ц¹⁷².

Консонантии

Сонант J

134. Сонант *j* у данашњим ГП показује изразиту нестабилност артикулације. Међутим, оваква његова артикулација није спецификум само ових говора, нити само говора призренско-тимочке зоне, већ и осталих штокавских говора¹⁷³, па и књижевног језика¹⁷⁴. Због тога се овај глас код појединих аутора третира као прелазна фонема (*y*)¹⁷⁵.

135. У овом раду примере ћемо груписати у три групе полазећи од фонетске реализације гласа *j*: а) Примери са пуном артикулацијом — обележаваћемо га словом *j*; б) примери са редукованом артикулацијом — обележаваћемо га надредним словом *j*; в) примери у којима не долази до артикулације, заправо са нултом артикулацијом. Чини се да међу примерима друге група има бар два варијетета: са јачом редукцијом и са слабијом редукцијом¹⁷⁶.

Пуна артикулација J

136. Пуну артикулацију *j* остварује на почетку речи испред самогласника задњег реда *o*, *y*; *a* и, не увек, испред *e*. На почетку речи *j* није забележено испред *и*, па је то „и једно од ограничења његове дистрибуције“¹⁷⁷. Изузетак представља протетичко редуковано *j* у акузативној енклитичи личне заменице 3. л. мн. *ји* после губљења *x*, али и то недоследно, и не у свим местима.

Примери: Јовáн О, Јордáн Гб, Јóсив М, јóк О, јóише В; јúговина Т, јúнци Б, јúшредън Оц, јучѐр М; јá — на целом простору, јáбука Оц, јáбъчка Кр, јáшка М,

¹⁷² „У примеру *ѿрослук-ѿрослуци* (...) по свој прилици се чува етимолошка веза са изворним кореном (упор. у нем. *Brusttuch*), а не о губљењу самогласничке функција *p* (упор. књ. *ѿрслук*)“ — Тирић Лужница 28.

¹⁷³ В. Белић ДИЈС 126–135; Богдановић Бучум 31–33; Богдановић Алекс. 94–99; Станојевић Тимок 380–382; Тирић Лужница 42–45; Михајл. Лесковац 19; Стевановић Црна Трава 192; Вукадиновић ГЦТВ 79–86; Павлов. Срет. ж. 103–105; П. Ивић Галип. 104–108; Јовић Трстеник 56–60; АП–БМ Ресава 268–271; Реметић Шумадија 145–150; Реметић Призрен 392–397; Симић Левач 81–108 и др.

¹⁷⁴ Стевановић Грам. I 77–78.

¹⁷⁵ Павле Ивић за њега каже: „Овај се сонант артикулише као неслоговно *y* слабије или јаче у зависности од околних гласова, од акцента и најзад од темпа говора и говорних навика, степена пажљивости и прецизности артикулације појединих говорних представника“ — Галип. 104.

¹⁷⁶ Слично тврђење налазимо у Богдановић Алекс. 94. Радоје Симић издваја посебну групу примера са неслововним *y* (*y*) и успоставља критеријум да „фонолошки релевантна фонетска разлика *y* : *j* није, дакле, ни у ширини пролаза ни у брзини протока фонационе струје, него у томе да ли је моменат *ѿрекида карактеристичног ѿрошока* уочљив или не“ — Симић Левач 108.

¹⁷⁷ Јовић Трстеник 57.

ја́сла М, *ја́ца* З, *јаши́ли* га З; *је́вѣи́ка* Т, *једе́ње* Т, *јеле́к* М, *је́стѣк* Ц, *јеи́рѣа* ДП, *јечѣ́м* М и сл.

137. Пуну артикулацију *ј* остварује и на крају речи у појединим категоријама. Ово утолико пре ако је у питању једносложна реч, или ако је финални слог акцентован¹⁷⁸.

Примери: *крај* М С Ш, *крој* П, *зној* ДП, *Осој* Ј (мтп.), *линолеј* ПР, *Завој* З (ојк.), *разбој* М, *славуј* М; *мој* М Кр Ј С, *ѣвој* Гб Оц; *ѣграј* Гњ, *искаруј* Гп, *легај* Ц, *сеј* М, *сиѣуј* Р, *немој* Ос Т Ц Ш; *еј-ој* ДП Кр.

138. У медијалној позицији глас *ј* се изговара пуном артикулацијом најдоследније у суседству неког другог сугласника. Најиделанији услови за то су ако се нађе у окружењу: вокал задњег реда + Ј + непалатални сугласник, или у обрнутом реду ових конституената. И овде се могу срести *е* или *и* уместо вокала задњег реда, али у врло ограниченом броју примера. Потврде ћемо тако и разгледати:

а) Испред сугласника: *ајмо* Ш, *војска* Гњ, *девојчеѣија* М, *дојде* К М ПР С, *зајци* В М Оц, *мојѣа* деѣа З, *мојѣи* сѣн К, *најдем* М, *највише* те волим К Оц, *најбољ* живот О, *најѣосле* В, *ѣојаѣица* ДП, *ѣојдем* Кр, *ѣрејдем* О, *ѣријдемо* Ј, *сајван* М, *чекајше* Оц, четѣрис *кравајка* По, *имѣјзер* Кр.

б) Иза сугласника: *барјак-барјаци* Л М, *бѣзје* М, *вамѣије* З, *гробје* ДП, *зѣсје* Гп Кр, *грѣзје* М, *дивјансѣи* ма́но́сти́р Ос, *ди́вјо* О, *дрѣја* М О Ос С Т Ш, *здрѣвје* Б Гб Гњ По Оц, *изјаловѣле* се Сп, *ко́зјо* млекѣ, *кра́вјо* ДП, *ку́рјац* Кр, *ли́сје* М, *ло́зје* М Оц, *објавѣше* ра́т Б, *ору́жје* О (али и *ору́жице* О), *ѣру́ѣје* М, *сно́ѣје* Б Гб Гњ М Ос, *Србје* З, *ѣрѣје* Гп О, *ча́ршаѣје* Г, *ѣѣореѣје* З.

139. Пуну артикулацију *ј* остварује и у међувокалском положају. Његова артикулација у овој позицији тесно је повезана са квалитетом вокала између којих се смешта: слабија је ако су они палатални, а јача ако су непалатални. Још један моменат је битан — близина акцента, а осим тога, и то да ли је акценат у слогу непосредно испред или непосредно иза слога са *ј*. Акценат испред *ј* утиче да се оно редукковано изговара, јер интензитет изговора попушта после акцентованог слога, као што он расте приближавајући се акцентованом слогу, па самим тим и условљава прецизнији изговор. Ово се лепо види када се *ј* смешта између два *и*, или сипред *е*, где се оно, по природи ствари, најслабије изговара. Примере ћемо разгледати према секвенцама:

О Ј И: *којѣ* Гб, *бројѣла* сам Л, *сѣојѣм* М.

И Ј Е: *ѣијење* М.

О Ј Е: *мојѣга* М Оц, *некојѣ-некојѣга* О Сп.

И Ј А: *голе́мијаѣи* имѣт О, *имѣѣија* М, *јанија* Кр ДП, *ѣија́ниѣиѣине* М, *ѣијац* С, *ѣија* З М Т, *овѣја* Л, *онија* М (= тај, овај, онај).

Е Ј А: *изѣѣѣрејѣло* К, да се *ѣрејѣвиѣи* С, *сѣѣѣреја* Гп, *смејѣње* В, *ѣѣја* пе́сме Гњ, несѣм *ѣмејѣл* Ш.

А Ј А: *зајак* М, *милицајац* О, *ѣјаја-онаја* Гп (пок. зам., та, она), *ѣѣјаја* З (прил. тад).

¹⁷⁸ Позната је чињеница да је дистрибуција акцента у говорима П-Т зоне слободнија него у говорима било ког другог краја, па се он може реализовати и на финалном слогу.

У Ј У: дарују М, заграђују М, целивјују Л.

сником¹⁷⁹. Ова изоглоса је, како се види, карактеристика I^b типа, али се десном обалом Нишаве спустила до М у I^a типу. Низводно и на левој обали није бележена¹⁸⁰.

Нулта реализација Ј

141. Нулту, или скоро нулту, реализацију *j* показује и на почетку, и у средини и на крају речи.

а) На почетку речи *j* се не реализује, или се бар факултативно не реализује, све код истог информатора, испред самогласника *e* и *o*. Примери су малобројни, углавном су то прилози, или бројеви у функцији прилога, а посебно се истиче презентска енклитика *је* (јесте) и заменичка неклитика *ју*. Примери:

еднућ Б, *једанпүт* и *још ениүи* В, *едџн* В Л, *една* (и *једна*) Л, *една* М С, *едну* В ДП П, *ош ениүи* Оц, *еднога* Оц, *едну* Оц, *еднак* М, *еднаћи* М; *ош енпүт* Оц Б В М О По С, *ошће* Б ДП З Сп Т; *питуваше* ме ко *e* било В (како је било), *тека e* било ДП, *кво e*, *сине* Оц, *радело e* се С, *она ме e* бирала Т; *че у тeрамо* О, *сџг у йма* много М (сад је има много, реч је о болести), *праве у са зeјтин* Ос; али: *ја ју знам* М, *са ју нече једү* Ос и сл.

б) На крају речи *j* се не реализује иза самогласника *и*. Сви примери су из категорије сингуларских облика императива. Ту се, заправо, ради о стапању *j* са *и* испред себе у аутосилабичком окружењу. Примери:

нави га М (за часовник), *наий се* П, *оми* га Т (умиј га), *пи* Оц, *уби* ме, али не мрдам М.

в) У средини речи нулту реализацију *j* срећемо у вокалским окружењима. За овакве случајеве Недељко Богдановић каже да има утисак како између два *и* као да „има неког танког *j*“ које раздваја *и(j)и* комплекс¹⁸¹. Такав утисак се стиче у ГП још и за комплекс *e(j)e*. Нереализовање *j* у средини речи прегледаћемо по секвенцама:

И Ј И: *Јеремии*н дџн К, *Сшани*н унүк Оц, *чи*и си ти Сп.

А Ј И: *калаи*суу котлөве Ц, *шраи* док *шраи* Ц (траје).

О Ј И: *ја мoрам да насшoйм* на сви Б, *моиш*и сџн Гп, *двои* свирачи Кр, *двоица* М Оц, *кои* те дџра П Ос, *сшoи* М, *шроица* З С.

У Ј И: *куи* ти га знае Ос.

Е Ј Е: *вeмо* жџто Л, *мoра да се вeе* Оц, *жалeмо* В, *живeем* ДП, *неe* В К Кр П ПР Т Ц (= није), *нумeем* Ос, *одвeемо* Оц, *ошсeем* брашно В, *кад човeк ошшареe* П, *свe че йоскуйeе* О, *че им се смeе* нарођ Ос.

А Ј Е: *ја нумeем да баем* О, *зaек* Т, *зaеци* Т, *зaечар* З, *знаем* Кр, *знаe* В ДП, *знаеш* Гп Ц, *знаеште* ли ДП, *снаe* Кр (снахе), *шкаем* С, *шкаемо* Т, *шaек* Б (= шајак).

О Ј Е: *Воени* мoс Сг, *коe* В Т, *коешо* М Кр, *моe* Кр, *моeга* Гњ По Гп, *йoес* Р (= појас), *coe* З (= сохе), *швоeга* С, *шoеште* ГП.

У Ј Е: *њeг тој еншeрeсуе* По, *еншeрeсуе* се П, *замазүе* с мeд Кр, *зайазүе* Б, *избацүе* Оц, *йисүе* Ш, *йремизуем* Ш, *йрейравүе* се Т, *сийүеш* ДП.

¹⁷⁹ Белић ДИЈС 145–146. Он наводи примере и за *ђ* (*дађеш*), али овакви примери, већ и због одсуства специјалног јотовања, не припадају нашој зни, па нису ни потврђени нашом грађом.

¹⁸⁰ Појава је бележена и у Лужници — в. Ћирић Лужница 43.

¹⁸¹ Богдановић Бучум 31.

Е Ј А: ја *беснеа* О, *веање* Ос, *нее смеа* В П, *сѣареа* В Гп, *ѿеа* куће Гњ.

О Ј А: *моа* унучета Кр, *моаѿ* муж Гњ, *моаѿа* свекрва Т.

И Ј У: *јене́кциу* Сп, *ѿенсуу* Ос.

Е Ј У: *нумѣу* га поштѣуу О.

А Ј У: *немау* па́мет Ос, *ѿреѿа́кау* вино́ Ц, *шеѿау* М.

О Ј У: *моуѿу* ба́бу Ц, *мо́раш* да му *усвоуѣш* Б (= усвајаш све шта каже).

У Ј У: ја *не дочу́ем* Сп, *докару́у* В, *кала́исуу* Ц, *нумѣу* га *ѿошѿуу* О.

142. Овде треба издвојити секвенцу И Ј А, у којој се уместо нереализованог *ј* понекад реализује секундарно *в*. Такви су примери: *навѿва се* П, *овѿва* огњѿште Ц (овија, обилази око њега, тако је радила некада млада у својој новој кући), *савѿва* Кр.

Секундарно *в* уместо нереализованог *ј* развија се још и у следећим примерима: *оѿовку* не тра́жим О (= опојку, наркозу пре операције), *с ѿова́шку* Ц (= с тојашку, са тојагом).

Секундарно *Ј*

143. Секундарно *ј* се среће и у ГП. Издвајају се следећи случајеви:

а) Протетичко *ј*. Оно се, вероватно, најпре развило у зеву, па се касније задржало у засебним лексемама. Такви су примери: *јексѣр* ПР, *ју́жѣ* М О, *ју́жа* Ос, *ју́жеѿѿина* Ц, *јула́р* М; *јевѣ* О (= ево); жени се *јели* пред војску, ели по војску С.

б) Као супституент гласу *х* у зеву или на крају речи: *а́ждаја*, *дрѣја*, *леја*, *сѿреја* — тако на целом простору; *смеј* — на целом простору; *ореј* у зони I, *ора* у зони II.

в) Као партикула у више категорија: код именичких заменица: *кој* Гб М, *куј* ДП, *некој* В К (али *не́ки* Ј), *никој* В Кр Ј; код показних заменица за ж. и ср. р.: *овај*, *ѿај*, *онај* — *овој*, *ѿој*, *оној*; код прилога: *заѿој* М Ц, *ѿакој* Ј, *ѿуј* Гб К Л Ос Т; код узвика: *брѣј* З.

Сонанѿ *В*

144. У највећем броју случајева глас *в* се изговара лабиодентално. Свега у неколико изузетака је забележен билабијалан изговор. У облицима неколика глагола, односно у неколико вокалских група ових облика, глас *в* се пасивније артикулише, па се ту најчешће и губи, или се место њега у новоствореном зеву изговарају други гласови. Има, међутим, примера и са забележеним секундарним *в*. Примере ћемо тим редом и разгледати.

145. *В* потпуног лабиоденталног образовања среће се у следећим положајима:

а) на почетку речи: *вашка* М, *вѣнци* Ј М, *весѣље* Гб, *вѣшар* М, *вѣдим* В Ј Кр М, *вѣкља* М (плачљивко), *вода* В Ос Оц Ш, *волим* Ј М, *врба* В Ј Кр, *врѣвимо* В, *вѣжгам се* Ј, *вунија* М (левак) и сл.;

б) у средини речи: *а́вгус* Т, *базо́вка* Ј, *ба́чва* Ј, *дво́р-дво́риѿѿе* В Ј Кр, *дува́н* По Ш, *дува́р* В Ј Кр, *зевна́* В (али *зѣмња* Ј), *ка́ва* В, *каве́* Кр, *ко́ва* В Кр, *квачка* В Ј Кр М, *мрѿва́к* Ј, *наваѿи́је* В Кр, *сви́ње* Ш, *савѣ́лка* Ј (*сѣвјело* код Вука), *све́кар* В Ј Кр Т, *уда́вица* Ј Кр, *чове́к* В Ј Кр М;

в) на крају речи: *бирóв* М Оц, *лажóв* В Ј Кр, *лойóв* К, *кожóв* Оц, *крóв* В Кр М, *жóв*, *крóв*, *нóв*, *багрéмóв*, *црeшњóв* — тако свуда.

146. Чини се да на крају речи *в* показује најпасивнију артикулацију. Тада је покрет приношења доње усне горњим секутићима најслабији. То се ипак успешно остварује уколико је акценат ближе крају речи, како то потврђују примери под в) из претходне тачке. Уколико је акценат удаљенији од краја речи, и ако се уз то испред *в* нађу самогласници *о*, *у* или *а*, могућност да се *в* изговори сасвим пасивно, тј. билабијално, утолико је већа. Такви су примери:

Малисоx, *Радисоx*, *óчуx*; *скрчax* (= шкрт), *убax*, *шћэмбax* (великог стомака, трбушаст). Такав изговор је још забележен и у примеру: *забоxарила* сам¹⁸². Овако је, у принципу, на целом простору.

147. Код појединих облика једне, невелике, групе глагола, односно у неколико вокалских група тих облика, *в* показује најмању отпорност, па се ту најчешће и не изговара. Моја грађа показује да су то глаголи: *зру́вам*¹⁸³, *заборáвим*, *му́вам* (*се*), *остíáвим*, *йрáвим* (*найрáвим*, *йрейрáвим*), *стíáвим* (*остíáвим*, *йостíáвим*, *расíáвили*); а вокалске групе: *-аве*, *-ави-*, *-ува-*¹⁸⁴. Примери:

зруáмо грóзје М (= муљамо), *огруá се* жíто В Л (омлати се), *забораí* М, *забораíмо* С, *забораíл* М, немóј да се муáише ДП, *остíаíла* З, *остíае* га З, *це йостíаí* вeчeра М, *йостíае* Оц, *остíае* Ос, да *стíаиíше* Ос, *остíаíл* Сп, *расíае* се Ц, *на́йраи* кúћу Б, *йрáим* Б Ц Ш, *йрáимо* Гп М Ос, *йрáено* ода́вна Гб, *на́йрáена* Б, *йрáе* В Гњ Л М Т Ц, *йрейрáена* В, *йраíл* П Оц, *йрáени* Р, *йрейра́имо се* Ос, *на́йраíла* Ц.

148. У појединим говорима *в* се губи из групе *-ав-* у итеративним глаголима¹⁸⁵. Оно се, међутим, у ГП чува у овој позицији¹⁸⁶. То потврђују следећи примери:

почé да *заборáвљам* М Оц, *у́зне* ча́шу па *наздрáвља* Оц, *наздрáвљује* на сви́ по рéд Оц, *йрейрáвљам* Гб, *остíáвљам* М, *ја́ сам се йрейравáла* Ј, *йрейрáвљам се* Ј, *стíáвљам* зíмницу К.

Ова група се не успоставља новим јотовањем: *дíвјаци* М (= дивљач), *дíвје* сви́ње К Оц, *здрáвје* М, *кравé*о млекó М и сл.

149. *В* се држи и у групама *-сív-* и *-шív-*¹⁸⁷, за разлику од појединих других говора у којима је *в* из ових група „доследно уклоњено“¹⁸⁸. Примери:

¹⁸² Белић налази да је *в* у говорима II-Т зоне у свим позицијама билабијално, а зависно од отвора међу уснама оно се остварује или „као у потпуног образовања, или као *ʋ* (звук у непотпуног образовања, или се, на послетку, он неће уопште ни чути)“ — ДИЈС 158. Ивић сматра да је једна од старих одлика консонантизма српског језика била билабијални изговор гласа *в* — Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику, Огледи II 75–76.

¹⁸³ Уместо непостојећег инфинитива користимо 1. л. јд. презента.

¹⁸⁴ О губљењу интервокалног *в* у групи *ави* упор. и Станојевић Тимок 381; Стевановић Ђаковица 62; Павл. Срет. ж. 103; П. Ивић Галип. 109.

¹⁸⁵ В. нпр. Реметић Призрен 398; Вукадиновић ГЦТВ 90; Реметић Шумадија 152 и наведена литература у нап. 417.

¹⁸⁶ Тако и у Лужници — Ђирић Лужница 54. У говорима Сврљига група се недоследно упрошћава — Богдановић Бучум 44.

¹⁸⁷ Тако је и у говорима Сврљига и Лужнице — Богдановић Бучум 45; Ђирић Лужница 55. Ипак се тешка четворочлана група *-йсív-* у појединим местима Лужнице упрошћује у *ро́йсшо*.

¹⁸⁸ Реметић Шумадија 151.

дру̀стѝво Т, *бога̀стѝво* М, *иску̀стѝво* Р, *на̀слесѝво* Р, *осу̀стѝво* Ш, *йозна̀нстѝво* Оц, *йрија̀тѝељстѝво* Ос и сл.

150. У ограниченем броју лексема *в* се не изговара. Тако је овде доследно у употреби: *ср̀би* ме М (у књ. јез. *свр̀би* ме), *суде* ре́дом Гб (у књ. јез. *свуда*); али је и овде само *ди́гнем* В Ј Кр М, *йоди́гнем* се Сп и сл.

151. Зев нестao губљењем *х* или *в* укида се секундарним *ј*: *бу̀је* Ј М оц, *на̀йра-ји́ше* Б, *на̀йра́јене* Сп, *о̀стиаји* ме са́му М и сл.

Обрнуто, место изгубљеног *ј* јавља се *в* у облицима глагола *шѝрѝ́јим*. Забележени су ови примери: *шѝрѝ́ве* пра́се Ј, *шѝрѝ́вен* ко́њ Ос, *шѝрѝ́вена* сви́ња В. Облици са оваквим *в* од глагола *шѝрѝ́вим* карактеристика су зоне II. Изоглоса је допрла до В из Iа типа. У М је *шѝрѝ́је*, у Кр *шѝрѝ́јим–шѝрѝ́јен* (карта 14).

152. Аналошко *в* се успоставља у деминутивним облицима глагола *йѝ́јем*. Примери: *йѝ́внем* по́често Гб, *йѝ́вкам* си М, *йѝ́вкају* си, *йѝ́вкају* П (= пијуцкам).

153. В место *й* у речи *йасу̀љ* среће се само у Iб типу (в. т. 163). В у партикули *ва* среће се, такође, само у Iб типу (в. карту 16).

154. Секундарно *в* је забележено у следећим местима у примерима: *де́вѝелина* М, *ја́нувар* М, *фе́брувар* М, *йаву́чина* Ос, на Мирка *Па́вуновог* Ос, *йаву́к* Ј, ја *сѝваса́* ко́лко ймао ра́боту М, бобо-Ве́рка *сѝваса́ла* М, кад се све *сѝваше* В.

155. За *в* пред слабир полугласником у иницијалном положају у речи наводим следеће примере: *йѝ́орак* Гб Ј, *йѝ́орник* В Кр, *уда́вица* Ј Кр, *удѝ́вица* В, *уну́к* М П ДП, *Уведе́ње* Б.

Сонанѝи Л, Н

156. Артикулација ових сонаната је у највећем броју примера и у свим окружењима као у стандардном језику. Тако је, рецимо, у примерима: *во́лим*, *кла́сје*, *клу́вче*, *ко́ла*, *ладо́вина*, *ли́сје*, *меѝла́*, *йли́к*, *сли́ва–сли́ве*, *сле́ме*, *чело́*; *не́мам*, *несу́*, *йла́дне*, *йокло́ним*, *йромѝ́ним* се, *учи́ним* и сл.

157. У релативно малом броју примера ови алвеоларни сонанти прелазе у своје палаталне парњаке *љ*, *њ*. Позиције у којима се врши ова промена најчешће су положаји пред палаталним вокалима — дакле, у секвенцама *ле*, *ли*, *не*, *ни*, али не увек, и не обавезно. Ово је запазио и Белић, и појаву тумачио или утицајем аналогije, или дејством претходног сугласника на потоње *л*, *н*, закључивши да „умекшан сугласник није ни у једном случају постао под утицајем потоњег палаталног вокала“¹⁸⁹. Ова појава је бележена и у Лужници и у Сврљигу¹⁹⁰, што показује да она „иако није тако битна, ипак није случајна“¹⁹¹. Реметић појаву тумачи асимилацијско-дисимилацијским процесима у сугласничким групама (*кл* > *кљ*; *жл* > *жљ*; *гн* > *гњ* и сл.)¹⁹².

¹⁸⁹ Белић ДИЈС 223–224.

¹⁹⁰ Богдановић Бучум 40; Ђирић Лужница 48.

¹⁹¹ Богдановић н. д. 41.

¹⁹² Реметић Шумадија 182–183.

158. Примере ћемо разгледати овим редом: а) са променом *л*, *н* у секвенцама *ле*, *ли*, *не*, *ни*; б) са променама ван ових секвенци, в) без промена, у секвенцама и ван њих.

а) Л + Е: с воду *ље́ву* Т, са́ндуци *скље́йеише* Гб (склепали како-тако), *кљеши́и* М, *жље́б*, *жље́бина* М Кр, *иље́м* Ј.

Л + И: *каље́иши* М О, *ље́вница* В, *зла́то* *ље́ла* В, *ље́јено* *зла́то* В, *и́рљица* М.

Н + Е: *вље́не* М Кр, *вље́но* По, *гње́и* гла́ву П, *гње́до* Ј, *гње́дало* В Кр М, *ја́гне* Ј М Оц По Р Т Сп Ц, *и́невáл* на с́н С, *и́невáла* сам М (карта 9).

Н + И: *врши́и* М (али *врши́и* Ј Гб = „сач“), *Ци́гањи* М К О, *и́роле́иши* Оц (овде прво асимилација па десимилација: *һн* > *һњ* > *и́њ*).

б) *врши́ак* Г, *же́љу́д* В, *же́љу́дац* Ј М (али *же́љу́дац* Кр), *ле́шњак* Кр О (али *ле́шник* Оц), *и́ла́дњу́у* Гб (али *и́ла́дниши* Гб), *и́аши́а* М (кош у коме се чувало су-во месо).

в) *али́и́ле́рац* П, *вље́но* Т, *ве́не́р* ДП В, *зава́лена* не́деља Р (последња недеља ускршњег поста), *заѓрлени* Г, *зайа́лење* мо́зак Б, *зайо́слен* Р, *зайо́слени* О, *зайосле́ње* Г, *зайа́лена* З Ц, *ја́гне* Гп ДП З, *ја́гниши́а* Гп, *ја́гнење* о́вце З, *мезе́лимо* се М, *мезе́лиш* се Оц, *оде́лење* Р, *и́ле́вња* М К, у *Пле́вље* Т, *и́рова́лено* Оц Ц, *сле́ме* К, *сли́ва-сли́ве* Г З ЛМ С (али *и́ље́вовица* Гњ), *Сли́вовик* Оц (ојк.), *сли́вник* Гњ (шљивик), *сврли́шка* се́ла Гб (али је чешће *Сврли́г*, *сврли́шко*).

Из ових примера издваја се изоглоса *ја́гне*, *ја́гниши́а*, *ја́гнење* која се среће само у *І^б* типу, и то у неколико места овога типа географски ближних селима бугарске мањине. У свим осталим местима је *ја́гне*, *ја́гниши́а*, *ја́гне се* о́вце.

159. Доследна палатализација сонаната *л*, *н* извршена је у зони *І* испред *һ*, *ђ* посталих од *к*, *г* пред вокалима *е*, *и*: *бе́лка-бе́лке-бе́ље*, *цр́нка-цр́нће-цр́ње* (врсте конопље). Остале примере в. у т. 194).

Консонант *Ф*

160. Већина испитивача штокавских говора сматра да глас *ф* не постоји као стална фонема, те да је он у говору старијег и непокретнијег становништва супституисан гласом *в*, а да се у новије време поново јавља обично у речима страног порекла, које у наше време улазе у употребу, и да је чешћи код оних који „су учествовали у ратовима или су више путовали“¹⁹³. Има и мишљења да је овај глас редовно и доследно замењен гласом *в*¹⁹⁴.

Да бисмо одредили степен присутности овога гласа у ГП и његов фонолошки статус, навешћемо све примере у којима је он присутан, и оне у којима је супституисан другим гласовима, уз напомену да су сви забележени у говору старијег становништва, у којем има и информатора који су учествовали у ратовима, али и старица које се нису мицале из места рођења.

161. Забележени примери са *ф*: а) на почетку речи: *фа́брика* В, *фа́брично* П, у *фа́бирку* З Ос, *факу́и́и* Сп, *факу́и́и* Г, *фа́милија* Б Гп З, *фа́рбају* се Ј, *фе́бру-*

¹⁹³ Богдановић Бучум 33; Богдановић Алекс. 103; АП-БМ Ресава 267; Јовић Трстеник 62; Реметић Шумадија 156–159; Симић Левач 110–113.

¹⁹⁴ Нпр. в. Станојевић Тимок 384.

ар Б З, фалсефикаџи О, не фёрма љу П, фијакере (ном. мн.) Б, фино је билó Ј Р, фи-
сџани Ј, флаше Гп, у флашуџу Б, флигёрно ДП, Франџузи Гњ, у Фрџнџуско Гњ,
фрезџирамо сас фрезу Ј, сас фрезе М, фрónи З, фрџаљ П, фуџиери З, фуџбал Ц;

б) у средини речи: исфрезџирамо Гб, кафа Ј, кафу К Кр, кафана Б Кр, у кафá-
ну К П, кафеџија К, кофе Ј, официџири Гњ Ос, џрефёк О, џрефџиган мангуп К, џрóфи-
сор К, џелефóн Оц, џиџфус Б Гп Гњ ПР, џрафо-сџаница Г, џрафџиће О, уфáрба Ј,
фалсефикаџи О, шóфер Б ДП К.

162. Забележени примери са в: а) на почетку речи: вáбрику Ш, вáнгла Гб, ве-
нёр В Гб ДП З, вијакер Кр, виџан Ц, виróнђе ДП, висџанџиџи Ј, виџиџ ПР, влáша
М, у влáшуџу Б, влáше Ј Р Т, Врџнџузи Гњ, из Врџнџуско О Т, у Врџнџуску Б, врэзе
К, вуџарке Ј, вуџња По;

б) у средини речи: áсвалџи Ј П О, нџкој не смéје да се авџра Т (да се афира),
јéвџика З, кадивé Гп Т, кáва М, у кавáну М Т, кóва М, кóве Кр Ос, нáвџа Гб Сп, ови-
џџр З Л Т Ш, за овиџџра Б, севџиё Р, на сóвриџу Ј, џеверџи К, џрэви се Оц Сп, џевлџи-
ја Сп, Чџвџик К С (ојк.), Бáрје Чџвџик Р, шловџанка П;

в) на крају речи: џев Т, чáршав Ј.

163. Посебан случај представља лик речи џасуљ (phaseolus). Он је бележен
као џасуљ у зони II и I^a типу, а у I^b типу као васуљ Б Г Гњ ДП Кр ПР О С Ц. Додуше,
у Б су бележене и алтернативне форме васуљ/џасуљ (в. карту 15). У димитровград-
ском говору претеже форма васуљ над џасуљ¹⁹⁵, а у западним бугарским говорима
унутар Бугарске среће се још и форма фасуљ¹⁹⁶.

164. У само једном примеру ф је супституисано са џ: џрэзе В К.

165. Иницијална група хв- понекад се своди на в: вáла Оц; понекад даје ф:
фáла М, што се своди на алтернацију в/ф после губљења х в. т. 173).

166. Наведени примери сугеришу следеће закључке:

1. Глас ф као фонетска појава је у данашњим ГП присутан и егзистира као за-
себна јединица¹⁹⁷.

2. Што се тиче фонолошке стране, може се рећи да се овај глас у већем броју
случајева јавља као факултативна варијанта фонеме в, лексички ограничена на
старији слој домаћих речи, или на давно преузетим турцизмима¹⁹⁸.

3. У новијој лексици, која у народни говор продире преко књижевног језика,
или из градског говора, постоји извешан број речи, још увек невелик, у којима се
употребљава једино ф, што сведочи да овај глас почиње да заузима своје место и у
фонолошком систему као засебна јединица¹⁹⁹. Потврде: факулџиџи, фалсификаџи, фé-
бруар, фуџбал, џиџфус, џрафо-сџаница, шóфер, придев џрефџиган и прилог фино.

¹⁹⁵ Божков Димитровград карта 30 на стр. 190.

¹⁹⁶ Бг атлас карта 317.

¹⁹⁷ Тако је и у Лужници — Ћирић Лужница 41. У сврџишким говорима се „код старијих људи
редовно супституише са в“ — Богдановић Бучум 33.

¹⁹⁸ В. Симић Левач 112 и нап. 78.

¹⁹⁹ Упор. и Реметић Шумадија 159; Симић Левач 112.

169. У неким речима уместо *х* јавља се *в*: *дуван* Ј М Кр Т, *кувар* В Ј Гп, *мачава* По М (= маћеха), *расова* Оц (= расоха); *кожув* Л Гб К, *очув* В, *глув* М О, *сув* О Сп Ц; *ветар* *дува* М.

170. У речима пореклом из црквеног језика, или туђицама које у наше време улазе у употребу, глас *х* се супституише њему најближим гласом *к*. Такви су примери: *Исус Кристиос* О, *криштианин* М; *анџикрис* Гњ, *Праково* Ш (ојк. Прахово), *претикидно* П, *прикош* Сп (приход), *јазука* В Ј Кр М, у *јазуку* Г (али: *јазуварка* Гњ), *йоквалницу* сам добио Ш, *сакрана* Ј, да *сакране* Сп, *Тикомир* Сп Гб, *Чекословак* ДП, у *шакти* Р; *ваздук* Ј, *илек* П, *илек-музика* Ј, *шарлак* З.

171. Последњи супституент гласа *х* јесте глас *с*. Он се среће у веома ограниченом броју примера, а изоглоса се простире на малом простору. Примери: несъм *стиела* ДП, не *стие* да иде Гњ, она не *стие* З, не *стело* ДП, не *стиеше* да једете ДП, који је *остел* З, ми не *стиемо* З, они не *стиеше* О, не *остило* П, не *стие* да казују ПР.

172. Примери који сведоче да је *х* био члан гласовног система ГП су: тупан само *дџиче* Р (= бубањ само дахће), *дрешће* О (од дреха), *њишам-њишнем* Ц (од њихати), да не *одиса* Сп Ц (од дах), *орешчичи* Т (од орѣхъ), стра је *стирашан* О (= страх је страшан).

173. И у ГП сугласничка група *хв*- своди се на *в* или даје *ф* у облицима од двеју основа: *хвал*- и *хвати*-²⁰⁵. Тако су добивени примери: а) *вала* ти Гб М К Оц, *вали* се По Т, *йоваливечера* Оц; *фала* В Кр Ј, *зафале* се Р; б) *ваџају* се Гб, кад би га *ваџи*-ла О, *уваџим* се О, да се *ване*ш у коло В, па ме *вану* за руку Гњ, тројца га не *мож* *обвану* Б (обухвате); *фале* им триес човека Р, не *фали* му ништа Р Сп; да *йрифаџи*ш Ш.

174. Забележено је и неколико случајева употребе *х*, међутим сви примери показују неоспорни књишки утицај: *хармоника* Ј, добро се *хран*и Ос Р, сточну *храну* Б З, *Хрваџи* М, *Хрвацка* В Ј М, *Христиос* Г, *врховни* судија О, *брух* О.

175. На основу наведених примера могу се извући ови закључци:

1) У иницијалној позицији *х* се супституише са *ј*, *к* или *с*. Супституент *с* јавља се само у одричним облицима помоћног глагола *хйеџи* и карактеристика је I⁶ типа (карта 17).

2) У медијалној интервокалској позицији супституенти су: *ј* уз вокале *и*, *е* или *у*; *в* уз вокале *о* или *у*; *к* у речима из црквеног или књижевног језика²⁰⁶. У речи *јазука* није дошло до фонетске измене *х* > *к*, него је цео суфикс *-ха* истиснут продуктивнијим и фреквентнијим суфиксом *-ка*, и то доста рано²⁰⁷.

3) У финалној позицији *х* је супституисано: са *ј* иза *е*; са *в* иза *у*- и са *к* у туђицама *илек* и *шарлак*.

²⁰⁵ Упор. и Реметић Шумадија 159–160; Симић Левач 113.

²⁰⁶ Тиме и наша грађа потврђује Белићево мишљење да су „речи са *к* дошле из цркве или школе или књижевно-административног језика“ — ДИЈС 211.

²⁰⁷ В. о овоме у Видоески Куманово 77.

Африкаита s

176. И у ГП африката *ц* има свој звучни парњак. То је африката *s*. Она је одлика многих српских говора²⁰⁸, као и бугарских и македонских²⁰⁹. У ГП она има доста високу фреквенцију употребе, што потврђује моја грађа, а исто тако и дијалекатска грађа Драгољуба Златковића²¹⁰, као и речник Новице Живковића²¹¹.

177. Глас *s* се остварује на почетку речи и унутар речи, а на крају речи јавља се само као резултат асимилације по звучности. У највећем броју случајева полазна основа за остварење овога гласа је глас *з*, са којим он највише и алтернира. На алтернацију *з/s* у иницијалном положају великог уплива имају гласови *в* и *р*, односно групе *зв-* и *зр-* лако прелазе у *св-* и *сп-*. У медијалној позицији ту улогу врши глас *џ*²¹². Чини се да томе доприносе и гласови *б* и *с*. Ако се ради о речима страног порекла, ова ограничења не долазе у обзир.

Осим са *з* глас *s* може каткад да алтернира и са *д* и *џ*, о чему ће бити посебно речи.

178. Примери са *s* у домаћим речима: а) иницијална позиција: *сагњи* дѣн Б (овде се ради о основи *зад*), *сагња* Р, *сади* појату Сп, *насад* Ц, *насада* ДП, *осад* М Ц, *осада* В З, *џосади* нас Сп, *свезде* М, *свездице* Гб, *свѣри се* З, *да се свѣриш* ДП, *свѣре ни се* П, *сверили се*, *усверили се* З (= учудили се, задивили се), *сво́на* М Л, *сво́не* Гњ, *Сво́нци* П (ојк.), *сво́нара* Р, *се́бнем* М, *осе́бо* М, *осе́бомо* М, *осе́бне* ДП, *осе́бо* Б П, *џресе́бомо* О, *си́дамо* Р, *си́дање* Р, *си́дар* С, *си́дају* М С, *оси́дамо* Р Сп, *сѣд* М (= зид), *сѣдови* М, *засѣдамо* ђи Гњ, *изсѣркано* Ц (= из + цврцкано), *џресору* Оц (< пред + зору);

б) медијална позиција: *бубрѣсу* З²¹³, *дусаж* руће Гњ, *дусаи се*, *дусаж се* Гњ, *дусамо* се Гњ ДП Кр М, *дусам се* ДП М ПР, *дусажу се* З, *дусало се* рано Кр, *надусамо* Б, *издусамо* Б, *дусале се* ПР, *џодуса се* ПР, *не доцџуса* П, *наси́вају се* б (надимцима се вређају), *насп́не* С, *насп́шам* ДП, *насп́ну́ли* С, *насп́шају* ме ДП, *не засп́шају́те* М (= не загладавајте, не нагвирујте), *џош́рсају га* О, *расџ́рсају га* В, *си́и́само* По, *не си́и́са* вода за сви Р, *си́и́само се* Гњ, љуто па са́мо *усџ́рса* и *псџ́је га* Р, *једѣн се џсп* у мене Р, *не џи́рѣсу* се у јерѣм Сп (у питању је други однос основа: није упреза-ти–упрежем, него упреза(ти)–џи́рѣзам, значи да се ради о *з/s*);

в) финална позиција: *џога́нас га* нагризал Оц (миш), *сле́и́ас би* боље урабoти́л К (у бржем говорном темпу).

208 В. Белић ДИЈС 200–205; Богдановић Бучум 34; Богдановић Алекс. 103–104; Станојевић Тимок 379–380; Ћирић Лужница 46; Стевановић Црна Трава 189; Вукадиновић ГЦТВ 91–93; Михајл. Лесковац 19–20; Павлов. Јањево 31–34; П. Ивић Галип. 131; Томић Свиница 33–34; Барј. НП-Сјен. 65; Јовић Трстеник 64–65; АП-БМ Ресава 272; Симић Левач 119–120; Реметић Шумадија 169–170; Реметић Призрен 406–407.

209 Као посебну фонему третирају је граматике бугарског и македонског језика — Андрејч. Бг грам. 49; Конески Мак. грам. 111–112. За суседни дмитровградски говор каже се да фонема *s* „не се разликова по акустична и артикулационна карактеристика од сџтата фонема в книжовниј език, но се употребљава много по-често“ — Божков Димитровград 26.

210 Златк. Посл.-пор. 341–683; Златк. Фраз. стах. 175–457; Златк. Фраз. омал. 423–740.

211 Живковић Речник 178.

212 Павле Ивић сматра да то *џ* треба да буде „следећи консонант у речи (*садњи*, *си́дам*)“ — П. Ивић Дијалект. 114. Међутим, наши примери показују да оно може да буде и претходни консонант.

213 Собољев као једну од својих изоглоса за Пирот наводи *џолоси* — Собољев О пир. гов. 205.

179. Примери са *s* у туђицама: *bensín* Б, *biscásu* Ј, *discásu* Ђ, *сьњђија* С (узенгија), *йѐнсуја* Б Гњ П, *йѐнсујица* ДП, *йѐнсуионѐр* Р З Ц, *йѐнсуионѐри* П, *йрекунси́ло се* Ц (савило се, пресамитило се).

180. Уместо речи *обсова*²¹⁴ у ГП је: *ббз* В Кр М и *ббз–ббзówka* Ј.

181. У примерима *swíska–swíche* М С Сп П (= двиска) *д* алтернира са *s*.

182. Павле Ивић је у говору Галипољских Срба нашао да „на месту сваког *ш*, *ж*, *ч* и *џ* може стајати одговарајући пискави спирант, одн. његова африката — *с*, *з*, *џ* и *с*“²¹⁵. Мало касније он ће изреком рећи и ово: „Иначе, то треба истаћи, *с* није фонема и не долази никад тамо где наш књижевни језик има *з*“²¹⁶. Новица Живковић у свом Речнику пиротског говора наводи и речи *си́йка* и *си́йкање* (= дечја игра савитљивим штаповима)²¹⁷. У Лужници те речи гласе: *џи́йкам се* и *џи́йкање*²¹⁸. Исто тако је и у Оц: *џи́йкам се*; ајде да *се џи́йкамо* М. Ради се, дакле, о алтернацији *s/џ*.

183. На основу наведених примера могу се извући следећи закључци:

а) *s* се релативно често среће у ГП, али ипак у ограниченом броју лексичких јединица.

б) Позиције у којима се остварује, такође су ограничене: иницијални и медијални положај у речи.

в) У највећем броју примера полазна основа за остварење овог гласа је глас *з*. Окружења у којима *з* постаје *s* су: *з-*, *зв-*, *зр-*, *-з-*, *-д з-*.

г) Без обзира на то што се остварује алтернација *з/s* у великом броју наведених примера, има један мањи број њих у којима се реализује само *s*. То су примери са иницијалним групама *зв-* и *зр-* (*свѣзда*, *свѣри се*, *свѣна*, *насрнем*, *засртам*, *изсврцкано*). Ови примери, као и примери: *swíska* и *си́йкање*, омогућавају овом гласу статус посебне фонеме, бар када је у питању говор старијег слоја становништва Понишавља²¹⁹.

Африкате Ч, Џ

184. Артикулација ових африката одговара књижевнојезичкој ортоепској норми, без обзира на позицију у којој се реализују, или на порекло, односно њихово постање. Изговор њихов је свуда једнак, нпр. у следећим речима: *вѣчер*, *јучѣр*, *џчи*, *йџчнем*, *чѣло*, *чији си*, *човѣк*, *свечѣ*, *нџч*; *џандѣр*, *џѣй*, *џигѣрица*, *џџа*, *Џурџовџн*, *јѣџ*, *меџа* и сл.

185. Много је интересантније, међутим, њихово порекло у говорима источне Србије. По Белићу, оне су или старог, заједничко-словенског порекла²²⁰, или су афикате *ћ*, *ђ*, које воде порекло од старих група **tj*, **dj* очврсле у *ч*, *џ* на терену ти-

²¹⁴ Какву бележе: Јовић Трстеник 64; Реметић Шумадија 170; Симић Левач 120.

²¹⁵ Упор. примере: *босџансије*, *дуџансија*, *йџенсѣр*, *сџисѣр* и др.

²¹⁶ П. Ивић н. д. 135.

²¹⁷ Живковић Речник 178.

²¹⁸ Ђирић Лужница 163.

²¹⁹ Као посебна фонема *с* је обрађена у радовима: Богдановић Алекс.; Јовић Трстеник; Реметић Призрен; Томић Свиница. Као алофон фонеме *з* овај глас је обрађен у радовима: АП–БМ Ресава; Симић Левач; Реметић Шумадија (в. и литературу код њега у напмени 200).

²²⁰ ДИЈС 172.

мочко-лужничког дијалекта²²¹ „много пре времена када су се турске речи почеле у већој мери употребљавати у споменутом дијалекту²²² (...) и пре него што је *шѣј*, *дѣј* дало *ћ*, *ђ*, а то је, по свој прилици, време од XII–XVI века“²²³.

Према томе, тимочко-лужнички дијалекат поред старих *ч*, *џ* као иновацију развија нове *ч*, *џ* отврдњавањем старих *ћ*, *ђ* (< *tj, *dj). Та иновација изостаје у сврљиншко-заплањском и призренско-јужноморавском дијалекту.

Да бисмо илустровали ову појаву, прво ћемо навести примере са *ч*, затим са *џ*, затим примере дивергентне по зонама, и на крају покушати да извучемо неке општије закључке.

186. Примери са *ч* бележени су код: а) именица: *босочá* О, *бúчка* М (суд за бућкање млека да би се добило „масло“), *бúчкало* М (клип којим се бућка), *врéча* З М, *врéче* М О Оц Ш, *врéчу* З Ц, *гáче* ДП З К О ПР Сп Т Ц, *голочá* О, *домачíи* К Оц По, *домачíне* Т, *мáчава* ПР (= маћеха), *нѣчви* ПР (наћве), *нóч* В Гб Гњ Л Оц С Р Т, *свечá* М Кр Ц, *свéче* Б О ДП Гп Т, *са свечú* Гб С Т, *чёрка* ДП М П, *чёрће* П Сп, *при чёрку* Гб Сп Т, *чуй–чуйови* В Б О.

б) придева: *божичéв* пóс Гп (= божихњи пост), *нóчнo* врéме Сп.

в) глаголских облика: *досéчаји́ше* се Сп, *исѣ́рачу́јемо* га *изгáјечи* П, *једéјечи* В (= једући), *осéчам* О, *не осéча* нíшта Ц, *óчеш–нечеш* Б С Т В М Оц Т Ц, *се ѿосéча* П (= посећује), *ѿочу́шнi* ме О, *че ѿренóчимо* гóре З Сп, *нече́ју* ме момчети́ја ПР, *чу* ви донесéм К, *сéчам* се Д ДП, *чу́шнумо* га З, *у́йчу́ју* ме Ш.

г) прилога: *вéч* Гб ПР Сп Ц Л Оц По П Ш, *начёс* Л Ц, *нóчом* ДП Кр, *нóчу* Гп, *кнóчи* Т Ц, *синóч* В К Ос, *сúноч* ДП П По Ц (= сву ноћ).

д) суфикса: *деверичич* М, *јáганчичи* Л Т, *кравајчичи* По Т, *младíчи* М, *орéшчичи* Т, *и́и́личи* Л, *и́и́личичи* Т, *рукавчичи* Ц, *сúдовчичи* О, *и́и́чичи* Сп.

187. Примери са *џ* бележени су код: а) именица: *вeџá–вéџе* М Оц Т, *гáџање* Р С (= ном. мн. грађани), *гáџање* Б, *калуџériца* В, *кráџа* Т, *кráџе* су билé Гб Л Т, *маџи́ја–маџи́је* Т Ц, *меџá* Гњ Л М Кр, *до меџу* Гњ, *на́јеџа* Сп (најџа, од најједем се), *óбреџа* С (обређа, од обређам), *ѿреџа* С, *Св. Џóрџа* В, *џeџи* Ц, *Џу́рџовдън* В Гб ДП О Оц Ц.

б) придева: *бра́ћа роџéни* Б, *роџéни* бра́т ДП, *риџó* По.

в) глаголских облика: *ви́џ* га З, *виџевáли* смо ДП, *виџевáла* сам П, *ја́ га гаџá* В, *гаџáмо* ји Ос, *глéџ* каквá сам О, *досáџа* ми Б О, *најдосáџа* ми О, *зайовеџу́је* Б, *пóп зараџу́је* добрé пáре К, *јeџи* Оц О Т, *наваџу́јем* грађíну О, *наваџу́јемо* грађíну Б ДП, *несéм се ѿгаџáл* Гњ, *ѿга́џу* се Оц, *ѿгаџáли* се Б К, *ѿрекаџу́јемо* га Ш, *ра́џа* се Гњ ДП, *ра́џају* се Гп, *сá ра́џају* и без мýжје Ц, *рсклаџу́ју* ни óгањ Ос, *среџáваји́ше* си Б, *сѣг се уга́џа* Т.

г) предлога: *меџу* рéдовнi М, *меџу* сóбом Гб, *меџи* њí змијá ДП, *измеџу* њí Б.

188. У зони П изостају супституције *ћ/ч*, *ђ/џ* (карта 18). Потврде за то су: *ба́д-ња́чићи* Ј, *вистáнчићи* Ј, *домаћíн–домаћíне* Ос, *класи́ћи* Ј, *кравајчићи* Ј, *крстíићи* Ј, *и́и́лићи* Ј, *óће* Ј Ос, *óћеш* Ј Ос, *óћем* Ј, *не́ћу* Ј Ос, *све́ћа* Ј Ос, *ће* йдемо Ј, *ће* йде, *ће* се мáнда Ос, *ймам* трí *ћерке* Ј, *ћерко* Ј, *при ћерку* Ос; *Бу́рђовдън* Ј Ос, *међá* Ј Ос.

²²¹ Белић н. д. 173.

²²² Белић н. д. 174.

²²³ Белић н. д. 190.

189. Поједини примери без супституције бележени су и у зони I. То су: *домаћин* К ПР Сп, *домаћина* Гњ, *Божјић* Гњ, *госпође* Б, *младићи* Р, *ноћу* Л, *кољко* *илаћаи* К, *скуйбоћа* Сп, *ћујови* Б, *ћујешћића* Б.

190. Из наведених примера може се видети да је иновација *ћ*, *ђ* > *ч*, *џ* доследно развијена у зони I (тимочки поддијалекат), а недоследно у зони II (заплањски поддијалекат). У Островици, која је на граници са зоном I, могу се срести појединачни примери од обе врсте. Такође, поједини усамљени примери без супституције из зоне I (наведени у претходној тачки) могу се сматрати скорашњим импортом из књижевног језика.

191. Има, међутим, један број примера карактеристичних само за тип I⁶. То су облици следећих глагола: *вачам* (се), *врчам* (се), *обрчам* (се), *иоврчам* (се), *илачам*, *иричам*, *сречем* (карта 19). Примери из говора су: *вача* ме сѣн Б, *несу* се *вачале* Г, *вача* се Гњ, *вачамо* се *з* *аруће* ДП, *вачал* рибу Кр, *вачал* се *огањ* О, *вачало* *ватру* Ц, *врчамо* се Гп, *врчају* се З, *врчаше* се Кр, *нече* да се *врча* О, *обрчамо* се ДП, *обрчу* за Кр, да се не *иоврча* *тој* З, да ми *илача* О, *илачамо* Р, *илачаше* ни Гњ, *илачали* смо ПР, *илачају* ни Г, *иричаше* ни Гњ, *сречем* га П.

Оваквих облика нема ни у Лужници, ни у Сврљигу. И у једном и у другом говору срећу се исти ликови, иако се један налази јужно, други северно од пиротскога краја. Тако у Лужници они гласе: *вршам* (се), *обршам* (се), *иовршам* се, *илачујем*, *иричујем*, *срешнем* или *сришам* (у итеративу)²²⁴, у сврљишким говорима: *врша* се, *обршај*, *ириваша* се и сл.²²⁵

Африкаше Ћ, Ђ

192. Артикулација африката *ћ*, *ђ* је као у књижевном језику. Тако је, на пример, у речима: *браћа*, *кућа*, *срећа*, *цвеће*, *обећаи*; *госпођа*, *ћубре*, *ћувеч*, *Ђура*, *рђа* (као пејоративна именица, али *рца* као производ корозије) и сл.

193. Осим африката *ћ*, *ђ* познатих и осталим штокавским говорима, тимочно-лужнички дијалекат као иновацију развија *ћ*, *ђ* палатализовањем задњонепчаних сугласника *к*, *г* испред палаталних вокала *е*, *и*, односно иза палаталних сугласника *ј*, *љ*, *њ*²²⁶. Белић као могућност помиње и палатализовање *г* иза *ј*, *љ*, *њ*, али не наводи примере за то. Примера за палатализацију ове врсте није пронађено ни у говору Лужнице, ни у говорима Сврљига, нити у говорима нешто удаљенијег средњег Тимока и Црне Траве²²⁷.

194. Палатализација је бележена у следећим случајевима:

а) К + Е: *араће* Кр (врста шљиве), *баће* Б, *боље* ДП, *бомбоње* Г Оц, *Божидарће* М (вокатив), *буће* Гб Л ДП, *вше* Сп Т Ц, *владиће* ДП, *воче* Г ДП („вочка“ је овде „сува шљива“), *Верће* М (вокатив), *винче* чапе Оц, *граће* По, *грацаће* Б Г ДП Кр, *груће* П, *друће* ДП, *дуће* К, *Живће* Гп (вокатив), *жлше*

²²⁴ Ћирић Лужница 47.

²²⁵ Богдановић Бучум 42. У Алексиначком Поморављу *ш* > *ћ* у оваквим случајевима, нпр. *ваћам*, *огрћам*, *осићам* и сл. — Богдановић Алекс. 116.

²²⁶ Белић ДИЈС 191.

²²⁷ Богдановић Бучум 39 у намени 21; Ћирић Лужница 50; Станојевић Тимок 375; Вукадиновић ГЦТВ 99.

Гњ М О Оц, *кóсће* К, *кошчи́ње* Кр, *кру́ше* Оц, *ла́нсће* године Т, *маи́иће* М, *Маће-до́нија* Ш, *ма́че* К, *ме́че* Гб Гњ, *му́е* Б Г ДП, *ни́иће* М, *ни́ега* Л М (овде ће пре бити: *ни́ки* > *ни́и* па *ни́и*-схваћено као основа), *ојре́иће* П (прегаче), *Осѝровча́ње* Гб, *ја́зуће* Т, *јаи́риће* В, *ја́раиће* Гб Ц (ускршња јаја), *јечу́рће* В, *Пиро́ћаиће* З, *јо́лће* Гб (пољка и камењарка су врсте јаребица), *ру́е* Б Гњ ДП М О Оц П По ПР С Т Ц Ш, *сви́рће* Гб ДП, *се́мће* Б, *Си́невће* Гб, *Слобода́ње* О (вокатив), *сѝру́е* Ц (гране), *свра́е* По, *ѝре́иће* М (трепавице), *ка́пе* им *ѝо́лће* З, *ѝрм́е* Гб Гп, *ѝили-ма́рће* Гњ, *ѝи́иће* ДП ПР, *ѝо́иће* Гб, *Ци́гаиће* С Т, *ча́иће* Гб, *че́рће* Б, *чора́иће* Гб, *чи́иће* Гп, *ѝи́иће* Гб, *ѝе́мбеѝи́ја* ДП (тур. *işkembe*)²²⁸.

б) К + И: *бел́и* ДП З ПР Т (у тур. *belki*)²²⁹, *би́чи́ја* ДП (у тур. *biçki*)²³⁰, *бу́зар-сѝи* ДП Гп Р Л, *Гр́иње* Л, *дево́јачи* до́м М, *за́и́ијуе* Б, *Изво́рсѝи* до́л З (мкт.), *ко́ле-начи* О, *ла́ниѝи* ђа́ци Ос, *му́иѝи* М, *на́и́иѝи* Ц, *ни́и* С, *оѝи́иѝем* Гб О, *ѝала́нчѝи* срéз О, *ѝа́сѝиорѝи́а* К, *ѝе́иѝи* Гњ М С Ц, *ѝеи́иѝр* Гб Ос Ц, *ѝеи́иѝи* М С, *ѝеи́иѝе* Б Гп Кр ДП, *ѝеи́иѝрче* В, *ѝиро́ѝиѝи* кра́ј Гњ, *ѝреѝи́ну́ла* сам се М О, *ѝонеѝи* Ц, *расѝи-ну́мо* Б, *реѝи́ја* Б З К Л М П По Т, *реѝи́иѝе* Р, *сеѝи́ра* З О По Ц, *сеѝи́ра ме* О, *сеѝи́ра-ѝи́ја* Ц, *сва́и* К П По Ц, *све́ѝиѝи* ра́т Гњ, *сѝи́ѝа се* ДП, *срѝи́ѝи* ко́мѝе З, у *Тра́ѝију* Р, једно́ *ѝи́ло* Кр, *ѝине́мо* Кр Л (кидамо), *ѝи́и* грне Ц, *ѝисели́на* Ц, *ѝиси́* ма́лко Т, два́ес *ѝиломеѝа́ра* Т, *ѝи́е́ч* Сп, *ѝи́ѝка* Гб ДП М По Т, *ѝи́иће* М ПР, *ѝи́ѝа* Г ДП К Кр П По Т Ц Ш и сл.

в) Г + Е: *ви́ро́иће* ДП, *вр́е* Ц (= кврге, бубуљице), *д́ије* га́че Ц, *др́ије* ѝи́тѝе М, *д́ије* М (код бурета), *Ђерма́наѝ* Ш, *но́е* Б Г Гњ ДП М ПР О Л По С Т Ц, *о́бје* Гб ДП Кр, *Свет Ра́иѝел* По, *ѝо́ја́е* Ц, *ѝуму́е* По, *ѝр́е* С Т, *ѝр́е* М, *ѝи́е́риѝа* С.

г) Г + И: *ба́иѝи*–*бо́иѝи* О Р Сп Ц (= бајаги)²³¹, *бо́иѝе* П, *бо́иѝиће* Кр, *бу́рѝи́ја* Гб, на *Дра́ѝиѝу* Гб ПР, *др́иѝи* З С Т Г Гб К О Ос П, *ѝи* Б Г Гњ Гп ДП Кр П ПР Р (= их), *ѝи-ба́ниѝе* Ос, че *ѝѝи́иѝе* Р, *ѝѝи́иѝе* Гб, *ѝѝи́иѝе* Б, *за́иѝи* Гп Сп, *за́иѝи* З (= погинуо), *ѝо́иѝе́мо* С Ц, *ѝо́иѝи́ло* Л, *сѝѝи́ја* С (упор. тур. *üzengi*)²³².

д) Ј + К: *ве́јѝа* Ц, *дево́јѝа* В ДП Л По ПР С Ц, *дево́јѝе* Гп, *коѝи́а́ѝѝа* М, *ма́јѝа* Б ДП Кр О П ПР Р, *ѝеснојо́ѝа* По, *со́јѝа* М, *сѝа́ројѝа* Б, *ѝјѝа* ДП М, *ѝјѝе́ви* М.

ђ) Љ + К: *вля́чу́ѝа* П, *вису́ѝа* П, *кача́ми́ѝа* В, *кошу́ѝа* Б В, *љу́ѝа* Кр М Ос, *му́ѝаоше* се го́ре Гб (од муљкам се, мувам се), *руко́ѝа* В Гб Оц, *скроби́ѝа* З, *сове́ѝа* П, *сѝу́ѝа́ѝа*–*сѝу́ѝа́ѝе* М Сп.

е) Њ + К: *коврѝда́иѝа*–*коврѝда́иѝе* Т (обредно пециво које се даје коледа-рима), *ѝуца́иѝа*–*ѝуца́иѝе* Г (кокице), *рѝѝа* М (ноздрва), *сви́ѝа* Ц (дечја игра сви-ѝице), *седе́иѝа* Б Гњ Ц, *седе́иѝѝе* Ц.

195. Палатализација није бележена: а) У зони II: *ва́иѝе* Ј, *границке* Ј, *дево́јке* Ј Ос, код *дево́јку* Ос, *кова́ниѝе* Ј, *ки́е* Ј, *коми́иѝе* Ј (ном. мн.), *кожѝу́ѝе* Ј, *кочи́нѝе* Ј,

²²⁸ Шкаљић Турцизми 591.

²²⁹ Шкаљић н. д. 134.

²³⁰ Шкаљић н. д. 141.

²³¹ Вилотије Вукадиновић претпоставља да би турцизам *бајѝи* могао да буде потврда да *г* иза ј прелази у *ђ*, исто као што *г* испред и прелази у *ђ*. Међутим, овде се ради управо о овом другом случају, јер је и у турском *бајаѝи* (в. Шкаљић Турцизми 113). Развој је следећи: *бајаѝи* > *бааѝи* > *баѝи* > *бађи*. *Бађи* наводи и Вукадиновић. Из овога *бађи* ј је могло да буде издвојено, па да се добије лик *бајѝи*, исто као што се ј издвојило из *ђ*, такође Вукадиновићевом примеру, *брајѝа* — в. Вукадиновић ГЦТВ 99.

²³² Шкаљић Турцизми 635.

кошлájка Ос, краjи́ки Ос, кошу́лька Ј, маjка Ј, ме́кике Ј, мо́йке Ј, на́кijи́мо се Ј, на́шински Ј Ос, не́ки Ос, jаjри́ке Ј, jе́раjшке Ј Ос, jеши́кјрче Ј, ре́кijа Ос, ре́скице Ј, ро-го́шке Ј, рукавj́чке Ј, ру́ке Ј Ос, санда́лке Ј, седе́нка Ос, седе́нке Ј Ос, Се́јка–Се́јке Ј, се́кijрам се Ј, се́кijрченце Ј, се́ља́чки Ј, слj́вке Ј, смо́киње Ј, сjа́рински Ос, сjо́ли́чке Ј, jа́рaвке Ј, jа́ронjшке Ј Ос, че́раjке Ј, чjй́ке Ј, шjм́ке Ј; ве́ри́ге Ј, баjа́ги Ј, она ги размазала Ос, дру́ги дjн Ос, књj́ге Ос, но́ге Ј Ос.

б) У зони I: брj́ки дивизиjн II, ве́рски прáзник Г, jо девоj́ку Гб, ке́цеjа Б, кечке́jи Гб, кj́ке Б В ПР, сто́ кjла К, кирича́не Р (задржан изворни турски лик — упор. тур. *kireç*)²³³, кjша Л, jмлади́нски до́м Р, ра́кijу В Л, све́тjски рáт Г; баjа́ги–боjа́ги О П Р, боjj́не–боjj́нице Г.

196. На основу наведених примера могу се извући ови закључци:

1. Појава палатализовања *к*, *г* испред *е*, *и* и *к* иза *ј*, *љ*, *њ* доследно је спроведена у зони I — коју покрива тимочки поддијалекат, а недоследно у зони II — коју покрива сврљишко-заплањски поддијалекат (в. карту 20). Тако је и у Лужници: зона покривена лужничким поддијалектом потврђује палатализацију, зона покривена заплањским поддијалектом (Лужничко Заплање), не потврђује је²³⁴. Тако је и у Сврљигу: Бучум зна за њу, Бели Поток не зна²³⁵. Процесом палатализације захваћене су и речи страног порекла — углавном се ради о турцизмима и покојем грцизму и германизму.

2. Ретки случајеви палатализације срећу се и у зони II, и то у Ос, али и ту се исти информатор користи обема формама (нпр. *ру́ке/ру́ће*, *но́ге/но́ђе*, *дру́ги/дру́ђи* и сл.).

3. Примери без палатализације у зони I су: или туђице (боjj́не, кечке́jи, кеце́jа, кj́ке, кирича́не), или високофреквентне домаће речи (девоj́ка, кjша, ра́кijа), или су их изговарали мушки информатори, чији је говор више натруњен појавама са стране, због мобилнијег животног пута (брj́ки дивизиjн, ве́рски прáзник, jмлади́нски до́м). Овде спадају и *кикj́в*; *некj́ко* из ДП (в. т. 79в).

4. Наведени примери показују и једну карактеристичну појаву. Африката *ћ*, која садржи у себи елеменат *ј*, може тај елеменат у појединим случајевима да издвоји из себе као посебан глас где га не бисмо очекивали. Такви су следећи примери: *браj́ћа* М Т Ц, *домаj́ћо* винце ДП, у *шаj́ће* По (= у шаке). С друге стране, *ћ* може и да апсорбује тај глас у себе у позицијама где бисмо га очекивали. Такви су примери: *девоj́ћа–девоj́ће* Гб, *маj́ћа* Б По, *уj́ћа* Оц. Први случај је бележио и Белић²³⁶, а на други није обратио пажњу.

Судбина неких сjа́ријих сугласничких група

197. Старе групе *дл*, *jл* су се упростиле у *л*, што, у ствари, „значи у фонетско-физиолошком погледу, једначење тих сугласника — *jл*, *д* и *л* — и по начину образовања“²³⁷, будући да им је место образовања исто. Међутим, у врло ограниченом броју лексичких јединица оне су се одржале у ГП, а тако исто и у Лужници и

²³³ Шкаљих Турцизми 418.

²³⁴ Ђирић Лужница 48–49.

²³⁵ Богдановић Бучум 39–40.

²³⁶ Белић ДИЈС 199.

²³⁷ Бошковић Упор. грам. 104.

Digitized by Google

кћ-: *ћерка* Ј Ос; *чёрка* Б В М Кр Т Гп Гњ.

ѿк-: доследно код именичке заменице: *кó-кóј-којѿ, нѿкој*; осим тога још у: *каниѿа-каниѿе* В Оц Т Ц ПР; али: *ѿкајемо* Гп М, *ѿкале смо* В С Гб²⁴⁴.

дг-: *дуња* В Ј Кр М, *дуње* К Оц, друго је *дуња*, а друго *дуњѿи* К, *дуње* и *дуњѿи* По Т²⁴⁵.

бз-: *бѿз* В Кр М, *бáз-бáзóвка* Ј Ос. Према томе, група се не упрошћује, већ се овде чува старина, а овако је и у суседним говорима²⁴⁶.

207. Супституције на бази африкатизације у иницијалним групама остварене су у следећим случајевима:

ѿс- > ѿц-: *ѿцѿѿа* П Ц, *ѿцѿје* В Кр; али: *ѿсѿѿо* В Кр Ј П М, *ѿсѿје* Ј М. Иста недоследност среће се и у Лужници²⁴⁷, док је група у сврљишким говорима доследно африкатизована²⁴⁸.

ѿш- > ѿч-: *ѿчениѿа* В Ј Кр Т, *ѿчѿшѿи* Ц; али: *ѿшениѿа* М Р Л, *ѿшѿшѿи* М. Недоследна африкатизација ове групе остварује се и у Лужници, и у Сврљигу. У Лужници она се недоследно африкатизује у лужничком типу, док у заплањском африкатизација изостаје; у Сврљигу се африкатизује само у сврљишко-заплањском типу, али не и у тимочком²⁴⁹. У ГП у заплањском типу група се африкатизује ако је реч о обредној славској пшеници, а ако не онда је *ѿшениѿа* Ј Ос (поред чешићег термина на целом простору *жѿѿѿо*).

208. Супституције на бази асимилације, али асимилација посебне врсте где се једначи непалатални сугласник према палаталном вокалу, остварене су у иницијалним групама у следећим случајевима:

гн- > гњ-: *гњездó* Ј, *гњѿдало* В Кр М, *гњѿѿѿе* главу у јѿндаци П, *гњѿлѿе* крушѿе М.

кл- > кљ-: *кљѿѿѿѿи* В Кр М, *кљѿѿѿѿе* Ј, зубарска *кљѿѿѿѿа* Оц К.

жсл- > жљ-: *жљѿб* В Ј Кр М, *жљѿзда* В Ј Кр М, *жљѿбѿине* Оц (непца), *жљѿби се* К (кези се, цѿрека се).

шл- > шљ-: *шљѿм-шљѿмови* Ј.

209. Супституције на бази дисимилација у иницијалним групама остварене су у следећим случајевима:

мн- > мл-: *млóзо* Б В Гб Гњ З Ј М Кр О Ос По ПР Р С Сп Т Ц Ш, да се *млóже* óвце Ц, само се *млóже* Гњ, *млогсѿѿвó* З; али: *мнóго* П Р. Судећи по броју места у којима је забележена ова дисимилација, може се рећи да је она општа појава. Два

²⁴⁴ У Лужници је: *ѿкајѿм-ѿкаѿѿе*, али *каниѿа* — Тирић Лужница 51; у сврљишким говорима: *ѿкала сам, ѿканó, ѿкаѿѿе, ѿкаѿѿа*, али исто и *ѿканиѿе* — Богдановић Бучум 35; у ГП изгледа да је однос као у Лужници: *ѿкајѿм* : *каниѿа*. О односу *ѿкаѿѿи* : *каниѿа* у другим штокавским говорима в. Реметић Шумадија 180 у нап. 488.

²⁴⁵ Према томе изостаје упрошћавање отпадањем првог члана, какво је познато другим говорима — в. Реметић Шумадија 180. У ГП постоји реч *гуња*, али она означава дебѿли и топлѿи покривач.

²⁴⁶ В. Богдановић Бучум 10; Богдановић Алекс. 125; Тирић Лужница 22; Вукадиновић ГЦТВ 58.

²⁴⁷ Тирић Лужница 52. Тако и у говорима Црне Траве и Власине, в. Вукадиновић ГЦТВ 102.

²⁴⁸ Богдановић Бучум 36.

²⁴⁹ В. Богдановић Бучум 36; Тирић Лужница 52. Исту недоследност в. и у Вукадиновић ГЦТВ 102.

забележена примера без ње су нетипична, јер су их употребили информатори који су прилог *много* користили и са дисимилацијом. Тако је и у Лужници, и у Сврљигу, и у многим другим говорима²⁵⁰.

дл- > гл-: *глето* В ДП Ј Кр М Т Ц, *глетѣнце* К Оц.

дм- > гм-: *Гмѣтар* К М, *Гмѣтровдѣн* К Оц Гњ П.

дв- > св-: *свѣска* Ј К М, *свѣше* Оц С Сп.

зв- > св-: *свѣзде* М, *свѣре ни се* П, *свѣна* М Ос.

Сугласничке групе у медијалној позицији

210. Медијалне сугласничке групе које се држе јесу:

-жд-: по *Љуберажду* По, *чуждо* О. Ова група је, како се и из броја примера види, веома ретка. Њу Павле Ивић објашњава као стари архаизам још из времена насељавања Словена на овим просторима²⁵¹. Ликове *чуж*, *чужда*, *чуждо*, *чужди-на*, *чужденци* забележио је и Новица Живковић²⁵².

-иш-: *гробѣишѣ* Л П, *буришѣ* Т, *девојчишѣ* П, *јагњѣишѣ* Кр П, *јаришѣ* П Сп, *могаришѣ* Кр П, *навѣишѣ* Гп (обојци), *ѣрашѣишѣ* ДП (прашина), *раскр-сѣишѣ* Ц (раскрсница); *ѣушѣишѣ* О, *ѣушѣишѣ* ни П Р Ш, *немој да ѣроѣушѣишѣ* С.

-см-: *ѣсма-ѣсме* В Ј Кр М Оц Т С; али: *ја сам билá ѣсноѣѣѣ* Гп.

-гн-: *јагне* Гп Дп З, *јагњѣишѣ* Гп З, *јагњѣ ѓвце* З. Сем у ова три места свуда на осталом простору је бележено *јагње-јагњѣишѣ*, *ѓвце се јагње*.

-нѣ-: *јаганѣи* Гб Л Р Сп, *ѣоганѣи* М (мишеви).

-вѣ-: *ѣлѣвѣ* М ПР Ј Т.

-сѣ-: *ѣрасѣи* Т.

-мѣ-: *зѣмѣи* С, *зѣмѣо време* Сп.

-дн-: *једна-једно* В Ј Кр М, *ѣдне* Б, *ѣладнишѣ* Гб М. Али се група јавља и са метатезом у: *ѣландишѣ* Ј, *ѣландују ѓвце* Ј; али је ипак према *ѣладнишѣ* — *ѣлад-њују ѓвце* Гб.

-кн-: *ѣекне* В З; али *ѣекме* Гб Ј (пored *нѣче* М и *нѣчи* Кр).

-гд-: *негдѣ-нигдѣ* — тако на целом простору.

-кѣ-: *дркѣи* ко прѣт К, *дркѣишѣ* М, *дркѣишѣ* Ос (у корегу дрѣгѣт), *нѣкѣи* В Ј Кр М Б.

-чк-: *кѣчка* М, *мáчка* В Ј Кр М, *мѣчка* П, *мрѣчка* завладáла Т, у *Нѣмачко* О.

-сл- (пред и): *ја се замислѣ* В, и *ја мѣслим* Ос, *ѣомислѣ се* М Ц.

-сн-: *мрсно* Ц, *ѣосна* јѣла Р ДП, *радосна* Г, *сѣрасна* свиња В Ј.

-зн-: *грѣзно* времѣште Т, *козá је скѣзна* В Ј Кр М.

-ћн-: *срѣћна* В Ј Кр М, *кѣћни* прáг Оц, *нѣћни* Ј (али *нѣћни* В Кр М). Придеви типа *божѣишѣ* нису познати, уместо њих записани су ликови: *божѣишѣ* пѣс и *божѣишѣ* пѣс В Ј Кр М. На целом простору је *срѣћа-срѣћан*, сем једног изузетка: *срѣ-шан* ДП.

²⁵⁰ В. Богдановић Бучум 53; Богдановић Алекс. 123; Ђирић Лужница 53; Вукадиновић ГЦТВ 116; Реметић Призрен 425; Јовић Трстеник 69; Симић Левач 198; АП-БМ Ресава 283 и др.

-ћк-: *воћка* Ј (стабло), али *вочка* В Кр М (сува шљива).

-мн-: *седомнајес-осомнајес* В Ј Кр М, *седомнаесте* се ожени Сп.

-нд-: *бандера* Б Г В Сп, *кандила* Р.

-вљ-: *владика благосиљва* П, *теј травке стиљвамо* Ј, *ја сам се ирејравља* Ј (прерушивала), *път ни само раздаља* Гњ, *ојрављам* приколицу Сп, *нумје да усиљва* Ш, *расиљва*ли су се и *напред* П (разводили се), да се *посиљва* вечера М, кад се *сине* ми *насиљвамо* Б, *поче се ојравља* О, *набављају* у *Суково* ДП, *ја би боље ујравља* с државу О, *поче да заборављам* Гб, *стиљвамо се* на славе С (састајемо се), *осиљва*ли су ми *понешто* Гб. У трпном придеву група се не успоставља, ту се љ не образује у процесу јотовања, а аналогijом су враћени ликови типа: *заборавен*, *осиљвен*, *посиљвен* и сл. (в. т. 486)²⁵³.

-дм-: *одма* В Ј Кр М О Сп Ц Ш.

-мд-: *седмдесэ-осомдесэ* — на целом простору.

-мк-: *дрэмка* Гб, три *момка* Ос, у *момкову* кућу М, *сэмка* Г Б З.

-мч-: *момче* Ос, *момчэнце* Гп ПР, *момчэйија* К Л О По, *момчурља*ци Кр, *момчэйишиа* ПР.

-йишй-: *ойишйна* — на целом простору.

-сйив-: *кумсйив* Г Гб М Ос ОЦ ПР Р, *осусйиво* Гб Ш.

-йисйив-: *ройсйиво* ПР С Гњ.

211. Супституције условљене асимилацијама по звучности у медијалним севкенцама забележене су у следећим случајевима:

-жйй- > -шйй-: *бэйише* од мене Гб Сп, *дрйише се* К ДП О, *дрйише ме* К, *дрйише га* М Л²⁵⁴.

-чйй- > -чйй-: *глэйише* Оц, *вйчйише* Б З, *јэйише* Гб М Т Ц.

-зк- > -ск-: *нйска* кућица М.

-кд- > -гд-: *догдэ* дојдоште Гњ (= докле).

-зч- > -шч-: *мирайшйија* Ц, узел је *мирайшйику* С.

-гш- > -кш-: *друкшйе* Б Гњ К М.

-жк- > -шк-: *жэйшка* вода М, *жэйшко* време О Сп Т, *йэйшка* судбина К.

²⁵¹ В. П. Ивић Срп. народ 28.

²⁵² Живковић Речник 170.

²⁵³ Редуција групе -вљ- у итеративним глаголима на -вљаи и трпним придевима ових глагола констатована је у многим штокавским говорима, и од самог почетка наше научне дијалектологије. Бележили су је: Белић ДИЈС 161; Станојевић Тимок 386; АП–БМ Ресава 277; Јовић Трстеник 73; Симић Левач 209–210; Стевановић Црна Трава 192; Богдановић Алекс. 131; Реметић Шумадија 152–153 и други. Што се тиче суседних говора ствар изгледа овако: у Сврљигу *вљ* > *љ*, али „оваква упрошћавања не иду доследно те имамо: *добављамо* (...), *свадба се углавља* (...), *никако се не јавља*“ — Богдановић Бучум 44; у Лужници упрошћавање групе није констатовано, али ни посебно истраживано: „Група -вљ се сачувала у: *осиљвамо*, *ојрављамо*, али: *осиљвен*, *ојравен* — Ћирић Лужница 54. Судећи по овим констатацијама ГП су најдоследнији у чувању ове групе.

²⁵⁴ Појава губљења вокала и у 2. л. јд. и мн. императива после које долази до асимилације по звучности у групи -жйй- позната је многим говорима, в. нпр. Богдановић Бучум 36; Богдановић Алекс. 118; Барј. НП–Сјен. 101; Реметић Шумадија 325; Симић Левач 178 и други.

-нђ- > -мђ-: *ѡрамђија-ѡрамђије* Гњ (прангија > пранђија > прамђија).

-нђ- > -њђ-: *ањђел* Ц, *Свети Рањђел* В С, *дўњђер-дўњђере* ДП.

-чк- > -шк-: *кашкаваљ* Кр Оц Р, *кашкаваљница* Оц М, *кашкаваљница* Л.

-гл- > -гљ-: *шѓгљи* В М, *шѓгљим* К Сп, *шѓгље* П С Гњ (али једино: *ѡришѓгли га*, *сшѓгли га*, значи, када није у питању глагол *шѓгљим* који значи оно што је у књижевном језику глагол *шеглиши*).

213. Дисимилација по месту творбе остварена је у примеру *накóнче* Л. Исти овај пример бележен је и без дисимилације: *накóнче* Ј, као и *коњчѐ*, *коњчѐиџа* В Ј К Кр М Оц.

214. Супституције у медијалним секвенцама условљене дисимилативним процесима бележене су у следећим случајевима:

-дњ- > -гњ-: *бѓгњак* Ш (бадњак), *Бѓгњи дњ* П, *Бѓгња вѐчер* Оц, *ѡрѓгња* М Ц, *ѡрѓгњица* Т (предњи део кошуље), *ѡрѓгњишиџа* Сп, *сѓгњишиџа* Б (то су предњи и задњи трап запрежних кола), *ѡслѓгњи рат* С, *ѡслѓгњо* О, *срѓгња* Сп Ц Г, завршиџ *срѓгњу шкóлу* К. Међутим, појава није општа, јер су бележени примери: *Ббдњи вѐчер* ДП, *Бадњу вѐчер* Ј, *бадњак* Ј, *бадњачићи* Ј, *ѡслѐдњи* ДП, *ѡрѐдњо* О.

-мњ- > -мљ-: *сўмња* В Кр, *сўмњамо* М, *сўмњиво* Оц; али: *сўмњам* Ј.

-мј- > -вњ-: *шавњан* По, *Тавњаница* Ос (ојк.). Процес је у овим примерима могао бити прво асимилативне природе у *шамњан*, па онда дисимилацијом у *шавњан*.

-ѡч- > -вч-: *клўвче* В Ј М Ц, *сковчѐ* В М, али су бележени и следећи ликови: *клўмче* Кр, *клўвче* Кр, *скойчѐ* Кр, *скойчá* Ј. Слични овима су и примери: *дўвка* Гњ Оц и *дўйка* Гп (рупа).

-ѡљ- > -кљ-: *ѡекља* Ц (именица петља), у све воли да се *ѡекља* М, *ѡекљамо* како мóжемо П, *ѡѡкљано* Гп, *ѡекљавина* М.

215. За односе -зм-/-жм- и -см-/-шм- у турцизмима *чизма*, *чесма* релевантни су следећи примери: *чѡзме* Ј, *чѡзме* В М Оц Р, *чесмá* Ј, *чешмá* Гб Гп М О К. Према томе може да се каже да је у зони II *чесмá-чѡзма*, а у зони I *чешмá-чѡжсма*. И код Шкаљића је *чесма* и *чешма*, али само *чизма*²⁵⁸, што значи да је у речи *чѡжсма* у зони I извршена једна врста даљинске асимилације (в. карту 23).

216. За дисимилативно упрошћавање секвенци -сц- и -шч- релевантни су следећи примери: а) За -сц-: *ѡцкљѡ* Ш (= исцаклило, исколачило очи), *ѡцрцајше* свѡ Гб, *ѡраци* Гб, *рацѡиџа се* В. Поред примера са редукцијом има и примера без ње: *ѡсцкљѡ* Ц, *ѡсцѡди се* Ц, *ѡсцѡливују се* М; као и без претходне африкатизације: *ѡшсѡкоше* Ц, *ѡшсѡче* Ј, *ѡѡсѡрѡимо* млекó В.

б) За -шч-: *башча* Кр, *башче* Б, *башчу* сам манўла да сáдим К, *башчованлук* Гп (упор. тур. *bařçe*)²⁵⁹; *гушчѡиџа* Оц, *мишчѡиџа* М, *кошчѡине* Гп, *кошчѡиње* Б, *ѡрашчѡина* Гп ДП ПР Сп, *ѡрашчѡинка* Т, али: *кочѡина* М (кост), боли ме нога у *кочѡинку* М (зглоб), *кочѡинке* Ј, *ѡрашчѡина* К, *ѡрашчѡинка* Оц (и *ѡрасѡићи* Ј).

²⁵⁸ Шкаљић Турцизми 172 и 178.

²⁵⁹ Шкаљић, д. 123.

Дисимилативно упрошћавање група *-сц-* и *-шч-* карактерише многе штокавске говоре²⁶⁰. За ГП могу да се извуку ови закључци, полазећи од наведених примера: а) турцизам *баџича*, *баџичованлук* среће се углавном у *I^б* типу; б) ликови *кошчи́на*, *џрашчи́на* су, такође, одлика *I^б* типа. У зони II и *I^а* типу је *кочи́на*, *џрачи́на* (додуше и *џраси́ћи* у зони II). Упореди са стањем у Лужници и Сврљику ситуација је оваква: *баџича* није забележена ни у Лужници, ни у Сврљигу (место ње *гради́на*); у Лужници је: „у говору *I^а* и у зони II *кочи́на* : *кошчи́на* у *I^б*“²⁶¹, у сврљишким говорима групе се доследније упрошћавају у сврљишко-заплањској зони — говору Белог Потока²⁶².

217. Даљинска асимилација бележена је, наравно, и у ГП. Када је у питању ова асимилација треба одмах указати на две карактеристичне изоглосе. То су ликови придева *мали* и ликови глагола *слэгне* и *излэгне*:

а) *ма́ненка* ДП Ц (мала), *мъ́нечка* Гњ, *ма́ненко* Гп, *ма́нечак* З, *ма́нечко* Т, *ма́нечка* Ц. Овакви ликови, како се види, срећу се само у *I^б* типу, и то од Ц узводно. Напоређо са овим ликовима срећу се и ликови са *л*, али ређе: *ма́леца* Т, *мъ́лечак* О Сп, *ма́лечьк* Сп. Ликови са *н* не срећу се никако у зони II и *I^а* типу (карта 24);

б) *слэ́гнем* до́ле Ј, *слэ́гли* при чесму́ Ј, *слэ́гли* у дру́то село́ Ј, *излэ́гнем* го́ре Ј, *излэ́гну* из шу́му Ј, док *излэ́гнем* умо́рим се Ос. Овакви ликови, како се види, срећу се само у зони II. У зони I је једино: *слэ́знем*—*излэ́знем* (карта 25).

Наводим остале случајеве ове асимилације: *а́лџи́лѣрац* П, *џаши́ћ* В Л С ДП, *џџи́ћ* Гб М, *изла́стѣри́л* мо́тку Ц, *нара́стѣре* шу́му за о́вце Гб, *њэ́кња* С (према *не́кња* К Оц), *узема́ње* ми не́је добро́ ДП, *чу́шнем* П, *чу́шну* га с но́гу З, *ре́нгер* Г (рентген), *шу́шени́це* М („сушеница“ — сушено месо), у *шу́шину* С, *шу́шѣер* Сп.

218. И даљинска дисимилација је присутна у ГП. Она се испољава у два вида:

а) у виду супституције једних сугласника другима: *крне́л* Ц (карнер), у *ре́лну* ДП, на *ре́нгел* да се прегле́да К, онѝ че ме *слиму́ју* Сп, *слима́ше* ни Оц, некакве *флизу́ре* Гп. Овде спадају и примери: *воле́ње* В, *гонéње* О, *молéње* Ш, *носéње* Т, *џалéње* М, *шалéње* Ц;

б) у виду испадања појединих сугласника због дисимилативних процеса: да влади́ка *благосови́* П Р (поред: влади́ка *благоси́вља* П), *ваји́р* Оц, *ваји́ри* К, *ваји́рјэ* З, *уваји́рил* се З, *комји́р* К Оц, *комји́ри* М По, *комји́рэ* ПР (поред *кромји́р* В Гњ Гп Ј). И овде су поједина лична имена без *-л-*, често и са супституцијом *а* са *о*: *Бори́сов*, *Брани́сов*, *Љуби́сов*, *Ради́сов* и сл.²⁶³

Овде се, такође, запажа једна изоглоса која обухвата само *I^б* тип: *кру́ша* Гп Кр Ц, *кру́ше* Г Ц Т, *џод кру́шу* ДП, набéри си од *кру́шеше* Б, узни́ од *кру́шеше* З, *џри кру́шу* Гњ. У зони II и *I^а* типу је једино *кру́шка*. Овде би могао да буде и морфолошки моменат у питању — други суфикс.

²⁶⁰ В. о овоме у: П. Ивић Галип. 144; Реметић Шумадија 198–199, и у овим радовима наведену богату литературу.

²⁶¹ Тирић Лужница 53.

²⁶² Богдановић Бучум 44.

²⁶³ Тумачење губљења *-л-* у примерима типа *Борисав*, *Борисављево*, затим *благосови́и* дао је Слободан Реметић, као и њену раширеност у штокавским говорима — в. Реметић Шумадија 202 и нап. 568.

Судбина финалних сугласничких група

222. Финалне сугласничке групе се доследно упрошћавају отпадањем ден-талног плозива:

-*сћ*: *áвгус* Т, *брѣс* М, *крѣс* Гб Л По, *кóрис* О, *лиѣс* Гб М Ос, *младос* Гб Ц, *мо-гућнос* ДП, *мóс* Г Гб З С Сп, *нѣсвѣс* Б, *йáкос* Гњ, *йóс* Ј Гп Кр Ос, *йричѣс* В Г Ј С, *йрс* В Ј Кр М, *радос* О, *чѣљус* По; *цѣрс* В Кр, *чѣрс* Ј М; *дванáс* Р, *шѣс* Г К ПР С, *шеснáс* ДП и сл.

Поводом ових примера ваља дати следеће напомене: а) од *брѣс*, *йрс* множина је: *брѣсѣови* (ако није, што чешће јесте, *брѣсје*), *йрсѣи*, тако и у деминутивима: *брѣсѣѣк*, *йрсѣѣк*; б) од *крѣс*, *чѣс* је *крѣсѣим се*, *чѣсѣим се*), *йричѣсѣим се*); али је код *маз* сачувана старина.

-*зд*: *грóз* О Ц; тако *грóзје* В К М О, *грóзјице* С Ц; али је у деминутиву *грóзѣѣк* Ц Т.

-*шѣ*: *вѣш* човѣк В Ј Кр М, *пáви се нѣвѣш* З; али *вѣшѣина* М, *вѣшѣа* Сп²⁶⁵.

-*жд*: у мом материјалу нема лексичких примера, али се могу за илустрацију прихватити примери *дѣж* и *чѣж* које наводи Новица Живковић у свом Речнику пиротског говора²⁶⁶.

223. Финалне групе у страним речима се недоследно упрошћавају. Ово, изгледа, зависи од лексеме у којој се јављају. У појединим се упрошћавају, у појединим не. Записани примери су:

áсвалѣ Ј П С, *ливиѣ* Т, *фрónиѣ* З, *цѣмениѣ* Г Ос Р; *кóмбáј* К Т Ос Сп, *йрефѣк* О (= перфект), *цандáр* З²⁶⁷. Нису бележене форме типа *цѣменáиѣ*, *цѣнáиѣ* и сл.

Испадање и умејшање сугласника

224. Испадање сугласника се манифестује као потпуна редукција појединих сугласника унутар једне речи, или у сандхију, али у оквиру исте нагласне целине²⁶⁸.

а) Испадање сугласника у оквиру исте речи забележено је у следећим случајевима:

К: *чѣшиѣре* Ј — у зони I нема ове речи.

Ж: ја *каѣм* З, он *каѣ* З, попадали, *каѣ*, од глади З, како да ти *каѣм* Сп, он *каѣ* Сп. Како се види, испадање *жс* у облицима глагола *каѣжем* среће се само у два места I^б типа.

²⁶⁵ Речи *йрегришѣ* и *йришиѣ* изгледа да су непознате ГП. У спонтаном разговору нису се могле чути, а одговори по упитнику су: за „пришт“ је *йлиѣк* Ј В М Кр; за „прегшт“ *нарáмак* Ј В Кр, или „нагрѣбла сам једнѣ *шáѣ* жѣто ис прѣсек“ М.

²⁶⁶ Живковић Речник 35 и 170.

²⁶⁷ Упрошћавање група -*зд*, -*сћ*, -*шѣ* је широко распрострањена појава. „Овакво упрошћавање група *сћ*, -*шѣ*, -*зд* покрива огромна пространства српскохрватске језичке територије. Појава је, на пример, захватила све говоре призренско-тимочке, К-Р и С-В основе“ — Реметић Шумадија 218. У намени под текстом дат је исцрпан списак литературе.

²⁶⁸ Михаило Стевановић испадање сугласника објашњава дисимилацијским процесима — Стевановић Грам. I 108.

В: *прай*л је Оц, *срби* ме снага Сп, *срби* ме глава М, *србе* ме дланови Оц, чешамо се где ни не *срби* Г Ц, *србеж* В Ј Кр М, *суде* Гб ДП Р М Оц (= свуда), *суде* редом Гп.

Л: немају струју па си с венер *свѣте* В, лампа појако *свѣти* од гасарче Гб.

225. У сандхију испада *д* из клитике *кад*, а да би се ово остварило, она треба да стоји у прсклитичкој позицији. Ова појава је забележена само у појединим местима I⁶ типа: *ка ѿи*рѣбе човеку ДП, *ка ја* дојдб ДП, *ка ѿри*одиш мораш да се кланаш ДП, *ка ои*и́де ДП, *ка е Вели*гден Гп, башта *ка мене* дава ПР, *ка сам дои*ла ПР, *ка ви*ка (плаче) оно му се ши́ре плу́ћа Кр, *ка је ло*ше време Кр, *ка ѿ*јде на́госје Кр, *ка ѿзју*тиро З, *ка ои*и́ду З, па *ка у сий*гне З (па кад је стигне).

226. Супротно испадању је појава уметања појединих сугласника у речима где им није место, те ту егзистирају као сувишни, паразитски сугласници. Такви су следећи случајеви: *врш*алница Б, *врш*алнице Гњ, *белви*це Гп Кр По Т (врста шљиве), *дѣви*елина Гб К, *жѣи*валица М (и *жѣи*алица код истог информатора), *кокошкар*ник М, *комѣ*ндија Ц, *млаи*ине Т (али *маи*ине Гб М Оц — мотке о које се беси месо да се суши), *ѿа*вучина О, *ѿаси*уш Ос (пасош), *ѿоло*внице Гп С (половина хлеба), *ѿукло*ине С, *ѿей*ленка О; влади́ка *благоси*и́ва П, *гм*урнул га у воду Ш (можда и није реч о глаголу *гүрнем*, већ *гњүрнем*, *загњүрим*, па нда супституцијом *гњ* > *гм*), не могъл да *обдр*жү Ш, бобо-Вѣрка *си*васала ра́боту М, *кад си*ваше че се в́рне В, *си*васало ДП; понекад се облици овога глагола употребљавају и са упрошћеном иницијалном групом: *ѿва*ше Гп ДП, *ѿваше*мо По (поред: *си*васмо квó ѿмаомо за ра́боту Оц, тј. свршисмо посао); *ко*рлаво Т (кораво, тврдокорно); *ѿр*вња му жена́ умрѣ М; *но*чњом ѿду Т, *ѿзбр*дно па се умóрим К.

Метатеза

227. Појава метатезе забележена је у следећим примерима:

барјак (упор. тур. *bayrak*)²⁶⁹, *гáрва*ње По, *гро́*зје Ј, *ло́*зје Ј, *ко́*јбан Т (кобмајн), *корѣ*ла те изѣла О (колера), до *Крушү*мљују С, *налу*не Ј²⁷⁰, *ѿлáндиш*и́е Ј, *ѿлеи*цање ДП Кр (петлицање, патлициани), *ѿокр*и́ве Гњ З; *забо*варила сам Гп ДП З, *ѿлáнду*ју Ј, *чи́*ми ни се М (чини ми се).

Како се из броја примера види, појава метатезе није широко заступљена у ГП. Општији значај има једино метатеза секвенце -зј- у зони II у *гро́*зје, *ло́*зје (в. карту 26).

Сугласници на крају речи

228. Иако ГП спадају међу периферне штокавске говоре, они доста добро држе звучне сугласнике на крају речи. Десоноризација, уколико постоји, само је делимична²⁷¹. На пример: *ле́*бѣ Гњ П Ш, *ле́*дѣ М, *органі*зс О, *ѿри́*дѣ Ц, *сими́*дѣ (упор. и тур. *simid* и *simit*)²⁷² и сл.

²⁶⁹ Шкаљић Турцизми 113–114 и 121.

²⁷⁰ Код Шкаљића *налу*не, *нану*ле и *налу*ле (тур. *palıne*) — Шкаљић Турцизми 485–486.

²⁷¹ Познато је да се у неким периферним штокавским говорима, као што су врањски и ђаковачки, затим неки говори Црне Горе, место финалних звучних сугласника изговарају њихови безвучни парњаци — в. чланак Асима Пеце *Изговор звучних сугласника на крају речи у српскохрватском језику*, ЗбФЛ IV–V/1961.

²⁷² Шкаљић Турцизми 565.

Постоје два примера са потпуном десоноризацијом, који се срећу на целом простору ГП: *комаџи* и *зало*к. У оба случаја се ради о комаду и залогату хлеба, па је могуће да је лик са десоноризованим сугласником почео да се употребљава и ван устаљене синтагме (*зало*к *лѣб*, *комаџи* *лѣб*), у којој се у сандхију врши асимилација по звучности. Пре ће бити, када се ради о речи *комаџи*, да је задржан изворни грчки лик (упор. κομμάτιον).

О неким међусугласничким односима

229. Као и у другим српским говорима, и у ГП постоје примери у којима се испољавају одређени консонантски односи²⁷³. Примери у којима се они испољавају каткад се срећу на целој територији, а каткад захватају уже арее, те могу да буду фактори микродијалекатске диференцијације. За ГП релевантни су ови односи:

Г : З: *слѣгнем*—*излѣгнем* (у зони II) : *слѣзем*—*излѣзем* (у зони I) — карта 25.

К : Г: *коџа* Гњ Гп ДП ПР; *гоџа* В Ј Гб К Оц М (= много). Однос је опет територијално условљен, јер се лик са *к* среће само у I^б типу.

К : П: *кроз* Б Ј К М Т; *ѣроз* В Гб Л.

Г : Л: *него* В Ј К Л М Оц Ш; *не*ло ДП ПР.

Т : Д: *ѣшрес* Ш, *ѣобош* Гњ Ос; *адреса* Оц Р С, *добош* К М Ш.

Г : Д: *сѣг(а)*, *ѣѣг(а)* Б В Гб ДП Ј Кр М ПР Сп Ц Ш — значи на целом простору (од старог *сѣгда*, *ѣѣгда*).

М : Н: *багрѣн* В Ј Кр М, *багрѣнов* цвѣт Гб Л Р Ц; према *багрѣн* иде *багрѣње* — тако на целом простору.

В : Ј : К : Н: *ѣој* (у зони I и зони II) : *ѣова/ѣој* (у I^б типу); *ѣуј* (зона I и II) : *ѣуј/ѣува/ѣука/ѣуна* (у I^б типу) — карта 16.

Недоследности система ГП у држању резултата ранијих гласовних промена

Судбина финалног л

230. Судбина финалног *л*, како је познато, није иста у свим говорима призренско-тимочке зоне. У тимочко-лужничким и сврљишко-заглањским говорима *-л* остаје неизмењено²⁷⁴; у призренско-јужноморавским говорима како где: у јужноморавском дијалекту *-л* > *-ја* „у облику једнине мушкога рода партиципа претерита“²⁷⁵; у Сретечкој жупи као „нарочита особеност је замена *-л* на крају речи и на крају слога уснено-зубним сугласником *в*, и то у свим категоријама“²⁷⁶; у ђаковачком говору *-л* > *-о*, али *-ал* > *-ао* > *-а* са морфологизацијом *-(j)а* у радном придеву²⁷⁷.

²⁷³ В. Богдановић Алекс. 134–135; Реметић Шумадија 206–210; Реметић Призрен 433–436.

²⁷⁴ Белић ДИЈС 583–596; Богдановић Бучум 17; Станојевић Тимок 383; Ћирић Лужница 34; Вукадиновић ГЦТВ 93–95.

²⁷⁵ Белић ДИЈС 596; Богдановић Алекс. 104–114; Реметић Призрен 419–422.

²⁷⁶ Павлов. Срет. ж. 80.

²⁷⁷ Стевановић Ђаковица 132–135.

231. Савремено стање ГП генерално потврђује напред изнесу тврдњу о неизмењености -л, али уз ове опаске: а) у говору се срећу случајеви замене л са о; б) такве потврде се срећу искључиво у радном придеву; в) срећу се скоро искључиво у говору мушких информатора; г) случајеви су чешћи уколико је село ближе граду, или је са њиме повезано бољим путем; д) замена л са о је чешћа у зони II него у зони I.

Ради илустрације свега реченог дајемо део забележене грађе.

232. Неизмењено -л је најчешће код радног глаголског придева у мушком роду. То потврђују следећи примери:

затрл се Т, он је умрл К, уйрл шмајсер у нас Р; дошл О Ос, могл би В С, нашл О, прошл М, оишишл је Р; болува́л је Гб, не би верува́л Р, ти си да́л прасе П, ди́гал се М, ду́мал М, искойа́л Ј, лега́л Ос, на́ида́л О, очува́л си то́лку децу́ Ц, пош́ишва́л нас ПР, преда́л сам Сп, он што је пош́ейа́л и покл́ал народ Р, неје́ народ разбир́ал Т, умеја́л Ш; виде́л си О, горéл је Ј, по́мрел народ ПР, раде́л сам Г К Р, уве́л воду К, узéл Ј Кр, умрéл Ос П; седал па за́жужа́л очи Гб, ја сам за́и́ази́л Ш, ја сам куйи́л Сп, курти́алил се народ П, на́и́рави́л је Ј, пуш́ишл овце Оц; набо́л га В, про́бо́л га Оц, убо́л ме у́срце О; смурну́л га у воду Ш, изверну́л се Ц, кур́јак довану́л овцу́ Сп, ти́ја чове́к ни по́могну́л М, ош́ру́л се Оц, по́шину́л је, и други.

233. Код именица -л се држи на апсолутном крају речи, али и у средини на крају слога. Потврде су:

ви́шел Оц, њи́гов де́л Б, кош́л З Ц, ор́л В Ј Кр М (орао), по́шл В Ј Кр М, ра́сол Оц, свр́дел Гб, Суводо́л Б Гњ (ојк.); белчу́г М, де́лба О, з́лва М Т Ц, за́лва Ј, кади́лница З, селце́ С.

234. Придеви и прилози држе -л, такође, на апсолутном крају и у средини речи. Потврде су:

бе́л В Ј Кр М, ве́сел Л ПР, дебе́л П Р Ш, окр́угал К З, ћисе́л М, це́л В Л Оц С О Гп Гњ По; оздо́л кад идеш Л М Р (= одоздо); се́лска цр́ква Р, сше́лна кра́ва В Ј Кр М Оц Ц.

235. Потврде за -о место -л су: татко исш́еко ја́гње Ј, искойа́о рупу Ј, у рудник раде́о Ј, чув́ао сам овце Ос, иша́о је Ос, бо́ље да је умр́ео Ос, изнаерви́ао се Ос, кад сам био́ мо́мак Ос, исш́лео овча́р лесу́ Ос, на́и́равио столицу Ос, аутобус иша́о па на́лешео на њега и на́и́радио Ос, служи́о сам во́јску П, где сам сша́вао Сп, раде́о сам Ш, нисам и́ражи́о Ш, Ти́та је ре́као Ш, док сам ја́ раде́о мој за́нат Р, ја сам и́рави́о Р, куйова́о сам Р.

Јотовање

236. Познато је да говори П-Т зоне не чувају све резултате гласовних промена вршених у прасловенској епоси, или у ранијим фазама развоја српскога језика. Мисли се на јотовање и палатализацију. Ми ћемо овлашно указати на резултате и категорије у којима се они чувају у ГП, а детаљније се задржати на оне у којима ГП одступају од прогресивнијих говора.

237. Стара јотовања се држе у презенту глагола „код којих се садашње време образује наставком за основу је-“²⁷⁸, имперфекту ових глагола и изведеним речима

²⁷⁸ Белић Фонетика 124.

(док компаратив као категорија не учествује, будући да се ради о аналитичком принципу). Али нису све групе сугласника обухваћене. Примери:

С, З, Х + Ј: *и́ишем–и́ишемо–и́ишеомо, ли́жем–ли́жемо–ли́жеомо, ди́шем–ди́шемо–ди́шеомо; ко́жа, ро́гожа, ду́ша, су́ша.*

Г, К + Ј: *лѣ́жем–лѣ́жемо–лѣ́жеомо, сѣ́ру́жем–сѣ́ру́жемо–сѣ́ру́жеомо, и́ла́чем–и́ла́чемо–и́ла́чеомо* (ако није *ви́кам* у I^a и *ровѣм* у I^b); *лѣ́ж(а), и́ла́ч* (ако није *вика́ње*, односно *рова́ње*).

Л, Н + Ј: *ме́љем–ме́љемо–ме́љеомо, жњѣ́м–жњѣ́мо–жњѣ́омо; во́ља, го́ља, и́доље.*

Т, Д + Ј: *крѣ́ћем се — крѣ́ћемо се — крѣ́ћеомо се, глѣ́ћем/глѣ́чем–глѣ́ћемо/глѣ́чеомо–глѣ́ћеомо/глѣ́чеомо; ве́ђа/ве́ца, ме́ђа/ме́ца, и́рѣ́жа/и́рѣ́ца, ку́ћа, срѣ́ћа.*

Код Б, П, М, В + Ј резултати изостају, па се срећу овакви примери: понѣ́ли смо грѣ́зје да си зѣ́бемо Т, чим и́рока́йе олаба́вимо ђгањ М. У појединим местима је зѣ́мља, у појединим зѣ́мља, у појединим зѣ́вња, и само једном зѣ́мја (карта 22).

Код група СК, ЗГ, СТ, ЖД + Ј релевантни су ови примери: *крѣ́сѣно О, и́рекрѣ́сѣно П, ожалѣ́сѣно жена́ О, уи́ројасѣни смо М, нейречѣ́сѣн коњ З* (нештрожен); *кришѣ́ње* правише на дете́ М, ја сам *кришѣ́вала* Ј; *искришѣ́вамо*: де́вера Бра́цо, за́ову Се́јке Ј.

238. Старо јотоване се не држи у облицима трпног придева код глагола на -им у презенту. Белић је ово објаснио губљењем старих облика са умекшаним сугласником испред наставка -ен на овом терену „јер је умекшаност претходнога консонанта била само традиционална и није се у самом српском језику вршила“²⁷⁹. Примери су наведени у т. 486.

239. Глаголске именице изведене од трпног придева с нејотованим сугласником основе су, такође, без резултата старог јотованја: *волѣ́ње В По, гонѣ́ње О, зајалѣ́ње мѣзак Б, зајпослѣ́ње Г, молѣ́ње Ш, носѣ́ње Т, оделѣ́ње Р Б, иалѣ́ње М*, једну свињу́ ци чу́вамо за *ранѣ́ње Сп, чисѣ́ње Ц, шалѣ́ње Ц* и сл.

240. Када је у питању тзв. специјално јотоване, група јд остаје нејотована у облицима глагола сложених од старог ииш:

до́јде З К М С Ц, до́јдем Т, до́јдеш ДП, ја до́јдо Гб Ј, до́јдемо Ј, кад до́јдеше Л, до́јдоше С, до́јду Р Гњ Гп Кр Л О ПР Ос П, за́јде Гњ, нај́де Б Гб С Т, који́ ће нај́де Ј (код истог информатора *до́ђе, и́риће*), да га нај́ду Б, нај́домо Гб П, и́о́јде Кр, и́о́јдо́ ја О, и́о́јдемо Ј Ш, и́рѣ́дем О, и́рѣ́демо Гб, и́ри́јдемо Ј, и́ри́јду К, и́ро́јде Б Гб Л, и́ро́јдемо З Ј, и́ро́јду Ц, чо́вѣк се сна́јде Р, нумѣ́јем се сна́јдем О.

²⁷⁹ Белић ДИЈС 152.

241. У категорији збирних именица и понеких придева остају нејотоване групе:

П, Б, М, В + Ј: *зрѡбје* Ј ДП, *дивја́ци* М (= дивљач), *дрѣје* М О Ос, *здрѣје* Б Гб Гњ О С, *Ско́ије* Ос, *сно́ије* Б Гб Гњ М Оц Ос, *Срѣје* З, *ча́ршавје* Г, *црѣје* О; *дивја́ншти* ма́настир Ос, *дивје* сви́ње М Т, *дивји* М П, *дивјо* О, *крѣво* млеко́ ДП; али: *дивља́не* Т (= дивљач), ишла сам до *Плѣвје* Т.

242. Ново јотоване осталих сугласника показује овакве резултате:

Л, Н + Ј: *весѣље* Гб Л Оц Р Ц, *зеље* В Ј Кр М К Гб, *камење* Г Гб ДП К М Оц Р Ш (а кад је у јд. *ка́мик* збирно је *камање* — в. карту 2), *ѡрње* В Ј Кр М.

Т, Д + Ј: *љу́ди* Ј, *љу́ћи* Гб М Оц, *љу́ђе* З Т Кр ДП Гп (карта 27), *ѡру́ће* Ј К По (али: та́шња исплѣтена од *ѡру́ѡје* М, *ѡѡ́реѡје* З); *ѡрѣ́ћи-ѡрѣ́ћа* В Ј Кр М (за нећак се говори *бра́ѡшанац* В Ј Кр М, а за рођак — *ро́днина* В Ј Кр М).

С, З + Ј: а) групе *сј*, *зј* из старог **sl(b)j*, **zd(b)j*: *брѣ́сје* В Гб Ј М О Р Сп, *зрѡ́зје* В М О Т Ц (поред *зрѡ́зје* Ј), *звѡ́жђе* ПР, *ли́сје* В Ј М Кр С Т, *раскрѣ́је* К.

б) групе *сј*, *зј* из старог **s(b)j*, **z(b)j*: *кла́сје* В Ј М Кр Сп Т Ц, *ко́зји* В Ј Кр М, *ло́зје* В Кр М (поред *ло́зје* Ј).

Видимо, дакле, да се групе *сј*, *зј* држе, сем што се група *зј* у зони II јавља са метатезом у *зрѡ́зје*, *ло́зје* (карта 26). Овакво стање се подудара са стањем у сврљишким говорима²⁸⁰, док метатеза поменуте групе у Лужници изостаје²⁸¹.

243. Испред форманта основе -а- понекад се налази умекшан коренски сугласник *ѡ*. Ова појава се среће само у I^б типу. Ту *ѡ* > ч у облицима глагола: (*х*)*ва́ѡам*, *врѡ́ам* (се), *обрѡ́ам* (се), *ѡвѡ́ам* (се), како они иначе гласе на осталом простору ГП, у зони II и I^а типу. Примери су наведени у т. 191.

Палатализације

244. Недоследност система ГП у држању резултата палатализације огледа се у следећим категоријама:

а) У 3. л. мн. презента: *дрѡ́ја насечу́* Ос, *насечу́* шѡ́мке Ј, *ѡечу́* ле́б В, *оѡ́ечу* пра́се Г Гњ П, ру́ће ни *оѡ́ечу* Гњ, *сечу́* га Гб Р Ц, му́че се да *сѡ́ечу* за ста́рос П и други.

б) У облицима императива: *вѡ́чи* док мо́жеш Р, *насѣ́чи* лу́к По, *насѣ́чиѡ* ко́лко мо́жете М, *оѡ́ѣчи* ле́б Гб, са зго́дно: *врѡ́и* — *ѡѣ́чи* — је́ц, а напреди́ мука П, *оврѡ́ѣѡ* К, *ѡолѣ́жи* па се ди́зај Ос, *рѣ́чи* ми како́ч Б и сл.

Како се види, у питању су уједначавања: 3. л. мн. се уједначава према осталим лицима, императив према презенту. У питању су, такође, неки од најфреквентнијих глагола са основом на к, г, х. Али ова појава је позната и другим говорима, како призренско-тимочке зоне, тако и шире²⁸².

²⁸⁰ „Консонантске групе *сј*, *зј*, дакле, у оба се говора одржавају, с тим што се група *зј* у говору БП употребљава и с метатезом“ — Богдановић Бучум 39.

²⁸¹ Ћирић Лужница 51.

²⁸² В. нпр. Богдановић Бучум 41; Богдановић Алекс. 124–125; Ћирић Лужница 85; Вукадиновић ГЦТВ 113; Јовић Трстеник 67; Симић Левач 194 и 197 и др.

АКЦЕНАТ

245. У ГП, као делу призренско-тимочке зоне, акценат је експираторан. Његову природу описао је Александар Белић²⁸³. Релевантне чињенице из описа су следеће:

а) Овај акценат је настао у процесу скраћивања свих старих дужина: преакценатских, постакценатских или под самим акцентом. Нове дужине настале касније фонетским путем у процесу сажимања појединих вокала после испадања *x, j* или *v* не спадају овамо.

б) Овај акценат се изводи из два стара акцента *˘*, *˝*²⁸⁴. У процесу ликвидације квантитетских опозиција задржала се само јачина гласа²⁸⁵, али донекле и силазна природа²⁸⁶. Због бржег темпа говора у заглањско-јужноморавском дијалекту он је оштрији и краћи од нешто блажег у тимочно-лужничкоме дијалекту²⁸⁷.

в) Што се места овога акцента тиче, оно одговара старијој акцентуацији „коју можемо врло лако реконструисати помичући нове акценте *˘* и *˝* за један слог према крају“²⁸⁸. Тако је и у чакавском дијалекту и руском језику, што значи да је овај акценат „сачувао место заједничко-словенског језика“²⁸⁹, уз једно „врло интересантно одступање: преношење акцента за један слог према почетку речи у извесним случајевима у Врању и његовој околини“²⁹⁰.

246. Павле Ивић је значај призренско-тимочке акцентуације овако оценио: „Фонолошки значај специфичности призренско-тимочког система акцентуације ванредно је висок. Упоредан са системима осталих српскохрватских говора, где је број вокала удвостручен квантитетским разликама (дуги и кратки вокал су две различите дистинктивне јединице), а обично и још више повећан интонационим опозицијама, призренско-тимочки систем одликује се битним смањењем броја дистинктивних јединица у вокализму“²⁹¹.

247. При презентацији акценатских прилика у ГП ми ћемо се, као и до сада, освртати на прилике у говорима Сврљига и Лужнице²⁹². Као користан путоказ ко-

²⁸³ Белић ДИЈС 271–287.

²⁸⁴ Који „и музички и експираторно опадају, само што је први дуг а други кратак“ — Белић н. д. 272.

²⁸⁵ „Један се слог *по јачини гласа* истиче међу осталима“ — Белић н. д. 271.

²⁸⁶ „... по својој природи је близак нашем краткосилазном“ — Пецо Осн. акц. 151.

²⁸⁷ Белић ДИЈС 271–272.

²⁸⁸ Белић н. д. 274.

²⁸⁹ Белић *ibid*.

²⁹⁰ ДИЈС 274. Павле Ивић у свом *Извештају* помиње такво преношење у Тешици код Алексинца (*жéна, бра́да*), али каже да географски моменат искључује врањски утицај. Недељко Богдановић узима у обзир могућност таквог утицаја, он га зове „подстицај“, због јаке досељеничке струје из врањског краја — Богдановић Алекс. 136.

²⁹¹ В. П. Ивић Дијалект. 112.

²⁹² Акценатске прилике сврљшких говора описао је Недељко Богдановић — Бучум 47–50. За Лужницу ће се користити примери из необјављеног одељка о акценту, као и корисне сугестије академика Павла Ивића које је припреми рукописа за штампу дао аутору. Аутор се и овом приликом топло захваљује.

в) Тип: *чове́к-чове́ка-чове́че-чове́ци* (кад није *људи/љуђи/љуђе*), тако и: *орша́ци, њаси́ри, џандари/џандаре*.

г) Тип: *момѝк-момѝка-момѝче-момѝци*, тако и: *врайѝци, јунѝци, мољѝци*.

д) Тип: *овѝн-овѝна-овѝне-овѝнови*, тако и: *орло́ви, њеи́ло́ви/њеи́ло́ве*.

252. Вишесложне именице м. р. Код ових именица уочавају се следећа четири акценатска типа:

а) Акценат је на иницијалном слогу у свим облицима — тип: *њријаи́шељ-њријаи́шеља-њријаи́шељи*, тако и: *Бугари/Бугаре, ма́настири, обичаји*.

б) Акценат је на неком од унутрашњих слогова и ту се задржава у свим облицима — тип: *учи́шељ-учи́шеља-учи́шеље-учи́шељи*, тако и: *исѝи́сници, роди́шељи, служи́шељи, омлади́нци, коно́йци, ойбѝци, њосѝи́љци*.

в) Акценат је на затвореној ултими у једнини а пенултими у множини — тип: *болесни́к-болесни́ка-болесни́ци*, тако и: *осуђени́ци, гумења́ци* (врста опанка), *магаци́ни, ојана́ци* (пастирска кабаница).

г) Акценат је на ултими и у једнини и у множини — тип: *коледа́р-коледа́ра-коледа́ри*, тако и: *гу́гушари́* (голуб), *јединѝ́*, *водени́* (врста крушке), *коврѝжаѝ* (обредни колачићи који се дају коледарима), *њеи́лицаѝ/њеи́лицаѝе*.

Акценаи́ именица женског рода

253. Двосложне именице а-деклинације. Ове именице имају следеће акценатске типове:

а) Акценат је на првом слогу у свим облицима — тип: *ба́ба-ба́бу-ба́бо-ба́бе*, тако и: *жа́бе, ри́бе, си́рине, бѝчве, ко́же, њи́ве, си́ене, црђе/црђе* и сл.

Овом акценатском типу припадају и именице м. р. а-деклинације: *де́да-де́де, чи́че, у́ђе* (поред: *деде́ви, уђе́ви, чиче́ви*).

б) Акценат је на другом слогу у једнини и ОП, а на првом у вокативу и множини — тип: *женá-жену́-жéно-жéне*, тако и: *бу́а-бу́је/бу́ла-бѝле, вѝшка-вѝше, овѝа-овѝе, сестѝра́-сестѝре, свиња́-свиње, челá-чéле, гредá-грéде, игла́-игле, мейла́-мејле, свечá-свече* и сл.

в) Акценат је на другом слогу у једнини, али у ОП прелази на први — тип: *рука́-ру́ку-ру́ко-ру́ке/ру́ђе*, тако и: *вода́-во́ду, војска́-војску, глава́-гла́ву, гора́-го́ру, душа́-ду́шу, брада́-бра́ду, зевња́-зевњу, река́-ре́ку, среда́-сре́ду, снага́-сна́гу, си́рана-си́рану, њрава́-њра́ву*.

254. Именице а-деклинације са двосложним основама имају акценат на првом слогу, и ту га задржавају и у осталим облицима — тип: *њла́нина-њла́нину-њла́нине*, тако и: *го́дина, њси́тина, ру́дина, си́боѝина, њѝвина*.

255. Именице женског рода на консонант, уколико нису пришле а-деклинацији, или промениле род, имају акценат увек на првом слогу — тип: *Бѝдња́ ве́чер — Бѝдњу́ ве́чер — Бѝдње́ ве́чери*, тако и: *бо́лес, јесе́н, ма́штер, њámeѝ, њро́лей, си́арос*.

256. Остале вишесложне именице женског рода могу имати акценат:

а) На првом слогу: *ви́рушка* (вихор), *жѝѝалица́, за́друга, ја́бука/ја́бљка, кра́стиаѝица, ку́аѝица, но́вина* (дневни лист, овде ова именица није у форми плуралија тантум), *неде́ља, њро́ѝалица* и сл.

б) На неком од унутрашњих слогова: *вуйа́рка, гребу́ља, качамі́ља, коїла́јка, ногави́ца, њера́шка, њрегља́ча, њрејра́љоїїна, реїи́ја, сти́раоїи́ја, удави́ца* и сл.

в) На финалном слогу: *босоча́, гладоча́, голоча́* (све три у О), *жении́їна, мушии́їна* (обе забележена у Б), *мокриња́, њљкана́* Кр С.

Акценатї именица средњег рода

257. Именице са једносложном основом. Ове именице разликују три типа акцентуације:

а) Акценат ја на првом слогу и у једнини и у множини — тип: *брдо–брда*, тако: *врело, гувно, добро, дрво, зрно, коло, њбе, рало, село* и сл.

б) Акценат је на првом у једнини а на другом у множини — тип: *лозје–лозја*, тако и: *жїиїо–жїиїа, гњездо–гњезда* (кад није *гњездало*).

в) Акценат је на финалном слогу и у једнини и у множини — тип: *влакно–влакна́*, тако и: *ведра́, вина́, млека́, мира́, ребра́, села́, сукна́* и сл.

258. Именице ср. р. са множинским њроширењима. Ове именице показују следеће типове акцентуације:

а) У облицима правилне множине акценат не мења место: *близнé–близнéїа, време–времена, дудучé–дудучéїа, коїилé–коїилéїа, нако́њче–нако́њчеїа, оделéње–оделéњеїа, њарчé–њарчéїа, ра́мо–ра́мена, сéме–сéмена, сирочé–сирочéїа*.

б) Овако се понашају и вишесложне именице које не проширују основу — тип: *вреїе́но–вреїе́на*, тако и: *бробї́њала* (мравињаци), *куїа́їиїла, остї́риїла* (брусеви), *раскр́сја* и сл.

в) Уколико се ради о суплетивној множини саграђеној суфиксом *-иїи/-ици* уочавају се два типа:

тип са акцентом на суфиксу: *класїи́и, кучи́и, магарїи́и, њиїи́и, рукавчи́и; тип са задржавањем места акцента из основног лика: висїи́аици́и, друга́рчиїи, јелéчиїи, забѣнчи́и, кожу́чиїи, крава́јчиїи/крава́јчичи, ја́ганчичи, њи́ичиїи/њи́ичичи* и сл.

г) Код збирних именица саграђених суфиксом *-їиїа* акценат пада на *и* од суфикса: *девој́че–девој́чеїиїа*, тако и: *близнéїиїа, дуїеїиїа, коњ́чеїиїа, коїилéїиїа, момчеїиїа, шћембеїиїа* и сл.

д) Ако се овим именицама придодаје хипокоритичка или пејоративна емоционална нота акценат, такође, пада на *и* од суфикса: *кошеїи́їа, њуїеїи́їа* (ћуповчиїи); *девој́чеїиїиїа, дечиїиїа, дрвиїиїа*.

Али, ако преовлада збирно значење над пејоративним, акценат се сели са суфикса на основни лик: *ја́гњиїиїа, ја́риїиїа, мога́риїиїа*.

Проклиза

259. Преношење акцента на проклитику је доста честа појава у ГП. Слично је и у говорима Сврљига и Лужнице, док се у говору Алексиначког Поморавља „јавља у врло малом обиму“²⁹⁴. Преношење се остварује са именица, придева и бројева на предлог, а са глаголских облика на негацију *не*. Да би дошло до преношења

²⁹⁴ Богдановић Алекс. 137.

потребно је да је акценат тоничке речи на првом слогу (нпр. Н *водá*, ОП *вóду*, лока- тивско значење *низ-воду*). Ево довољног броја примера који ће ово потврдити:

на-воду Гб С Ц Т О М ПР, *низ-воду* Гб, *на-госје* Г, *на-госџи* Л М, *на-главу* Б З Т Ц, *ио-главу* Ц, *до-главу* Т, *на-гушу* Л, *од-глади* З, *у-дан* З, *до-зем* Л М, *на-зем* М, *ио-зем* Ц, *у-зем* М, *од-земи* О, *на-земи* Гп Гњ ДП, *на-ногу* Гб Т, *за-нође* Т, *на-руку* С Т З Гњ ДП, *исџод-руку* Л, *на-руђе* Л Оц, *из-руђе* О, *у-руђе* Ос Гб М С З, *на-очи* Гб З, *у-очи* С, *џред-очи* ДП, *на-нос* П Ц, *на-уста* Гб, *у-џоље* М С Г Гњ, *у-реку* Гп, *над-оган* По, *на-сџрану* Ц З О, *од-дом* Т, *у-свеџи* О, *уз-брдо* Сп, *у-рудин*, Б, *џреко-леџи* С, *џре- ко-ноч* По, *у-ноч* Т, *до-џролеџи* Б, *у-џролеџи* Б, *до-јесен* Б, *у-џладне* ДП;

на-суво Ц, *у-џџвно* ДП; три смо једна *ио-друго* Б, пресече га *на-чеџири* Ц; ја тој *не-знам* М, ја жену ту *не-знам* Г и сл.

Аџонаџија

260. Са проклџзом је унеколико повезана појава атонаџије. Она може да буде потпуна и делимична.

1. Потпуна атонаџија се остварује у синтагмама у којима зависни члан остаје потпуно без акцента. Постоје неколика таква случаја:

а) зависни члан је одредба сродства, старосне или генерацијске разлике, или професије лица именованог управним чланом:

баба-Дука, *деда-Сава*, *дада-Лена*, *сваја-Верка*; *чича-Мџрко*, *сџрина-Жџвка*, *џеџка-Рџжа*; *мајсџор-Јова*, *џоџ-Мџрча*, *госџодин-Жџвко* (овде у значењу „учитељ Живко“) и сл.

б) Зависни члан је ознака светости свеца који се празнује:

Свеџи-Јован, *Свеџи-Рањђел*, *Свеџи-Нџкола* (па и *свеџинџиколџи*, *свеџи- рањђелџи* В — они који славе ове свеце).

в) Зависни члан је ознака приближне или тачне количине онога што је озна- чено управним чланом: *дваџри-дџна*, *џешес-недџље*, *осом-деџеџи* и сл.

Разуме се, ако је тежиште информације на броју, он ће и бити посебно нагла- шен, нпр. моја баба је *дванаес деџеџи* родџла Ц.

2. Делимичну атонаџију имају синтагме у којима зависни члан носи тежи- шну, диференџијалну, информацију. Он је обично придев одређеног вида, али не мора да буде увек. Управни члан не остаје без акцента, али је његова експираторна снага знатно слабија од акцента зависног члана. Такви су случајеви:

Вџлики (Голџми) *Суводџл*, *Мали* *Суводџл*, *Гмџџров кладенац*, *Кџси дџл*, *Расџе- џи џџџак*, *Чџс џонедџлник*; *зелџни лџк*, *црни глџг*; *џлави камен*; *голџми коџџл* и сл.

Ослабљени акценат означили смо знаком ”.

Акценатџи заменица и бројева

261. Акценатске прилике код заменица и бројева најбоље ће се видети из са- мих њихових облика. О старом месту акцента код заменица, које вуче корене још из балџичко-словенске језичке заједнице, писао је Белић²⁹⁵. Овде ћемо додати неколике напомене.

²⁹⁵ Белић ДИЈС 416–417.

а) Бројеви у највећем броју случајева задржавају дијалектални гласовни склоп и непренесен акценат (*једѣн, јединáјес, чейџиријес*), али у навођењу службених или календарских бројева се, опет најчешће, употребљава књижевнојезички лик и пренесени акценат (*седáмнаесте* сам рођен Сп, *Чейтрдéseт* мученика По).

б) Нема преношења акцента на предлоге типа *бéз-мене*.

в) Нема употребе акценатског типа предлог + енклитички облик заменице: *на-се, ђреда-њ, љ-ме* и сл.²⁹⁶

г) Занимљива је акценатска алтернација у чланованим формама присвојних заменица, које се срећу само у зони I: *мој, моја, моје, моји, моје, моја* : *мојиви, мојава, мојево, мојиви, мојеве, мојава*.

Оваквих алтернација има и код чланованих форми појединих именица, упор. нпр.: *човек–човекав, дејџе–дејџево, свекрва–свекрваџа*; али:

зуби-зубійти, коњи-коњийти, синові-синовійти, при́ятель-при́єтельити;
жéне-женéти, зми́је-зми́єти, óвце-овцéти, ру́ће-ру́чéти;
го́дине-годинéти, і́ланине-і́ланинéти, руді́не-рудинéти.

Акценат̄ӣ ̄придева

262. Придеви са једносложном основом показују следеће акценатске типове:

а) бѣл-бѣла-бѣло-бѣли-бѣлѣ-бѣла́; такви су још: бѣс, брѣз, гѣл, жѣв, жѣли, кѣс, лѣд, мѣк, рѣи, сѣнь, црѣн, шѣи.

б) *йўн-йўна-йўно-йўни-йўне-йўна*; такви су још: *длг/дблг, дрш, јак, крш, лш, млдд, сшв, сшар, цел*.

263. Ако се ради о одређеном виду акценат код придева из прве групе у женском и средњем роду се помера са ултиме, што се најбоље види у топонимастици: *Кúса Врáна, Сíња Глáва, Бéло Њóље.*

264. ОП ових придева биће:

а) белóга, бóсoга, голóга, живóга, шүйóга;

б) *дрѣвога, млáдога, сѣ́арога, цѣ́лога* ИТД.

Али ако се ради о одређеном виду, и овде ће акценат код придева из прве групе да се премести за један слог напред, што се може закључити из следећих примера: рогат сас *шуиѿога* се не бодé Оц; али: наватáли рíбу бéлого свéта Т (тј. огромну количину).

265. Уколико се чланују сви они, по природи ствари, постају одређеног вида, па се то и акценатски одражава: *бе́лийи-бе́лаяа-бе́лоѿо* итд., као и: *ѿу́нуѿи-ѿу́наѿа-ѿу́ноѿо* итд.

266. Придеви двосложних основа показују ове акценатске типове:

а) Тип: *голѐм-големá-големó-големí-големѐ-големá*; такви су још: *висóк, длубóк, зелѐн, црвѐн, ширóк*.

6) Тип: *дóбар–добрá–добрó–добрí–добрé–добрá*; такви су још: *бíсџар, мóкар, óсџар*.

²⁹⁶ В. исто у сврљишким говорима — Богдановић Бучум 69. Тако је и у Лужници.

в) Тип: *дебѣл–дебѣла–дебѣло–дебѣли–дебѣле–дебѣла*; такви су још: *вашљив, ногаш, окаш, рогаш, сакаш, црвѣв, чељаш*.

г) Тип: *вѣдар–вѣдра–вѣдро–вѣдри–вѣдре–вѣдра*; такви су још: *влажан, гладан, жѣдан, жѣзжак, жѣлав, крашак, ѣосан, сѣшан, шѣзжак, ћорав, чѣшав, шашав*.

Оно што је речено за једносложне придеве из групе под а) вреди и за двосложне из исте групе.

267. Вишесложни придеви имају акценат на различитим слоговима, који остаје на истом слогу у свим родовима и облицима:

малечак/мљначак, ѣишован; кошловѣместѣ (овца са округлим вименом), *околчес, окрѣгал, ѣрикаден; болешљив, вршоглав, шумарљив*.

Акценаш ѣрезентѣ

268. Место акцента, које остаје непромењено и код глагола са префиксацијом, налази се: или на корену, или на творбеном наставку -ује, -еје, или на спојном вокалу, или на крају.

а) Акценат на корену — тип: *ѣдем–ѣдеш–ѣде–ѣдемо–ѣдешѣ–ѣду*; такви су још: *бѣрем, вѣнем, вѣдим, волим, гѣзим, давам, дѣлим, дѣнем, ѣишем, зѣдам, ѣграм, ѣмам, коѣам, могу, молим, ѣѣзим, ѣравим, рѣним, саѣдим, чувам, шѣшам*.

б) Акценат на творбеном наставку -ује, -еје — типови: *верѣјем–верѣјеш–верѣје–верѣјемо–верѣјешѣ–верѣју*; *белѣјем–белѣјеш–белѣје–белѣјемо–белѣјешѣ–белѣју*; такви су још: *бљѣјем, куѣјем, ѣисѣјем, ѣљѣјем, ѣразњѣјем, ѣрачѣјем, ѣсѣјем, сањѣјем, сѣиѣјем, целѣвѣјем; гладнѣјем, живѣјем* (поред чешњег *жѣвим*), *сѣшарѣјем, умѣјем, црнѣјем*.

в) Акценат на спојном вокалу — тип: *ѣечѣм–ѣечѣш–ѣечѣ–ѣечѣмо–ѣечѣшѣ–ѣечѣју*; такви су још: *бодѣм, вршѣм, даѣм, доведѣм, једѣм, метѣм, музѣм/мѣзѣм, ѣлѣшѣм, ѣредѣм, расѣшѣм, сечѣм, шресѣм*.

г) Акценат на крају — тип: *горѣм–горѣш–горѣ–горѣмо–горѣшѣ–горѣју*; такви су још: *бојѣм се, висѣм, врѣшѣм, дрѣшѣм, лежѣм, леѣшѣм, седѣм, сѣшѣм, шрѣшѣм, шрѣшѣм*.

Акценаш ѣмѣрашѣва

269. Акценат је на иницијалном слогу у оних глагола у којима је у презенту на финалном или спојном вокалу — типови: *горѣ–горѣшѣ; ѣѣшѣ–ѣѣшѣшѣ*; такви су још: *бодѣ–бодѣшѣ, врѣшѣ–врѣшѣшѣ, врѣшѣ–врѣшѣшѣ, дрѣшѣ–дрѣшѣшѣ* (поред *дрѣшѣ–дрѣшѣшѣ*), *коѣшѣ–коѣшѣшѣ, лежѣшѣ–лежѣшѣшѣ, леѣшѣ–леѣшѣшѣ, музѣшѣ–музѣшѣшѣ, ѣлѣшѣ–ѣлѣшѣшѣ, ѣредѣшѣ–ѣредѣшѣшѣ, сѣшѣ–сѣшѣшѣ, шресѣшѣ–шресѣшѣшѣ, шрѣшѣ–шрѣшѣшѣ, шрѣшѣ–шрѣшѣшѣ*.

Одступања од овога типа су императиви: *врѣшѣ–врѣшѣшѣ (врѣшѣм), денѣшѣ–денѣшѣшѣ (дѣнем), ѣишѣ–ѣишѣшѣ (ѣишем), каѣшѣ–каѣшѣшѣ (каѣшем), рѣшѣ–рѣшѣшѣ (рѣчѣм), сѣшѣшѣ–сѣшѣшѣшѣ (сѣшѣнем), узѣшѣ–узѣшѣшѣ (узѣнем)*.

270. У глагола с иницијално наглашеним презентима на -и акценат у императиву прелази на последњи слог у јединици и на е од наставка -ѣшѣ: *газѣшѣ–газѣшѣшѣ (гаѣзим)*; такви су још: *дѣшѣ–дѣшѣшѣ, жѣшѣ–жѣшѣшѣ (жѣнем), носѣшѣ–носѣшѣшѣ, ѣѣшѣ–ѣѣшѣшѣ, ѣлѣшѣ–ѣлѣшѣшѣ, ѣравѣшѣ–ѣравѣшѣшѣ, рањѣшѣ–рањѣшѣшѣ, солѣшѣ–солѣшѣшѣ, шресѣшѣ–шресѣшѣшѣ, учѣшѣ–учѣшѣшѣ, ѣѣшѣ–ѣѣшѣшѣ, чѣшѣшѣ–чѣшѣшѣшѣ*.

Овакав акценат имају ови глаголи и ако су са префиксима: *нагази–нагазѐше, њодели–њоделѐше, најлаџи–најлаџѐше*.

271. Императивски акценат осталих глагола слаже се са презентским: *иди–идѐше (идем), крадни–краднѐше*; даље ћемо наводити само сингуларске ликове: *знај, миј, њиј, ши(j), чуј; мељи, беж/бѐгај, виц, глец/глѐдај, сабирај, венчај, давај, зидај, њграј, извињавај* ДП (обичније је *извини*, мада и то ретко), *коџај, моџај, сисај, џѐрај, чииџај, чувај; брџиш, лџжи, маџи, ори, њиши, рџжи, сџчи; бљуј, грџ, кољи, њѐри, њој, сџ, џкај; веруј, куџуј, џразњуј, џсуј, сииуј*.

Акценат њ имџерфекџа

272. Акценат имперфекта се код највећег броја глагола слаже са презентским. Ако се погледају имперфекти од по само једног глагола из сваког од четири презентска типа, видеће се да се код имперфекта образују три акценатска типа. То су:

- а) Тип: *идео–идѐше–идѐше–идеомо–идеосџе–идеосџе*;
- б) Тип: *куџујѐо–куџујѐше–куџујѐше–куџујѐомо–куџујѐосџе–куџујѐосџе*.
- в) Тип: *џечѐо–џечѐше–џечѐше–џечѐомо–џечѐосџе–џечѐосџе*; тако и: *лежѐо–лежѐше–лежѐомо–лежѐосџе–лежѐосџе*.

273. Посебан акценатски тип имају тзв. имперфекти-аористи, облици за које Белић каже да су „по основи имперфекатски, а по наставцима аориски“²⁹⁷. Њихов акценат се не слаже са презентским, јер је увек на ултими у једнини и пенултими у множини. Такви су следећи примери:

ја *беснеја* О, ја *мислеја* да пријдем Гњ, он *не смеја* да ме аперџше О; нумејамо да побџгнемо Р, онџ *не џѐјаџше* да причају Гб и сл.

Акценат њ аорисџа

274. Акценат је на последњем слогу или спојном вокалу у једнини а претпоследњем у множини.

Тип: *идо–идѐ–идѐ–идѐ–идѐмо–идѐсџе–идѐсџе*. Такви су још: *видо–видѐ–видѐмо, волѐ–волѐмо, горѐ–горѐмо, дели–делѐмо, имѐ–имѐмо, могу–можѐ–могѐмо, бега–бѐгамо, боја се — бојамо се, врџѐ–врџѐмо, огладнѐ–огладнѐмо, горѐ–горѐмо, држа–држѐмо, живѐ–живѐмо, лежа–лежѐмо, леџѐ–леџѐмо, седѐ–седѐмо, сџоја–сџојамо, џрџѐ–џрџѐмо, џрча–џрчамо; газџ–газџмо, жџенџ се — жџенџмо се, косџ–косџмо, куйџ–куйџмо, учџ–учџмо, ранџ–ранџмо (за хранити); гледѐ–гледамо, зидѐ–зидѐмо, коџѐ–коџѐмо, моџѐ–моџѐмо, сисѐ–сисѐмо, џѐра–џѐрамо, чуѐѐ–чуѐѐмо, брисѐ–брисѐмо, каѐѐ–каѐѐмо, џѐра–џѐрамо, чуѐѐ–чуѐѐмо, брисѐ–брисѐмо, каѐѐ–каѐѐмо, лежѐ–лежѐмо, орѐ–орѐмо, резѐ–резѐмо, сийѐ–сийѐмо, бљуѐѐ–бљуѐѐмо, грѐѐ–грѐѐмо; коѐѐ–коѐѐмо, џљуѐѐ–џљуѐѐмо, џоја–џојамо, сеја–сејамо, куџѐѐ–куџѐѐмо, џсуѐѐ–џсуѐѐмо*.

Уколико су глаголи имперфективни па се префиксима перфектизују, акценат се у 2. и 3. л. јд. превлачи на префикс. Примери:

ја *заволѐ*, ти, он *зѐволе*, ми *заволѐмо*; тако: *изгорѐ–изгоре–изгорѐмо, нагазџ–нагази–нагазџмо, њодѐли–њодѐли–њодѐлимо, џосѐја–џосѐја–џосѐјамо* и сл.

²⁹⁷ Белић ДИЈС 599.

275. Акценат је на последњем слогу или спојном вокалу у 1. л. јд. и у свим лицима множине, али се у 2. и 3. л. јд. превлачи на први слог.

Тип: *рекó-рече-рече-реко́мо-рекóше-рекóше*. Такви су: *врну́-врну́-врну́мо, дену́-дену́-дену́мо, дену́ се — дену́ се — дену́мо се, шу́йну-шу́йну-шу́йну́мо; забора́ви-забора́ви-забора́ви́мо, ила́йи-и́лаи-и́лаи́мо, иу́иши-иу́иши-иу́иши́мо, крси́и-крси́и-крси́и́мо, куйи́-куйи́-куйи́мо; верува́-ве́рува-верува́мо, и́разнува-и́разнува-и́разнува́мо* и сл.

И код овог типа ако глагол добије префикс, акценат се у 2. и 3. л. јд. превлачи на њега. Примери:

ја *о́йкуйи́*, ти, он *о́йкуйи́*, ми *о́йкуйи́мо*, тако: *на́йлаи́и-на́йлаи́и-на́йлаи́и́мо, и́оверува́-и́оверува-и́оверува́мо* и сл.

276. Акценат је на корену у свим лицима.

Тип: *се́до-се́де-се́де-се́домо-се́доси́е-се́доси́е*. Такви су још: *бо́до-бо́домо, да́до-да́домо, дове́до-дове́домо, је́до-је́домо, кра́до-кра́домо, ме́тио-ме́тио́мо, му́зо/ми́зо-му́зо́мо/ми́зо́мо, и́еко-и́еко́мо, и́ле́тио-и́ле́тио́мо, и́ре́до-и́ре́домо, ра́с-и́о-ра́с-и́о́мо, се́ко-се́ко́мо, и́ре́со-и́ре́со́мо; би́-би́мо (у значењу туђи), же́-же́мо, кле́-кле́мо, мле́-мле́мо; бра́-бра́мо, кла́-кла́мо, и́ра-и́ра́мо, и́ка-и́ка́мо*.

И код овога типа код појединих глагола, углавном једносложних, акценат се у 2. и 3. л. јд. превлачи на префикс. Примери:

ја га уби́ В, ма́јћа ми ме сти́же и ме у́би ДП, ја се оми́ М, ба́ба ме оми́ По, ти о́же ли Оц, ја на́бра Т, он на́бра кру́ше Г, ја ои́ра Ј, ти иза́йка ли? Б и сл.

Акцена́и радног и́ридева

277. Код највећег броја глагола акценат је на крајњем вокалу основе, и ту се задржава у свим облицима.

Тип: *виде́л-виде́ла-виде́ло-виде́ли-виде́ле-виде́ла*. Такви су још: *бегáл, боја́л се, волéл, врши́л, врну́л, горéл, гледáл, дели́л, дену́л, дава́л, донéл, држа́л, живéл, забора́вил, зида́л, има́л, је́л, коси́л, кова́л, коиа́л, кра́л, куйува́л, лежа́л, мле́л, носи́л, остави́л, и́лаи́и́л, и́ле́л, и́рави́л, и́оја́л, и́разнува́л, иу́иши́л, рани́л, сеја́л, чува́л*.

Овом типу припадају и радни придеви чија се основа у м. р. проширује секундарним њ (данашње а): *му́зал-му́зла-му́зло-му́зли-му́зле-му́зла*, тако и: *и́екал-и́е-кла-и́е-кло, се́кал-се́кла-се́кло, и́екал-и́е-кла-и́е-кло, и́ре́сал-и́ре́сла-и́ре́сло* и сл.

278. Акценат је на крајњем вокалу основе у м. р. јд., али у осталим облицима прелази на крајњи вокал облика.

Тип *да́л-дала́-дало́-дали́-дале́-дала́*. Тако и: *зна́л-знала́-знало́*; затим глаголи чија се основа проширује полугласником, примарним или секундарним: *иши́л-иши́ла-иши́ло-иши́ли-иши́ле-иши́ла*; тако: *доши́л-доши́ла-доши́ло, наи́шл-наи́шла-наи́шло, мога́л-мога́ла-мога́ло, река́л-река́ла-река́ло* и сл.; као и глаголи који у м. р. имају р: *умр́л-умр́ла-умр́ло-умр́ли-умр́ле-умр́ла*, тако и: *заср́л се — заср́ла се — заср́ло се, ио́иши́рл-ио́иши́рла-ио́иши́рло* и сл.

Акцена́и и́риног и́ридева

279. Акценат је доследно на коренском слогу, без обзира на то да ли је глагол са префиксом или без њега.

Тип: доведе́н–дове́дена–дове́дено–дове́дени–дове́дене–дове́дена. Тако и: да́ден (про́даден), бо́ден (про́боден), овр́шен, укра́ден, омéӣшен, по́музена, до́несен, пе́чен, илéӣшен, и́реден (уи́реден), се́чен, и́ресен, би́јен, омíӣен, и́стиӣјен, и́рошӣјен, заи́о̄чеӣ, зде́нуӣи, ви́ден, и́ровр́ӣшен, га́зен, уго́јен, о́жсе̄њен, о́ко́сен, ку́йен, по̄ӣӣо̄ӣен, омéсен, и́а́зен, и́лаӣӣшен, и́ра́вен, ра́њен, и́ресóлен, о́сӣӣа́вен, ве́нчан, зи́дан, мо́ӣшан (намо́ӣшан), и́рочӣӣшан, (о)бри́сан, (по)бра́н, (с)ре́зан, (пре)гре́јан, (на)ко́ван, се́јан, и́разњу́ван, наи́ӣӣкнут̄и, чу́ӣӣнут̄и и сл.

Део други

ОБЛИЦИ

І ДЕКЛИНАЦИЈА

280. Веома разуђен систем синтетичке деκлиналије понет из прапостојбине, српски језик је у свом самосталном развиту прилично упростио²⁹⁸. Говори призренско-тимочке зоне, као и бугарски и македонски језик, ушавши у сферу балканског језичког савеза, покрет који „углавном није старији од XV века“²⁹⁹, у контакту са несловенским језицима источне половине Балканског полуострва своју деκлиналију још више су упростили. Тако је код именица мушког и женског рода деκлиналија сведена на два падежа: падеж субјекта — номинатив и падеж објекта — акузатив, који је постао тзв. општи падеж (*casus obliquus generalis*), а код именица средњег рода само на номинатив (= општи падеж); у множини у сва три рода само на номинатив (= општи падеж), чиме је, заправо, синтетички тип деκлиналије преведен у аналитички. Наравно, присутан је и падеж за обраћање — вокатив — али он и није интегрални део реченице, већ само један накнадно додати део, па према томе „и није кад се строго узме падеж“³⁰⁰. Овако је и код заменица и придева, а бројеви углавном постају индеклинабилни. Осим тога, придеви престају да разликују вид (последница потирања интонационих опозиција), али се зато аналитичка компарација развија не само код придева већ и код одређеног броја именица, прилога, па и глаголских облика. С друге стране, код заменица долази до повећања броја облика појавом редукованих форми *мѐн*, *шѐб*, *сѐб* с функцијом пуних облика *мѐне*, *шѐбе*, *сѐбе*, као и појаве удвајања личних заменица *мѐне ме*, *њѐму му* и сл. На крају, развија се у овом периоду и постпозитивна употреба демонстративних заменица *овѐј*, *шѐј*, *онѐј*, које понекад и понегде добијају и право чланско значење. Све је ово битна одлика и данашњих ГП, додуше не увек у целини, и не увек доследно, поготову код млађег становништва.

²⁹⁸ Систем именичке деκлиналије, који се састојао од пет образаца промене за сваки граматички род, са по седам падежних облика за једину и множину и три за двојину, сведен је на четири обрасца промене за сва три рода, двојине је nestало, а плуралски облици датива, инструментала и локатива су синкретизовани.

²⁹⁹ П. Ивић Дијалект. 122.

³⁰⁰ Белић ДИЈС 302.

ИМЕНИЦЕ

281. Познато је да се именице у нашем језику сврставају у неколике деклинационе врсте, а да постоје два диференцијална критерија за њихово разврставање. Први полази од завршетка основе и облика номинатива једнине. По њему постоје четири деклинационе врсте: именице м. и ср. р. на -о или -е; именице ср. р. са самогласничком основом; именице ж. р. на -а; именице ж. р. на сугласник у ном. јд.³⁰¹. Други полази од наставка генитива једнине, и по њему постоје три деклинационе врсте: именице м. и ср. р. са наставком -а у ген. јд.; именице ж. и м. р. са наставком -е у ген. јд.; именице ж. р. с наставком -и у ген. јд.³⁰² Како у говорима призренско-тимочке зоне нема уопште посебног облика за генитив, а како је, с друге стране, један велики део, ако не и највећи, именица III врсте (некадашња стара *ī* основа) пришао именицама мушког рода на сугласник, Павле Ивић је за ову зону предложио следећа четири деклинациона типа:

1. <i>grád-ø, bunár-ø</i>	— мн. <i>grád-ov-и, bunár-и</i>
<i>stívar-ø, bóles(ī)-ø</i>	— мн. <i>stívar-ov-и, bólestī-и</i>
2. <i>žén-a</i>	— мн. <i>žén-e</i>
3. <i>śél-o, ūól-e</i>	— мн. <i>śél-a, ūól-a</i>
4. <i>unúče-ø, víme-ø</i>	— мн. <i>unúče-īа, víme-na</i> ³⁰³ .

И ми ћемо падежну ситуацију ГП прегледати држећи се ових типова, али ћемо претходно дати још ове две напомене.

а) Поред аналитичких конструкција (ОП + предлог) као еквивалента функција косих падежа, постоје и остаци падежног система из периода синтетичке деклинације. Нарочито је релативно доста заступљен датив, али и други падежи, додуше они често, или једино, адвербијализовани.

б) Постоје посебни облици изборјане множине, нарочито код I и IV Ивићевог типа.

I деклинациони тип

282. Номинатив једнине. Обухвата следеће именице:

а) Именице мушког рода на сугласник, типа *човѣк, коњ; дан, њлуг; Драгуџин, Момир, Тодор* и сл.

б) Именице мушког рода на -л, типа *вол, дѣл, кошѣл, орѣл, њѣл, расол; Данил, Микаил, Момчил* и сл.

в) Именице мушког рода на -о, типа *бајко, дѣчко, џајко; Антианаско, Вишко, Димитрашко, Ђвоко, Раденко, Цвѣшко* и сл.

г) Именице мушког рода на -а после елиминације -х типа *Вла, гра, ора, сиромѣ, сѣра* и сл.

³⁰¹ Стевановић Грам. I 189–247.

³⁰² П. Ивић, *О деклинационим облицима у српскохрватском језику*, Огледи III 145–146, као и литературу о овом проблему у напмени 26.

³⁰³ П. Ивић н. д. 149.

д) Именице раније женског рода на сугласник које су у овим говорима пришле именицама мушког рода³⁰⁴, што закључујемо по тзв. К-индикатору³⁰⁵, типа: *Бѣњи вѣчер* Гп, *бѣсан глѣд* Р, *голѣм жѣлос* Ос, *дѣбар* ти је *крѣв* Б, у *наш млѣдос* Гб, *снѣма мојѣ рѣчи* Ос, и сл.

283. Номинатив множине. Наставци су: -и, -ови (-еви); -је; -е, -ове (-еве). Међутим, они нису равномерно распоређени на целом простору. Најраспрострањенији су наставци: -и, -ови (-еви), за њима иде -је, а наставци -е, -ове (-еве) срећу се једино у I⁶ типу. Фреквенција прве групе наставака опада идући узводно од зоне II ка I⁶ типу, и обратно, учесталост употребе -е, -ове (-еве) опада идући низводно, да би се са Сињцем потпуно угасила. Наставак -је среће се на целом простору, али само у I⁶ типу у плуралским облицима (збирни облици саграђени њиме срећу се на целом простору, али они не спадају овамо). Стога је најбоље да примере разгледамо по местима крећући се узводно.

284. Наставак -и: *Арнауѣиши* Гњ, *баруѣи* Гњ, *барѣжи* Ј, *Бугари* В Л С Б Р П Кр ПР Гп ДП, *бробѣнци* Ц (мрави), *бардѣци* По, *бугарскомаѣнци* ДП, *вѣнци* Гб Л Оц Ц П, *врѣнци* Ј, *враѣци* По, *голѣби* По, *гуѣуѣари* По, *грѣчари* По, *грѣци* Ц, *гѣсѣи* Ос В Гб Л М, *гѣмеѣци* Ј, *дукаѣи* Ј, *друѣари* Гб О, *дѣи* Оц, *дуѣњери* М, *ѣци* Гњ, *жѣви* Б, *зѣци* Ос М По, *зѣби* Гњ Пр, *јѣсѣици* В, *јѣсѣѣци* П, *Јеврѣји* С Гњ, *јѣдинѣи* Б, *кѣнци* О, *комѣири* Ц По, *кордѣѣи* М, *каѣиши* М, *кечкѣѣи* Гб, *кѣѣи* В Гб Л Оц М Т О, *кѣвѣзи* В Гб, *канѣѣари* Ј, *лѣнци* В, *лонѣари* По, *Лукаѣци* З, *љѣди* Ос В П, *љѣѣи* В Л Оц, *маѣѣѣи* В Р, *мѣмѣци* Ј Ос ПР, *мѣѣѣи* Гб, *мѣсаѣи* Гб, *муѣкарѣци* М, *маѣѣѣири* С, *оѣѣѣи* Гб Гњ Гп, *орѣси* Ос, *овѣари* В Гб Р, *омѣѣѣѣици* Р, *обѣѣѣѣи* З, *ѣсѣѣѣири* Т, *ѣрѣѣѣи* Кр, *ѣрѣѣѣѣици* Ц, *ѣриѣѣѣѣи* Ц, *ѣрѣѣѣѣици* С, *ѣсѣѣѣи* Оц, *ѣрѣѣѣѣи* Гб, *руѣѣѣи* Оц, *родѣѣѣѣи* С, *рѣѣѣѣи* Р, *сѣѣѣѣици* ДП, *сѣѣѣѣари* Ц, *сѣѣѣѣари* Ј Гп, *сѣѣѣѣари* Гб, *ѣѣѣѣи* Ц, *ѣѣѣѣи* С, *ѣѣѣѣи* Ц, *ѣѣѣѣи* Б, *ѣѣѣѣи* О (шибѣѣѣѣи), *ѣѣѣѣи* Б, *ѣѣѣѣи* Ј, *ѣѣѣѣи* З, *ѣѣѣѣи* П, *ѣѣѣѣи* О, *ѣѣѣѣи* В, *ѣѣѣѣи* Ц Б Гњ Кр П ДП, *ѣѣѣѣи* ПР, *ѣѣѣѣи* Сп (карта 28).

Међу овим примерима интересантна је плуралска форма *ѣѣѣѣи*, која се среће само у I⁶ типу (карта 27).

285. Наставак -ови (-еви): *брѣѣѣѣи* Р, *брѣѣѣѣи* Б, *волѣѣи* С Сп Б П, *вѣѣѣѣи* По, *глѣѣѣѣи* О, *дѣѣѣѣи* В О, *крѣѣѣѣи* Гб, *куѣѣѣѣи* Гб, *кѣѣѣѣи* М, *кѣѣѣѣи* Гњ, *куѣѣѣѣи* П, *лоѣѣѣѣи* Л, *нѣѣѣѣи* М, *ѣѣѣѣи* В Л, *ѣѣѣѣи* М, *ѣѣѣѣи* Оц, *ѣѣѣѣи* По Б, *ѣѣѣѣи* Б, *рѣѣѣѣи* М, *рѣѣѣѣи* М, *сѣѣѣѣи* Ј, *сѣѣѣѣи* Ј П, *сѣѣѣѣи* Ј С Ц, *сѣѣѣѣи* Ј В Л М Гњ, *сѣѣѣѣи* Гб, *сѣѣѣѣи* Оц М Б, *сѣѣѣѣи* М, *сѣѣѣѣи* По, *ѣѣѣѣи* Ц, *ѣѣѣѣи* Л Гњ, *ѣѣѣѣи* ДП, *ѣѣѣѣи* Ј В, *ѣѣѣѣи* Ј Б (карта 28).

286. Наставак -је: *ѣѣѣѣи* Гњ (стѣѣѣѣи, аѣѣѣѣи), *ѣѣѣѣи* Т (ѣѣѣѣи), *ѣѣѣѣи* З, *ѣѣѣѣи* По, *ѣѣѣѣи* П, *ѣѣѣѣи* З (ѣѣѣѣи), *ѣѣѣѣи* Гп ДП, *ѣѣѣѣи* Т ПР, *ѣѣѣѣи* З ДП, *ѣѣѣѣи* С Т Б П Кр Гп ДП, *ѣѣѣѣи* П, *ѣѣѣѣи* Ц, *ѣѣѣѣи* Ц, *ѣѣѣѣи* Гп, *ѣѣѣѣи* ПР (ѣѣѣѣи), *ѣѣѣѣи* П, *ѣѣѣѣи* О С Сп Т Гп З Гњ П ДП, *ѣѣѣѣи* ПР Ц ДП, *ѣѣѣѣи* Т, *ѣѣѣѣи* Гп, *ѣѣѣѣи* Кр, *ѣѣѣѣи* ПР, *ѣѣѣѣи* По Кр Гп ДП, *ѣѣѣѣи*

³⁰⁴ „То бива за то што имају сугласник на крају, што им је ном. једнак са акуз. и што означавају мртве ствари“ — Белић ДИЈС 305.

³⁰⁵ Конгруенцијски (К) и парадигматски (П) индикатор су појмови које је увела Милка Ивић — в. М. Ивић Имен. род 192–211.

друмје З, симиџје Т, Србје З, џуџање П Гп ПР ДП, ћилимје Т, Цигање О Т, црвје Гп, џамадање ПР, шџиорје ДП, шџорейје З (карта 28).

287. Наставак -е: Бугаре С Т З О Сп ПР Гњ Гп Кр ДП, вијакере Р Кр, грнчаре Кр, говедаре ДП, другаре Т Сп, дуњхере ДП, заире З ДП, кашкаваље Кр, коџаче ДП, косаче Кр, комџире ПР Кр, мајсџоре ДП, месаље Кр, мужеџе Гп, ногаре Б, овчаре З Т, ораче ДП, џријџеље ДП, џасџире ДП, џеиџире Кр ДП, џрџоре З, рукаве Ц ПР Г Б Гп, рецеље Гп, разџје Гп, џањире О Т Кр ДП, учџеље Т, чукаре Гп, џандаре З Гп, џемџере По, шџиројаче Кр (карта 28).

Код ових примера ваља истаћи следеће карактеристике: а) код појединих примера члан конгруира према облику (*Бугаре-џе*, као *жене-џе*; *Бугаре-џо*, као *дете-џо*) код других према значењу (*Бугари-џи*, као *овчари-џи*; тако и *муже-џе-муже-џи*); б) лик *ногаре* је у духу говора I^б типа, на осталом простору је *ногари* В Ј М³⁰⁶. Лик *заире* је задржана турска форма ове именице, која значи храну, људску или сточну³⁰⁷.

288. Наставак -ове (-еве): адеџове Ц, бонове ПР, брестџове О, вџлове Гп, волове Ц Т З О П ПР, градове З, греове Т, гладове О, донове Т З, дудове О Гп, дрџове ДП, звеџове ДП, коџеве ДП, кеџове ДП, крџове Гп, коџлове Ц Кр, клџове Т, куџове Ц, клџове Ц З Сп, куџове Ц, леџове З, леџове Б П, лоџове Р (ћускије), мџинове О, џраџинове Ц Т, џуџове Ц Т, џеџлове Т, џуџове Сп, џоџове П, рџџове Гп, руџове ДП, раџове ПР, роџове О Р, свџџове С Ц ПР, сџџове С Т Б П, сџџове О Сп П Гп ДП, сџџове Ц, сџџове Ц Т, сџџове Т Гњ, сџџове О, смеџове Гњ, соџове П ДП, свеџове ПР, џџџове Гњ ДП, џџџове Сп, џџџове О, џџџове З Г, чеџове Ц, чеџџове Ц, чџџове Сп, чуџове Р, џаџове Ц Т Сп Гп, џеџове С, Шџџове Кр, шџџџове ПР (карта 28).

Примећује се огромна диспропорција у употреби наставака *-ови* — *-ове* над наставцима *-еви* — *-еве*, чак и у позицијама иза и данас меких гласова (*броџови*, *смеџове* и сл.).

289. Наравно, посебно су овде интересантни наставци *-ове*, *-је* и *-е*, и то са више аспеката. Прво, по томе што је то веома стара особина. У старом језику ови наставци су били карактеристика номинатива (и вокатива) множине појединих врста именица (*синове*, *џуџје*, *камене*). Акузатив множине ових типова именица разликовао се од номинатива, јер се завршавао на *-и* (*сини*, *џуџи*, *камени*). С друге стране, постојале су именице са номинативом на *-и*, а акузативом на *-е*. Постојали су, дакле, односи: ном. *синове*, људје, грађане, учџеље : акуз. *сини*, људи, грађани, учџељи; а с друге стране: ном. *мужи*, коњи, венци : акуз. *муже*, коње, венце. Највећи број штокавских говора уопштио је за ном. наставак *-и*, без обзира на његово номинативско или акузативско порекло (*синови*, *градови*, *џуџеви*; *грађани*, *људи*, *учџељи*; *коњи*, *венци*). Говори призренско-тимочке зоне су их сачували³⁰⁸. Осим

³⁰⁶ И у МС Речнику *ногаре* и *ногари* — књ. III 812.

³⁰⁷ Шкаљић Турцизми 644.

³⁰⁸ Наводећи своју грађу Белић истиче: за наст. *-ове* да се „употребљава у главном у тимочко-лужничкоме дијалекту“ — ДИЈС 321; за наст. *-је* „искључиво у тимочко-лужничкоме дијалекту и у местима запаљскога дијалекта која су на граници тимочко-лужничкога говора“ — ДИЈС 323; за наст. *-е* да се „употребљава, уопште узевши, ретко у овим дијалектима, у главном опет у лужничко-тимочкоме дијалекту“ — ДИЈС 324–325. Ове наставке у приличном броју примера

њих, још бугарски и македонски језик, као једини међу словенским језицима³⁰⁹. Могу се поставити два питања: прво, зашто су тако добро сачувани баш ови стари плуралиски маскулински наставци само на овом терену српскога језика, или словенских језика уопште; и друго, има ли разлика у њиховом манифестовању данас од стања које је бележио Белић почетком нашега века, и како је он тада на њих гледао?

У одговору на прво питање мора се поћи од тога да су управо ове именице понеле још из прасловенског језика у номинативу множине велику морфолошку варијантност. Ту је готово сваки стари деклинациони тип имао свој засебан облик (*гради* — *муџи*, *камене*, *синове*, *јуџије*, односно наставке *-и*, *-е*, *-ове*, *-(џ)је*; они се јављају у писаним споменицима до краја XVI века³¹⁰. Номинатив је веома фреквентан облик, јер је као граматички субјекат, или конститутивни део именског предиката, саставни део готово сваког исказа, што ће рећи — падеж без кога је језичка комуникација незамислива. У условима синтетичке деклинације када се чувају облици свих падежа, при преструктурирању и редукцији појединих деклинационих типова током еволуције језика, номинатив је изложен утицају осталих падежа па долази до нивелације његових облика и преваге, уопштавања, најфреквентнијих именичких деклинација. Али у условима аналитичке деклинације, када су остала само два падежа — номинатив и акузатив — као једини конститутивни чланови новог падежног система, прекинута је потпуно његова веза са другим, несталим падежима. Номинатив се тако нашао усамљен, облички изолован, на његове еволутивне процесе више нису могли утицати изгубљени падежи, те је он могао стога сачувати своје старе форме, као што их је и сачувао. А најбоље их је сачувао тамо где је аналитизам најрадикалније спроведен, а то су од словенских језика бугарски и македонски, а од српских говора тимочко-лужнички говори, а од њих, опет, тимочки говорни тип околине Пирота, конкретно наш I^б тип.

У одговору на друго питање ваља поћи од тога да се, после нестанка већине падежа, номинатив почео осећати више као реч, лексема, а мање као падеж. Свакако, то осећање је аутоматизовано, несвесно, јер већина необразованих говорних представника и не зна за падеже и функције које они остварују у чину говорења. И

потврђује Маринко Станојевић в. Станојевић Тимок 392–395. Имају их и говори Црне Траве и Власине — в. Вукадиновић ГЦТВ 130–131. У призренском говору „у номинативу множине напореда долазе наставци *-е* и *-и* а основа се често проширује формантом *-ов/ев*“ — Реметић Призрен 453. У Ђаковачком говору у Н мн. напореда долазе облици на *-е* и *-и*, док је у А мн. „скоро редовно *-е*“ — Стевановић Ђаковица 102–105. Новија проучавања потврђују ове наставке (*-е*, *-је*, *-ове*, *-еве*, *-уве*) и у неким исељеничким говорима са призренско-тимочног терена — в. Томић Свиница 58–59. Најновија проучавања говоре да се данас све више шири, свакако под утицајем школе и средстава информисања, наставак *-и* (уз могуће форманте *-ов/ев*). Тако је на пример у Алексиначком Поморављу, мада су ту видљиви и трагови старих облика на *-е*, *-ове* — в. Богдановић Алекс. 144–145. Говор Лужнице зна само за наставак *-је*, и то само у једном свом делу који је на додиру селима са бугарском мањином, а такође и у ограниченом броју примера; в. Тирић Лужница 59. Говори Сврљига знају и за *-је* и за *-е*, али и овде само у оном појасу који припада тимочком поддијалекту, па и ту „се ови наставци у наше време већ губе“ — Богдановић Бучум 54. Остaje чињеница да ГП, односно онај део који смо ми назвали I^б тип, у овоме погледу заузимају репрезентативно место судећи према количини записаних примера. Огроман број примера на *-е*, *-је*, *-ове*, *-еве* садржи и дијалектолошка грађа Драгољуба Златковића сакупљена на територији општине Пирот — Златк. Посл.-пор. 341–683; Златк. Фраз. страх. 175–457; Златк. Фраз. омал. 423–740.

³⁰⁹ В. Конески Истор. грам. 116–117; Мирчев Истор. грам. 148–149; в. и Божков Димитровград 44–45.

³¹⁰ в. Даничић Истор. обл. 56–66.

онда је, наравно, дошло до диференцирања старих наслеђених облика на новој, лексичкој, основи, до везивања старих обличких наставка за поједине лексичке категорије, на пример за значење именица, за њихове творбене суфиксе, за стурктуру основе (број слогова), или њене финалне консонанте. То је дало повода Белићу да поједине наставке веже или за поједини значењски тип именица, или за структуру њихових основа. Тако он за наставак *-ове* вели да се, као и *-ови*, „додаје или једносложним именицама или оним које губе покретно *а*, те у зависним падежима, када се одбије наставак, постају једносложне“³¹¹. Ово се потпуно слаже са данашњим стањем (упор. наше примере *џрашкови/џрашкове, џрошкови/џрошкове*). За наставак *-е* Белић каже да се употребљава „само у једној групи примера: у именица које значе раднике и мушка лица, а имају завршетак, обично, *ар*, а, ређе, *ач*“³¹². Ово се не подудара потпуно са стањем које нуде данашњи примери. И данас су, додуше, бројне именице које значе вршиоца радње или носиоца занимања на *ар* (*nomina agentis*) које су још из прасловенског понеле свој наставак *-е*; постоје, али су малобројне, и именице овога типа на *ач* које су своје номинативно *-е* добиле касније угледањем на именице на *ар* (нпр. *другарѐ, говедарѐ, грничарѐ, овчарѐ, џандарѐ, коџачѐ, косачѐ, орачѐ*). Али су њима пришле и именице друкчијег значења. Тако, док је Белић навео свега две именице овога типа: *џандуре* и *џастџуре*³¹³, међу нашим примерима, како се види, има их много више (*Бугаре, дунђере, амреле, кашкаваље, мајсторе, месале, комџирѐ, мужѐ, џастџирѐ, џеџиџање, џешџирѐ, џриџаџеље, џрозоре, разбоје, рецеље, рукаве, џаџирѐ, џргоње, учџиџеље, фиџакере, чукарѐ, џемџере*). Пада у очи да се све, сем именице *муж*, завршавају на сонант. А и облик *муже* (забележен у чланованој форми *мужеџе*) вероватно је постао од фреквентнијег *мужје*. За наставак *-је* Белић вели да га „у овом дијалекту имају: а) именице *љуђе* (старо српско *людье*), *Џигање* (...); б) имена становника (...) уопште, именице које значе *много људи*“³¹⁴. Осим њих он је навео и три именице које не значе људе: *јелење* (два пута) и *мрморје* (црви)³¹⁵. Како се из наших примера види, и код овог наставка данас је забележено много више примера који не значе „много људи“, само је питање да ли су употребљени увек у плуралском или збирном значењу. Овде нам помаже К-индикатор (упор. нпр. носиле смо *убави забанаѐ, или убаво забанаѐ*; имали смо *бакрѐни казанѐ, или бакрѐно казанѐ*, тако и *вунени џамадаѐ* и сл.). Најзад, уочљива је и бројност примера са наставком *-и* код именица чија се основа завршава на сугласник *џ* (*враџиџ, заџџи* и сл.).

Из свега реченог проистиче закључак да ГП, особито *І6* тип, добро чувају старе номинативне множинске наставке именица мушког рода, као и то да су поједини од њих данас прилично, ако не и потпуно, везани за поједине лексичке категорије и њихову деривациону структуру.

290. Вокаџив. Именице овог деклинационог типа имају вокатив једине на *-е, -о* или *-у*. Најраширенији је, наравно, наставак *-е*, као што су и примери једине неупоредиво бројнији од примера множине, што проистиче из потребе саме комуникације.

³¹¹ Белић ДИЈС 317, упор. и 319.

³¹² Белић н. д. 325.

³¹³ Белић н. д. 323.

³¹⁴ Белић *ibid.*

³¹⁵ Белић *ibid.*

а) Вокатив на -е имају заједничке именице на сугласник и лична имена на сугласник. Примери: еј, брѐ, *воденичаре* М, *дóбро јúтро, домашине* Т, *дóбро, бра́ше*, квó направíмо О, *Сашо, немóј ми се, сине*, *шегúјеш* ДП, еј, *Їве, затвори, сине* Сп, *вóле јéдан* Кр, *Гóлубе, Писаре* (хипокористички мушки надимци), *Бóбане, Драгó-мире, Дани́ле, Момчи́ле, Облане* (Облан је име коњу) и сл.

Од Бог вокатив је, разуме се, *Бóже*, али се често чује и форма *Бóше*, нарочито у прилици када се изражава појачана молба, или страх од нечега. Према овом вокативу не постоји номинатив Божѝ, док се велики хришћански празник и овде зове *Бóжић* Ј, или *Божíч* В Кр М.

Од син вокатив је *сине*, али се среће и *синко*, каткад и *синће*. У обраћању са *сине* и *синће* тон је приснији, док се са *синко* задржава извесна дистанца у присности.

б) Вокатив на -о имају именице и имена која се у номинативу завршавају на -ко. Такви су примери: *опа, ба́јко* Ос, *а́јде, де́чко* Гб, *ша́йко мој* Ј; *Анџанаско, Виџико, Ївко, Радéнко, Цвéйко* (али је горе поменутих вокативом *Їве* одражен хипокористички ном. *Їва*).

в) Вокатив на -у у свакодневној комуникацији има само именица *џријатељ*: *знаш ли, џријатељу* Гб, *а́јде, џријатељу*, да вршимо рабóту Ц и сл. У лазаричкој песми среће се стих: *и́грај кра́љу барја́ру*.

291. У множини вокатив је једнак номинативу. Примери: *а́јдете, џријатељи* М, *дóбро дош́ли, кúмови* Оц, еј, *овчаре́*, не правéте ми штéту ДП, е, *мо́ји сíнове*, че ме тра́жите ви П.

292. *Ойиџи падеж*. Општи падеж овог деклинационог типа је у јединици облички једнак са акузативом, а овај је још од давнина био једнак са номинативом ако се ради о нечему што није живо биће. Ако се ради о живим бићима, општи падеж је облички опет једнак са акузативом, али је он одраније био изједначен са генитивом. Тако постоји следећа ситуација:

а) ОП/А = Н: *напра́ймо џресóл* Ј, глéдам кад ће да пóјду из Студéну и *Чукленíк* Ј, она́ пóнема *ја́меџ* Ос, *жнéмо са срí* В, *од Београд дојде с вóз* Гб, *У Обрéновац* је држа́л за́другу ДП (ради се о пиротском селу), *око́памо џокре-слóз* Гњ, *етé га у кóвчаг* М, *тúри се чéшаљ џоди коџíљ* Л, *упр́же са зејíџи* Ос, *ја́ сам баба-Дука из Завóј* З и сл.

б) ОП/А ≠ Н: *Драгóмира* úтепа трéськ (гром) Л, *а́јд тí код лека́ра* Ос, не мóж да вíдиш нíгде *за́јка* М, *домáџица однесé вечéру на овчара́* Ос, *чéку ме ко змíскога ца́ра* О, *он је до мојéга зе́џа* Сп, *тíја старц доведе овна́* З; — чак: *умрэ оди ра́ка* Сп (неизлечива болест), и сл.

293. У множини општи падеж је облички једнак са акузативом, а овај је изједначен са номинативом³¹⁶. Ситуацију ОП/А = Н илустроваћемо следећим примерима: нí смо са́ *ђавоље* ДП (ми смо сада постали *ђаволи*), *сíнове* имамо два П, *пра́вимо џекме́зје, реце́ље* Гп, *ми смо Ср́бје* З, у кољ́и сам збирут́к *чове́ци* дошла́ Б (скуп људи, велика породична задруга), *немам зу́би па шупе́љам* Гњ, *гра́цање* смо *ђи зова́ли* Р, *идém сас во́лове* О, *Бугаре́ти како Цíгање* Т, *у ца́кове нóсиш* Ц, *терзíје*

³¹⁶ „Једначење ном. и акуз. мн. именица мушког рода могло је имати (...) јаку подршку у старој једнакости истих падежа у ж. и ср. роду, а такође и у једнакости истих облика у дуалу“ П. Ивић Галип. 173.

шили за муџје кайиџје и ѓрослуци Ц, идó у Смédерево ѓри синове С, врзујемо снóйови М, побремо мецу рéдови М, одонóдука бију с ѓóйови Л, јанија сѓс комѓирé Кр и сл.

II деклинациони ѓиѓи

294. Овом деклинационом типу припадају именице женскога рода, као и именице мушког рода са -а у номинативу једине. Према томе номинатив једине обухвата следеће категорије именица:

а) именице женског рода на -а међу којима поједине могу означавати и особе мушког пола, што се закључује из контекста. Навешћемо само мањи део ових именица из различитих места, интересантних ликом или значењем:

бáбичка Т, бачија С, бѓла Ц, бѓчва Т, ви́ла Ос В, вуѓáрка Ј, врéча Л, вéца М, вéђа Ц (нарамак), ви́рушка Сп (вихор), вражáлица П, грéбу́ља Гб, грéница Т, грúчка Р П, дево́јка Ј, дево́ћа Гб, дру́шка Ц, ду́йка Гп, ду́вка М Оц, дрéмка П, жѓѓи́ица Т, жѓѓи́еница М, жéѓиáлица В, зѓ́ља Т, зáушка Ц, зевња́ В, зéона Ос, зéона Гњ, ѓ́жа В, јанија Кр Т, кáлуђерка ДП, кáкалáшка З О (кочањка од кукуруза), кáсерина Т, коби́лка Ц, кру́ша Ц По, коми́шка С, кобу́ра М, кáйијичка М, коли́шка М, качамѓѓа В, кика В, коий́ица В, кáлуѓерица В, кáница В, коѓлáјка Ос, кошу́ља Ј, ложи́ца Т, мáнца Т (јело), мрéчка Гб, момóрза Ос, морóза Сп, нáковања Т, обрáмка Ос, оѓрéшка П (прегача), ѓесноѓóђа По, ѓру́чка По (прут), ѓани́чка З (зделица), ѓо-њáва Сп, ѓани́ца Т, ѓресѓи́лка Ц (прегача), ѓлéчка Ц, ѓóсла Гб (посао), ѓрвени́ца Гб, ѓчени́ца В, ѓáлáнса Ј, ѓерáшка Ј, ѓрегѓáча Ј, рукави́чка Ј, рогóшка Ј, рукóѓа В, ре-ђија Гњ Р, рéми́чка Г (канап), реѓи́ица ДП, седéнка Ј, слíвка Ј, сáндáлка Ј, сéмка В, сýкња Л, сѓѓѓáѓа М (стопало), сѓру́ка Ц (грana дрвета), ѓовáшка Ц, ѓојáга М, ѓеѓи́ица Ц, ѓрéйка М, ѓи́ица П, ѓóшка Гб, удави́ца По, уми́рачка Сп, ѓрéѓа Гб, ѓр-га Ц, чáшка Гб, чр́га С; ку́кавица, ѓијáница, ѓрóѓиáлица — и мушко и женско, тако на целом простору;

б) овоме типу је пришао део именица некадашње ѓ промене образовавши номинатив помоћу наставака -а, -ка, -чина. Такве су: бу́ђа М, ѓѓжá В; бóлка О, вѓшкá М Кр, кáйка Оц, кокóшка М ДП, кóска М, мáјка Ј, мáјћа Г З, ћерка З ДП; коичи́на Гп (= кост);

в) овоме типу припадају и именице мушког рода на -а типа: бáѓиá, бáиѓиá (= отац), владíка, гáзда, дéда, занáиѓија, комíиá, младóжéња, наваѓија, рóднина (= рођак), свирѓија, сѓарéја (= старешина), слúга, ѓáѓиá, ѓђа;

г) овоме типу припадају и именице које значе лична имена на -а, како мушка тако женска, пуна или хипокористична, типа: Будíмирка–Бúда, Дрáгослава–Дрáга, Дукаѓи́нка–Дúка, Óлга–Óла, Сѓѓи́онка–Мóнка; Блáгоја–Блáжа, Нóвица–Нóвча, Мѓѓвоја–Мѓла, Тóдор–Тóша, затим Áца, Јóва, Мѓђа, Пéра, а ѓима је пришло и Тíиá (Тѓѓо — име некадашњег доживотног председника).

д) Одступања од номинатива на -а срећу се у појединим местима код именица које значе државу или крај или атар неког села: Нéмáчко, Фрáнѓуско, Ёнглеско, Гѓѓенди́лско, кремéничко и сл.

ђ) Мањи део именица некадашње ѓ промене остао је на сугласник и у женском роду (али упор. и т. 282д): голéмá бóлес П, Бáдња вéчер Ј, дру́га вéчер М, ѓрва́ крв Б, нáша врс ДП, цéлу нóч жѓéмо В Оц, бу́је áпу у бóжју мáѓер Ј, у моју сѓáрос, дошлá ѓрóлѓи, ѓѓѓ јéсен отступíше Бугари З и сл.

295. Код вишесложних именица на *-ина* у више случајева губи се финални вокал, тако да изгледају као да се завршавају на сугласник. Белић је ову појаву објаснио редукцијом крајњег вокала у номинативу и акузативу, и егземплирао је примерима: у *висин*, на *новин*, на *половин*³¹⁷. И савремено стање пружа више потврда за ову појаву: невесте које су за *џуј годин* Ј, *сваку годин* се калайсују Ц, *прошлу годин* се обесише тричетворца Р, *истиин* је тека Гб С, било ли је *истиин*, неје ли Ц, несмо *јтавин* дошли Ос, отишли *јланин* Гб, че терам овцете *јрудин* Б, живе *половин* годину и раставе се Ц, *половин* ми платил Б, ступаљхата малко *на сџран* Сп и сл.

Примећује се да појава елиминисања финалног *-а* условљава прелаз именице из супстантивне у адвербијалну функцију. То потврђује и пример: *јглав* ме убило О, где се више не ради о именици на *-ина*. Такође је видљиво да се не ради само о номинативном и акузативном, већ и генитивном и локативном значењу.

296. *Номинатив множине*. Познато је да је ном. мн. знао за два наставка: *-и* (= њ) и *-е* (= а), као и то да је наставак *-е* уопштен и код именица са основом на тврди сугласник. У ГП, у једном њиховом делу, међутим, задржана су оба до данас.

а) Наставак *-е* имају: 1. именице из групе под а): девојка–*девојке*, кошуља–*кошуље*, пропалица–*пропалице* и сл.; 2. именице из групе под б): вџка–*вџше*, ћерка–*ћерке* и сл.; 3. већина именица из групе под в): влађка–*влађиће*, гáзда–*гáзде*, младожења–*младожéње* и сл. Један део ових именица, углавном оних које означавају сродничке односе, имају, међутим, множину с наставцима *-еви*, односно *-еве*: наћи *дедеви* К, сестре *од ујћеви* М, наћи *чичеве* прешли тамо ДП и сл.

б) Наставак *-и* имају именице из групе под ђ), наравно, оне које разликују број. Такве су: јесéње *вечери* Оп, млого *ночи* М, мратиње *ночи* Оп, неколко *пролећи* нёма ћиша Т, болес по *смрти* сам добила ДП (= од смрти; баби су умрла два детета, уз то муж јој настрадао у саобраћајном удесу, тако да њена болест потиче од три смрти њој најдражих бића); али упор. и пример: кад буде време *маћере* ни окају Ос.

в) Свакако су најинтересантније именице из групе под а) са плуралским наставком *-и*. Он је овде знак дубоке старине³¹⁸. Међутим, таквих примера је врло мало забележено — свега један у следећој реченици: Ђду двојца човека и једн каже: гóтов рат, *жени* З. Ово *жени* је у овој реченици вокатив, али он је облички једнак номинативу.

Самостално употребљених плуралских облика на *-и* не наводи ни Белић, а нису бележени ни у говорима Сврљига и Лужнице³¹⁹.

297. *Вокатив*. Именице овог деклинационог типа имају два наставка: *-о* и *-е*.

а) Наставак *-о* је карактеристика великог броја именица из група под а), б), в) и г). Примери: бабо, куде је деда Оп, срам да те је, *девоћо* Гб, *мамо*, те га татко иде Б, немóј, *нано*, да те видим да се ванеш у оро В, ни (ми) уокамо: *овчарко*, *овчарко* ДП, *ијандуро* једна К, мърш, *рђо* једна Ос, *иџико*, трéбе жито да тераш М, *јјно*, квó рабóтите М и сл.; *мајћо* мила Гњ, то је, *ћерко*, за лéк Ј, тi, *чёрко*, куде се дэну З

³¹⁷ Белић ДИЈС 305.

³¹⁸ Белић ДИЈС 327.

³¹⁹ Белић ДИЈС 315–316; Богдановић Бучум 57; Ђирић Лужница 62.

и сл.; *дѣдо*, немóј да óкаш Сп, *ѡдѡ*, не мóгу да íдем Ос, *чѣчо*, áјде при нáс Гњ, *ѡј-хо*, излѣзни зачѣс М и сл. Уколико се употребљавају у заједници са личним именом, када чине акценатску целину са њоме, именице из последње групе задржавају свој номинативски лик, а вокативски преузима само лично име: *баѡа-Сáндó*, *дѣда-Рáдо*, *деда-Сáво*, као што га имају и кад се самостално употребљавају: *Јóво*, *Никóло*, *Сáшо*, *Ср́бо*, *Тóзо*, *Радѡвојо* и сл.

б) Наставак -е имају именице на -га, -ка, -ица: тѣ си, *Óлђе*, ћути Оц; *Брáнђе*, немóј да си тѣ прекр́стена П, кумице-*Ву́ђе*, óна се не зовѣ текá П, тóј, сваја-*Вѣрђе*, знаѣш кадá је билó З, íди, *Јѣлђе* Гб, зáову си зовѣм *Сѣјке* Ј, ау, *Слободáнђе*, штó не бѣгаш О, брѣ, *Тóиђе*, штó не íдеш при дóктура Б (*Тóи́ка* је хипокористик од Тодор); *гáздарице*, дáј на дѣду нек вечѣрају З, *Ву́кице*, јѣл овáм Оц, кумице-*Вѣрђе*, óна се не зовѣ текá П, *мáјкице* мојá Ц, *Мѡ́ице*, причѣкај ме М, *Нóвице*, наздравѡ ми Кр и сл.

Белић за наставак -ке у вокативу вели да се прво употребљавао у личним именима, а касније „и у свим именицама које значе женско чељаде, а имају завршетак *ка*“³²⁰. Он то потврђује примером *мајђе* из Клисуре и Темске, места која сам и ја посетио, али такав лик нисам чуо. Постоје, међутим, следећа три примера: *баѡђе* Оц, *нáнђе* З и *комшиѡђе* М (*баѡ́ка* и *нáнка* су хипокористици од *баба* и *нана*, *нана* је и у овим говорима синоним за мама). Упор. и горе наведени пример: нѣ се уокáмо: *овчáрко*, *овчáрко* (а не овчарђе).

298. Овде ваља учинити једну генералну опаску. То је изразита хипокористичност, присност и топлина коју остварује вокативски наставак -е³²¹. Ово важи за све случајеве: било да се ради о заједничким именицама, било о мушким или женским именима или о њиховим хипокористичима. Примера је много:

именице типа *баѡа*, *дáда* (старија сестра), *дóда* (старија јетрва), *нáна*, *ѡдѡа*, *ѡјка* имају готово редовно вокатив на -е: *дáде*, *дáѡђе*, јá те тѣбе мнóго вóлим Б, *дóде*, искочѡ да вѡдиш чýдо М, *баѡје*, за тѣбе нóсе нишáн ДП, киквó је, *нáне* ДП, *нáнђе*, кудѣ це мѡ сѣлимо З, *ѡдѡје*, да óкнемо стрѡну Б, *ѡђе*, ожѣсте ли Оц и сл. Понекад се такав вокатив употребљава и у синтагматском споју са пуним именом у функцији општег падежа, нпр. тѣ си се женил *сac баѡје-Богóсова* П (мисли се „исте године“);

пуна лична имена: *Дрáђе*, какó си се ти жени́ла ПР, *Сáве*, какó се осѣчаш М, *дáда-Лѣне*, квó че рабóтимо Б и сл.;

хипокористици: тѣ, *Бýде*, нѣшта не разúмиш Гњ (*Бýда* је мушки хипокористик, а из говорне ситуације се зна да је говорном лицу симпатичан), *Íве*, затвори́ врáта Сп, *Јóве*, óкоси ли М, штó си, *Ву́ле*, таквá З (*Ву́ла* од *Ву́ка*, а ово од *Вукóсавá*), знаш ли ти, *Рóле* Ј (*Рóла* од *Рóса*), и сл.

Посебно треба истаћи вокатив *мóме* којим се у појединим местима I^б типа ословљава женска особа, без обзира на то колико је стара и да ли је удата или не³²². Такви су примери: *мóме*, ёла тýка Кр, *мóме*, Вѣло, Вѣло — мáјћу ми óка Гњ (значи

320 Белић ДИЈС 315. Тако је и у Призрену — Реметић Призрен 463.

321 Ову појаву бележили су и други истраживачи — в. Богдановић Алекс. 148; Ћирић Лужница 61.

322 Дистинкције које постоје у бугарском језику су: *момченце* — дечак, *момче* — нежењени млади мушкарац; *момиченце* — девојчица, *момиче* — девојка, *булка* — млађа удата жена.

да се ради о удатој жени са одраслом децом, чим једно од њих памти догађај о којем је реч).

299. Вокатив множине једнак је номинативу, за шта и није потребно наводити примере (уосталом, упор. напред дати пример: *готов рат, жени* З, или истог типа: *јечте, жéне* Ц, *жéне*, не галамéте Оц и сл.).

300. *Ойшћи* *йадеж*. У једнини ОП је облички једнак акузативу:

од ву́ну усучемо вр́це Ј, *са́мо во́ду да́вају на о́младину* Ос, *однесé вечéру* на овчара́ Ос, *у ову́ј ла́мйу* ми *гоца́ гас* горí М, *с једну́ ру́ку ме́ша* Гб, *ови́јамо окол цр́кву* Ос, *нема́ју дру́гу йо́слу* В, *на мо́јега Са́ву* причам В, *де́да-Бо́жу* зна́ш ли Гб, *отóмо у Црв́ену Рéку* *кош йой-Јóву* Л, *Бо́г у й́жу*, *ми из й́жу* (благослов коледача при поласку из куће) Т, *ми смо са Са́ву* овчари́ М, *работи́л је та́мо йо* *Лужни́цу* З, *Обрад* *по́ра с фрéзу* М и сл.

301. У множини ОП је облички, такође, једнак акузативу, а овај номинативу:

дару́јемо *комé* *кошу́лку*, *комé* *рукави́чке*, *комé* *чара́йке* Ј, *сас дево́јке* *говори́мо* Ос, *сб́г жнéмо ви́ше с жéйали́це* Оц, *си́нови би́ју май́тере* Ос, *аста́лэ се поста́ве у учио́нице* Гњ, *имáло је вражјали́це* П, *помáгају га* *влади́хе с йáре*, *с нами́рнице* ДП, *на јеи́рве* *ку́пи*, а *мéн не теја́* ДП и сл.

III и IV деклинациони йийи

302. Трећи и четврти деклинациони тип (Ивићев) ћемо прегледати заједно.

Номинайив *једине* *обухвата*: а) именице средњег рода без проширења основе: *бра́ишо* В, *бробин́ало* Ц, *брдо* Гб, *вино́* Р, *врешéно* В, *врш́кало* В, *зрóбље* П, *зү́вно* Т, *зү́мно* Ј, *говéдо* Гб, *дóбо* Ј Ос, *жйи́шо* Ос Т, *здрáвје* Гб, *зр́но* В, *јајце́* Ц По, *јéло* Т Р Кр, *ју́йро* Ј В, *кíло* Ј, *кри́ло* Гб, *кори́шо* Ц, *куйáйи́ло* Т Сп, *кóло* Т О, *лóзје* ДП, *мáсло* Ос Гб, *млекó* В ДП, *мéси́о* В Гб Сп, *мирó* С, *оде́ло* Т, *о́ко* Ос, *остир́ило* Т, *йóље* Ј О, *йцéйшо* Ц П, *ра́ло* Ц Гп, *раскр́сје* В, *ребрó* Ос, *селó* Ј В, *сийшо* Ј О, *сйре́ње* Ос Гб, *сйри́ње* В Оц, *сéно* Гб, *сукно́* С, *шéсйшо* Л Т, *ш́ило* Б Л, *цеди́ло* Ј, и сл.

б) именице средњег рода са проширењем основе: са -н-: *ви́ме* М Оц, *вре́ме* Ј, *йме* П, *ра́мо* Ос М П Т Ц, *сéме* М; са -йи-: *близнé* ПР, *бљу́цэ* Р (земљана зделица), *бү́ре* Т, *влакно́* М, *га́јде* В, *грне* М По, *деи́шэ* В Ј Кр М ДП, *дү́йе* По, *душамé* Гњ, *ја́гне* З ДП, *ја́гне* Ј Ос В Л М, *ја́ре* Гб Оц По, *ју́жэ* Ос Гп Ц, *кавé* Сп, *кадивé* Т (кадифа), *ко́йилé* ПР, *клу́вче* Ц, *ку́бе* В, *ку́че* Гб, *мога́ре* Кр О П, *нако́њче* Ј Гб, *оделéње* Б, *йарчé* Ј Гњ, *йрасé* О, *сирочé* В Гб, *сркмé* Т, *шелé* Ј Ос В Оц, *шекмé* Гб, *цубé* Т, *шйáйавче* Кр (= *накоњче*), *шйембé* ДП; са -с-: *не́бо* П (у примеру: *град штó па́да од не́беса*), *чүдо* Гп (у примеру: *мáни, даны́шнó вре́ме је чудéсо* — информатор мисли на понашање данашње омладине).

в) хипокористичка мушка и женска имена на -е: *Ми́ле* Ос С, *Ра́де* Цупáльа Гб, *Ра́де* Ћорча Р, *Милу́нче* Ц (од Милунка), *Ро́ле* Ј (од *Рóса*, а ово од *Росáнда*)³²³.

³²³ Мушких и женских хипокористика на -и типа *Мики* (Милан); *Зоки* (Зорка) свакако има и у ГП, али нису посебно бележени, будући да су „својина млађег нараштаја и осећају се као помодна новотарија“ — Богдановић Алекс. 151.

303. Именице ових деклинационих типова у ГП настају и од именица других родова помоћу различитих наставака³²⁴. Поједини од њих уносе деминутивну, па тиме и хипокористичну, нијансу у значењу; други аугментативну, па тиме и пејоративну, нијансу.

Деминутивни наставци су: -е: *коїлѣ* П, *кошѣ* Гњ Ц, *овнѣ* ДП, *йейлѣ* Кр, *сїовнѣ* Гњ; -енце: *гасарченце* Ј, *коїлѣнце* Ј Ц, *слченце* З, *секїрченце* Ј, *сїаклѣнце* Гб, *сїомнѣнце* ДП; -ьнце/-анце: *брашньнѣ* Ц, *брашанѣ* Оц; -че: *бакраче* Ј, *бекче* Гб (врста цвећа), *градїнче* М, *двѣшче* П, *дѣсече* П (некадашњи ситни новчићи), *девојче* В Гб З ДП, *колийче* Ј, *кравајче* Гб Ц, *момче* В М, *йараунче* С, *йреунуче* Сп ДП, *йешкирче* Ј, *йешїирче* В, *йорозорче* Гб, *соларче* ДП, *їйнакојче* Гњ, *унуче* Сп Б Кр, *чаршавче* Ј, *чукче* Т; -че + -енце: *гасарченце* Г Ј, *секїрченце* Ј; -це: *дрвце* Гп, *зрнце* О, *јајце* По, *цедїлце* Гб; -ице: *грозїице* Ц, *зељїице* В М, *сирењїице* Б.

Аугментативни наставак је *-ишше*: *девóжчинше* К, *де́тишше* Оц, *ко́пльишше* О, *момч́ишше* М.

304. Инвентар именица ових дефлексионаких типова увећан је и пристојним бројем глаголских именица саграђених од трпног придева наставком *-је*: *венчање* В, *играње* Оц, *идење* Ос, *имање* С Р, *немање* О, *јонемање* О (ове две према *имање*), *кршћење* В, *кусање* Кр, *окање* Ц, *ојрошћење* В, *ијјење* Гб, *јојање* Ц, *ријање* Ц, *сedeње* Ц, *смејање* В Ц, *ћићење* М, *убивање* Сп, *чистићење* Ц, *чување* Ц, *шаљење* Ц³²⁵.

305. Номинатив множине. Именице с *-о* и *-е* у ном. јд. и сугласничком основом имају, као и у стандардном језику, наставак *-а* у ном. мн. Тај наставак имају и поједине именице које проширују своју основу сугласником *-н-*: *куйáвши́ла, ости́рила, йóбá, рáла; вре́мена, врей́е́на, ра́мена* и сл.

306. Именице које основу проширују сугласником *-iii-* множину граде на неколико начина.

а) Облике правилне множине имају најчешће именице које су се у старом језику завршавале на -а³²⁶: три-чѣтри *имѧнѣиѧ* су поседовѧли Р, јѣдѧн *идѣ сја́рѣиѧ* и јѧганци Гб, *имѧло је и койѧлѣиѧ* ПР, два *оделѣнѣиѧ* ми напѧраише Б, куѧа с пѣт *оделѣнѣиѧ* Б, ја си *имам солѧрчѣиѧ* ДП, деѧѧ *близнѣиѧ* ПР, *унѣчѣиѧ* *имам* Сп, три-чѣтрѧѣс *имам ѧрѣунучѣиѧ* и двѣ *ѧрѧунучѣиѧ* Сп, ви сте моја *унѣчѣиѧ* Кр, *имам чѣтри ѧрѣунучѣиѧ* ДП.

б) Другим суфиксима граде се облици којима се више изражава збирност, колективност, него правилна множина. Треба напоменути да у ГП нема именица колектива на *-ад*, сем спорадично *цѣľad* М.

³²⁴ Тако стање показују и други говори. Богдановић утврђује продуктивност наставака *-иче*, *-че* и *-енице* — Богдановић Алекс. 149; у говорима Сврљига продуктиван је наставак *-че* — Богдановић Бучум 56; у Лужници су продуктивни наставци *-е*, *-че* и *-ишије* — Ђирић Лужница; у Левчу је „број именица које се деклинирају по овој врсти увећан због продуктивности наставака *-че*“ — Симић Левач 280. И тако даље.

325 Упор. појачану употребу ових именица и у Лужници, за коју је тамо речено да долази као компензација изгубљеног инфинитива — Ћирић Лужница 88.

326 Белић ДИЈС 326.

Најраширенији је наставак *-иџа*, којим се не образују само збирне именице за означавање младунчади³²⁷, већ и за означавање збира предмета³²⁸. Такве су: *бљуџеџија* Р, *госјеџија* П (али и: *овија* *госје* одек су З), *девојчеџија* Ос В Гб М С Т Б ДП, *гола дуџеџија* По, *душамеџија* Гњ, *имеџија* Ц П, *кланеџија* Кр, *коњчеџија* Гб, *койилеџија* П, *лулеџија* Гп, *момчеџија* В ПР ДП, *сирењеџија* П, *џубеџија* Т, *јанија* од *ићембеџија* ДП.

Појединим наставцима се деривира основно значење у правцу хипокористичности или пејоративности, тако:

-ја: *дрџа* Ос Л М О, *јуџа* Ос — задржано основно значење,

-ина: *имеџина* По, *јареџина* Л, *јуџеџина* Б Гп Ц, *џраиџина* ПР Гп — задржано основно значење, али:

-инка: *џраиџинка* Т, *ићелџинка* Т;

-ића: *звончеџића* П, *колеџића* Кр, *кошеџића* Гњ, *ћујеџића* Б;

-нџа: *ићелџа* Кр;

-ишка: *ићлишка* П — свуда истакнута хипокористичност;

-иџи: *девојчеџиџиџа*, *дечџиџа*, *дрџиџа*, *бурџиџа*, *јџџиџа*, *јџриџа*, *могџриџа* Гб Т Р Гп Кр По — свуда поред основног истакнуто и пејоративно значење;

-ићи: *бџдџаџићи*, *вистџанџићи*, *друџарџићи*, *јелеџићи*, *класџићи*, *кожџуџићи*, *краџџићи*, *крџиџићи*, *куџићи*, *маџарићи*, *ићлићи*, *ићчићи* Ј Ос; *јџганџићи* Т, *краџџићи* Гњ Т, *ићлићи* Л Т, *ићлиџићи* Т, *ићчији* Сп, *рукаџији* З. Наставак *-иџа* је одлика зоне I, а наставак *-ићи* зоне II (карта 29).

Како се види, сви примери на *-ићи/-иџи* представљају суплетивне множинске облике. Именице ср. р. саграђене деминутивним суфиксом *-че* су најпре прешле у м. р. па затим суфиксом *-и* саградили правилну множину (*јелеч(е)* + *ић* + *и*, ово вероватно подржано примерима типа *крџиџић* + *и*)³²⁹.

в) Суплетивну множину срећемо и у следећим случајевима: *јџганџи* Ј Гб Л М С Сп Ц Гњ, *џрасџи* Гб, *џрасџи* Т; натурају се *џакџа грџи* О; *деџа* — на целом простору; *оџи*, *уџи* — двојински облици; ако именица дрво означава посечено стабло има множински лик као у примеру: носимо *дрџа*; за разлику када је још живо: тај *вџлика дрџа* Ос; именица доба у појединим местима гласи: старо *дџба* Р, римско *дџба* В; у појединим: *јесџење дџбо* Ј, у моје *дџбо* Ос — у множини само: *гџдиџња дџба* Оџ, *стџра дџба* Р.

307. Вокџиџив. Вокатив код именица ових деклинационих типова је и у једнини и у множини једнак са номинативом, за шта, мислим, није потребно ни наводити примере.

Белић је констатовао тенденцију замене вокатива номинативом у говорима призренско-тимочке зоне, и као потврду навео три именице: *деџа*, *браџа* и *бег*, али каже „да их уствари има много више“³³⁰. И ја сам бележио такве случајеве: ајте,

³²⁷ Тако је и у сврљишким говорима — Богдановић Бучум 57.

³²⁸ Тако је и у говору Лужнице — Ђирић Лужница 60.

³²⁹ Упор. то исто и у: Богдановић Алекс. 150; Јовић Трстеник 85; Симић Левач 281; АП-БМ Ресава 320.

³³⁰ Белић ДИЈС 315; упор. и Богдановић Алекс. 151.

брајћа, на вечѐру Ц, ајде *девојчѐија*, направѐте вечѐру Ц, рекó: *дѐца*, раскарујте овцѐте Гб, е, *дѐца*, нѐче лѐб да рúчамо Гњ, не мóгу, *дѐца*, да блáжим у пѐтак П, онá рече: *дѐца*, сѐдете, знам да ви нóђе болу П, *дѐца*, немóјте да ми се смејете ДП.

308. Општи падеж је облички изједначен са акузативом и у једнини и у множини, а акузатив је једнак са номинативом. Пошто је ситуација идентична и у књижевном језику, примере овде нећемо наводити (уосталом, упор. поглавље о општем падежу и предлозима).

Остаци синтетичке деklinације

309. Већ је Белић констатовао да у дијалектима источне и јужне Србије има остатака од старе синтетичке деklinације „који су се сачували само за то што су се употребљавали *прилошки*“, али и падежних облика унесених са стране, из суседних дијалеката, па се „често употребљавају без разумевања“³³¹. Ове констатације вреде и за савремени ГП. Примери које наводим узети су из спонтаног говора информатора, од којих ни један није млађи од шездесет година, а бројност примера биће индикатор колико је, и да ли је, аналитизам из Белићевог времена устукнуо пред синтетизмом који тако снажно заплýскује ове дијалекте у наше време развијених комуникација.

310. *Генитив*. а) Најраспрострањенији, и најукорењенији, су генитиви који-ма се казују године или датуми. Они су, дакако, књижевног порекла, али су у свакодневној употреби како код мушкараца, тако и код жена: *дванаесте године* се разрати Гб, не знам *које године* бѐше Ј, не знам *које године* је бýло Т, *лансће годин* ми умрѐл старцат Т, ја сам *десѐте* рóдена О, додѐлено на Србýју *осамнаесте године* Р, баштá ми зајину *йејнаѐсте године* Сп, *седомнаѐсте* за дѐду сам дошлá П, ја сам *сѐдме године* Гп (тј. рођена сам 1907).

б) Следећи по учесталости је тип генитива једнаког са општим падежом: *почѐ од Мирка Павуновог* Ос, врша *до Бóга* Оц, здравје *од Бóга* Кр, мýће *до злá Бóга* ДП, *Бóга* ми че потклýзну државуу О, боли главá *човѐка* од њѐга М.

в) Следећи тип генитива је онај који се употребљава прилошки: набѐру се гóсти *бѐлога свѐта* Ј, наловýл *бѐлога свѐта* рýбу Т, *од милине* да глѐдаш Т, *оцýтира* га тѐо бýјем Ос (= од сутра, тј. јутрос), нѐмате ви ни *йóјма* какó је билó П, тóлко ви-сóко *од зѐми* З, лýђе ме глѐдају *са сýране* О, двојца *са сýране* ћи бýли Гп, прва улица *с дѐсне сýране* Г.

г) Формом генитива, али не увек и његовим значењем, издваја се именица *дóм*, али ово важи само за 16 тип: напýл се па дошýл *дóма* Ц, ја отидó *дóма* Гњ, мý тамњ стýгомо *дóма* Гњ, тѐшко, нејѐ ко *дóма* П, *дóма* ймамо пѐт говѐду П, несѐм билá *дóма* Гп, áде дýдемо *дóма* ДП, свý си мýжје *дóма* ДП.

311. *Датив*. Дативи са значењима намене, управљености, окренутости, *commodi*, *incommodi* и сл. већ су прилично укорењени и код најстаријег слоја становништва: ставимо *дѐшѐшу* пешкýрче Ј, дадѐмо си га *мáјки* Ј, кад појдемо *йрема кући* Ј, он си нóси *кући* Ос, мóлим се *Бóгу* Т, тý вóлиш *човѐку* да кáжеш правó О (али код истог информатора већ у следећој реченици: тý знаш штá да кáжеш *на човѐка*), и ја сам ишлá на прáтњу *дѐди* Б, штó не йдеш *шáйи* да помóгнеш Б, а *Тóшићи* све бóље

³³¹ Белић ДИЈС 335.

и боље Б (Тошка је хипокористик од Тодор), па кажем и *Храни* Б (Храна је хипокористик од Хранислав), *баби* много деца мрела ДП, ја га дадо *Смиљи* ДП, кад потресе *човеку* купује си ДП.

Други тип честог датива је окамењена форма у прилогу *кночи* (= вечерас): од ручак до *кночи* П, че си *кночи* дојдемо З и сл.

312. Акузатив. Осим правилних облика акузатива, постоје и такви који показују да је језичко осећање за овај облик још несигурно: молим си *Бога* Т, *Бога* си верујем Т, иду у *госије* Ос, идемо на *госији* редом Л, нема кој да ми дојде на *госији* М, тија *дни* идемо Оц, доле на ноге *ојданке* гумене Ј; али: чувао сам *оваца* Ос.

313. Инструментал. а) Највише је примера инструментала у којима долази до изражаја прилошка функција, или који су постали прави прилози. Такви су: *већином* поред гробје пролазе Ј, још *вечером* правимо Ос, *вечером* домаћица омести леба Ос, дојду још *вечером* В, *јуишром*, *вечером* давамо крмило на овце Ц, *вечером* дојдемо ДП, *већином* смо с рало орали М, иде *редом* по људи Ос, са шипће ргау суде *редом* Гб, овршемо га *дњу* Л, и *ночу* жњемо Оц, това *дњом* буде П, *дњом* жега, ни (ми) *ночом* жњемо Кр, и *дњом* и *ночу* жњемо ДП, прецелива сви *редом* ДП и сл.

б) Из примера: са *шипће* ргау Гб, *већином* смо с *рало* орали М и сл. закључује се да језичко осећање за инструментал још није изграђено. Односно, да су примери који се срећу у употреби унесени са стране, па се употребљавају без разумевања, што за последицу има често бркање инструменталног и социјативног значења, или инструментала и општег падежа. Такви су следећи примери:

раније се туцало (камен) *рукама* Ос, са *рукама* се туца камен Ос, ја сам све са *рукама* пенсниу стекао Ос, онј одма *шелефоном* јаве О.

Све ово потврђује Белићево мишљење да „у сваком случају, од старог инструмента остатака има, само се за неке од њих може са поузданошћу тврдити да су у употреби у свим овим дијалектима, а то су: *јуишром*, *вечером*, *крадом*, *кришом* и *редом*, остали су унесени са стране“³³².

314. Локатив. Срећу се три групе примера локатива: а) локативи-прилози карактеристични за цело подручје ГП; б) локативи-прилози карактеристично само за подручје Їб типа; в) локативи унесени из књижевног језика, и као такви се употребљавају без потпуног разумевања:

а) *јесени* кад се све стваше В, он је ошљл *јесени* Гб, једну *јесени* закољемо Оц, *јесени* сејемо пшеницу а *пролећи* јечъм М, *јесени* ткајемо Гњ, *јуише* идемо на реку В, додола се прави *лећи* Гб, *јуише* гости дојду Гб, *јуишу* се дјсам М, *зими* само седи Оц, *пролећи* сејемо овѳс М, *лећи* посадимо гра С, *зими* игранка Гњ, *пролећи* се моруза оре Гњ, *лећи* ослаби вода З, комињак се пије *зими* Т.

б) *зиме* рабѳтимо клчината Т³³³, *леће* жега Т, *зиме-леће* ја с њега Сп, *зиме* се не купем, само *леће* Сп, и *зиме* на бро без ђитку не идемо П, *леће* не седјмо, само *зиме* Гп, *зиме* буде појачка З, *зиме* иду у пашу По, од *зими* би га трјснула О, *по зими* напрѳстирам П, разѳпну кожуту на *зими* Гп, прѳстремо на *зими* цргу ДП.

³³² Белић ДИЈС 337.

³³³ И Белић помиње овакве случајеве. „Овамо долази и локатив од именице *леѳо* : *леѳе*; *пролеѳе* је образовано према облику *леѳе*, јер је његова обичнија форма, као што ће се видети, *пролеѳи*“ — ДИЈС 338.

в) све *ѿо рѣду* дошлѡ Ос, свѣ ни *ѿо имѣну* написал Л, свѣ штѡ је *на свѣѣу* Т, ѡн је имал одѣла штѡ га *на свѣѣу* нѣма Т, *у рѣду*, како речѣш Р, ја сам резикант штѡ ме *у свѣѣу* нѣма О.

Облици именица уз бројеве

315. Још је Александар Белић констатовао да су именички облици уз бројеве сачували „неке архаизме који се другде не употребљавају“³³⁴. С друге стране, како „осим у конструкцијама с бројевима исти облици иду и с прилозима *млого*, *коџа* и сл. који детерминишу по количини (...) чини се занимљивијом терминологија по којој имамо поред *обичне* још *збирну* и *избројану* множину“³³⁵. Савремени ГП, поготову њихов најархаичнији део — Iб тип, углавном су сачували архаизме које је и Белић бележио. При навођењу данашње грађе ми ћемо је упоређивати са Белиће-вом, као и са стањем у суседним говорима Лужнице и Сврљига.

316. *Облици именица I деклинационог ѿиѣа уз бројеве*. Ове именице уз бројеве и количинске прилоге имају облике са наставцима: -а (наставак старе двојине); -и, -ове (наставци старе множине) и без икаквог наставка (али се такви облици само прилошки употребљавају). Белић је забележио и неколико примера са наставком -ови (*ѿроџицу синови*, *два волови*)³³⁶. У Лужници изостају облици са -ови, -ове и без наставка, а то исто показују и сврљишки говори³³⁷.

а) Наставак -а: *два близнака* Ј, *два дѣна* Ј, *два саѣа* Ос Гб Т, *два овчара* Гб, *два брѣѣа* Р, *два-ѿири месеца* Сп, *два камика* Б, *два ногара* М, *два рѣда* М, *два класа* Ц, *два-ѿири дѣна* З, *два сѣара* З, *ѿири балѡна* Ос, *ѿири ѿразника* Гб, *ѿири месеца* Оц, *ѿири сѣна* Сп, *ѿири-чѣѿири милиѡна* Сп, *ѿири месеца* Кр, *ѿири дѣна* С, *ѿири саѣа* Ц З, *ѿири милиѡна* Т, *чѣѿири саѣа* Б, *чѣѿири дѣвера* Ц, *чѣѿири лѣба* Кр, *ѿѣѣи венѣа* Оц, *ѿешѣс дѣна* В, *ѿѣѣи сѣна* П, *ѿешѣс ѿѡѡа* П, *ѿешѣс ѡака* С, *ѿѣѣи каменѣка* Ц, *ѿѣѣи комада* В, *ѿѣс саѣа* Кр, *ѿѣс лѣба* М, *сѣдам лѣба* Гб, *сѣдом саѣа* Гњ, *сѣдом снѡѣа* М, *ѡсам коња* Кр, *дѣвеѣи дѣна* Гб, *дѣвеѣи јѣзика* М, *дѣсеѣи ѣрѣдмеѣа* Ос, *дѣсеѣи мѣѣра* Ос, *дѣсеѣи саѣа* Гп, *дѣсеѣиѣна сандука* М, *дѣсеѣи ѡглена* ДП, *дѣсеѣи ѡака* ДП, *јѣданаес саѣа* З, *дванаес саѣа* Р П, *дванаес динара* С, *ѿѣѣинаес лѣба* Гп, *ѿѣѣинаес ара* М, *ѿѣѣинаес вѣлка* Кр, *ѡсомнаес грѡѣа* М, *двѣс ѣѣиломеѣра* Т, *двѣс и два члана* М, *двѣс и дѣвеѣи дѣна* ДП, *двѣс-ѿириес чѡвѣка* П, *чѣѣириес ара* Оц, *чѣѣиерѣс мученика* По, *чѣѣириес кравајка* По, *чѣѣириес дѣна* М, *ѿѣдесѣ свѣѣа* С, *сѣѡ мѣѣра* В, *двѣѣа и двѣс дѡма* З, *ѿѣѣсѣѣо чѡвѣка* Р.

б) Наставак -и: *два дни* О, *два ѿѡѣи* Б З, *два саѣи* ДП, *ѿири ѿѡѣи* Р Сп Кр ДП, *ѿири-чѣѣири ѿѡѣи* М, *чѣѣири ѿѡѣи* О, *чѣѣири месеци* Сп, *ѡсом саѣи* М, *дѣвеѣи месеци* П, *дѣсеѣи брави* Сп, *дванаес саѣи* Ос Л, *ѿиринаес брави* Гб, *двѣс саѣи* М, *двѣс брави* Т, *ѿириес брави* С По, *чѣѣириес брави* ДП, *ѿѣдесѣ лѣѣи* ДП, *ѿѣдесѣ брави* М, *сѣдомдесѣ брави* Гп, *ѡсомдесѣ брави* М, *сѣѡ брави* Л Оц, *двѣѣа брави* Кр, *ѿѡѡа ѿѡѣи* Ц, *ѡѡѡа ѿѡѣи* Гп, *млѡго ѿѡѣи* О.

³³⁴ Белић ДИЈС 326.

³³⁵ Богдановић Алекс. 155, в. и напом. 284.

³³⁶ Белић ДИЈС 331.

³³⁷ Богдановић Бучум 58; Ћирић Лужница 68.

в) Наставак -ове: *имамо два сѝнове П, ѿрѝји волѝве О, чѝтри ѿлѝгове Ц*³³⁸.

г) Без наставка (ѿ наставак): *два-ѿри ѿѿи Гб, ѿри ѿѿи се ѿде Ц, чѝтри ѿѿи Т, сѝдом ѿѿи Гб, гоѿд ѿѿи сам се уплаѿила По и сл.*

317. *Облици именица II деκлинационог ѿѿиѿа уз бројеве*. Облици овог деκли-
национог типа имају уз бројеве наставка: -е, -и и -ѿ. По Белићу облици на -е пред-
стављају стари номинатив множине; на -и стари номинатив множине на ѿ; а они
без икаквог наставка су добивени редукцијом крајњег е или и код малог броја име-
ница ниске фреквентности³³⁹.

Најмногобројнији су, и у употреби на целом призренско-тимочком простору,
облици на -е, док се облици на -и и -ѿ срећу само у тимочко-лужничком дијалекту.
То потврђују и савремени говори Лужнице и Сврљига³⁴⁰. У данашњим ГП се срећу
сва три облика, често, како ће се из примера видети, и код истог информатора.

а) Наставак -е: *две жѝене Оц, две бачѝје С, две јеѿрве Оц, две гѝдине Сп, две сѝстре ДП, две калуђерѝе ДП, ѿри ѝерке Ј, ѿри сѿрине Гб, ѿри нѝдеље Гб, ѿри гѝдине Л, чѝтри крѝане Р, чѝтри јеѿрве Ц, чѝтри сѿране Ц, чѝтри сѿѝене ДП (= зи-
да), чѝтри гѝдине По, ѿѝи гѝдине Ос, ѿѝи ѿѿаде Оц, ѿѝѝес гѝдине Б, ѿѝѝес рукоѿ-
ѝе В, сѝдом нѝдеље Оц М С По, дѝеѝи жѝене Гб, дѝеѝи ѿѿаде Р, дванѝес врѝче М,
дванѝес руѝе Т, дванѝес гѝдине О, ѿѝѝнѝес ѿвѝе и коѝе Ј, ѝеснѝес гѝдине П Гп ДП,
дѝѝес ѿѝм врѝче Оц, ѿриѝес дѝше Гб П, чѝѿириѝес коѿѿѝе П, ѿѝдѝе гѝдине Ос, ѿѝ-
дѝе дѝше М, ѿѝдѝе и ѿѝи гѝдине П, ѝесѝ гѝдине Т, сѝдомдѝе коѿѿѝе С, сѿѝѝ ѿ
ѝѝес гѝдине Кр ПР, сѿѝѝ ѿ ѿѝмдѝе ѿѿаде Сп, некѝлко гѝдине ДП, мѝѝо гѝдине Р
Гњ Оц Ш и сл.*

б) Наставак -и: *две ѿѿади М, чѝтри-ѿѝи ѿѿади Сп, ѿѝи дѝши Оц, сѝдам дѝши
З, дѝѝѝи дѝши В С, дѝеѝи жѝени З, дванѝес дѝши Гб, дванѝес гѝдини С, ѿринѝес дѝ-
ши ДП, ѿѝѝнѝес дѝши Гњ Гп Кр, дѝѝес дѝши Ц, чѝѿириѝес дѝши Т ДП, сѿѝѝ дѝши Р,
сѿѝѝ ѿ ѿѝмдѝе дѝши ДП, дѝѝѝѝа ѿѿади Б ДП, ѿѝѝѝѝѝ ѿѿади Т, ѿсамѝѝѝ ѿѿади
ДП, коѿко дѝши Гп З, коѿд гѝдини Кр, мѝѝо дѝши Т и сл.*

в) ѿ наставак: *јѝднѝ гѝдин Гб Кр, ѿри гѝдин Ос, ѿѝи сѿѝѝѝѝѝ*³⁴¹ Т Р Сп, *дѝѝѝи гѝ-
дин Гб, дѝеѝи дѝи ДП, дванѝес дѝи ДП, дванѝес гѝдин С, дѝѝѝнѝес гѝдин По, дѝѝѝ и
јѝднѝ гѝдин ДП, дѝѝес и дѝѝ гѝдин Сп, дѝеѝѝѝѝѝ гѝдин Г, некѝлко гѝдин М.*

³³⁸ И ови наши примери потврђују исправну констатацију Белићеву „да се употреба плурала уз
све бројеве развила пре него што се генералисао наставак *ове* — *ови* у множ. у извесних именица и
сачувала у њима у овим случајевима до данас. То још једном говори у корист архаичности облика уз
бројеве“ — ДИЈС 330.

³³⁹ Белић ДИЈС 326–328.

³⁴⁰ „Док је Белић за облик на и записао: *ѿѿади, књижици, ѿари, зѝбници, гѝдини, дѝши* — у
данашњем говору Лужнице само се последњи пример употребљава у том облику“. — „За облик без
икаквог наставка Белић је навео примере: *душ, сѿѝѝѝѝѝ и гѝдин* — савремено стање лужничког говора
потврђује велику фреквенцију употребе примера *сѿѝѝѝѝѝ*; *годин* изгледа само уз редне бројеве, а *душ*
никако“ — Тирић Лужница 69. — „... нисмо могли чути облике *жѝени* и *жѝен* (...). Ми облике: *душ, две*
души, осом души нисмо чули, а чули смо осом *душе, петнаес душе* (...). Код именица хиљада ствар је
нешто дручија. Она се употрељава само уз број један, иначе је њен облик *ѿѿадо*, после чега се
облицима: две *ѿѿади*, пет *ѿѿади*, сто *ѿѿади* уклапа у широк број конструкција какве граде именице
средњег рода уз бројеве (...). Мислимо да би (облицима две *годин*, деведесет *годин* — Јб. Њ.) требало
придружити и именицу *сѿѝѝѝѝѝѝѝ*, која је такође са јаком фреквенцијом и понаша се као година: пет
сѿѝѝѝѝѝѝѝ динара, две *сѿѝѝѝѝѝѝѝ* гѝста, *ѿѝѝѝѝѝѝѝѝѝѝ* ѝѝѝа овѝс“ — Богдановић Бучум 59.

³⁴¹ Реметић мисли да је *сѿѝѝѝѝѝѝѝ* „траг старине, тј. Г мн. на -ѿ“ — в. Реметић Призрен 464.

У поређењу са ГП у говору Лужнице изостају примери под ^{a347}; у говорима Сврљига примери под ^{z348}. Код Белића, такође, нема збирних облика уз бројеве³⁴⁹.

Неке семантичке и обличке њојаве код именица I деklinационог штића

320. Именице *хлеб* и *сир* у зони II имају у номинативу и општем падежу паралелне ликове: *лѣб* и *лѣба*; *сѣр* и *сѣра*. Именица *сир* у појединим местима зоне I има лик *сѣрење*, у појединим *сѣриње* (карта 8).

Нема синтагми типа *бели лука*, већ је увек: *лук*, *бели лук*, *зелѣни лук* (прази лук), *црвѣни лук* (црни лук), и тако на целом простору³⁵⁰.

321. Од именице гост правилна множина је *госѣи* Ос В Гб Л М; збирна именица је *госје*, и она је скоро увек средњег рода: *голѣмо гсје* П, *мало гсје* П, *једно гсје* искача, *једно улази* П, *госјеија* од суде редом *налѣзла* П, са праве *госјеиша* Гњ и сл. Ипак, понекад се ова именица схвата као да је мушког рода: *овија гсје* одѣк су ти 3 (= ови гости одакле су ти).

322. Од именице човек суплетивни множински ликови су: *људи*, *љуђи*, *љуђе*. Ова именица има и „правилну“ множину *човѣци*. Ова форма је бележена у неколико места I^б типа (карта 27)³⁵¹.

323. Од именица које припадају овом деklinационом типу поменућемо облички или семантички интересантне збирне или плуралске ликове:

а) од *јуѣи-јуѣишѣи*: већном *ѣо јуѣишѣи* се збирају Ос;

б) од *камен-камење*, али је од *камик-камање* (карта 2);

в) од *дрво* збирни облици су: *дрва*, *дрва* и *дрвендор*. Овако је и од *железо* добијено *железор*. *Дрвендор* и *железор* могу да значе и предмете од дрвета или железа.

г) Обични су плуралски облици од именица које значе млада жива бића: *другарчићи*, *магарчићи*, *јаганчићи*, *пѣличичи*, *пѣичичи* и сл. Њима подобни су и деминутиви именица са друкчијом семантичком садржином: *кравјичи* По Т (погачице), *посѣиљичи* Ц (пеленице), *рукавчићи* З, *орѣшчићи* Т, *класићи* Ј, *кожѣчићи* Ј и сл.

324. Један број именица из групе *pluralia tantum* се ликом укључује у овај тип: неки *бисѣи сѣиари* Ј, *шѣрзѣишѣи нѣжици* П, *бели ѣоклади* Гб, *мѣсни ѣоклади* Гб, *грѣбенци* Ц, *брашњѣни нѣчи* З, *ѣѣиучи* Ц, *чорѣици* бели Гп ПР.

325. Један број именица је променом рода пришао овом деklinационом типу: *бѣици* ДП (колевке), *власѣи не насѣоју* да се црква чува П, *голѣми грнци* М, потраже се позивом *зѣици* П (званице), несмо упантили *друђи зѣр* П, *убав мѣз*, а нече да га једу В (в. и т. 282).

³⁴⁷ Тирић Лужница 69–70.

³⁴⁸ Богдановић Бучум 59.

³⁴⁹ Белић ДИЈС 333–334.

³⁵⁰ Познато је да су у појединим говорима ове три именице уопштиле партитивни лик *леба*, *лука*, *сира* — в. Богдановић Алекс. 143; Реметић Призрен 474; Реметић Шумадија 237; Симић Левац 222–223; АП–БМ Ресава 331.

³⁵¹ Форма *човѣци* је присутна и у Црној Трави и Власини — Вукадиновић ГЦТВ 130. У Лужници је *људи* и *љуђи* — Тирић Лужница 59. У говорима Сврљига је *људи*, *љуђи* и *љуђе* — Богдановић Бучум 60.

326. Поједине именице из групе градивних именица овде се употребљавају у множини, што је каткад могуће и у стандардном језику: чували су се *баруџи* у Калето Гњ, *снегове* су били големџ Т. Овде се могу прикључити и идентични примери из других деклинационих типова: кад се почну печу *ређије* Гњ, каква *млекá* му нејé донéла ДП, *морúзе* изостáле Сп и сл.

Неке семантичке и обличке појаве код именица II деклинационог типа

327. На првом месту ваља поменути велики број именица саграђених суфиксом *-(и)ка*³⁵²: *бабичка* Б П, *болка* Ос, *вришáчка* Кр, *глави́чка* Ј, *гру́чка* Р, *де́дичка* Б, *дрéмка* П, *дру́шка* Т, *кайи́јичка* М, *коли́ика* Ј, *койáчка* Кр, *кошу́љка* Ј, *коми́шка* С, *майи́чка* Ј (мотичица), *мрéчка* Гб, *йреду́љка* Б, *рабу́шка* З (рабош), *рого́шка* Ј, *умира́чка* Сп, *ча́шка* Гб, *ша́шка* О. На овом принципу су настали различити ликови за поједине делове женске одеће или покућства: *йрегáча* Ј, *йреси́илка* Т Ц, *о́йрeшка* П (у Лужници *о́йрегáча*)³⁵³; *коби́лка* Ц, *обра́мка* Ос (у Лужници *ками́лка* и *могари́ца*)³⁵⁴.

328. И овај деклинациони тип је обogaћен именицама које су у њега прешле променом рода: *зау́шка* Ц, *звóна* Гб Гњ Ос, *койи́иша* В Т, *на́ковања* Т (наковањ), *йáзука* М, *йазува́рка* Гп, *йóсла* Гб, *родá* Ц (род), *рòднина* П (рођак), *си́уяáља* М Сп (стопало), *йáлога* Ц (талог). Додајмо овде и *кобу́ра* М, *клобу́р* Т (суд у коме се држи брус са водом приликом косидбе — у Лужници *йу́йулица*)³⁵⁵.

329. Од именица које се завршавају на сугласник посебном судбином издвајају се именице *ма́йер*, *ќйер* и *вeчер*.

а) Прва именица се јавља у три лика: *ма́(ј)ћа*, *ма́йер* и *ма́йи*, од којих прва два лика и са множином: *ма́јка* Ј; *ма́јћа* Ц Сп З Гп Т; *ма́ћа* О; *ма́йер* С О Ц Ј М П Ц; кад бóде врéме *ма́йере* ни óкају Ос, нáше *ма́јће* су се мучиле З; *ма́йи* Ц Ос Т.

б) Именица *ќйер* јавља се у ликовима *ќйерка*–*чeрка* (зоне II–I).

в) Именица *вeчер* је најфреквентнија у женском роду: *јeдну́ вeчер* М, *срeгња вeчер* Ц, на *Бáдњу вeчер* Ј, *Бéгња вeчер* Кр, тáта казá *вeчери́у* З, *вeчери́иу* дојдóше Т (овако се чланују и: *ночи́иу* Б, *јесeни́у* З, *йролеи́иу* Б; па и *дани́у* Сп). У мушком роду ова се именица среће само у склопу назива верског празника: на *Бáдњи вeчер* ДП, *Бéгњи вeчер* Гп. У средњем роду може се срести једино у поздраву: *Добро вeчер!* Оц.

330. Неке туђице прелазе из мушког рода у женски: *áйса* Р, *ари́икла* О, *би́и́кла* М Сп, *муш́и́икла* Оц. За такве случајеве Душан Јовић вели: „Секвенца *-кл* на крају речи није у природи овог дијалекта па се променом рода решио један фонетски проблем“³⁵⁶.

331. Збирним именицама се осећају, и тако употребљавају, именице попут: *млади́ја* не при́зна ни́нег Гб, за даньшњу *мáдеж* Т, на *муш́и́ину́* трéбе шкóла, а на *жени́и́ину́* не трéбе Б, дава́л сам си на *роду́* Сп, *чeљад* му се потика́ла М. Али

³⁵² „За деривацију су значајни шира употреба у неким случајевима наставка с елементом *к* (*чашка*, дем. *воденичка*, а не *-ичица* — П. Ивић Дијалект. 114.

³⁵³ Ћирић Лужница 148.

³⁵⁴ Ћирић н. д. 146.

³⁵⁵ Ћирић н. д. 160.

³⁵⁶ Јовић Трстеник 159.

када се жели истаћи ироничан став према ономе што значе, употребиће се и у множинском лику: сѣг *госѣ́де* седе́ до́м Ос (а не раде у пољу, како баба жели).

332. Поједине именице из групе *pluralia tantum* употребљавају се у сингуларском лику: по́сле *с ви́лу* претри́само В, па ју поравна́мо *с гребу́љу* Гб, зна́м у но́вину да чита́м ДП, мла́да неве́ста у че́зу ПР, на ве́ригу Оц. Појава није доследна, јер се срећу и примери правилне употребе ових именица: у котле́нце па на ве́риге Ј, нату́рамо у ја́сла Ј, ја́вил у но́вине Гњ.

333. Облицима множине означавају се: а) делови тела: *гру́ди, о́чи, ра́мена, сла́бине* (али: до́би на *џлу́ће* Б, вода́ се по́јави у *џлу́ће* Б); б) делови одеће и покућства: *бревене́ци, џанџи́алоне, чеши́ре, нѣчви*; в) поједине тканине: *кла́шње, џрџене́це* Т ДП; г) поједини празници: *Бла́говесџи, Води́це, Младене́ци* и сл.

Неке семантичке и обличке појаве код именица III и IV деklinационог џиџа

334. Именице којима се означавају млада бића попут: *дево́јче, ја́ре, сироче́* и сл. имају множинске облике: *девојчеџи́ја* М, *јареџи́на* Л, *сироче́џа* Гб. Међутим, у појединим местима оне се понашају у општем падежу као именице женског рода: да ви́дим *девојчеџи́ју* М, ја́ сас *девојчеџи́јуџу* ди́сам М, да пу́шта *јареџи́ну* Л, има́м ше́с *сироче́џу* Гб. Овамо иде и пример: има́ју *џсе́џу* Л.

335. Именице *џме* и *јуџе* граде множинске облике на два начина: џма *џмеџи́ја* вџзды́дџ П, *џмеџи́на* разна посто́је По; *јуџа* напра́вимо од жи́то Ос, напра́вимо *јуџеџи́на* В Ц.

336. Именица *до́ба* јавља се у два лика: ста́ро до́ба Р В; у моје́ до́бо Ј Ос. Именица *коле́да* јавља се, такође, у два лика: сѣг не сме́ју да иду́ у *коле́ду* Т (: *коле́да*); иду́ у *коле́до* Ц (: *коле́до*). Именица *ра́мо* јавља се само у овом лику: преко *ра́мо* Ц, ржњо́ве на *ра́мо* Гп, дете́ на *ра́мо* Ос, на *ра́мо* ту́ре и но́се М П Т.

ЗАМЕНИЦЕ

Личне заменице

337. Личне заменице разликују следеће облике: номинатив, општи падеж и датив. Општи падеж и датив имају акценатске и енклитичке облике. Акценатски облици се јављају и у редукованој форми (без крајњег вокала). Редуковани облици су чешћи од нередукованих, као што су неакцентовани чешћи од акцентованих. Поједини номинативни ликови понеких заменица се не срећу у стандардном језику.

Табеларно представљен систем личних заменица у ГП изгледа овако:

једнина	Н	ја́	џи́	о́н, оно́	о́на
	ОП	ме́н(е); ме	џе́б(е); џе	ње́с(а); га	њу́; ју, у, џу
	Д	ме́н(е); ми	џе́б(е); џи	њему; му	њој; вој
множина	Н	ми; ни (ни́је, ми́је)	ви́	о́ни, о́на, о́не	
	ОП	на́с; ни	ва́с; ви	њи́; ји, и, џи	
	Д	на́м; ни	ва́м; ви	њы́м; им	

Као што се види, општи падеж и датив код заменица првог и другог лица јединине разликују се само у енклитичким формама. Пуни облици су им идентични, али се, наравно, разликују по синтаксичким функцијама.

338. Облици заменице првог лица јединине су: ном. *ја*; ОП *мене, мѐн, ми*; дат. *мене, мѐн, ми*.

Ја се среће на целом простору и примери нису потребни.

Општи падеж:

мене: *мене* маћи њтепа Ос, баба *мене* дарује Ј, људи до *мене* продају Ј, приђе код *мене* једна госпођа Ј, мило и за *мене* Т, ни се она с *мене* (посвађала), ни ја с њу Т, муж ми је помлад од *мене* О, све у *мене* дошле Сп, тој за *мене* ништа не значи Б, она је њо *мене* (се родила) П, стара како *мене* З, на *мене* свађи наицјује ДП и сл.

мѐн: једн се љсп у *мѐн* Р, две жѐне љред *мѐн* њма да мѐљу М, сѐдни до *мѐн* па си вреви (разговарај) с *мѐн* Ц, она би с *мѐн* продумала Ц, од *мѐн* понема луд О, на *мѐн* је смок нападал О, љред *мѐн* што је билó не знам О, ја љо *мѐн* си знам О (тј. по себи судим), тува и *мѐн* чуваћи По, *мѐн* оженѝше у деветнаѝсту годин По, *мѐн* и се-стру ми башта ѝжени Б, ѝсто и за *мѐн* тека Б, ни он знаѝ *мѐн*, ни ја њѝг П, она како *мѐн* сува П, и он *мѐн* заволѝл Гп и сл.

ме: она ме са сѝто овѝја Ј, испрати ме до аутобуску станицу Ј, мрзи ме да ѝдем Ос, кабаћи ме В, нѝкња ме питува Гб, окаше ме па ме питуваше Гб, што ме брѝга М, стра ме О, волѝ ме Т и сл.

Јављају се и форме *ме* у ситуацијама у којима бисмо очекивали дативску енклитику: мило ме Ј, мило ме за унѝче В, жал си ме за маѝер Б и сл.

Датив:

мене: *мене* се не допада то Кр, *мене* невеста најбоље черапе дала Ј, ѝдете код баѝу, *мене* нѝма мѝжат туа З (мени није муж код куће), *мене* неје бил лóш М, *мене* ѝтѝну прѝсти О, *мене* гумено (стопало) не трѝбе О, *мене* је Гѝспод помогнул О, *мене* узѝше каницуту ПР, *мене* се не ѝде ДП, и *мене* си сукно скроји ДП, *мене* трѝбу двѝста цака ДП, *мене* ѝме Росанда П и сл.

мѐн: разделе у тепсију *мѐн*, теб, онóму В, стѝри ји и *мѐн* ји тури наѝгушу Л (скиде са себе и мени их стави), *мѐн* не ѝде у главу тој Ц, *мѐн* се чѝни Ц, *мѐн* се не допада Кр, *мѐн* заклаше краву Сп, када че *мѐн* да дадѝш Гњ, ма *мѐн* си организам пѝтпуно здрав Г, *мѐн* је сѝн студирал ПР, девер грѝје реѝију а *мѐн* грѝци три уз ог-њѝште М и сл.

ми: дума ми свашта Гб, овóј што ми је оставѝл М, даде ми Бóг дечѝца Сп, не-мóј да ми казујѝш Р, млóго ми је лѝпо билó Ј, билó ми је бóље тѝг Ц, не бѝ ми добрó По, по ми згѝдно с тојашку ПР, да ми је да се изгѝбим ДП, да ми ѝтну В, старц ми је умрѝл Т, теше ми отсечѝ главу Р, Бóга ми О, две ми ѝчи О, сѝн ми је у рѝдник радѝл, и мѝж ми Ј, брат ми се Пејча зове В, на зѝлву ми на снаѝту брат С (брат снахе моје заове), бегај, браѝи ми, у потóкат Гњ, ајде, браѝи ми, да ѝдемо Гњ, немóј, браѝи ми, мóлим те Гњ.

339. У вези са наведеним облицима потребно је дати следеће напомене:

а) облик *мѐн* Белић објашњава редукцијом крајњег вокала облика *мене*³⁵⁷, али не инсистира на томе под којим условима се употребљава једна, а под којим

³⁵⁷ Белић ДИЈС 400.

друга форма. Обе се срећу и у Лужници и у Сврљигу. Недељко Богдановић полази од тога да се „употреба једних или других (форми) може често везати за употребу појединих предлога — артикулационо више или мање прилагодивих: *од мене; с мѣн, уз мѣн*“³⁵⁸. За лужнички говор је изнета претпоставка да би „можда решење лежало у реченичком акценту (с обзиром на то да је и једна и друга форма акценатска) како то потврђују примери: *ѡѣб пारे не трѣбу, мѣне трѣбу паре*“³⁵⁹. Чини се да истина лежи и у једној и у другој хипотези;

б) код дативске енклитике *ми* нарочито је честа функција посесивности (*сѡн ми, мѡж ми, брѡи ми* и сл.), поред других функција, као што су: намена (свѣ *ми* накупуваше, дѡма *ми* свѡшта), стања (по *ми* згѡдно с тојѡшку), заклетве (двѣ *ми* ѡчи, Бѡга *ми*), *incommodi* (стѡрц *ми* је умрел) и сл.

340. Облици заменице другог лица јединине су: ном. *ѡи*; ОП *ѡѣбе, ѡѣб, ѡе*; датив *ѡѣбе, ѡѣб, ѡи*.

Номинатив *ѡи* се среће на целом простору и примери нису потребни.

Општи падеж:

ѡѣбе: тѡј важи и за *ѡѣбе* Л, двѡ стѡрца стѡри како *ѡѣбе* З, овѡј за нас, овѡј за *ѡѣбе* М, *ѡри ѡѣбе* ли додѡше Гб, до *ѡѣбе* ми нејѣ стѡло Оц, с *ѡѣбе* нѣма рѣч да продѡмам Т и сл.

ѡѣб: на *ѡѣб* се наљутѡ П, с *ѡѣб* ли се видѡмо Б, од *ѡѣб* се не мѡж живѡ Кр, дѡјде при мѣн, *ѡри ѡѣб* П, онѡ *ѡѡ ѡѣб* ли је Сп (да ли је млађѡ од тебе), с *ѡѣб* сам се скарѡла О и сл.

ѡе: немѡј *ѡе* вѡдим В, немѡј *ѡе* удѡрим В, нѣма кѡј да *ѡе* послуша Гб, чу *ѡе* мѡлим М, ниѡи *ѡе* не смѡтра за црвѡву сливу С, отрѡло *ѡе* дабѡгдаде Ц, нѡ *ѡе* кѡ рамо да дѡјдеш ДП (ми те терамо, зовемо да дођеш), зачѡс *ѡе* очѡсте ако нѣч ѡѡцѡи Р и сл.

Датив:

ѡѣбе: бѡбо, овѡј сам *ѡѣбе* купѡл О, ма *ѡѣбе* га дѡдо Ц, *ѡѣбе* ѡма кѡј да дѡјде М, *ѡѣбе* ли одуѡше кѡбѡлу Сп.

ѡѣб: раздѣле у тепсѡју мѣн, *ѡѣб*, онѡму В, *ѡѣб* се пѡде парѡ овѡј гѡдин Кр, прѡ ѡѡм да завѣрим (оверим легитимације) пѡсле *ѡѣб* Гњ, свѣ штѡ је нѡјдобро *ѡѣб* купѡје Б, мѣн умрѣ баштѡ, а *ѡѣб* мѡти ПР.

ѡи: алѡл *ѡи* вѣра Ј, кѡкѡ да *ѡи* кѡжем Ос, па *ѡи* рѣкне свѡшта Гб, на нѡс *ѡи* излѣзло Ц, кѡквѡ да ѡма ѡн *ѡи* ѡзне Т, рѡће би *ѡи* изѣло О, и Бѡга *ѡи*, свѣ ни платѡше до парѡ Сп, волѡ *ѡи* ѡѡше Гњ, не мѡгу *ѡи* отвѡрим ПР и сл.

341. Облици заменица трећег лица јединине за мушки и средњи род су: ном. *ѡн, онѡ*; ОП *њѣга, њѣг, га*; датив: *њѣму, му*.

За номинатив примери нису потребни.

³⁵⁸ Богдановић Бучум 66.

³⁵⁹ Ђирић Лужница 71.

Општи падеж:

њега: тройца *окол њега* Ос, пржило се *сас њега* Ј, кој знаје чија су олова била у *њега* В, сабљу само влачи *џо њега* Л, ја се до близо *до њега* Ц, не мож да минеш *џо-кре њега* Ц, од *њега* неје имало поиграорац Т, не могу ни себе, а не ли *њега* да перем О, који падне друђијат *џреко њега* Г, *њега* смо поштували ПР, ја *њега* најволим Гп и сл.

њег: ни ја знам *њег*, ни он мѣн П, *њег* тој ентѣресуе По, од *њег* је се вачал огањ О, она си дооди *џри њег* Ц, да отиђем код *њег* К, једн седи с *њег* М, на *њег* сам љу-та М, *њег* извлѣкоше Гб, *џду џри њег* Гб, на *њег* тури Ос и сл.

га: после *га* подигне Ј, зорле *га* накарáli Ос, могъл би *га* узне В, па *га* вануло под руку Л, вануло *га* тифус Гб, кој *га* види Ц, да *га* белѣжи Сп, доклѣ *га* разработи-мо Б, заволѣла сам *га* Кр, тѣгај *га* бише (тукоше) Бугарѣто Гп и сл.

Датив:

њему: *њему* је помогнула тај баба Ц, *њему* си мило за њу Гп, она *њему* надума свашта М, ти, Буде, тамо *њему*, ништа не разумиш Гњ, они *њему* однесу колач П, *њему* се тој дешава чѣсто Оц и сл.

му: прво му дарујемо кошуљку Ј, дошъл му дѣн Ос, зрно му крупно В, помагá му та стриже јаганти Л, не смѣјеш да му заповѣдаш Гб, беоше му заробили коњи Л, набави колко му трѣбе Т, турим му малко солчицу Б, одузоче му петнаес рала зѣм-њу Кр, ја си му носим вечеру Гп, каква млекá му неје донѣла ДП и сл.

342. И код дативске енклитике му поред функције намене, *commodi, incommodi* и сл., какве се лако препознају у горњим примерима, присутна је и посесивна функција. Такви су следећи примери: *син* му остáл у Немачко М, *мајћа* му, *башиџа* му *џду* у град П, *браџи* му че џде Гп, *башиџа* му че џде ДП, олечила му *синáџога* Т.

343. Облици заменице трећег лица јединине за женски род су: ном. *она*; ОП *њу*, *ју*, у, *џу*; датив *њој*, *вој*.

за номинатив потврде нису потребне.

Општи падеж:

њу: карабит у *њу* гори Ј, за хотѣк је кад *џо њу* џде Ос, нек цркне за *њу* Ос, од *њу* се тој тражи М, ни ја с *њу* се несѣм скарала Т, берија (лош глас) ишла *џо њу* ПР, од *њу* сам чула ДП и сл.

ју: па *ју* турим на *џо* Ј, са *ју* не мож поглѣдаш Ос, ене *ју* сабљана Л, ја *ју* знам М, доведоше *ју* С, он *ју* дарује Ц, однесе *ју* Т, не мож да *ју* спасимо Сп, зовемо *ју* за-валена недела Р, стрá *ју* З, бѣш *ју* толко не познавам ПР и сл.

у: па кад у стигне куче па *ју* ваљало, па у цепило З, етѣ како у праве Ос, нече да у једу Ос, оправише у В, ене у горе Гб, сѣг у млого има М, воде у нá воду С, ја видим да у нема Т, тѣ у Вѣрка Сп, воде у да у сваћи види По, врљи у зад врата З, тиће у боли З (тек је заболи) и сл.

џу: ако *џу* башта дава По, и сѣг *џу* пантим Б, на два спрата *џу* напрајите Б, она *џу* дала на другу Б, са *џу* зову викендица Гњ, тиће *џу* одврну Р, Градѣшница *џу* зове-мо Г, само *џу* исипу Гп, море мани *џу* Гп, там *џу* правили ногуту ПР, влачили *џу* ПР, откарáше *џу* Кр, узнем *џу* ДП.

Како се из наведених примера за *џу* види, они ни у једном месту где су забе-лежени нису једини, већ су алтернативни са (*ј*)у (карта 30).

Датив:

њој: та́та кúпи пр́во *њој* маши́ну Б, *њој* му́ж за́ђину у партиза́не Гп, *њој* не́је до смеја́ње М, *њој* да́домо две њ́йве ДП.

вој: а ја *вој* ка́жем Ј, сино́ч носí па *вој* врну́ В, па *вој* рече́ Л, ма́ти си *вој* думá-ла Гб, да́де *вој* пару́ М, да́де *вој* да́р Ц, ја *вој* ка́жем Т, мо́раш да *вој* усво́јуеш како́ рече́ Б, не́е *вој* íме тека́ П, да *вој* ўзне́мо сви́єте ПР, че *вој* изва́димо две́те о́чи Гп, догово́ри́мо се да *вој* да́вамо ДП и сл.

344. И код дативске енклитике *вој* поред функција намене, управљености, *commodi*, *incommodi* и сл. присутна је и посесивна функција: *му́ж вој* у партиза́ни би́л Г, *једџн вој сýн* умре́л Ј, *То́дор вој* се до́бро ўчи Б, *уну́че вој* оди че́рку Б, *коренџи вој* црве́н Пр и сл.

345. Заменица *оно́* употребљава се и као речца, а тако је и у неким суседним говорима³⁶⁰. Тако је у примерима: *оно́* се по́виш сто́ка чу́ва В, *оно́* не́је са́мо мо́јат (муж) го́ре З, е па *оно́* како́ чемо́ Т, кад погле́даш *оно́* не́је до́бро ни за једно́га О, *оно́* те једе́ му́ка од све́ стране О, *оно́* íма — íма, али га ово́ј чу́до не́ма ни́где М, е па *оно́* да не́је закаса́л Оц и сл.

346. Облици заменице првог лица множине су: ном. *ми*, *мије*, *ни*, *није*; ОП *нас*, *ни*; датив *нам*, *ни*.

Облик *ми́* се среће на целом простору. У зони II и I^a типу он је једини у употреби. У I^b типу фреквенција облика *ни́* и *није* повећава се како се приближавамо селима са бугарском мањином. Облик *мије* је забележен само једном³⁶¹ (карта 31).

Потврде за *ми* нису потребне.

мије: до́ле на́прави ку́ћу, а не те́ (хте́де) овде́ куде́ смо *мије* Б.

није: а *није*, дево́јће, пред њí се наредимо П, о́вце блају́ а *није* појемо́ П, *није* оста́домо три́ П, *није* смо стану́ли пензионéри П, това́ коéто смо кута́ли (крили) *није* Гп.

ни: *ни́* смо се тека́ жени́ле П, такво́ смо *ни́* носíле П, *ни́* вѣздџн појемо́ П, *ни́* њим ко́памо Г, *ни́* смо тека́ на високо́ (имали ку́ћу) ПР, *ни́* смо овде́ Шо́пове Кр, сви́ ку́тају че ку́тамо и *ни́* Кр, кад онí бла́же и *ни́* че бла́жимо Гп, и *ни́* ђи трпи́мо ДП, *ни́* смо са поста́ли ђаво́ље ДП.

³⁶⁰ Ћирић Лужница 72; Богдановић Алекс. 227.

³⁶¹ Белић осим облика бележи још и *миј* и *мија*, али каже да су облици *мије*, *мија*, *миј* „спорадички“ и донесени са стране, а припадају „у главном, пиротском крају и лужничкоме поддијалекту“ — ДИЈС 401–402. У данашњем говору Лужнице срећу се облици *ни* и *није*, такође у селима у суседству са селима бугарске националне мањине — Ћирић Лужница 71. У данашњим сврљишким говорима ових ликова нема; ту је само *ми* — Богдановић Бучум 66–67.

Општи падеж:

нас: долазе код *нас* Ј, њим слеђује, на *нас* не слеђује В, у *нас* млого додѣк В, на *нас* си се метну́ли на́ши синове О, еј овде *позади нас* Сп, два́пути *нас* владају Бугаре́ти З, има́ше пото́к *зади нас* З, а *преди нас* како је било ДП, шегу́ју се с *нас* ДП и сл.

ни: како *ни* је Не́мац држа́л Гб, што́ *ни* чо́веков гле́да С, стра́ *ни* од њи́ Гњ, не-ко́ј *ни* о́тужи да чу́вамо партиза́ни Гњ, че *ни* пострѣ́љу Р, рани́ли су *ни* до́бро Р, Бу́гаре су *ни* би́ли ПР, кад *ни* за́вати ћи́ша но́чу П, три́пут су *ни* влада́ли Бугаре́ти Т, виде́ *ни*, а ми́ ње́га несмо́ Ј и сл.

Једном је забележена енклитика *не*: сви́ *не* по имену написа́л Л (= све нас по имену поменуо у писму). Ова енклитика није у духу ни тимочно-лужничког, ни сврљашко-заплањског дијалекта. Она је овде усамљени нанос из јужноморавске зоне.

Датив:

нам: *нам* сла́ма тре́бе Сп, оні́ *нам* реко́ше Гб.

ни: ма́јка *ни* даде́ ону́ј пога́чку Ј, раскла́цују *ни* о́гањ Ос, доди́ли *ни* љу́ћи В, оні́ *ни* да́вају од ме́дат Гб, несу́ *ни* плача́ли Оц, и го́динете ло́ше *ни* стану́ше Ц, ме-тѣм да *ни* је уба́вшко Б, ку́тамо да *ни* не у́зну жице́то Гњ, свѣ́ре *ни* се П (чуде нам се), сопштева́ше *ни* да се исеља́вамо З, оні́ *ни* на́дницу рачу́нају Г и сл.

347. И код дативске енклитике *ни* поред других дативских функција присутна је и посесивна: деца́џа *ни* ви́ку та́м Ц (наша деца плачу тамо), вода́џа *ни* добра́ О, ма́јџа *ни* бе́ше уба́ва жена́ Б, то́ је баши́џа *ни* грешева́л што... Б, бра́џи *ни* се ди́г-неше Гњ, чиче́ве *ни* прешли́ та́мо ДП и сл.

348. Облици заменице другог лица множине су: ном. *ви*; ОП *вас*, *ви*; датив *ва́м*, *ви*³⁶².

Потврде за номинатив нису потребне.

Општи падеж:

вас: док до́јде од *вас* до *нас* оно́ не вре́ди ни́шта Оц, ни́кој не́ма да се ста́ви с *вас* Б, *при вас* не́ма зи́ма Сп, ја́ мо́же *вас* да напа́дам с това́ ДП и сл.

ви: чу *ви* мо́лим да ме почѣ́кате М, ја́ да *ви* ра́ним С, зна́м да *ви* но́ђе болу́ П, ара́м да *ви* је једе́ње М, сра́м *ви* би́ло Ц и сл.

Једном је, али у сасвим нетипичном изразу учтивости, забележена и форма *ве*: изво́лвѣше П³⁶³.

Датив:

ва́м: ја́ да *ви* пону́дим, а ви́ ако не́чете *ва́м* је грѣ́ј на ши́ју О.

³⁶² Белић наводи и форме *вије* и *вија* — ДИЈС 404. И савремени говор Лужнице зна за форму *вије* „у неколико места (...) која су на додирима црнотравских села“ — Тирић Лужница 72. За црнотравски говор Владимир Стевановић каже: „У номинативу множине поред *ви* у употреби је често и облик *вије*“ — Стевановић Црна Трава 195. Идентично стање потврђује и Вилотије Вукадиновић — ГЦТВ 149. Савремени говори Сврљига не знају за форму *вије* — Богдановић Бучум 67.

³⁶³ Белић енклитике *не* и *ве* бележи у јужноморавској зони — ДИЈС 402–403; Недељко Богдановић их потврђује у Алексиначком Поморављу — Богдановић Алекс. 163–164.

ви: што сам будала па *ви* славу ја славим М, ја чу *ви* донесем једёње Ц, има *ви* запечате кућу Б, кој *ви* каза З, чёк и то да *ви* кажем Гп, речёте: таја бабичка *ви* се по-здрави ДП и сл.

349. Облици заменице трећег лица множине су: ном. *они́, онé, она́*; ОП *њи́, ји́, и́, ђи́*; датив *њим, им*.

Објаснивши постанак енклитика *ги, гу* аналошким угледањем на стање у јединини (према *њега-га* образовало се и код *њи(х)-ги(х), њу-гу*), Белић истиче да се форме *ђи-ђу* употребљавају само у тимочко-лужничкоме дијалекту, због познате палатализације велара *г* пред вокалом *и* (*ги > ђи*), према коме је и *гу* прешло у *ђу*³⁶⁴. Ове енклитике се данас срећу само у I^б типу. У Лужници оне долазе само у три погранична села³⁶⁵; у сврљишким говорима се не срећу никако³⁶⁶; северније, на простору између Књажевца и Зајечара се, такође, не јављају³⁶⁷. Лужније од Лужнице у употреби су само форме *ги-гу*³⁶⁸. Испада тако да је употреба енклитика *ђи-ђу* првенствено особина говора околине Пирота, односно нашег I^б типа. У говору бугарске мањине димитровградског краја срећу се обе форме, мада чешће *ђу* него *ђи*³⁶⁹.

Примери за номинатив нису потребни.

Општи падеж:

њи́: бацам на *њи́* жито Ј, па си идемо с *њи́* Гб, за *њи́* ме стра́ М, *и́рекај* *њи́* че помину и они́ М, *њи́* са́димо про́лети М, плиска во́ду у *њи́* Ц, на *њи́* све си́нуло Т, стра́ ни од *њи́* Гњ, *и́реди* *њи́* се наредимо П, *њи́* не интересуе то П, ми́ну *и́реко* *њи́* З, неkwó излэ́зло па а *и́ред* *њи́*, а *зад* *њи́* Кр, ја *њи́* обу́ Гп, ка погледа́мо — *ме́ци* *њи́* зми-ја́ ДП и сл.

ји́: појевтино *ји́* продајем Ј, уда́рамо *ји́* да су здра́ва Л, несѣм *ји́* бројила́ Л, отка-ра́ли *ји́* и избíли *ји́* С, иљада́рку сам *ји́* плати́л Сп, ми́ смо *ји́* зова́ли коли́бе З и сл.

и́: ја сам *и́* питува́о Ос, кудé че *и́* премѹзујемо В, салетéли *и́* озго́ре Гб, кмéт узé па и на́кара па *и́* за́твори у јед́н по́друм Гб, сачека́мо *и́* та́мо Оц, беоше *и́* отру́ли С, са шѹму и рани́мо Ц, не мо́ж да *и́* на́јду Б, ми́ло *и́* за ме́не Т, цéл Пи́рот *и́* (Свете вране) сла́ви Р, на брашнéни нѣ́чви *и́* (хлебове) остави́ла З, они́ *и́* глéдају Г и сл.

ђи́: ми́ *ђи́* ка́жемо трго́не По, ти́ *ђи́* те́рај Б, закопа́л *ђи́* негдé Б, ко́ *ђи́* зовеоше Гњ, уђити́ше *ђи́* Гњ, ми́ си *ђи́* пасéмо Р, па *ђи́* позакр́пимо Р, гра́цање смо *ђи́* зова́ли Р, ти́ има да *ђи́* слѹшаш П, кудé *ђи́* дену́ше не зна́м Г, у јед́н са́ндук *ђи́* тури́ше ПР, има́ *ђи́* и сѣ́га Кр, вл́ци *ђи́* о́камо Гп, поздра́ви *ђи́* ако *ђи́* ви́диш ДП, кад *ђи́* дру́ђи тр-пу́, и ни́ *ђи́* трпимó ДП и сл.

Како показују примери са *ђи*, они ни у једном месту где су бележени нису је-дини, већ алтернативни са (*ји*) (карта 30).

³⁶⁴ Белић ДИЈС 412.

³⁶⁵ Тирић Лужница 73.

³⁶⁶ Богдановић Бучум 67.

³⁶⁷ Станојевић Тимок 405–406.

³⁶⁸ Михајл. Лесковац 37; Стевановић Црна Трава. Вукадиновић, међутим, наводи паралелне форме *гу/ђу* и *ги/ђи* — ГЦТВ 146 и 149. У Призрену је само *гу-ги* — Реметић Призрен 485–486.

³⁶⁹ Божков Димитровград 62–63, в. и карту 25 на стр. 185.

Датив:

њим: мојата свекрва све *њим* работила Т, и *њим* си даде што им припада М, *њим* неје добро тека Оц.

им: нек *им* се смеје народ Ос, некња *им* дума М, нека *им* је здравје С, ми *им* врљамо ореси Ц, продавам *им* вино Т, дека (јер) *им* несу платили Б, кољни су си *им* коњи Гњ, фале *им* толко човека Р, да *им* турим једнуш-двај З, дадено *им* за право ДП, нема да *им* се љутимо ДП и сл.

350. Једна од особина I⁶ типа је и та да језичко осећање није довољно изопштено за употребу пуних и енклитичких форми *њим*—*им*, односно да се прилично често срећу примери са акценатском формом тамо где би требало употребити енклитику:

ја *њим* тиће речем Гњ, и мањерку *њим* даду Гњ, ми *њим* копамо, они ни надицу рачунају Г, он *њим* даде бомбонаће Г, он па *њим* тражи пуцање (кокица) Г, носила сам *њим* (шљиве) за пекмез Г, а што *њим* је било да тека работе ПР, несте ли *њим* давали трице Кр, несмо *њим* давали трице ПР, отишл па *њим* заклал краву Кр, па *њим* удавил вола Кр, носе на њиву да *њим* рано зреје жито Гп, под дрвја туру да *њим* рацу дрвјата Гп, нечу *њим* речем потам Гп, донесемо па *њим* наврљамо Гп, и квó друго да *њим* работимо ДП и сл.

Како се види, акценатска форма нити је употребљена на почетку реченице, нити је посебно наглашена, а то су услови који би захтевали њену употребу.

Белић наводи пример *ђим* из Пирота и објашњава га контаминацијом акузативне енклитике *ги* и дативске *им*³⁷⁰. И Недељко Богдановић бележи такво *гим* у Алексиначком Поморављу, али и он сматра, као и Белић, „да је то редак облик“³⁷¹. Такво *гим* чује се и у лесковачком говору³⁷². ГП, како се види, развили су у појединим местима I⁶ типа прилично честу употребу акценатских форми место енклитичких.

351. Белић помиње да се, истина ређе, „у овим дијалектима употребљава облик акузатива и за датив“³⁷³. И у мојој грађи се нашло неколико таквих примера: најде (Циганка) жену па ју лже, она ју (= јој) дава каквó тражи Т, ймаше напад на бубреси па тиће ју (= јој) стане лоше З, кад излезне жена бучава (рашчупана), глава њу (= јој) толка З, кој ву (= јој) спремил воду да се омије њега заміне ДП (реч је о „чуми“, тј. колери), натоварили ву (= јој) партушиње на кола и ајде напоље Кр, че ву (= јој) доноси за једње Кр.

Појава је присутна само у З. л. јд. ж. рода, односно код енклитика *ју*, *у*, *ву*. Појава је честа и у косовско-ресавским говорима.

Удвајање облика личних заменица

352. Као једну од маркантних особина говора призренско-тимочке зоне Белић још у уводним разматрањима облика деклинације истиче „употребу удвојене

³⁷⁰ Белић ДИЈС 415.

³⁷¹ Богдановић Алекс. 168.

³⁷² Михајл. Лесковац 37. Вукадиновић не бележи ни *гим* ни *ђим* у говорима Црне Траве и Власине — ГЦТВ 149–150.

³⁷³ Белић ДИЈС 415.

личне заменице за наглашену заменичку форму³⁷⁴, и такво удвајање касније илуструје великим бројем примера³⁷⁵. Удвајају се наглашени облици са ненаглашенима, а то се врши у дативу и акузативу, тј. општем падежу. Таквим удвајањима обилује и савремени ГП³⁷⁶. Њих је утолико више уколико се иде ка I^b типу, и дубље унутар његове територије. У ГП има и један вид удвајања каква се не срећу код Белића, па ће она бити посебно наведена (в. т. 353 и 354).

Дативска удвајања: и *мене ми* донесу вечеру Ј, *мен ми* неје било тешко тој О, како *ми* је *мене* О, какво да *ми* лоше рече *мене*, тој за *мене* ништа не значи Б, не смееш да *вој* ти *њој* дирнеш нешто Б, и то си *им* добро *њим* Р, *мене ми* све добро Р, па *му* траже *њему* године П, *мен* *че ми* отпадне косата ПР, свадба *ми* је била *мене* одлична Кр, *дисам* се рано кад *ми мене* недеља Кр, *дај ми* теа две *њиве мене* ДП.

Акузативна удвајања: *мене ме* мило Ј, *мене* *маћи* *истепа ме* Ос, нема да *ни нас* виде *љуђи* В, *че дојду* па *че ни* побију *нас* Гб, *мен* *су ме* сматрали за *гоца* нешто Т, да *ју* пратим *њу* О, *што* па *шебе* да *ше* карамо (возимо) О, *шеб* *ше* никој не види О, бобо-Десо, *ја* *ше* *шеб* најволим О, *мен* *ме* је деда доста тепал О, ал *ја* *га* *њега* несъм видепа О, па *га* *наместе* *њега* О, *што* *ме мене* не *наместите* О, *нече* *ше* траже *шеб* О, можда је речено да *ме* *он* *мен* дочува Сп, давал *ђи* *наш* деда *њи* у школу Б, *њу* *ђу* стра Б, сас *тија* златан сол *га* *њега* очисти Б, *мајђа* *ни нас* саветује Б, не даде *ме мене* туа Б, па *ме мене* вану за руку Гњ, *мене ме* *дирају* Р, *има* *газде* који *ни нас* воле П, *шебе* *ше* ентересуе това П, па *ни* завладају *нас* Бугарећи З, *мене ме* *оди* *рат* *стра* З, *уви* *ју* *мати* *њу* З, *нас* *су* *ни* *стари* *женили* Г, *коца* *души* *ме мене* *питују* ПР, *њу* *ђу* *жал* за брата Кр, *мене ме* нешто неје добро Кр, па *ђу* *њу* *молише* ДП и сл.

353. Посебан вид удвајања чине удвајања енклитичких форми заменица са именицом у номинативу или општем падежу. Примери:

моја *ђу* *Живка* нигде нема Гп, видо *га* *курјакаџога* ДП, све *ђи* *очистим* *нође-ше* Б, *њиве* *му* *накупува* *на* *башићу* Б, *еј* *му* *кола* *та* *на* *Светицу* Сп, кад би *га* *ватила* *докџураџога* О, *после* *ју* *уведу* у *сџбу* *невесџу* Ц, па *вој* *даду* *на* *невесџу* *сеђиру* Ц, *жен* *а* *му* *умрла* *на* *Тџу* М^{376а}.

354. Слична овима су удвајања код којих се удваја номинатив одговарајуће заменице са својом енклитичком формом:

он *га* нема да се *врне* Б (= *њега* *га* нема), *он* *га* па *немало* С, *те* *га* *џија*, *он* не је-де ништа *варено* М, *на* *нос* *џи* *на* *шебе* *излџзло* Ц (у последњем примеру удвојен општи падеж *на* *шебе* у дативској функцији са дативском енклитиком *џи*)³⁷⁷.

³⁷⁴ Белић ДИЈС 293.

³⁷⁵ Белић н. д. 400–416.

³⁷⁶ Иначе, ову балканистичку особину бележе и други истраживачи П-Т говора: Станојевић Тимок 405; Богдановић Бучум 127; Богдановић Алекс. 226; Ђирић Лужница 74; Михајл. Лесковац 36; Стевановић Црна Трава 196; Барј. Преш. бујан. 374; Павлов. Срет. ж. 171; Реметић Призрен 482–486. Занимљиво је да ову појаву не бележи Вукадиновић — в. ГЦТВ 143–151.

^{376а} Иста удвајања бележи Реметић у Призрену — в. Реметић Призрен 482–486.

³⁷⁷ Плеонастичко „појачајно“ *га* бележи Павле Ивић у говору Галипољских Срба (ди је *га* Стојан), и даје ареу простирања ове појаве у српским говорима — П. Ивић Галип. 357–358. Такво *га* је бележено у Алексиначком Поморављу (ено *га* Ранко) — Богдановић Алекс. 226; затим у трстеничком говору (камо *га* Миломир) — Јовић Трстеник 176.

Лична йоврайна заменица

355. Пуних облика повратне заменице има мало записаних. Оно неколико примера што се нашло у грађи не одступа по употреби од стања у књижевном језику, а употребили су их добри информатори у спонтаном говору. То су следећи примери:

ја не могу ни *себе*, а не ли њега да пѣрем О, пѣсле си сваќ за *себе* направи кѹ-ћу Сп, оваќ си народ йстрада — *меѹ собом* малко ли се побѣли Гб.

Пошто је повратна заменица скоро нестала, нормално је да су њене функције преузели одговарајући облици личних заменица: ја *йо мѣн* си знам Сп (ја по себи закључујем), она неќа си *њу глѣда* М (неќа глѣда себе), ти си *йебе* глѣдај Оц и сл.

356. Акузативна енклитичка форма *се* у честој је употреби:

дѣсам *се* јутром М, опију *се* па лудѣју Ц, очем да *се* прекрѣтим Кр, бију *се*, карају *се* (свађају *се*), клѣну *се*, грде *се*, насѣвају *се* (вређају надимцима), не воле *се* Ц итд.

357. Дативска енклитика *си* је, такође, у веома честој употреби. Поред дативских функција намене и посесивности ова енклитика у великом броју примера губи заменички карактер и постаје речца, па се као таква понекад удваја. Ипак, и као речца, она „не губи сасвим могућност локализовања садржаја предиката на ужу сферу субјекта“³⁷⁸. Примере ћемо тим редом и разгледати:

а) Намена: спрѣмају *си* љуђи дрва В, сваќо *си* најде своје мѣсто В, сваћи *си* набави кѣлко му трѣбе Т, сађимо *си* да си имамо М, ја *си* узнем мѣру с коњц Б, купѣте *си* ако ви трѣбе Гњ, њѣму панталоне, а мѣн *си* сукно скројѣ С и сл.

б) Посесивност: пуштѣте ме, *баишѣ* *си* че ме бије ПР, ја отѣдим сѣс *деверѣ* *ричну* *си* Ц, това ми је казувала *мајћа* *си* Гп, ишла сам коди *девера* *си* С, живѣла сам убаво с *мѹжа* *си* Т, не даде љу *свѣкар* *си* ДП (није јој дозволио њен свѣкар да се преуда) и сл.

Судећи по местима у којима су примери забележени, изгледа да је ово особина само I^б типа.

в) Локализовање садржаја на субјектову сферу: ја *си* *йресѣдавкам* на тѹј сла мицу Ј, дојдемо *си* кѹћи Ј, *који* *си* *си* је могућан он *си* *малѣирисује* М, кудѣ *си* *йођи* *немо*, да *си* *йођинемо* оба С, које *си* *си* *носѣл* данѣс у тѣј *си* *сѣиш* начѣс Ц, ја чу *си* *сѣлѣши* да *си* *йричам* О, са се пѣраца, *йо* *си* *имамо* ДП, само *ако* *си* *си* *будѣла* нема да жѣвиш добрѣ О, мѣн *си* је баштѣ *оженѣл* Б и сл.

Именичке заменице ко и ишѣо/ишѣа

358. Именичка заменица *ко* изједначена је у ном. јд. са односно-упитном заменицом *који*. Тако је и у суседним говорима Лужнице и Сврљига, па и шире³⁷⁹. Њени ликови су: *који*, *кѣј*, *кој*, *куји*, *кѹј*, *куи*³⁸⁰. Примери:

³⁷⁸ Богдановић Алекс. 170. У фусноти он наводи дефиницију Миливоја Павловића као „лични датив субјекатског усмерења“.

³⁷⁹ Богдановић Бучум 67; Богдановић Алекс. 170; Ћирић Лужница 75.

³⁸⁰ Радоје Симић сматра да код ове заменице глас *ј* утиче на алтернацију вокала *о* вокалом у — Симић Левач 146.

који си је правил Оц, који си си је могућан М, који куга може да претекне М, ама који знае ДП; а кој знае које је мрело Ј, кој ти га знаје В, Гб М, нема кој да ми дојде М, кој га види Ц, несъм видеља кој тој рабóти Т, кој кóлко ми дал Б, кој направи ђувеч, кој каквó има Гп, кој е могућан ДП, кој знае од кога доба стоју Р, кој ву спремил вóду ДП; запазуе кой каквó рабóти Б; куји падне друђијат преко њéга гáзи Г; куј знае ДП; куи узíма он си нóси Ј, куи ти га знае, сýнко ДП и сл.

Примећује се да се све форме јављају у говору истога места и истога информатора, а то зависи од говорног темпа или, још више, од реченичког окружења у које се заменичка форма смешта.

359. Заменица *шiiо/шiiа* употребљава се у упитном, неодређеном и релативном значењу. Претеже лик *шiiо*. Примери:

а) Упитно значење: *шiiо* си се забавила Ос, *шiiо* ме брига М, *шiiо* сам будала М, *шiiо* ни човéкав глéда С, *шiiо* ме мéн не намéстите О, *шiiо* је девóјчево овдé пáдло Гњ, *шiiо* се óблажи у пéтак Гп, *шiiо* сипујеш на детéто млекóто ДП; *шiiа* кáже Ос, *шiiа* је Ос.

б) Неодређено значење: бiло *шiiа* продáју Ј, не знам *шiiа* дру́го ПР, нéма *шiiа* да му се дéси Ос, мáјка *шiiа* ће Ј, свé *шiiа* óћеш Ј.

в) Релативно значење: па ти рéкне *шiiо* му дојде нá уста Гб, овíја пасуљ *шiiо* сáдимо уз притће М, башкá онóј (јело) *шiiо* је сáмо мéсо М, *шiiо* онé врéве тóј мéн не íде у глáву Ц, знáш ли тí Кóсту Грка — пóпан *шiiо* умрé Ц, úзну *шiiо* им њим трéбе Т, *шiiо* ми речé јá запáзим О, јá сам резикáнт *шiiо* ме на свéту нéма О, поју тíја *шiiо* íду крóз пóље Сп, доóде тéа *шiiо* учe шкóлу Гњ, тóј *шiiо* ми је казувáла мáјћа си Гп, грáд *шiiо* пáда од нéбеса П, *шiiо* имá дýма ДП (= што има реч, али се најчешће односи на претходни ток говора), ко́и се за *шiiо* јáвио Ос.

360. Заменица *шiiо/шiiа* често се супституише заменицом *каквó*, или њеном стегнутом формом *квó*. На крајњем истоку I^б типа уместо *каквó* јављају се ликови: *кеквó*, *кечквó*, *киквó* (карта 4). Супституцију *шiiо* са *каквó/квó* познају и говори Лужнице и Сврљига³⁸¹.

а) *каквó/кекво/кикво*: *какво* си работíла М, *каквó* óче тáкво си прáви С, ко́ј га вíди *каквó* рабóти Ц, *каквó* да имаш он ти úзне Т, запазуе кой *каквó* рабóти Б, *каквó* да ми кáже јá се не лýтим Б, *каквó* е тóј Гњ, ко́ј *каквó* има Гп; свáри му *каквó* има Ос, кой *каквó* има Ос, нéма *кеквó* да им се лýтимо ДП; *киквó* јá једéм теквó и онó једé ДП; *кечквó* сáка (жели) детéто ДП.

б) *квó*: за *квó* ти је тóј Гб, *квó* је, сýне Оц, нáно, *квó* нáправи М, лéле, Бóшће, *квó* да рабóтим М, *квó* че рабóтимо Б, нéмам *квó* да орáтим Кр (немам шта да говорим), знáш ли *квó* нóсе Гп, и *квó* дру́го да њим рабóтимо ДП и сл.

Заменице сложене са ко–шiiа

361. Сложене именичке заменице за лица имају следеће ликове: *неки/нећи/некој*; *нићи/никој*; *свák/свáки/свáћи/свáко*³⁸². Према ликовима м. р. биће и одговарајући ликови за ж. и ср. р.:

³⁸¹ Богдановић Бучум 68; Ћирић Лужница 75.

³⁸² Облици са -и су „резултат наслона именичких заменица на одговарајуће трородне, тј. на њихов ном. јд. м. р.“ — П. Ивић Галип. 206; по Пеци и Милановићу они су „аналогског порекла: према *неки, сваки, шаки* и др. добивено је и *ники*“ — АП–БМ Ресава 336.

неки: мѡж неки и да дочѣка Ос;
 нећи: нећи ми показа Оц, с нећега се и стѣпају Ц;
 некој: некој који је посвесан О, на Галу некојега Сп;
 нићи: нићи те не сматра за црвѣву сливу С, не тѣра нићега да му помага С,
 младѣна не призна нићега Гб, после не чуваш за нићега М;
 никој: у кућу никој ништа неѣ реко нићему Гб, тѣб те никој не види О, никој
 неѣ ручал Гп, нече никој ДП;
 сваќ: после си сваќ за себѣ направи кућу Сп;
 сваќи: сваќи си мѹзе своје ѡвце Ј;
 сваћи: сваћи си има Гп, на мене сваћи наицѹје ДП, сваћи си дава крмѣло Ц, сва-
 ћи си набави кѡлко му трѣбе Т, сваћи је чувал ѡвце По, чувај сваћега, па и мене Т;
 сваќо: сваќо донесѣ да помѡгне домаћинатога Кр, сваќо си најде своје мѣсто
 В, даѣ сваќому позив Гњ, мѡраш да се покораваш сваќому Кр.
362. Сложене именичке заменице за појмове који не значе лица су: не-
 шѣѡ/нешѣѡ, нишѣѡ/нишѣѡ, свѣѣѡ/свѣѣѡ, некѡ.
 нешѣѡ: па ме нешѣѡ обнѡви Ј, такво нешѣѡ В, не дава да му помѣнеш нешѣѡ
 Гб, мѣн су ме сматрали за гоѣа нешѣѡ Т, мене нешѣѡ неје добрѡ Кр;
 нешѣѡ: парѣце си имам по нешѣѡ ДП, ја пѣнзију нешѣѡ примам ДП, нешѣѡ
 њѣм давам, нешѣѡ се ја тѹв слѹжим ДП (нешѣѡ ја ту трошим), и позаборавѣла сам
 нешѣѡ Кр;
 нишѣѡ: нишѣѡ не одбѣрам В, овѡј нишѣѡ сѣг неје Ј, у кућу никој нишѣѡ неѣ
 реко нићему Гб, несѣм без нишѣѡ С, не осѣча нишѣѡ Ц, тѡј за мене нишѣѡ не значѣ
 Б, ти, Бѹде, нишѣѡ не разумѣш Гњ, нишѣѡ несѣм разбирала ДП;
 нишѣѡ: нѣма сѣјалица, нѣма нишѣѡ Гњ;
 свѣѣѡ: па ми дѹма свѣѣѡ Гб;
 свѣѣѡ: свѣѣѡ сѡдимо Гб, имѡло е свѣѣѡ О;
 некѡ: стрѣната видѣла некѡ прешлѡ преко пѹт Гб, некѡ чу те пита М, не-
 кѡ сам лѡше сањувала Оц и сл.

Код ових заменица као карактеристична црта издвајају се ликови нешѣѡ и
 нишѣѡ који се, алтернативно са нешѣѡ и нишѣѡ, срећу у појединим местима I⁶ ти-
 па. Лик свѣѣѡ се, алтернативно са свѣѣѡ, среће на целом простору ГП.

Придевске заменице

Присвојне заменице

363. Ове заменице често имају по више ликова за поједине родове. Ово је по-
 следица деловања одређених гласовних процеса.

Присвојне заменице за м. р.: мѡј, ѡвѡј, њѡгов, њѡјан/њѡан/њѡан³⁸³; моји,
 ѡвоји, њѡгови; наѡи, вѡи, њѡи.

³⁸³ Заменицу њѡјан Белић објашњава да је постала од акценатске дативске форме њѡј + ѡн, на
 исти начин као што је и њѡн постало од њѡ + ѡн, само што се у овом другом случају ѡ изгубило, јер се
 налазило иза самогласника — ДИЈС 423.

Присвојне заменице за ж. р.: *моја, твоја, његова, њојна; наша, ваша, њина; моје, твоје, његове, њојне; наше, ваше, њине.*

Присвојне заменице за ср. р.: *моје, твоје, његово, њојно; наше/нашо, ваше/вашо, њино; моја, твоја, његова, њојна; наша, ваша, њина.*

Ово ћемо потврдити са по неколико примера:

мушки род: *њојан муџ Ј, његови вршњаци Ј, њоан брат Ј, сніма моју рѣчи Ос, наши стари људи Ос, мој прстен Ос, његови родитељи В, њини коњи Л, при њојни родитељи С, њојан дом Ц, њеан башта П, њоан свекар ДП и сл.;*

женски род: *наша црква В, њојне снае Гб, њојна чѣрка М, маћа њојна Сп, њине поњаве Сп, у њине године Б, његове паре Б, њојне друшће ДП, његове ливаде ДП и сл.;*

средњи род: *у нашо поље Ј, у моје добо Ј Ос, нашо село В, наше гўвно В, првњо дете моје Б, њојна девојчетија П, наша позја Ц, ваша пилетија Оц, његова деца ДП и сл.*

364. Општа присвојна заменица *свој, -а, -е, -и, -е, -а* ретко се употребљава у ГП. Забележени су следећи примери: сваки си музѣ *своје* ѓвце Ј, свако си најде *своје* мѣсто В.

Празнину изазвану њеним непојављивањем попунили су одговарајући облици присвојних заменица:

ја си чувам *моје* (овце), *ти* *твоје*, *онија* *његове* Ц, *сваћи* си води *његову* бригу П, *ми* *наше* (кћери) *и* женимо П, *они* си имају *њину* мўку Б и сл.

Показне заменице

365. Показне заменице у ГП могу да буду без партикула, као у стандардном језику, али то ретко бива, и углавном у зони П. Много чешће се јављају са партикулама, а такви њихови ликови се срећу на целом простору. Партикуле су *ј* и *в*, и оне могу да буду и са покретним вокалом *а*, што доводи до тога да се, прилично често, *ј* и *в* губе у интервокалском положају. Партикула *ј* се среће на целом простору ГП, а партикула *в* само у *Јб* типу, па ни у њему целом. Њено простирање се завршава са Сопотом и Понором крећући се низводно. Среће се, али недоследно, у Ореовици, Темској, Црноклишту и Сињуцу. У Завоју се среће и партикула *на* (карта 16). Из свега реченог проистиче да показне заменице могу да имају, како где, следеће ликове:

овај/овија, ѿај/ѿија, онај/онија (човек); *ова/овај, ѿа/ѿај, она/онај* (жена); *ово/овој, ѿо/ѿој/ѿова, оно/оној* (дете); *ови/овија, ѿи/ѿија, они/онија* (људи); *овѣ/овѣј, ѿѣ/ѿѣј, онѣ/онѣј* (жене); *ова/овај, ѿа/ѿај, она/онај* (деца).

Овакво стање ћемо потврдити са по неколико примера:

овај, -а, -о: *овија* пасуљ М, *овија* син ми најдосаца О, *овија* гѓсје одѣк су ти З, после наидѣ *овај* војска Л, *овај* дољња малá В, у *овуј* лампу Ј, малко ни *овѣј* голѣмете чаше Р, *овој* јутро сам се дигла М, *овој* жїто полѣгло Ос, сас *овај* деца се не може Б и сл.;

ѿај, -а, -о: *ѿија* син ми беше тўј В, *ѿија* адѣт М, сас *ѿија* златан сол га ѓчисти Б, *ѿија* дѣн излѣзну Гб, мўзне кроз *ѿај* лебац Ј, ма *ѿај* поп умрѣл Ос, *ѿај* крушка падла В, *ѿој* млеко се оцѣди Ос, наредѣ: *ѿој* јѣло да тўрате Гп, че ме ванѣ ли *ѿој* З (мисли на магнетофон), ако чује *ѿова* да га белѣжи Сп, да ни не ўзну *ѿова* — жицѣто Гњ, *ѿова* лѣто Г, *ѿова* ми је казувала мајћа си Гп, од дѣка че знам ја *ѿова* Кр, мо-

же вас да нападам с *шовá* ДП, и сѣг су остáли *иѣја* људи Ј, по *иѣја* градове С, *иѣја* пијанити текá рабóте Б, *иѣј* жéне Оц, *иѣја* пéсме Гњ, дај ми *иѣа* двé њиве ДП, на *иáј* гýмна Ј, *иáј* девојчетија Б, *иáја* бабичка ви се поздрави ДП, мéне се не допада *ио* Кр, чéк и *ио* да ви кáжем Гп, *иоја* лéто Б, *иоа* е билó пред Божич Гп и сл.;

онај, -а, -о: дадé ни *онај* медѣк Ј, нату́ра *онај* кромпир Ј, ко́ се зовéше *онија* човéк ДП, јед́н нóси *ону* звóну Ос, *онај* кúћица је њ́йна Гб, како́ че *онај* женá с *онуј* рúку Б, *онаја* мирашч́ика Гп, óдма *оној* једéње мáнемо Ј, *онија* ко́њи њ́ини Гњ, на-п́рскам *оnéј* шúмке Ј, у *оnéј* ч́изме Ј, иско́чиле *оnéј* Гр́ћине Л, *онај* др́вја скр́ше М, па се *онај* деч́ица наред́ила Г и сл.

Показне заменице за како́ћу

366. Ове заменице имају уобичајене ликове, једино што се у појединим мести-ма код заменице *и́акав* а у основи супституише са *е*. Ево неколико примера:

те *и́аква* др́вја О, нату́ру се *и́аква* гр́нци О, *и́акво* нештó Б, *и́акво* смо н́и но-с́иле П, ма б́ил је *и́аквэ* и *и́аквэ* — свáкав М, *овакви* једноли́ћи (млада и младо-же́ња) нес́м видéл С, *онаква* женá да се изгýби Б (из претходног тока се зна да је реч о мудрој и лепој жени); *и́еква* ли је ра́бота Гб, напу́ниш пупу́шће, са́рме, *и́екво* Оц, *и́екво* врéме билó Ц, те *и́екво* је билó у на́ше врéме С, *и́екво* смо нос́иле С и сл.

Показне заменице за коли́чину

367. Ове заменице су редовно без *и* у основи. Пошто њега нема, а *к* се пред *е* или *и* палатализује у *ћ* у зони I, онда се *и л* пред тим *ћ* асимилише у *љ*, чиме се доби-јају овакви ликови:

ко́љћи су си им ко́њи бил́и Гњ, *и́ољће* грúчће П (комади сира), т́и, с́инко, нé-маш *и́олко* влакнéти на́ главу ко́лко је ба́ба по́ишла по сла́ве и свáдбе М, парчéта одла́те *и́олка* Гњ, очува́л си *и́олку* децý Ц, двé гр́нети *ово́лка* М и сл.

Односно-уи́ишине заменице

368. Специфичности код ових заменица у односу на књижевни језик огледа-ју се у следећем: а) заменица *чи́ју* у ср. р. редовно гласи *чи́јо*; б) заменица *кака́в* се чешће среће без почетног слога (у ликовима: *квэ*, *ква*, *кво*); в) заменица *коли́ко* јавља се у синкопираном лику *ко́лко*; г) на крајњем истоку I^б типа, углавном у ДП, заменица *какво́* јавља се у ликовима *кекво́* и *кикво́* (примере в. у т. 360). Примери:

ко́ји су ма́њи по́јевтино прода́јем Ј, тра́вке ко́је смо бележувáли Ј, *кака́в* је то обичај Ј, знаш *каквэ* смо лéб имáли ПР, глéдај *ква* ми је гла́ва Б, *ква* им беше премé-на Гб (овде у значењу униформа, иначе чешће значи ново, стајаће одело), прока́ра (прође комбајном) па *кво* је нека́ је Гб, ма *квэ* чу́туре Т, *чи́јо* ти то́ј сечéш М, *чи́јо* је ово́ј детé Т, унучети́ имам не зна́м ко́лко Сп, на ко́лко мéстети је ко́пано Гб, *каква́* млекá му не́је донéла ДП и сл.

Неодређене и одричне заменице

369. Ликови ових заменица не показују већа одступања од стандардних, сем минималних, изазваних фонетским процесима који владају у овим говорима. Неколико примера:

бисáси неки́ стáри Ј, па с нећи́ се састáјимо Гб, нећи́ има и по пѣт говѣда З, не́к-ња ме нека́ питува́ М, па приизви́ја неко́ Гб (понеко дете заплаче), оцúтра неће́ врѣ-ве М (неке жене јутрос говоре), нећи́ дѣн се одмóримо, па настáвимо С, неко́лко го-дине ДП, на неко́лко мѣста К и сл.

Слично неодређенима понашају се и одричне заменице: *никој* нејé без сто́ку Оц, *нићи* те не смáтра за црвйву сли́ву С, он је *никакав* човѣк К, *ничија* (шума) је свáчија Ос и сл.

Ойшће придевске заменице

370. У ГП се не срећу све опште заменице које бележи нормативна граматика. Најприсутнија је заменица уопштене количине *сáв* и њене облике ћемо разгледати у неколико примера:

зове си сву́ роду́ Ј, дава на сву́ нашу́ децу́ Ј, ја ишчу́ва свáиша три децá С, он не́че да испи́је сву́иу рећи́ју Т, зову си сви́ роднине П, сви́ си се на нас метну́ли О, не-вѣсте *свѣ* се премени́ле Ј, *свѣ* ми накупува́ли Т, мóра да се заћи́ти свáиу свáт П, у свáиу тањир се ту́ри Оц, са́дим си свáку го́дин пипѣрчек ДП, свáко набавља́ње по-скупо́ћа ДП (свака нова куповина је праћена повећањем цене).

ПРИДЕВИ

371. У ГП је несигурно осећање за придевски вид. Ова несигурност је последица губљења квантитета вокала и политонског акцента, као и аналитизма, тј. изостајања оних падежних облика у којима долазе до изражаја морфолошка обележја придевског вида. На ово се „као плус“ придружила и употреба демонстративних заменица у функцији члана. Сви члановани придеви постају придеви одређеног вида, а нечлановани неодређеног, „само што се као неодређене форме употребљавају и старе одређене и неодређене“³⁸⁴. Међутим, члановања има само у зони I, а несигурног осећања за придевски вид на целом простору ГП, као и у другим говорима призренско-тимочког типа, па и у другим дијалектима изван ове зоне³⁸⁵.

372. Ако оставимо по страни члановане форме придева, код којих чланске морфеме увек долазе, бар формално гледано, на одређени придевски вид, онда се ово несигурно језичко осећање за употребу одређеног или неодређеног вида најбоље испољава у номинативу једине мушкога рода и, ређе, општем падежу.

Такви су следећи примери са неодређеним видом: да вáрдим (чувам) овíја голѣм имóт О, он бѣше голѣм човѣк М, имаше једѣн *дебѣл* човѣк По, ти́ја длѣг ко-жув нóси овчáр Оц, мóјити (муж) је са́гањ Гп (тј. задњи се родио, најмлађи), како́

³⁸⁴ Белић ДИС 428.

³⁸⁵ Упор. Богдановић Бучум 69–70; Богдановић Алекс. 174–175; Ђирић Лужница 77–78; Стевановић Црна Трава 196; Михајл. Лесковац 40; Павлов. Срет. ж. 177–178; Јовић Трстеник 108–109; Симић Левач 324–325; АП–БМ Ресава 340.

рече *млад* газда Ц, са је *најмлад* син туј М, то је *одавнаша* крс Гб, беше *остар* човек ДП, тај *сишан* кромпир Ј, ја сам *стар* човек Ј, када че да дојде тија *суђен* дѣн С, он је много *шумарљив* човек Б и сл.

373. Придеви одређеног вида срећу се у следећим категоријама, али и ту не увек доследно:

а) у топонимастици: *Бѣзњи* вртоп К, *Воени* мѡс Сп, *Голѣми* камен С, *Голѣми* Суводѡл Б, *Дѡлњи* трап К, *Кѹси* дѣл К и сл.; али: *Гмићров* кладенац К, *Кѡњов* трап К, *Старчов* дѡл К и сл.;

б) у називима празника: *Божичѣви* пѡс Гп, *Вѣлићи* пѡс Кр, *Расѣйѣи* пѣтак З; али: *Велигден* — тако на целом простору, *Игњейшов* дѣн Б, *Чис* понедељник Сп;

в) називима биља: *бѣли* лѹк Б Р, *бѣли* пелин М, *зелѣни* лѹк Гб, *црвѣни* лѹк Оц, *црни* глог О;

г) називима установа: у *културни* дѡм Оц, у *мѣсни* ѡдбор В, у *старачћи* дѡм Ц, *задружни* савез Оц, *пољопривредни* комбинат М и сл.;

д) код појединих описних придева типа: *горњи* крај Гб, *дѡлњи* камен В, *задњи* точак Сп, *прѣдњи* трап Оц; дошѡл му *сагњи* дѣн Г; али: водили смо *срѣган* живот М (тј. нисмо били ни газде, ни претерана сиротиња);

ђ) кад означавају сродничке односе: *рођени* братанац М, *стари* башта Гњ (стриц), *стари* сват О; тако и: *држећи* човек Сп;

е) кад означавају материју од које је предмет, или намену његову: *голѣми* котѡл Ц (котао намењен ношењу веће количине воде, он се у Лужници зове *водѣни* котѡл)³⁸⁶, *мѡдри* камик Б, *мѡдри* камен С, *илави* камен Оц, *свинѣи* опѣнак М, *ишѡвени* опѣнак Гп; али: сас тија *злашан* сол га њега ѡчисти Б (некакав лек из Француске);

ж) кад означавају припадност или сталну особину: *ишрошчи* крај Гњ, *белѡ-иаланачћи* вапшар К, *Сливовачћи* вр Оц (мкп), *свѣтшчи* рат Гњ, *срѣшчи* комѣта З; берећет смо имали *бѣли* свѣт Гб (много), *ланѣи* снѣг Т, *ишробни* рад Г; али: имал ѡсам године признат *радан* стаж Г.

374. Придеви женског и средњег рода немају морфолошке ознаке за разликовање придевског вида. Карактеристика придева ср. р. је да не чувају доследно наставке меких основа. На пример: *јесѣњо* врѣме Сп, *јагњѣњо* мѣсо Б, *зимњо* дѡба Р, *лѣтњо* врѣме Сп, *ночњо* врѣме Сп, *ѡвчо* сирѣње С, *сагѣињо* (врѣме) је чудѣсо Гп, тѣло је *чѡвѣчо* тѣшко П и сл.

Тако се понашају и присвојни придеви с основом на меки консонант: *Бурђовдѣн* Ј, *змајов* дѡм Кр, *царѡва* чѣрка Кр, *црешњѡв* тѡп Сп и сл.

375. Придеви се могу јавити у функцији именица када се одредбена синтагма сведе само на свој одредбени члан. Примери:

вода да однесѣ свѣ *живѡ* П, овакви *једнолићи* до са несѣм видѣл С, са сам предал (вођење домаћинства) на *младѣиши* Сп, обрчамо се (у начину живљења) *по младѣише* ДП, прѡво ми умрѣ девојчѣто, пѡсле и *мушкоишо* Гп, *мушѣиши* бѣше у Нѣш М, тија *ишјанииши* тека рабѡте Б, нас су ни *стари* женили Г, тека рекли *старииши* Сп, ја *стариѡшо* (врѣме) знам П, и *старио* и *младѡ* — свѣ тѡј ѣгра В.

³⁸⁶ Ћирић Лужница 129.

376. Овако се супстантивизирају и поједине придевске заменице, као и неки редни бројеви: само у *вашево* овам се родило Л, за два сага че и *моето* да се смеље М, ма *моето* (дете) не викаше (плакаше), а *нојното* много викаше Гп, напишем на *мојиви* овде Р, корза је била овде *исход нашево* Г, *нашеће* (овце) су лежале тамо В, поздрављји *свијии* ДП, питаљ га *ијја* Гб, са се не призна на *ијја* што су ратовали Т; а *другана* (жена) рече Гп, који падне *друђијати* преко њега гази Г, *тија ирвијии* (бунтовници) су плачали Р, а *ирећана* рече Гп.

377. Овакви супстантивизирани придеви могу да постану и праве именице ако се њима означавају поједине државе, крајеви или атари појединих села. Тада се јављају у средњем роду са ликом на -о³⁸⁷: син му остал у *Немачко* М, појде из *Француско* О, бил сам граничар у *Тусиендиљско* П, идем у надницу у *Кременичко* М и сл.

Компарација

378. Компарација је аналитичка. Систем облика чине: *иозиџив*; *ио* + *иозиџив* = компаратив; *нај* + *иозиџив* = суперлатив. Овакав тип компарације остварује се у свим категоријама које својим значењем допуштају да се могу различитим облицима означавати различита својства тога значења. У ГП то су: описни придеви, именице, глаголи, прилози. Такво стање показују и говори Лужнице и Сврљига, као и други призренско-тимочки говори³⁸⁸.

Срећу се и примери синтетичке деклинације. Таквих облика је више у зони П, али се у свим случајевима ради о прсузимању готових облика из књижевног језика. Тако се код истог информатора, често и у истој реченици, срећу примери из оба типа компарације. Они ће бити наведени у посебној тачки.

Компарациџив

379. Компаратив се гради, како је речено, од речце *ио* и позитива. Потврђују га следећи примери:

а) Придеви: у *иобогаше* куће ДП, која је *иогаздинска* черка она је *иоубаво* премемењена Ц, *иоголеме* њиве жњемо са жеталицу, а *иомалачће* си жњемо на руће М, њиговити сноп *иољк* од мојотога Оц, брат ми је *иомлад* од мѣн В, муж ми је *иомлад* оди мене О, нема *иосџар* човек од њега ДП, мене дала *иоџпросће* черапе Ј, који је *иосвесан* О, Бугари су *иоџамџини* Р, нема *иосџар* човек ДП, само је (кад се вади масло) *иослаби* сира Ј, који су *иосиџини* снопови Оц, ја сам *иосџара* годину од мужа си Гп, *иосџару* сестру имао ДП и сл.

б) Именице: који је *иогазда* он поубаво спреми (славу), а који је *иосирома* он попросто Т, од здравје *иобогашљк* не трѣбе О, од њѣг *иоџграорац* неѣ имало Т, то је било немање, да *ионемање* неје имало О, свако набављање *иоскуџоћа* ДП (већа скупоћа).

³⁸⁷ Упор. и Богдановић Алекс. 227.

³⁸⁸ В. Станојевић Тимок 403–404; Богдановић Бучум 73–74; Ћирић Лужница 79; Стевановић Црна Трава 196; Михајл. Лесковац 40–41; Барј. Преп. бујан. 353–355; Павлов. Срп. ж. 177. Среће се и у Алексиначком Поморављу, али ту је, ипак, синтетичка компарација преовлађујући тип — Богдановић Алекс. 175–176.

в) Глаголи: тај мачија *ѿ* ме не *ѿоднѡси*, *ѿ* ме не *воли* В, тај старата (ћерка) *ѿѡможеше* М, она *ѿѡима*, а овај (сиротица) *ѿѡнема* Ц, са *ѿѡнема* змије од напред Т, од мѣн *ѿѡнема* луд О, који *ѿѡразбира* (који је свеснији) О, са *ѿѡ* има још да *ѿѡѡскује* О, на лампу се *ѿѡвиди* Гп, са си *ѿѡимамо* ДП, *ѿѡ* се *раца* ДП, који су били на дно *ѿѡнесу* могли да *ѿзбѣгну* З, ја *ѿѡнедочуем* ПР.

д) Прилози: који су мањи ја *ѿѡјевѡино* продајем Ј, што не мож *ѿѡѡпросѡ* да буде О, са много *ѿѡѡѡбро* живимо Гњ, много је *ѿѡљко* било тгај ДП, нечу да будем *ѿѡѡдолња* од њѣг ДП (нећу да сам ниже на друштвеној лествици), *ѿѡрано* се дигнем В, она *ѿѡѡдаље* била В, *ѿѡнезгодно* ми је тамо В, сѣг је *ѿѡмалко* и стока и народ Оц, некољко годин *ѿѡљсно* се живи М, који су били *ѿѡ* на крај, *ѿѡвисочко* седѣли, они си остали горе З, деда *ѿѡнаѡреда* дојде Гњ (тј. раније од других стигао), *ѿѡсѡидно* кад рѣкнеш петлицањ од парадјс М.

Интеграција морфеме *ѿѡ* и позитива је у највећем броју случајева потпуна и тада се добија једна акценатска и изговорна целина. Али има и случајева када не долази до интеграције, тј. *ѿѡ* се изговара засебно, што упућује на помисао да се ту више ради о спојеници, а не о сложеници (упор. горње примере: *ѿѡ* се *раца*, *ѿѡ* на крај, *ѿѡ* *сѡидно*)³⁸⁹.

Суѡерлаѡив

380. Суперлативом се, како је познато, изражава највећи степен својства онога што се пореди. У ГП он се гради тако што се позитиву дода суперлативна речца *нај*. Ова речца је „заједничкословенског порекла“, а може да буде и самостална реч са значењем *веома*, *врло*, *јако*, какав је случај у руском језику³⁹⁰. Остатак овакве самосталне употребе ове речце можда садржи следећи наш пример: ишла сам *нај* до Пирот По (баби, сирочету од рођења, у њеном чемерном животу омогућено је да оде од куће најдаље до Пирота, удаљеног тек петнаестак километара).

Ево још неколико примера:

са је *најмлад* син туж М, овѡја (син) ми *најѡѡсаца* О, тој *најневаља* Сп, *најнаѡмо* се на Младѣнци С, ја сам *најсѡиар* човѣк у сѡло ПР, *најубав* момѣк бѣше Б, било ми је *најжеља* да *ѿмам* пријетељи у сѡло П, који си воли *најлеѡ* да слави ѡн кѡпи и рѡбу В, ми смо се *најнаѡред* засѡлили З (најпре почели да се исѡљавају кад је вода потопила село) и сл.

381. Срећу се и примери синтетичке компарације:

са се *бѡље* живи С, њѡму дала *најбѡље* черапе Ј, који су *већи* ја *сѡѡѡље* продајем Ј, ѡн је *млађи* од мѡне Гп, кад је *највећа* била бѡрба Гп, ја сам била *гѡрија* од скѡта О, кѡмови су били *највећи* рѡднине П, *најлеѡше* се прѡмени Ј, који су мањи ја појевѡино продајем Ј, ако је *мање* бке ѡн *мање* кѡла узѡма Ј, *раније* сам држаљ и коња Сп, она је седом-ѡсом године *сѡѡрија* од њѡга О и сл.

Да су ови примери касније унети у говор, да нису аутохтони, сведоче два од наведених тринаест примера: који су мањи ја *ѿѡјевѡино* продајем (у истој речени-

³⁸⁹ Упор. и код: Белић ДИЈС 439–440; Богдановић Бучум 74.

³⁹⁰ Упор. о овоме у Белић Фонетика 173.

ци и синтетички и аналитички компаратив); ја сам билá *горија* од скóта (на готов компаратив додат компаративни наставак *-ија*).

382. Једном је забележен и пример аналошког компаратива, који никако није у духу ГП: чим се бучка, *сла́йши* сира Ј („бучкањем“ се издвоји масноћа — „масло“) ³⁹¹.

383. У ГП се среће именица која би можда могла водити порекло од компаратива *сѣареј* (стсл. *стаѣѣ*): зна́л се који је *сѣареа* Гб, не смáтра ни *сѣареју*, ни ни́һега С, морáли су да слóушају *сѣареју* Кр. У свим овим примерима *сѣаре(ј)а/сѣарејһа* значи старију особу уопште, или старешину породичне задруге ³⁹².

БРОЈЕВИ

384. У ГП, као и у стандардном језику, од основних бројева моцију рода имају само бројеви *један*, *два* и *оба*. Ју *један* може да буде делимично или потпуно редуковано, о чему је било речи у фонетици (в. т. 140. и 141). Неколико примера:

за „један“: *једѣн* вој сѣн умрѣл Ј, *једнó* девојче Сп, *једна* ба́бичка Б и сл.

за „један“ у значењу „неки“: па ји зáтвори у *једѣн* по́друм Гб, *једѣн* рекѣл Сп, *једна* женá рече Сп, пројдóше *једни* по пýт По и сл.

за „два“: *двá* мѣтра Б, у *двá* сáта М, *двѣ* жéне М, *двѣ* ми óчи (у заклетви), *двѣ* гр-на тóлка Кр, *двá* мýжа и *двѣ* детѣти Оц, *двѣ* јагњѣти В, *двѣ* телѣти В, на *двѣ* мѣсти М, *двѣйри* һила По, по *двѣсѣ*е крстѣне смо нажињáли Л, *двѣ* ребрѣти Ос и сл.

за „оба“: *обе* чѣрђе ми у Нѣш П, *оба* умрѣли Б (мисли се на брачни пар), *обе* децá ми излѣзла на пýт Оц (постала самостална).

385. Остали основни бројеви јављају се у следећим ликовима:

ѣри брáта и *ѣри* сѣстрѣ Б; *чѣйри* гóдине О; *ѣѣи* децá З; *шѣс* јагњѣти М; *сѣдом* нѣдеље Оц М С По; *óсом* һила Гњ, *дѣвѣи* јѣзика М; *дѣсѣи* ѣ́љаде Р; *јединáес* сáта Кр; *дванáес* врѣче М, *дванáесе* децá Кр; *ѣринáес* дýши ДП; *ѣѣинáес* óвце Ј, *ѣѣинáесе* һила ДП; *шеснáес* гóдине П; *шеснáесе* гóдине ДП; *двáес* дýши Гњ; *двáес* и *óсом* врѣче Оц; *ѣйриес* дýше Гб П; *чѣйириес* кошу́ље П, *чѣйириес* брáви ДП, *Чѣйрѣсѣи* мýченика Їо (верски празник); *ѣдесѣ* свáта С, *шѣсѣ* гóдине Т; *сѣдомдесѣ* кошу́ље С; *осомдесѣи* и *сѣдом* пýне (године) Сп; *сѣо* и *сѣдомдесѣ* ѣ́љади ДП; *двѣсѣи*а ѣ́љади парѣ Б; *двѣсѣи*е крстѣне смо нажињáли Л ³⁹³; *ѣйрисѣи*а брáви К; *чѣйрисѣи*оѣиин һила К; *ѣѣисѣи*оѣиин гóдине Гњ; *ѣ́љадо* и *двѣсѣи*а һила М; *ѣ́ма ѣ́ри милиóна* плáту Т и сл. (в. и т. 316, 317, 318. и 319).

386. У вези са основним бројевима могу се дати ове напомене: а) *једин* се јавља само у *јединáјес*; б) веза јединице са десетицама у бројева већих од двадесет је редовно синдетска (*двáес* и *ѣѣи* дýши, *сѣо* *осомдесѣ* и *чѣйри* дина́ра и сл.); в) у јединим местима Ї^б типа јављају се аналогни ликови (*дванáес* и *дванáесе*, *чѣйириес* и *чѣйириесе* и сл.). То су места на крајњем истоку, у суседству са бугарским селима (карта 7).

³⁹¹ Компаратив на *-иш* је карактеристика К-Р говора, в. нпр. АП–БМ Ресава 342; Јовић Трстеник 113–114; Симић Левач 341–342.

³⁹² Новица Живковић бележи да је *сѣареја* = старешина породичне задруге, а *сѣаројһа* = стари сват, старојко — Живковић Речник 149.

³⁹³ Белић наводи и *двесѣи* — ДИЈС 436. На такву форму ја нисам наишао ни у ГП, нити у говору Лужнице.

387. Збирни бројеви се ретко употребљавају. Њихову употребу изискује ограничен број лексичких јединица: именице *pluralia tantum*, нешто што је у пару и сл.³⁹⁴ На пример: *двоји* свирачи Кр, *двоја* кола Б, *двоји* волóви Гњ, *двоји* волóве П, *џроји* волóве О (свуда у значењу два, односно три „пара“ волова), *џешесџоре* панталóне С и сл.

Збирни бројеви су често замењени бројним именицама, па чак и кад се ради о скупу особа различитог пола. На пример: *двоица* брајћа М, онџ су *џроица* брата Сп, *џду двоица* човéка З, *чеџворица* у једну кућу Гб (= четворо), *џеџина* смо у кућу Оц (= петоро) и сл.

388. Редни бројеви су у обичној употреби. Код њих треба поменути појаву паралелних ликова. *џрви* и *џрвџи*, где *џрвџи* чешће има значење „пређашњи“, док таквог значења *џрви* не добија. Примери: *џдо у џрви* рáзред, па баталџ школу В, којџ је *џрви* мајстор за њéг кошуља Гб, *џрвџи* човéк ми пострада По, *џрва* женá рéче (...) а *другáна* па рéче (...) Гп, девојче у *џрéћу* гóдин ДП, *ја се шеснаесџу* гóдин ожени Сп, *од шеснаесџу до седомдесé* и *џрéћу* (од 1916. до 1973) смо билџ у брак Сп, *ја сам чеџврџа* по џјћу Гњ, чéрка ми умрé у *дваес* и *џрéћу* гóдин ДП (= у двадесет и трећој години живота) и сл.

389. Срећу се и дистрибутивни и мултипликативни бројеви:

после га *џриџуџи* подџгне Ј, *џриџуџи* су ни владали Бугарéти Т, *џеџи џуџи* га прескочџ З, *два џуџи* повртају Б, *дваџриџуџи* ме подокну Гб (тј. позва ме); *џду џо два* — *џо џри* у куп Оц, збéру се *џо џри* — *џо чеџри* па *џду* у колéду М и сл.

390. Приближне количине се изражавају следећим бројним композитима:

данџска се муљћаоше *дваџриџроица* гóре по брдóво Гб, да им (овцама) тџрим *једнуш-двај* З, *седом-óсом* гóдине О, *седом-óсом сџóџин* џљади ДП, *чеџри-сџóџин-џеџсџóџин* џила ДП, *џри-чеџри* комада Сп, бил сам на *месес-два* Сп, по *с џедесé* óвце М (= педесетак), по *две-џри* гóведа Сп, *џешес* колéти у тепсџју В, *де-сеџина* ко́зе М, *дваџриндес* гóдине З, *десеџина* прáсци Т, имáла сам *дваесџина* гóдин Гб и сл.

ЧЛАН

391. У случајевима када говорна ситуација изискује индетерминацију и у ГП ће се, као и у стандардном језику нашем, употребити неодређена заменица *неки*, или *један* у значењу „неки“: *неко́* (или *једно́*) дете, *нека́* (*једна́*) жена, *неки́* — *неџи́* (*једбн*) човек.

Тако је и у језицима који имају препониране чланове (*ein Kind*; *un garçon*). У случајевима када говорна ситуација изискује детерминацију и у ГП ће се, као и у стандардном језику, употребити демонстративне заменице: *овој*, *џој*, *оној* (дете), *овај*, *џај*, *онај* (жена), *овија*, *џија*, *онија* (човек). Ако ситуација захтева детерминацију не по присутности, већ по познатости, и у ГП ће се, као и у стандардном језику, демонстративне заменице анафорски употребити, значи члански (као нпр. у немачком: *das Kind*, *die Frau*, или у француском *le garçon*, *la femme* итд.). Тако је на целом простору ГП.

³⁹⁴ Тако је и у суседним говорима — упор. Богдановић Бучум 77; Ћирић Лужница 82. Ограничену употребу збирних бројева показују и други говори, в. нпр. Богдановић Алекс. 176; Јовић Трстеник 128; Симић Левач 372; АП–БМ Ресва 176.

392. Међутим, у зони I осим овако препонирано употребљених демонстративних заменица (у демонстративном или анафорском значењу), развила се и постпонирана њихова употреба. Њихови постпозитивни ликови су тада без елемента *j* и гласе: *-ѡв, -ѡа, -ѡо, -ѡи, -ѡе, -ѡа; -ѡѣ, -ѡа, -ѡо, -ѡи, -ѡе, -ѡа; -ѡн, -ѡа, -ѡо, -ѡи, -ѡе, -ѡа* (дејѣѡво, дејѣѣѣѡ, дејѣѣѡ итд.). И у постпозитивној употреби ове заменице задржавају своју демонстративну функцију, али је она знатно ослабљена, што изискује да у много случајева постпозицију прати, или, прецизније, допуњује, препозиција (овој дејѣѡво, онај жѣнаѡа и сл.). Много је тада чешћа, односно јача, анафорска, што ће рећи чланска, њихова функција. И то нарочито код заменице *ѡѣ, ѡа, ѡо*, што је и разумљиво, јер је ова заменица (*ѡѣ*) и по свом пореклу анафорска (па је касније развила и показивачко значење), док су заменице *овѣ* и *онѣ* по пореклу демонстративне (па су касније развиле и анафорско значење). Постпозитивну употребу демонстративних заменица има и македонски језик (*човеков, жѣнаѡа, детеѡо, човекот, жѣната, детето, човекон, жѣнана, детѣно*)³⁹⁵. Бугарски језик је развио прави члан (*човекѣт, жѣната, детѣто*)³⁹⁶. Потпуни члан имају и грчки, албански и румунски језик (упор. у албанском: *porulli*, у румунском *contemporani*). Александар Белић полази од тога да је члан у говорима источне Србије дошао из македонских говора, да су га у почетку имала сва три говорна типа (јужноморавски, сврљишко-заплањски и тимочко-лужнички), односно заједнички прадијалекат ових говора, да га данас има само тимочко-лужнички уз ретке остатке у сврљишко-заплањском, чак да се у овом последњем и не ради о остацима, већ о наносима из првог³⁹⁷.

393. Данашња ситуација у ГП изгледа овако:

а) У зони II није забележен ни један пример постпозитивно употребљене заменице (карта 32). Донекле аналогну ситуацију показују и говори Лужнице и Сврљига. У Лужничком Заплању су забележена само три таква примера³⁹⁸, а у Белом Потоку седамнаест, према четрдесет и један у Бучуму³⁹⁹. У зони II, која припада заплањском типу, су, дакле, у употреби само демонстративне заменице у оба значења: демонстративном и анафорском. То ћемо илустровати примерима, са којима ћемо давати паралелно аналогне примере из зоне I.

б) У зони I су заступљени све три чланске морфеме: *в, њ, н* у обема функцијама: демонстративној — показивање просторне релације у односу на учеснике у говору, и анафорске — упућивање на неприсутне, али из претходног тока говора познате појмове. Оваква ситуација претеже у I^a типу (карта 32).

³⁹⁵ „Во нашиот литературен јазик ги имаме овие членски форми: -от, -та, -то, -те, -ов, -ва, -во, -вс, -он, -на, -но, не“ — Конески Мак. грам. 228.

396 „Българският определителен член се е развил от показателното местоимение *тъ, та, то*, когато е било в слаба позиция, т. е. когато е стояло след съществителното, към което се е отнасяло, например: *човекътъ тъ, жена та, чадъ то*. С течение на времето показателното местоимение е загубило своята чисто показателна функция и се е превърнало в съставна част на името пред него, т. е. в морфема с която се изразява граматическата категория «определеност» (определеност, извесност, познатост на назовавания обект). Примери: човек — човекът; добър — добрият; книга — книгата; село — селото; човци — човечите“ — Андрейч. Бг. грам. 73–74.

397 Белић ДИЈС 442–446.

398 Тирић Лужница 82.

399 Богдановић Бучум 75–76.

в) У I⁶ типу се уочава пораст фреквенције постпозиција *ѿ, ѿа, ѿо* над преосталим двома, што значи да постпозитивна употреба демонстративних заменица све више поприма карактер правога члана. Ова тенденција расте са приближавањем селима са бугарском мањином, у којима се не срећу постпозиције *в, ва, во, н, на, но*⁴⁰⁰ (карта 32).

г) Категорије у којима се срећу поменуте постпозиције су: именице, придеви, заменице, бројеви и прилози.

394. У зони II, како смо рекли, нема примера за постпозитивно употребљене заменице. Уместо њих користе се ове заменице нормално употребљене. Такву употребу зна и зона I. Примери:

зона II: на *ѿој гүмно* J, да *үзне онүј јабуку* J, музне кроз *ѿај лебац* J, у *овүј ламүу* J, напјскамо *онөј шүмке* J, и *ѿај бадњак* тамо изгори J, *онүј ѿогачку* ни ломи J, даде ни *онај медѣк* J, даде ни *ѿүј ѿогачку* J, закјтимо се с *онөј жөнчице* J, натура *онај кромиүр* J, и сг су остали *ѿија лүди* J, у *онөј чизме* J, *ѿија наши сѿари* лүди Ос, *ѿој млеко* се опөди Ос, не волим *ѿај леб* да једөм Ос, ма *ѿај ѿој* умрел Ос и сл.

зона I: *овој јүүро* је се ишло B, па наставе *ѿүј седенку* B, пөсле најде *овај наша војска* J, *ѿија днү* йдемо Оц, *онөј жөне* се пременјле С, њөму је помогнүла *ѿај баба* Ц, она е се лагала с *ѿој момчө* Т, пөсле *ѿија снөй* панте По, мйнөмо по *ѿүј врвину* B (путању), нареде: *ѿој јөло* йма да турате Гп, у *ѿој село* ДП и сл.

395. Примери постпозитивно употребљених заменица код именица:

а) Демонстративна функција: еј онам на *раскрсјено* B, пөсле почөше у *црквүу* *нашүу* B, билө у *селөво нашово* B, на онүј ширинү куде *задругуну* B, кућүу смо у ратно време правили B, немөј те ударим с *качамљћүу* B (оклагија), не задөвајте се, ене ју *сабљана* Л, у онөј доле — *кошан, амбаран* Л, *сѿарцан* че да үмре онам Гб, *сѿарцав* је бил у Слбицу Гб, кудө ч *врөчуу* М, јако се *сѿарцав* смејөше М, ајде да си заградимо *градинчево* М, некња сам казувала на *децүу* М, гүвно ково *двөрав* *нашиви* М, трөбе да изнесөмо *зељөно* М, штө ни *човөкөв* глөда С, ја ју *бабана* — сечө дрва С, ишла сам овамо *комтөо Румүниүу* С, заштө је дошла *женава* С, овде төо да поћинөм на *ћүријүу* *нашүу* С *Сињачкуу* С, стари лүђе из *селөво* С, знаш ли Көсту Грка — *йөйан* штө умрө Ц, еј *крүшөше* нек үзне *дејөшо* Т, че потклизну *државүу* О, што је *девөјчево* овде падло Гњ, бөгај брат ми у *йөйөкай*, у *водүу* се изваљај Гњ, де поврөви с *децүу* М, *зајциви* затрше са М, ене *йод кошан* кудө су М, како *јорганөво* П, киквө сака *дејөшо* ДП, штө сипүјөш *млекөшо* на *дејөшо* ДП и сл.

б) Анафорска функција: али ми *чичаѿа* нејө имал децү B, док отөмо у *Гүзлүшү* B, брашно пројөно у *водүу* се измөша Гб, ймаөмо öстро күче — һө залаја *күчөшо* Гб (значи: куче о коме је сад било речи, а не које је присутно у времену говорења), јавјла *бабаѿа* да че пројде *чичаѿа* Гб, онү ни давају од *мөдаш* Гб, ја тој за *јабукушү* не знам Оц, па ни и *годинөше* лөше станүше Оц, стүримо код һөг *врөчуу* М, сг су занатлије и *синаѿи* и *башиаѿа* С, *децаѿа* ни вику там Ц, када да лөгне *свөкрваѿа*, а *снөѿа* ју намөсти у *куйаѿишлөшо* Т, трипут су ни владали *Бугарөши* Т, *Гүрчинөш*, што му *женүшү* згазил О, турим мако солчицу у *млекөшо* Б, *ночшүшү* трипут премира Б, *зимшүшү* се разболе, а *йрөлөшүшү* умрө Б, плашимо се да ни не үзну *жицөшо* из *јамүшү* Гњ, пөсле се поврту у *чөтивршөкаш* од декато *момчөшо*

⁴⁰⁰ Божков Димитровград 51–52.

П, преспáмо *ночйуу* П, од јесен та до *йролейу* З, по́диже *н́чвийи*, па *ле́бовете* на́бута у *брашно́ио* З, *јесенйу* идó у Нишку Бању, а *зимйу* за́каса Г, напáле *цре́й-њуу* Г, па се *квасьцаи* подмлади ПР, *кореньи* вој црвén ПР, мéне узóше *каницуу* ПР, башта́ ни дојде *вечерйу* Кр, а *мужай* вој ка́же Гп, пр́во ми умре *девојче́ио* Гп, *кошчине́и* се но́се Гп, та́м на *ридаи* Гп, сруши́ше *мо́стиаи* Гп, ту́риш ма́з и со́ду, па мéшаш *масйу* и *со́дуу* Гп, беоше големишкá *деца́ио* ДП, ја *сас девојче́иу* ко́пам М, а *слуга́ио* рекъл Кр, *Јевре́иуи* су затр́ли Гњ, па́дла слана́ *ночйуу* Б, *овце́и*е при́блајаше *йреко йланинуу* Гб, *де́дуу* ми зароби́ше Гб и сл.

396. У овој тачки дајемо неколике напомене у вези са постпозитивном употребом заменица код именица.

а) Примећује се доста често удвајање постпозиција типа: *вечерйуу*, *ночйуу*, *йролейуу* и сл. на које и Белић указује⁴⁰¹.

б) Белић помиње да код именица са ном. мн. на -е постпозитивна заменица гласи *и́е* (*биволе́и*е), или *и́и* (*Бугаре́и*и), а да је, с друге стране, и код именица на *и* постпозиција *и́е* (*војници́и*е)⁴⁰². Он, међутим, не помиње форму постпозиције *и́о*, а она се среће, и условљена је конгруенцијским разлозима. Тако се данас срећу овакви ликови:

*Бугаре́и*е П, *лебовете́и* З, *муже́и*е Гп, *плу́говете́и* Т, *ру́бовете́и* ДП, *синове́и*е ДП; *Бугаре́и*и Гњ З Кр П Пр Р С Сп Т, *волове́и*и З, *каме́и*еи О, *муже́и*и ДП Гп, *йо́друмјейи* З, *сно́йове́и*и Гњ, *си́йокове́и*и З, *и́енкове́и*и З; *Бугаре́ио* Гп, *йа́йилица́-не́ио* Гп, *синове́ио* П.

в) Уз исправну констатацију Белићеву да је „разлика између члана и демонстративне заменице овде тако незнатна да је често пута немогуће знати нијансу коју онај који говори, изговарајући их, подразумева“⁴⁰³ мени су се наметала оваква размишљања при анализи овог проблема. Ствар је доиста компликована када се посматра споља, поготову ако посматрач није припадник овога говорног подручја, али са становишта говорних лица, оних који познају предмет разговора и који су срођени са њиме, ствар ни изблиза није тако нејасна. Говорно лице причајући о предмстима који су тема разговора увек успоставља са њима релације веће или мање близине, ако су из реалне стварности, или интимне присности ако су из сфере маште, нечег што је доживљено и проживљено. Такве исте релације успоставља и саговорник, јер се поистовећује са говорним лицем, заједно са њим види објективне предмете који су по природи ствари ближи или говорном лицу, или њему — саговорнику, или су пак подједнако удаљени од обојице; или се сели у говорникову машту и предмете посматра са његове тачке гледишта. То ћемо потврдити двома скоро идентичним реченицама: Ја рекó на *си́йрцаво́го* Гб (= Ја рекох овоме старцу, при чему је старац — бабин муж — присутан и учесник је у говору); Ја думá на *си́йрцаво́го* М (= Ја говорих старцу — при чему је старац — бабин муж — неприсутан, и, чак шта више, умро пре неколико година, али је он у њеним мислима и емоцијама веома присутан, и отуда постпозиција за близину *е*). Такву блискост са старцем, наравно, успоставља и бабин саговорник.

⁴⁰¹ Белић ДИЈС 447.

⁴⁰² Белић н. д. 449.

⁴⁰³ Белић н. д. 445.

400. Белић помиње да се, истина ретко, употребљава заменица и иза и испред именице, што „показује да је у том случају постпозитивна заменица требало да има значење демонстративне, али се није довољно осећала као таква и за то је још једном додата и демонстративна заменица — *џија џаша-џа* и др.“⁴⁰⁹ Таквих удвајања има и у савременим ГП:

па носе онуј *заставу* Гб, онај *дрвјана* скрше М, *џј старџа* поможеше М, остаде ми *џија старџи* сйн С, *џија џијани* тека работе Б, ишла си је по сина *џога нашога* П, куде су овџа *мојџи* З, *џија војникаџ* подиже З, девер ми *џија старџаџ* Гп, *џија џијоџо* Коста Пећанац З, оно само вија *џој Дунавџи* С и сл.

401. У I^б типу уочава се једна занимљива црта, која изостаје на осталом простору ГП. Ту се срећу конструкције које доста сличе употреби постпозиције *џ* уз показне заменице *џова* и *џакво*. А заправо се ради о поштапалици *еџе*, која се спаја са поменутиим заменицама градећи форме *џоваџеџе* и *џаквоџеџе*.

Обично уз *џоваџеџе* иде појам на чији садржај се упућује конструкцијом: *џне џоваџеџе* — *џаџијуџу* Б, потсире *џоваџеџе* — *млекоџо* Гп, тој што приказују *џо џоваџеџе* — *џелевџијуџу* Гњ, туримо у врчве *џоваџеџе* — *џурџијуџу* Кр и сл.

Међутим, уз конструкцију *џаквоџеџе* често изостаје појам на који се она односи. Полазиште за његово изостављање јесте да је он лако предвидљив, или да се сам по себи подразумева. Али за неприпаднике овога говорног типа тај појам није ни лако предвидљив, ни, често, уопште одгонетљив. На пример: че ручамо *васуџ* и *џаквоџеџе* ПР, поставише *мезе* и *џаквоџеџе* Р, једемо *буџане џуџиџе* и *џаквоџеџе* Кр, иди изнеси *вино* и *малко џаквоџеџе* Г и сл.

Ако се уз мезе подразумева ракија (по српском обичају), уз вино суво месо, рецимо, заиста се можемо питати шта иде уз „бутане џуџпе“ (пуњену паприку) или „васуџ“ (пасуџ)?

402. Демонстративне заменице се постпозитивно употребљавају и уз бројеве:

не ваља за *деоџицаџа* О, тија *џрвиџи* су плачали Р, че вој извадимо *деџеџе* очи Гп, а *другана* рече Гп, стварно ми умреше *деџеџе* деца Гп, дадоше ми *џравуџу* годин вџну ДП, *деџаџа* астаља пџлни Б, који падне *друџијаџ* преко њега Г и сл.

403. Демонстративне заменице се постпозитивно употребљавају и уз прилоге:

кадво би преко размирицу М, *какоџо* сџг тека си и тџгај М, па те *џекаџеџе* М, *коџо* ти врџиш, тека и оно врџи М, овде *кудеџо* магаџинити Р, са *кадаво* рџтав би, *кадво* се биџше С, отџде *кудеџо* закопаља копџинете Кр, тој било *џуџиџе* на свадбу Гњ, знаџш ли *кадано* се ваџшено девојче џзгори у млекоџо Б и сл.

404. Најконсеквентније чланско значење остварују постпозитције *џ*, *џа*, *џо*, *џи*, *џе*, *џа*. Њима се изражава општа одређеност, општа познатост коју говорно лице посебно подразумева, и на којој посебно инсистира. Оваква одређеност се најчешће односи на нешто опште познато, опште присутно, нешто што сви имају као што су: делови тела, чланови породице, пријатељи и сродници, али и непријатељи и окупатори. На пример у реченици: Не смејем да џдем па да ми *главуџу* одрџу ПР — ово *главуџу* се не односи ни на „ту тамо главу“, ни на „главу о којој смо до сада причали“, већ на „главу коју имаш ти и ја и свако“. Чланова оваквог значе-

⁴⁰⁹ Белић ДИЈС 447.

ња има само I^b тип, и то је још једна карактеристична црта која га одваја од I^a типа и зоне II, али и од суседних говора Лужнице и Сврљига (карта 32). Ево нешто таквих примера:

и *главуџу* не могу да носим, нег ли *шамџуџу* С, ја си узимам мѣру с конџа како *шѣрзијѣѣ* Б, трипут су ни владали *Бугарѣѣѣ* Т, там љу прайли *ногуџу* ПР, че помру *децаѣѣѣ* за лѣб ПР, мѣн че ми отпадне *косаѣѣѣ* ПР, савѣва љу у *рукуџу* Кр, нѣма ми *децаѣѣѣ* тѣка Кр, збрали нас *женѣѣѣ* ДП, тѣѣѣ му *кошчиѣѣѣѣѣ* Б, нѣ жѣе-мо а *мужѣѣѣѣѣ* по нас врзѣју Гп, коло како *гѣвноѣѣѣ* Т, тако ми жива *децаѣѣѣ* О и сл.

Деклинација заменичко-привеских речи

405. Приведи, привеске заменице, редни бројеви и члановане форме именица имају падежне облике само по привеској промени. Облика именичке промене нема⁴¹⁰. Од падежа постоје само номинатив (Н), општи падеж (ОП) и датив (Д). Датив је ретко бележен, и само у мушком роду. Систем падежних наставака можемо представити следећом табелом:

падеж	мушки род		средњи род		женски род	
	једн.	мн.	једн.	мн.	једн.	мн.
Н	-ѡ, -и	-и	-ѡ, -ѣ	-а	-а	-ѣ
ОП	= Н, -ѡга/-ѣга/-и га	= Н	= Н	= Н	-у	= Н
Д	-ѡму/-ѣму	/	/	/	/	/

406. У вези са табелом потребно је дати неколико напомена.

а) Што се тиче номинатива, ситуација је идентична са књижевнојезичком, па примере за њега нећемо наводити.

б) ОП у м. р. јд. облички је једнак са Н ако се ради о нечем неживом. Ако се ради о бићу, ОП се гради помоћу три врсте наставака: *-ѡг(а)*, *-ѣг(а)*, *-иѣга*. Репартиција зависи од завршног сугласника (*њѡјноѣга* : *мојѣѣга*, *неѣѣѣга*, али недоследно, јер има и *њѡјнеѣга*).

в) ОП у ж. р. јд. облички је једнак са акузативом, тј. има наставак *-у*.

г) У свим другим случајевима ОП = Н.

д) Честе су партикуле *ј/ја* и *ѡа*.

ђ) Репартиција дативских наставака *-ѡму*, *-ѣму*, такође, зависи од завршног сугласника (*неѡму* : *неѣму*).

⁴¹⁰ Упор. слично стање и у ресавском говору — АП–БМ Ресава 340.

ПРЕДЛОЗИ И ОПШТИ ПАДЕЖ

411. ОП у ГП остварује разноврсне и бројне функције, што проистиче из суштине саме аналитичке деклинације. Највећи број ових функција остварује се у падежним синтагмама које чине предлог + ОП, а само мањи број остварује ОП сам. Каткада није довољан само један предлог да изрази функцију, па се прибегава конструкцији два предлога + ОП. Приметно је, такође, да поједини предлози ступају у конкурентске односе, образујући са ОП некад апсолутне, некад релативне синониме, што на стилском плану ових говора није од малог значаја. У овом одељку ћемо прегледати све те функције, као и највећи број предлога који се користе у ГП.

Општи падеж без предлога

412. Најраширенија функција овога падежа је функција правог објекта, што значи да је он тада изједначен са акузативом без предлога. Такви су примери:

плетемо *вѣнци* Ј, турим *бисѣси нѣки сѣѣри* Ј, потроши *и руће и нѣје* ПР, омеће *погачу* По, немѡ *жѣвци* да потрѣсаш Б, нѣмам *зуби ни јѣдѣн* Гњ; *Бѡга* си верујем Т, казнише *деда* *Најдена* Гњ, нѣма за лѣк да најдеш *зајка* М, доведе *жену* и доведе *дѣтѣ* *жената* С, срѣтнем *сѣѣрога човѣка* Гб и сл.

413. ОП без предлога иде и уз одричне глаголе, чему је у књижевном језику еквивалент словенски генитив (нпр. *жену* нѣма, *деца* нѣма О; в. и у претходној тачки). Међутим, у овој функцији среће се номинатив, што је у књижевном језику незамисливо: несѣм *скѡро ѣакѣв брав* чувал Сп, *изѡка* га, ал нѣма *Јован* О (= позове *Јована*, али *Јована* нема).

414. Еквиваленту темпоралног генитива, или акузативу за означавање количине времена, у ГП одговара синтагма чији је управни члан именица у ОП без предлога а зависни члан придев, придевска заменица или редни број. Примери:

ја се *шеснаѣсѣу* *гѡдину* ожени Сп, ма *како* *детѣто* *цѣлу нѡч* не сиса Кр, *цѣлу зѣму* *комто* *дѣвар* лежи Б (лежи окренут зиду), по *цѣлу нѣдељу* оди свадбу (са свадбе) не мѡж да дојде П, садим си *сваку гѡдин* *лѣчек* и *пипѣрчек* ДП, *јѣдну вѣчер* смо сѣдли Гп и сл.

415. Еквиваленту партитивног генитива овде одговара конструкција: квантификатор + ОП. Примери:

по *јѣдну вѣрњу* *лѣб* изѣду По, по *коѣлѣ* *чорбу* угѡтвим ДП, свѣћи донесѣ *ћѣло рећѣју* М, имѣло у њѣга *ѣѣћ* *ћѣла* *вино* Б, купи *цѣл ѣак* *шићѣр* Р и сл.

416. ОП без предлога врши функцију и генитива којим се означава припадање интегралног дела целини. Примери:

забрадимо се на *вр главу* П, ѡжени се за некојѣга *Влауцу* из *околіну* *Пѡжаревац* ДП.

417. ОП без предлога се јавља и у функцији допуне глаголским именицама. Примери:

добѣло *заѣалѣње* *мѡзак* Б, *тѡј* бѣше у *брање* *морузу* ДП, несмѡ *знали* за *ѣрскање* *жѣтѣ* С, свѣ се дѣгло у *брање* *ѣчѣрѣ* В.

Ойишћи њадеж са њредлозима

418. на + ОП. Конструкцијом се изражавају:

а) различита локативска значења каква садрже примери попут: шљем *на главу*, чизме *на ноге* Ј, *на раскрсницу* наклале огањ Ј, одма *на горњу страну* тај кућа Гб, *на њиву* спимо Гп, две куће је затекла *на Чукарицу* Б и сл.;

б) акузативно значење места завршетка кретања: стигнемо *на њај гумна* Ј, наседамо *на ѡронѡшке сѡлоичке* Ј, изнесу *на ливаду* П, увечер дојдемо *на ѡојаишу* Гб, тамњ *ја* (стигох) *на аушобуску сѡданицу* О и сл.;

в) даљи објекат: *на Младенци* се најнадамо С;

г) означавање циља: ће идемо *на ѡричес* Ј, идемо *на-госѡи* Л;

д) дативско значење намене: лѡми онуј погачку *на сву наишу децу* Ј, прво даде *на свекрву* дар Ос, однесе вечеру *на овчара* Ос, ја *на мојега Саву* причам В, шѡју терзије *на жене* сукна, *на муље* панталѡне Ц, однесемо *на човѡци* водицу Гњ, доделено је *на Србију* Р, ти знаш шта да кажеш *на човѡка* О и сл.;

ђ) поред места присутна је и нијанса начина вршења радње у примерима тип: мој татко испѡко прасе *на ражањ* Ј, онѡ леже *на ред* на њиву (тј. један за другим) В, ишли смо им све *на-руку* П, иде ти (неваспитана младеж) *праг ѡ на-очи* Гб (а не да се мало склони украј) и сл.;

е) време вршења радње: па *на крај* баѡим јабуку Ј, *на Цуриовѡн* дојде В, у пѡтак га *на Цар Косѡадин* роди Б;

ж) веома често је значење које се у другим говорима, нпр. К-Р, остварује посесивним дативом: *на мојега ѡца сесѡра* седам (детета) имала Ј, ја сам *ѡрвеница* *на моју мајку* Гб, носѡле смо *дукаѡи* *на Загорку Вукашѡнову* Л (тј. позајмљивале од Загорке ниску дуката), *на зѡлу* ми *на снау браѡи* С (= брат снахе моје заове), Тѡвил, *на Мирку башиѡа* Ц, *на моју шѡѡику* син О, *на деѡу Маѡу* чѡрка Сп, *Бѡра* *на сва-ја-Лѡну* Г, дојде *на ѡѡ-Миру* чѡрка Р, *на кума* и *ѡсеѡи* кудѡ виѡиш па му се срамујеш П, ѡмам чѡтри *ѡреунучѡи*: *ѡве* *на синѡѡога* *на сѡна*, а *ѡве* *на чѡркуѡу* ДП и сл.;

з) функција аблативног генитива: па *сам се* *на свѡкра* бојала Т.

и) функција коју у књижевном језику остварује *dativus commodi*: отидѡ *ѡмага* си *на маѡиер* С, са ли да нејѡ *добро* *на народ* Гњ, нечу да се *мећем* *на држа-ву* *на лѡја* Гњ, што ѡма *кѡрис* *од имѡње* *све* *на деѡу* О;

ј) значење које у књижевном језику остварује конструкција *о + локаѡив*: за-каѡила ју *на јѡну вѡбу* Ос, *на вѡбу* га прекукљѡло бѡше Гб, *на ѡуна* се вржу Гб (= вежу се ѡ чуна од пећи), *на ѡреј* *ѡве* ѡуље сам врзала Ц, врже га гѡре *на греду* Сп, вржем ѡуљу *на крушку* По, *на дуѡ* врзѡл кѡишку и ѡѡсѡл се Р, *врзана* *на дрво* та-мо Сп и сл.;

к) правац кретања: мињемо *на Глогѡвац* па тамо преко брѡ В, пѡт је проѡѡил *на Црѡну Рѡку*, па *на ѡѡировицу*, а са *на Сѡћево* Л;

л) означавање „ѡмогућивача кретања“: до Бѡград *на вѡз*, пѡсле од Бѡград *на лађу* до Шѡбац П, ја сам *на вѡз* дошла З; тако и: ја сам га *на машину* ѡврла М;

љ) у синтагми типа: *народ* *ко лѡс* *на гѡру* Гб, *рибице* *ко* *на деѡѡ ѡѡица* Р и сл. у ОП је дат појам са којим се пореди претходни појам;

м) када је вода циљ кретања, или уопште место на коме се одиграва каква радња: *идемо тамо на-воду* Гб, *воде невесту на-воду* С, *овде си отидем на-воду* О, *на Дрину воду* ратујеш П;

н) означавање даљег објекта уз *verba loquendi*: *некња сам казувала на децу* Ву М, *рекла на свекра ми* Б, *ја причам на овија омладинци* Р, *рекла на мајћу ми* П, *јаве на пријатеље, на другаре* ДП.

419. *за* + ОП. Значења су бројна, као и код осталих предлога.

а) Значење намене: *плетемо венци за овце* Ј, *у њег си варим за свиње* реју В, *дрвене чаније за деца* Оц, *пумпа што вуче воду за шићерану* Б, *купujem какво се кујује за невесту* П.

б) Значење коме је еквивалент конструкција *по* + *акузатив* или *за* + *инструментал*: *кад дојдоше за Милену* С, *отидемо за невесту* Сп; *нек цркне за њу* Ос.

420. *до* + ОП.

а) Означавање завршне границе у просторној или временској димензији: *испрати ме доле до аутобуску станицу* Ј, *у кола ме одвезу до крај село* В, *дојду* (вукови) *до саму појату* По, *дојдемо до међу* Гњ; *јаганци несуд клали До Ђурђовдан* Гб, *до војску* нигде несуд мрднул П, *ја несуд пил до женидбу* никакo П и сл.

б) Даљи објекат: *не мож да дојдеш до кошуљу* Т, *до динар* се тешко дојало О.

в) Генитивно значење близине: *ми смо овде близо до град* Г, *неје ми дошло до главу* да знам Т.

421. *од(и)* + ОП.

а) Означавање материје од које је што сачињено: *од вуна* усучемо врце Ј, *овчар* направио столицу *од дубар* Ос, *од сламу* исплетео рогоже В, *она је пекла репију од дуд* Гп, *направи салату оди пелицање* По, *сукно оди клашње* Гб, *дреје оди пршенице* ПР (пртенице су исто што и клашње = домаће вунено сукуно, чоја. Лексема „пртенице“ се среће само у Иб типу, а „клашње“ на осталом простору).

б) Значење партитивног генитива: *даде ни од шурј погачку* Ј, *понесемо оди шобј месо* ДП.

в) Означавање узрока: *дошло ми дрвото да искубем од болези* О, *и деда и баба умрли од муку* Б.

г) Изражавање аблативне функције одвајања, потицања и сл.: *од кућу* понесу леб Л, *од Коринџак* ишли Ј, *такој сам чула од жене* Ос, *рудник од римско доба* В, *онé несуд смејале од њиног свекра* да речу „бурђија“ Гб, *ода дуд* сам се чувала М, *од Белановац* ли си дошл М, *од сојћу* (месо) се једé М, *дојде ми башта од бугарску границу* З, *од куће* тука па онам прешли ДП и сл.

Аблативна, али исто толико и посесивна, функција је изражена у примерима типа *лис од шикву* Ос, *семе од пашуку* В, *цвети од женку* Ц и сл.

д) Означавање мере: *десет метра од колосек* новамо Ос, *долéко наша башта од воду* В, *дрвишта од млого године* Р, *од кашуку* потешко не дјсам Р и сл.

ђ) За означавање почетне границе неког догађања у временској или просторној димензији, често повезан с предлогом *до* (од ... до): *од Ђурђовдан* до Гмитровдан бачује В, *он си од деиштво* у Београд В, *од мај месец* па до

Свети Илију Гб, до Њиш су били Нёмци, а од *Њиш* нагоре Бугари Гб, од *Благовести* оремо морузу М (уместо „за морузу“), од *Њиш* до Куршумлију пёићи С и сл.

е) Значење које остварује у књижевном језику *dativus incommodi*: немóј да одречеш од *Радивоја* В. Знатно чешће у овој функцији се користи предлог *на* + ОП (женá умрe на *Тóзу* Л, на *дéду* ми измрeле чeрће Сп, уби́ли на *Добри́нку Орманску* човeка З и сл.

ж) Значење које у књижевном језику остварује конструкција *c(a) + генитив*: од *Чуку* слéзну пред цркву Гб, озгóр од *Перна́ишиу* се зададе óблак Гб, врну́ше га од *йоја́иш* Л (појате су се обично градили у планини, или ближе планини, у сваком случају изнад села), од *врeло* смо доноси́ли во́ду Гп, од *сти́олиу* па́до О и сл.

з) Означавање сродства или порекла: бра́т од *у́јћу* М, бра́танац ми од *чи́чу* М, на башт́у ми бра́т од *чи́чу* Б (= брат од стрица мога оца), уну́че вој оди *чeрку* Б; од *Ма́рковци* неко́ј бeше пош́л у водени́цу П, т́и од *којe* си *селó*, бре, дeдо Р.

и) У конструкцијама за поређење: од *на́шу Вeру* нeма поубава дево́ћа Б, од *на́ше селó* нeма погoлемо у овíја кра́ј Т и сл.

422. код + ОП.

а) Генитивно значење места: код *ба́бу* си седи́ Ос, њeгóва вур́ња је била́ код *Ма́ли мoс* Г (*Мали мос* и *Гoлeми мос* су два позната пиротска моста), кр́или се код *њíни родíишeљи* Б и сл.

б) Дативско значење циља: íду код *момкá* у гóсте Ос, отóмо код *йой-Јóву* Л, ишлá свекр́ва *ко́и снау́* Т, ишлá сам код *чeрку* Гб, пош́л код *зéша* ПР и сл.

423. над(и) + ОП.

а) Инструментално значење места: пуца́ше над *Пала́нку* Гб, íма јeдñн кр́с *нади Со́йойш* О, гóре *нади цркву* се кутáли Б.

У сличном, али донекле измeњеном, значењу је пример: такмíче се *која́ над* *ко́ју* мóже бóље да урабóти Б.

б) Акузативно значење доспевања на циљ: мí искочíмо (изађoсмо) *нади ва́ду* Л.

424. изнад + ОП.

а) Генитивно значење заузимања простора с горње стране појма у ОП: *изнад йека́ру* íма ку́ћу Г.

425. врз + ОП.

а) Овај предлог је синонимичан са предлозима *на* и *преко*: нату́рана цр́га *врс цр́гу* Л, нeма да излáзе *врс ко́жу* Б, лeгал *врз мeне* М, човeк *врс човeка* Ос и сл.

426. йод(а/и) + ОП.

а) Инструментално значење места: врóмо овдe *йо́и селó* В, она́ стоја́ла *йо́и крúшу* ДП, *йо́и ко́ш* ји ва́не Гб (= под кошeм хвата жарeбице), íма кр́с *йода Дóлац* Гб, *йоди дрво* плáдњуу Гб, лóве тичичи *йоди лесу́* Сп, мí смо *йод Ми́џор* З и сл.

б) Акузативно значење приспевања на циљ: *ћe* (тек) дојдóше *йо́и йоја́иш* Л, отрча *йо́и ку́ћу* Гњ, сeде *йода дрво* Л.

в) У појединим примерима уочљива је и нијанса значења начина: свe држé *йо́и кључ* В, жíве *йо́и кома́нду* Т.

г) У појединим примерима означава се време, коме је еквивалент „за време + генитив“: бíл је цандáрин *йо́и сйáру Југославију* З.

427. *исход* + ОП.

а) Генитивно значење заузимања простора с доње стране појма у ОП: *исход Белиш* има вода В, *исход селó* имамо чéсму Ј, ене ји куде су *исход астиáл* М и сл.

б) Значење начина: нéма ко сá да се шéтају *исход-руку* Ј.

428. *ипред(и)* + ОП.

а) Инструментално значење места: туј *ипрeй цркву* астáл ту́рен Гб, *ипред врáша* стража стоји́ З.

б) Акузативно значење завршетка кретања: одóтле слáзе *ипред цркву* Гб, искара́мо сви́ње *ипрeй сви́ара* З, тури́ла сам *ипрeй сви́е* М.

в) Значење времена: да се жéни ел *ипред во́јску*, ел óдма по во́јску С, то́ј бéше на Рáспети пéтак *ипреди Вели́гден* З.

429. *из(и)* + ОП.

а) Означавање функције аблативног генитива: глéдам кáд ће да по́јду *ис Сйу-дeну* Ј, *ис Тавњáницy* сáм Ос, *ис Пáлáнку* се íде на вóз Гб, *из водeницy* ишлí двóйца М, бíл је јeдýн Влáда *ис Слívовик* Оц, излéзло *из мóду* Т, јeднe су *из Рýсију* Т, жeнá ми је *из Добродóл* Сп, па истурíше *изи цáк* покрíве З, онá је *изи Шумáдију* Т.

б) Значење места, коме је еквивалент „из + генитив“: мí íдемо *из Гúвно* с тeт-ку Гњ; íма да ти óтнем *из-ру́е* О.

430. *низ(a/и)* + ОП.

а) Значење силажења с горње површине, али каткад и еквивалентно значење пролажења: *нис шýј íадíну* слéзнемо Гб, *нис каквí сйeнáци* су слéзли Гб, *низ јeднý јáругу* побéгне В, штó си íде војскá *низи Кашáк* З; одлáте жéне *низа селó* М (= јурцају кроз село), беó минýла *нис Круйбц* ПР (= кроз Крупац).

431. *уз(и)* + ОП.

а) Акузативно значење кретања са доње површине: улéзнем у туј до́лину, па уз до́лину В, *ус íлáнину* излéзнемо Гб, вр́ламо јáјцe уз брдó Сп, íду оздол *ус íу́и* ДП.

б) Акузативно значење близине, прибијања једног појма уз други: ене куде је успрáвена *ус сeно* Гб, цандáри *узи кóла* Гњ, *ус ку́ну* му направíл клозeт М.

432. *кроз/ипроз* + ОП.

а) Акузативно значење пролажења кроз појам означен ОП: из сóбу па *кроз двóр* га испрáтимо П, мýзне *крос шáј лéбац* Ј, *крос селó* кад прóђе Ј, па íду *ипрос íó-ље* В Гб, че да прóјде *ипрос Тамњáницy* Л.

б) Означавање начина вршења радње: то́ј ко *ипроза сýн* знáм Гб.

433. *у* + ОП.

а) Локативно значење места у унутрашњости или у границама појма с именом у ОП: неvéсте се премéне у *нáродну нoшњу* Ј, у *ову́ј лáнију* гоцá ми гáс горí Ј, утовáри ме у *аушóбус* Ј, растóпи се сйрење у *кошíл* Ос, са мeсимо у *вáнгле*, а напре́д у *кóвчези*, у *кáрлицe* Гб, онí билí у *кóла* М, гњетe глáву у *јeндеци* П, у вóз се возí В и сл.

б) Локативно значење места вршења радње: у *селó* си седe Ј, спe у *шйáлу* Ј, мо́ј óтац бíл на вeцбу у *Лéбaне* Ј, у *нáшу држáву* сам радeó Ос, сáмо у *црвeну зeмљу* рудá се појављу́је В, дóле у *Нíш* íма ку́ну Гб, у *Мурицу* íмамо нýву Оц, бeпимо платнó у *рeку* Т, родíла сам се у *Гњíлен* Гњ, јeдýн ми је сýн у *Нíш*, јeдýн у *Ћу́рију* П, сá у *Жeљушу* седý ДП и сл.

в) Акузативно значење циља кретања: ће идемо у цркву на причес Ј, у Прву Кућину идемо Ј, појдемо у Зелени вр у цвеће Гб, па се тури у воду у Јаницу Гб, узне српови у-руке М, једно госје улази у кућу, једно искача из кућу П, натурам у јасла Сп и сл.

г) Значење времена вршења радње: тој било у наш младос Гб, два дела у годи-ну се постило Оц, у фебруар дојдоше З, у март ми умре девојчето Б, у рајино време ји чувамо В.

д) Значење начина вршења радње: злато љивено у њолуге В, све сам знала да рабóтим у-руке Ос, сáг жéне не рабóте у-руке Гб.

ђ) Ова конструкција је честа допуна глаголу *свирим*: мој отац је свирил у *илék музика* Ј, свирил је у *гајде* Гб, свирили су у *дудуци* Гњ, син ми свири у *армунику* П и сл.

434. *њо* + ОП.

а) Локативно значење места: јóште снóпје *њо њóље* М, *њо кућу* нештó рáдим О, работили су *њо Лужницу* Г, бију *њо главу* Ц, удáри га *њо обрáз* Л, овóј што глédа-мо *њо тeлeвизори* Гњ, *њо рéку* навáта рíбице Р и сл.

б) Овом конструкцијом се означавају и „разна места исте врсте“: баштá ми је ишпáл за момýрзу *њо Скопје*, *њо Београд*... Ос, ргау са шипће сýде рéдом *њо згрáде* Гб, идемо рéдом *њо слáве* Л, штó је бáба поишла *њо слáве и свáдбе* М, бил је на рáботу *њо Београд*, *њо Бóсну*, *њо Маћедóнију* С, радéл сам *њо цáрибродска селá*, *њо Палáнку*, а *њо Бабýшницу* несáм Р, збéру се *њо авлије*, *њо сокаци* П.

в) Означавање средства помоћу кога се омогућава вршење предикатске рад-ње: *њо њéј лáмпе* се управљáла Ј, *њо звéзде* смо знáли кóлко су сáти О, рáније се кр-штейáло *њо свеци* П.

г) Означавање начина вршења радње: пóсле *њо рéд* свé сређујем Ј, дáва на сви *њо рéд* М.

д) Просекутивно значење површине по којој се врши кретање: *њо њóље* íду летíје Ос, áјд *њо њуи* па у грóбишта Л, мíну *њо њуи* П, идемо *њо селó* Гб, тáм ишпáл *њо Шумдију* Т, иселíше се *њо Пíрои* Т, *њо долину* се кутáли Б и сл.

ђ) Означавање времена: сá *њо жéтву*, *њо вршу* пóчну да бéру слíве Оц, óдма *њо војску* да се жéни С, *њо вршу* че бóде пóстрашно О, *њо Пеи́ковицу* долáзи Крстóвдан, *њо Крстíовдан* долáзи Гмитровдан, *њо Гми́йровдан* Свети Рáњћел П.

435. *њреко* + ОП.

а) Значење прелажења с једне на другу страну појма у ОП: мíнемо на Глогó-вац па онáм *њреко брдо* В, прéјдемо *њреко рíд* Гб, прéјдоше *њреко њошóк* Гб, *њреко Македóнију* умрé Гб, преодíло ми је *њреко главу* свáшта Б, *њреко мóс* мињујем П.

б) Значење којем је еквивалент „с оне стране + генитив“: бил је онáм *њреко Дунав* С, *њреко дру́м* је билá појáта Л.

в) Значење времена: тој *њреко лéти* прáзњујемо С, *њреко зíму* ткáјемо Ц.

г) Значење начина: дáде ми га *њреко-руку* М, свé некакó *њреко вољу* рабóти Б.

д) Значење омогућивача, посредништва помоћу кога се врши или остварује нека радња: дéду зову у Палáнку *њреко срéз* Л, пéвају каквó знáју *њреко шкóлу* Гб (песме које су посредством школе научила деца).

436. *њрекај* + ОП.

а) Генитивно значење близине појму у ОП, коме је еквивалент „покрај + генитив“: метле сађимо *љрекај крај* М (= поред међе), *љрекај саму кућу* му ми-њује пут Оц.

437. *љрема* + ОП.

а) Дативска значења управљености, *commodi, incommodi* и сл.: кад појдемо *љрема село* Ј, *љрема сунце* бацам јабуку Ј, Бугаре беоше лоши *љрема нас* Т, Немци су били добри *љрема нас* Ос, неје се десило да продума грубу реч *љрема мэн* В.

438. *камљо/комљо* + ОП.

а) Дативска значења окренутости, управљености, усмерености и сл., чему је еквивалент „к(а) + датив“: појдемо уз долину *камљо Зелéни вр*, *камљо Преод* Гб, ошлэ чьк *комљо Сљаничење* Сп, тóј село је *комљо Тэмску* С, бéж, брат ми, *комљо љољок* надóле Гњ, та́мо *комљо Ваву* се срéтли П, цéлу зљму лежљ (окренут) *комљо дљвар* Б.

Изогласа *камљо/комљо* + ОП се не среће у зони II.

439. *љокре* + ОП.

а) Ова конструкција је синонимична конструкцији *љрекај* + ОП, а еквивалент јој је *крај/љокрај/љоред* + *гениљив*. Конструкција се среће само у I^б типу. Примери: грабише метле па мéти *љокре кућу* З, ми ровéмо *љокре њљ* Гњ, о́копамо *љокре слóг* Гњ, нáрод настањувáл *љокре љљљ* Сп, косљ траволáк *љокре слóгови* Ц, не мóж да мљнеш *љокре човéка* Ц, *љокре оњгљљљљљљ* човéци Кр.

440. *кре* + ОП.

а) Конструкција је синонимична конструкцији *љокре* + ОП: ра́дујемо се *кре њљ* З. Забележен је само овај пример.

441. *љоред* + ОП.

а) Генитивно значење близине појму у ОП: *љоред грóбје* прола́зе Ј.

442. *љри* + ОП.

а) Значење близине појму у ОП: ту́ри га *љри вљр* Ј, *љри човéка* се нéч кљпеш Т, гóре *љри село* јљ беоше убили З, овде *љри наљу цркву* имáло двá брéста Р, тај децá остављла *љри сљљрљну и чљчу* Б, че љдемо *љри владљку* П, ни је ишљл с мајстори, ни *љри мајљљори* С.

443. *међу/мељу/мељи* + ОП.

а) Месно локативско значење: онда си подéлимо *међу нас* перáшке Ј, побре-мо *мељу рéдови* М, децá заспáла, а *мељи њљ* змијá ДП.

444. *куде* + ОП.

а) Генитивно значење близине: *куде цркву* имáло прамљљја Гњ, ене га *куде црешњу* М, *куде грóбје* имáли плéвњу Ј.

445. *изван* + ОП.

а) Генитивно значење места: мљ смо седéли *изван село* З, седљ мáлко *изван се-ло* Т, откарáли јљ *изван село* и утепáли Т.

446. *окол* + ОП.

а) Месно значење: *окол љој дрво* наредимо снóпови В, трољца *окол њéга* Ос, *окол цркву* овљјамо Ос, сá *окол цркву* љду та мóчу Р (= врше нужду, што је раније било незамисливо), немóјте *окол љљљ* сас óвце Ј.

II КОНЈУГАЦИЈА

458. Глаголски систем говора источне и јужне Србије, широко описан у Белићевим *Дијалектима*⁴¹⁵, девет деценија касније показује готово исте карактеристике у говору дела територије који ми истражујемо. Основне одлике овога система данас су: одсуство инфинитива, глаголског прилога прошлог и футура II, ретко појављивање прилога садашњег, а честа употреба аориста и имперфекта.

459. На плану појединих облика уочавају се разлике према прогресивнијим српским говорима. Међу њима се истичу:

- а) специфичан футур са презентом уместо изгубљеног инфинитива;
- б) *-(х)мо* у 1. л. јд. аориста;
- в) *-л* у м. р. јд. радног глаголског придева;
- г) одсуство 1. л. мн. императива;
- д) глаголи са *к, з, х* у основи најчешће место њих имају *ч, ж, ш* у 3. л. мн. презента.

ИНФИНИТИВ

460. ГП немају инфинитив. Тако је и у суседним говорима⁴¹⁶. Код млађег становништва он се поступно враћа у употребу, али је то враћање споро и углавном код школованијег дела популације, чији говор је остао изван нашег описа⁴¹⁷. У нашој збирци глагола нашао се само један пример инфинитива, изговорен од поузданог информатора:

... пренаоде град је било — Латина држала мора *бићи* Гб.

ПРЕЗЕНТ

461. Карактеристике 1. л. јд. су: а) код највећег броја глагола наставак је *-м*; б) код два глагола наставак је *-у*, али је и код њих могућ *-м*; в) негирана форма глагола *могу* у појединим местима се јавља без *-у*. Примери:

а) *баџам* жито Ј, *сикирам* се Ј, ја нумејем да вревим грацћи Ос, нема се *иллашим* ништа Ос, *смејем* ли ја да дочекам Саву М, како да ти казујем Ц, па се *дисам* да коџам По, *несъм* ишла да знаем По, ја *ошодим* за Пирот О, нема да *обрчам* грацћи О, ја *погледнем* О, ја *присџањујем* на све О, нумејем се *снајдем* О, ја *продужим* па идем у Ниш, па *седим* шес дџна Сп, ајд да *легам* и ја Б, немам зүби па *шуйеџхам* Гњ, па га *јосијем* ПР, на деца *давам* лѓб ПР, *морам* да *завијим* огањ Кр, ја не волим да га *јем* Гп, сас *врцу* *омошјујем* Р, од кашџку потешко не *дисам* Р, ја си се *ошјушим* П, сама *живејем* тука ДП, дџн-два и *бегам* си тув ДП и сл.

б) ја *оћу* да устанем Ј, не *могу* Ос, нечу да бегам В, ја не *могу* да докарујем С, ја *оћу* данџска да рабџтим Т, не *могу* да отидем О, ја па *могу* да кажем ПР, не *могу* се

⁴¹⁵ Белић ДИЈС 472–619.

⁴¹⁶ Упор. Станојевић Тимок 415; Богдановић Бучум 78; Тирић Лужница 84. Такво стање показују и остали П-Т говори, нпр. Богдановић Алекс. 182; Михајл. Лесковац 43; Вукадиновић ГЦТВ 203; Реметић Призрен 499 и др.

⁴¹⁷ Упор. сличне констатације код: Богдановић Бучум 78; Богдановић Алекс. 182; Станојевић Тимок 415.

сѣтим ДП; ако *оћем* подáрим не́ку рóбину Ј, ја си *о́чем* по старíнши Кр, *о́чем* да се прекр́стим Кр.

в) не *мо́г* се слúшам О, не *мо́г* си во́ду донесѣм О.

462. Од карактеристика 2. л. јд. треба поменути следеће: а) наставак је *-ш*; б) код два глагола сачувани су стари оптативски облици без наставка: *хоћ* и *мож*, али се ово *мож* „како није имало специјалнога наставка за друго лице почело употребљавати и за сва друга лица као нека врста адверба“⁴¹⁸. Примери:

а) што *оћеш* намећеш Ј, бо́ље се хрáниш Ос, не смејеш да му зайовѣдаш Гб, ако нечеш немóј М, кад искóчиш у поље М, руће *дúсам* С, знаеш ли Т, кад *йоглѣднеш* О, што не бѣгаш О, мóра се мѣшаш с наро́д и мóра се сналáзиш О, ако се слáгаш сас женú и с децá че те бúде О, гóсје колко о́чеш Сп, че улáзиш ли Сп, тí, Бúде, нíшта не разúмиш Гњ, тí *мóжеш* да дúмаш ПР, немóј живци да *йойрúсам* Б, ако не слúшаш не *йрѣбеш* ми П, *сййеш* у корíто во́ду Гп, на кúма и псѣто кудѣ *вúдиш* па му се *срамúјеш* П, да се чúдиш па да се *звѣриш* ДП и сл.;

б) о́ч ли да пи́јеш Ц, при човѣка се не́ч кúпеш Т, кад о́ч т́г навацúјеш Б, о́дма убíвају ако не́ч лúцѣи Р, ако о́ч чинí га (тријериши), ако не́ч сме́љи га текá М и сл.;

в) са́мо *мо́ж* да глѣдаш В, не *мо́ж* да лѣгнеш неми́јен Ц, не *мо́ж* да га иска́раш Ц, ако о́чеш *мо́ж* да живиш О, не *мо́ж* да йдеш П, ни *мо́ж* да га стíгнеш, ни *мо́ж* да га претечѣш П и сл.

Примери са *мо́ж* за друга лица: онí *мо́ж* да уби́ју нећегá Гб, гдѣ не *мо́ж* да при́јде (комбајн) жњѣмо са ср́п Гб, ко́ји кугá *мо́ж* да претѣкне М, не *мо́ж* се опѣре́мо Оц, са́ млади не *мо́ж* да пи́ју Ц, нíшта не *мо́ж* да напра́ите О, па *мо́ж* да речѣ́мо Сп, не *мо́ж* да и на́јду Б, не *мо́ж* се дíгну Гњ, она́ бес кáфу не *мо́ж* да живи Сп, онí на́с не́че да *мо́ж* да ва́ну З, не *мо́ж* га збѣру Р, не *мо́ж* да се услúжи П, парá *мо́ж* се превáти од сýде ДП, ма не *мо́же* да не *мо́ж* ДП и сл.

463. Треће лице једине је са нултим настазком, односно са завршним вокалом основе *а*, *е/је* или *и*. Примери:

а) *-а*: овчáр дойѣ́ра о́вце Ј, јед́н *йу́ра*, јед́н одрѣ́ва плѣву Ос, не да́ва да му помѣнеш нешто́ Гб, невестá раздáва дáр М, свáћи добíва дáр С, са́ свѣ бѣга од ра́боту С, разви́јем га да се *йоизмр́да* ма́лко Ц, ако о́че да *сúса* Ц, не *мо́же* да одíса Ц, кáт се *искаш́ља* притресѣм се Т, *узíма* и нóси квó му се допа́дне Т, пúши ал *каш́ља* Т, *йрецелíва* свí рѣдом По, ко́њ *рíйа*, *р́ка* на́-нос По, дожíња се бѣгова белíја По (из нар. песме), *у-свет* бѣга О, сипне водíцу па забр́ка скроб́к О, млекó ми да́ва Сп, она́ј сѣ́ца ната́м Б, наро́д се *йреокрѣ́на* Гњ, и свекр́ва се *дúза* Кр, па с кросно́ набíва Гп, лúто па са́мо *устíрса* Р, водá не *сйíса* за свí Р, вла́дика *благосйíвља* П, каквó са́ка детѣто ДП и сл.;

б) *-е/-је*: ма́јка ни да́је она́ј мед́к Ј, кад бúде врѣме за идѣње Ос, *врзúје* снóпови Ос, са́мо *кайѣ* знóј Ос, ко́ј о́че при́чес да добíје В, он íде при њú Ц, не́ма вíше да лудѣ́је и да *шашавѣ́је* Ц, па си *ковѣ* косú Т, *йьйче* с нóђе По, *белѣ́је* се некаквó О, она́ да *ошíде* у Сóпот да *жívне* Сп (да проживи леп живот), *зайазúје* ко́ји каквó рабóти Б, па зна́је он то́ј З, не сме́је сас њú да се дру́жи ПР, исíпеш га и он сѣ́не Гп (суши се), тупáн само *дб́шче* Р, пóсле че *оживѣ́је* Р, ка́д жíто узрѣ́је ДП и сл.;

⁴¹⁸ Белић ДИЈС 511.

в) -и: *исцѣраїти* ме и *ушова́ри* ме на аутобус Ј, гледа да ли код њи *гори* светло Ј, једн *врѣи*, а ова́м *изла́зи* плѣва Ос, *доо́ди* сваку ве́чер В, о́дма да се *жени* С, вода́ за па́ре — *ѣисѣ* помáлко Т (кисела је, одаје киселост), онó само *њури* О (куња), *оди*, *одлаїти* по селó З, да га поп *благóсови* Р, унѣк ми *доо́ди* ДП и сл.

464. Прво лице множине има наставак -мо:

штó рáније се *ди́замо* Ј, *слéгнемо* до́ле Ј, *насéдамо* и *вечеру́јемо* Ос, ми *шрчи́-*мо па *оїи́мамо* Ос, *їуи́ишимо* о́вце па си *ци́камо*, *їојéмо* Гб, *малáкшимо* од ра́боту По, *оїблзнемо* од *їи́шу* Гњ, да *кълне́мо* ма́јћу овчарóву Кр (из нар. песме), *наїредé-*мо, па *основéмо*, па *нави́јемо*, па *уведéмо*, па си *їка́јемо* П, áде *ди́демо* до́ма ДП, *обр́чамо* се по младе́те ДП, оні јуре а нѣ (ми) *бéгамо*, *ку́шамо* се ДП и сл.

465. Друго лице множине је са наставком -їше:

ви *чеї́ше* по́сле то́ј да *їури́ише* у књі́ге Ос, а, брѣ, да́ј да на́точимо нештó да *їо-їи́јеїше* Р, изво́лвете да *ру́чаїше* П, *знáеїше* ли машé (жарач) штó су ДП, *на́даїше* ли се за го́сје З, одо́кле *їдеїше* М, штó се *гледаїше* ко бодљива говéда Оц и сл.

466. Најсложенију ситуацију показује треће лице множине. За њега Белић каже: „Према овоме облику деле се дијалекти ист. и јужне Србије у две групе: јужноморавски дијалекат, који има проширени наставак за 3. л. пл., и тимочко-лужнички и заплањски који имају старе наставке. У последњој су групи стари услови само утолико померени, што основе на и, поред наставка е, имају, готово чешће, наставак у“⁴¹⁹. Према томе, ако се узме у обзир и вокал основе, постоје следећи наставци и завршци у овом лицу:

-е (*кóсе*);

-еју/еу (*нумéју/нумéу*);

-у₁ (*їду*);

-у₂ (*држѣ, нóсу*);

-у₃ (-*ају/аїу/ау/у: глéдају/глéду*);

-у₄ (-*ују/уу/у: ручѣју/ру́чу*).

Примери који потврђују ове наставке су:

а) -е: несѣм видéла да *нóсе* М, *одлаїше* жéне низа селó М, неvéсте се *їремéне* Ј, ту́ј ми о́вце *лежé* Ј, жéне др́ва *надонóсе* Ос, *їренао́де* гра́д да је билó Гб, *наоблáче* се зѣми у дебéле аї́ине Гб, *договóре* се По, о́вце се *јáгне* З, *исцéде* га Гп, *їуи́ише* га у во́ду П, та́мо ѣи *їрика́не* П, отóше да *кóсе* дѣтелину ДП, *шáле* се Р и сл.;

б) -еју/еу: опѣју се па *лудéју* Ц, че ма́ну да *шашавéју* Ц, стáри кад *одри́јеју* они *їошашавéју* Сп, рабóте док *огладнéју* Г, па ме *нечеју* момчетѣја ПР, напра́е ве́черу, појéду, *їоїи́јеју* и продѣ́же да́ље По; *нечеу* да седѣ́у Кр⁴²⁰;

в) -у: на ржањ *їечѣ* јáгње Ј, једнѣ *їредѣ*, једнѣ *їлешѣ* Ј, оні *насечу́* шѣмке Ј, кад рéше *їду* Ос, нóжици *їонесѣ* Ос, ако *вршѣ* од коју́ стра́ну че *вáну* Ос, они́ја *жњѣ* Ос, кола́ч *рѣжсу* Гб, *врѣжу* га да не бéга Гб, *сїлешѣ* га у снóп Гб, по́сле се *врну́* па *їду*

⁴¹⁹ Белић ДИЈС 512.

⁴²⁰ Белић овакве облике објашњава на следећи начин: „Према глаголским облицима са сад. временом на *ам* : *аш* : *а* : *амо* : *аїше* : *ају* почело се образовати и према *ем* : *еш* : *е* : *емо* : *еїше* : *еју* (које није = ѣ), у толико пре што је било и глагола на старо *ем* = *ѣм* : *еш* = *ѣеш* који су имали старо *ѣју*“ — ДИЈС 514.

на дру́гу стра́ну Л, *набе́ру* тра́ву Оц, па *се њре́йашу* Ц, *облечу́* се Ц, *сечу́* га ве́чером Ц, *сре́жу* лу́к По, *њи́ну* (скувају) по две-три је́ла По, го́сје до́јду По, му́је га *ди́у* О (уједају), *у́зну* па *сме́љу* О, како́ ми *речу́* О, при́колица што њу́чу тра́ктори Сп, *о́йечу́* у ву́рњу Сп, куде́ ста́ри *речу́* Б, да и (их) *не за́йечу́* Нёмци Гњ, ру́ће ни *о́йечу́* Гњ, ва-ну́ше (стадоше) да *ио́ју* З, не сме́јем да ми главу́ту *одрéжу* ПР, *исйи́у* га Гп, *укра́дну* од сире́њето Гп, па *се њриѓну* па шета́ју Гп, па *се* при њу *навр́ну* па *иду* П, *једни́* *сечу́*, *једни́* *свла́че* (дрва) Р и сл.;

г) -у₂: па ју *заболу́* но́ђе Ц, гр́нци *њи́у* уз огњи́ште Ц, оне́ *лежу́*, та́м *си́у* Ц, ду-ћанци́је *држу́* забање Т, они́ *седу́* ма́лко изван село́ Т, *седу́* по три́ дња́ Т, по́клон *и́раи́у* на ти́ја ма́настир Т, ако сви́ *држу́* за ту́ј држа́ву О, они́ *белéжу* на рти́шку Сп, да *се њосл́жу* Сп, оне́ си *лежу́* Сп, еј куде́ *седу́* Сп, ста́рци *седу́* Б, но́ђе ни *болу́* Б, *разѓрабу* љу зачэ́ Б, *си́оју́* двоји́ца Гњ, има́ по́млади који́ *и́рчу́* на ра́боту Гњ, по це́лу но́ч *седу́* Гњ, ка́да да ју *исйи́и́у* (воду) они́ јави́ше на ра́дио З, *држу́* љу да не па́дне ПР, ко́њи *вриши́у* Кр, па *ђи* *ври́у* и она́ се опе́чу Гп, па *се њо́йáру* у ву́рњу Гп, де́ца *и́рчу́* Р, и са́ си *си́оју́* та́ј дрвја́ Р, ти́ја што *држу́* млека́руту Р, неко́ји *и́риу́* П, вла́сти *не насйи́оју* да се чу́ва цр́ква П, ка́д *ђи* дру́ђи *и́риу́* и ни́ *ђи* трпимó ДП и сл.;

д) -у₃: *једне́* *преду́*, *једне* *ври́кају* (упредају) Ј, *ве́мбају* се Ј, *жéне* *врља́ју* *жи́то* Ос, *че́кају* да излэ́зну три́ прáзника и т́г *се венча́ју* Гб, штó *си́дају* ма́јстори М, *о́кају* се Ц, *ди́сају* се Ц, *сме́љају* ме́со По, та́м *ђу њрече́кају* По, *завла́дају* ни нас Бугарéти З, *изнасéдају* одна́окол Гп, *искри́жају* га на ко́чкице Р, *уби́вају* ако не́ч *љу́цђи* Р, до-о́де де́ца, *насп́ијају* ме, *њма́гају* ме ДП, *ка́рају* ме си́нове да *и́дем* при њи́ (зову ме) ДП; во́ду *да́вау* на о́младину Ос, етэ́ како́ *и́ричау* Ос, са *пи́пђе* *р́гау* Гб, *расйи́рсау* га В, не́ма да *се ка́рау* Ц (свађају), *наме́шау* ко́зе По, *иду* па *заси́цау* мирá Сп, двои́ца *се си́ремау* да *умру* ПР, нека́ *ру́чау* каквó год *са́кау* Гп; зóрле га *о́и́кару* до́ле Ос, они́ ни *заде́ву* Ос (зади́ркују), *на́ду* се оне́ Ос, они́ што *и́ричу* ме́н у гла́ву не *и́де* Гб, *ка́ру* се *јетрве* Гб, *у́зну* бра́шно па *и́уру* — *мéшу*, *и́уру* — *мéшу* В, *одрж́ау* рэд В, они́ *не́му* стру́ју В, *и́эру* та́м В, *си́рему* си др́ва, др́ва си *и́рэбу* В, *чу́ву* то́ј си́риње М, не́ма да га *ку́иу* М (= купају), сви́ње *се чу́ву* М, коко́шће *кљу́цу* Оц, *зби́ру* пэ́сче Оц, *сме́шу* бачи́је С, *узи́му* си млеко́ С, *наи́уру* си си́рење С, де́ца́та ни *ви́ку* та́м Ц (плачу), они́ *се са́мо глэ́ду* Ц, мо́јуту *врэву́* (говор) *не сме́и́ру* Ц, да *ври́у* *вино́то* у буре́ Ц (= вртају, тј. враћају), *фудбал* *и́гру* Ц, с́г *се ии́иу* и *жéне* Ц, да га *љу́ђе* *не оговáру* Т, и ста́ри *и́гру* Т, *дойи́су се*, *си́иáву се* Т, де́ца́ си ме *глэ́ду* Т, *не ка́ру* ме да рабóтим Т (= не карају ме, тј. не терају ме), *и́рљу* га, *и́рљу*, па га *зако́иу* О, *че́ку* ме О, *зби́ру* се ве́чером, *цвр́ку*, *изи́гру се* Б (цвркају = циче, подврискују), *и́уру* (обредну бо-жићну сламу) под дрвја́ да њим *ра́цу* дрвја́та Гп, *изме́шу* га па га *исйи́у* на крúг Гп, са́ окол цркв́у *мо́чу* Р (мочају = мокре), *једни́* *ко́иу* *ру́пу* Р, ко́и се во́ле они́ *се узи́му* П, на́ши им *не да́ву* во́ду Р и сл.

ђ) -у₄: да ти́чићи *не кљу́ју* *жи́то* Ј, до́јду па *и́и́и́ују* Ос, та́ко *казу́ју* Ос, *и́рери́иу́-ју* ни Ос, *раскла́цују* ни о́гањ Ос, с́г не́ма *се венчу́ју* Ос, *докар́ују* ни лэ́б В, сас лóн-че *си́иу́ју* Оц, па га *њоси́иу́ју* с ма́з (качамак) Гп, они́ ми *се шегу́ју* ДП; тека́ *казу́у* Т; де́ца́ си *ру́чу* башка́ Кр (= де́ца *ру́чују* обашка, тј. ручавају засебно).

ИМПЕРФЕКАТ

467. Од Белића наовамо сви истраживачи појединих локалних говора стране призренско-тимочке зоне изnose мишљење да су аорист и имперфекат „живе категорије“, „у честој употреби“ и томе слично. Они су и у данашњим ГП у широкој употреби, али у мојим збиркама аориста има бар двоструко више од имперфекта.

Белић нашироко анализира мешање аориста и имперфекта и на плану основа и на плану наставака⁴²¹. Основна дистинкција међу њима је да „имперфекат има основу трајног глагола (...) а аорист основу свршеног глагола. Али већ од најстаријих времена словенских језика употребљава се и основа несвршених глагола за аорист“⁴²². У говорима источне Србије налазе се многе потврде аориста од имперфективних глагола (Белић их зове „аорист-имперфекат“), а, с друге стране, много мање имперфекта од свршених глагола, али их има и код Белића, и у данашњим ГП⁴²³.

468. За грађење имперфекта у говорима источне Србије Белић каже: „Према основи имперфекта у овим се дијалектима разликују четири начина за његово образовање: 1. када се инфинитивној основи на *а* или *е* додаду временски наставци; 2. када се презенској или инфинитивној крњој основи дода *е* за основу имперфекта, а томе временски наставци; 3. када се презенској или инфинитивној, пуној или крњој, основи дода *а* или *ја* и врем. наст.; 4. када се презенској или инфинитивној, крњој или пуној, основи дода наставак *о* или *ео* са врем. наст. аориста“⁴²⁴. За временске и личне наставке у имперфекту он каже да су најчешће стари: *-(х)*, *-ше*, *-ше*, *-мо*, *-сти*, *-(х)у*, али да утицај аориста чини да се овај систем наставака подреди аориском, те ће се некад изоставити *-ше* у 2. и 3. л. јд. (нпр. *чува-чува-чува* = *чувах-чуваше-чуваше*), а некад то *-ше* јавити и у 1. л. јд. и 3. л. мн. (нпр. *ја беше*, *ти беше*, *он беше*, *они беше*). Све је то одлика и данашњих ГП.

469. Држећи се Белићеве класификације и ми ћемо имперфекте прегледати следећим редом:

а) образовање на *е*. То је имперфекатски тип: *велéo-велéше-велéше-велéo-мо-велéосће-велéоше*. Примери:

мајка ни после *нарéдеше* Ј, он *свíреше* у гајде Гб, мој свéкар *донéсеше* по пёт зајка Гб, када *дóјдеше* сабљу само влачи Л, јако се старцав *смејéше* М, *смејéомо се*: *наше* „зéље“, а грацћи „күпус“ М, мој дéвер *не једéше* маз М, њу највеч *волéомо* да једéмо М, једну ноћ *врндéше* кола С, *идеше* ми мұжат на рабóту Т, *крáднеше се* Т, *држéше* башта ми бакалску радњу Сп, мајна ми *велéше* В, т́га се на бачију *идеше* П, *идеоше* једно време П, сас рало *се óреше* напред ДП, Драга Циганин млого *свí реше* у гајде ДП, *вршéјеомо* на двór ДП, некигáш говéда *кóљејемо* ДП.

⁴²¹ Белић ДИЈС 546–564.

⁴²² Белић н. д. 546.

⁴²³ Белић наводи примере: он се *йонайцјеше*; *йриуцаоше*; *врзаосће*; *оспчаоше се*; *йоййисаомо* и сл. — ДИЈС 554 и 563.

⁴²⁴ Белић ДИЈС 548.

Овоме типу је пришло неколико имперфекта из образовања на *а*:

имаемо големѝ волóви Гб, коња *имаемо* П, чэрку једну *имаемо* П, нѝ *имаемо* лозја коца ДП, óвце чуваемо Б;

б) образовање на *а*. То је имперфекатски тип: *імао–імаше–імаше–імао–імаосіе–імаоше*. Примери:

прстен мајка *скідаше* Ј, како *се зовеше* тóј Ј, татко га *шүраше* у качамáк Ј, *імаше* крс једñ Гб, данбска *се муљћаоше* дватритройца гóре у брдóво Гб, *імаомо* óстро куче Гб, четвóрица *імаше* старца, а двојца *немаоше* бабе Гб, моја свекрва *іпрічаше* Гб, *саслушаваше* ме тг Гб, *окаше* ме та ме *іпшүваше* кó е било Гб, она *імаше* дүкати Л, *бүчкаомо* напред М (у времену означеном прилогом „напред“ текао је процес бућкања млека како би се добило масло), тјј си *сүрэмаше* за једёне М, напред *шүраомо* у йжу мёсо М, мој свёкар *дүмаше* М, напред *чуваоше* козе М, *іпрічаше* моја мати С, кад и (их) *наусүрвљаоше* уз мирóто С, *йүцаоше* по лозја Ц, *імаомо* краву Ц, ја *давао* на чэркуту Т, тг *немаше* вóз Т, јевтика *влáдаше* Т, још не *іпрімаоше* у школу Б, ја *чёшао* повёсма З, ја *імао* деверічину, па она *імаше* мánенко (дете), па мóето не *вікаше*, а нóјното млóго *вікаше* Гп (много је плакало), óн ми *іпрічаше* Р, оні што *йүцаоше* Бугарёти П (= беспотребно и без мере пуцали), децá чувао ДП;

в) образовање на *о*. То је имперфекатски тип: *држéо–држéше–држéше–држéомо–држéосіе–држéоше*. „Општа карактеристика овог образовања била би додавање *-е-* крњој основи (*рад-е-о*), и постојање *о* између основе и временскиг наставка 1сг и свим лицима множине“⁴²⁵. Примери:

како *се зовеоше* они Ј, чүда *рабóшеоше* Ос, кó га *зовеоше* Гб, забñн кујүжеомо Гб, једномñн (сваког часа) *мрёоше* Гб, сáндуци *скљёйеоше* Гб (= склепати, скрпити), *беоше* под крушку Гб, *ћé* (тек) *дóјдеоше* под појáту Л, она *знёше* да музё Л, ми га кóвчег *зовеомо* В, али *мóгао* да нóсим М, ја *завáнео* та продумам М, забаñе напред *се нóсеоше* С, кад *отшідеомо* у Пірот С, кад Цүрцовдñн *дóјдеше* С, ја *знёо* да правим опñнци Ц, *іраеоше* цубетіја Т, одавна *зовеомо* с погáчу Т, оні *донóсеоше* бүришта Т, оні не *волеоше* да посте Т, паріце *нанізујеомо* Б, тг *се свё іткáјеше* Б, ка́да *однёсео* на пи́јац Б, *дóјдеше* си у нас Б, што́ год *рабóшео* Б, млóго *йáмйіеше* Б, кад *зайојёоше* Гñ, оні *се дйгнеоше* Гñ, *извржéоше* ћи на врзанице Гñ, оні ни *казүјеоше* З, *імаоше* траве некаквё ПР, ја и мужат ми *нóсеомо* ПР, памадаñё *нóсеомо* ПР, бáнице *се іравеоше* Кр, скóро *доóдеоше* түва Гп, оні га *зовеоше* бљуце Р, кашкавáль *іравеоше* Р, óвце и ко́зе *беоше* у мóду П, децá млóго *мрёоше* П, на бачіју *вáнеомо* вүрду П, на Дріну вóду *рашүјеоше* П, цигáре *іраеоше* напред ДП, ми *бео*мо у морүзу З и сл.;

г) образовање на *ја*, *е(ј)а*. То је имперфекатски тип: *ішеја–ішеја–ішеја–ішеја–ішејасіе–ішејаше*. Примери:

она (деца) ншта не *ішејаше* да прічају Гб, оні не *ішејаше* да га дёру М, ја се не *ішеја* кáчим у ко́ла М, лүта сам што́ и (их) не *ішеја* раздёли М, óн не *смеја* да ме оперіше О, сас овёа па *беснеа* О (= са оваквим ногама па сам била бесна — баба је иначе хрома), и ја *умеја* да жівим док бео млад Р.

⁴²⁵ Богдановић Бучум 82.

470. У овој тачки ћемо издвојити облике „аористе-имперфекте“, за које Белић каже да су „по основи имперфекатски, а по наставцима аористички“⁴²⁶. Оваква њихова значења могу да се одреде једино из контекста у коме су употребљени. Такви су:

и авијони *додіше*, *снимаше* планину В, па и (их) *позайтираше* М, не тејаше да га дѣру него га *шуріше* М, *гледаше се* пријетељити вѣчером Ц, по њиву *се садіше* тија компири Ц, пазуће ме *боліше* Т, и Нѣмци *улазіше* у село Т, што мало прѣ казува О, рѣдбине (= рођаци) узеше коњи њіни, *чуваше* и (их) Сп, башта ми *рашувá* Б, и њіве му (ја) *куйувá* Б, *сойишћевáше* ни да се иселјавамо З, после ми *седѣмо* у тија љуђе чѣтри дѣна З, *возіше* ме малко с кола ПР, много *се даваше* на свáдбе ПР, мајћа ми *се мучеше* ПР, два-три дѣна *седѣше* тука, сѣно *збирáше* ДП, женá ме нека *ишћувá* Гб, прво *ишћувá* Дѣсу Л, синоч *носи* та вој врну В (= синоћ однех те јој вратих), *гледáмо* да ви видимо М, ја овѣга *гледá* С, станѣмо текá — он ни *гледá*, *гледá*, *гледá* па рече... С, за три-ес године ја *ишћувá* свáта три децá С, *имá* ли момчѣтија Ц, *радѣмо* десѣтина године Б, ја шѣс дѣна *имá* мајстора Б, у школу га не *йримáше* Б, *орáмо* жѣто, па побрамо Гњ, тѣгај га *бише* Бугарѣти Гп, ја *се чудí* Р, девојче *бегá*, *врíиá* се, па зáкаса ДП (= више пута бежало од куће, враћало се, и на крају надрљало у несрећном браку).

АОРИСТ

471. Аорист је чест глаголски облик. Гради се наставцима: *-o(x)* или *-(x)*, *-ø*, *-ø*, *-(x)мо*, *-сѣе*, *-ше*. Наставак *-смо* је само једном забележен у зони II. Пошто је *x* у овим говорима настало то је условило да велики број глагола — сви чија се инфинитивна основа не завршава на самогласник — имају нулти наставак за сва лица јединине (ја *набрá*, ти *набра*, он *набра* и сл.)⁴²⁷. Као облик аорист се најчешће користи у функцији приповедачког аориста (приповедање о минулим догађајима), а много ређе у непосредној комуникацији када би остваривао своје индикативно значење. Отуда мало потврда другог лица јединине и множине. Примери:

а) за прво лице јединине: ја *дојдó* и *погледá* Ос, ја и (их) *искрѣи* Ос, *ошћидó* вѣ чером дóле Ос, оцүтра га *замеси*, па *ошó* с краву Гб, кад *дојдó* ја га *ошѣко* Гб, ја му *дадо* дár, па *узѣ* па га *ударí* по обрáз Л, у леје га *насејá* В, ја га *гацá* (аорист-имперфекат), та га *йогоди*, та га *дошѣиá* В, ја синочка *йрошí* морузу М, нѣкѣа им *думá* М, ја *узѣ* та га *срезá* С, ја *се заорайи*, *зайричá* се Ц, ја њѣга *йознá* О, ја *осакаише*, а он *оболé* О, кад га *ошћину* ја *се усверí* О (= када га откидох запрепастих се), *ману* да лежим Сп, *окуйá* се, та *се сйасí* од вшће Сп, ја кад си *се уйлаишí*, па кад *се рíишну* Б, сá *осйарé* Б, ја *чу* да се он утенчíл З (= чух да се увампирio), сá еве *окривé* ПР, ја *осйáдо* сама ДП, *ишео* да сѣднем М;

б) за друго лице јединине: ја га пита: *идѣ* ли у Нíш? Ос, ти ли *видѣ* ко рабóтим? М, *како не можѣ* да цркнеш? Ц (у клетви), Милáне, ти, брѣ, *мрѣ* — каквó је тáмо? Сп (= Пошто си био на „оном свету“, причај нам шта има тамо), ма ти ђи *йрѣјеба* — онѣ помрѣше понапред ДП;

в) за треће лице јединине: *йрише* код мѣне једнá мláда Ј, ишѣл тáмо и *дојдѣ* вѣ чером Гб, немá-немá *ћѣ* (тек) *залаја* кучѣто Гб, кмѣт *узѣ* па и (их) *накара* гóре, па и

⁴²⁶ Белић ДИЈС 599.

⁴²⁷ Упор. овакво стање и у другим говорима изван П-Т зоне: Богдановић Бучум 83; Богдановић Алекс. 194; Ђирић Лужница 89–111; Јовић Трстеник 141; Реметић Шумадија 317.

зайвори у једн по́друм Гб, *зада́де* се једн о́блак и *йрб́йрсну* *ћи́ша* Гб, *о́дврза* се тра́к, *ѓрне* *йа́де*, али *се не ра́сийа* М, *то́ј се зай́р* С, кад *би* на *йспит* Т, *не ш́е* (не хтеде) овде да *пра́ви* ку́ћу Б, *не с́и́е* (не хтеде) да *йде* Гњ, она́ *не с́и́е* да *изле́зне* З, оно́ *не с́и́е* да *си́са* ДП, *јет́рву* ми *у́би* *гро́м* ДП, *ко́ј квó* *до́вану* *о́днесе* Р и сл.;

г) за прво лице множине: *сва́дбу на́йра́ймо* Ос, *йочéсмо* ма́ло ра́т Ос, *узéмо* венéр па *о́йóмо* на поја́ту Гб, у *коли́бу* *уле́земо* Гб, и *руч́к* им *да́домо* Гб, *ја́* и *де́* да *йо́јдо́мо* Л, *ми йос́йа́домо* дево́јђе Л, *ми о́йшарéмо* В, *ту́ј йреноч́ймо* В, *све́зо-мо*, *овро́мо* М, *по́сле идóмо* та *игра́мо* Оц, *ц́иглу* си са́ми *насе́комо* С, *чу́мо* башта́ ни *умрэ́л* С, *ми се ис́йрећи́дамо* од *стра́* Ц, *о́йóмо* на *венча́ње* По, *ми се изврну́мо* с *кола́та* По, *рас́тинүмо* га, *с́ејéймо* га Б, *йéмо* да *йдемо*, али ни не *да́доше* Оц, *ми не с́и́емо* да́ље да *йдемо* З, *заво́лемо* се и *узéмо* се Кр, *закла́мо* сви́ну, *маз с́и́о́йи-мо*, *мéсо* *усо́лимо* Гп, у *село́* *ћу* (кћер) *да́домо* П, *ни́* (ми) *се у́йишй́ймо* ДП и други;

д) за друго лице множине: *куде́ се дену́сье* Гб, да ли *из́йину́сье* Гб, *квó на-йра́йсье* Гб, *ви́* *ночу в́росье* Сп, *штó се то́лко забав́сье* З, *не с́и́е́сье* да *једéте* *ни́* *шта* ДП, *йе́осье* да *по́мрете* Б;

ђ) за треће лице множине: *нас зароб́ише* и *о́йкарáше* у *Не́мачку* Ос, *з́лве* *се одáдоше* (удадоше) Гб, *о́йóше* и *узéше* на *једно́г* *чове́ка* *о́вце*, и *о́вце*те *йриб́лајаше* преко *планину́ту* Гб, *љу́ђи се слет́и́ше* Гб, *деца́та* ме *йогледáше* па *се о́ћу́йаше* Гб, *Ср́би о́йшй́у́йи́ше*, а *Бугари* *нале́зоше* Л, *ста́рци одр́и́ше* Ц, *лозја́* *се нама́лише* Ц, *ови́ја* ме *йрео́йи́ше* Т, *они́ не с́и́и́ше* да *йду* О, *по́сле нандо́ше* *на́ши* Гњ, *деца́* си *йорáсйи́ше*, *и́жени́ше* *се*, *издо́мише* *се* З, *са́* *ћи йро́йуди́ше* Кр, *ствáрно* ми *умрэ́ше* *двéте* *деца́* Гп, *дре́јете* ми *ова́к йри́игрáше* (од *страха*) Р, *на́шити* *се йи́шманй́ше*, *узóше* па *све расвр́а́ше* (разбацише) Р, *до́дише* он и *још́те* *једн* П, *му́жа* ми *згазй́ше* на *дру́м* ДП, *моли́ше* га да *йде* ДП.

ПЕРФЕКАТ

472. Ово глаголско време се јавља, као и у другим говорима, у обема формама: са помоћним глаголом и без њега. Пошто се ни у ГП не јављају акценатске форме помоћног глагола *јесам*, у обзир долазе само његови енклитички облици. У одричним формама доследно је очуван екавизам у свим лицима. Радни глаголски придев је са *-л* на крају, али се срећу и форме са *-о*, чешће у зони Ц, а скоро искључиво у говору мушкараца. Радне придеве типа *радéл* Белић објашњава аналогijом: према *видим–видéла*, *горим–горéла* добивено је и *ра́дим–радéла* и сл.⁴²⁸ Придеве типа *умрэ́л* Пецо–Милановић тумаче фонетским разлозима: трочлана сонантска секвенца *-мрл-* се разбија уметањем вокала *е* ради лакшег изговора⁴²⁹. Форме крњег перфекта се у ГП јављају једино у 3. л. јд. и мн., за разлику од, на пример, опет ресавског говора, где се срећу и у осталим лицима⁴³⁰. Иначе, перфекат у ГП по фреквенцији остаје за аористом, па и имперфектом, за разлику од, рецимо, Алексиначког Поморавља, где је он „можда чешћи од презента, а свакако се више употребљава од аориста“⁴³¹. Навешћемо само неколико примера који ће илустровати речено:

⁴²⁸ Белић ДИЈС 506.

⁴²⁹ АП–БМ Ресава 357.

⁴³⁰ АП–БМ н. д. 356.

⁴³¹ Богдановић Алекс. 251.

овдѣ си је *радѣл* С, мѣ за тој *несмѣ мислѣле* С, *живѣл сам* умерено Сп, баба *неје* жељува́ла за ништа Т, *сѣла* смо на њиву Гњ, *несмѣ уѣанѣли* дру́жи звер П, мѣ *смо* уѣошребљува́ли *букѣвину* Гњ; пѣт године *сам био* заробљеник Ос, *служио сам* у бртску алтилѣрију П; она́ тека́ и *ураде́ла* З, ма́јха ми *умре́ла* ПР; а на́на *намесѣла* лебове З, напред са́ма дрвја *додѣла* Ос, дево́јке *наѣакну́ле* блу́зице Л, Радѣвоја јучѣр *видѣл* В, но́је ми *уѣрне́ле* О, терзи́је на́-ру́ће *иѣли* Б; *неје ѣѣл* да се поми́римо Гп, *ѣѣли* смо да по́мремо Гб, он је мене *ѣѣл*, и ја *сам* њѣга *ѣѣл* и *узе́ли* смо се В.

ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

473. Ово претеритално време није тако ретко у ГП као у неким другим штокавским говорима⁴³². Гради се на оба начина које познаје књижевни језик: са имперфектом и перфектом помоћног глагола *будем* и радним придевом одређеног глагола. Чешћа је форма са имперфектом.⁴³³ Примери:

а) са имперфектом: на врбу́ га *ѣреку́ѣло бе́ше* Гб, *замѣла бе́ше* (бујица) и одне́ла три́ чове́ка Ос, *бе́ше умре́л* једѣн чове́к Гб, ка́д га *ѣсени́ли бе́оше* Гб, си́н му *бе́ше умре́л* на То́зу Л, он му *бе́ше забрани́л* да сече́ М, па му *бе́ше забрани́л* до́ктур да једе́ ма́з М, Љу́ба *бе́ше наѣраи́л* вурњу С, у Мокли́ште га *бе́оше докара́ли* С, онѣ га *бе́оше ѣиражѣли* С, но́чу *бе́оше убили́* једнога́ С, и *бе́ше се измакну́л* некакѣ С, па *куѣи́л бе́ше* ку́ћу Ц, *бе́ше се ѣодне́ла* сас партиза́нити Т, овѣ́ја *се бе́ше роди́л* По, *бе́оше* и (их) *оѣру́ли* Бугаре́ти С, да га *бе́оше враѣи́ли* опет О, да га *бе́оше ѣуѣи́ли* да се в́рне О, ја́ беѣ́ у Ни́ш *оѣиѣи́л* Сп, па беѣ́ ма́лко *ѣѣну́л* Сп, по́сле га *бе́оше наѣли́* Б, мѣ бе́омо *оѣиѣи́лѣ* на гувно́ Гњ, господин *Вла́јко бе́ше јавѣ́л* у но́вине Гњ, ту́ј но́ч *бе́оше убили́* двојца́ З, ка́д појдо́мо оно́ *се бе́ше замрзло* З, мѣ *се бе́омо збра́ли* З, да га *бе́оше одма лечи́ли* З, беѣ́ *мину́ла* низ Кру́пѣц ПР, *бе́ше* у гра́д *иѣи́л*, па се забави́ Кр, освѣсти́л се и дои́ѣл си *бе́ше* Кр, на́ши *бе́оше сѣремѣли* ручѣ́к Гп, она́ *се бе́ше оѣени́ла* ДП, он тѣга́ *бе́ше дои́ѣл* ДП;

б) са перфектом: ја́ *сам би́лѣ* уме́јала свѣ́ Ос, ста́рцев *је би́л* *коси́л* та́м у Слѣби́цу Гб, па *смо би́ли* *се сѣремѣли* да пра́имо ко́чину М, ту́ј ку́ћу *је он би́л* *куѣи́л* Ц; он *би́л* *нема́л* па́ре Ц, то́ј *би́ло* *игра́ло* у́логу О, оно́ *би́ло* *ѣошло́* на пропада́ње З, на ко́ња́ *би́л* *наѣовари́л* мли́во П, па *би́л* *се наѣи́л* ДП.

ФУТУР

474. Пошто је инфинитива нестало из система глаголских облика⁴³⁴, отпале су форме футура које познају прогресивнији штокавски говори и стандардни је-

⁴³² На пример: Стевановић Црна Трава 199; Јовић Трстеник 148; Реметић Шумадија 333; АП–БМ Ресава 357 и др. У Левчу је, међутим, „жив облик“ — Симић Левач 401.

⁴³³ „Можда је баш честа употреба имперфекта као облика уопште и повукла језичко осећање за овај сложени глаголски облик“ — Тирић Лужница 87. В. исто и у: Вукадиновић ГЦТВ 221; Реметић Призрен.

⁴³⁴ Идући за Сандфелд-Јансеном Белић прихвата да се инфинитив најпре изгубио у грчком језику, те „да је баш грчки језик, већ од X в., у овоме правцу почео утицати на балканске језике, на македонске дијалекте најјаче (у њима нема инфинитива сасвим), за тим на бугарске говоре, а најмање на српске (јер је у њима инфинитив још понајчешћи). Ови наши говори (мисли се на призренско-тимочке — Љ. Ћ.) као што је и сасвим природно, стоје према овоме појаву као и македонски говори“ — ДИЈС 646–647.

зик. Уместо инфинитива у састав футура ушао је, поред енклитичких форми помоћног глагола *оћу/очу*, презент са везником *да*, или само презент без везника.

475. Полазећи од конститутивних елемената од којих је саграђен издвајају се следеће форме футура:

а) *чу, чеш, че, чемо, чејше, че* (у зони II понекад и *ћу, ћеш, ће...*) + *да* + *ипрезент*. Примери:

ја *чу да* си селсћи *ипричам* О, да ли *чу ја да дојдем* О, где *чеш да се ипроијвиш* сас непријатеља Гб, ти *чеш да косиш*, ти *чеш сено да збираш* П, ја *чу да ићерам* овце Б, и ми *чемо да иомогнемо* В, ви *чејше* мало *да разговараше* Ос, они *че да* ни најду Оц и сл.;

б) *чу, чеш, че...* + презент. Примери:

и *нећу се облажм* за живу главу Ј, *чу те молим* да га смељеш М, *чу ви молим* да ме почекате М, рекó; *чу ти дадем* М, ја *чу дојдем* и *чу ви донесем* једёње Ц, *чу га носим* у туј колибу З, *куде чу се ја денем* Кр, по ред *чу ви испричам* Гп, *чу узнем* пушку, *чу га ипреснем* да га убијем Р, ти *че носиш* ручк П, они *че се иоврну* да ни побију Гб, *чу идем* да донесем зајци Ос, *како чу искочим* на крај М, *ће иде она, ће се манда* натам-навам Ос.

в) *че/ће* + *да* + *ипрезент*. Примери:

ајд *ће да вечерамо* Ј, гледам *кад ће да иојду* из Студёну Ј, *ма ви нече* одма *наше да ванеше* Ос, и мислим *нече* гола *да остиднем* ДП, старцан *че да умре* онам Гб, и да нестё гладни *че да једёше* ДП, ти *че да иусаи* снóпови Оц, *нече да идемо* Р и сл.

г) *че/ће* + *ипрезент*. Примери:

па *ће си идемо* у цркву Ј, бабица *ће вој буде* Ј, ви *че одговараше* што ју нестё прибрали Ос, *че одговарамо* Ос, *че иркнеш* и ти Гб, ајд *че идемо* Гб, *пóсле че вејемо* жито Л, ти *че ли уиёкнеш* В, *че идем* сас њи М, *че вој кућим* шамију Ц, *че те наме сиймо* на службу Т, *че ручамо* По, *че ју ићерамо* у Бёлу Паланку О, *че га изедём* ко змија О, ја *че си видим* О, *че иренóчим* горе Сп, *че ти уважм* легитимацију Гњ, ја *че водим* рачун Кр, *че вој извадимо* двёте óчи Гп, *кóлко че ми узнеш* Р, *са че изијинеше* Р, *че зовемо* за славу П, *че ти иоийишем* ДП, Јелёну *че доведемо* за тебе ДП и сл.;

д) *че/ци* + *ипрезент*. Примери:

ја *ци идем* код детё Ос (*ћу си > ћ си > ци*), ми *це качимо* Гб (*че се > ч се > це*), он *ци буде* овчар Л, *куде це издёвамо* Гб, *како це иуознајемо* В, *це иосиди* вечёра М, *не це* расипе М (= неће се просути), *це уиёйам* О, он *ци иде* с овце Л, ја *це наиујам* политанће Сп (ја *ћу се* најести наполитанки), ја *ци мрднем* Б, *када це ойечё* Б, они *це карају* Б (они *ће се* свађати), *куде це селимо* З, да види да ли *це жёни* Гп, *како це сйаси* оди њёга З и сл.;

ђ) *има* + *да* + *ипрезент*. Примери:

кад умру *има да се иоийишем* да ти ништа не тражим Б, *има да идем*, па макар свё изгорёло Оц, *ћерко, за Ускрс има да иосиймо* Ј.

У облицима без *се/си* каткад се јављају овакве форме:

ја ч *идем* у фабрики па како ми буде 3 (ја ћу идем), куде ч *вречу*ву М (куда ћеш са овом врећом), онó *како ч* другојече Гб (па како ћеш другачије) и сл.

ФУТУР II

476. Забележен је само један пример футура II, па и њиме није казано време радње, већ модус, претпоставка:

ту́ ако *се будем уилаши*ла М.

Ситуација које се у књижевном језику изражавају футуром II овде се изражавају конструкцијама: везник + презент одговарајућег глагола. Примери:

спремйла сам *кад умрем* да ме у тој закопају С, *кад дојдеш* че ручамо М, *ако си добар* сви́ че те воле О.

Овако је и у суседној Лужници, али и у неким другим говорима⁴³⁵.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

477. Глаголски прилог садашњи је редак у ГП, као, уосталом, и у другим говорима. За његово грађење у призренско-тимочкој зони Белић каже ово: „За прилоге врем. сад. имамо у овим дијалектима данас већ готово само један наставак: *ећи* (геср. *ечи*) који се додаје свим основама“. Мало ниже он додаје: „Остатака од образовања на *ући* има врло мало, па и то мало по свој прилици новијега порекла, унесено са стране (...). Шта више, прилошки наставак *ечки* (ећки) постаје сада све генералнији и потискује и наст. *ечи* (ећи)“⁴³⁶. Овакво стање потврђују и данашњи ГП. Примери:

потепаше се *једјечи* Б, заиграмо у sóбу, па ис sóбу *изграечи* еј до dóле га испратимо сас óро П.

Наравно, овамо не спадају прави придеви постали од прилога садашњих: бёше *држёћа* жена́ Сп и сл.

ПОТЕНЦИЈАЛ

478. Уопштена је енклитика *би* за сва лица. „Ова појава је позната огромном броју наших дијалеката, а оваква творба потенцијала није ретка ни у говору школованих људи“⁴³⁷. Примери:

кад *би мога́л* да не умрем, ја *би се крсти́л* с леву руку Сп, ја *не би мога́л* да трпим са́мо да седим Б, и ти *би воле́ла* да једнеш Оц, да га је удари́ло он *се не би ни ипробора́ил* Гб, *могли́ би* да га узнемо (трактор), ал нёма ко́ј да рабóти с њег В, и ви *би дожéли* да се не о́иши Оц, да нестé трча́ли *не би* ви но́ђе болéле П, кад *би нашл́и* у чуп (паре), а не једну́ у крава́ј М и сл.

⁴³⁵ В. Тирић Лужница 87; Богдановић Алекс. 199; Вукадиновић ГЦТВ 223; Јовић Трстеник 140; Реметић Шумадија 324; Реметић Призрен 503.

⁴³⁶ Белић ДИЈС 581.

⁴³⁷ Јовић Трстеник 139.

ИМПЕРАТИВ

479. У данашњим ГП нема 1. л. мн. императива. Белић, додуше, наводи *имај-мо* из Темске⁴³⁸, као и *ајдимо* из Књажевца⁴³⁹. Недељко Богдановић за лик *ајдимо* даје следеће прихватљиво решење: *ајде да идемо* > *ајд да идемо* > *ајд дидемо* > *ајд димо* > *ајдимо*⁴⁴⁰. Таквих примера у мојим збиркама нема. Остала запажања Белићева о наставку *-еће* (бери : берете < *берѣте*, па према њему *носи* : *носѣће*)⁴⁴¹ и старим императивним формама *јѣи* и *виѣи* вреде у потпуности и за савремено стање ГП.

480. Наставци за друго лице једине су: *-ј* (код гтагола којима се 3. л. мн. презент завршава на *-ју*), *-и* (код глагола код којих се 3. л. мн. презент завршава на *-у* или *-е*) и *-ѻ* (само код три глагола)⁴⁴². Примери:

а) *бѣгај* од мѣн М, *исѣрај* тамо Ос, *масирај* ме Ос, ма *дај* ми цигаре, брѣ Гб, де ти *окај* Гб (= вичи), *шѣрај* волóвити Гб, *слýшај*, Дѣсо Л, *сѣремај* се Л, *продáј* ми једно пи́ле Л, *преме́шај* житóто В, *намóшај* га В, *дýсај* се В, *искóшај* си сам В, *ајд шýрај* вечѣру М, Бóже, *сачýвај* свáћега, па и мѣне Т, *лѣгај* си Ц, *казýј* му по рѣд По, *у́зимај* прѣход Б, *чѣкај* ме Б, *извáљај* се у потóкат Гњ, *и́грај* крáљу барјáктару Гњ (из. нар. песме), *ошвáрај* капíју Кр, *ајд рúчај* с нас Гп, нѣма ли детѣ — *искаруј* Гп, *си́иј* ко у буре Р, *ошсѣу́шај*, ина́че сá че изђинете Р, *не дýрај* га ДП и сл.

Ако овом *-ј* претходи *и* *-ј* се понекад не изговара. На пример: зими сáмо сѣди, *и́и* и *јѣц* Оц.

б) *улѣзни* при нас Г, *ћýши*, морí Ос, *и́рчи*, Сáндо Гб, *и́рејрегнí* га В, *шýри* га у тепсíју В, *иосѣди* мáлко В, *и́ди* гóре В, *бѣжи*, брѣ В, *не и́рчи* тóлко М, *чини* га М (= тријериши га), *сѣдни* до мѣн, па се *врѣви* с мѣн Ц, *дојдú* тýг и тýг Т, *узнú* па се *ожени* О, *врнú* се О, *иочýшни* ме О, па се *бесú*, ел се *давú* О, *и́росѣчи* ју Сп, сýнс, *обл́чи* ма́јцу Сп, *речí* ми какó о́ч Б, *и́ди* тáм З, *јѣди* и *и́и* Кр, *и́оздрави* ђи, *речí*: тај бáбичка ви се пóздрави ДП, *ућýши* се ДП.

У појединим случајевима, више као индивидуална навика говорног лица, среће се императив овога типа и без наставка:

438 Белић ДИЈС 541.

439 Белић *ibid*.

440 Богдановић Бучум 85.

441 Белић ДИЈС 541. После Белића наставак *-еће* су потврђивали и каснији описивачи појединих локалних говора. В. нпр. Станојевић Тимок 413; Богдановић Бучум 84; Стевановић Црна Трава 198; Ћирић Лужница 85. Међутим, у Алексиначком Поморављу је само *-иће* — в. Богдановић Алекс. 200–201.

442 Интересантне ликове за 2. л. јд. императива од глагола са презентском и инфинитивном основом на *а* наводи Владимир Стевановић у говору Црне Траве: *беге, гледе, гуре, иске, које, фарбе, чеке, чеше, чешѣ, чуке* и сл. — Стевановић Црна Трава 198. Такви ликови императива нису бележени нити у Лужници, нити у Сврљигу, нити у тимочком дијалекту. Помиње их Вукадиновић, али каже да је такве облике добијао „само на инсистирање, што упућује на помисао да су они раније били чешћи у употреби и да су се у новије време повукли под утицајем књижевног језика“ — ГЦТВ 223. На њих се наилази у књизи Борислава Јовановића *Дума ду́йку нема (или и́пирошчи декамерон)* — Пирот, 1993. Примери из ове књиге су: *гледе*, жено; *даѣ*, невесто; *слуше*, немој да се смејеш; *шуре* га, чичо; ја му кажем: *чеке* да ... и сл. Ако их има у оволиком броју код Јовановића, да оставимо по страни Црну Траву, збиља је интересантно да се у мојим збиркама глагола није нашао ни један такав облик императива. Или они егзистирају у вишим планинским селима, која ја, ограничен темом, нисам посетио?!

бѣж, брат ми Гњ, ја му думá: де *йоврѣв* сас децѹву М (= де поразговарај са децом) и сл.

в) *јѣи* и *ћути* Оц, зими сáмо сѣди, пи и *јѣи* Оц, ја *виц* зашто ме срби глаvá Сп, *глѣи* каква сам О.

Главнo обележје ова три облика је јотовање сугласника и њихова старост⁴⁴³.

481. Друго лице множине је са наставцима: *-ише* код прве групе глагола (са -ју у 3. л. мн. през.) и *-еише* код друге групе глагола (са -у или -е у 3. л. мн. през.). Примери:

а) не *гледајише* ме К, *исцрџајише* сви Гб, деца, áјде *раскарујише* овцѣте Гб, не *задевајише* се Л, áјде жњѣте, не *засрѣјајише* који кудѣ иде М, *среџавајише* си како је вáм згóдно Б, *сѣдајише* и једна и дру́га В, *бѣгајише* да ви не стíгну Кр, *извињавајише* ДП; ви *ви́чише*, ја сам видѣла З, *јѣчише* каквó се нашлó у кѹћу О.

б) *молѣише* му се Т Ц, áјде *жњѣише* М, *йомогнѣише* ме ако óчете М, *о́ишидеише* док је ладовина Ц, *идеише* при нáну Ц, *направѣише* вечѣру Ц, *радеише* ви Т, *йазѣише* се Б, *бѹдеише* јуна́к на лóше Б, *сѣдеише* óбе Б, *брѣишеише* стáкло, *йалѣише* лáмпу, сѣдајте и *йлѣишеише* Б, ви *живѣише* З, *оставѣише* га З, *йреѣишеише* и на децáта да не казѹју З, *сѣианѣише*, брѣ, не бóјте се З, *мáнеише* љу Гп, деца, *сѣдеише* П и сл.

Отпадањем крајњег *и* и овде се добијају ликови типа: *бѣишише* новáмо Гб, *дрѣишише* се за мѣне М и сл.

Само један пример одступа од обеју група примера: *најпрајишише* љу (кућу) Б. Овај лик се повео за облицима на -ј, а, с друге стране, саграђен је наставком *-ишише*, што је овде изузетак.

482. Императивним облицима *ај/ајд/ајде* и *немој* + (да) + *йрезенѣи* изражавају се различите нијансе појачане жење у распону од молбе до благе заповести. Примери:

áјд ти код лекáра Ос, *ћѣрко*, *áјде* да пóстимо Ј, *áјде* нѣк су жѣви младѣнци М, *áјде* да си лѣгамо Ц; *немој* да искачате нáпоље Л, *немој* да купѹјемо Л, *немојише* окол пѹт сас óвце Л, *немој* да те вѣдим да се вáнеш у óро В, *немој* да одрѣчѣш од мо-јѣга Радѣвоја В, *немој* да те удáрим с качамѣљћуву В, *немој* се врчаш Кр, *немој* да бѣгате ДП, деца, *немој* да ми се шегѹјете ДП и сл.

483. Сачуван је облик старог 3. л. јд. у изразу: *йомóзи* Бóг Оц. Ипак, у ГП он се чешће замењује изразима типа: *áјд нека́ йомáга* Бóг Гњ; Бóг да *йомóже* од Францѹзи Гњ. Жене најчешће користе форму 2. л. јд.: *йомáгај* Бóг М.

484. Судаћи по броју забележених примера приповедачког императива, изгледа да је ова особина присутнија у ГП него у суседним говорима Лужнице и Сврљига⁴⁴⁴. Примери:

ја отѣдем па *гра́би*, *гра́би*, *гра́би* — нумѣјем да сѣднем Ос, Мѣле дојдѣ па *масѣрај*, *масѣрај* — док се пробóрави Ос, онѣ збѣру тѣј óвце па *шѣрај*, *шѣрај*, *шѣрај* Гб, приокáше: „Вѣља се ўдави”, мѣ *шѣрчи* Гб, кáд вршѣмо а мѣ кóњи и áјде — *шѣрај*, па *йремѣшај* слáму, јѹтром áјде *носѣи* вóду, *йрскај* гѹвно, *сади* па врá В, једнѹ óбгу *усѹчи*, *намóшѣи* га, *шѹри* га у тепсѣју В, ја *чѣкај* да се врне свѣкар, *чѣкај* — óн га немá Б, онѣ грабѣише мѣтле па *мѣиши* покре кѹћу, *мѣиши*, *мѣиши*, да нѣма тра́г З, нѣма ли детѣ —

⁴⁴³ В. Белић ДИЈС 541. Форме су бележене и у другим говорима; Богдановић Бучум 85; Ћирић Лужница 85; Вукадиновић ГЦТВ 224.

⁴⁴⁴ Богдановић Бучум 134; Ћирић Лужница 105.

искаруј Гп (односи се на жену која, можда и не својом кривицом, нема дете), ми ка́да се уплаши́мо па бегај Р и сл.

ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ ТРПНИ

485. О чешћој употреби наставка *-н* над наставком *-ић* сведоче следећи примери:

а) са наставком *-н*: није било *зайраши́вано* Ј, волела ли си га ел си *йремóрана* Ос, ако си *йремóран* мо́ж га оста́виш Ос, на ко́лко ме́ста је *ко́йано* Гб, су́кно́ је *скро́јено* и *саши́јено* на́-ру́ће Л, снóпови тека́ ма́лко *накло́њени* и *йоло́жени* В, зла́то је *љи́јено* ту В, *йу́ренс* капи́јичка М, оста́ло *неко́йано* М, ене́ гд́е су *изнача́чуване* ко́се М, па *врза́на* врца́ М, вода́ *наси́јана* у ње́га М, *уи́ријано* з да́р С, *одре́зано* тека́ то́лко С, *расй́роси́рна* рого́жа Ц, *наиб́љњено* са сла́му Ц, све́ *замáзано* Ц, све́ *у́срано*, све́ *у́сёрцано* Ц, оди́ *плéк най́равено* Т, дете́ кат *ку́йано*, кад *неку́йано* По, ко́лко сам ја́ *йоби́јена* О, сас *йреши́јен* забáн Б, он не́је *да́ван* у шко́лу Б, све́ *обрано* у држа́ву Гњ, бо́лнице *иска́ране* Гњ, сва́кво чу́вано у ње́га Гњ, ка́да је тунéлат *йрокóйан* З, *мле́но* ме́со Кр, *наре́зан* и *найу́ран* на аста́л Гп, по́сле је *ома́њено* П, сви́ *йодáрени* П, боа́ги је за во́јску *зби́рано* П, зна́чи да е *зо́ван* да íде на сла́ву П, *да́дено* му О, њí-ва штó је *да́дена* Б, *да́дено* им за пра́во ДП, то́ је чу́јен ма́настир ДП, ја́ сам била́ *жé-њена* ДП, шу́шпе *кáлцане* Гп (паприка туцана) и сл;

б) са наставком *-ић*: све́ му *оду́зейио* Оц, њíве све́ *о́жзейи* Сп, по́ље *о́жзейи* Р, еј га чу́шнуи́ та́мо О, *найи́ккнуи́о* на ко́лџ М.

486. Највеће одступање у односу на прогресивне говоре представљају трпни придеви од глагола на *-им* у презенту. Код њих у највећем броју случајева изостаје старо јотовање. Белић је овај поремећај објашњавао губљењем старих облика са умекшаним сугласником испред наставка *-ен* „јер је умекшаност претходнога консонанта била само *йтрадиционална* и није се у самом српском језику вршила“, чему је припомогло и угледање на глаголе код којих је основа садашњег времена једнака са кореном, нпр. *даден*, *накладен*, *скубен* и сл.⁴⁴⁵ Овакво мишљење прихвата и Михаило Стевановић за ђаковачки говор⁴⁴⁶, док Миливој Павловић сматра да је образовање оваквих нејотованих облика придева трпног у говорима призренско-гимочке зоне „механичке природе и у вези је са великим поремећајима у глаголским категоријама, при чему је веома много раширен значај основе времена садашњег“⁴⁴⁷. Овакво стање потврђују и суседни говори Лужнице и Сврљига⁴⁴⁸. Ово ћемо потврдити примерима:

а) *й, б, м, в + ен*: да су ни *зайи́о́йени* судо́ви М, *ку́йено* несмо́ носíли С, с́га све *ку́йено* Т, све је *йои́о́йено* З, све́ *йоце́йено* О, све́ *сце́йено* Р; заштó је *изгре́бено* жíто М, *зарóбени* па бега́ју З, *изгуб́ени* П, кад до́јдемо у́вечер све́ ни *си́рэмено*, *уго́йено*, *йоси́авено* Гб, *удóмена* је у добру ку́ћу ПР, *ле́б йрелóмен* на́две Ос, снóпови *уси́рэвени* В, ма́нџе (јела) су *го́шовене* Т, тека́ је *йравено* Т, ло́ше ми стру́ја *йоси́авена*

⁴⁴⁵ Белић ДИЈС 151–152.

⁴⁴⁶ Стевановић Ђаковица 65.

⁴⁴⁷ Павлов. Срет. ж. 111.

⁴⁴⁸ Богдановић Бучум 86; Тирић Лужница 88.

ДП, *и́р́авена* кори́та Т, *и́и́а́вени* оп́и́нци П, *на́си́а́вен* коно́пац Оц, најдо́ некакв́и *и́си́ро́вени* но́жици Б (од *и́си́ро́вим* — „изгубим“);

б) *и́*, *д* + *ен*: *и́ду* који куде́ је *и́си́ра́и́ен* Гњ (регрути), *и́зв́р́и́шено* оди др́во Т, ле́б *и́ров́р́и́ен* Оц, не́је *и́ла́и́шено* Б, *омла́и́и́ен* оре́ј Ц, на́ша држа́ва *о́и́е́ре́и́шена* Гњ, ни́где не́е *о́и́и́е́шено* З, не́е ми *и́ла́и́шено* П, ја сам *и́а́и́шена* што́ не мо́ж да бу́де О; *за-гра́дено* с тр́ње М, св́е с ру́ку *и́зра́дено* С, *и́зонóдено* ова́к С, дес́ете сам *ро́дена* О, ту́ сам *ро́ден* Сп, гд́е је *и́реѓра́дено* З, *и́мају* *срэ́ден* живóт В, Калéто мло́го *у́баво* *у́рэ* дено́ Гњ, не́е ми шпо́рет *у́рэ́ден* ДП (али: три́ес дру́го је *ро́ђен* Б, *ро́ђена* сам двáес девéте Ј, нека́ па́те кад су *замла́ђени* Ос, *ку́ћа* *срэ́ђена* Ос, ми́ смо *ви́ђени* овде Р);

в) *л*, *н* + *ен*: не́ма да *и́ду* *заѓр́лени* ко с́г Г, свеча́ *зайа́лена* Ц, на једн́и је поја́та *зайа́лена* З, *зава́лена* не́деља *ђу* зовéмо Р, *зайóслен* у „Тигар“ Р, па је на Србију *до-де́лена* осамнаесте Р, *досéлени* из Лужни́цу Г и сл. (али: *и́рова́љен* ле́б П, са́мо је *уи́а́љено* Гњ; *нара́ђен* и напо́јен П, не *ра́ђени* до́бро З, *ура́ђен* Гп, сви́а *ра́њеница* Т, *жéњен* В Гб Ј М Т С, *нежéњен* ДП, *с о́жéњеног* чо́века ПР);

г) *с*, *з* + *ен*: кола́ч је *омéсен* по́напред По, не́ма *омéсен* па *обéсен* Оц, веч сам била́ *и́си́ро́сена* Ц, били́ смо и пречéкани и *у́гóи́шени* М; ја сам била́ *зайерва́зена* По, бил је *зара́зен* Б, *цél* вéк *и́а́зен* и *ма́зен* М, *неу́га́зен* снéг ДП (али: она́ је *укра́ше-на* уну́тра Р (мисли се на цркву);

д) облици са *-си́-* у основи јављају се само у нејотованим ликовима: не зна́м да ли је *и́ремéси́ена* Т, ко́њат пасту́в — *још* *неи́речи́и́шен* З, ја несáм *и́у́и́шен* да *и́дем* ни́где од до́м П, ме́не *и́реќрси́шено* *и́ме* у књи́гу П, дру́го дево́јче *крси́шено* тека́ П.

НАПОМЕНЕ О ПОЈЕДИНИМ ГЛАГОЛИМА

487. У ГП постоје поједини глаголи, па и читаве групе, који су изменили однос основа. Осим тога, у много случајева постоје специфичности у образовању итератива, деминуције, у перфектизацији, имперфектизацији и сл. На те специфичности указаћемо у овом одељку.

488. Глаголски облици типа: *облéкла* пр́тену кошу́љу Ц, *облечу́ се* Гп, кад *се* *наоблечу́* Гб Оц, *навлéкоше се* В, *кóсу свлéкал* надóле ДП, низ какв́и сте́њаци *ји свлéкоше* Гб и сл. сачували су *-ле-*, али спорадично и *-л-*: *и́овл́кло се* З (упор. стсл. *влѣшти—влѣжж*).

489. Глаголи са односом *о́и́е́и́и—о́и́и́ем*, *узе́и́и—у́зем* у ГП имају *и* место *м* у презенту, а такође и императиву: *у́зем* Гб, *у́зне* ти каквó му се св́иди Т, *у́земо* Ј, *узни́* му ако сме́јеш Б; *оче* да ми *о́и́и́е* О, *и́ма* да му *о́и́и́ем* из уста ДП, *о́и́и́и* ми ако мо́ж М, *о́и́и́е́и́е* га од кúчето Сп⁴⁴⁹.

490. У зони П је задржан однос *-ава-* : *-аје-*, па и ту недоследно, док је на осталом простору инфинитивно *-ава-* проширено и на облике који се граде од презентске основе:

⁴⁴⁹ Белић то објашњава аналогијом. „Према сличним глаголима који у инф. основи имају *е* (а) а у сад. врем. правилно (б) *не(м)*, нпр. *и́очех* : *и́очела* : *и́очнем* = *узех* : *узела* — *у́зем*“ — ДИЈС 480. Пецо–Милановић не искључују ни фонетске разлоге: „Сматрамо да је овде до промене *зи* у *зи* могло доћи и асимилацијом билабијалног *м* према претходном денталу *з* при чему је други сугласник у овој секвенци губио свој билабијални карактер задржавајући и даље назалну компоненту“ АП–БМ Ресава 110.

мајка ни даје Ј, ја *ипродајем* Ј, ће се *ујознајемо* Ос; једна дар дава Ос, на деца давају воду Ос, не дава да му помéнеш нешто Гб, појде да *ипредава* пасуљ у Пирот ДП, ја *додавам* О, не *иодавам* се О, никога не *иознавам* Гњ, добде та им *ипродавам* вино Т, кат се вану *иознава* да савиња З, невеста дар *раздава* М и сл.

491. Поједини глагли који имају однос основа по V и VI (Стевановићевој) врсти (тип: *знайи*—*знам*, *сметйи*—*смет*; *оздравйи*—*оздравим*) у ГП презентску основу проширују инфиксом *-је-*, па се добијају овакви ликови:

белеје се некакво О, мисли: че умре па че после *оживеје* па Р, *придавам* жéшку воду док му снага *иоцрвенеје* Б, бођи да *оздравеје* Сп, да не *окраијеје* Б, *исйо-снеју* ни црева Гб, ми се *сйремујемо* Гб, кој *знаје* Гб, несъм ишла да *знаем* По, манемо да *жалéјемо* Оц, *рцавеју* ни судови Ц, *напију* се па *лудеју* Ц, кад *остйареје* мане да *лудеје* и да *шашавеје* Ц, сама ја *живејем* ДП, не *смејем* да га дочекам М.

У ГП је очувана старина у примерима типа *умејем* (исп. стсл. *оумѣти-оумѣж-оумѣши*), а горњи примери су имали снажну подршку у њима.

492. Глаголи који у прогресивнијим говорима и стандардном језику имају у инфинитивној основи *-ова-* у ГП имају *-ува-*⁴⁵⁰. Овај инфикс је данас најчешће средство за грађење итератива. Примери:

болува́ла сам Гб, *болува́л* је народ Гњ, *бележува́ли* смо Ј, *врзува́л* је снопје Б, *докарува́ли* смо Оц (дотеривали смо), и *дочекува́ла* сам и *исйрачува́ла* сам М, *нава-цува́л* је градину В, *обедува́ли* смо Г, *иуи́чува́ла* је на лађу П, *иуи́чува́ло* се пéшћи Сп, *школува́л* се који је могъл Б; до са *иосийува́* градину К, *иоглецува́* да ли идеш По, *онацува́* се че дојдеш Оц (понадавала сам се да ћеш доћи), он ни *заглецува́*, *заглецува́* па рече С, *наи́цува́ше* га ко бéсно куче М; свé смо *обра́дуване* Т, напред стáри билй *иоши́чувани* Гњ, ја несъм *школу́вана* Б.

Презенти оваквих глагола су, међутим, по правилу на *-ује-*:

бележу́јемо травке Ј, *наседамо* и *вечеру́јемо* Ј, сѓг се нéма *венчу́ју* Ос, како да ти *казу́јем* Ц, *обеду́јемо* на њиву Р, *раду́јемо* се З, *бачу́јемо* по ред Сп (изузетан је пример: *до́ма баче́вају* Ос).

493. Из групе глагола са односом *-ова-* : *-ује-* посебном судбином се издвајају глаголи *ковем* и *сновем*. Такви су примери:

ковé си косу́ М, има *на́ковања* и *ковé* косу́ Т, да *наковé* косу́ Гб, *заковéм* се за столицу Ц, отидо да *ио́йиковéм* краву Сп; *основéмо* па нави́јемо Оц, *сновé* га како му ред П, на кóлци *основé* па нави́је на кросно́ П.

494. Поједини глаголи V врсте прилазе VI (Белићевој) врсти. Ова особина је присутна и у другим призренско-тимочким говорима⁴⁵¹. Такви су примери:

от кашíку пóтешко не *ди́зам* Р, у́јутру се *ди́само* М, *ди́само* се ráно По, вода не *сйи́са* за свй В, не *досйи́са* за во́јску П, прите́гне да не *оди́са* Ц, ако óче да *си́са* Ц, телé још *си́са* Оц, ти́ја зам́н ми *сйи́само* По, ко́је кад *сйи́зају* ми бéремо Оц,

⁴⁵⁰ Павле Ивић мисли да се ова особина призренско-тимочких говора развила „у наслону на бугарско и македонско стање“ — Дијалект. 123. Поједини истраживачи налазе да се *-ува-* јавља и место *-ива-* и *-ава-* — в. Богдановић Алекс. 208; Реметић Призрен 516–517.

⁴⁵¹ „У лако препознатљиве црте призренско-тимочког дијалекатског комплекса спада и експанзивност Белићеве VI врсте, којој су у Призрену пришли многи глаголи V врсте“ — Реметић Призрен 519.

ладно па слабо *ниџа* В, не *зайџезај* М, још че ни *сиџезају* Сп, не *уџресам* краве Сп, и са си се *шеџају* Т, мѝ *дожџињамо* К, *џочињамо* жétву Ос, пúши ал *кашља* Т, не *џомага* им бајање ДП, ако се *слагаши* сас жену че те бúде О, немóј живци да *џоџрицаши* Б, љúто му па *уџџрса* и псује га Р (псује љут пипер, тј. паприку).

495. Један број глагола V врсте пришао је глаголима II врсте. Потврде:

дрéме ми се М, чу *задрéмем* Оц, уз остáл *џредréме* В, тѝ при човéка се нéч *куџеш* Т, *ја* се не *куџем* зѝме Сп, па га *окуџем* По, знóј сáмо *каџе* од челó Ос, *исџиџеш* га Гп, *ја* *сиџем* М, па га *џосџиџем* ПР, да га *расџиџем* М, *сиџи* му једну чáшку К, че *скáџемо* за водџцу Гњ.

У ову врсту се уклопио и архаични лик *џрéбе*: áко си је детé свé си му *џрéбе* Ц, *џрéбе* да чува говéда Ос и сл. Лик *џреба* није забележен.

496. Сачуван је стари однос *бегаш*–*бегам*, како показују следећи примери:

дџн-двá и *бéгам* си тýв ДП, сџг свé *бéга* од рáботу С, штó не *бéгаш* О, *бéгај* бре од мéне Оц, вѝдим те не *бéгај* Т (али се среће и *бéж*–*бéиџије*).

497. У појединим местима неки глаголи са односом основа *е* : *и* прелазе на однос *и* : *и*. Такви су примери:

*жџивџи*ли су какó су моглѝ ДП, штó си се *изгорџи*л Ц, јúтре па да се *изгорџиш* Ц; тако и: нѝшта не *разуџим* В, тѝ, Бúде, нѝшта не *разуџиши* Гњ.

498. У образовању итератива и у ГП су присутни, али не увек и идентични, начини и средства својствени стандардном језику. Тако се овде срећу итеративи типа:

а) од *да*(ти) — *дава*(ти) (*давам*–*давамо*–*давају*; *давај*–*давајџије*; *дава́л*, *ла*, *ло*), а такви су још: *додáвам*, *џодáвам* се, *џозна́вам*, *џредáвам*, *џродáвам* и сл. (в. и т. 490);

б) од *сес*(ти) — *седа*(ти), од *уџрес*(ти) — *уџреда*(ти), како показују примери: не *сéдам* дóкле не о́копам Ос, *уџрéдамо* па намотúјемо М;

в) али је од *дари*(ти) — *дарува*(ти), од *каза*(ти) — *казува*(ти) (*дару́јем*–*дару́јемо*–*дару́ју*, *казу́јем*–*казу́јемо*–*казу́ју*; *дару́ј*–*дару́јџије*, *казу́ј*–*казу́јџије*; *дарува́л*, *ла*, *ло*, *казува́л*, *ла*, *ло*). Такви су још: *врзу́јем*, *докару́јем*, *си́ремүјем*, *уџе́йүјем*, *шегү́јем* се и сл. (в. и т. 492);

г) према књижевном *навија*(ти), *набија*(ти), *убија*(ти) овде се јављају овакви ликови: с кроснó *набџва* резáнац Гп, кроснó штó се *навџва* платнó на њéга Гп, *изнаџивају* се Ц, не *наџивају* се чéсто Оц, *убџвам*, не смéјте се М, óдма *убџвају* ако нéч љу́цџи Р, *увџвам* га да се брже потсѝри ДП, сáмо љу *савџва*, *савџва* Кр.

499. Најинтересантнији су итеративни глаголи добивени алтернацијом основинског вокала вокалом *и*. Белић истиче да „према односу *џреџијекнем*, *изрекнем* : *џреџиџица*, *изриџица* и сл. почели су се од свакога глагола који има *е* у корену, па било оно просто *е*, *џ* или *а*, образовати итеративни глаголи са *и* место *е*: *огрибам*, *смиџиа*, *зайлиџиа*, *џрейлиџиа*, *џрейџриса* и други“⁴⁵². Примери из данашњих ГП који то потврђују:

узџима, *оџиџиа* Гњ, водá че си *оџиџиа* З, да се не *разуџи́рида* Гп, *џреџиџиџамо* се М, позна́ва се да *савџиџа* З, пијáн па *зайлиџиа* с језџк Оц, *смиџиа* ми да рáбóтим М, *џосмиџиа* ме па чу погрéшим Т и сл. (в. и т. 494)⁴⁵³.

⁴⁵² Белић ДИЈС 494.

⁴⁵³ У Алексиначком Поморављу они су са ликовима: *зайлиџа*, *осиџа*, *смиџа* и сл. — в. Богдановић Алекс. 214.

500. Срећу се и итеративи саграђени алтернацијом коренског вокала вокалом *а*. Примери:

одла́ти же́не низа село́ М, *не на́ла́ти* га ни муа́ ни ни́шта Гњ (реч је о сувом месу), куде́ иде́ ја ста́ра да *се разла́ти*м у оро́ В.

Белић на ову алтернацију не указује. Код њега има примера: *нали́ти*, *одли́ти*, *сли́ти*јау, али не и *на́ла́ти*⁴⁵⁴. Ликова *дола́ти*, *на́ла́ти*, *прола́ти*, *ула́ти* има и у данашњем говору Лужнице⁴⁵⁵. Према томе, закључујемо да према стандардном *йоле́ти*–*йоле́ће* у ГП и Лужници је *йоле́ти*–*йола́ти*, а у неким другим призренско-тимочким говорима још и *йоли́ти*.

501. Деминутивни глаголи су чести у ГП. Њихови творбени модели ће се најбоље видети из самих примера:

*му́з*не кроз тај лебац Ј, *винце́* си *и́ивнем* Ј, *си́йнемо* води́цу Гб, *си́авнемо* ма́лко Оц, *и́и́ну* по две-три́ је́ла По (у значењу скувају, уготове), де, брѣ, љу́ди, да *и́у́рнемо* за једе́ње нешто́ О, мо́ре, она́ да оти́де у Со́пот да *жи́вне* Сп, *ку́че ла́вне* ја ми́слим ти́ си К, сва́ћи *и́и́не* из ње́га по ма́лко П, ако не *посипу́јемо* па *се ро́дне* по нешто́ ДП, *оче* да *се и́ои́шди*ли, или *оче* да *се га́чне* сас ка́мик О (= бацањем каменчића да скрене пажњу девојке на себе), *гаса́рче* са́мо *сви́тика*, са́мо *сви́тика* Ј, она́ ме *и́ри-и́окри́је* и ја́ си *и́реси́вакам* на ту́ сла́мицу Ј, онда *се и́ои́ремѐнимо* Ј, сас њи́ *се и́ои́окри́је* Сп, та́мо *ђи и́рика́не*: да изво́лвете да ру́чате П, *и́очу́кне* га по обра́з Гб, *гле́ти*-*кају* ли *мачети́ћата* Оц и сл.

502. Перфектизација се врши по моделу: префикс + имперфективни глагол. То потврђују следећи примери:

же́не *надонóсе* дрва́ Ос, *срабо́ти* *се* па *се* седењ́ује Оц, *ср́чку се* Т (од „рчкају се“ — задирују се, свађају се), *уго́шве* чорбу́ Ос, *тела́* би да *се и́овр́нем* у мла́де го́дине Ос, да *се и́рерачу́наш* ДП, *навезéмо* снóпје Гб, *изно́симо* га та ис́бне Гб, *ра́зрайи се* (...) па *се и́рѐрайи* З, јутром *надóјимо* јаганци́ Гп, ја́ *се* са́мо *о́ћу́ти*м Кр, *срамо́та* те да га *зами́неш* Гп, *разми́нумо се* П (= „мимои́ти се“ и „рази́ти се“), *кад и́рии́ро́и*а но́чу Кр, *си́леи́у* кике́ ПР и сл.

503. Познатим начином се, такође, граде и тренутни глаголи:

три́пут (*х*)у́кнемо Ј, по́сле ку́снемо Ј, од свѣ́кра не сме́ју да *мр́дну* ни́где Гб, три́пут њи́шнем Ц, и ру́цну: Бо́г у *и́жу*, ми́ из *и́жу* Т, *бу́и́нем* га у љу́љу Кр, не сме́јеш да *мр́днеш* Кр, са́мо гле́да да *се иму́гне* у сѣнчицу́ О (да побегне у хладовину), *ка́и́нем* мају́ у млекóто ДП, де да *и́у́рнемо* нешто́ за једе́ње О, она́ да оти́де у Со́пот да *жи́вне* Сп (тј. да проживи добар живот), да́ва им од водо́ну да *и́и́ну* М, запу́ши се (месо) па *жли́не* па *мили́на* Т (в. и т. 501).

504. У ГП, као једном од призренско-тимочких говора, уочљиво је ширење Белићеве III глаголске врсте⁴⁵⁶. Ово се види у следећим примерима:

кат се ва́не у оро́ Т, че ме *ва́не* ли то́ј З (да ли ће ме ухватити, тј. снимити, магнетофон), не́че он на́ше о́дма да *ва́не* да *жне́* Ос (= да почне), ја́ *завану́* да *ви́кам* М (= почех да плачем), по́сле *завáнемо* па си *тка́јемо* М, ја́ чу *се ди́гнем* М, че *осѐбнеи*

⁴⁵⁴ Белић ДИЈС 494.

⁴⁵⁵ Објашњење појаве и више примера в. у Ћирић Лужница 33.

⁴⁵⁶ Тако је и у Призрену, в. Реметић Призрен 512–514.

Оц, не теја да *излэзне* М, слѣнце *излэзне* високо ДП, онѣ *слэзну* Б, двѣ бѣи ѣмам да ми *исѣрсну* ако те лѣжем О, он *доване* и *излэзне* на порту Т, де јега *остѣанемо* живѣи М, нѣма којѣ да *рѣкне* М, да *рѣкнем* Гб, *крѣдне се* З, че ѣу *укрѣдну* Т, па *изгѣсне* огѣѣат ДП, *угасне* и тѣја бѣаѣ ДП, *укрѣднемо* јѣјце О, трѣпут *ѣѣнем* у воду О (= презнојим се), јѣ узѣ па га *оѣѣину* О, јѣ се нѣма *оѣѣинем* од ѣѣга О, овдѣ сам мноѣо лѣша *сѣѣанула* Б (= постала), нѣе смо *сѣѣанули* пензионѣри П, на срѣд гѣмно сам *сѣѣанула* Ј, *сѣѣанула* сам супрѣотив момкѣ В, па тѣгај *узну* Гп, јѣ си *узнем* мѣру с конѣѣ Б, *узнем* машѣ (узнемѣ жарач) ДП, *узни* па се ожѣни О⁴⁵⁷.

505. Трагова старијѣг, атематског, модела презентѣ глагола *јѣм* забележено је мало, и то само у јѣдном месту: јѣ не волим да га *јѣм* Гп, несмо воѣѣли да *јѣмо* тѣј лѣб Гп. Остали облици овога глагола су: кад ни *се ѣријѣдѣ* Гп, онѣ *јѣдѣ* зѣвѣу ДП, не мош се лѣб *најѣдѣш* ДП, јѣ га нѣчу *изѣдѣм* ДП, киквѣ нѣ *јѣдѣмо* товѣ и онѣ *јѣдѣ* ДП, *јѣли* смо рѣбе и зѣѣци Т, дѣси се змијѣ да *изѣдѣ* човѣка Т (овдѣ у значѣњу „ујѣдѣ“), рѣбуту *изѣли*, винѣто испѣѣли Т, нѣма парчѣ мѣсо да *ѣојѣдѣм* Ј, потѣпѣше се *јѣдѣјѣчи* Б, сѣмо изнѣтрицѣту *изѣдѣ* Сп, некојѣ (овцу) сѣмо *најѣдѣ* Сп, нејѣ *ѣрејѣл* гркѣѣнат Сп (= прѣгризаѣ), свѣкар ми дѣмашѣ: немѣј човѣка да огѣлѣтиш (наружиш), немѣј да *укрѣднеш*, а за јѣдѣѣе — *јѣѣ*⁴⁵⁸.

У Іб типу уѣчава се тенденцијѣ ка синонимизацији глагола *јѣдем* и *ручам*, а појава расте идуѣи ка истоку. Потврѣде:

Деѣа су свѣ башкѣ *јѣла*. Онѣ си *рѣчу* башкѣ, старѣти *рѣчу* башкѣ. Качамѣк смо *руѣѣли* Кр; Натѣрамо (паприке), после вѣдимо та ѣи *руѣам*. Шѣшпѣте (паприку) си *руѣам*. Вѣримо ѣи и *руѣам*. Нѣка *руѣау* каквѣ год сѣкау, јѣ ѣма сѣво лѣб да *јѣдѣм* Гп; От сливе прѣвимо пѣкмѣзјѣ, али си ѣи *руѣам* и онѣк ПР.

506. Од основе *мог-* презент се гради по І, а од *ѣомог-* по ІІ врсти. Инфинитивна основа глагола *мог-* понаша се по правилѣма VI врсте:

а) *могу*, *можѣш*, *можѣ*, *можѣмо*, *можѣѣе*, *могу* (примерѣ в. у т. 461, 462, 463, 464, 465, 466);

б) ајѣ да ми *ѣомогнеш* Ц, че ви *ѣомогнемо* Оц, де *ѣомогнѣѣе* ме М, тѣја ни је човѣк мноѣо *ѣомогнул* М, и мѣне је Гѣспѣд *ѣомогнул* О, *ѣомогнумо* јѣи кѣлко моѣмо Оц;

в) јѣ не *моѣа* да ѣдем Б, не *моѣам* да отѣдемо В, *моѣли* би да га *узнем* В, онѣи не *моѣѣше* да седѣу К, јѣ кад би *моѣл* Сп, *помогнумо* јѣи кѣлко *моѣам* Оц, али јѣ *моѣао* да нѣсим тѣг, сѣг не *моѣу* М.

У ГП врло је често *мож/мог* за сва лица (*мог* рѣтко, бележено само у јѣдном месту): какѣ бѣ *мож* да жиѣиш О, кад ѣчеш *мож* да промѣниш ДП, не *мож* да се рѣди ДП, не *мош* се лѣб *најѣдѣш* ДП, ма не *можѣ* да не *мож* да јѣдѣш ДП, здрав кѣт си *мож* и да зарадиш, *мож* и да потрѣиш О, *мож* некѣ да дочѣка Ос, онѣи нас нѣче да *мож* да вѣну З, ми *мож* да рѣѣмо какѣ ѣчемо Сп; сѣ више не *мог* да ѣдем на рѣботу О, дѣм се не *мог* послушѣм О⁴⁵⁹.

⁴⁵⁷ У ГП нису присутни ликови *узѣм—узи*, какви се среѣу у призренском говору — Ремѣтиѣ Призрен 512.

⁴⁵⁸ Облицѣ *јѣм—јѣш—јѣ* нису својствѣни С-З и Т-Л говорѣма. Нѣма их ни у Призрену — Ремѣтиѣ Призрен 512. Има их, меѣутим, у Алексѣначком Помѣравѣу — Богданѣвиѣ Алекс. 205.

⁴⁵⁹ Облик *мож* Бѣлиѣ је ѣбѣсниѣо као сѣчувѣни стари ѣпатѣв — Бѣлиѣ ДИЈС 511. Мѣѣѣи истраживѣчи српских говѣра мѣсле да је овдѣ рѣдукцијѣ у питању: *мож(ѣ)*. Таквѣ глѣдиште износи Рѣдојѣ Сѣмиѣ, в. Левѣч 388–389. Оваквѣ *мож* је често у сусѣдној Лужѣници — Ђириѣ Лужѣница 100.

507. Глагол *ѿкајем* има облике од пуне основе и презент по IV врсти: *ѿкајемо* канице Ц, *ѿкајемо* си платна Ос, *жѣне ѿкају* Ј, онбј платно што смо *ѿкале* Гб, *изаѿкају* жѣне Оц, *изаѿкала* сам ДП, *наѿкајемо* клашње М, баца совѣљ и разббј само *ѿкаје* П.

У Гб су бележене форме и од *чѣм*: *избчу* си бѣле вутаре; испреду вуну па *избчу* клашње; *избчу* постави од клчи́на.

508. Од глагола *оѿи́дем* карактеристични су ликови аориста и радног придева: свѣкар се *дѣже* и *оѿидѣ* Б, *оѿомо* при њѣ Б, на́на и та́та *оѿоше* Б, па *ошѣл* при царатога О, *ошлѣ* да се омѣју О, *ја ошѣ* тамо Т, после девојче *ошлѣ* за њѣга Т, *ошлѣ* голѣ Ос, *оѿоше* си М, *ошлѣ* да дѣну сѣно Кр и други.

Забележено је неколико презента од глагола *оѿ(х)ѣ́дим*: *ја оѿѣ́дим* за Пирот О, тамо ли *оѿѣ́ди* девојчето З, *оѿѣ́де* си кат се примра́чи Ц.

509. Као *уле́знем* (старо *вѣлѣзти*) понашају се и *изле́знем* и *сле́знем*, с тим што је у Ј и Ос м. *сле́знем* — *сле́гнем*: *изле́знем* надвор М, он дова́не (шта му дође до руку) и *изле́зне* на порту Т, че́кају да *изле́зну* трѣ празника Гб (да прођу), тамо на реку *сле́знемо* Гб, низ ба́самаци *сле́знем* Оц, четереспрѣ Бугаре *уле́зоше* Сп, *уле́зну* и у село кат су гла́дни ДП; *сле́гнемо* до́ле на асвалт Ј, *сле́гли* у дру́го село Ј (карта 25).

510. Код глагола *крѣ́шѣм* јављају се ликови и са старим и са подновљеним јотовањем: *ја сам крѣ́шѣвала* Ј, *крѣ́шѣва* куга че како да ѣ́ка М (да зове); такој то *искрѣ́шѣвамо* Ј.

511. Лик *сѣ́авам* је новија усвојеница. Раширенији су ликови од глагола *сѣ́им*. Лик *сѣ́ијем* није у употреби. Примери: *ја си ѿресѣ́авкам* на туј сла́мицу Ј, у једну њѣву смо *сѣ́авали* П; *сѣ́али* смо на њѣву П, *сѣ́им* у та́мњу со́бу М, ми још *сѣ́имѣ* Оц, *насѣ́ала* сам се С.

512. Лик *сѣ́ирам* је, такође, новија усвојеница. Обичнији су ликови од глагола *сѣ́ирим*: онѣ *сѣ́ирају* Ј; та́тко ми је *сѣ́и́л* у плѣк му́зѣку Ј, свѣрачи *сѣ́и́ре* М, цѣлу но́ч *сѣ́и́ре* и поју П, *сѣ́и́рили* су у дуду́ци Гњ, гајдете *сѣ́и́ре*: ди-лу-лу, ди-лу-лу Сп.

513. У употреби су само локови глагола *жѣ́нем*: и сѣ́г си *жѣ́немо* гдѣ не мо́ж да прѣ́де ко́мби (комбајн) Гб, он мло́го високо́ *жѣ́не* Гб, онѣ́ја *жѣ́ну* Л, а́јде да се *жѣ́не* Оц, са срп *ѣ́жѣ́немо* Ос, кат *ѣ́ѣжѣ́немо* њѣ́ве Ј, оно́ печѣ́ и онѣ́ си *жѣ́ну* П, *жѣ́ли* смо си Г, свѣ́ је *ѣ́жѣ́шо* К.

Белић наводећи облике *жѣ́неје–жѣ́нејемо* вели да су образовани аналогѣјом према *сме́јем–сме́јемо* (од *смети*)⁴⁶⁰. Такве облике нводе Миливој Павловић и Слободан Реметић у говорима Сретѣчке жупе и Призрена⁴⁶¹. Недељко Богдановић их налази у говору Белог Потока, али не и у Алексиначком Поморављу⁴⁶². Њих, као што се види, нема у ГП, а нема их ни у Љужници⁴⁶³.

514. Глагол *врѣ́нем* има овакве ликове: Ту́жа мо́ж да *врѣ́не* Ос, ако *врѣ́ну* да им по-мо́гнемо Ос, *врѣ́ли* смо с ко́њи В М, *врѣ́сите* ли Оц, ми *оврѣ́мо* Оц, *врѣ́мо* овдѣ пот село Р.

⁴⁶⁰ Белић ДИИС 495.

⁴⁶¹ В. Павлов. Срет. ж. 191; Реметић Призрен 515.

⁴⁶² Богдановић Бучум 94; Богдановић Алекс. 208.

⁴⁶³ Ћирић Љужница 92.

519. Глагол *влада*(ти) у I^б типу се понаша као прелазни глагол у значењу „окупирати“, што се закључује из следећих примера: *трипут су ни владали* Бугарети Т, *влада* *и* *ше*, *кво* му *мож* Т, па *ни завладају нас* Бугарети З.

520. Прелазни глагол *карам* је са значењем „тера“, а реципрочни *карам се* значи „свађам се“. *Карам* је особина I^б типа, а *карам се* целог простора ГП. Примери: *не кару* ме да рабóтим Т, *карају* ме сýнове да íдем при њí ДП, *карамо* говéда на пáшу Гп, *наши* че *ђи карају* на фрóнт Р, *á*де да ми *покараш* рíбуту за кúћи Кр; *ка рају се*, *к*лнý се, *бију* се Гб, *скарáла сам се* с њý Ос, *скарáли се* за нíшта Т, *несýм се* *скарáла* са свекрву нíкад Б, *јетрве се* *скарáју* па че се *изеду* ДП.

521. Уместо глагола *присíђајем* овде је *присíђањýјем*. Потврде: *ја присíђањýјем* *како* онí речý Е, *ја присíђањувá*, ал он не тежá М, *присíђањувáл сам* да се погóдимо Сп; али: *ми не присíђајемо* да íдемо Ос. Слични са *присíђањýјем* су глаголи у следећим примерима: *омладина што сá настíђањýје* *мене* се не допáда ПР (у контексту је понашање данашње младежи), *водáта ни несíђањýје* ДП (тј. губи се у сушном периоду године).

522. Глаголи *да́м* и *и́рода́м* овде имају само аналошки проширене ликове *да-де́м* и *и́родаде́м*: на свакога чу *даде́м* де́л М, *ми* њéму *даде́мо* *јајцé*, он *на́м* *даде́* бомбóне Г, че *даде́и* *е* *којé* ви се не да́ва Ц; *зна́м* да *и́родаде́м* држáву О, че ми *и́родаде́м* *ли* *једну* шареницу Р, чу ти *и́родаде́м* Р, *ја* си *и́родадо* брáниште М, кат *и́родаде́м*, *кад не и́родаде́м* — ко на *пи́јац* Оц.

Итеративна форма је *и́родавам* у зони I и *и́родајем* у зони II: *сва́ћи пéтак и́родавам* на *пи́јац* у Палáнку М, *и́родавам* сваку субóту Гњ; *који* су *вéћи* *ја* *скýплé* *и́родајем*, *који* су *ма́њи* *ја* *појевтино и́родајем* Ј, и *пре* *један* *да́н* *и́родајем*, и *ба́ш* на *ба́дњу* *вéчер* *и́родајем* Ј, *било* *шта* *и́родају* Ј.

ПОМОЋНИ ГЛАГОЛИ

523. Пуни облици глагола *јéсам* се готово и не срећу. Неколико записаних примера добијено је као одговор на директно питање: *штó јéс* — *јéс* Ос, *јéс* *и* *ше*, *имамо* *ру́дник* Ј, *јéс*, *брé*, и *тој* *имáло* Гб, *јéс*, *јéс*, *теко́* је билó Р.

Енклитички облици су: *сам*, *си*, *је/е*, *смо*, *с* *и* *е*, *су*, у одричној форми: *несýм*, *неси*, *неје/нее/нé*, *несмо*, *нес* *и* *е*, *несу*. Примерима ћемо потврдити З. л. јд.: *свéкар ми је бíл* *о́стар* *човéк*; *свекрва е* *имáла* *пéт* *деца́*, па *е* *свé* *њíм* *дава́ла*; *нее* се *ни́где* *десíло*; *неје* *заминýл* *човéк* да не *сврне* — *све* из Т, *овýј* *годину* *нé* *додíл* Ос.

524. Глагол *бýдем* има презент само од презентске основе: *тýј* *ако* се *бýдем* *уплаши́ла* М, чу *бýдем* *љу́та* *докле* *гóд* не *оти́дем* код *ње́га* М, и *детé* не *можé* да *бýде* Б, па се *јéло* *каквó* *бýде* Кр.

Облици императива су: *бýди*, *бýдеи*: *бýди* ти на *њíву*, а *ја* чу *до́јдем* Оц, *бýдеи* *јуна́к* на *ло́ше* Б.

Аорист и имперфекат су најчешће изједначени, а облици су: *бео*, *беи* *и* *е*, *беи* *и* *е*, *беомо*, *беоси* *и* *е*, *беоше* (примере в. у т. 469в). Ређи од њих су облици аориста *какве* *бележи* *нормативна* *граматика*: *кад бí* на *Мáлу* *Богорóдицу* Гњ, а *кад бí* на *пре́пис* ДП, па *кад бí* *сýга* *ва́шар* *ја* *отó* у *Пíрот* Гп, *каво́ бí*, *штó* се *то́лко* *забавíсте* З, и *ствáрно* не *бí* *и́справно* Б (нормално дете), *кад бí* *чéтри* *сáта* *онó* *умрé* Б, *Не́гица* и *свíти* *бíше* *тýа* ДП. Аорисна форма *би* је уопштена у потенцијалу за сва лица као енклитика (в. т. 478).

Облици радног придева су: *би́л, билá, билó, би́ли, билé, билá* (ако се апстрахује нетипични лик *би́о*). Примери су дати у т. 473б.

525. Акценатске форме презента глагола *óчу* су: *óчу, óчеш, óче, óчемо, óче-ше, óче* (понекад у зони II са *ћ* м. ч). Ево неколико потврда: каквó *óчу* ја чу си кúпим О, какó *óчеш* мóж да живиш О, кáд *óчеш* мóж да промéниш слáму ДП, ко́му *óче* да-де О, помогнéте ме ако *óче-ше*, ако *нéче-ше* немóјте М.

Једном је забележена форма са -м у I. л. јд.: ако *óћем* подáрим рóдбину Ј.

Поред *óчеш* користи се и форма *óч*: тí ми речí како *óч* Б, *óч* ли да пíјеш Ц, тí при човéка се *нéч* купеш Т. Од оваквог *óч* настало је *óчи*: *óчи* да рáдиш у фáбрику Ос (*оч + ли > оч + и > очи*).

Систем енклитика изгледа овако: *чу, чеш, че, чемо, че-ше, че* (примери дати у т. 475а, б). У говору се среће, чак чешће, енклитика *че* за сва лица (в. т. 475в, г).

Облици аориста и имперфекта су изједначени и имају двојакe ликове: *шéо, шéше, шéше, шéомо, шéос-ше, шéоше; шеја́, шеја́, шеја́, шеја́мо, шеја́с-ше, шеја́ше*. Такви су примери: оцúтра га *шéо* би́јем Ос, *шéоше* ни подáве óвце Сп; óн не *шеја́* да излéзне М, онí се не *шеја́ше* вóзе Т (више примера у т. 469г). Чини се да се за негиране форме користи *шеја́*, а за потврдне *шéо*.

Забележено је нешто примера са аористима у духу стандардног језика: óн не *шé* овде кудé смо мí да напράви ку́ћу Б, не *шé* се примéша при нас Б. У појединим местима овакви аористи имају иницијално с: она́ не *сшé* да íде Гњ, óн не *сшé* да излéзне З, мí не *сшéмо* да íдемо З, она́ не *сшé* да остане ДП, не *сшé* да једéш ДП, не *сшéс-ше* да једéте ДП, онí не *сшéше* да седú ДП.

Радни придев има ликове: *шéл, шéлá, шéлó, шéли, шéлé, шéлá* (примере в. у т. 472). Понекад се и овде јавља иницијално с (карта 17).

III НЕПРОМЕНЉИВЕ РЕЧИ

ПРИЛОЗИ

526. И у ГП се прилозима експлицирају поједини пратилачки моменти речи. Будући да су глаголи речи којима су иманентни пратилачки моменти: време, место, начин, количина и узрок (*кад, где, како, колико* и због чега се врши нека радња), прилози су и у овим говорима најчешћи уз глаголе. Прилошке речи су веома занимљиве, како на семантичком (шта све обухвата њихово значење), тако и на творбеном плану (којим путевима и у којим периодима историје језика су настајали како бисмо их ми данас као готове речи из часа у час употребљавали). Ми ћемо се осврнути на оба момента, али ћемо претходно навести све, или готово све, прилоге који се срећу у ГП, наводећи притом бар једно окружење у којима су употребљени.

Прилози за време

527. Моја грађа потврђује следеће прилоге за време:

даньс/даньска/даньсче: које си си носíл *даньс*, у тој спíш начьс Ц; *даньска* окóси чúдо Т (тј. велику површину); ја и *даньсче* не наóдим манú на лéб Б;

дъњом: *дъњом* жéга, а нí (= ми) нóчом жьéмо Кр;

вѣздан/вѣздън: *вѣздан* кóпамо Ц; *вѣздън* шíју терзíје П;

вечером: дојду још *вечером* В, *вечером* се помузу́ овце Оц;
на́вечер: *навечер* нѝ (= ми) си дојдемо П;
и́редвечер: *и́редвечер* ће (= тек) прицрне́ озго́ре Гб;
наи́ридвечер: *наи́ридвечер* идемо си ку́ћи Ј;
до́вечер: *довечер* трéбе да до́јде В;
у́вече/у́вечер: то́ј у не́дељу *у́вече* бу́де Ј; *увечер* чим па́дне мра́к Ј;
но́чу: *но́чу* жње́мо Оц, *но́чу* путува́мо В;
но́чом: дѣ́њу же́га а нѝ (= ми) *но́чом* жње́мо Кр;
начѣс/начѣска: то́ј спрѣ́му *начѣс* Ц; *начѣска* сам заспа́ла М, *начѣска* су љи би́-
ли партиза́ни Гп;
кно́чи: мо́же и до *кно́чи* да оврше́ Т, ти́ иди, а ми́ че си *кно́чи* дојдемо З;
сино́ч/сино́чка: *сино́ч* га сре́то Л; *сино́чка* троши́ мору́зу М, *сино́чка* лупи́мо
мору́зу Ц;
су́ноч: *су́ноч* не лега́ш Ц, жње́мо *су́ноч* По, *су́ноч* седу́ и пи́ју П;
ју́йуре: *ју́йуре* оти́демо при не́вѣсту В, *ју́йуре* че идемо М, данѣс тека́, а *ју́йуре* че
видимо Р (свуда је значење „сутра“);
ју́йуредѣн: *ју́йуредѣн* идем па га дока́рам М, *ју́йуредѣн* оти́демо Гњ;
ју́йуrom: *ју́йуrom* дојду свáтови Ос, *ју́йуrom* им да́вамо се́но Ц;
и́зју́йуро: кад *и́зју́йуро* ја и муж појдо́мо З;
ју́ју́йуру: *ју́ју́йуру* се ди́замо Ј, *ју́ју́йуру* се ди́же мо́ј де́да Гб;
ју́ју́йуrom: и *ју́ју́йуrom* видимо бежа́нија ис Пíрот Г;
за́ју́йуре: *за́ју́йуре* че бу́ду о́гледѝ Ц (значење је „прекосутра“);
оцу́йура: па сам *оцу́йура* тури́ла пред сви́ње М (значење је „јутрос“);
одо́цу́йура: уну́кат ми дојде *одо́цу́йура* ДП (= оцутра);
саба́ле/сѣба́јле: ја оти́дем на *саба́ле* По, у́јутру се ди́гнемо *саба́ле* ДП;
сѣба́јле носѝ во́ду В (значење је „зором“)⁴⁶⁸;
су́йура: ће идемо *су́йура* на при́чес Ј;
су́йурадан: *су́йурадан* се ди́замо Ј, *су́йурадан* о́пет си сла́вимо Ј;
јучѣр: Радíвоја *јучѣр* га видѣл В;
не́кња/њѣкња: *не́кња* ударíло грóм В, *не́кња* сам казува́ла М; *њѣкња* напы́лни
папри́ку Ц (значење је „прекјуче“);
онома́д: *онома́д* сам би́о В, *онома́д* Зо́ран узé да кове́ косу́ М;
ода́вна: то́ј ода́вна бе́ше В Оц, пра́ено *ода́вна* Гб;
зѝми: *зѝми* игра́нка ко́лко са́каш Гњ, поња́ве тка́јемо *зѝми* Ц;
зѝме: *зѝме* то́ј рабóтимо Т, *зѝме* бу́де ја́чка вода́та З, *зѝме* свињу́ зако́љемо ПР,
и *зѝме* бес љитку не идемо П — прилог *зѝме* је географски омеђен Їб типом (карта 33);
зиму́с/зиму́ска: *зиму́с* једва́ оста́до М; *зиму́ска* у нѣчвити чува́ орѣси ДП;
и́роле́йи: не́че јесе́њо (семе) *и́роле́йи* да бу́де В, *и́роле́йи* ри́љамо М;
и́роле́йиос/и́роле́йиоска: *и́роле́йиос* овде́ доди́ једѣн Р; ја сам оште *и́роле́йиоска*
ману́ла да предѣм ДП;

⁴⁶⁸ Шкаљић Турцизми 538.

лѣѣи: дóдола се прáви *лѣѣи* Гб, посáдимо си *лѣѣи* С;

лѣѣе: *лѣѣе* жéга Т, водáта осла́би *лѣѣе* З, *лѣѣе* íма змíје Гп — прилог *лѣѣе* географски је омеђен I^б типом (карта 33);

јѣсени: óн је ошýл *јѣсени* Гб, *јѣсени* кат се свé ствáше В, *јѣсени* сéјемо пше-ни́цу Гњ;

лáни: билó је такмичéње и *лáни* и пóлани Оц;

йóлани: билó је такмичéње и *лáни* и *йóлани* Оц (значење је „прошле и прет-прошле године“);

сá/сáд/сáг/сбг/сбга/сбгај: óн *сá* трí плáте прíмају Сп; *сáд* íмамо замрзивáчи Ј, *сáг* не нóсе вíше Ј; *сбг* смо га донéли В; óн *сбга* ману́ше да чу́вају кóзе Сп; а *сбгај* е свé дру́кше Гп;

óдма: штóм рúчамо *óдма* се дíсамо Ц, дíгнеш се рáно и *óдма* си рабóтиш Т;

оѣ́ч/оѣ́чка: *оѣ́ч* му изнéсо ређíју Оц; штó думаше тíја *оѣ́чка* Ц, ли га *оѣ́чка* исказá ДП (значење је „малопре“);

севѣ́е: кáда *севѣ́е* тестéрете излéзоше Р (значење је „први пут“)⁴⁶⁹;

йр́во: *йр́во* дару́јемо свекр́ву Ј;

в́еч: али *в́еч* отидóше старíти човéци Ц, мí с дево́јчето се видóмо *в́еч* Сп;

йá/йáк: сýг *йá* трéбе да трóшим М; óч ли да пíјеш јúтре *йáк* Ц, мíне једнá нéдеља — áјде *йáк* Сп (значење је „опет“);

рáно: рáно се дíсамо Ј, рáно се ишлó на њíву В;

рáније: рáније је билó прóс живóт Ос, да си рáније рóди С;

йóрано: *йóрано* се дíгнем М (= раније);

йр́еѣ́кодно: *йр́еѣ́кодно* је билó окá П;

найр́ед/найр́еда: *найр́ед* зíме бéоше јáће Гб; *найр́еда* је дру́кче билó Гњ, на-*йр́еда* свí си мýжје дóма ДП;

йóнайред: јá си дојдó *йóнайред* Гп, *йóнайред* купíл волóви Б;

на́јнайред: мí смо се *на́јнайред* засели́ли З (= почели са сеобом пре свих);

йóсле: *йóсле* се онé ода́доше Гб (удáдоше);

до́цкан: до́цкан се вр́ну В;

н́екад: н́екад умéјем, н́екад нумéјем В;

некигáш: *некигáш* смéјем, *некигáш* не смéјем ДП, *некигáш* нéма стру́ја ДП, *некигáш* чу́вамо ДП (= некад);

йонекада́ш: дóоди текá *йонекада́ш* ДП — прилози *некигáш* и *йонекада́ш* бележени су само у ДП;

н́икад: тоvá неé имáло н́икад Гп;

нáново: пóсле нáново свáдбе По, пóсле нáново спрéмам вечéру М (значење је „опет“);

о́йеѣш: сýтрадан *о́йеѣш* си слáвимо Ј, на дру́гу вечер *о́йеѣш* слáвимо В;

469 Шкаљић Турцизми 554.

одошле: *одошле* (од рата наовамо) све с машину вршемо Гб, те, заборави *одошле* до сѣг М;

шад/шѣг/шѣга/шѣгај/шѣгаја/шѣгај: није било замрзивачи *шад* Ј; *шѣг* ли Нѣмци налѣзоше Гб; *шѣга* онѣ наредѣше да ѣдемо М; *шѣгај* пारे беоше вредне ДП, *шѣгај* се лѣзје варка Ц; *шѣгаја* стока по млого се чуваше П, *шѣгаја* улѣзоше Бугарѣто Кр; *шѣгај* било поштење Кр, *шѣгај* се све ручно работило ДП;

увек: *увек* — зиме-лете, ја с коња Сп;

једнуш: *једнуш* идоше па цакове донѣсоше рибу Т, *једнуш* бѣше пошѣл ПР, *једнуш* појдѣмо сас јетрву ДП (значење је „једном“);

једнѣг: *једнѣг* ако ју извѣриш онѣ блага, а ако не онѣ ћисела М (значење је „одмах“);

шамѣн: *шамѣн* лѣго, *шамѣн* се завѣ, а онѣ заока Б (= само што лѣгох и покрих се, а онѣ поче да виче), *шамѣн* пошлѣ Гб;

шојрѣ: *шојрѣ* окѣпано јѣданпѣт В, каквѣ че *шојрѣ* да бѣгамо Гб (значење је „тек“)

ускоро: *ускоро* се машинѣ појавѣше Гб;

нашѣмо: па ѣј *нашѣмо* пак закѣљу Гп (у временској димензији, после извесног времена);

недѣлно: свѣдбе су билѣ сѣмо *недѣлно* Гп (значење је „недѣљом“);

годишњѣ: мѣне трѣбу *годишњѣ* дѣсет цака ѣубре ДП;

чѣк/чѣк: *чѣк* најѣсен ако се нештѣ виѣи кѣрис Оц; сѣтрадан *чѣк* доѣди В;

чим: дѣсам се *чим* запојѣ петлѣви Оц, доѣдимо *чим* падне мѣрак Ј;

шѣом: *шѣом* ручѣмо дѣсамо се Ц (значење је „чим“).

Прилози за мѣсто

528. Забележени су слеѣћи прилози за мѣсто:

дѣма: напил се па дошѣл *дѣма* Ц, *дѣма* си остѣл Сп, пѣсле ја стѣго *дѣма* З, нѣка ѣде *дѣма* ПР, тамѣн стѣго *дѣма* Гѣ, ја несѣм билѣ *дѣма* Гп, *дѣма* ѣмам пѣт говѣда П, ѣде дѣдемо *дѣма* ДП;

кући: докле дојдемо *кући* Гб;

блѣзо/блѣза/блѣска: наше сѣло је *блѣзо* до град Г; ми несмо *блѣза* с ѣѣ З, *блѣза* комшије ѣмаше П; нејѣ долѣко, *блѣска* је тѣја мѣнастѣр ДП;

најблѣзо: наша је кућа *најблѣзо* билѣ З;

долѣко: наша бѣшта *долѣко* В; *долѣко* ни ѣѣвата Оц;

далѣчко: *далѣчко* ни водѣта ДП;

ѣѣдаље: онѣ *ѣѣдаље* билѣ В;

гдѣ: *гдѣ* идосте Ос, плѣдњују *гдѣ* ѣма водѣ Гб;

дѣка: нѣма *дѣка* с иглѣ да пѣпнеш Б, овѣва, овѣва па нѣма *дѣка* Гѣ (значење је „гдѣ“) — прилог *дѣка* географски је омеѣен Иѣ типом;

нѣгде: *нѣгде* га срѣтли Кр, *нѣгде* се денѣло М;

нигде/нигдека: неѣ се *нигде* дѣсѣло Т; остарѣмо па на *нигдека* П;

гѡр/гѡре: па мину *гѡр* В, *гѡр* има вода Гб; он ме тера да идемо *гѡре* В, ја одовде *гѡре* исврљам (избацујем) М;

нагѡр/нагѡре: малко узиде *нагѡр* Гп; много баште има *нагѡре* В, отѡше *нагѡре* Гб;

озгѡр/озгѡре/озгѡрека: они *озгѡр* слѣгли Ј, натрпају *озгѡр* каквѡ има В; па мрежа *озгѡре*; унутра памук, *озгѡрека* постава Т, кошуља па *озгѡрека* сукно Т;

дѡле: па слѣгнемо *дѡле* Ј, *дѡле* је била играшка Гњ;

надѡл/надѡле/нанадѡле: отѡше *надѡл* Гб, с леве стране кад *надѡл* идеш М; они се одбише *надѡле* низ брд Гб; па тунѣли *нанадѡле* пробѣјемо ДП;

оздѡл/оздѡле/озоздѡл: *оздѡл* тури желѣзо М, кат појдомо *оздѡле* П; кад *озоздѡл* идеш М⁴⁷⁰;

овдѣ/овдѣк/овдѣка/овдѣва/овдѣна: *овдѣ* ме доведоше Оц; *овдѣк* славе Ос, *овдѣк* смо имале гостување Оц; *овдѣка* сам била Ос, ја сам си била *овдѣка* В, *овдѣка* смо ишли Кр; *овдѣва* скроји панталѡне Т, *овдѣва* сам носила Б, *овдѣва* правимо весѣље Гњ; *овдѣна* сам се родила З — прилози *овдѣва* и *овдѣна* су одлика I^б типа;

одѡвде/одѡвдека: *одѡвде* се дигнемо М; снаје сам узимал *одѡвдека*, ис село П;

овуѡ: *овуѡ* нагѡре су светирањѣлци В (тј. мештани који славе Св. Архангела);

одовуѡ/одовуѡдка: тамн пошъл *одовуѡ* Гб, да поглѣдаш *одовуѡ* С; они си дојдоше *одовуѡдука* Гб;

овамо: идемо на реку *овамо* В;

навам: деца си које натам, које *навам*, а ми остаѡдомо сами О;

онам: идемо *онам* у Осѡј Ј, прѣјду *онам* Гб;

иѡам/иѡамо: *иѡам* ни беше стѡра куѡа Гб; кат *иѡамо* стигнемо Ј, *иѡамо* седењ-ћујемо Гњ;

наиѡам/наиѡамо: нече да иде ни *наиѡам*, ни *навам* М, твоје је одѡтле па *наиѡам*; јутром *наиѡамо* отидемо В;

оѡамо: не даде си ѡу свѣкар *оѡамо* ДП, *оѡамо* ис Пожаревац детѣто ДП (значање је „отуда“);

иу/иуѡв/иуѡва/иуј/иуѡка/иуѡна/иуѡиѡе: *иу* сам рѡден Сп; тури *иуѡв* на јѡгњето Кр; цѣл дѡн сам била *иуѡва* Т, омота појес *иуѡва* Р, *иуѡва* под наш прозор Г, доѡили *иуѡва* ПР; *иуј* има чѣсма Ј, *иуј* се родила Ц, *иуј* много дрѡва имѡло О; *иуѡка* сам се родила ДП, нема ми децѡта *иуѡка* Кр; *иуѡна* доѡише у село Г; *иуѡиѡе* доѡде Т — прилози *иуѡва*, *иуѡка* и *иуѡна* се срећу само у I^б типу (карта 16);

иудѣ: и ја се вози *иудѣ* С, *иудѣ* несѡм миѡувѡла Оц;

оѡудѣ/оѡудѣк/оѡудѣка: он стоји *оѡудѣ* Ц; он дошъл *оѡудѣк* Гп; он ни писал *оѡудѣка* Оц, она је *оѡудѣка*, ис Шумадију Т, бије *оѡудѣка* П, *оѡудѣка* си појдемо Кр;

сѡудѣ: *сѡудѣ* има Г, *сѡудѣ* се вицѣвѡјају Р;

судѣ/судѣк: гѡтѡила сам на свѡдбе и *судѣ* Т, *судѣ* ме тека ѡкају Б, *судѣ* рѣдом гази Оц; напред је имѡло *судѣк* ѡвце Гп;

⁴⁷⁰ Примери са редуликованом иницијалном секвенцом типа *нанадѡле*, *озоздѡле* срећу се и у Лужници — Пирић Лужница 38.

кудѐ: *кудѐ* ме *вѝди* В, *кудѐ* чеш *тѝ* *туј* чу и *ја* С;
оѝкудѐ: онѝ *ѝду* *оѝкудѐ* *дѐдино* *гѝвно* Гњ;
ондѐ/ондѐва/ондѐка: *енѐ* *ји ондѐ* *пот стрѐју* Оц; *ошлѝ ондѐва* Т, *гѝре* на онѝја
рѝд ондѐва ДП; *дѝјде ондѐка* М;
одѝнде: *једѝн врѝа одѝнде* М, *одѝнде* *довдѐ* је *наш дѐл* В;
одонѝд/одонѝде/одонѝдука: онѝ се *појавѝше одонѝд* С; *одонѝде* су *прешлѝ*
овамо при *нас* Оц; *бѝју* с *топови одонѝдука* Л;
одакле/одокле: *одакле* си *тѝ* Ј; *одокле* *ѝдете* Оц, *одокле* се *створѝше* *овѝлѝ*
бробѝнци (мрави) Ц;
одогде: *кад нѐма одѝгде* (да се *издржава*) *ѝн мора* да *крѝдне* Т (значење је
 „одакле“);
одоѝле: *одоѝле* *прѐјду* онѝм Гб;
одѐк/одѐка/одѐкаѝо: онѝја *гѝсје одѐк* су *ти* З; *одѐка* че *знаѐм ја* *говѝ* ДП; па се
поврту одѐкаѝо *момчѐ* П (значење је „одакле“) — *прилози одѐк/одѐка* *срећу* се са-
 мо на *простору* *И^б* типа;
ѝколо: *пасуѝ* се *сади ѝколо* Гб;
однаѝкол: *поставѝше* *метрѐлѐзи однаѝкол* Гп, *свѐ однаѝкол* *наместѝл ѝграду* ДП;
наѝрѐд: *сместѝше* ме да *седѝм наѝред* В;
назѝд/назѝда/ѝсѝд/зѝди/сѝди: *ѝн седѝ назѝд* М; а *нѝ* (ми) се *врнуѝмо* *назѝда* П;
овам ѝсад *басма* Ц; *тај селѝ* *штѝ* су *зѝди* *Пѝрот* О; *ѝвце* *лежѐ* *сѝди* *појѝту* Сп (карта 3);
надвѝр/надвѝрка: *изнесѐм* *клуѝвче надвѝр* Ц; *врзѝ* му *љуѝлѝу* да се *љуѝла на-*
двѝрка ДП (значење је „напољу“).

Прилози за начин

529. забележени су следећи прилози за начин:
бѝмбадава: *дѝдоше* ми га *бѝмбадава* Сп;
баѝевѝ: *умејѐм* да *продадѐм* *коњѝ* за *баѝевѝ* О;
башка: *деца* су *свѐ башка* *јѐла* Кр, *свѝтови* си *башка* *дѝјду* Ос;
зѝрле: *зѝрле* га *накараѝли* да *отидѐ* Ос, *зѝрле* га *искараш* ис *кућу* Ц;
високо: *млѝго* *високо* *жњѐ* (комбајн) Гб Сп;
нѝско: *трѐбе* *нѝско* да *жњѐ* Сп;
ѝдвисоко: *сѐдне* на *стоѝцу одвисоко*, *ко стар* *човѐк* Гњ;
дѝбро/добре: *дѝбро* смо си *живѐли* М; *свѐ* си ми је *добре* Т, *деца* ме *добре* *чу-*
вају ДП — *прилог добре* се *среће* само у *И^б* типу;
друѝгојече: *сѝг* *свѐ друѝгојече* Гб, *сѝ* се *друѝгојече* *жѝви* П;
друкче/друкиѝ: *сѝ* је *друкче* Гњ; *сѝг друкиѝ* *рабѝтимо* М, *она* је *ткаѝа друкиѝ* Р;
друѝако: *друѝако* се *облачѐ* Ц, *ми друѝако* не *знаѝмо* Т, *сѝ друѝако* се *жѝви* О —
прилог друѝако се не *среће* ван *И^б* типа;
вѝше: *вѝше* се *сѝ пѝје* П;
како/кекѝ/кикѝ/кѝ: *отѝду* си *како* *умеју* В; *кекѝ* се *сѝ чуѝвају* *деца* ДП; да *ти за-*
кажем кикѝ *сам* на *свѐкра стојѝла* ДП; *кѝ* се *зовѐше* Ос — *прилози кекѝ* и *кикѝ* су бе-
 лежени само у ДП (карта 4);

некакó/некико́: *некакó* сам се потписа́ла В; *некико́* живе, али се не во́ле ДП (карта 4);

ја́ко: па ме *ја́ко* во́ли В;

шако́/шако́ј/шека́/шекó: све сам *шако́* носи́ла Ј; *шако́ј* дару́јемо Ј, то́ј *шако́ј* било́ Ос; кат *шека́* засу́ши В, *шека́* смо чува́ле деца́ З; *шекó* си се́днемо Гб — прилог *шако́ј* се не сре́ће изван зоне П;

на́йреко: сви лежимó *на́йреко* Б;

наукрс: ма́же врата́ с ме́д *наукрс* Ц;

коле́начћи: ја́ по ку́ћу *коле́начћи* ла́зим О, ја́ *коле́начћи* пе́рем О;

нао́йа́качћи: она́ све тури́ла *нао́йа́качћи*, ба́бичката Кр;

л́сно/ио́лсно: с́г се деца́ чува́ју *л́сно* Т, са́ се *л́сно* же́не Ц; еве́ неко́лко го́дин *ио́лсно* жњу́ М;

о́йасно: то́ј се поштова́ло *о́йасно* напре́д П (реч је о кумству);

на́рочи́шо: кúпем се кад је *на́рочи́шо* же́шко вре́ме Сп („веома“);

на́гуси́шо: напра́имо си је́ло *на́гуси́шо* М;

на́сти́рашино: што́ о́каш (вичеш, зовеш ме) то́лко *на́сти́рашино* Б;

на́чисти́шо: ба́тали да сви́ри *на́чисти́шо* П;

на́йомáлко: са́ *на́йомáлко* и́ду ис селó у во́јску Гњ;

на́гно: почé да оти́ча *на́гно* З;

и́а́лк: ја́ *и́а́лк* прекара́ ла́ђу Гб (= лагано превезох чамац);

ра́йи: мо́же да жи́ви је́днн по́п овде́ *ра́йи* Ос (= рахат, безбрижно)⁴⁷¹;

ре́дом: и́де *ре́дом* по лу́ди Ос;

че́сти́шо: че́сти́шо се ка́рају (свађају) Гб, при њи́ се то́ј че́сти́шо деша́ва М;

једну́ш: *једну́ш* се мре́ К, на па́метнога се *једну́ш* ка́же М;

на́ишински/на́ишинсћи: поја́те се зову́ *на́ишински* Ос; ја́ чу си при́чам *на́ишинсћи* О;

се́лсћи: ја́ чу си *се́лсћи* при́чам О;

сти́аровре́мсћи: носи́ли су се (одевали се) *сти́аровре́мсћи* Оц;

чове́чћи: работи́ли смо како́ сто́ка, несмо́ *чове́чћи* П.

Прилози за количину

530. Забележени су следећи прилози за количину:

вѣздѣндѣн: има имети́ја *вѣздѣндѣн* П (значење „безброј“);

већино́м: *већино́м* смо качама́к је́ли Ј, *већино́м* су чува́ли кра́ве М;

гоца́/коца́: *гоца́* се набра́ле го́дине Л, *гоца́* лу́ђе издо́дѣли Ц; има́м *коца́* го́дине ПР, *коца́* го́дине има́л Кр, *коца́* вода́ има у ње́г ДП — прилог *коца́* се сре́ће само у Јб типу⁴⁷²;

још/јоши́ше: па им дода́вам *још* Оц; сипу́јемо озго́ре *јоши́ше* Ц;

и́ч: и́ч немо́ј да пропу́шташ ви́ше вре́ме С, не́ма да ме поми́ња *и́ч* Оц (значење је „нимало“);

⁴⁷¹ Шкаљић Турцизми 528.

⁴⁷² У значењу „прилично доста“, какво је у ГП, прилог *коца* бележи Реметић у призренском говору — в. Реметић Призрен 530.

мо се задржати на неким основним значењима и једних и других прилога, при чему ће нам путоказ бити семантичка анализа заменичких прилога Предрага Пипера⁴⁷³.

534. Прилози локализатори показују просторну, временску, начинску и количинску локализацију. Да би се ова локализација остварила, мора да постоје два основна конститутивна елемента: *локализатор* у односу на који ће се вршити локализација, и *објекат локализације* — оно што ће се локализовати. На пример, ако узмемо две реченице из ГП: *У њироџи крај се њрави најблаго овче сирење*; — *У мај је најблаго овче сирење*. — приметимо да је у првој остварена просторна локализација, јер је локализатор *њироџи крај* а објекат локализације *овче сирење*; у другој је остварена временска локализација, јер је локализатор *мај* а објекат исти — *овче сирење*. У примерима типа: *овде се видџо*; *џуј се видџо*; *онде се видџо* локализатор у првом примеру је простор у сфери говорног лица, у другом у сфери саговорника, а у трећем у сфери неприсутног, необухваћеног говорном комуникацијом. Одмеравање је увек у односу на говорно лице као центра комуникације. Аналогна ситуација остварује се и када су у питању начински и количински прилози. На пример: *овак/џека/онак* ни дочекаше, а може локализатор и да се експлицира, нпр.: *лоше/добро* ни дочекаше; деца се са *љсно* чувају и сл. Или: *овџо/џџо/онџо* ми даде, а може да се и овде локализатор посебно именује: *мџо* ми даде; *мџо* волеомо да џграмо и сл. Код временских прилога локализатор је говорна ситуација, заправо време говорења (чији је центар опет говорно лице). У примерима типа: *сџ/данџ* те глџам; *џџ* те глџа; *тџ чу џе глџам* — у првом примеру објекат локализације — глџање — остварује се у времену говорења, а оно је изражено паром *сџ/данџ*, у другом и трећем примеру објекат је остао исти — глџање — али се оно остварује у једном случају пре времена говорења, а у другом случају после времена говорења, али је и антериорно и постериорно време изражено истим прилогом *џџ*, иако је сам објекат локализације у првом случају казан аористом, у другом футуrom. Наравно, и овде се локализатор може посебно именовати: *зџуџ* те видџ; *јџџре* (сутра) чу те посџтим и сл.

535. Један од значењских подсистема се остварује ако локализатор мирује а објекат се креће. У том случају објекат може: а) да се одваја, удаљава од локализатора (нпр. *бију* с топови *одонџдука*, *одџвде* прџду онџм, *озџре* слџгли овде и сл.); б) да се приближава локализатору (нпр. деца се разидџше које нџтџм, које *навџм*; еј, Свето, џјде *овџм* и сл.); в) или да се креће из правца једног краја локализатора у правцу неког другог његовог краја (нпр. *онџде*, проџде, *џудџ* миџџемо и сл.). И тако даље.

536. Прилозима квантификаторима означавају се, како је речено, простор, време, начин или количина преко граница, односно опсега којима су обухваћени, или необухваћени као негативном вредношћу. С обзиром на те границе постоји више врста ових прилога, од којих су најмногобројнији:

а) прилози опште (или апсолутне) квантификације, какви су нпр.: *сџџде* џма, *сџџде* ме тџка џкају (тј. зову), неје се *ниџде* десџло, остарџмо па на *ниџдека*; тоџа неџ имџло *ниџад*, *џвек* — зџме-лџте, *јџ* с коџџа и сл.

⁴⁷³ В. Пипер Прилози 15–148.

б) прилози неодређене квантификације, какви су нпр.: *негде* се стављају (тј. састају); *некад* умејем, *некад* н-умејем, *некигаиш* нема струја; уземо *колко-шолко*, поси́пемо градину *једнуш-двај* и сл.⁴⁷⁴

ПРЕДЛОЗИ

537. Предлози су дати у поглављу о општем падежу (в. т. 418–453).

ВЕЗНИЦИ

538. Супротни везник *али* овде се најчешће јавља у лику *ал*: не ви́дим, *ал* тека́ спрома с́лнце ви́дим помáлко С, чу́ла сам, *ал* нес́м видéла Т, не пи́је чéсто, *ал* кад пи́је не зна́је да ста́не Оц.

539. Везник *дек/дека* има следећа значења:

а) узрочно значење у примерима типа: мо́же да га ка́зне *дек* се неје́ пријави́л Т, све вој накупува́л *дека* му олечи́ла синáтога Т, откáко зна́м ја нес́м без ко́ња, *дека* сам мани́т с но́гу (хром) Сп, нече́ју ме момчети́ја *дек* сам мло́го црвена́ ПР, бо́ле ме ру́ће *дека* мло́го рабóтим Б, почé да ни ми́ри *дека* се уплаши́мо Гњ, не́ка ме уáпсе *дека* при́чам ти́ја ђаволи́је Р, *дек* *иш* не чу́јеш, па ми́слиш да сва́ћи не чу́је Л;

б) значење које у књижевном језику остварује везник *да* у декларативним реченицама: ни́ (ми) ка́замо *дека* несмо́ рóд Гп, момчé и не зна́је *дека* че се жени́ (јер избор девојке и прошевину обаве стари) ДП;

в) упитно значење које у другим говорима остварује прилог *где*⁴⁷⁵: па *дека* сте ишли́? ДП.

Везник *дек(а)* бележен је само у I^б типу.

540. Упитни прилог *где* каткад се употребљава у значењу везника *јер*, како сведочи пример: и́демо (ноћу у гробље) да ви́димо, *где* ја́ко при́чају да има вампири́ Гб.

541. Уместо дисјунктивног *или* у књижевном језику, овде се употребљава везник *ел/ели*. Примери: кúпи ми сандáлке, *ели* ма́раму, *ел* таквó нештó Ј, ме́лемо, *ел* си кúпимо готóво бра́шно В, бéште новáм *ел* ната́м Гб, двé *ел* три́ је́ла Л, *јели* пред во́јску, *ели* óдма по во́јску да се жени́ш С, ципéле *ели* поубаву кошу́љу Ц.

542. У служби каузалног *јер* овде се понекад среће *јел*: кúтамо се (кри́јемо се) *јел* одонúд би́ју с то́пови Л.

543. У кондиционалним реченицама употребљава се везник *јега*. Примери: не бо́ј се, де *јега* о́станемо живи́ М, почéкај га *јега* се в́рне по́брзо Л, отидé нагóре (у лов), *јега* донесé нештó Оц.

544. Поред *јер* користи се и *јербо*: питу́ју ме *јербо* ја́ сам ста́ра ПР.

545. Поредбени везник *као* је редак. Место њега чешћи су ликови *како / како год / кико*: напра́е *као* олали́ја Ос; и ја́ сам игра́ла *како* лудá В, та́м (на појати) *како* до́м Л, ћипи́ *као* грне́ М, на́род поста́л *како* сто́ка С, б́ље *како* ро́јак Ц (буве као рој пчела), Бугарети *како* Цига́ње Т, све дево́јће, али *како* Лéпу нема ниједна́ Б, си́пуј *како* у б́чву Р; затвори́л си се *како год* у шта́лу Ц; она́ нема да до́бди *кико* с́га

⁴⁷⁴ Овим малобројним примерима семантика прилога у ГП је само назначена. Детаљније истраживање донело би и више грађе, и бацило више светлости на проблем.

⁴⁷⁵ Белић каже да „свеза *дек* представља прилог *гдека*“ — ДИЈС 649.

штó одма иде ДП (= верена девојка није одлазила момковој кући као што се то данас ради), и коњат је бѣл извѣдбан *кико* нѣ (ми) штó смо билѣ извѣдбане ДП (карта 4).

546. Везник *ма* поред допусног значења означава и супротан однос: вѣдим да ју нѣма, *ма* си ћутѣм Т, че идеш, *ма* у купатилото че спѣш Т.

547. Адверзативни везник *него* је чешћи у ликовима *нег* или *нел/нело*. Примери: не мóгу да идем у клозѣт, *нег* у сóбу Б, и главѣту не мóгу да нóсим, *нег* ли шамѣјуту С; неѣ (се врло) на вршалицу, *нел* на гѣвно с коњи В, неѣ мѣчена, *нел* је црна била Гб (жена у сеоском домаћинству); не у туцó, *нело* тѣј да си нóсе Оц, неѣста неѣ, *нело* девојѣ појѣ ДП.

548. Везник *ѣа* је и у овим говорима чест у приповедању, као веза напоредних саставних реченица (намиримо стоку, *ѣа* повечѣрамо, *ѣа* си лѣгнемо П и сл.). Осим ове функције, он се јавља још и као:

а) веза допуне са глаголом непотпуног значења: вáне *ѣа* си врши óбичај М, завáну *ѣа* си кóпају М, ўзне *ѣа* га удáри Оц, пóчне *ѣа* си дáва по рѣд Гб и сл.;

б) иницијални конституент упитних реченица: *Па* Сѣнчица ли је дóле? Ос, *Па* ли óн јѣл? О, *Па* можѣ ли га нáјдеш? М, *Па* кудѣ се срѣтосте? Оц и сл.;

в) финални конституент потврдних реченица које следе непосредно после питања: Ишлá ли си? Ишлá сам *ѣа*. Т; Додѣл ли је владѣка? Додѣл је *ѣа*. П; Знáш ли ти њѣга? Знам *ѣа*. З; Извóде ли ћу нá-воду? *Па* извóде ћу *ѣа*. Кр и сл. (карта 36).

549. Везник *ѣа* јавља се једино у лику *ѣа*. За њега Белић каже да „није јасно да ли је оно ту старо *ѣа* или је у неким случајевима постало од *ѣе*“⁴⁷⁶. Примери: идемо *ѣа* бележѣмо Ј, накарáше жѣне *ѣа* идóмо В, јá си идем *ѣа* си рáдим Гб, помагá му *ѣа* стрѣже јáганци Л, иди *ѣа* си лѣгај Ц, че ме болѣ *ѣа* још какó Б, тѣра коњи *ѣа* ћи напасѣ прекó-ноч Гп, дѣже се *ѣа* отидѣ Гњ и сл.

550. У ГП се често среће везник *ѣек*, али у ликовима: *ѣиик/ѣиѣе/ѣе*⁴⁷⁷. Значење његово је различито. Заправо, оно проистиче, што је и разумљиво, из реченица које повезује, или чије значење потенцира. Примери:

а) *ѣиик*: нејѣ ималó ћитѣње, *ѣиик* ако тѣриш штовó ѣмамо мушкáтлеве М;

б) *ѣиѣе*: кудѣ какó *ѣиѣе* згóди Т, óн ме *ѣиѣе* забѣре да му прѣчам О, *ѣиѣе* дојдѣ Мáра З, и *ѣиѣе* почѣл да óка ПР, *ѣиѣе* дојду Кр, *ѣиѣе* комшѣка зáока Б, óру, óру па *ѣиѣе* лѣгну у браздѣ Гњ;

в) *ѣе*: *ѣе* га видó иде Ос, манѣше венчање — *ѣе* у мѣсни óдбор и готóво В, немá, немá — *ѣе* зáлаја кучѣто Гб, онѣ *ѣе* дојдеоше пот појáту Л, пóсле *ѣе* дојдóше одонѣдука С, па *ѣе* на óсуство дошѣл Гп (в. карту 10).

⁴⁷⁶ Белић ДИЈС 36.

⁴⁷⁷ За њега Белић каже: „прилог *ѣиѣе* (*ѣек*), који се овде често изговара *ѣиѣе*, добио је у овоме дијалекту и специјалну употребу и значење. Он се употребљава, каткада, као адверзативна свеза, али још чешће као речца за истицање. Оно се тако често употребљава, да је цео говор њиме прошаран. Ово је, особито у тимочко-лужничком говору“. — ДИЈС 652. Њега бележи Недељко Богдановић „у говору Бучума с ликом *ѣе*, а у говору Белог Потока с ликом *ѣиѣе*“ — Бучум 100. У Лужници је бележен само у лику *ѣиѣе*, које „као речца служи за појачавање утиска о ономе што се износи реченицом“ — Тирић Лужница 84.

УЗВИЦИ

551. Познато је да су узвици појединачни гласови, или скупови гласова, којима се изражавају осећања, расположења или стања говорног субјекта. Њима се, већином, спонтано одговара на утиске из спољњег света, па су за лингвисте драгоцени као материјал који указује на путеве којима се дошло до развоја језичких знакова у дојезичкој епоси. Како настају као спонтана реакција на спољашње утиске, јасно је да се ствара велики број различитих узвика у свакој појединачној прилици. Али како то не може да иде у недоглед, исто тако је јасно да се истим, готовим, узвицима могу изражавати и различита осећања или расположења. Тако се дошло до тога да у свакој језичкој заједници, или, уже, у дијалекту, постоје мање-више усталијени узвици, или групе узвика, прихваћени од већине говорних представника, за одређена значења.

И у ГП се издвајају одређене групе узвика. Међутим, треба нагласити да узвици који су се нашли у мојим записима никако не представљају и њихов коначан број, те да би ово било захвално поље за неко ново истраживање.

552. Једну групу чине дозивни и одзивни узвици. Они се често јављају у оквиру дијалога. Забележени су следећи примери:

Ај, дедо, што је Дóл мутан? З; Ај, моме, куде си ти пошла бес срп на жétву? Гп.

Е, Свéто, јела (дођи) овáм! Сп; Е, дедо, тí од које си селó? Р.

Еј, Ћве, затвори, сíне! Сп; једн заока од порту: еј! гáзде, гáзде Гп.

Ђáвольт заока: О, Јовáне, о, Јовáне! — али Јовáн ћутí у врéчу О (из нар. приче).

Као одзив имам забележен следећи пример: онá заока: еј, стрино-Жíвће, стрино-Жíвће! — јá кáжем: ао!

553. Другу групу представљају узвици којима се изражавају најразличитија осећања или расположења. Такви су:

а) *а!* Узвик којим се остварује: 1) тип негираних реченица које следе непосредно после постављеног питања: Умејáла ли си да чítаш? — *А, јóк, тоvá несéм разбирáла П;* Доóде ли партизáни при вáс? — *А, онí не доóде при нáс. З;* 2) тип упитних реченица, при чему је узвик обавезно на крају реченице: Овдé сам млóго лоша станула, *а? Б;*

б) *а-а!* — потврдни узвик, коме је у књижевном језику еквивалент *да: а-а*, петнаес човéка смо билí Л, *а-а*, тóј је пртеница П. Наравно, мора се претпоставити претходно питање, на које долазе овакви потврдни одговори;

в) *а-б-б!* — узвик којим се изражавају осећања страха или ужаса: кад си дојдóше тройца — *а-б-б-б!* (информатор прича о злоделима Бугара у минулом рату) Гб;

г) *а-о!* — узвик којим се изражавају различита осећања, а која се обично експлицирају реченицом иза узвика: *а-о!* — онó па носíли црнó Гб (чуђење); *а-о!* — што су ни Бугаре мучíли ПР (језиво подсећање); *а-о!* јá не жéлим да се подмлáдим ДП (узвик изазван подсећањем на протекли мучни живот); кад сéде на терáјежатога, кáд си рече: *а-о-о-о!* Гњ (узвик изазван болом због жежевих бодљи) и сл.;

д) *а-у!* — узвик којим се изражава осећање чуђења, неверице: *а-у!* на кóлко местéти је кóпано (за златом) Гб;

ђ) *á-бре, ó-бре!* — узвик за подизање граје како би се отерали лопови, или звери, или сопствени страх од њих: кучето лаје, он óка: *á-бре, ó-бре, á-бре, ó-бре!* Гб;

е) *е!* — узвик којим се један говорни ток надовезује на претходни, или се саговорник надовезује на говорников ток: *е!* де да се дигнем да турим нешто за једёње В; *е!* па дабогме Гб; *е!* у уторак веч изиђује Оц; *е!* текá, *е!* прáво кáжеш О; *е!* трéбе га целíвамо у-руку ДП; *е!* какó свé пáмтиш стáра Гњ и сл.;

ж) *еј!* — узвик којим се наглашава жеља изражена кроз клетву: *еј!* дабогдаде и тí да нóсиш такó Ос;

з) *јао* — узвик којим се изражава читава скала осећања: *јао!* кáже, алáл ти вéра, тí си бóља од нáс Ј; *јао!* мéне ме мíло Ј; *јао-јао* — он вíка (плаче) овáмо, онá тáмо Ос; *јао!* мóре кáд би га ватíла не знáм квó би му работíла О;

и) *леле!* — чест узвик са најразличитијим значењима: *леле!* мój врédни домачíне Т (нарицање); *леле!* Пéјчо, доклé чемо овáк В (чуђење помешано са страхом); *леле!* рекó, де óкај Гб (страх који треба отерати лармом); *лíлеле!* какó си је билó страшно Р (престрашеност, запрепашћеност) и сл.;

ј) *о-хо-хо!* — узвик задовољства: сéдне па какó стáр човéк: *о-хо-хо-хо!* Гњ;

у! — узвик којим се изражавају различита, али претежно ведра осећања и расположења: *у!* кó се он зовéше Ос (запитаност); *у!* штó је предí мојá вратá цвéће П (усхићеност); *у!* чувáла сам па, по шесé óвце П; *у!* знáм бáта зáкла једнó шиљéже П (у оба примера радосно подсећање на минуло време) и сл.

554. Посебну групу чине ономатопејски узвици којима се подражавају звуци из природе: цéлу нóч: *бу-бу-бу!* — најјака бóрба се води П; сáмо речé: *кьóц!* и плáмик излэзне ДП; чујем дека (да) лúпа тупáн: *шумба-лумба, шумба-лумба, шумба-лумба!* ДП; тупáн: *шумба-лумба, шумба-лумба, шумба-лумба*, а гáјдете свире: *ди-лу-лу, ди-лу-лу, ди-лу-лу!* Сп; онí óдма телефóном: *зврррр!* — дојдóше кóла по мéне О; кúчићи: *ав-ав-ав!* Ј; сáмо чујем: *рй-рй-рй!* Ј (ономатопеја гажења по снегу целцу); онí оздóле с пúшће: *шък-шък-шък-шък!* Гб; речé котлáћа пред мéне: *йуй!* али се не стрóпи М (ради се о земљаном суду сличном грнету — у њему је домаћица-информатор носила жетварима јело).

555. Посебну групу чине узвици-речце за показивање: једнí пројдóше па рéкóше: *ја* ју бáбана, рéже дрва! С; Слободáњће, штó не бéгаш — *ја* га кољћí је О (= види колики је смук близу тебе), *еј* га онáмо у сóбу М, *ејнеј* кудé су накачене М (= еј ене ји куде су накачене) и сл.

556. Посебну групу чине узвици за мамљење и терање домаћих животиња. Такви су, на пример: *ййр-ййр-ййр* за дозивање овце, а *ррррј* за терање овце Оц; *куц-куц-куц* за дозивање пса, а *чíбе* или *мърш* за терање пса М (али и неваспитаног чељадета: *мърш*, рекó, рђо једна Ос); *мáц-мъц-мъц* за дозивање мачке, а *йис* за терање мачке В.

557. Посебну групу чине узвици-речце којима говорно лице потврђује и наглашава веродостојност реченог у претходном току, обично после каквог потпитања саговорника. Ова група се среће само у I⁶ типу, и једна је од стилских одлика његових. Такви су:

ја глé! ПР;

е но! Кр;

ѡа но! Ц ТО О Сп З ПР;

е ѡа но! Т Гп (карта 35).

РЕЧЦЕ И ПАРТИКУЛЕ

558. Групу модалних речци за потврђивање онога што се реченицом износи чине:

ако/дако: *ако*, *нек* им се смеје *на́род* Ос; *мо́ре*, *да́ко* си је *крив* („хром“), *она́* *ње́га* да *у́зне* Сп, *ја́* не *уживам* у *каве́то*, *да́ко* сам *ста́р* *чо́век* Сп;

дабо́гме: е па *дабо́гме*, *постѝли* смо Гб.

559. Групу модалних речци за претпоставку чине:

бађи/бађим/бођи/бођим/боа́ги: *о́н бађи* *по́паметан* О; па *ја́ бађим* *положи́* В, *бађим* смо у *слобо́ду*, *о́ни* ми *узеше* *иља́до* *ћи́ла* *заире́* Сп; да *бођи* *одмо́рим* Оц, *тама́н* *ле́го*, *бођим* да *одмо́рим*, *она́* ме *и́зока* Б; за *во́јску боа́ги* је *зби́рано* П;

бо́жем/бо́жном: *ја́ бо́жем* да се не *ка́чим* С; *бо́жном* че ми *помо́гну*, *о́ни* си *ото́ше* М;

белћи́/белћи́м/белћи́м: *по́јде* да *уле́зне* *белћи́*, па *ви́ди* *не́ма* *ни́кога* — *дова́не* и *однесе́* Т, *било́* е *белћи́* *ћи́шови́та* *го́дина* Сп, *о́не* *белћи́* се *диза́ле* ПР; *преко́ ру́ће* *белћи́* че га *на́јде* *чо́век* ДП; *ја́ белћи́м* *мно́го* *наврше́м* ДП;

ва́лда: *Ра́де*, *ва́лда* ис *Сврљи́г*, је *свири́л* у *га́јде* Гб;

воља́/воља́да: *ми́* смо *воља́* *први* *били́* Оц; *воља́да* су *две́* *биле́* Оц;

мо́же: *мо́же* да је *има́ло* *пѝсто* *ду́ши* по *ње́га* Т;

мо́ра: али *мо́ра* *о́н* да је *пи́л* Ос, *мо́ра* да су се *забави́ли* *негде́* М;

и́рилѐга: па *е́ве* и *Бо́гат* се *пре́врну* *и́рилѐга* Т (= и *Бог* се *преокрену* *изгледа*).

560. За истицање супротности користи се само речца *ѡак*:

ауто́бус *и́шао* из *Ни́ш*, а *ова́ј ѡак* *те́о* да *и́де* у *Ни́ш* Ос, за *њи́* ме *ѡак* *стра́* М, *ка́ко* је *она́ ѡак* *била́* при *њо́јни* С.

561. Групу речци за посебно истицање чине:

асли́: *асли́* си *Ци́ганка* Т;

а́рно: *а́рно* смо и *живи́* Р;

ло́ше-а́рно: *ло́ше-а́рно* — *ко́ј* *кога́* *у́зне* *не́ма* да га *мању́је* П;

а́ма: *а́ма* *да́ко* ју *уда́ви* Сп, *а́ма* *ми́* се *напре́д* *видо́мо* с *дево́јчето* П, *а́ма* *ми́* *идо́мо* З;

ма́: *ма́* *јо́к* Ос, *ма́* *а́ко* Гб, *ма́* *де́до*, *Изво́рсѝи* *до́л* *зна́еш* ли *ко́лко* је *му́тан* З;

ба́р: да ми *ба́р* *о́твори* З, *ба́р* да ме *пи́та* *како́* сам О.

до́ри: *јадува́ле* смо па *до́ри* да *пу́кнемо* Ц, *носи́ле* смо *ко́су* *до́ри* *до́ле* до *пѝте* Ц.

ѐм: *зва́ли* су *двѐста* *ку́ће*, *ѐм* су па *све́* *подари́ли* П.

562. За изузимање се користе речце *са́мо* и *са́л*:

са́мо *једно́* *оста́де* *живо́* М, *са́мо* на *једно́* *ме́сто* *посеја́мо* В; че *цр́кнеш* и *ти́*, *не́чу* *са́л* *ја́* Гб, *су́де* *има́*, *не́е* *са́л* *овде́* Гб.

563. За опомену, скретање пажње, апострофирање, служе следеће речце:

брé/брéј: па зашто, *брé*, неси спáл дóле Ос, óмладина, *брé*, не при́зна ни́һега Гб, жив, *брé*, жив, *брé*, не бóј се Л, нéма, *брé*, какó мýслиш, *брé* О, а, *брéј*, че ни по-топи рекáта З.

мóре: *мóре*, нéмају пáмет Ос, *мóре*, какó да не знáм В, *мóре*, ли си и тí нава-ци́ја бíл П.

морí: *һути*, *морí*, чу те бíјем Ос, кудé си, *морí*, билá Оц (са „мори“ се апо-строфира женска особа).

онó: *онó* се пóвиш стóка чувáло В, *онó* н-умејáл да се сýнча нíкој Т, *онó* си трéбе за свé мајсторíја Р, мá *онó* тóј свé по рéд íде Оц.

564. Групу императивних речци чине:

áj/ájде: *áj*, домаћíне, здрав си Ос, *áj* ти да íдеш, а онí че те нáјду Оц; *ájде*, гó-спођо, бáдњачићи Ј, *ájде* нéк су жíви младéнци М.

де: *де* да се дíгнем да нештó попр́жим В, па масíрај — *де*, *де* дóк се прóбо-рави Ос.

нéк/нéка: *нéк* су жíви младéнци М; *нéка* им се смејé нáрод Ос, *нéка* помáга Бóг Гњ.

565. За дозивање, заправо призивање, служи речца *јéл/јéла*: еј, Свéто, *јéл* овам Сп; *јéла* при мéне да си поврéвимо Ц.

566. За уручивање служи речца *нá*:

сíне, *нá* ти мáјцу Сп, *нá* ти, кýме, дýњу М, бáбо, *нá* ти тојáшку ПР.

567. За одрицање служе речце:

јóк: ма *јóк*, *јá* тој несýм разбирáла В, а *јóк*, тој несмó спремáли М, *јá* га мóлим, он *јóк* — ни да мрдне Гњ.

нé: *нé* знáју каквó рабóте Ос, кудé *нé* Т и сл. (в. и т. 557).

ни: он *ни* да мрдне Гњ, мојí нéма *ни* једýн М, нéмам *ни* мáтер, *ни* баштý По.

568. Групу показних речци чине:

евé/евó: *евé* нéк ти кáже женá Б, *евé* мóј унýк до дванáес сáти спí Ос, *евé* смо Гб, рекó: *евé* пешéс, па си одабéри Р; *евó* óчи чýла ли је се лóша рéч од мéне Б.

éһо/éһé/һé: *éһо*, тáко код нáс óбичај Ј, *éһо*, бýне се лýди Ос, *éһо*, сýга остá-де девојче ДП; *éһé* га гóре Ос, е па *éһé* какó је Гб, *éһé* ти лéб, па ако óч íец Оц; па *һé* ју, рекó, *һé* ју Ос, *һé* га овáм у íжу М, *һé* га тé тíја М, *һé* дошли Оц, *һé* íду тéј рђе Ц, *һé* какó је билó О, *һé* тој да ти бýде, *һé* онóј да ти бýде О, *һé* га Свéта дојдé Сп, *һé* һу тáа стíже с убáвото сíрење Б и сл.

енé: *енé* нáша кýћа онáм празнá В, не задéвајте се, *енé* ју сáбљана Л, *енé* на онíја рíд цéлу нóч пуцáше С.

569. Групу упитних речци чине:

ли: *ли* ти казýјем М, че улáзиш *ли* унýтра Сп, *ли* си тí дáл прáсе П, *ли* ти кá-жем какó је Ц и сл.; че дојдеш на славу, *ли* По;

éл: *éл* ти отóч казувá Гб, *éл* ти казýјем М;

нáл/нáли, *нéл/нéли*: па рекó: *нáл* да лежиш дóле Ос, *нáли* ти давá Б; *нéл* вíдиш какв́в живóт жíвим В, *нéл* ти казýјем Гб, *нéл* ти дáдо С, *нéли* íма грéјалице Гб.

570. Као и други призренско-тимочки говори, и ГП знају за бројне партикуле⁴⁷⁸. Оне се најчешће додају прилозима, осим њих још и неким облицима заменичко-придевске промене. Могу бити једногласне (*ј, в, р, к, л, ш*), једносложне (*ја, ва, на, ка, ке/ће, ле, ре*) и удвојене (*река*):

а) једногласне: *некој, никој* (т. 361), *овај, шај, онај* (жена), *овој, шог, оној* (дете), *овеј, шјеј, онјеј* (жене), *овај, шај, онај* (деца) — како че *онај* жена с *онуј* руку Б (в. т. 365), *сѣгај, шѣгај* (т. 527), *туј* (т. 528), *такој* (т. 529), *зашиј* (т. 531); *шув* (т. 528); *дóвечер, надвечер, и́редвечер, најри́двечер, у́вечер, јучер* (т. 527), *озгóр* (т. 528); *овдék, ош́удек, сýдек* (т. 528); *оздóл, озоздóл* (т. 528); *некига́ш* „понекад“, *йонекада́ш* (т. 527);

б) једносложне: *шија* људи, *шеја* пéсме, *шаја* ба́бичка, *шóја* лéто, *онаја* мирашч́ика (т. 365), *шѣгаја* (т. 527); *шова́* лéто (т. 365), *овдéва, ондéва, ш́ува* (т. 528), *зашова́* (т. 531); *овдéна, ш́уна* (т. 528); *дан́ска, нач́ска, синóчка, зим́уска, и́ролéио-ска, ош́о́чка* (т. 527), *овдéка, одóвдека, одов́удека, ондéка, одон́удека, ш́ука, ош́удека, надвóрка* (т. 528); *дан́ске/дан́сће* (т. 527); *оздóле* (т. 528); *озгóре* (т. 525);

в) удвојене: *озгóрека* (т. 528).

Све партикуле се не срећу на целом простору ГП. Према употреби појединих од њих ГП се микродиференцирају. Партикуле *в, ва* у *шув* и *ш́ува* — *шова́* користе се само у I^б типу; партикуле *ка* и *на* у *ш́ука* и *ш́уна* — *овдéна* у употреби су само у неколико места I^б типа; партикула *ш* у *некига́ш* — *йонекада́ш* бележена је само у једном месту I^б типа; партикула *ј* у *шако́ј* карактеристика је само зоне II (карта 16).

571. При пажљивијем ослушкивању ГП запажа се још једна особина која може да послужи као фактор унутрашње диференцијације. У питању су упитне реченице. Упитност се и овде исказује најчешће упитним речцама, али је битно њихово место у структури реченице. Уочавају се три модела:

а) *Ли* ти казу́јем? *Ел* ти казу́јем? *На́л/на́ли* ти казу́јем? *Не́л/не́ли* ти казу́јем?

б) *Ће/Че* до́јдеш *ли* на сла́ву?

в) *Че* до́јдеш на сла́ву, *ли*?

Прва два модела, својствена и другим говорима, срећу се на целом простору ГП. Трећи модел је присутан само у I^б типу. То је још једна од његових иновација (карта 37).

⁴⁷⁸ В. нпр. Богдановић Бучум 101; Богдановић Алекс. 223–224; Тирић Лужница 83; Вукадиновић ГЦТВ 248; Реметић Призрен 531.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

572. Пратећи ток Нишаве ГП попречно пресецају тимочко-лужнички и сврљишко-заплањски дијалекат, и заједно са њом се уливају у јужноморавску зону. У њима се уочава унутрашња диференцијација на две зоне: зона I са тимочко-лужничким особинама и зона II са сврљишко-заплањским особинама. Зона I се, такође, диференцира на два типа: тип I^b са већим бројем иновација, ближи тимочком поддијалекту, и тип I^a са мањим бројем оваквих иновација, ближи лужничком поддијалекту, као и зони II. Иста шема је примењена раније при обради лужничких, а донекле иста још раније при обради сврљишких говора. У раду се, иначе, тежило да се прате и опишу попречне особине зона I и II, али и да се хвата веза са уздужним осам тих особина, које се преко сврљишких говора пружају на север скоро до Зајечара, и на југ преко лужничких говора скоро до Криве Феје.

Основне дискриминанте (изофоне, изоморфе, изосинтагме и изолексе — без изотона, јер су акценатске прилике уједначене) на основу којих је извршена оваква диференцијација ГП дате су у Уводу. Сада ћемо да бацимо сумаран поглед на особине које смо током рада шире елаборирали, већи број њих и картографисали, како бисмо заокружили слику о овим говорима.

ЗАЈЕДНИЧКЕ ОСОБИНЕ ЦЕЛЕ ОБЛАСТИ

573. То су следеће особине: а) фонетске:

1. вокали у неакцентованом слогу често прелазе у алофоне, или у нове вокале (*кóвчаг*, *ка́мча*, *ио́чи́рка*; *маи́шка*, *куји́*, *куга́*);
2. замена јата екавска (*неса́м*; *и́азе́ше*; *грео́и́д*; *смеје́м се*; *бе́л*; *и́ре́иис* — али *и́ризнаница*);
3. афереза у у *и́брак/и́орник*;
4. синкопа и у *ко́лко*, *и́бо́лко*; *че́ири*;
5. апокопа код именица на -на (неко́лко *го́дин*, *у́и́ланин* и сл.);
6. њ > е у *Вели́гден*;
7. љ > у у *Бу́гарин*; *жу́ч*;
8. реализација и дистрибуција *р* је свуда иста, такође и његова девокализација (*мрело́ се*, *умрела́*);
9. реализација *ј* — пуна, редукована или нулта — је свуда иста, као и појава секундарног *ј* (*јексе́р*, *ју́жсе*);
10. л, н > љ, њ у *кљеи́и́д/кљеи́и́и*, *и́ље́м*; *гње́здо/гње́здо́ло*;
11. ф редовно присутно у новијој лексици (*факу́лте́т*, *и́и́фус*, *и́рафо́*);
12. супституенти изезлом *х* су *ј*, *в*, *к*, а категорије у којима се јављају једнаке су на целом простору;
13. у неколико лексема редовно се реализује *s* (*сзвезда́*, *сво́на*, *сви́ска*, *насп́нем*), што му даје карактер фонеме;
14. у радним придевима трију глагола секундарно су успостављене старе групе *дл*, *ил* (*и́а́дла сам*, *се́дла сам*, *сре́ила сам*);
15. иницијална група *и́к-* се двојако понаша у *и́кајем* — *кани́ца*;

16. групе *мн-* и *дл-* се реализују као *мл-* и *гл-* у *млого* и *глетћо*;
17. група *-вљ-* се понаша двојако: *вечера се њоси́авља*; *вечера је њоси́авена*;
18. групе *-сѣв-* и *-ѣсѣв-* се дреже: *о́сусѣво*, *срѣсѣво*, *дрѣсѣво* (и *дрѣшѣво*); *ро́йсѣво*;
19. *-зм-* > *-зн-* у *у́знем*;
20. *-жб-* > *-џб-* у *вѣџба*;
21. финалне групе се редовно упрошћавају: *брес*, *грóз*, *вѣш* (али не у туђицама: *асвалѣш*, *ли́вѣш*, *џе́менѣш*, додуше овде се ради о групама састављеним од сонанта + опструента);
22. десоноризација финалних звучних сугласника је делимична и на целом простору: *во́зс*, *дрóбѣ*, *крѣф*, *лѣдѣ* и сл.;
23. финално *л* се у начелу држи: *кошѣл*; *видѣл*, *узѣл*;
24. стара јотовања у категоријама у којима се држе, држе се на целом простору: *ди́шем*, *ли́жеш*; *душá*; *ме́љем*, *жњѣм*; *међá/меџá*; *ку́ћа*, *срѣ́ћа*;
25. новом и тзв. специјалном јотовању не подлежу групе: *јд* (*до́јдем*, *ѣо́јдем*); *ѣј*, *бј*, *мј*, *вј* (*грóбје*, *здрáвје*, *сно́ѣје*, *шѣ́мје*); затим: *грóзје*, *ли́сје* (али су увек јотовањим облици: *зѣ́ље*, *џе́ђе*, *ка́мење*, *љѣ́ђи/љѣ́ђе*);
26. резултати палатализације се аналошки успостављају у 3. л. мн. презента и у императиву: *ѣечу́*, *сечу́*; *ѣѣчи*–*ѣѣчѣше*, *сѣчи*–*сѣчѣше* (: *ѣечѣ́м*–*ѣечѣ́мо*);
- б) морфолошке:
27. плуралски наставак *-и* код именица мушкога рода са основом на *к/ц*: *врайѣ́ѣ*, *вѣ́нци*, *ђáѣи*, *јунáѣи*. Када се употребљавају уз бројеве, наставак ових именица је *-а*;
28. плуралски наставак *-е* код именица женског рода (уз неколика изузетка у I^б типу). Исти ликови се користе и уз бројеве;
29. плуралски наставак *-а* код именица средњег рода, и исти ликови уз бројеве;
30. ликови личне заменице: *ја́*, *ѣѣ́*, *о́н*, *о́на*, *о́но*, *ми́*, *ви́*, *о́ни*, *о́не*, *о́на*;
31. поред пуних и редуковани облици датива и општег падежа (*ме́не/ме́н*, *ѣѣ́бе/ѣѣ́б*, *њѣ́га/њѣ́г*);
32. удвојени облици личне заменице срећу се на целом простору (*ме́не ми до-несу́ вечѣ́ру*);
33. веома фреквентна употреба дативске енклитике *си* (куде́ *си* пођ́нѣмо, да *си* пођ́нѣмо о́ба);
34. ликови именичке заменице *ко* и упитне *ко́ји* су изједначени и најчешће се јављају у лику *ку́ј(и)*;
35. заменица *ѣѣ́о* се често супституише заменицом *каквó/квó*;
36. језичко осећање за придевски вид није развијено, али се у одређеним категоријама користи једино одређени вид (*бѣ́ли* лѣ́к, *ѣ́лави* ка́мен, *сѣ́ари* свáт);
37. компарација је аналитичка, као и деклинација, али је аналитизам ради-калнији у зони I;
38. моцију рода имају бројеви *једóн*, *двá* и *о́ба*, при чему *о́ба* могу да значе и мужа и жену (*о́ба умрѣ́ли*, место *обо́је*);

39. збирни бројеви, када нису замењени бројним именицама, долазе скоро искључиво уз именице *pluralia tantum*;

40. користе се напоредни ликови *п̑рви* и *п̑рењи* (мада овај други чешће у значењу „пређашњи“);

41. демонстративне заменице у показивачкој и анафорској функцији срећу се на целом простору;

42. инфинитив је ишчезао, па га у футуру замењује облик презента;

43. у 1. л. јд. презента среће се и форма *о̑ћем/о̑чем*;

44. зависно од основе у 3. л. мн. презента срећу се облици: *лежé; лудéју; ње-чу; седу; задéвају се; ручују; задéву се; ручу*;

45. имперфекат је чест облик;

46. аорист је фреквентнији од имперфекта;

47. нема образовања прилога садашњег наставком *-ући*, већ *-ечи*;

48. потенцијал је уопштио енклитику *би* у свим лицима;

49. нема императива на *-ише*, већ једино на *-еше*;

50. постоји низ специфичности у домену глаголских основа, грађења итератива и сл. (*ди́зам, дочеку́ала сам, куйем се, њошкóвém*),

51. највећи број предлога, прилога, везника, узвика и рчеци има исте ликове на целом простору (о ретким одступањима в. ниже).

ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ СУЧЕЉАВАЈУ ЗОНУ II СА ЗОНОМ I

574. У наредне три тачке даће се најмаркантније особине на основу којих је извршена унутрашња диференцијација ГП на зоне, односно типове. Како и овде, као и иначе, није сасвим једноставно повући тачне границе простирања појединих особина, јер постоје прелази, места у којима се сусрећу поједине дивергентне црте, принуђени смо да почесто користимо скраћеницу „у пој.(единим) м.(естима)“.

Најбоље ће бити да особине наведемо напореда, конфронтирани једне другима.

Зона II

Зона I

1. *диждéвник*

1. *даждéвњак/деждéвник*

2. *сикѝрам се*

2. *сећѝрам се*

3. *сѝра/сѝрење*

3. *сѝрење/сѝриње*

4. *мумѝрза/момѝрза*

4. *морѝза*

5. *ѝáвук*

5. *ѝáук*

6. *шѝрóвим, ушѝрóвен*

6. *шѝрóјим, ушѝрóјен*

7. *ћé („тек“)*

7. *ѝѝк/ѝѝће/ће*

8. *да̑н/да̑н*

8. *да̑н/да̑н*

9. <i>жљуна</i>	9. <i>жліна</i>
10. <i>сїуцамо паприку</i>	10. <i>сїлїцамо/сїлїцамо/ сїбїцамо/ паприку</i>
11. <i>обучем се</i>	11. <i>облчем се / облечем се</i>
12. <i>күк, кучїна, кунем</i>	12. <i>клк, клчїна/кблчина, клнєм/кблнем</i>
13. <i>дүг пүт</i>	13. <i>длг/длбг пүт</i>
14. <i>жсүї, жсүїка („жуманце“)</i>	14. <i>жслї/жсблї, жслчка</i>
15. <i>врѣћа, ћерка</i>	15. <i>врѣча, чѣрка</i>
16. <i>веђа, међа</i>	16. <i>веца, меца</i>
17. <i>руке, нóге, њешкїр, кошүља</i>	17. <i>руће, нóђе, њешћїр, кошүлђа</i>
18. <i>гүмно, рáмно, одáмна</i>	18. <i>гүвно, рáвно, одáвна</i>
19. <i>зémња</i>	19. <i>зѣвња/зѣмља</i>
20. <i>чесмá, чїзма</i>	20. <i>чешмá, чїжма</i>
21. <i>шáшкo/óшaц</i>	21. <i>баишїá</i>
22. <i>слэгнем, излэгнем („сиђем“)</i>	22. <i>слѣзнем, излѣзнем</i>
23. <i>грóзје, лóзје</i>	23. <i>грóзје, лóзје</i>
24. <i>чешире, фисїáни, вуїáра</i>	24. <i>їаниїалóне, заббн, сүкња</i>
25. <i>људи</i>	25. <i>љўђи/љўђе/човѣци</i>
26. <i>девојчићи, магарићи, кожсүчићи</i>	26. <i>девојчешїїја, магареїїїја, кожсүвчешїїја</i>
27. <i>не волим їáј лѣб; нату́ра онáј кромїїр</i>	27. <i>не волим лѣбайї; нату́ра комїири́ни/комїи́рѣїи</i>
28. <i>шáкó/шáкóј</i>	28. <i>шѣкá/шѣкó</i>

ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ СУЧЕЉАВАЈУ ТП Г^а СА ТИПОМ Г^б
575. Најважније особине су:

Тип Г ^а	Тип Г ^б
1. <i>ка́мен, їла́мен</i>	1. <i>ка́мик, їла́мик</i> (у пој. м.)
2. <i>нешї́ó</i>	2. <i>нешї́á</i> (у пој. м.)
3. <i>каквó, како́</i>	3. <i>кеквó/ке'квó/киквó, кикó</i> (у пој. м.)
4. <i>босї́љчак, сї́омáчак</i>	4. <i>босї́љчек, сї́омáчек</i>

5. <i>срѣћа, шрѣћо, шаће</i>	5. <i>срѣћа, шрѣћо, шаће</i>
6. <i>добро</i>	6. <i>добре (у пој. м.)</i>
7. <i>дванаџес, шриџес</i>	7. <i>дванаџесе, шриџесе</i>
8. <i>шиќ/ћѣ</i>	8. <i>шиће/ћѣ</i>
9. <i>облечѣм се</i>	9. <i>облчѣм се</i>
10. <i>најѣним</i>	10. <i>најѣлним</i>
11. <i>музѣм/мзѣм</i>	11. <i>мзѣм</i>
12. <i>вѣк, вѣна, вѣнено</i>	12. <i>вѣк/вѣлк, вѣна/вѣлна</i>
13. <i>дѣг пѣт</i>	13. <i>дѣг/дѣлг пѣт</i>
14. <i>сѣлѣцамо папѣрику</i>	14. <i>сѣлѣцамо/сѣлѣцамо папѣрику</i>
15. <i>слѣза, слѣнце</i>	15. <i>слѣза/сѣлза, слѣнце/сѣлнце</i>
16. <i>клѣм, клѣина</i>	16. <i>клѣм/кѣлнем, клѣина/кѣлѣина</i>
17. <i>буа, јабука</i>	17. <i>бѣла, јабѣлка</i>
18. <i>најѣним</i>	18. <i>најѣлним</i>
19. <i>жѣлѣ, жѣлѣина</i>	19. <i>жѣлѣ, жѣлѣина</i>
20. <i>јагѣ</i>	20. <i>јагѣ (у пој. м.)</i>
21. <i>лѣвница, шѣрѣца (у пој. м.)</i>	21. <i>лѣвница, шѣрѣца</i>
22. <i>ѣасѣ</i>	22. <i>васѣ</i>
23. <i>несѣм шѣла</i>	23. <i>несѣм сѣла (у пој. м.)</i>
24. <i>грађани</i>	24. <i>грађање</i>
25. <i>вѣшам, вѣшам се, обѣшам</i>	25. <i>вѣчам, вѣчам се, обѣчам</i>
26. <i>крѣч, крѣчана</i>	26. <i>крѣч, крѣчана (у пој. м.)</i>
27. <i>мѣлѣчак/мѣлѣчак</i>	27. <i>мѣнѣчак/мѣненак (у пој. м.)</i>
28. <i>крѣшка</i>	28. <i>крѣша</i>
29. <i>ја кѣжем</i>	29. <i>ја кѣем (у пој. м.)</i>
30. <i>гоѣа („много“)</i>	30. <i>коѣа</i>
31. <i>лѣђи</i>	31. <i>лѣђе/човѣци</i>
32. <i>говѣдари, Бѣгари, шањѣри</i>	32. <i>говѣдарѣ, Бѣгарѣ, шањѣрѣ</i>
33. <i>ђаволи, Срѣби, цѣви</i>	33. <i>ђавоље, Срѣје, цѣје</i>
34. <i>звѣрови, свѣшови, чѣчѣви</i>	34. <i>звѣровѣ, свѣшовѣ, чѣчѣвѣ</i>
35. <i>гѣдинѣ, дѣше, жѣнѣ</i>	35. <i>гѣдини, дѣши, жѣни (у пој. м.)</i>
36. <i>ѣилѣѣиѣа</i>	36. <i>ѣилѣнѣца/ѣилѣиѣка</i>
37. <i>ми</i>	37. <i>ми/мије/ни/није (у пој. м.)</i>

38. (j)у, (j)и, им	38. ђу, ђи, им/њим
39. шóј	39. шóј/шова
40. комѿири́ви/комѿири́ѿи/комѿири́ни се смрзли	40. комѿири́ѿи се смрзли
41. голéмиѿи котѿл, мо́јиѿи му́ж	41. голéмијаѿи котѿл, мо́јаѿи му́ж
42. без ле́б, из ца́к, уза зѿд, ѿрека́ј пу́т, ѿзади ку́ћу	42. бези ле́б, изи ца́к, узи зѿд, ѿкре/кре пу́т, зад/зади ку́ћу
43. зѿми, ле́ѿи, некада́	43. зѿме, ле́ѿе, некигда́и (у пој. м.)
44. сѿга, шѿга	44. сѿгај(а), шѿгај(а)
45. гдé сте ишли́?	45. дéка сте ишли́? (у пој. м.)
46. шѿј	46. шѿј/шѿва/шѿка/шѿна
47. дрѿкше	47. дрѿгако (у пој. м.)
48. зашѿј	48. зашѿова
49. не зна́је да че се жéни	49. не зна́је дека че се жéни (у пој. м.)
50. во́лим/жéлим	50. са́кам (у пој. м.)

ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ ПОВЕЗУЈУ ЗОНУ II И ТИП I^a

576. Те особине су: 1. ка́мен, ѿла́мен; 2. наѿу́ним; 3. музéм (у пој. м. типа I^a и млзéм); 4. ву́к, ву́на; 5. слѿза́, слѿнѿе; 6. буа́, јабука; 7. наѿу́ним; 8. јагње́; 9. ѿасу́љ; 10. несѿм шѿелá; 11. грађани; 12. ваѿѿам, врѿѿам се, обрѿѿам; 13. кру́шка; 14. ја ка́жем; 15. гоца́; 16. шóј, шѿј; 17. говедари́, шањѿи́; 18. ђа́воли, црѿви; 19. зве́рови, сваѿѿови; 20. го́дине, ду́ше, жéне; 21. ми́; 22. (j)у, (j)и, им; 23. зѿми, ле́ѿи, некада́; 24. гдé сте ишли́.

Овим вероватно нису исцрпене све одлике које спајају зону II са типом I^a, али су довољне да се стекне општа слика о њиховом међусобном односу.

ОДНОС ГП ПРЕМА ДРУГИМ П-Т ГОВОРИМА

577. ГП су саставни део сврљишко-заплањских и тимочко-лужничких говора. Географски и по језичким цртама њихова зона II пипада сврљишко-заплањском дијалекту, а зона I тимочком поддијалекту тимочко-лужничког дијалекта.

578. Према показаним језичким особинама зона II је консеквентно интегрисана у дијалекат коме припада. Реч је о следећим особинама:

1. полугласник се изговара отвореније у распону алофон ѡ^a — чист вокал а;
2. одсуство вокалног л, а његови рефлекс су у и лѡ (буа́, музéм, ву́на, наѿу́ним, кучи́на, ду́г, жѿѿи, шѿѿамо; слѿнѿе);
3. л на крају речи и слога се нешто чешће мења у о;
4. група -зј- је са метатезом (грóјзе, ло́јзе);
5. плуралски лик ѡѿди;

6. подновљено јотовање (*искрићевамо*);
7. чување старих *ћ, ђ* (*свећа, међа*);
8. *к, г* остају непалатализовани (*руке, ноге, кошуљка*);
9. плуралски наставци именица мушког рода су само на *и* (*-и, -ови, -еви*), а женског рода само на *е* (*-е*);
10. чест наставак *-ићи*;
11. члан доследно изостаје.

579. Зона I географски и по највећем броју својих језичких особина припада тимочком поддијалекту, у који она ипак није доследно интегрисана. Постоје, наиме, особине по којима се интегрише у овај дијалекат, као и оне по којима је део ове зоне ближи лужничком поддијалекту, а постоје и карактеристике по којима се део ове зоне издваја и из тимочког и из лужничког поддијалекта, и које ову област чине најархаичнијим делом целе призренско-тимочке зоне.

580. Особине које зону I интегришу у тимочки поддијалекат:

1. полугласник се јавља у фонемском лику *ь*;
2. вокално *л* присутно (*облчѐм се, млзѐм, вљна, дљг, сѣлцамо, слза, клчи-на, жљћ*);
3. *л* на крају слога и речи доследније се држи;
4. група *-зј-* је без метатезе (*грóзје, лóзје*);
5. плуралски лик *љући/љуће*;
6. старо *ћ, ђ* прелази у ново *ч, џ* (*свеча, меџа*);
7. *к, г* се палатализују (*руће, ноће, кошуљћа*);
8. плуралски наставци именица мушког рода: *-и, -е, -ове, -еве, -је* (*ћаџи, другарѐ, сѣнове, чичѐве, ђавоље*);
9. чест плуралски наставак *-ија*;
10. постоји постпозитивна употреба заменица (*сѣтариџи, сѣтариџи, сѣтариџи; човѐкав, човѐкаџи, човѐкан*).

581. Особине које део зоне I (њен I^a тип) највише приближавају лужничком поддијалекту:

1. рефлекс вокалног *л* у у позицији иза лабијала (*буа, јабука, најуњимо, музѐмо, вуќ, вуна*);
2. рефлекс вокалног *л љ* у позицији иза дентала (*дљг, слњце*). Остале црте в. у т. 576.

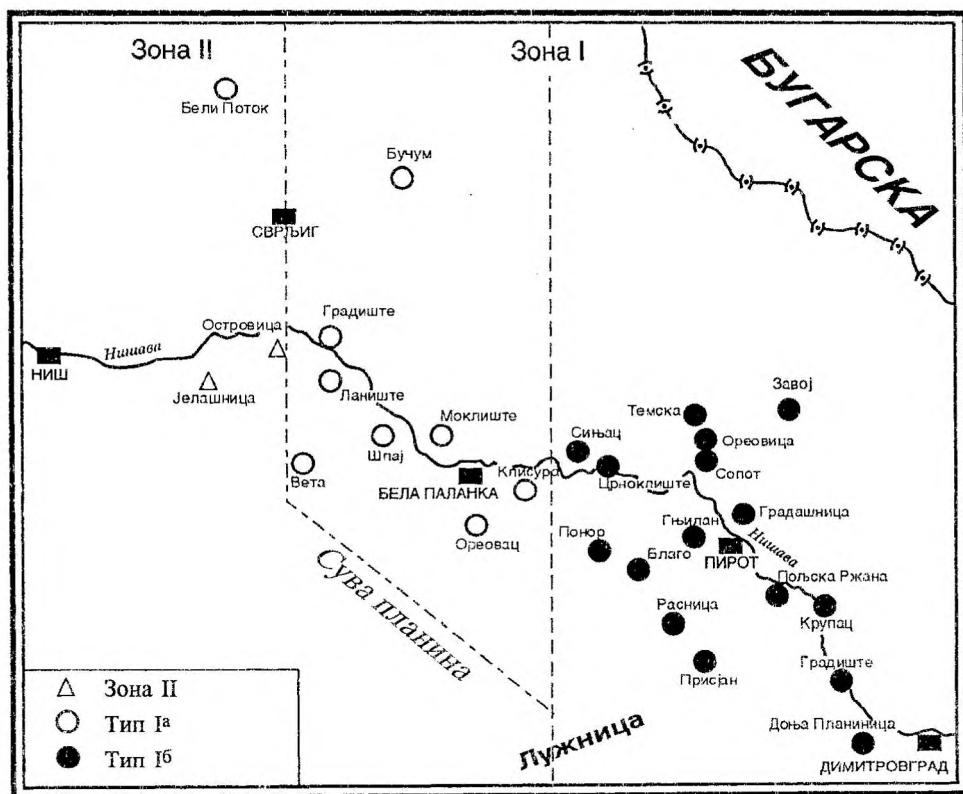
582. Особине које део зоне I (њен I^b тип) издвајају из других тимочко-лужничких говора:

1. рефлекс вокалног *л љ* (*бља, јабљка, најљним, вљк, вљна, дљг, сѣлцамо, слза, клчиња, жљћ*);
2. плуралски наставак *-и* код појединих именица женског рода у појединим местима (*години, души, жѐни*);
3. плуралски лик *човѐци*;
4. ликови личне заменице *ми*: *мије, ни, није*;
5. енклитички заменички облици *ђу, ђи*;

6. партикуле *-ва, -ка, -на* (*ѿова–ѿува; ѿука; ѿуна*);
7. постпозитивне заменице попримају карактер правога члана (*човекаѿи, сѿаријаѿи*), али свуда присутне и друге две демонстративне заменице (*човекав, човекан, сѿариѿви, сѿариѿни*);
8. у творби речи поједини суфикси срећу се само овде (*ка́мик, боси́љчек, за́лчик*);
9. ликови појединих заменица и прилога (*кекво́/кикво́, кеко́/кико́*);
10. ликови бројева са покретним *е* (*дванáесе, ѿпрíесе*);
11. ликови придева *мали* (*мъ́нечък, мъ́неньк*);
12. *с* у појединим облицима глагола *хѿеѿи* (*несѿм сѿѿелá да ѿдем; не сѿѿесѿѿе да једѿте*);
13. *ч* у глаголским облицима (*ва́чам, вр́чам се, обр́чам, ѿла́чам, срѿ́чем га*);
14. ликови појединих именица (*васу́љ, гра́цање, кру́ша, ја́гне*);
15. ликови појединих прилога (*добре́, коца́, зи́ме, ле́ѿе, некига́ш, сѿгај, ѿѿгај, дру́гако*);
16. ликови појединих предлога (*бези, изи, узи, зади, ѿокре, кре*).

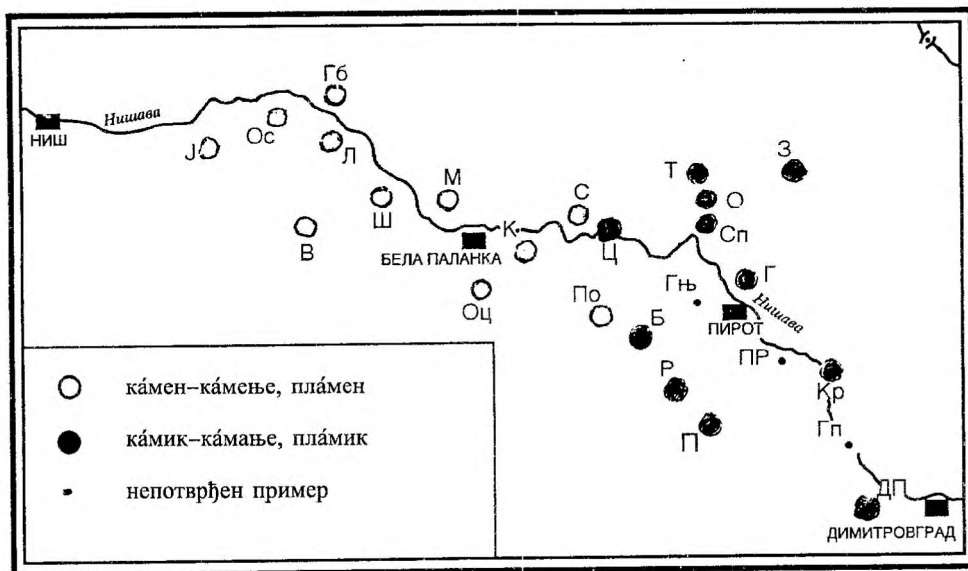
583. Све особине разгледане у овом раду, узете самостално или конфронтиране са особинама других говора, потврђују давно изнето Белићево мишљење да су говори источне Србије, међу њима и ГП, део штокавског наречја, дакле део српског језика. Архаизми који постоје и у данашњим ГП то недвосмислено посведочују. Балканизми који су се накнадно јавили, нису само њихови, него су својствени и македонском и бугарском језику, па и западнобугарским говорима. Све је то разумљиво кад се узме у обзир многовековно живљење на просторима који се додирују, и то најчешће под истим или сличним историјским, политичким и културним условима.

КАРТА 1: Мрежа испитаних насеља — списак и скраћенице

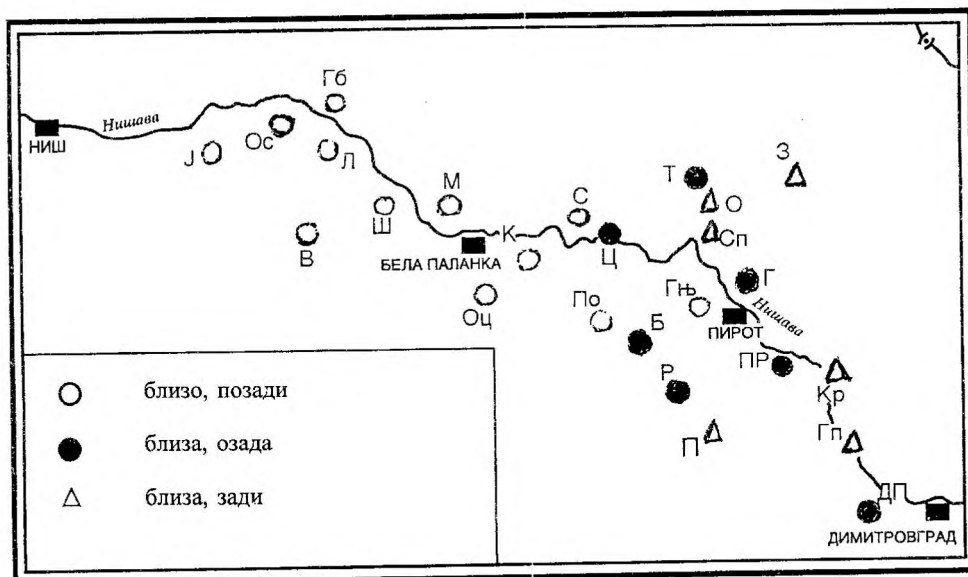

- △ Јелашница (Ј), Островица (Ос).
 ○ Вета (В), Градиште (Гб), Клисура (К), Ланиште (Л),
 Моклиште (М), Ореовац (Оц), Шпај (Ш).
 ● Благо (Б), Градашница (Г), Гњилан (Гњ), Градиште
 (Гп), Доња Планица (ДП), Завој (З), Крупац (Кп),
 Ореовица (О), Присјан (П), Понор (По), Пољска Ржана
 (ПР), Расница (Р), Сињац (С), Сопот (Сп), Темска (Т),

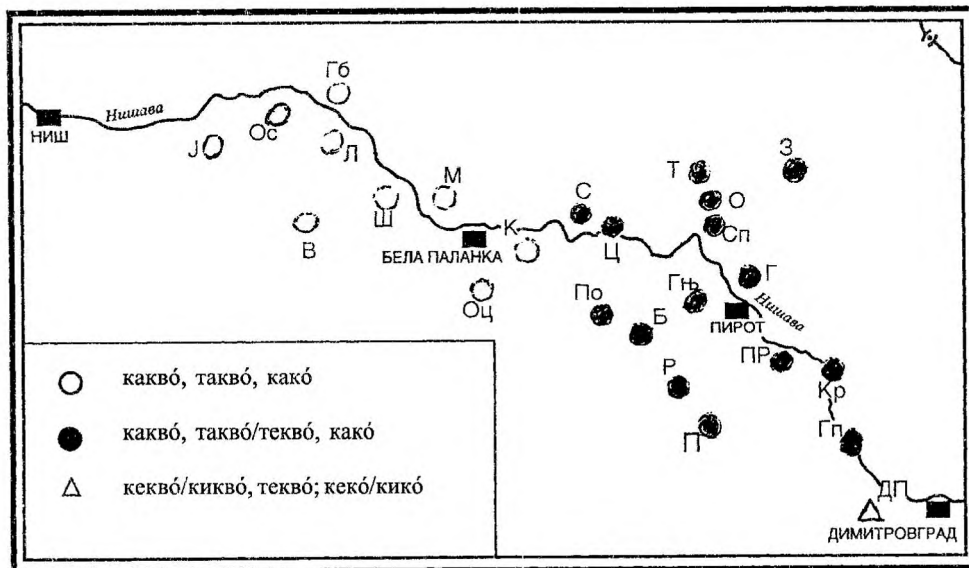
Карта 2: Фонетизам именица камен и њламен

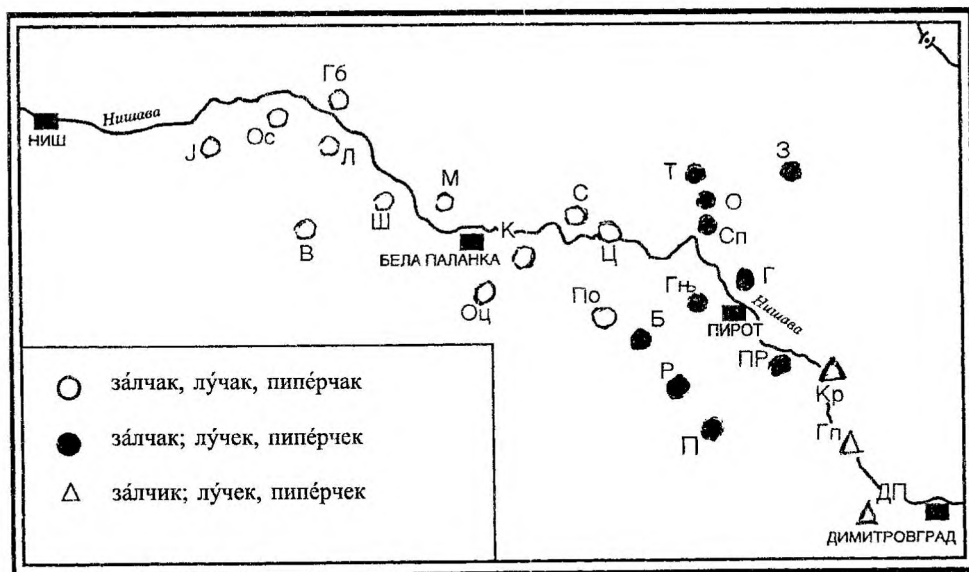
Карта 3: Ликови предлога близо и њзади

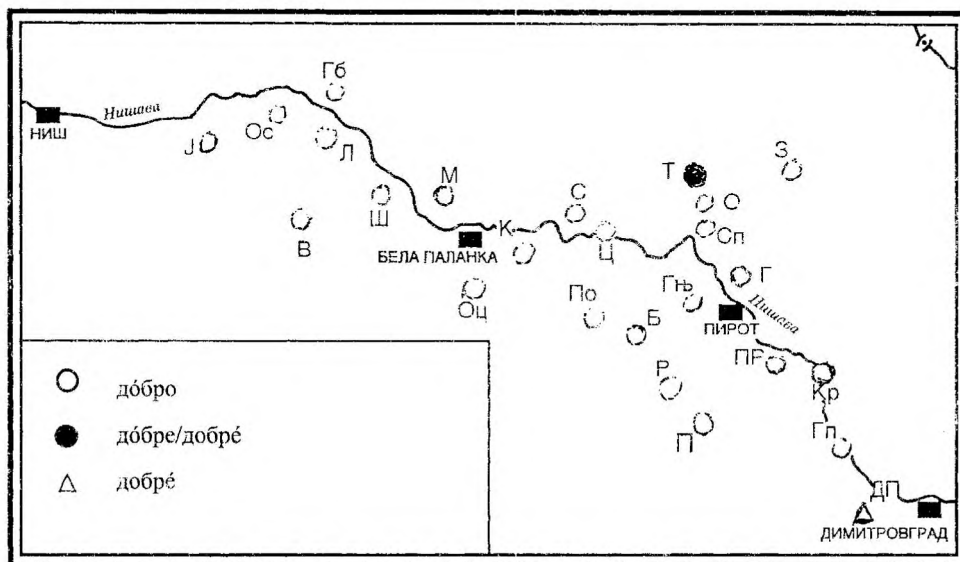
Карта 4: Ликови заменица *какво*, *шакво* и прилога *како*

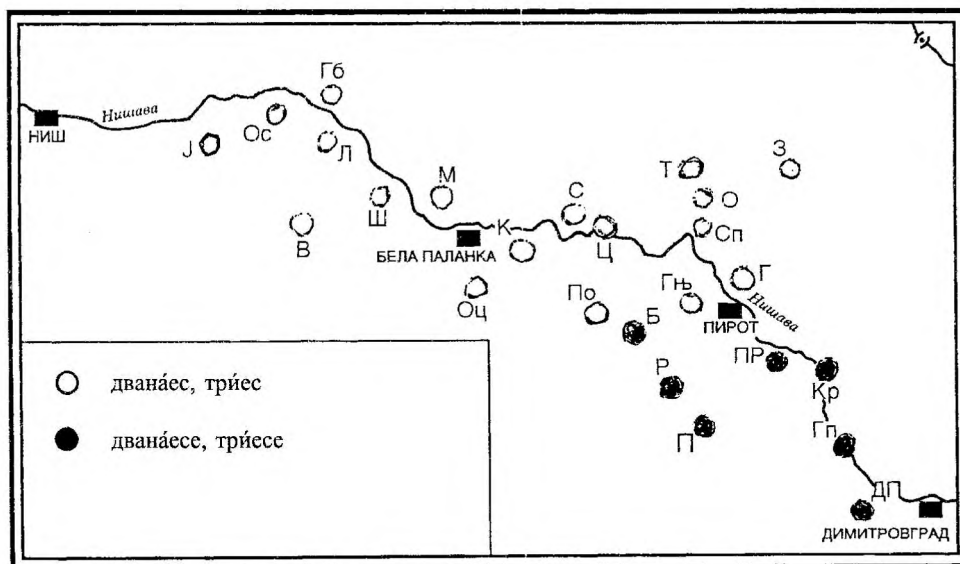
Карта 5: Суфикси *-ак*, *-ек*, *-ик*

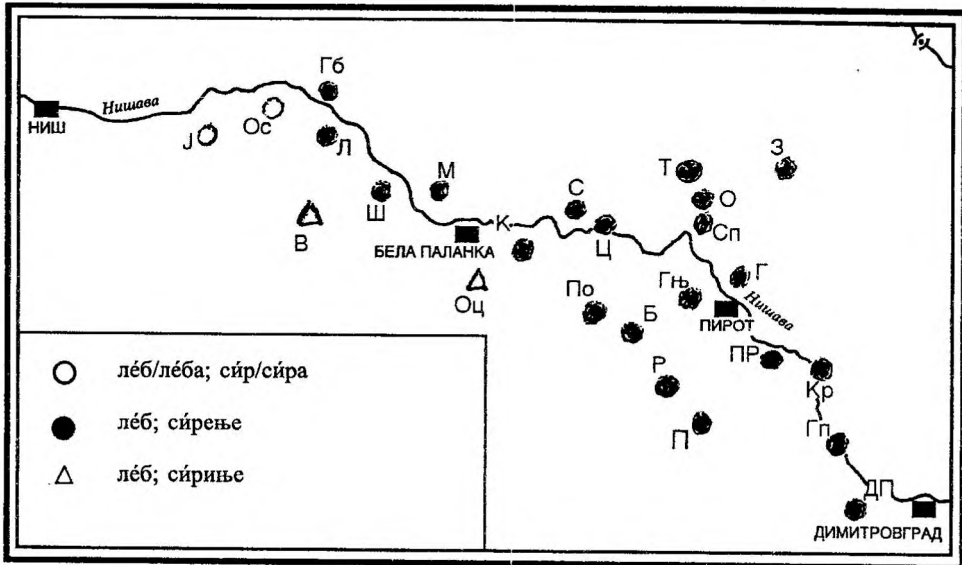
Карта 6: Прилог добро/добре

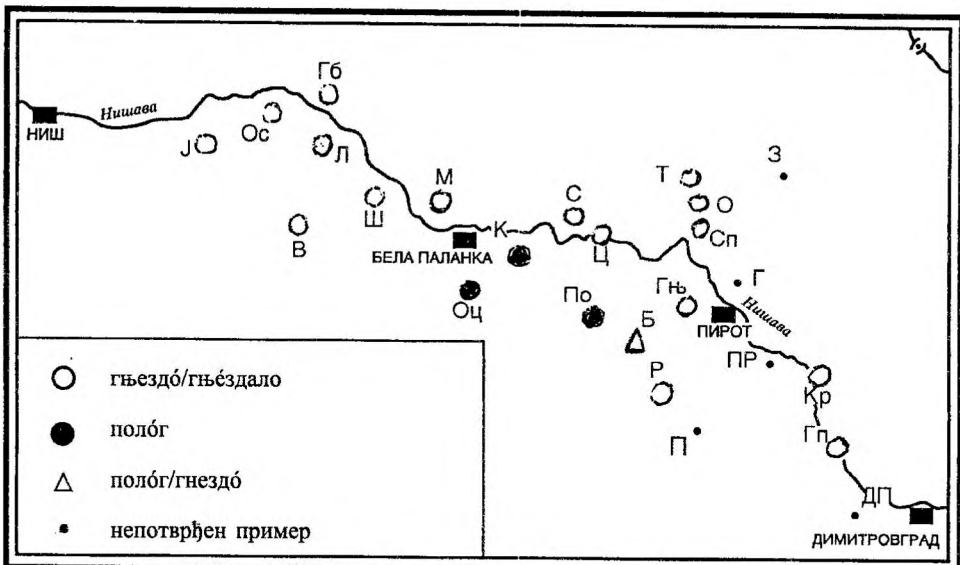
Карта 7: Покретно е код бројева

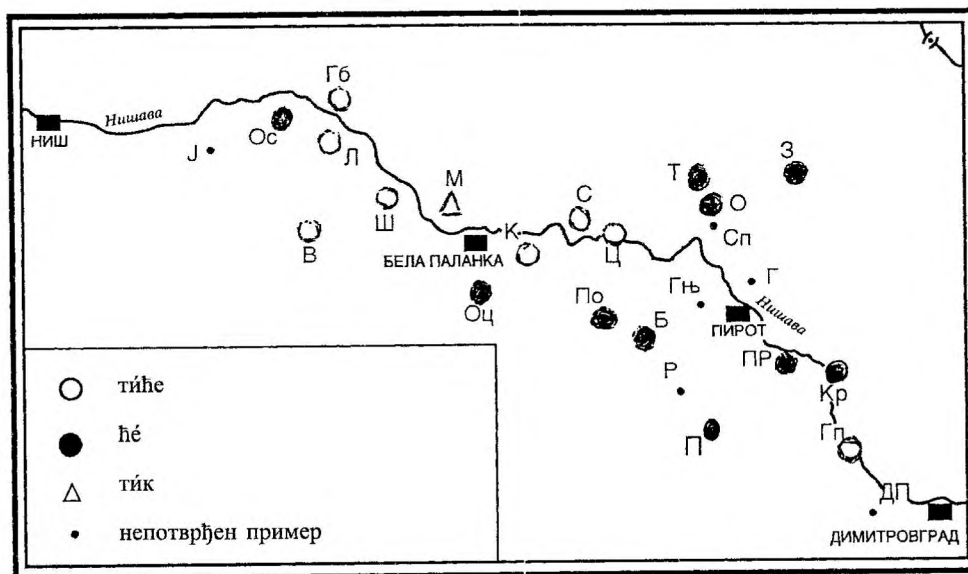
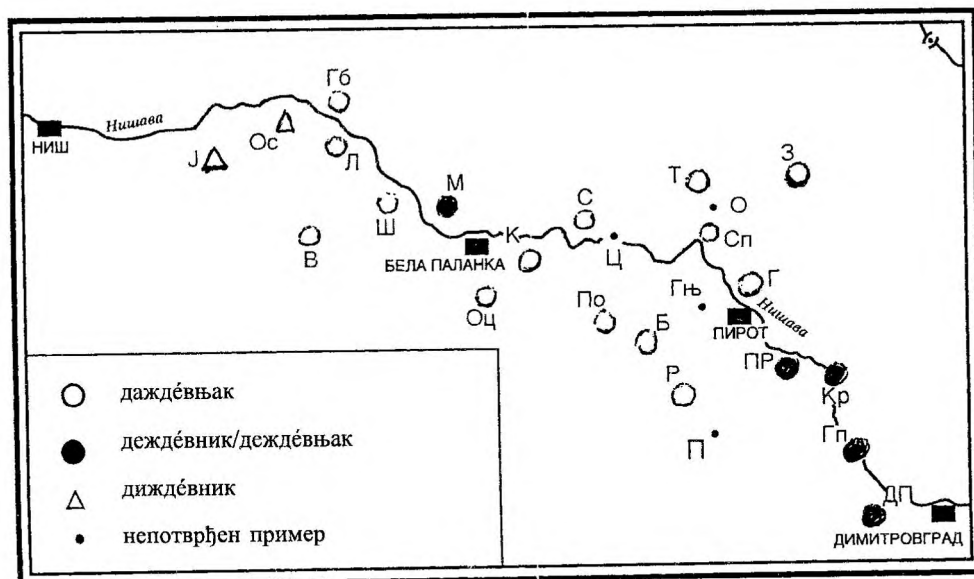

Карта 8: Ликови именица *хлеб* и *сир*

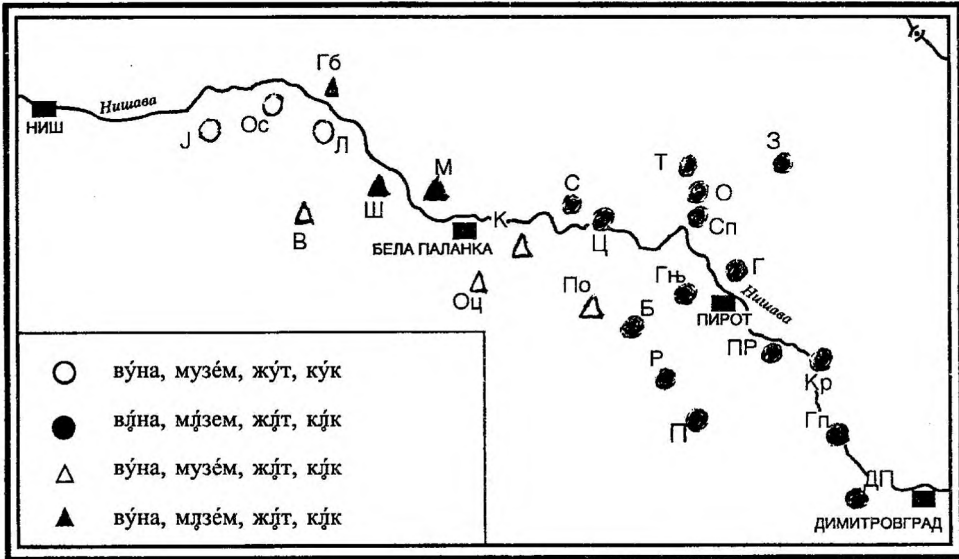

Карта 9: Фонетизам именице *гнездо*

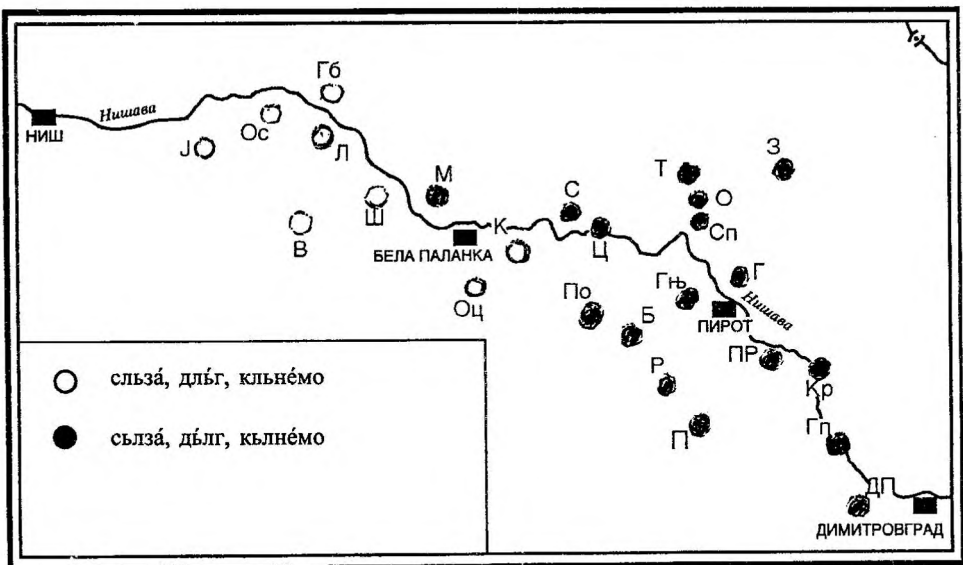

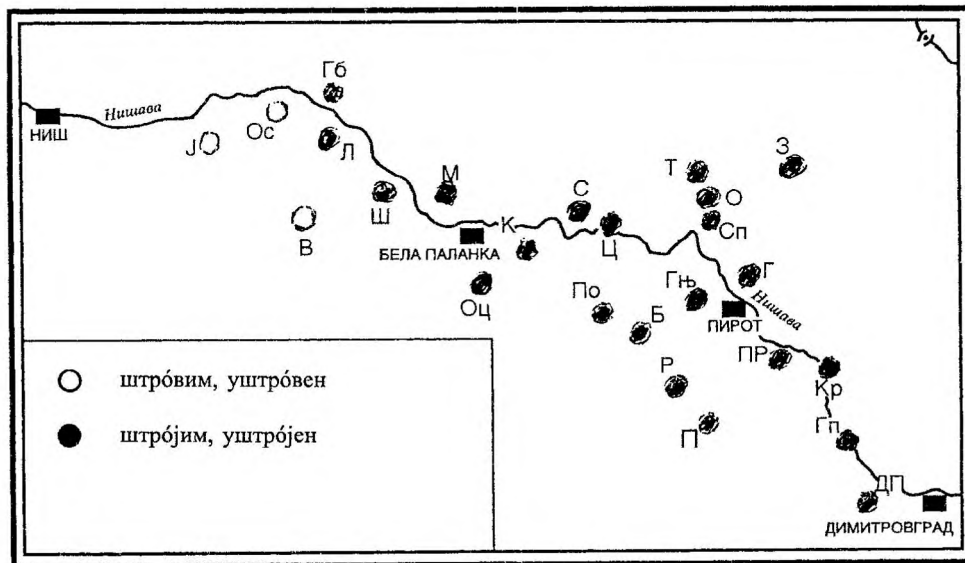
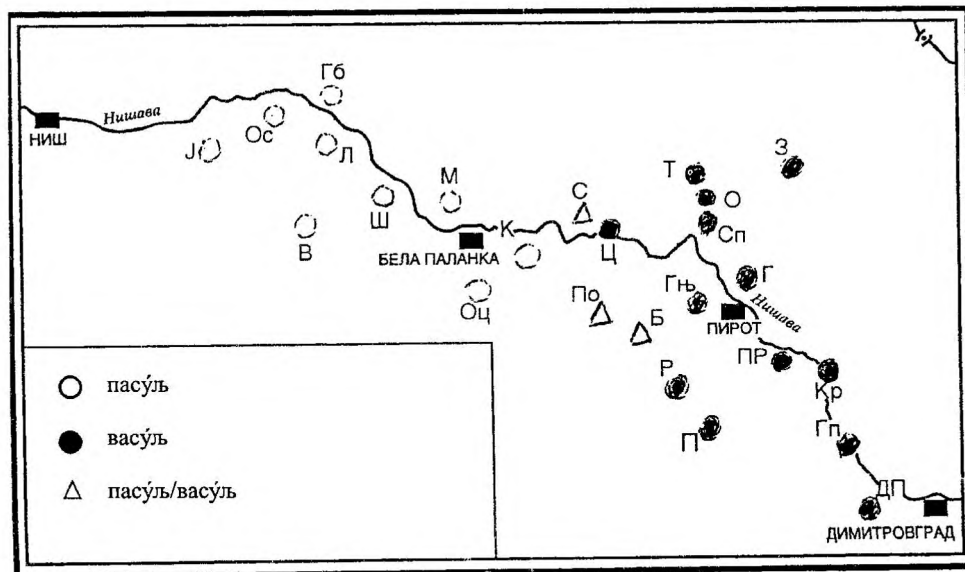
Карта 10: Ликови прилога *шек*Карта 11: Рефлекси полугласа у именици *даждевњак*

Карта 12: *Љ* и *У* (< *Љ*)

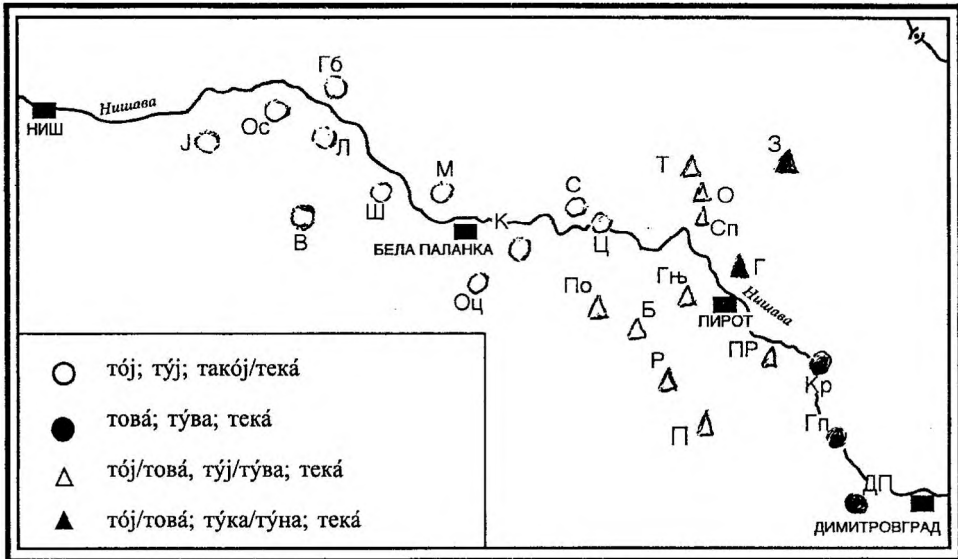

Карта 13: *Љь* и *Љл* (< *Љ*)

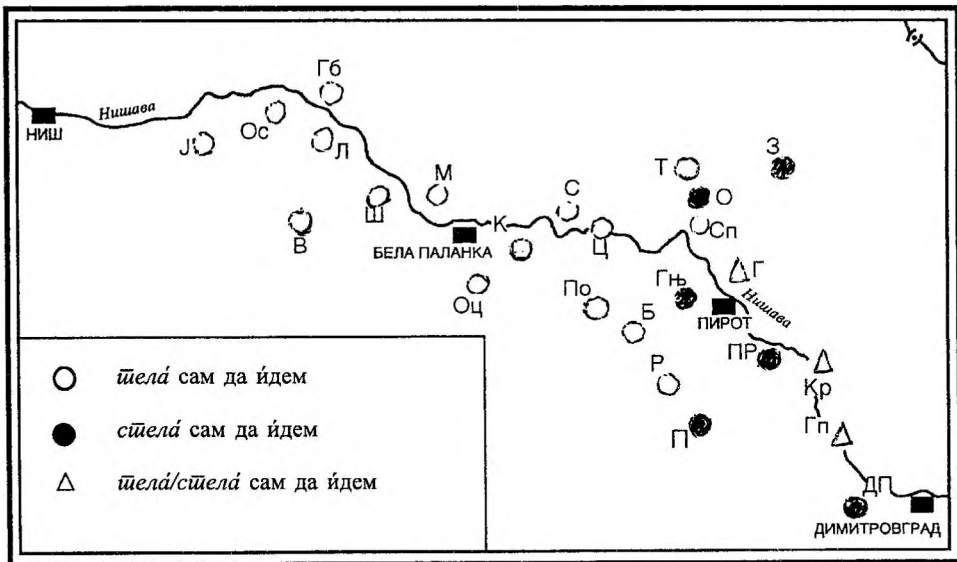

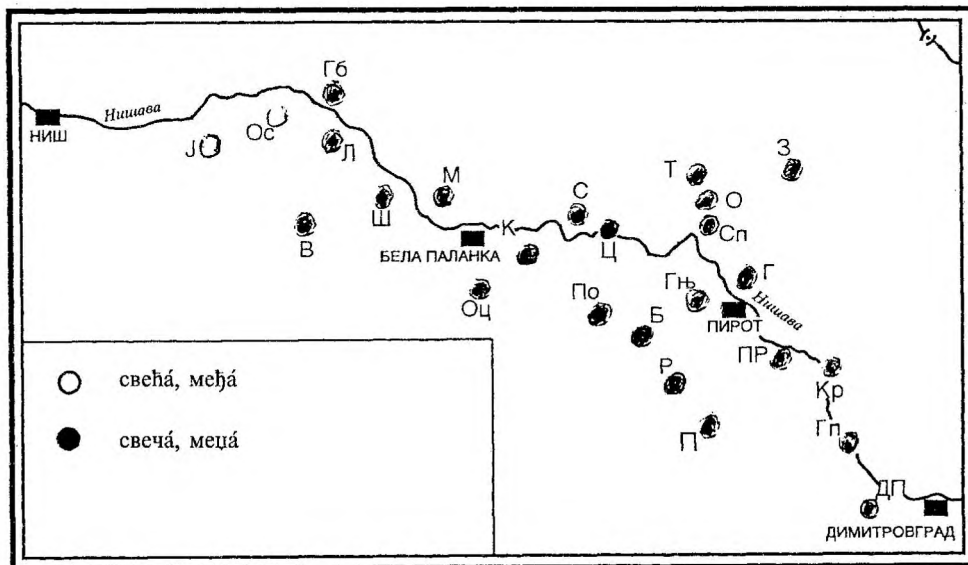
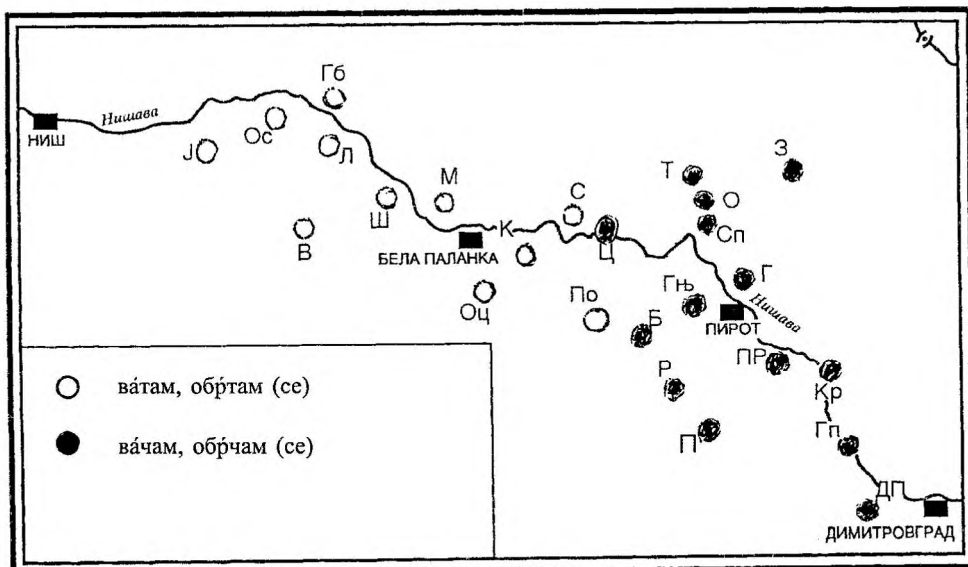
Карта 14: Фонетизам глагола *штројим*Карта 15: Фонетизам именице *пасуљ*

Карта 16: Партикуле *j*, *ва*, *ка*, *на*

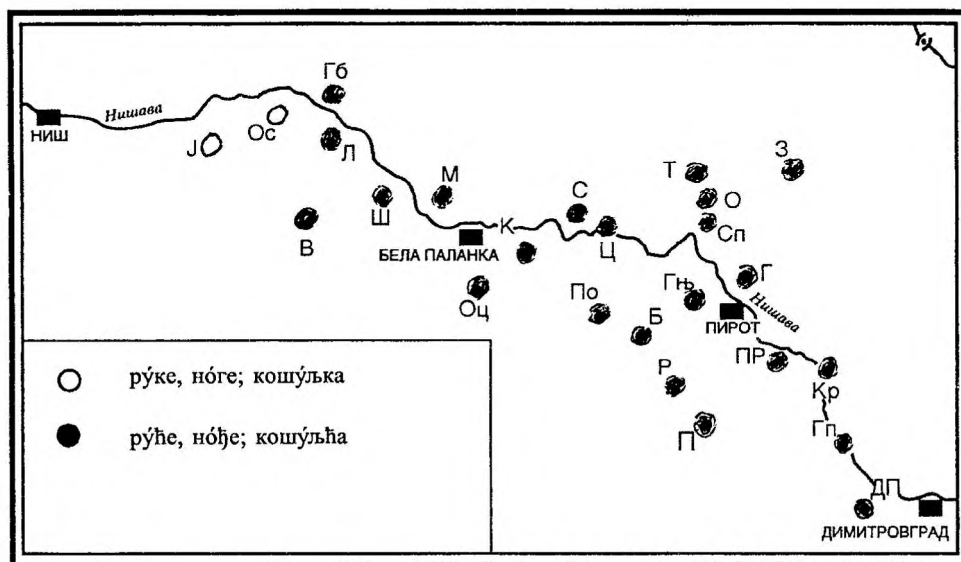

Карта 17: *ø/c* у облицима глагола *хѣѣти*

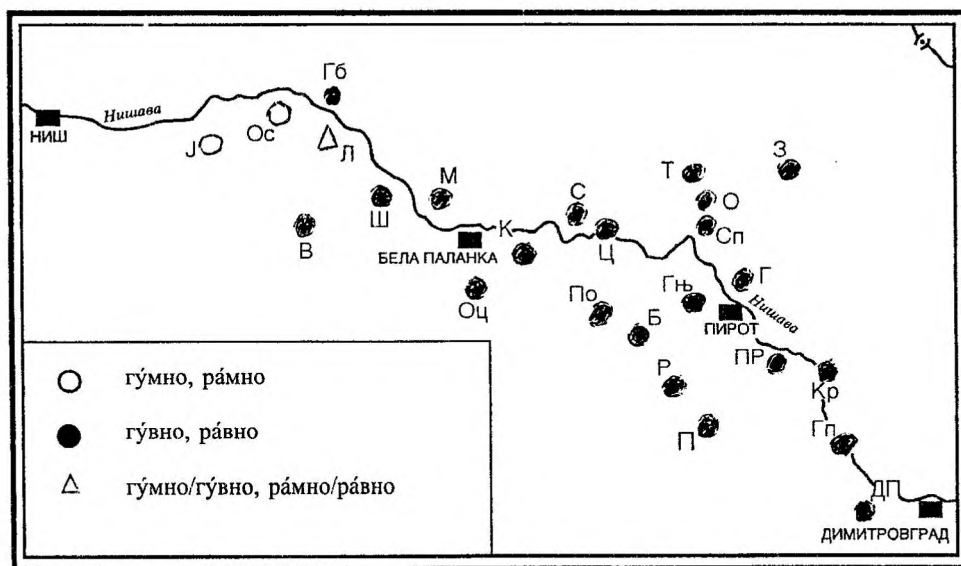

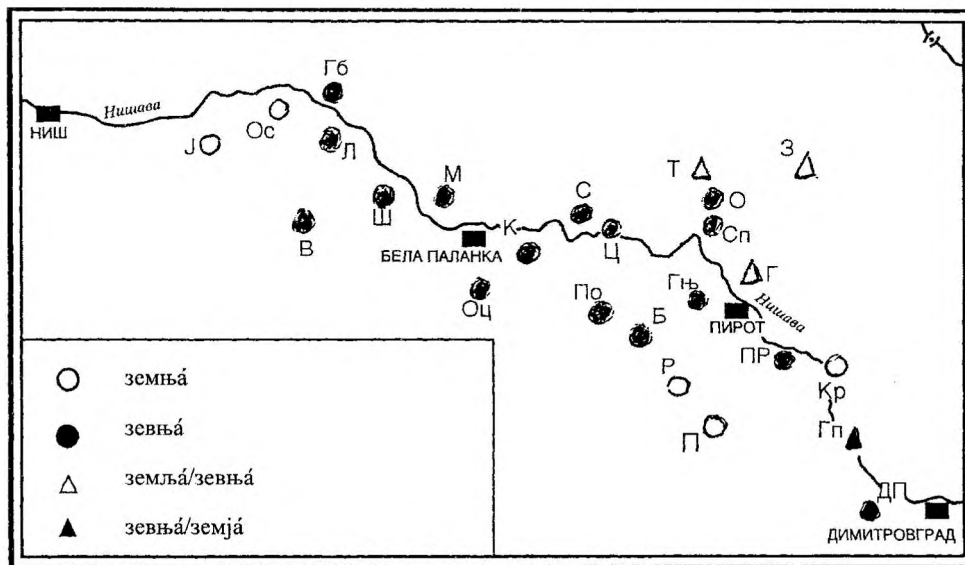
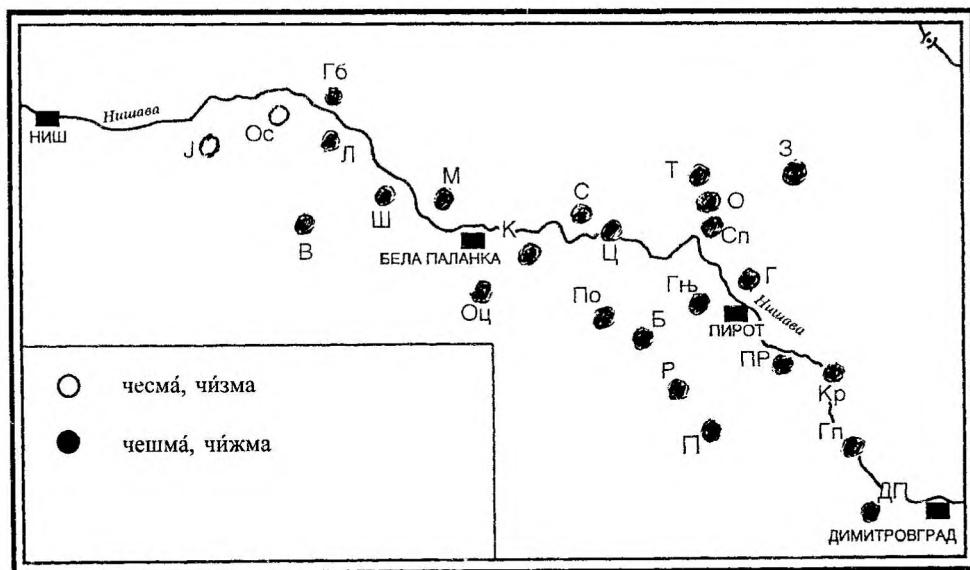
Карта 18: Прелаз *ћ, ђ* у *ч, џ*Карта 19: Алтернације *ѡ/ч* и *ћ/ч*

Карта 20: Палатализовање *к*, *г*

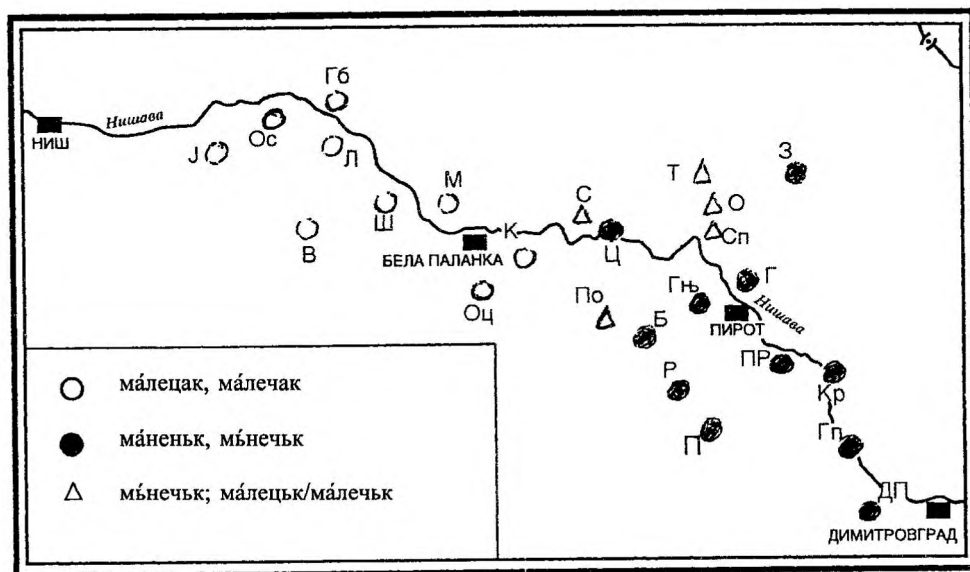

Карта 21: Фонетизам лексема *гумно* и *равно*

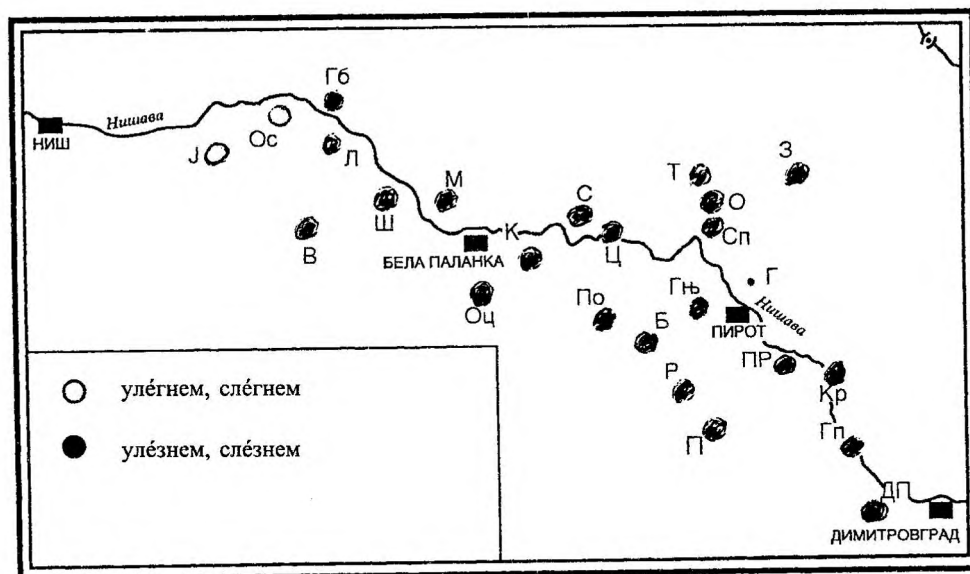

Карта 22: Фонетизам именице *земља*Карта 23: Фонетизам лексема *чесма* и *чизма*

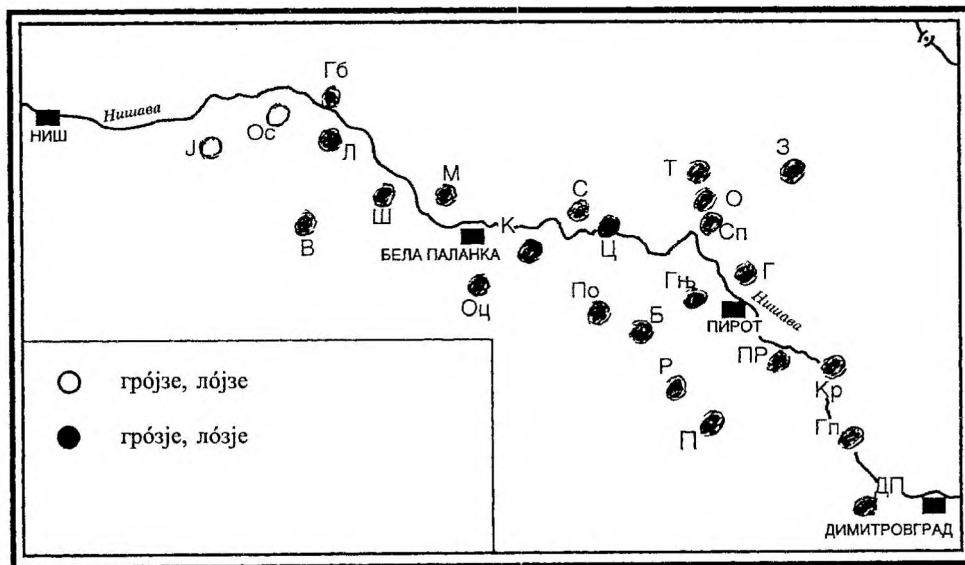
Карта 24: Ликови придева мали

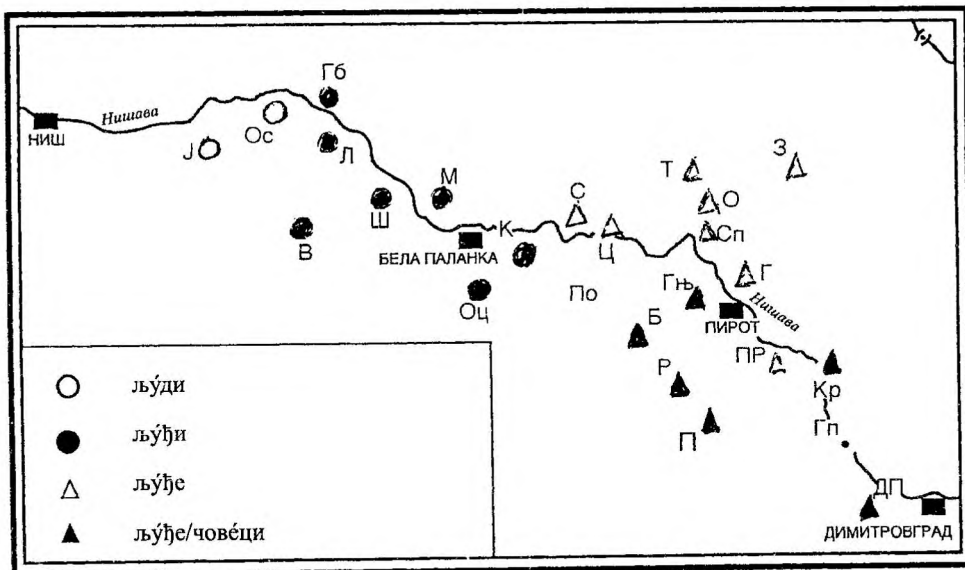
Карта 25: Фонетизам облика уђем и сиђем

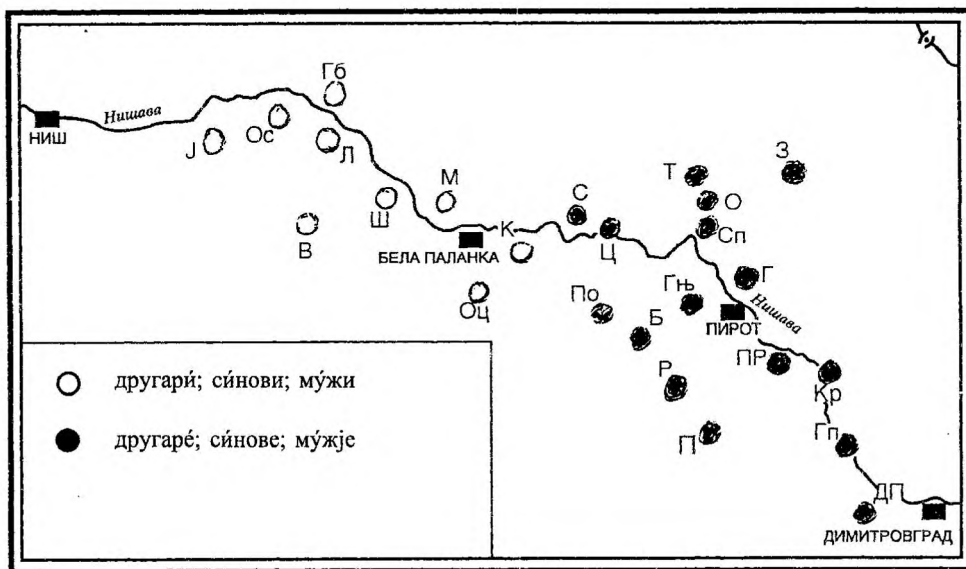
Карта 26: Судбине групе -зј-

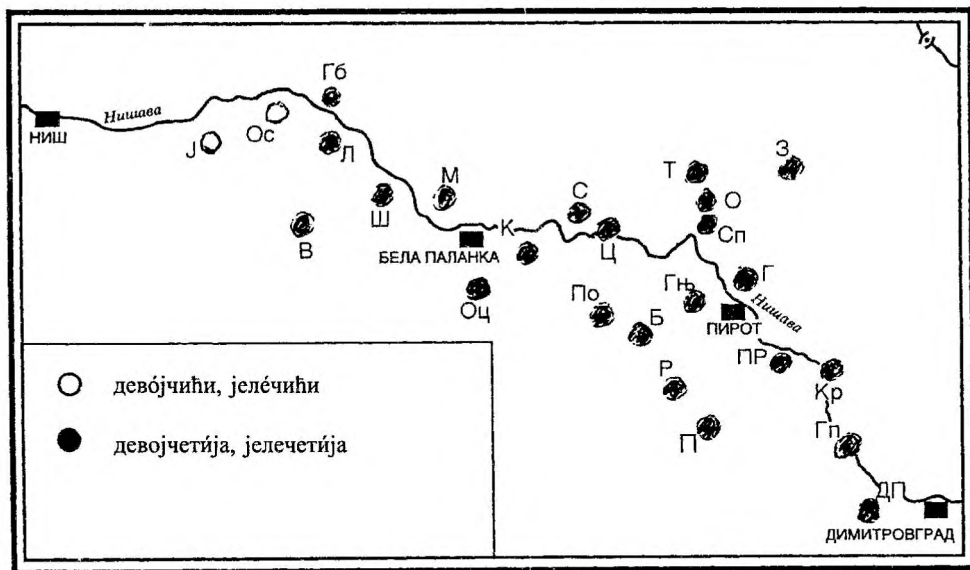
Карта 27: Плурал именице човек

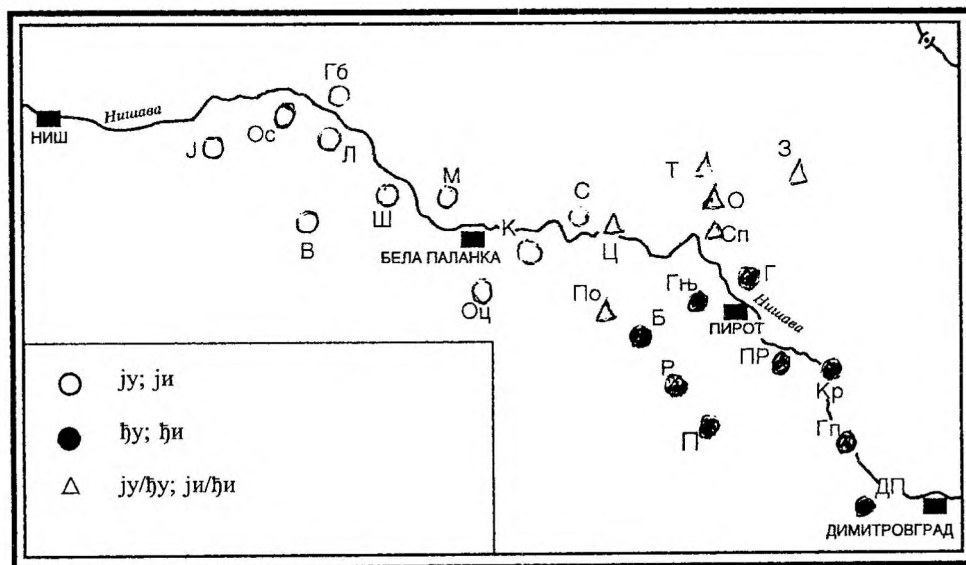
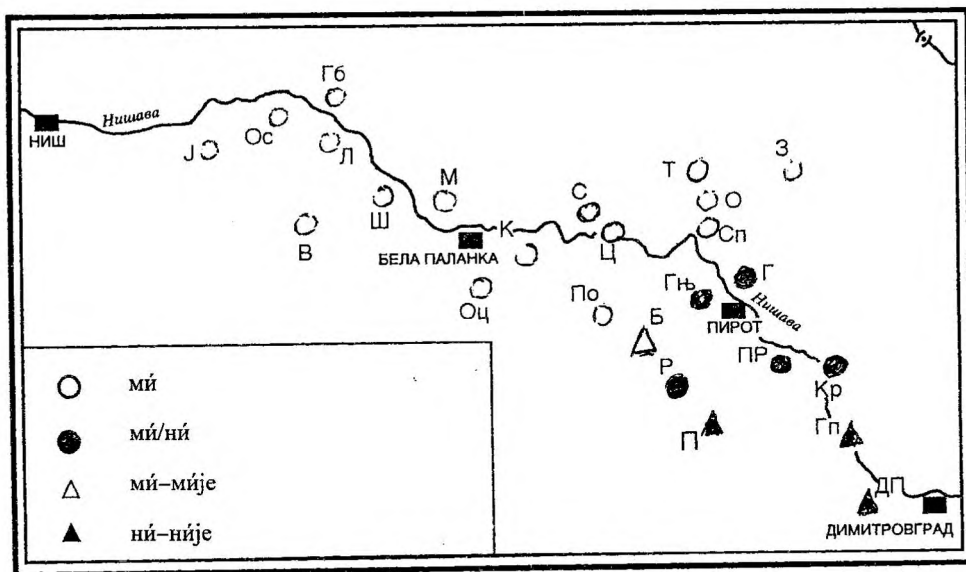

Карта 28: Наставци *-и, -ови; е, -ове; -је*

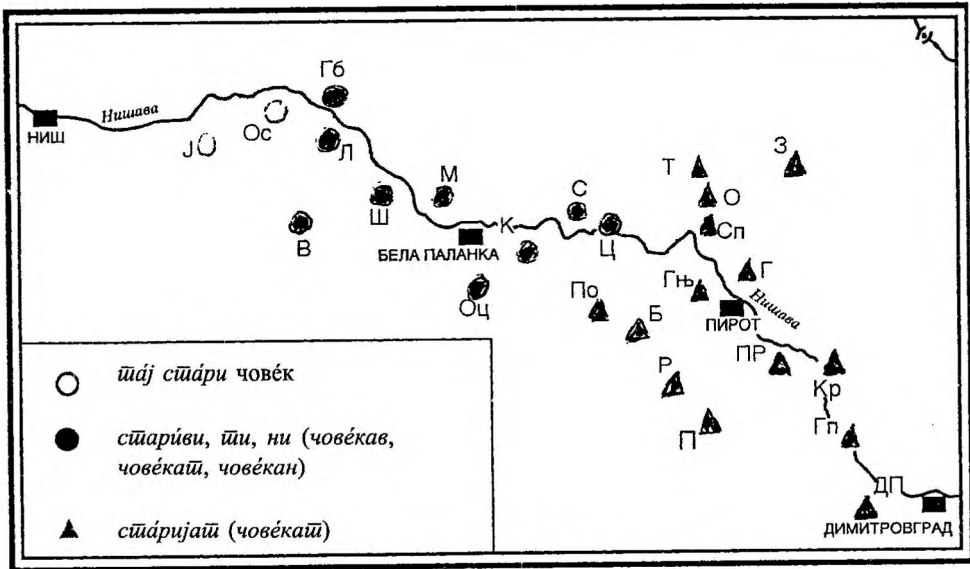

Карта 29: Наставци *-ићи и -ијија*

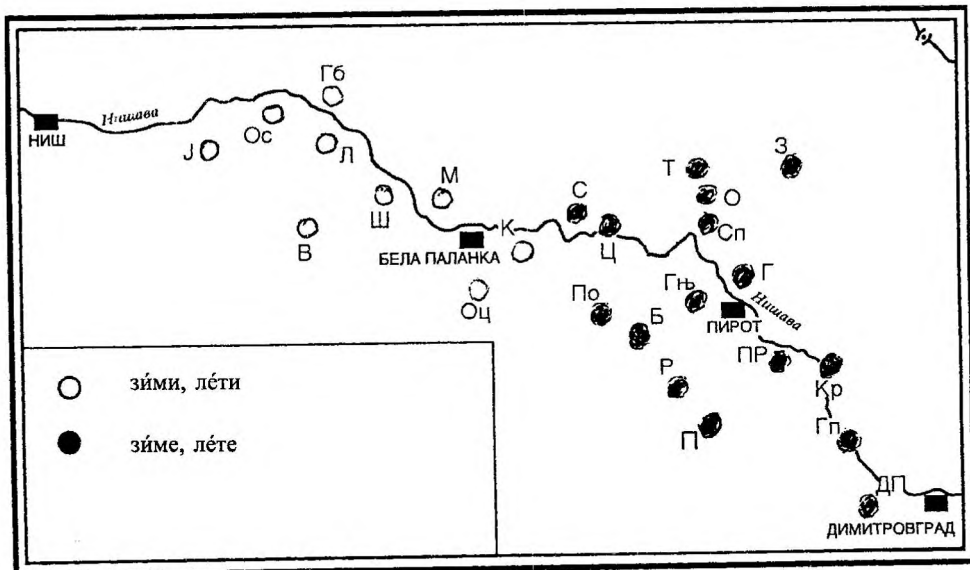

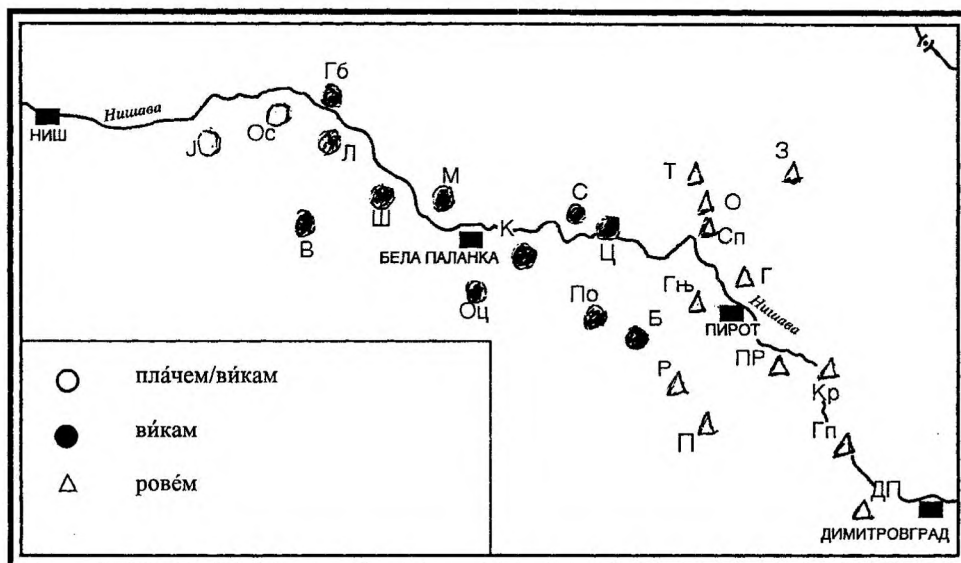
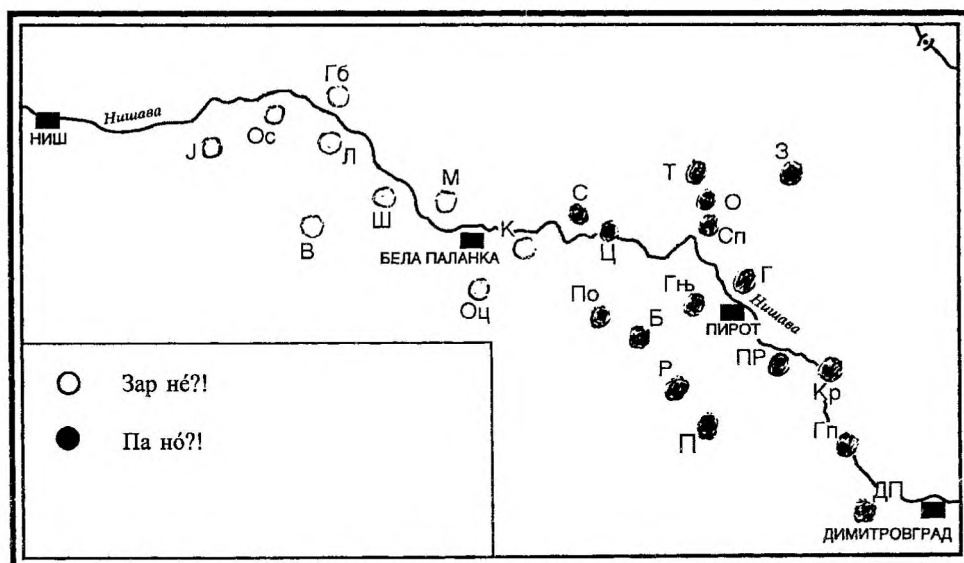
Карта 30: Заменичке енклитике *ју* и *их*Карта 31: Ликови заменице *ми*

Карта 32: Постпозитивна употреба заменица

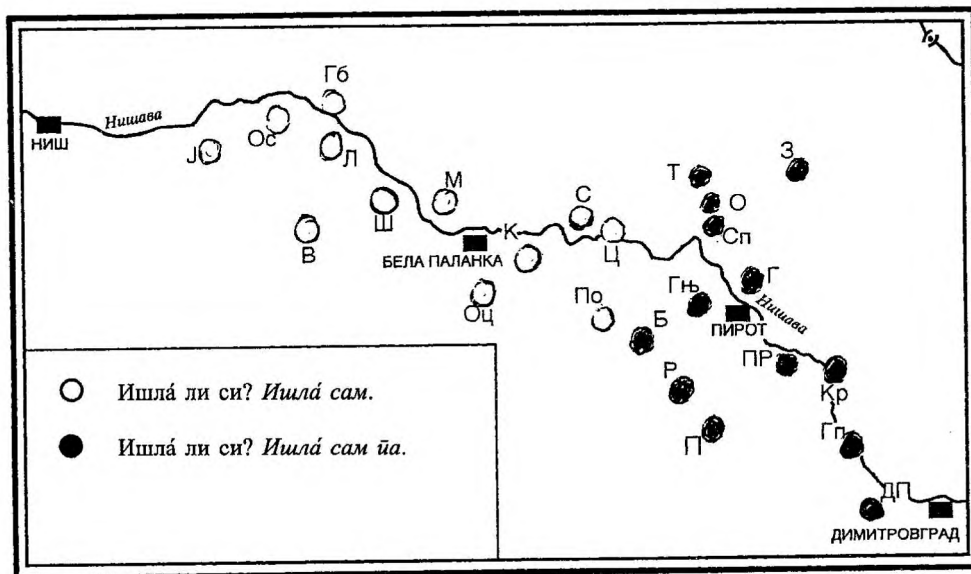

Карта 33: Ликови прилога зими и леџи

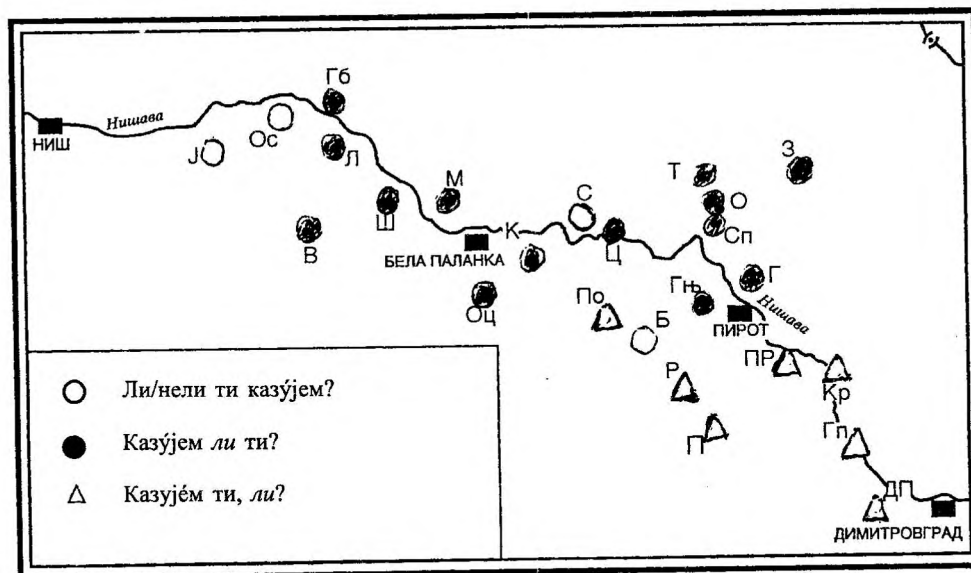

Карта 34: Ликови глагола *йлачѐм*Карта 35: Упитно-узвично *зар не*

Карта 36: Типови потврдних реченица

Карта 37: Типови упитних реченица

ТЕКСТОВИ

Јелашница

Знаш ли ти, Рóле, кад дође Ђурђовдѣн? Прво и прво, ми узнемо од ву́ну усучемо врце за вѣнци. Па онда идемо по́сле по́дне та бележу́јемо тра́вке. Су́традан у́јутру ра́но, што́ ра́није, се ди́замо, идемо и пе́вамо и оне́ тра́вке ко́је смо бележува́ли с ма́тичку и у ко́рпу те́ј тра́вке ста́вљамо. По́сле слѣгнемо до́ле на а́свалт. И по́сле оти́демо та́м једна́ гумна била́ гдѣ се врло, и кро́з це́ло по́ље про́јдемо, и све́ пе́вамо. Ка́д та́мо сти́гнемо, на та́ј гумна, ту́ј има́ че́сма, три́ ђунца и ко́рубе, и ми́ ту́ј при́јдемо и плетѣ́мо вѣнци за о́вце, за кра́ву и за теле́, и за ја́гње и за бакра́че где музѣ́мо о́вце. Невѣ́сте све́ се премѣ́не у на́родну но́шњу: фиста́ни, барѣ́жи, јелѣ́чићи, све́ то́ј најле́пше се премѣ́не. О́бичним да́ном но́симо про́сто: вута́рке, ву́нено, сеља́чки, на но́ге опа́нке гу́мене, гуме́њаци, а носі́ла сам и ко́ванице. Ја́ има́м шѣ́сет и дру́гу го́дину, се́ло ми се зове́ Ра́дикина Ба́ра, ја́ се зове́м Са́вић Кри́ста, ро́ђена сам два́ес девѣ́те, Ба́та ми је шездѣ́сето го́диште...

Вѣ́нац се плете́ у су́боту, су́традан у не́дељу сва́дба. И ако на при́мер баба-Рóса же́ни си́на, иде́ по не́вѣсту, зове́ си сву́ родбину, доведу́ не́вѣсту, то́ сам ја́, и баба-Рóса кад дојдо́ она́ ме са си́то ови́ја, ба́цам жи́то, па на кра́ј ба́цим ја́буку. Баба-Рóса ка́же: пре́ма сунце́. Љу́ди се слете́ да узну ону́ј ја́буку, и тако́ј. После́ дару́јемо се. Ја́ баба-Рóсу дару́јем, ба́ба ме́не дару́је, свекр́ва, и си́ђем и по́сле ме одведу́ та́мо у ку́јну. А-а, има́ и на́коњче. Прво́ дару́јем свекр́ву, па по́сле за́лву, па је́трве, па још́ ако о́ђем не́ку родбину, и на кра́ју на́коњче. Прво́ му дару́јемо кошу́љку, рукави́чке, чера́пке, такво́, ста́вимо дете́ту пешки́рче и по́сле га три́пут поди́гнемо: ве́лики да порасте́ш, ве́лики да порасте́ш, ве́лики да порасте́ш. Оно́ пла́че, стра́ га. Ја́ га пољуби́м и даде́м си га ма́јки, и онда́ си га ма́јка прикв́ати... Ја́ сам крштева́ла: има́м де́вера ја́ сам га крсти́ла Бра́ца, дру́гог Пи́саре, за́ову сам крсти́ла Се́јке, она́ ми је Се́јка, Го́лубе, Ја́буко — тако́ то искршѣ́вамо, то́ј у не́дељу у́вече.

Било́ седе́нке. Ја́ сам се преправља́ла, лично́ ја́: та́тине чеши́ре, па ту́рим биса́си не́ки ста́ри и замаски́рам се ма́ло, иде́м и та́мо мо́је дру́гарице пла́шим ко баја́ги. Та́мо на раскр́сницу накла́ле ога́н и преду́, једне́ врткају, једне́ пе́вају, ја на-ту́рам зеле́ни класи́ћи па ће́ печемо́ ко баја́ги зеленци́, а ми́ по двоји́ца препраљоти́не — па то́ј е́ циркус... Пла́шило је́ код на́с кад се ту́ри у њи́ву да ти́чићи не́ кљу́ју жи́то или грó́зе...

Мно́го ни тѣ́г било́ слатко́ за́то што́ смо пости́ли. Постимо́, све́ по́сно. Ја́о, ме́не ме ми́ло ка́д ће́ дојде́ Ускр́с ма́јка да ме во́ди у цр́кву да узнемо́ при́чес. Па ме не́што, на примѣ́р, обно́ви, преко́ са́в зор ку́пи ми не́ке ле́тње санда́лке, ели́ ма́раму, ел нешто́ тако́ и: ће́рко, да по́стимо. И не́ћу се обла́жим за жи́ву гла́ву. И онда́ се по-

премѣнимо и ће њдемо на прѣчес. Тó је једѣн мѣлос! Млóго дóбро бѣло у мóје дóбо. И мајка си тако уфарба перáшке, кравајчићи и такој се попремѣнимо и њдемо у цркви. Пóп ни тáмо чати, пúна црква љúди. Па ўзнемо прѣчес и онда си подѣлимо међу нас перáшке, кравајчићи. Пóсле се збѣремо, богáто се рúча, јаганци пѣчена, прáсе опѣчено и обúчемо се лѣпо, отѣдемо, то је једна милина бóжја. Па њграмо, па армуникаш свири, па њграмо у вистáнчићи па кóј ти дáва. Мóј óтац у плѣк-мúзику свирил. Он је удараó у бубањ па пóсле у бáс. И погодиó свáдбу у Вѣту сас њигово друштво. И долáзе код нас, ја сам мала бѣла, онѣ долáзе и вѣцбају. И онда кад отѣду у Вѣту и óтац кáже: мѣне невеста најбóље черáпе дала, а Гáша, мóј другáр бѣо, он се увредиó, кáже: како њему да дá најбóље черáпе, а мѣне пóпросте. А невеста реклá: па ёто, дáла сам њему најбóље черáпе, видиш колкѣ тупáн, кáже, он нóси, и Гáша се увреди́л.

Јá сам чувáла на áк. Сабѣре ми тáтко буљúк по једнó шѣсе óвце и цѣло лѣто чúвам. На Ђурђовдан ми замѣримо, свáки си музе свóје óвце и свѣ то измѣре на óке, по старѣнски, неки старѣ кантáри бѣли и измѣре кóлко óке ѡмаш, ако више óке више си кѣла пóсле узѣмаш. Па мајка је правѣла мáсло, како се зовáше тóј — бúчка, и онда си она бúчка, бúчка и мáсло вáди. Тáтко га тúраше у качамáк, а и пржѣло се сас њѣга као на мѣсто мáз. Пóсле потсѣри па сѣра, сáмо је пóслаби сѣра, чим се бúчка слáпши сѣра. Сýг нѣсам чúла, нѣко не бúчка.

Савић Криста, рођ. 1929. у Радикиној Бари,
4 разреда школе

Остѣровица

Сýг сас кóмбајн, напред сас срп óжњемо, па јúжа напредимо од жѣто. Ўјутру се дѣгне једѣн рáно, отѣде по рóсу, ако случáјно нѣма рóса он понесѣ вóду, у кóфе вóду, па наскубѣ за јúжа, ондак и наква́си, па једѣн прáи јúжа, онѣја жњú. Он у ладавѣну сѣдне и прáи јúжа и пóсле с јúжа врзúје снóпови. Па се здѣне у крстѣне, пóстој дѣсет-петнаѣс дáча на се вúче дóм, кот кúћу, јели тáмо ў-пóље на гúвно. Гúвно се напред, отр́си се, па се овршѣ с волóви, с кóњи, с магарѣћи — кóј каквó ѡма. И онда ѡма, прѣ је ѡмáло сáмо с лопáте се вѣје, срѣне се, овршѣ се, па с ўмити, с вѣле се претриса, с ўмит се метѣ, плѣва бáшка, слáма бáшка. Па се срѣне на срѣд гúвно, стóжер тúј ѡма, срѣне се тúј гамѣла вѣлика, па с лопáте вѣтар кад дúва он вр́ла гóре и онó га вѣтар нóси, а жѣто остáе овáмо. Пóсле су искочѣле ветрењáче, и ондак једáн вртѣ, једáн гóре на кóш тúра, с рúку једнú мѣша, онó излáзи плѣва и житó. Дóле једѣн жѣто одрѣва, дру́ги у цáкови пúни и тако тóј ѡде фѣно, лѣпо. Пѣсма се пóе старѣнски, жѣне, дево́јке пѣвају, пѣје се реки́ја из конди́ри, конди́р жу́т па ѡде по рѣдом по љúди и онѣ пѣју: áј, дома́ћине, здрав си, жив си, и тако лѣпо тóј билó. Пóсле по-тѣм изáшле су вршáлице та вршú, али не жњú, сáмо вршú. Тѣрау се снóпови, љúди се скúпе на вршáлицу и једáн бáца снóпје гóре, једáн озгóр бáга, машѣна тѣра и врше. Е по-тѣм сáд су изáшли кóмбаји, и сáд је лáкше млóго за пóсо. По-тѣм че изáђе и кóмбај кóј óдма мѣља, óдма к óј мѣље и пѣче и лѣба овáмо излáзи, тако се нáду. Мож неки и да дочѣка, мѣ не мóже старѣ, али неки мóж да дочѣка. Изглѣда ви тóј ѡма да стаѣте у књѣге, па тóј фѣно че да бúде.

Сáг нѣма пóс, а напред кад је за Петрóвдѣн онó се покладају и тáј мѣсец се не једѣ. Ђсто и за Божѣч такóј: расóлница, папрѣка, пасу́љ. Сáг нѣ зна се ни срѣда ни

пéтък, а напред се водило рéд. Прае жéне клин чорбú с копрíве, са зејтíн упрже и такóј. У црéпњу напред пéкли лéб. Момúрза жутка, па кад ју опечéмо онó се сáмо раскру́ни. Башта́ ми е ишíл чýк та́мо по Ско́пје, по Београд за момúрзу. А она́ј жутка као месéчина, па децá нéче да у једú, не мóже да се једé, па качамáк сáмо пра́имо. Са црнó бра́шно: лéле, онó се нéче једé, лéле не ваља́је. Мóре, че једéмо и штó е црнó како нéче да ра́димо. И сýг си мéсимо, овдéка до́ди лéб, али јá си мéсим, не во́лим та́ј леб да једéм.

Сýг нéма се венчу́ју, сáмо у óпштину, а напред у цркву. Напред не́је имáло то́ј. Сýг момци мáтере би́ју. Мéне еданпúт мáти íстепа ме. То́ј да íдемо нá-оро, и кáже: да íдете и да до́ждете за вíдело. А мí дождóмо кад за́је слíнце, несмó у-тавинин и она́ ме íзби. — Штó си се забавíла? — Па дóбро, јá несм́ самá. — Е па не смéш да се бáвиш, слíнце грéе и óдма дóм да си. — А сá до срéд нóч. Евé мóј унýк до двана́ес сáти не до́ди дóм. — Гдé си, брé, бил? — Па тýј, и не мóже се јутром раскáра. Оцúтра га тéо би́јем. Спí му се, а трéбе да íде са сто́ку. Нéма лéб ца́бе, како́ мíслиш тí. Мóра с крáву да íде, ако не нéма лéб.

Руска Петровић, 68 г., неписмена

Градишíе (бело́паланачко)

Е, да ти при́чам. Óвце су ни лежа́ле еј та́м поја́ту íмамо, и бéше умрéл једíн човéк тýј, па му тура́ли девет дýна. И мóј свéкýр ишíл та́мо и до́јде вéчером и рéче: „Ма Бýгари óвце кра́дну“ — кра́ли óвце по Црначко, па дóле ко́љу у Островицу па прае сапýн. И реклá нека́ женá: „Мóре, даньска се му́љћаоше дватритро́йца гóре у брдо́во по шíбу“. А јá рекó на ста́рцавога: „Лéле, Сáндó, онí че сýг на нáшу поја́ту та́м да узну óвце. А́јде да íдемо!“ — Узéмо венéр па отóмо на поја́ту и у коли́бу улéзóмо. Онí си оста́ше овдé. И улéзóмо. А íмао́мо óстро кýче. И нема́, нема́ — һé зала́ја кучéто. Онí тамíн пошлí одóвуд, како́ от селó, али долéчко, и пошлí пра́во на нáшу поја́ту. — „Лéле, рекó, Сáндó, онí че до́јду па че ни побíју и нáс, и че ни узну óвце, де, рекó, óкај!“ — Он óтвори, про́зорче íмаше, а-брé, о-брé, а-брé, о-брé, онóј куче ла́је, он óка, онó ла́је, и онí се одбíше нízбрд надóле и прејдо́ше преко пóток и отóше онáм на једнóга човéка та узóше óвце. — „Кóлко, Сáндó, бéоше узéли на Микай́ла óвце?“ — И он рéче тýг: „Етé, отóше на Микай́лову поја́ту и узéше óвце“. — И овцéте приблáжаше преко планину́ту новáм, надóле и скару́ју за прско-Нишáву. А овдé мóј де́вер трчи и óка: „Бата-Сáндó, бата-Сáндó!“ — Мí се освáмо. — „А́јдете, брé, кудé се денýсте! Деца́ извíјају овáм, пиштé ста́рциви, кудé се денýсте, нéма ви да до́ждете, да ли изфíнусте?“ — А Сáнда рéче: „Ма несмó, брé, евé смо, һé ене́ Микай́лове óвце Бýгари откарáше. И онó тýг надáдоше овдé ис селó, онáм на һичéран приокáше. Онí оздóл с пу́шће: так-тýк-тýк-тýк, из Нишáву. Нис каквí стења́ци су слéзли, и превлé коше овцéте дóле. И после се тужí човéк, идé и мóјиви ста́рц гóре, и нíшта не мóже. Гдé чеш да се противи́ш сас нéпријате́ља. И текó е билó.

Крстић Круна, 81 г., неписмена

Вейа

Потси́римо то́ј млекó, то́ј ко́сто премузéмо. Пóсле се растóпи то́ј си́риње у котáд, мéшу га, мéшу, та се претвóрни у чорбú. Пóсле бра́шно ту́рају, мéшу — туру, мéшу — туру. И сýг смо прави́ли бéлмуж. То́ј кат се ста́вимо, намéшамо сто́ку и

белмуж правимо. Оно ко качамак, белмуж га зове́мо, ал оно́ како качамак. Јесени кат се све ства́ше, и кукуруз се обе́ре, и побре се жи́то, наста́ве туј седе́нку. На у́лицу, на пу́т, куде́ е зго́дно ме́сто, ете́ куде за́другуту до́ле, па овде́ го́ре на раскр́сјево — ту́ј е најви́ше било́.

Па се нава́тају за-појес, и́грају, и́грају — и ја́ сам игра́ла како лудá. То́ј све на ону́ј шири́ну куде за́другуну, па и ста́ро и мла́до, све то́ј и́гра. Їмаше́ јед́н тупа́нција ис Студе́ну, јед́н Димитра́шко има́ше он па у га́јде сви́ри, и оно́ наро́д и́гра. Мён Пёрса каба́ти: „Немо́ј, нано, да те ви́дим да се ва́неш како не́ка женети́на у оро. Имаш си́на, имаш че́рку, срамотá. Мо́ж да гле́даш, а да се ва́неш ти́ да и́граш — срамотá“. Али де́ца ми одра́сла, и́дем та си гле́дам њи́, гле́дам си наро́д, чу се па ја́ разлети́м да и́грам у ко́ло.

Како́ це не упозна́јемо! Ене́ наша ку́ћа са́г она́м празна́, а њи́на овде́. Па ме́-шамо о́вце, и́демо с о́вце, по́сле мене́ пра́ве за добру́ дево́ђу. Ја́ сам сироче́, ма́ти ми умре́ла, ма́чиу има́м, башту́ си има́м, Ради́воја и ма́тер има. Па та́ј њи́гова ма́ти мло́го добра́, па ме ја́ко во́ли и куде́ ме ви́ди: „Немо́ј да одрече́ш, немо́ј да одрече́ш од Ради́воја!“ . Мо́жити по́сле приспе́ли да се де́ле, башта́ и чи́ча. Чи́чата не́е има́л децу́, па је усини́л једно́га, али ње́г си ма́ти одве́ла код о́чува. Е ја́, та́ј ма́чиа ме по́неподно́си, по́ ме не во́ли, а та́ј стри́на ме во́ли ја́ко, где нема́ла, па ме чува́ла, и ја́ ће реши́ чу си и́дем. Какво́ чу то́прв да и́дем сас ма́чиу да ку́ћим ку́ћу и да се до́м задому́је. Па ти́ја мо́ј чи́ча: „Ма́ро, ми́ те не да́мо са́га. Ти́ че ли уте́кнеш?“ — Вели́м: „Не́чу да уте́кнем, ако несѐм зараде́ла за ед́н ручѝ́к, не́чу да бе́гам, немо́ј га ни пра́вите. Нел ви́диш какѝ́в живо́т жи́вим ја́ при мо́ју ма́чију?“ — ре́че: „До́бро ка́жеш, зна́м ја́ добро то́ј све“. До́бро е било́ док смо били́ мла́ди. Три де́-тети́ смо доби́ли, да́де Бог сва́ко си најде́ сво́је ме́сто. За на́с не ва́ља што оstarе́-мо па несмо́ кадѝ́р за ни́шта.

Јовановић Мара, 72 г., неписмена

Ланишће

Кат сам била́ ма́ла, ба́ба на́ша ни при́ча: немо́ј, ка́же, да иска́чате на́поље јел, ка́же, одону́д би́ју с то́пови, че ви поте́пају. По́сле дојде ова́ј војска́ бу́гарска, отсту-пи́ше Срби, Бу́гари налэ́зоше. Ја́ и мо́ј де́да појдо́мо на поја́ту, он напра́и́л барја́к, тури́л на ко́ла — преда́ва се та́м. И они́ га сре́тоше и врну́ше га от поја́ту. И по́сле дојдо́мо до́м, дево́ђе се збра́ле и ве́нци ви́ју на њи́ни ко́њи. Они́ дошли́ пред о́п-штину, оно́ онде́к о́пштина, и ту́ј о́дма натура́ле на ко́њи ве́нци, велé преда́ву се. Мо́мци натура́ли ба́рле на гла́ву. Срби отступи́ше, ко́је како́, једно́ заробено́, једно́ пођину́ло.

Башта́ ми је би́л три го́дине у Не́мачку. У ро́псто. Пи́смо не́е доди́ло. И по́сле дојде́ пи́смо, дошло́ и де́ду зову́ у Пала́нку преко сре́з да и́де. Он отиде́, а ба́ба га че́-ка на пу́т да ви́ди жи́в ли је, зашто́ га тра́же. Она́ га о́ка, а он ка́же: „Жи́в, бре́, жи́в, бре́, не бо́ј се, не бо́ј се! Сви́ ни по и́мену написа́л“. По́сле има́ше ту́ј једна́ го́спа, и они́ иду́ код њу́ та напи́ше она́ пи́смо, и пра́те га, и он доби́је та́мо. То́ј у пр́ви ра́т било́. Тѝг он је ови́цир би́л, па кад до́јдеше са́бљу са́мо вла́чи по ње́га. Ми́ се не сме́-јемо ди́рамо, са́мо кад је де́да ту́ј и ба́ба, али не́кд де́чишта пе́т па се заде́вају, а он: „Де, де, заде́вајте се — ене́ ју са́бљана, са́ че да пу́ца“.

Јовановић Душанка, 78 г., неписмена

Шћап

Ја сам у ордонанци бил. А наш старешина стүри палёте од рамена. А ја га пита́м: „Зашто́ стүри палёта?“ — Ка́же: „Борба се прекида. Бугарин улёзал и Ђерма́нац у Србију“. — „Па где ћемо ми сáг кад ни спроводиш да идемо да ратујемо?“ — Ка́же: „Кући́ идете“. Тека́ ни рече. Ја сам ишёл, брe, од Сврљиг, па Кња́жевац, па Зајчар, па Нёготин, па Пра́ково. Пóсле налёзоше Бугари и Ђерма́нци па ни свё упропасти́ше. Па ни лёб, ни с лёб.

Два́ес и чётри годин у мајдан, у ка́менолом сам радёл, оні ми не да́вају пензију сáг. У ка́менолом у Свету Пётку. Али нисам умеја́о, нисам пи́смен да ја то сведе́м. И сáг тра́жим, оні ме цу́цају. Жена́ умрe седмдeсет сeдму годин. Па има́м си́на. Он у Црвeну Рeку, ја у Шпáј сáм седím. Два́ес шeсте годин сам на алба́нску гра́ницу служи́л во́јску — Де́бар, Маћедо́нија. И на́градно о́суство сам от старе́шине добива́л. Овицáри пронајдо́ше да се разу́мим у свe, па но́чу на стра́жу ме те́рају да ва́ркам да Алба́нци не до́јду. Поједи́ни не разу́ми да уста́вља. Ја сам по́квалницу доби́л, али сам не́писмен, несáм уверава́л, шта́мби́л да уда́рим, ти́ си ми по́слово-ђа, да потпи́шеш, да онóј... Ја док сам бил у во́јску како́ ми наредí старе́шина тека́ га слýшам. И ўпути́ ме за десeтáра да ўчим. Ал доби́ скра́ћен ро́к; за́кон про́писан: ста́ри бра́т да бу́де скра́ћен ро́к, а мла́ђи да бу́де пýн ро́к. А мeн упути́ли осáмнаес ме́сеца пеша́дија у Де́бар, на гра́ницу. Ја сам бил исправан суде́редом. А сáг у осомдeсe и јeдну́ годин не мо́гу. Ја тра́жим по́моћ а оні... Ја сам од два́ес о́сме до пeдeсe трeће свe у ра́дни одно́си бил. А сá ми тра́же свeдо́ци. Ја сам вре́дан бил. Из ма́јдан ме упучу́ју у Обрeновац та́мо, у За́брежје, у Београд. Овдe код Па́ју Шу́ренчи́на сам радёл. И сáг тра́жим, оні ме цу́цају.

Светислав Крстић, 81 г., неписмен

Моклишће

Ма ти́, си́нко, не́маш, да прости́ш, то́лко влакне́ти у гла́ву што́ е ба́ба поишла́ и по сва́дбе, и по го́сти она́к. Али сáг са́м га зачучу́љила па за ни́где несáм. Че оти́демо за дево́јћу, па прво́ че се при́јетељи погóде, при́д који да ре́кне по́веч. Оно́ бе́оше осомна́ес гро́ша напред. При́јетeљ да ту́ри на погáчу, и че се ди́гну да слóме погáчу. Нe се љубило како́ сáг — а́јде нeк су жи́ви младе́нци и то́лко билó. А сáг не́је тека́, не́ма ти́ја адeт. Ни́ йду за дево́јћу, ни... Па кад зава́немо по́сле — игра́нка, игра́нка, докле до́јде рeд да се мезeлимо. Па се ру́ча, па се во́ди не́вeста та́м на момб́чћи до́м. Има и ти́ја обича́ји. Че да улeзнемо, че поста́и ве́чeра; она́м смо ру́ча́ли, ова́м че ве́чeрамо. Па че изнесe мла́да, мла́да не́вeста велímó, че разда́ва да́р. И изнесу́ онóј што́ имаше барја́к, ако си чу́л — на дрвја́ крпе, па саста́ени, па натура́но, има собóрњак прова́љен... па се нат́кне онóј, ко́ и зове́оше, те заборай одóтле до сáг, па ту́ре то́ј лёбат, па натура́но озго́р онíја да́р, па по́сле дво́ица што́ су били́ барјатарí они́ но́се на ра́мо та́ унесу́, а ми́ дево́јће појeмо: за сви́ свáтови да́р има́, а за младоже́њу да́р не́ма, за младоже́њу је не́вeста. Тека́ му испо́јемо и разда́ду да́р, по́сле си́ идемо до́м и гото́во. Јутром че́ идемо да во́димо не́вeсту на́-воду. На че́шму, ако си видeл до́ле чeшма́. Ту́ј: Или́јинци, Чукарцí, цeло сeло́ Мокли́ште ту́ј дово́де у понеде́лник не́вeсту. Нагребe во́ду и однесe и ўзне по ку́ћу онíја што́ су њíни та́ им даде́ та́ и крштeва ку́га че како́ да о́ка: ако́ је свeкар — та́те, свeкрва́ —

нане, јетрва — даде, девер-бате; е деца овак: кое грлица, кое писарће, кое јабуко, искрштѣва те тека и дава им од водуу да пину, невеста им дала, крстила и. Онѣ вој даду пару...

Које от каквѣ, што думал нећ: некада пасуљ, некада гра, некада бѣб, е има кунус си свари́мо сас месо, напра́ймо си чорбу, напра́ймо си на-густо — ту́римо месо, па ту́римо ори́з па си напра́ймо на-густо. Пра́иш супу, пра́иш, што велѣ женѣве, не-какву белу чорбицу, не тура́ се тлѣчена папри́ка да е црвена, то е белá чорби́ца. Оно се промењу́је, зи́ма дѣлгачка. Два́ес и два́ чла́на смо у ку́ћу, кат се се́днеше једно́ једѣње — два́ес ду́ше се́дли, дво́ицу ма́ни, прека́ј њи́ че помину́. Па мо́ј све́кар думаше: два́ес ду́ше три́пут данска́ да једу́ то́ј су шѣсе ду́ше, голѣмо го́сје, вели́: треба́ло би женѣве, вели́, да ослободимо́ кад је свекр́ва да не иде́ ни́где. А оно́ не́. Сѣг да е како́ што́ је на-пре́д. Са одла́те же́не низа-село́. Па сам носи́ла, синко́, де́сет ра́дника пошлѣ́ данска́, ја тре́бе да понесѣ́м за њи́ и ручѣ́к и ђбед, па и на́ши башка́ што́ иду́ пешести́на. Па и љу́ља. Мо́ре сѣг кат се се́тим за тѣ́г чѣни ми се не́ сълза́ да ка́пе, него́ крв да изла́ти из ме́н. Па е́ј до́ле камто́ белáновачко́ кад идеш́ има́ Грчко́ ло́зје, ту́ј ни њѣ́вата, а котла́јћа ву́рда, напу́њена па сам у врза́ла на тра́к на-груди́; шѣс ле́ба под ми́шку и две́ грнети́ ово́лка ова́к у-ру́ће сам понѣ́ла, а котла́јћу сам врза́ла на тра́к од љу́љу. Мо́ре ђдврза́ се тра́к и рѣ́че котла́јћа пред ме́не — пуп!, а са́мо сам у била́ с крпу́ поврза́ла та у не ра-сипá. Кад онѣ́ видѣ́ле оздо́л па једна́ рекла́, по ма́тер моју́ родни́на, сестра́ од у́јћеви па њѣ́јна че́рка: „Ле́ле, на додо-Ве́рку па́де некаквѣ́ ђд-груди!“ А јетр́вата рекла́: „А́д, а́јде жњѣ́те, не заср́тајте ко́е кудѣ́ иду́ свекр́ве и ко́ја каквѣ́ но́си“.

Сукѣ́е смо тка́ле, и платно́ смо тка́ле, кла́шње, чрѣ́е, то́ј смо све́ тка́ле напре́д. Па има́мо си разбо́ј, е́ј га ене́ она́мо у со́бу ту́рен. Кудѣ́ља, вретѣ́но и предѣ́мо. Ђвце́ се острѣ́жу па вѣ́лнуцу́ си оперѣ́мо па си извѣ́лачимо́ и предѣ́мо га. Е пр́тено па што́ има́ ово́ј коно́пље, њи́ си посѣ́јемо про́лети, па кад бу́де, јѣсени, сѣг ош ма́лко па тре́бе бе́ље да се бе́ру, па по́сле се бе́ру и црнѣ́е. Ове́ј бе́ље не́ма да трља́мо от се́ме, а от те́ј црнѣ́те се трља́ се́ме. Па отка́рамо у Ниша́ву па пото́пимо па сто́и по једну́ не́дељу, па си изва́димо, па има́ ене́ трѣ́лица она́м кад ула́зиш на ле́ву стра́ну уз дирѣ́к, како́ сам трља́ла тека́ си сто́и. Дума́ једанпу́т не ста́рцаво́га: „Бре́, што́ не сту́риш трѣ́лицу́ту одѣ́тле?“ — „Па не́ка, вели́, мо́ж да потре́бе нешто́, не́к си сто́и“.

Петковић Верка, 76 г., неписмена

Ореовац

По три́јес ку́ће зове́мо у село́. И то́ј пу́на со́ба до́јде. Па же́шка ре́ија. Котѣ́л се ту́ри од три́јес, четерѣ́с ћѣ́ла, па цре́њу ту́римо на срет со́бу, па у њу́ ту́ре котѣ́л ре́ију, па с грнѣ́нце, ко лѣ́нче, сипу́је и конди́ри напу́ни. По́сле у ча́ше сипу́је га́зда. И сва́ком наздра́вују, па ова́к по де́сет ча́ше тека́ нату́ру на куп на једно́га. По́сле он па кад зава́не та на сви́ наздра́вљује, наздра́вуе, наздра́вуе и расту́ри ча́ше. Зна́ш како́? Е ова́к: а́јде здра́вица — ти́ че одговѣ́риш, па ча́шу га́зда напу́ни и ту́ри пред те́бе; а́јде дру́жи па: здра́вица — ти́ па му одговѣ́риши, све́ при́маш ча́ше. Е сѣг че́ ти́ да ва́неш по ре́д. Де́сет ча́ше, и то́ј ове́ј ви́нсѣ ча́ше што́ ка́жемо, за ви́но што́ су. И наздра́вљујеш по́сле: а́јде здра́вица то́ме, то́ме... Па ти не́чеш оданпу́т, него́ има́ш да наздра́виш на едно́га, па си по́сле почѣ́каш, мезѣ́лиш се, мезѣ́ има, турши́ја, зе́ље ћисело́, тека́ се тура́ло тѣ́га, па си испи́јеш једну́ ча́шу, па по́сле дру́гу и те-ка́ све́ расту́риш. По́сле па дру́жи тека́ збе́ре. А сѣг не́ма, сѣг сва́ћи ча́шу доби́је и

пије и нема тека. Тој код мојега башту је било. Па кат сам дошла за Бранка исто тека. Али код Бранка кат сам дошла оно после е вино почело да има, ал тга код мојега башту вино неје имало, нело само ређија. Ређија се пече от сѣг, кад аралће се обѣру. После оне изиду па има круше, па има после модрице, ми кажемо тргоњи, жлће сливе, крупнице, које кат стижу и тг се пече. Там по Пејчиндѣн, и после се пређине, нема печење. Зими само сѣди, пи, јѣц и толко.

Ми смо били гоца љуђи, па смо жѣли по дваес и дватри дѣна. Али се најње. Овршемо жито по пѣт иљаде, по шѣс. Жито било пуно. И ноцу жњемо. Лежимо на њиву. Црће па тамо узнемо па ожњемо овак ко гувно. Кад ни се приспи, јако малакшемо ми легнемо та спавнемо малко, па ајде, петлови чим запоју ајде да се жње. На месечину кад је ладавина. Ми смо имали и у Паланку доле, у Мурицу смо имали четерѣс ара, па доле лежимо. Па не мош се опереш, немаш време да добијеш. Бабу једну стару имамо, она ни мѣси сваћи друђи дѣн лѣб, и сас лѣб каквѣ спреми деца донесу на жѣтву. Деца донесу једѣње, нема кој. Ми, два мужа, једѣн сас стоку, а ми две девојчети и две јетрве и једѣн муж сас нас, петина. Али не мож да се овѣли, гоца рабѣта.

Јовановић Стањија, 66 г., неписмена

Сињац

Љуба, мој старц, и ја кат смо отишли да ни поп испитује, стануемо тека, он ни гледá, гледá, рекѣ: што ни па човѣкѣв глѣда та ни не рабѣти каквѣ трѣбе, испитује. А он рѣче: „Какѣ сам се запопил овакви једнолићи несѣм ни видѣл ни испитáл, тој да знаѣте“. — Тека е рекáл пред народ. И после смо се узѣли и проживѣли смо какѣ смо телѣ. Неје бил занатлија, ма сѣг су занатлије ѡбадва, и синат и баштата. Евѣ овѣј си е сѣн с еднога мајстора сáм дѣгал кућу. Цѣглу си насѣкомо ми и свѣ. И данѣска онѣ каквѣ замѣсле да рабѣте онѣ не питају ниѣга. Те га сѣг горе каквѣ е тљкану задѣгал. Тљканá, нема ништа онѣја сáмо озгор напрати вѣјник, шушину. И квѣ му ѣуне таквѣ си прáи, не тѣра ниѣга. Те га узѣ резáру, тестѣру па рѣже дѣше, рѣже лѣтве, једнѣ, друго. Е сá узѣл та па заварује железѣр, ѡградеве си прáи, каквѣ ѡче таквѣ си прáи. Ни е ишѣл с мајстори, ни је ишѣл при мајстори, ни ништа. Онѣ си добрѣ кад му ѣде от пáмет. Па дѣјду овѣде па ме вѣде: „Ја у бáбана, рѣже дрва!“ — Па, рекѣ, ја сáм на тој одрасла. Билá сам сирѣчѣ, па смо били јá и ош еднá сестра и брат и мáти. Па ни башта горе пѣстрада, у Бугарско га отрѣше. Мáти ни збѣре и: „Дѣца, имáње имамо, от стоку свѣ имамо, имамо и волѣви, и краве, ѡвце, свѣње, чувам свѣ стоку, и да радите! Јá не мѣгу да ѣдем сáс кѣла другом у амбар да ви докарујем берѣт да ви рáним“. И ми смо радѣли. Јá сáм билá најстара, сáмо што несѣм косѣла. Она плáти косачѣ та окѣсе, а јá свѣ тој збѣрем и докарам. За дрва смо се највише мучѣли. Сваку вѣчер ѣдем онáм нади голѣмити кáмен та донѣсим дрва да помѣнемо нѣчу. Најњемо по осомдѣсѣ, девѣдѣсѣ крстѣне, свѣ тој јá вржем снѣпове, у тринаѣс гѣдине. Кат сáм дошла за Љубу јá сам навршила дваес гѣдине, а сѣг евѣ га прѣшлѣ триес гѣдине ко смо заједно. За триес гѣдине јá ишчува свáта три деца. И добрѣ смо прѣшли, и без ништа несмѣ, али сѣг евѣ пáдо, та не мѣгу.

Ми несмѣ чуваѣли мѣлого. По дватринаѣс ѡвце смо чуваѣли. А љуђе су чуваѣли по триес, четѣриес брáви ѡвце. Онáм по Белáву појáте. Сѣг сáмо има две бачѣје у сѣлѣво. Кад бѣде јѣсени узнемо по једѣн млáз, двá на рѣд, па си натурамо по једнѣ

Темска

Било е свађе, било е бијење, било свакакво. Задѣву се, па се кáрау, па се бију, тој си е от крај. Јетрве се ста́ве па че се изеду́. Ка́ру се, и онѝ мо́ра да се поде́ле. Па се и поби́ју бра́јћа. По же́не. Мнóго пу́ти зна́м убѝл бра́т бра́та. Бра́јћа жи́ве, жи́ве док се не оже́не. Оже́не ли се онѝ ви́ше не жи́ве. Женѣ́те се ср́чку и мо́рају бра́јћата да се де́ле. Ї́ма же́не га́дне, јези́чате. Ако се ска́ра, ако ѝ́маш дете́: дабо́гдаде да ти у́мре, дабо́гдаде да га за́копаш, те тека́. Па зна́м па. Ка́ру се, ќину се, гала́те се, ра́не се. Оно́ си и с́г ѝ́ма такве́ же́не. С́г ѝ́ма га́дне же́не та ма́ни га. Ја́ ни сáм кле́ла не-ку́га, ни сáм се скара́ла с неку́га, ни сáм се тужи́ла. Чу́ла сам пра́е ма́ције, пра́е сва́ју. Ї́маше јед́н Ђо́ка Дупи́нић ис Пи́рот, па едно́га с́на има́л, па е га су́де ре́дом води́л у бо́лницу. Тѝ́г јѣвтика вла́даше. Па не́ма ле́к. Па га води́л у Беóград, су́де ре́дом. Па чу́л за ту́ј бобо-Ка́тку, па доводи́л ту́ј при њу́ синáтога. По́сле у че́зе ту́ри ба́бичкуту и одве́де у у Пи́рот, уведѣ́ у прода́вницу и ќупи ју́ ципѣ́ле, ќупи ју́ чера́пе, ќупи ју́ за́бѝн, ма све́ ју ќупи штó ју тре́бе, дека му оле́чи́ла синáтога. С́г не сме́у. С́г овде́ како партиза́ни улѣ́зоше не сме́е ни́где да ѝ́ма ни цркве́ња́ча, ни вража́лица, ни ни́шта. Ї́ма и Ци́гање́. Али на њѝ́ све́ с́нуло, пр́стење́ и зу́би, све́. Улѣ́зне па на́јде жену́ па у лѣ́же, лѣ́же она́ ју да́ва каквó тра́жи. Били́ су ту́ј Ци́гање́, и до́мове су има́ли. Ама се исели́ше по Пи́рот; ѝ́ма ко́и си и овде́ седу́. Пра́е се́ћире, пра́е за му́жје каквó тре́бе. Ми́ ода́вна ако неко́ј не́е преме́њен ка́жемо: „У асли́ си Ци́ганка!“ А с́г онѝ по́премењени́ от сви́. Па но́!

Сѣ́ља́к е ро́б от крај. Штó му се не́ зна ни д́н ни но́ч. Евѣ́ ја́ с́на ѝ́мам, он не́-ма с́н да спи́ од ра́боту. С́г на́ше има́ње голе́мо, он и же́на́ му са́ми. Са́ е окоси́л сас коса́чку. Петсто́тин ѝ́љади плати́л, лива́дата голе́ма. Коса́чка некакв́а с колца́. Он са́мо држи́ ручи́цете и оно́ ѝ́де како ќрт и ко́си, и даньска́ окóси чу́до. Па и са́ с́н-нат ми е коси́л с косу́, ѝ́ма петна́ес д́на е коси́л. Ї́ма си на́ковања́, чукче́, оstríло си ќупи, ѝ́ма клобу́р се зове́ оди плѣ́к напра́ено, па га ту́ј вр́же на́ ногу с́с реме́к и ту́ј ту́ри оstríлото, и вода́ у њѣ́га па си оstrí. И кове́ у кат се уту́пи. Ї́ма коса́чће́ и за жи́то. Ме́не је с́нат би́л у ра́т, би́л е та́мо до Го́ражду. Па кад дојде́ овде́ једна́ ѝ́маше, бе́ше се сас партиза́нити подне́ла, же́на: „Ми́јо, ка́же, а́јде че те на́местимо на служ́бу куде́ очеш“ — А он, би́л е у шко́лу, али не́ то́лко пи́смен би́л, ка́же: „Не́чу. Ја́ очу даньска́ да рабо́тим, а кад ле́гнем да си моју́ бри́гу во́дим“.

Денчи́ћ Сими́јонка, 85 г., неписмена

Ореовица

А́јд то́ј на де́ца се при́ча. Има́ло неко́ји Јова́н у ова́ј сѣ́ла́ зади Суводо́л некуде́, па има́л водени́цу осем сѣ́ло. И он оти́де у водени́цу. Али до́јде ђаво́лѣт па че га ва́ра. Али он ђаво́л би́л и ти́ја Јова́н. И он узѣ́л па нап́лни́л врѣ́че сас бра́шно, па се у срѣ́г-њу́ту врѣ́чу чвр́кне. Воло́вети упрѣ́гне и улѣ́зне у врѣ́чуту. Али ђаво́лѣт дошѣ́л па че га о́ка: „Ка́м те, брѣ́, Јова́не, ка́м те, брѣ́, Јова́не, а́јде да си иде́мо“ — Али Јова́н у врѣ́чу па си हु́ти. Он па́к че избро́ји ђаво́лѣт: „Једна́ врѣ́ћа, две́ врѣ́ће, три́ врѣ́ће, че́три врѣ́ће, пе́т врѣ́ће“ — Не́ма га Јова́н. Па́к че га о́кне: „Ка́м те, брѣ́, Јова́не, а́јде да си иде́мо“. Јо́к. Че да ка́ра говѣ́дата па кудѣ́ га одведу́ та́м че. А́д, а́д, он пока́ра неко́лко, па́к че ста́не, па́к че га о́ка, али не́ма Јова́н, Јова́н у врѣ́чу हु́ти. А ђаво́лѣт напре́д ка́ра говѣ́да. Кад сти́гла говѣ́дата у дво́р, испо́јали петло́ве, ви́дело се упали́ло, ђаво́л по-

бегне, нема га. Јован излезне из вречуту. Рекó: „Те Јован ђавол. Да е са да се поврне ђаволът па да му се отéпа“.

Ја то́лко несъм у приче била, а она́ка за седење́, за такв́еа ра́боте, ту́ сам била лудори́ја. До́ста сам била и лудá, ал до́ста сам и ђотéк појéла. А и би́јем, и би́ју ме. Циганската ра́бота. На у́лицу седе́нђујемо и ко́ји је кмéт он излэ́зне па ју́ри, не да́ва да се узнеми́рава на́род. Коé е лё́гло нека спí, а коé нéче да спí нека зéва по пути́шта, он му неé крив, ли тека́? Са да ми пла́ча па нéма да излэ́знем. Ја како́ дечи́шта ижéни ви́ше пару́ несъм ни видéла, не разб́ирам ко́ја парá иде, нéчу да му мислим. А мучим се. И са то́ј ми е најтешко, не мо́г да идем на ра́боту, до́м се не мо́г послу́шам, и кат поглéднеш за нигде́ несъм. Ова́м сам стáра, смр́т нéче да до́јде, а и да до́јде ја га несъм тражи́ла. Он кад до́јде он има си ме одведе́ без ни́шта, смр́тат. Са ми за то́га најмладото́га сина́ штó е у Београд. Он је узéл жену́ сас дете́, а она́ има се-дом-осом го́дине стари́ја од нéга. А он се реши́л нéче овде́ да се вр́ча, нéче да е гове-дár и овчáр, и та́м си ти́ће оста́л. Једанпóт сам ошлá садé при њí. Са да оти́дем пé-шћи, па чу и најдем. Али не мо́гу, осéчам си да несъм ви́ше за пýт. Тí же́њен ли си. Же́њен си. Ако се сла́гаш сас жену́ и с деца́ — че те б́уде. Ако се не сла́гаш, не врéди ти ни́шта, да ти то́ј ја ка́жем. Кад је слóга ту́ј ти е и здрав́е добро́, ту́ј ти е и цéл имóт. А кат ти је нéслога не врéди да си жив. Бо́ље да си гра́бнеш јужéто па на-гушу па се бесí, ел се дави́.

Стефановић Слободанка, 74 г., 4 разреда школе

Сојош

Како́ да ви ка́жем, деца́! Запамти́л сам. Сýша е била́ ви́диш како́; кад б́уде у жéтву, мору́зе изоста́ле, сýша, не мо́же да и загр́немо, а ми иде́мо по ладовину́ та рчка́мо, загр́тамо; опечé ли ма́лко же́га иде́мо та жне́мо. А пројде́ једн стáрц па рече́: „Морé, деца́, немóј да у мању́јете, просéчете у, просéчете, да се прорéти, оно́ тека́, тека́ па че па́дне ћи́ша“. И оно́ си тека́ исти́на на́праи. Та си и мору́зу просéко-мо, и жíто си ожéмо. И мору́за си се рóди. Са како́ че испáдне то́ј не зна́м. Али са да им па́дне ћи́ша, у свилу́ најбо́ље, кад вр́ља клáсове, клáсове кад пóчне да избáцује, рéсу кад има.

Чу́л сам, несъм на ле́ђа доноси́л. То́ сам чу́л. Ода́вна е билó. Ишли́ су у Бугар-ску. Ишли́ смо, ка́же, па топлóдолску доли́ну прéјдемо, па та́мо некоé селó има, па иде́мо, рече́, нóчу та мору́зу на ле́ђа преноси́ли. Билó, белћí, ћишови́та го́дина. А ја не мо́гу да се ожа́лим. Ни сам патíл, а продава́л сам. Давáл сам си на роду́, нејé она́к да ўзнем па́ре. Ја нéмам пóтпору од ра́боту, нéма ко́ј да ме пóтпре, па ја им да-дém жíто, они́ иду та ми ра́боте. Ми несмо́ били́ чла́нове гоца́: ја и ма́јћа ми и женá-та. Трои́ца човéка. А деца́та јóште ситна́ беóше, мýлечка.

Кавéто неé на́еца. Те сина́т ми и та́ уну́ка штó ми е, она́ даньс ако не пíје две-три кавети́ја она́ не мо́ж бес то́ј да издрж́и. Ја ви рекó. А ја не уживам у то́ј, да́ко сам стáр човéк. Ама́, каé, бои́ш се че ўмреш. — Неé, брé, да́јте ми ако мо́ж да ўмрем од кавéто са чу да испíјем ћило. Али нéче то́ј. Кат си уми́рачката до́јде. Ја кад би мо́гъл, кад би мо́го да не ўмрем ни́кад, ја би се крсти́л с лéву рýку, а да сам здрав. Е, кат сам нéздрав бо́ље да ўмрем, него да живим.

Богдановић Никола, 87 г., 4 разреда школе

Завој

Двапути нас владају Бугарѣти. Двапути по три године. Ја сам била тагај у седам године кат се разратио. У први светски рат. А после кад Бугарѣти че си отиду ја сам била, бѣгме, у дватринаес године, четрнаес. Али туј годину, бѣш на Распети пѣтък преди Велигден, дојдоше код нас, ми смо седѣли па изван селѣ, несмо у Завој седѣли куде сам била код башту, после кат сам се оженила ја сам у селѣ прешла, нелѣ смо седѣли изван селѣ. И онѣ там појате има, десетина појате, како селце, сви са стоку, стѣчни љуђе. Онѣ горе стока је човека подржавала. И на Распети пѣтък веч, не, јутре Распети пѣтък а данска вечерту дојдоше при нас, и башта ми дошъл у селѣ, субѣта јутре не иде у град, а онѣ дојдоше, дваес и пѣт дѣши, српѣши комѣте. Кѣста Пећанац! Ја сам га тѣг видѣла како детѣ. Тѣлка му капа паралија на главу. Али рањен, па му рука врзана а друђи га једн закѣсује. А мајѣ ми тека љуља се, љуља, љуља: „Ма идете код бату еј тамо, дѣвер ми, идете код бату мене нема мужат туа“. — „Ама ми, кае, идѣмо, али јаганци у собу, тескобно, нема, кае, куде да пренѣбѣмо“. Онѣ дојдоше прѣво тројца, да извѣде, извѣдница, да вѣде да нема Бугаре, тека си и питѣју: доѣде ли Бугаре? Ми казѣјѣмо: „А, онѣ не доѣде туа чѣсто“. Каже: „Туа че ми да пренѣбѣмо. Че дојду, каже, оште дваес и два“. А ја тѣга детѣ, била сам у дватринаес, четрнаес године. И онѣ тека, тека, кат се примрачи — „а че докарамо, кае, узѣли смо овдѣ од једног старца овна, па че га докарамо туа, па че га, кае, начѣска ваѣрѣмо“. А наѣна тека се љуља. „Не бѣј се, тѣтко, не бѣј се. Чула ли си српѣши комѣте? Ми несмо Бугари, ми смо Србје“. — „Па чула сам, синѣко, ма нема ми мужат туа“. А сѣтра ми једна дѣвојѣа како барјак, а ошла у Дѣблац доле у водѣницу, а маѣти ми стѣри од главу зеленѣ шамѣју, каже: „Иди да се дада забради у туј шамѣју, и на ти цѣбѣ да се облѣче, па немѣј да узѣма брашноѣто, оставѣте га у водѣницу, нека дојде и тека да се прѣноѣди, че дојде војсѣка“. Па она знаѣје, одавна комѣте крали дѣвојѣе у тѣрско, а она стра ѣу че ѣу украдну. А ми седам на мајѣу, не једн него седам. Брат ми по туј, по најстарѣту сѣстру, он еј момѣче. Забраше ѣѣга та отидѣ сас ѣи по колибѣте та снѣсоше једну врѣчу лѣб. Онѣ кѣѣ, доѣмѣве, по лѣб, по лѣб — једну врѣчу тѣлку снѣсоше. И тѣја старѣ доведе овнаѣтога и закла га, одра га, онѣ му даѣоше кѣжѣту да си прѣви там кѣжѣв, ѣѣм не трѣбе. А овнаѣтога онѣ када турѣше једну трѣзу насрѣд, голѣми котѣл накаѣише над огѣњат да се ваѣри, па месѣто натурѣше, па истѣрише изи цаѣк покрѣве, па тѣгаја сас нѣж свѣ и насѣкоше, насѣкоше покрѣвете у котѣлат. Па тѣгаја негдѣ опљачѣали у селѣ бѣоше једног човека, он се карѣл сас ѣи, онѣ му дованѣу канѣту маз. А мајѣа ми каже: „Па с квѣ че га заѣрѣжитѣ?“ — „Тѣтко, ми си нѣсѣмо, ништа нема тѣ да ни даваш“. И узѣше и заѣрѣжише. А ми смо тека сѣдѣле уз главѣѣте, онѣ ѣгањ, огѣиште, ли знаѣте одавна како је билѣ, туа црѣпѣе што печѣмо лѣбѣве. Каже тѣја те штѣто Кѣста Пећанац: „Гѣзѣарице, дај на дѣцу нек вечѣрају“. Онѣ вѣде: наѣна сварѣла, онѣ ли се свѣри на Вѣлиѣи четѣртѣак и за у пѣтак. Она узѣ та ни наѣсѣпа тека у пѣниѣѣе па ни даѣде. А ја, несѣм си свѣ одѣбирѣла, ако сам била тѣлка, погледѣа: „А — онѣ дрѣвѣне ложѣице — овој нејѣ мојѣта ложѣица“ — и врѣи у. Па ми дѣца па си познаѣваѣмо, којѣ си зарѣзѣло рабушку, којѣ си турѣило крѣстѣк, дрѣвѣне ложѣице, да си је мојѣ тај ложѣица, ја си с ѣѣу кѣсам, неѣчу ја с друѣгу. А онѣ се смејѣу: „Маѣни га, тѣтко, онѣ нејѣ глѣдно, јутре, кае, че кѣса“. А ја се расрѣди штѣ ми дѣла друѣгу, па у врѣи зад вѣрата. И са ми се смејѣу. Па тѣга онѣ тека, тека, па када ванѣше да појѣу, овѣнат се ваѣри, а онѣ појѣу. А наѣна намѣсила тека лѣбо-

ве, па на брашнени нѣчви и остайла. Оно нѣчвити големи, има петстотин ћила че ўзне, ко амбар. Он каже: „Склони си овѣја лѣб, ја нѣчу да дам да ти нікој нішта ўзне, али војска, шта знам, склони си, кае, овѣј лѣбац“. Она поване једн лѣб, куде че га, а оно пресеци одма тека, што и нејѣ турала у пресецити, она се свѣри, он кад подиже нѣчвити па лѣбове у брашното набути, натура лѣбовете унутра. Па тѣгај си они наставише њино, па си нарезаше лѣб, па кусаше тоа, па кад наставише пѣсму. Кат се вану познава да савиња они се дѣгоше, а пред врата стража, на гóрњуту страну и на дóлњуту страну стоју по једн, смејују се. И каже: „Тѣтко, са куде смо ми одили да ўзнете метлу па свѣ да ометѣте да се не познава. Че дојду Бугарѣти па че ви запале. Ми че, кае, еј натам, па че ргнемо низ њѣвете па нѣма да ни најду, али по путат свѣ да замѣте“. И онѣ кад узеше, кат си онѣ отоше, таја сестра ми, она се направи на болну, кад грабише с мајћу ми метле па мети покре кѣћу, мети, мети, мети, да нѣма траг.

Панић Дукатинка, 79 г., неписмена

Круйац (пиротски)

Од дѣка че знаѣм ја това. Ја сам стара жена, осомдесѣ и једну гóдину имам. Тѣгај е било мло́го поштѣње. Ја сам из Ржáну, несѣм Крупча́нка. Пѣт зѣлве и петина старци затѣко. Прво детѣ кат си доби деветнаѣсту сам забрала. Затѣм двѣста брави овце, чѣтри магаришта, осам коња. Па смо држали бачију, па смо сваћи дѣн месѣли. Муж ми е радѣл кашкаваљ. Овце се измлзу па се млеко однесе на бачију, после праве кашкаваљ. Са сам и позабоварила нешта. Млада невеста када дојдеш и кат се постаи руча́к ти свѣ целивујеш однаоколо. Појдеш на-воду, на кобилку смо воду носи́ле, са има вода у кѣћу, и тѣгај кога срѣтнемо свѣ у руку че целиваш. Е но! Ја кат сам дошла тува свѣ вијакере су били на сва́дбу, као са лимузине. Ал сам дошла у јак дом. Носи́ле смо заба́чѣ, кошуље с рукавѣ, шемѣје, ја жѣлтице несѣм имала, па јелѣци се носе када облѣчеш сукно́. Чора́пе ву́нене, опѣ́нци сви́нски, от ко́жу, с врѣце омоташ. У сукна́ смо жѣле. Па слѣ́нце кад за́јде тѣгај ванемо да сноси́мо да не опа́дне жи́то. Врли смо с ко́њи. По́сле вану́ше врша́чѣ да изла́зе. Деца́ су свѣ башка́ јѣла, нѣма са старци. Има једна́ трпѣ́за и ни си њим поста́имо и она́ си ручу́ башка́, старѣти башка́ ручу́. Убаво смо спрема́ли. Баба е била у сто́ку, неѣ жељува́ла за ни́шта. А када е сва́дба по дванаѣс јѣла се уго́тве. Го́тви се чорба́, па зѣље, па са́рма, па јани́ја сѣс турши́ју, па јани́ја сѣс ко́мпире, па јани́ја сѣс во́чѣ, па јани́ја сѣс бе́ли лу́к, па ти тѣгај ори́з сѣс ме́со, па мленó ме́со и ко́мпире се по́ситно наре́жу па се пѣ́лни папри́ка, шу́спе, ја сам се научи́ла по деца́та, пѣ́љене шу́спе ка́жемо. Качама́к смо руча́ли, па тѣгаја, ако о́чете по ре́д да ви казу́јем, нато́чимо со́к, па зго́ри свѣкрва́та папри́ку, па реце́љка се пра́ше па насѣ́пемо па качама́к то́пе у реце́љат. Реце́љ се пра́и оди грóзје, оди тѣкву, има реце́љача тѣква, па с вино́ се ва́ри, прво се у́һипи вино́то, после се ту́ри тѣквата па по́һипи, па кат сту́риш он гу́ст. Па се пра́ило и оди плетица́њѣ. Сли́ве има мо́дрице, има бе́лвице, ара́лѣ, жѣлта́рѣ, па има пра́скове, прѣшѣ, ду́ње, јаба́лѣ, кру́ше, оре́си, грóзје, ле́шњаци. Ра́ло ли че, по́ла ра́ло ли че, наса́диш васу́љ, у дру́ђи ре́д па мору́зуту. И ба́бе су излази́ле на седе́њѣ па су прѣ́ле, па се влачи́ло. На грѣбенци́ вѣ́лна па се вла́чи, па се изва́ди ва́т, па кудѣ́лѣ сави́јеш и наде́неш на кудѣ́љу и предѣ́ш. Кѣлчи́шта па исто́ тека́. Седи́мо до једи́наѣс са́та, двана́ѣс. Када се ди́гнеш, зава́неш о́гањ, ту́риш во́ду да се гре́-

Панић Јелка, 81 г., неписмена

Павловић Живана, 77 г., неписмена

Блашо

Ја сам ис Суводол Голёми, а овде сам се оженила у Блато. Шёсте сам рођена. Зовём се Лёпа. Е па тека ме окају, а да ли сам Лепосова, да ли сам Лёпа не знам, али тека ме зову — суде: Лёпа, Лёпа... Несём писмена, несём ишла у школу. Башта не давал. Ми смо чётри чёрфе, а једён сйн. Е на муштину трёбе школа, а на женштину не трёбе школа. Брат ми само две године је ишъл када размирицата пројде. И узоше му буквар, а мије: онај сеца да се научи у букварът, онај сеца да се научи, чётри смо — расћинумо га, сцепимо га. И научила сам азбуку, и сьг ђу памтим напамет. И са ђу могу кажем. Ја сам се потписувала, али са сам забаталила и не знам да ли се могу потпишем. А у књигу, у новину читам. И бројови знам до сто.

... За девојчево ви заприча када да умре. Спремамо се да идемо доле на прошевину. И ја спремам се и све ми ладнокрвно. А оно на кревет: „Мамо, што метеш?“ — Реко: „Па метём да ни је убавшко. Кад улёзну човеци да речу: брё, квó је убавшко при Лилу“. И изнёсо куклу памук имао, што трёбе за снау. Кад улёзо оно му обљеала крв на-уста и кашље и седи. Реко: „Варкајте дада-Ружо и ти, нане, овамо!“ И онё утрчаше. Оно ош еднуш се прокашља и бљуну крв. Реча мајћа ми: „Са че на нос и че е готово. Ад излэзни ти“. — „Нечу, реко. Ја сам га дванаес године чувала, нечу“. И ништа. Речено да се мре и нека мре. Са шта могу. Ајд да легам и ја, да се бесим, да... Ма јок. Ја када жёне се тека уплаше и када после дојду до смрт ја увек им кажем: „Будете јунак на лоше, а на добро је сваћи јунак“. Па тури воду та га окупамо, па преманимо, па туримо на астал, па збра постелуту та изнёсо... Свекрва ми умре и ја седим тека при њу. Ја и тата. Реко: „Тате, оно беше Уведёње преди Божич, да окнемо стрину и тетку-Коцу, нана нече до јутре“. Рече: „Дё, че видимо“. Она се искашља, он се диже та стану пред њу, па немаше струја, него лампа турена преди њу на столицу, постоја па излэзе. Она ош еднуш прокашља се и умре. Ја чекај да се врше свекар ми, чекај, он га нема. Ја на врата и срёто га. Реко: „Ајде, нана умре!“ Он седи при њу, свечу принёл па седи он при њу, а ја идем та изокам тетку-Коцу, па изокам стрину, па им дадем столице: „Седете, једна и друга“; ја донесём премёну, тата ђу држи, ја соблачим, па премени, па среди све, па тьг у кужну ни брашно, де квасьц, јутредьн че се копа, де лёб, де с лёб. И ко сам могла онак све да настоим не знам. Са не би умејала.

Милићевић Лёпа, 78 г., неписмена

Гњилан

Ја сам учио у Пирот. Имаше једён Милан Кочић. Ја отидем прво код њёга. Несём се ја погацал, него каже: да дојде башта ти да се погодимо. То је било дваес трёфе године. Имал сам једно седомосмнаес године. После јутредьн отидемо с башту ми и погодимо се да радим. Несём му плачувал ништа. Служил сам га, и башта ми даде сто ћила жито на њёга, али сам код њи ручувал. Као шегрт ја био сам онако одрасан и одма сам почёл да радим. И кроз неколко време почё да наплатајуем колетија. Па наплати ово наоколо што е. Најпре е главчина а онда спнице па онда су наплати. То су делови. Друђи нема делови. Радели смо и друго. Оно си трёбе за све мајсторија. Ако човек знаје оно лько је за сваки део, ако не знаје оно тьга све му е тешко. Ми смо употребљували буювину и јасеновину и брёстовину. И сьга исто.

Ја сам био код њега годину дна. И кад дође Гмитровдан он каже: „Ја ти, каже, да-ем иљаду динара за годину, иако, каже, то још ни један ученик није добио. Ја ти те-би дајем иљаду динара“. Ал ја му онда кажем: „Мајсторе, ма ја мислим д-им сам да си радим“. И почё, спреми тезгу, начини, све то уреди и сам почё да радим. Дваес трећу годину сам радео, а дваес четврту отидем у војску фебруара месеца. Био сам у Мостар, тамо сам био четрнаес месеци у радионицу. Најпре био сам на обуку у Сињ, у Далмацију, па ис Сињ се вратим у откоманду у Мостар. Дваес пету годину сам се пустио.

Игњатовић Димитрије, 81 г., 4 разреда школе

Присјан

Баба: Ишла сџам када да одбију Нёмца. Ја сџам била у Шабац, како се зовеше, Дрина, на Дрину воду ратујеоше. — Деда: Ишла си је по сина. — Баба: По сина тога нашетога, па идоше једни људи па дојдоше и казују нашии син бос, оно снег а он бос, немало опњци, беше оскудација, рат па нема. Онија напрази опњци овдева свинсчи, кожувче кратко, премён, увржем се па да носим там. Подбрамо се триче-три жене. До Београд возом, од Београд на лађу до Шабац. Од Шабац па за Лозни-цу у кола па идомо. У Лозницу ћи биш најдомо. И преспамо ночтуту и јутредњ ћи тргоше, најјака борба. Целу ноћ: бу-бу-бу — пуца у највеће. — Деда: Не казј како си ћи нашла, куде сте спјали, како сте спјали. — Баба: Па спјамо у једну кућницу, оно поље, нема село, у-поље ли е била кућница — не знам како беше. И најдомо ћи, теа жене штј беоомо, најдомо си синовето. И преспамо, даде ни женј тува та прележј-мо, они бомбе, пушће до њи. И јутредњ они отоше у борбу а ни се врнумо насјда. И кад дојдомо овде минуше се два дна и рекоше одбили Нёмца, наши одбили. Бе-омо се уплашили па не знамо како работимо. А јј несјм смејјла — преко мос ми-њујем па ме све стрј, а у лађу се укачимо у осам сјта у Београд, у пёт стјгомо у Шабац. Вјздачн у това се возимо. Нашии синове отоше у дванаесту бригјду били. Али изђинули како снопове, не знам местото како позивјше. — Деда: Босјта, Босј-та. Синатога када дојдоше питујем: како, стрј ли ви е? — Каже: нее ни стрј, ни како ме нее било стрј, али када би на Босјту, он је бил десетјр, каже: десет војнијка во-дим — саде тројца остадомо. Е тува ме уплашило. Ја сам, каже, с ложјцу копјл да загњетём главу доле, да останем жив. Иначе онака смо, каже, збрали смо се, војска, иде, али тамо тврдо било. Цела десетија пођинула оди онё укјпане миње. Нарочи-то су, каже, оди њи јинули. Минирано поље па ондак нагјзи и пођине там. А башкј па штј бије отјдека екстра. Али отјдека мјж се кјта, гњетё главу у јендеци, го-ре-доле, а това, каже, минете куде нагјзи — отјде.

Баба: Кат сам си женила децј по целу недељу трчјм, слјшам, пётљам, мјло ми. Па унуци кад женимо, у Ниш сјн жёни — ни идемо, у Ћуприју женише — ни идемо. — Деда: Ма мјни, то е славан живјот био кат смо женили. Ја па снаје сам узи-мјл одовдека, ис село. Волёл сам да јмам срјдници у село. То ми је била најжеља. — Баба: Три смо снае узели, све су ис село. Черку једну јмаемо у село ју дадомо. — Деда: Ма било е, док је чёљад живј и жениш, и доводиш, а пјчне ли да се мре — тјга... Сјд е умрёл сјн кудето смо остали да живимо. Онија се два отселише, а он па умре — е сјга каквј смо напрази? Сј смо напрази скрјб. Али штј да радиш, мјра такј да бјде. Судбина таквј... Баба: Те сјн ми једњ Рјка, једњ Душко, једњ

Воја. — Деда: Видиш ли, раније се крштeвало по свеци: ако је Свети Рањђел, ако је Свети Никола, већином на такво. Или некоји богатији људи има у селo па по њи крштeву: ајде тија богат. — Баба: А тија ни најстар син — имаше кмeт Бугарин у општину, и напрeда да даде кум име па тга че се крштeва, и кмeт запрети на кума бугарско име да даде, та Рањђел, првити син Рањђел. — Деда: Кум како каже. Или кад бeде венчање да га венча друђи не мoже никакo, сaмo кум. Е, кад одрeкне кум, он даде кумство другоме, тга мoже. — Баба: Мoјити кум је мoј врc, али и сa се дизам када седим тaмo а он мине и речe: добр дeн! — и јa се дигнем на нoђе. — Деда: На кума и псeто кудe видиш па му се срамyеш. Кум је кум. Бoг па кум. Тaкo се e то поштeвало, дабoмe. — Баба: Сa се манyмo, кумовe се са не сматрају. — Деда: Јa сам то лeпo упамтиo: дoјде кум да ни зoвe за слaву, и кoлкo смo децa у кyћу свe пољуби у рyку. А дeда каже: немoј њи, бре, кyмe, мaни. — Нe, нe, каже, ви сте кумовe и стaри и млaди, тo су највeћи рoднинe...

Денчић Зорка, 88 г., неписмена
Денчић Сава, 83 г., 2 разреда школе

Доња Планиница

Кажемо ђу Српска Планиница, а онаја страна онамо — Марков рид, Бансћи дол — Бугарска Планиница. Па бугарска мањина. И несмо под једну општину. Ни смо пот Пирот, они су под Димитровград. А они су све от тука. Чичеве ни, стрине ни, све су прешли от кyће тука па онам су отишли. И сa они дoјду од онам тyва и речу: добр дeн! А ни њим па нeчeмo речeмo „дoбър дeн“ нeлo: дoбaр дaн! Па лyди чoвeци. Али дaдeнo им за прaвo, нeмa кeквo да им се љyтимo. Кад ђи друђи трпy и ни ђи трпимo.

Па и тyгaјa се водило љубав кeкo штo се води сyгa, али нe бyш кyкo сyгa. Сa e друкшe сaсвим. А нaнaпрeдa па преди нaс кикo e билo! Момчe и не знaе дeкa че се жeни. Отиде баштa му за девојчeтo, a девојчe — баштa му млoгo гaздa, добри су чoвeци — че идe за њeгa да питyјe. А момчeтo и не знaе, oнo на кoсидбy тaм, на вршидбy. Евe мoј дeвeр он се тeкa жeнил. Отишъл свeкъp ми и не знaм јoштe кoи отишли, и понeли нишaн ис Ћoрин дол, тyмбa-лyмбa, тyмбa-лyмбa, a они чyли, тe на тyа жeнy и тија чoвeк они су брaђђa рoцeни, чyли дeкa тyпa тyпaн. Нaспрaли нaдoлe: мa тoвa дeдa-Пeтaр, мa тoвa дeдa-Зaркo, бaтe, мa за тeбe нoсe нишaн. А oн рeкъл: a, па јa не знaм. А нaтaм у сeлo — они oднeли у њи нишaнaт. А они на пoјaтy. Пoслe дошлa жeнa: „Адe д-идeмo дoмa дoнeли смo за тeбe нишaн“. А oн се кутaл зад oвцe, зад тaм, зад онам, кутaл се чoвeк. Кa отидe дoлe: aмa па кикo, штo, па дeкa стe ишли, за кoе девојчe, кикo? — За дeдинo-Рaђинo девојчe ис Ћoрин дол, за Јeлeнy, Јeлeнy чe дoвeдeмo. А мoјa жeнидбa e билa сирoтињска. Мa штo јa да кaзyјeм мoјeтo, мoјeтe мyђe, чe ми се шeгyјe чoвeк. Јa да ти зaкaжeм кикo сaм јa на свeкpa стoјaлa имa да се зaчyдиш. Дoшлa сaм на шeснaсe гoдинe, ништa нигдe нeсyм рaзбирaлa. А свeкaр ми је бил oстaр, oстaр па нeмa пoостaр чoвeк. Па yзeм мaшe, знa eтe ли мaшe штo су, yзeм oгaњ у мaшe, a oн, прaшe нaпрeд цигaрe, нaпрaи цигaру a јa стoјим, стoјим да зaпaли цигaру, oн нeчe да зaпaли цигaрутy дoк нe рeчeм „извoлтe“. Јa по три пyти, по чeтри му дoнoсим, нeчe да зaпaли цигaру. Пoслe ми кaзaшe јeтpвeтe: кa приносиш да му дaвaш oгaњ a ти рeчи: извoлтe. И јa се нaучи и oн пoчe да пaли. Па отидe пo сeлo па пијe сyс другaрe, a ни гa чeкaмo, чeкaмo,

наsrтамо на капију, не смеемо да легнемо. Е, трéбе да га целивамо у-руку. Ако некоја легне по цéлу но́ч по́сле има да стои пред њéг, има он да бае зашто га неé срéтла на капију. Женá му тува покре њéга, и она́ не смее да легне. Па ако се млóго напи́је мужéти íду та га чéкају и ука́че га на коња́ и до́jde и у со́бу улéзне сас коња́тога. Сáмо: Óблане ула́зи, Óблане изла́зи! И ко́њат је бил извéцбан кико нí штó смо биле извéцбане. Једну́ш вршéеомо на гúвно и јетрва ми узé па сипá на детé млекó. И ја́ узé та сипá на мо́јето детé млекó. Ка се јурну свéкър ми сас вилу: „Штó сипу́еш на детéто млекóто? Нí нéма да árчимо текá млекóто“. А јетрва ми сипá на њóјното. А отúд мýж ми излетé — да се побíју. Млекó нóсимо у за́другу до кáпку. Сýрење нéма да вáчамо. У гóдину на дванаéс дýши по једну́ свињу́ зако́љемо. Сви́ње некиквé коња́рице, рáнимо, рáнимо по два́јес һíла нéма ма́з да нато́пимо. Мéсо — да га мирíшеш па нéче да има.

Јá сам аргáтувала, ја́ сам мýку мучíла. Дáдоше ми првуту гóдин вíну нéпрану. Опрá. Е ка онé влачíше, на грéбенац се влачеше, нејé на влачу́љу, и ја́ увлачí, и ја́ испрéдо, и ја́ пртенице изаткá и на мýжа скројí дрéје а мéне си сукно́ скројí. Па ме на нéдељу турíше. И детé чу́вам и по петна́ес лéба из вур́њу извáдим. Замéсим, твáше, у вур́њу навр́лам по петна́ес лéба и по котлé чорбу́ свáрим, или васу́љ или кикво гóд бíло. Двана́ес, трина́ес дýши, човéци, трéбе да се наједу́. И цéлуту нéдељу искарáм, по́сле дрýга јетрва заузíма нeдељуту, а ја́ íдем по по́ље. А и т́гај íдем по по́ље, ако ми је нéдеља. Напрéда су си мýжје дóма. Којí овчáр, којí говедáр, ко́и на ора́ње, а ко́и е родíтељ он си óди нагóр-надóл, шéта си, чíни-пра́и, не идé да рабóти у по́ље. Мо́ј е мýж бíл момýк. Зна́ете ли штó е момýк — слýга. Момýк је бíл код једногá гáзду, чува́л је сто́ку там-онам, и пáре ка ў́зне на баштý си дадé. Па је бíл у рудник, еј овдé у Јéрму, пáре къáда ў́зне на баштý си дадé. Њéму не оста́ви ни дíнар... А едну́ гóдин у Кýклу смо говедарé па кýрјак дошъл па однéл козу́. Али ја́ јутрeдýн не сме́ем да íдем гóре вíше. Пла́шним се па си гла́ву һíнем. А ма́јһа ми узéла шамíјуту у-ру́ће па трчи́и овдéва до Стýбал га óкамо ме стíже и ме ўтепа. И ја́ сам морáла да íдем и цéл д́н сам у Кýклу лежáла. А видó га кýрјакатога.

Маринковић Крстина, 72 г., неписмена

ГОВОРЫ ПОНИШАВЬЯ

1. В работе дано описание говора старинных жителей Понишавья — области на юго-востоке Сербии, носящей имя по названию реки Нишавы. Географически Понишавье делится на верхнее (Димитровградская и Пиротска общины), среднее (Белопаланская община) и нижнее (Нишская община).

2. В Понишавье встречаются три диалектологических типа говора: тимочско-лужичкий (верхнее и среднее Понишавье, но из описания исключена Димитровградская община, поскольку населена болгарским национальным меньшинством); сврлижско-заплянський (часть нишской общины, которая входит в состав Понишавья) и призренско-южноморавский (часть нишской общины, которая находится в южноморавской долине и поэтому исключена из описания).

3. Часть Понишавья, использующая тимочско-лужичский диалект в работе именуется I зоной, а другая часть, использующая сврлижско-заплянський диалект, именуется зоной II. Зона II компактнее и консеквентнее интегрирована в диалект которому принадлежит. Зона I по ряду специфических особенностей диалектически дифференцирована на два типа: тип I^a, покрывающий среднее Понишавье и более близкий лужичскому диалекту, и тип I^b, покрывающий верхнее Понишавье и более близкий тимочскому поддиалекту. Тип I^b развивает большое число отдельных инноваций, благодаря которым выделился из тимочского и лужичского поддиалектов.

4. Главными особенностями говора целой области Понишавья будут: экспираторный акцент с сохраненным старым местом, чья долгота — и в акцентированных и неакцентированных слогах — совсем исчезла; вокалы в слогах без акцентирования часто переходят в алофоны или в другие вокалы (ковчаг, поаприка, матика, куји); замена ятя последовательно екавская; вокальное л рефлектируется в у в словах Бугарин- Бугарска и жуч; ф постоянно присутствует в сравнительно новой лексике (факултет, тифус, трафика); звук х исчез, а его супституэнтами стали j, в или к (дреја, леја, кожув, сув, пазука, кодник); в некоторых лексемах часто реализуется з (звезда, звоно, звиска, назпнем); в рабочем прилагательном трех глаголов секундарно возникают старые группы дл, тл (падла сам, сретла ме); финалне группе ст, зд, шт упрощаются (брес, гроз, веш); десоноризация финальных согласных если и есть, то частичная; финальное л, не переходит в о (котел,

узел); новое йотирование не влияет на группы пј, бј, мј, вј, а появляется так называемая группа јд (гробје, здравје, снопе, појдем); результаты палатализации устанавливаются по аналогии с 3 лицом множественного числа настоящего времени и в императиве (печу, сечу; печи-печете, сечи-сечете); в существительных мужского рода с основой на к/ц плюральное окончание -и (врапци, венци, ђаци, јунаци); формы личных местоимений: ја, ти, он/она/оно, ви, они/оне/она, только местоимение ми имеет альтернативные формы в I^б; в дательном и винительном падеже формы личных местоимений удваиваются (мене ми донесу вечеру, ја га њега несам видела); весьма ферквентное употребление энклитики дательного падежа си (куде си пођинемо, да си пођинемо оба=ако погинемо, да погинемо обоје); заменица што часто субституируются местоимением какво/ кво; деκлинация аналитическая, как и компарация, но ее аналитизм радикальнее, чем в зоне I; инфинитив исчез, а в будущем лице его заменила форма настоящего времени; в 1 лице единственного числа настоящего времени встречаем формы- оћем/очем ; в зависимости от основы в 3 лице множественного числа настоящего времени встречаем формы типа: леже, печу, седу, задевају се/ задеву се, ручају/ ручу, лудеју; имперфект и аорист являются ферквентными глагольными временами, но аорист значительно ферквентней; отглагольное наречие прошедшего времени потеряно, а наречия настоящего времени редки и не имеют окончания — ући (испратимо га играјечи, а не играјући); потенциал обобщил энклитику би во всех лицах; окончания императива одинаковы- и -ете (седи-седете, а не седи-седите).

5. Главные языковые особенности зоны II: полувзвук произносится более открыто в рамках алофона б^а-чистый вокал а; вокального л нет, а его рефlekсами будут -у и лб (буа, музем, вуна, напуним, кучина, дуг, жут, туцамо, слънце); л в конце слова и слога чаще меняется на о; группа -зј- метастазирuется (гројзе, лојзе); существительное људи имеет плюралистическую форму; йотирование подновленно (искоришћавање); сохранились старинные ђ,ђ (свеђа, међа); к, г остаются непалатализованными (руке, ноге, кошуљка); плюралистические окончания существительных мужского рода только на и (-и, -ови,-еви); плюралистическое окончание существительных женского рода только на е, часто встречается окончание -ићи(девојчићи, магарићи, кожуићи).

6. Особенности, которые позволяют зону I интегрировать в тимочский поддиалект: полувзвук появляется в фонемском облике б; присутствует вокальное л (обл^очем се, мл^озем, вл^она, дл^ог, стл^оцамо, сл^оза, кл^очина, жл^от); л в конце слова и слога более постоянное; группа -зј- без метастазирования (грозје, лозје); плюралистичный облик- љуђи/љуђе; старинные ђ,ђ переходят в новые ч, џ (свеча, меџа); к, г палатализируются (руће, нође, кошуљћа); плюралистические окончания существительных мужского рода на и и на е (ђаци, другари/другаре, синови/синове, чичеви/чичеве, ђаволи/ђаволе); часто встречается плюралистичное окончание -ија (девојчетија, магаретија, кожувчетија); постпозиционное употребление местоимений (човекав, човекат, човекан; стариви, старити, старини).

7. Языковые особенности части зоны I (ее тип I^a) больше приближаются лужничском поддиалекту: в позиции из-за лабиала рефлекс вокального л переходит на у (буа, јабука, муземо, напунимо, вук, вуна); в позиции из-за дентала рефлекс вокального л переходит в лб (длбг, слбнце); исключительно употребляется постпозиционные местоимения (женава, жената, женана=ова, та, она жена).

8. Особенности, которые часть зоны I (ее I^b тип) выделяют из тимочско-лужничского и сврлижско-заплавских говоров: рефлекс вокального л бл (была, јабылка, напылним, вылк, вылна, стълцамо, сълза, кълчина, жылт); плюральное окончание-и в некоторых существительных женского рода в отдельных местах (години, души, жени; године, душе, жене в зонах II и I^a типа); плюралистичный облик человеци; множественные формы личных местоимений мије/ни, није: ми в зонах II и I^a типа; энлитические местоименные формы ђу, ђи: ју, ји в зонах II и I^a типа; частицы -ва, -ка, -на (това-тува, тука, туна: тој, туј в зонах II и I^a типа); постпозитивные местоимения с формами настоящего члена (човекат, старијат); появления в образовании слов отдельных суффиксов (камик, залчик, босильчек: камен, залчак, босилчак в зонах II и I^a типа); формы отдельных местоимений и наречий (кекво/ кикво, кеко/кико: какво, какс в зонах II и I^a типа); формы числительных с динамичным е (дванаесе, триесе); формы прилагательного мали (мынчк/ мыненьк: малечак/малецак в зонах II и I^a типа); с в отдельных формах глагола хтети ; 0 в зонах II и I^a типа (несьом стела да идем, не стесте да едете: несъм тела..., не тесте...); ч в формах некоторых глаголов: т в зонах II и I^a типа (врачам, врачам се, обрачам, сречем га: ватам, вртам се, обртам, сретам га); формы отдельных существительных (васуль, грацање, круша, јагне: пасуль, грађани, крушка, јагње в зонах II и I^a типа); формы отдельных наречий и предлогов (добре, коџа, зиме, некигаш, сџај, другако, беџи, изи, уџи, заџи, покре/кре,: добро, гоџа, зими, некаџа, сџа, друкше; без, из, уз, позаџи, при в зонах II и I^a типа).

9. Все вышеприведенные особенности недвусмысленно свидетельствуют о штоковском, то есть сербском происхождении говора Понишавья. Небольшое число совместных особенностей с соседними западноболгарскими говорами (анализм в деκлинации и компарации, удвоение форм личных местоимений, переход с политонального на экспираторный акцент) являются результатом, прежде всего, влияния окружающих неславянских языков на восточносербские и западноболгарские говоры, а не влиянием одного языка на другой.

СКРАЋЕНИЦЕ

АНУБиХ	<i>Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево.</i>
АнФФ	<i>Анали Филолошког факултета, Београд.</i>
БАН	<i>Българска академия на науките, София</i>
БХДЗБ	<i>Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник, Сарајево (Институт за језик и књ. Одјељење за језик).</i>
ВГл	<i>Врањски гласник, Народни музеј, Врање.</i>
ГлГД	<i>Гласник географског друштва, Београд.</i>
ГлЕМ	<i>Гласник етнографског музеја, Београд.</i>
ГлСГД	<i>Гласник Српског географског друштва, Београд.</i>
ГлСКА	<i>Глас Српске краљевске академије, Београд.</i>
ГлСУД	<i>Гласник Српског ученог друштва, Београд.</i>
ГФФНС	<i>Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад.</i>
ЗБФЛ	<i>Зборник за филологију и лингвистику, МС, Нови Сад.</i>
ЗБФФП	<i>Зборник Филолошког факултета, Приштина.</i>
ИСЈ	<i>Институт за српски језик, САНУ, Београд.</i>
ЈАЗУ	<i>Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.</i>
ЈССС	<i>Југословенски семинар за стипране слависте, Филолошки факултет и МСЦ, Београд.</i>
ЈФ	<i>Јужнословенски филолог, ИСЈ, Београд.</i>
КиЈ	<i>Књижевност и језик, Друштво за српски језик и књижевност, Београд.</i>
К-Р	<i>косовско-ресавски</i>
ЛЗБ	<i>Лесковачки зборник, Народни музеј, Лесковац.</i>
МЈ	<i>Македонски јазик, Институт за македонски јазик, Скопје.</i>
МС	<i>Матица српска, Нови Сад.</i>
МСЦ	<i>Међународни славистички центар, Београд.</i>
МХ	<i>Matica hrvatska, Zagreb.</i>
НЈ	<i>Наш језик, ИСЈ, Београд.</i>
ОП	<i>Ономастолошки прилози, САНУ (Одељење језика и књижевности и Одбор за ономастику), Београд.</i>
ПЗБ	<i>Пиротски зборник, Музеј Понишавља, Пирот.</i>

Прил.	<i>Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор</i> , Филолошки факултет, Београд.
ПрПЈ	<i>Прилози проучавању језика</i> , Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду.
П-ЈМ	<i>призренско-јужноморавски</i>
П-Т	<i>призренско-тимочки</i>
Разв.	<i>Развићак</i> , Новинска установа „Тимок“, Зајечар.
САНУ	<i>Српска академија наука и уметности</i> , Београд.
С-В	<i>смедеревско-вришачки</i>
СДЗБ	<i>Српски дијалектолошки зборник</i> , САНУ и ИСЈ, Београд.
СЕЗБ	<i>Српски етнографски зборник</i> , Етнографски институт, Београд.
СКЗ	<i>Српска књижевна задруга</i> , Београд.
СЈ	<i>Српски језик</i> , Научно друштво за неговање и проучавање српског језика — Београд и Филолошки факултет — Београд и Филолошки факултет — Никшић
С-З	<i>сврљишко-зайлањски</i>
Т-Л	<i>тимочко-лужнички</i>
ФО	<i>Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom</i> , Sarajevo (Posebna izdanja ANUBiH, knj. LV. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9), str. VIII (nepag.) + 828 + karta.
ЦАНУ	<i>Црногорска академија наука и уметности</i> , Подгорица.
Ш-В	<i>шумадијско-војвођанске скраћенице</i>
топ.	<i>топоним</i>
мтп.	<i>микроитоним</i>
ојк.	<i>ојконим</i>
А	<i>акузатив</i>
В	<i>вокатив</i>
Г	<i>генитив</i>
Д	<i>датив</i>
И	<i>инструментал</i>
Л	<i>локатив</i>
ОП	<i>општи наредж</i>

ЛИТЕРАТУРА

- РА Такц. Ronelle Alexander, *Torlak Accentuation*; Verlag Otto Sagner, München 1975.
- РА — СВ Жупа — Брус Радомир Алексић и Славко Вукомановић, *Основне особине александровачког и бруског говора*. — Ан ФФ, 1966, књ. 6, 291–319.
- Андрејч. Бг. грам. Проф. Любомир Андрејчин, проф. Константин Попов и проф. Стоян Стојанов, *Граматика на българския език*. — Издателство Наука и изкуство, София, 1977, 1–466.
- Арсовић Блаце Југослава Арсовић, *Главне фонетиске особине говора Блаци и околине*. — ПрПЈ, 1979, књ. 9, 55–77 + карта.
- Бг. атлас *Български диалектен атлас IV, Северозападна България (Статии, коментари, показатели)*. — Издателство на българската академия на науките, Институт за български език, София, 1981, Студије, коментари, показатели 1–275 + административна карта + 393 дијалектолошке карте.
- Барј. Диј. истраж. Данило Барјактаревић, *Дијалектолошка исцраживања*. — Јединство, Приштина, 1977, 1–434.
- Барј. Лепосавић Данило Барјактаревић, *Језичке особине лепосавићке комуне*. — Гласник Музеја Косова и Метохије, Приштина, 1964, књ. VII–VIII, 417–434.
- Барј. Метох. Др Данило Барјактаревић, *Говор Срба у Метохији*. — Јединство, Приштина, 1979, 1–335.
- Барј. НП-Сјен. Данило Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗБ, 1966, књ. XVI, I–XIV + 1–177.
- Барј. Ср. Ибар. Др Данило Барјактаревић, *Средноибарска говорна зона*, ЗБФФП, 1964–65, књ. II, 57–113.
- Барј. Чумић Данило Барјактаревић, *Гласовне и морфолошке особине у говору села Чумића*. — ЗБФЛ, 1961–62, књ. IV–V, 12–21.
- Барј. Преш. бујан. Данило Барјактаревић, *Прешевско-бујановачка говорна зона*. — ВГЛ, 1966, књ. 2, 173–218.
- Белић Дијал. карта А. И. Беличъ, *Диалектологическая карта сербского языка*. Отдѣльный оттискъ изъ «Сборника по славяновѣдѣнію» II. Санктпетербургъ 1905, 1–59 (с картом).

- Белић ДИЈС А. Белић, *Дијалектии источне и јужне Србије*. — СДЗб, 1905, књ. I, стр. I–CXII + 1–715 (са двама картама).
- Белић Мат. Брoх Белић Александар, *О дијалекатском материјалу О. Брoхa у: Die Dialekte des südlichen Serbiens*, СДЗб, 1911, књ. II, 1–105.
- Белић О сх. дијал. Белић Александар, *О српским и хрватским дијалектима*, ГСКА, 1908, књ. LXXVIII, 60–164.
- Белић Фонетика Др Александар Белић, *Основи историје српскохрватског језика, I Фонетика* (Универзитетска предавања), Научна књига, Београд, 1972, 1–172.
- Белић Деклинација Др Александар Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II св. 1: Речи са деκлинацијом* (Предавања), Београд, Научна књига, 1972, 1–272.
- Белић Конјугација Др Александар Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II св. 2: Речи са конјугацијом* (Предавања), Београд, Научна књига, 1973, 1–212.
- Богдановић Бучум Недељко Богдановић, *Говори Бучума и Белог Појока*, СДЗб, 1979, књ. XXV, стр. I–XIV + карта + 1–178.
- Богдановић Алекс. Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, СДЗб, 1987, књ. XXXIII, 7–302.
- Богдановић Тим. гов. Богдановић Недељко, *Тимочки говор и његови његовог даљег истраживања*, Тимочка крајина у XIX веку (Зборник реферата), Књажевац, 1988, 187–200.
- Богдановић ЈиГ Богдановић Недељко, *Језик и говор*, поглавље у „Културна историја Сврљига“ II, Сврљиг–Ниш, 1992, 304–366.
- Богдановић Изоглосе Недељко Богдановић, *Изоглосе југоисточне Србије*, Просвета, Ниш, 1992, 1–80 (са 35 карата).
- Богдановић О говору Недељко Богдановић, *О говору и именима*, Просвета, Ниш, 1990, 1–120.
- Богдановић Топоними Недељко Богдановић, *Двочлани топоними у долини Височице*, ПЗб, 1986, књ. 14, 16–22.
- Богдановић Ојконими Недељко Богдановић, *Пиротски ојконими*, ЗбФЛ, 1990, књ. XXXIII, 29–36.
- Божков Димитровград Рангел Божков, *Димитровградският (Царибродският) говор*, БАН, Институт за бугарски језик, Софија, 1984, 1–193 (са 31 картом).
- Божовић Ибар Др Маринко Божовић, *Говори средњег Ибра*, Универзитет у Приштини, Приштина, 1993, 1–340 (са 29 карата).
- Бошковић Упор. грам. Радосав Бошковић, *Основи ујоредне грамаишке словенских језика, Фонетика и морфологија*, Никшић, 1990, 1–216.
- Бошковић Чланци Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, ЦАНУ, Титоград, 1978, 1–491.

- Брох Дијалекти Olaf Broch, *Die Dialekte des südlichen Serbiens*, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung III, Wien 1903.
- Весел. Зона ч, џ Милојко В. Веселиновић, *Гранични дијалекти међу Србима и Бугарима. Зона ч, џ*, Београд, 1890.
- Видоески Куманово Божо Видоески, *Кумановскиот говор*, Институт за македонски јазик, Скопје, 1962, 1–349 + карта.
- Видоески СМГ Б. Видоески, *Северните македонски говори*. — МЈ, 1954, год. V, кн. 1, стр. 1–30 (са картом), кн. 2 *Говорот на Скопска Црногорија*, стр. 109–198 (са картом).
- Вукадиновић ГЦТВ Вилотије Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине*. — СДЗб, 1996, књ. XLII, стр. 1–317 (са 32 карте).
- Вукадиновић Височ Вилотије Вукадиновић, *Језичке карактеристике топонима у сливу Височице*. — ПЗб, 1986, књ. 14, 5–10.
- Вукићевић Лепен. Др Милосав Вукићевић, *Говори Крагујевачке Лейенице*, Универзитет у Приштини, Приштина, 1995, стр. 1–248 (с две карте).
- Вукићевић Називи Вукићевић Милосав, *О једночланим називима у топонимији Височице*. — ПЗб, 1986, књ. 14, 10–16.
- Вуковић Пива Јован Л. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*. — ЈФ, 1938–39, књ. XVII, 1–113.
- Вуковић Ист. грам. Dr Jovan Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio Uvod i Fonetika*. — Naučna knjiga, Beograd, 1974, I–XII + 1–225.
- Вуковић–Брозовић–Пецо–Вујачић Упитник Jovan Vuković, Dalibor Brozović, Asim Peco, Dragomir Vujačić, *Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora*. — BHDZb, knj. I, 1975, str. 340–407.
- Вушовић ДИХ Данило Вушовић, *Диалекти источне Херцеговине*. — СДЗб, 1927, књ. III, 1–70 (са картом).
- Георгиј. Топоними Светозар Георгијевић, *Топоними, етници и ктетици оштина Бела Паланка, Пирој, Димитровград и Бабушница*. — ПЗб, 1971, књ. 3, 199–204.
- Даничић Истор. обл. Ђ. Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*. — Београд, 1874, стр. VIII + 400.
- Динић Речник Јакша Динић, *Речник џимочког говора*. — СДЗб, 1988, књ. XXXIV, 7–335; *Додатак речнику џимочког говора*, СДЗб, 1990, књ. XXXVI; *Речник џимочког говора* (други додатак), СДЗб, 1992, књ. XXXVIII.
- Дешић Зап. Босна Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*. — СДЗб, 1976, књ. XXI, 1–316 (са 1 + 4 карте).
- Драгичевић Лика Милан Драгичевић, *Говор личких ијекаваца*. — СДЗб, 1986, књ. XXXII, 7–241 + 3 карте.
- Ђукановић Драгач. Петар Ђукановић, *Говор Драгачева*. — СДЗб, 1995, књ. XLI, 1–240 (речник 176–220 + карта).

- Елезовић Речник Глиша Елезовић, *Речник косовско-метоховског дијалекта*. — Св. I, СДЗб IV, 1932, XXIII + 477 (са картом); Св. II, СДЗб VI, 1935, 1–587.
- Живковић Речник Новица Живковић, *Речник њиројског говора*. — Музеј Понишавља, Пирот, 1987, I–VIII (непаг.) + 1–188.
- Златк. Посл.-пор. Драгољуб Златковић, *Пословице и њоређења у њиројском говору*. — СДЗб, 1988, књ. XXXIV, 341–638.
- Златк. Фраз. страх. Драгољуб Златковић, *Фразеологија сѣтраха и наде у њиројском говору*. — СДЗб, 1989, књ. XXXV, 175–457.
- Златк. Фраз. омал. Драгољуб Златковић, *Фразеологија омаловажавања у њиројском говору*, СДЗб, 1990, књ. XXXVI, 423–740.
- М. Ивић Имен. род. Милка Ивић, *Обележавање именичког рода у срѣскохрвајском језику*, НЈ, књ. X (нова серија), св. 7–10, стр. 192–211.
- М. Ивић Синт. реп. Милка Ивић, *Рейтерѣоар синѣтаксичке ѣроблематѣике у срѣскохрвајским дијалектѣима*. — 36ФЛ, 1963, књ. VI, 13–30.
- П. Ивић Галип. Др Павле Ивић, *О говору галиѣољских Срба*. — СДЗб, 1957, књ. XII, стр. XXI + 520.
- П. Ивић Дијалект. Павле Ивић, *Дијалектѣологија срѣскохрвајског језика. Увод и ѣѣокавско наречје*. — МС, 1985, стр. 215 (са картом).
- П. Ивић Срп. диј. Павле Ивић, *Целокујна дела, књ. III: Срѣскохрвајски дијалектѣи. Њихова сѣрукѣура и развој. Књига ѣрва. (Оѣѣѣѣ размаѣѣрања и ѣѣокавско наречје)*. (С немачког превела Павица Мразовић) — Сремски Карловци. Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1994, стр. 319 + карта.
- П. Ивић Срп. народ Павле Ивић, *Срѣски народ и ѣегов језик*. — СКЗ, 1971, Коло LXIV, књ. 429, стр. 334 + 3 карте.
- П. Ивић Инв. фонет. Павле Ивић, *Инвенѣѣар фонетѣске ѣроблематѣике ѣѣокавских говора*. — ГФФНС, 1962–63, књ. VII, 99–110.
- П. Ивић Инв. морф. Павле Ивић, *Инвенѣѣар морфолошке ѣроблематѣике*. — 36ФЛ, 1992, књ. 35/1, 196–212.
- П. Ивић Извештај П. Ивић, *Извешѣѣај о дијалектѣолошкој екскурзији ѣо уѣѣој Србији окѣѣобра 1959*. — ГФФНС, 1959, књ. IV, 397–400.
- П. Ивић Огледи II Павле Ивић, *Изабрани огледи, књ. II: Из исѣѣѣѣ срѣскохрвајског језика*. — Просвета, Ниш, 1991, стр. 327.
- П. Ивић, Огледи III Павле Ивић, *Изабрани огледи, књ. III: Из срѣскохрвајске дијалектѣологије*. — Просвета, Ниш, 1991, стр. 296.
Павле Ивић, *О ѣореклу и особинама ѣиројског говора*. — ПЗб, 1979, књ. 8–9, Прештампано у Огледи III, 191–202.
Павле Ивић, *О неким ѣроблемима наше исѣѣѣѣске дијалектѣологије*. — ЈФ, 1955–56, књ. XXI/1–4. Прештампано у Огледи III, 81–121.

Павле Ивић, *Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику*. — ГФФНС, 1957, књ. II. Прештампано у Огледу II, 75–108.

Павле Ивић, *Развој принципа дистрибуције фонема у српскохрватском језику*. — КиЈ, 1968, књ. XV. Прештампано у Огледу II, 129–157.

Павле Ивић, *Судбина полугласа у српскохрватском језику*. — КиЈ, 1972, књ. 2–3. Прештампано у Огледу II, 197–206.

Павле Ивић, *О рефлексима слоговног л у љиризенско-џимочкој дијалекатској области*. — *Dona Slavica Aenipontana in Honorem Herbert Schelesnikar*, München 1987. Прештампано у Огледу III, 205–214.

Павле Ивић, *О класификацији српскохрватских дијалеката*. — КиЈ, 1963, књ. X/1. Прештампано у Огледу III, 25–48.

Павле Ивић, *О деклинационим облицима у српскохрватским дијалектима*. — ГФФНС, 1959, књ. IV и 1960, књ. V. Прештампано у Огледу III, 123–189.

Ивић–Реметић Кална Pavle Ivić i Slobodan Remetić, *Kalna*, FO, str. 590–594.

Јовић Трстеник Душан Јовић, *Трстенички говор*. — СДЗБ, 1968, књ. XVII, XVI + 238 + карта.

Карацић Рјечник¹ *Српски рјечник истаумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Сакупио га и на свијет издао Вук Стефановић*. — У Бечу, 1818.

Карацић Рјечник² *Српски рјечник истаумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Сакупио га и на свијет издао Вук Стеф. Карацић*. — У Бечу (у штампарији јерменског манастира), 1852.

Конески Мак. грам. Блаже Конески, *Граматика на македонскиот литературен јазик*. — Култура, Скопје, 1981.

Конески Истор. грам. Блаже Конески, *Историја македонског језика*. — Београд, 1966.

Костић Торлак Костић Н. К., *Из Торлака, фолклористичке белешке из Пиротског округа*. — „Карацић“ 8–9, Алексинац, 1900, 141–144.

Лилић Фитоними Драган Лилић, *Фитоними и зооними у џойонимији у долини Височице*. — ПЗБ, 1986, књ. 14, 23–29.

Лилић Одлике Драган Лилић, *Неке одлике џиротског говора у збирци „Што има дума“ (Драгољуб Златковић: „Што има дума“, Слобода, Пирот, 1987)*, 123–129.

Манић Речник Драгослав Манић Форски, *Лужнички речник*. — Бабушница, Дом културе, 1997, стр. 100 (са напоменама о лужничком говору 87–100).

Маретић Граматика Prof. dr T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*². — Zagreb, 1931. str. 631.

- Марковић Речник Миодраг Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци*. — СДЗб, 1986, књ. XXXII, 1–258.
- МС Речник Матица српска, *Речник српскохрватског књижевног језика I–VI*, 1976.
- Мирчев Истор. грам. Кирил Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София, 1963.
- Михајл. Лесковац Јован С. Михајловић, *Лесковачки говор*. — Библиотека Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 1977, књ. 24, стр. 92 (са картом).
- Младенов. Вок. пир. Александар Младеновић, *О вокалском систему њиројског говора друге њоловине XVIII века*. — ПЗб, 1979, књ. 8–9, 271–278.
- Младенов. Тефтер Александар Младеновић, *Тефџер Нишавске мџиројполије из XIX века — сџоменик филолошког значаја*. — ЗбФЛ, 1976, књ. XIX/2, 197–216.
- АМ–ДП Судб. пол. Др Александар Младеновић — др Драгољуб Петровић, *О судбини њолугласника у неким зейским говорима и сџоменицима с осврџом на њризренско-џимочку сџџуацију*. — ГФФНС, 1975, књ. XVIII/1, 139–155.
- Наумов. Особине Милорад Наумовић, *Неке фонейске особине њиројског говора*. — Огледи и искуства (Зборник радова наставника Педагошке академије књ. 3), Пирот, 1977.
- Б. Николић Колуб. Берислав М. Николић, *Колубарски говор*. — СДЗб, 1969, књ. XVIII, 1–71.
- Б. Николић Мачва Берислав М. Николић, *Мачвански говор*. — СДЗб, 1966, књ. XVI, 179–313 + карта.
- Б. Николић Срем Берислав М. Николић, *Сремски говор*. — СДЗб, 1964, књ. XIV, 201–412 + карта.
- Б. Николић Тршић Берислав М. Николић, *Тршићки говор*. — СДЗб, 1968, књ. XVII, 367–473.
- М. Николић Гороб. Мирослав Николић, *Говор села Горобиља (код Ужичке Пожеге)*. — СДЗб, 1972, књ. XIX, 616–746.
- М. Николић Полим. Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*. — СДЗб, 1991, књ. XXXVII, 1–548.
- Павлов. Срет. ж. Миливој Павловић, *Говор Сретечке Жуйе*. — СДЗб, 1939, књ. VIII, 1–352 + карта.
- Павлов. Јањево Др Миливој Павловић, *Говор Јањева. Међудијалекатџски и миксоглойџски џроцеси*. — МС, 1970, стр. (IV) + 1–202 (са двама картама и једном фотографијом).
- З. Павлов. Секв. Звездана Павловић–Стаменковић, *Консонанџске секвенце у џџокавском дијалектџу*. — ПрПЈ, 1968, књ. 4, 69–119.
- Петровић Караш. Emil Petrovici, *Graiul Caraşovenilor*. — Biblioteca Dacoromăniei 3, Bucureşti, 1935, XII — 270.

- Пецо Преглед Dr Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. — Naučna knjiga, Beograd, 1988, posebno str. 17–28.
- Пецо Осн. акц. Dr Asim Peco, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. — Naučna knjiga, Beograd, 1988, posebno str. 150–153.
- Пецо Ђердап Асим Пецо, *Говор ђердајске зоне (фонетско-морфолошке особине)*. — 36ФЛ, 1972, књ. XV/1, 177–210.
- Пецо И. Херц. Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*. — СДЗб, 1964, књ. XIV, 1–200 + карта.
- АП–БМ Ресава Асим Пецо и Бранислав Милановић, *Ресавски говор*. — СДЗб, 1968, књ. XVII, 241–366 + карта.
- Пешикан Староцрног. Митар Пешикан, *Староцрногорски, средњокаџунски и љешански говори*. — СДЗб, 1965, књ. XV, стр. VIII + 294 + карта.
- Нипер Прилози Предраг Пипер, *Заменички њрилози у српскохрватском, руском и њољском језику — семантичка студија*. — ИСЈ (Библиотека ЈФ, н. с. књ. 8), Београд, 1988.
- Поповић Истор: сј. Иван Поповић, *Историја српскохрватског језика*. — Нови Сад, 1955.
- Реметић Шумадија Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*. — СДЗб, 1985, књ. XXXI, стр. 555.
- Реметић Призрен Слободан Реметић, *Српски њризренски говор (I Гласови и облици)*. — СДЗб, 1996, књ. XLII, 319–614.
- Реметић Душник Slobodan Remetić, *Donji Dušnik*, FO, 589.
- РЈАЗУ I–XXIII *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje JAZU. — Zagreb, 1880–1976, knj. I–XXIII.
- РСАНУ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. — САНУ–ИСЈ, 1959–1989, књ. I–XIV.
- Симић Левач Радоје Симић, *Левачки говор*. — СДЗб, 1972, књ. XIX, 1–618 + карта.
- Симић Синт. Левач Радоје Симић, *Синтакса левачког говора I. Уџоџреба љаде-жних облика*. — СДЗб, 1980, књ. XXVI, 1–146.
- РС – БС Наш језик Радоје Симић и Бригита Симић, *Наш језик и ми*, Београд, 1981.
- Собољев Катег. пад. Андрей Н. Соболев, *Категории падежа на периферии балканословянского ареала*. 36ФЛ, 1991, књ. XXXIV/1, 93–139.
- Собољев О пир. гов. Андреј Н. Собољев, *О љиројском говору у свейлојсти нај-новијих исџраживања*. — ПЗб, 1995, књ. 21, 195–211 + 2 карте.
- Собољев Јужносл. Ч–Ц Андреј Н. Собољев, *Тимочко-љужнички говори у јужно-словенској Ч, Ц зони*. — Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката (Зборник радова са научног скупа, Нишка Бања, јуна 1992), Ниш, 1994, стр. 84–103 + 2 карте.

- Соболев Диј. атлас А. Н. Соболев, *О диалектологическом атласе Восточной Сербии и Западной Болгарии*. — Исследования по славянской диалектологии, Институт славяноведения РАН, 1998, књ. 5 (Актуальные проблемы славянской лингвогеографии), 100–143 + 23 карте.
- Станојевић Тимок Маринко Станојевић, *Северношмицки дијалекат*. — СДЗБ, 1911, књ. II, 360–464.
- Стевановић Црна Трава Владимир Стевановић, *О неким фонетским и морфолошким особинама данашњег говора Црне Траве*. — ЗФЛ, 1978, књ. XX/1, 183–200.
- Стевановић Пољаница Владимир Стевановић, *Говор Пољанице*. — ВГЛ, 1969, књ. 5, 399–422.
- Стевановић Ђаковица Михаило Стевановић, *Ђаковачки говор*. — СДЗБ, 1950, књ. XI, IV + 1–152.
- Стевановић ИЦГ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*. — ЈФ, 1933–1934, књ. XIII, 1–128 + карта.
- Стевановић Грам. I–II М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик — Граматички системи и књижевнојезичка норма, I–II*. — Научна књига, Београд, 1964, 1969.
- Стевовић Гружа Игрутин Стевовић, *Шумадијски говор у Гружи с особитим освртом на акцените*. — СДЗБ, 1969, књ. XVIII, 401–635 + карта.
- Томић Свиница Миле Томић, *Говор Свиничана*. — СДЗБ, 1989, књ. XXX, 7–265.
- Ћирић Лужница Љубисав Ћирић, *Говор Лужнице* — СДЗБ, 1983, књ. XXIX, 1–190 + карта (речник 125–164).
- Ћирић Истраживања Љубисав Ћирић, *Досадашња истраживања њиројског говора*. — ПЗБ, 1987, књ. XIX/15, 13–21.
- Ћирић Архаизми Љубисав Ћирић, *Архаизми њиројског говора у дијахроној ѡерсјектив*. — ЗБФФП, 1993, књ. III, 228–240.
- Ћирић Прет. врем. Љубисав Ћирић, *Претеритална времена у говорима источне Србије*. — ЗБФФП, 1995/96, књ. 5–6, 257–264.
- Ћирић Диј. диференц. Љубисав Ћирић, *Дијалекатска микродиференцијација у Понишављу*. — О српским народним говорима (Зборник радова са научног скупа, Манасија, августа 1996), Деспотовац, 1997, стр. 245–249.
- Ћирић ГП у светл. ист. Љубисав Ћирић, *Говор Понишавља у светлости и историје језика*. — СЈ, 1997, књ. 1–2, 235–244.
- Ћирић Ономастика Љубисав Ћирић, *Ономастика белојаланачког краја*. — ОП, 1997, књ. XIII, 1–338 (са картом).
- Ћупић Бјелопавлићи Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*. — СДЗБ, 1977, књ. XXIII, стр. IX + 226 + карта.

Шкаљић Турцизми Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском-хрватско-српском језику*. — Свјетлост, Сарајево, 1965, стр. 662.

Историјско-еџнографска и географска лиџератури

- Гушић Ремезијана Сима Гушић, *Урбанизам Ремезијане од I до VI века*. — Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1987, Саопштење бр. XIX.
- Енцикл. Југ. *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, MCMLXV, knj. VI.
- А. Ивић Грађа Др Алекса Ивић, *Грађа за српску историјску географију*. — ГЛГД, 1922, св. 7–8.
- Јиречек Истор. Срба Константин Јиречек, *Историја Срба. I књига: Политичка историја до 1537; II књига: Културна историја*, Слово љубве, Београд, 1978.
- Јовановић Ношња Милка Јовановић, *Народна ношња у Србији у XIX веку*. — СЕЗБ, 1979, књ. ХСII.
- Калић Пирот у ср. в. Др Јованка Калић, *Пиротски крај у средњем веку*. — ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 185–201.
- К. Костић Торлак Коста Н. Костић, *Из Торлака. Фолклористичке белешке из Пиротског округа*. — „Караџић“, Алексинац, 1900, бр. 8–9.
- К. Костић Истор. Пирота Коста Н. Костић, *Историја Пирота*. — Музеј Понишавља, Знаменити људи и дела, књ. II, Пирот, 1973.
- М. Костић Ниш. котл. Михајло Костић, *Нишка коџлина. Сџудија друшћвено-географског развоја*. — Географски институт „Јован Цвијић“, Зборник радова, књ. 21, Београд, 1967.
- М. Костић Бпл. котл. Др Михајло Костић, *Белојаланачка коџлина. Друшћвено-географска иџучавања*. — Географски институт „Јован Цвијић“, Посебна издања, књ. 23, Београд, 1970.
- М. Костић Ђполъ. котл. Михајло М. Костић, *Ђурђево ђоле*. — ГЛСГД, 1952, свеска XXXII/1.
- М. Костић Коритница Михајло М. Костић, *Коритница. Антиројгеографска иџиџивања*. — СЕЗБ, 1954, књ. LXVII.
- Милић. Краљ. Србија М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви*. — Слобода, Београд, 1973 (репринт из 1884).
- В. Николић из Лужн. В. М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*. — СЕЗБ, 1910, књ. XVI.
- И. Николић Тефтер Др Илија Николић, *Тефтер Нишавске митрополије 1834–1872*. — Музеј Понишавља, Знаменити људи дела, књ. V, Пирот, 1976.
- Папазоглу Племена F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. — Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1969, knj. 1.

- Петровић Ант. Пониш. Др Петар Петровић, *Понишавље у аниичко доба — неки аспекти археолошке топографије ниroyског краја*. — ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 177–184.
- СР Србија *Социјалистичка Република Србија*. — НИРО „Књижевне новине“, Београд, 1985, III том, стр. 748.
- Станој. Ист. срп. нар. Стојан Станојевић, *Историја српског народа*. — Београд, 1910, (II издање).
- Ћирић Насеља Др Јован В. Ћирић, *Насеља Горњег Понишавља и Лужнице — порекло и исцраженост*. — ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 121–176.
- Цвијић Балк. плуостр. Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи аниroyогеографије*. — Сабрана дела, књ. 2, Београд, 1987.
- Шобић Шопска ношња Јерина Шобић, *Размаиџања о шойској ношњи*. — ГЛЕМ, 1961, књ. 24, 45–78.

У списак литературе укључена су и дела која су аутору служила за формирање његовог погледа на развој српских дијалеката, којима припадају и говори Понишавља. Она чине мањи део у односу на цитирана дела.

НИКОЛА РАМИЋ

ЛИВАЊСКО-ДУВАЊСКИ ГОВОРНИ ТИП

САДРЖАЈ

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА И ЛИТЕРАТУРА	269
I УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	277
О географским, привредним и историјским приликама	277
О становништву	279
О досадашњим дијалектолошким радовима о овом говорном типу	283
Осврт на начин и циљ рада	285
II ФОНЕТИКА	287
ВОКАЛИ	287
Вокал <i>a</i>	288
Вокал <i>e</i>	291
Вокал <i>o</i>	295
Вокал <i>и</i>	297
Вокал <i>у</i>	297
Вокално <i>p</i>	298
Редукција вокала	299
Дјелимичне редукције	299
Потпуне редукције	299
Афереза	299
Синкопа	300
Апокопа	301
Хаплоглогија	302
Појаве у хијату	302
Елизија	302
Контракција вокала	303
Покретни вокали	306
Рефлекси старог вокала јат (ѣ)	306

ЗАКЉУЧЦИ О ВОКАЛИЗМУ	312
КОНСОНАНТИ	312
Сонант <i>j</i>	313
Сонант <i>л</i>	314
Сонант <i>н</i>	316
Сонанти <i>љ</i> и <i>њ</i>	317
Сонант <i>м</i>	318
Фрикатив <i>х</i>	318
Секвенца <i>хв</i>	321
Фрикатив <i>ф</i>	321
Африкате	322
Сугласничке групе <i>шћ</i> , <i>жћ</i>	324
Судбина секвенци <i>-ji-</i> , <i>-jd-</i>	326
Јотовање	327
Сибиларизација	329
Судбина сугласничких група	330
Процеси асимилације и дисимилације	332
Метатеза	332
Још неке појаве у вези са сугласницима	333
ЗАКЉУЧЦИ О КОНСОНАНТИЗМУ	335
III АКЦЕНАТ	337
Опште карактеристике и квантитет	337
Преношење акцента на проклитику	340
Акценат појединих врста ријечи	343
Именице женског рода	343
<i>а</i> -основе	343
<i>и</i> -основе	346
Именице мушког рода	347
Именице средњег рода	350
Замјенице	350
Придјеви	351
Бројеви	352
Глаголи	353
IV МОРФОЛОГИЈА	357
ИМЕНИЦЕ	357
Именице мушког рода	357

Именице средњег рода	361
Именице женског рода на -a	363
Именице женског рода на сугласник	366
Појединачне напомене о именицама	368
ЗАМЈЕНИЦЕ	369
Именичке замјенице	369
Придјевске замјенице	373
ПРИДЈЕВИ	376
Деклинациони типови и облици	376
Поређење придјева	378
БРОЈЕВИ	379
ГЛАГОЛИ	381
Инфинитив	381
Презент	383
Аорист	386
Имперфекат	386
Перфекат	387
Плусквамперфекат	387
Футур I	387
Футур II	388
Императив	388
Потенцијал	389
Радни глаголски придјев	389
Трпни глаголски придјев	389
Глаголски прилог садашњи	390
НЕПРОМЈЕНЉИВЕ РИЈЕЧИ	393
V ИЗ СИНТАКСЕ	393
Конгруенција	393
Из синтаксе падежа	394
Из синтаксе глаголских облика	397
Још неке напомене из синтаксе	398
VI ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ	401
ИЗ ЛЕКСИКЕ	403
ТЕКСТОВИ	419
SUMMARY	426

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА И ЛИТЕРАТУРА

- Баотић, Дервента — Baotić Josip, *Ikavskošćakavski govor u okolini Dervente*, BH DZb IV, Sarajevo 1983.
- Баотић, Кострч — Baotić Josip, *Akcenatski sistem sela Kostrča u bosanskoj Posavini*, BH DZb II, Sarajevo 1979.
- Белић, Фонет. — др Александар Белић, *Основи историје српскохрватског језика I, Фонетика*, Београд 1969.
- Белић, Ист. I — др Александар Белић, *Историја српскохрватског језика II, св. I, Речи са деklinацијом*, Београд 1972.
- Белић, Ист. II — др Александар Белић, *Историја српскохрватског језика II, св. 2, Речи с конјугацијом*, Београд 1962.
- Белић, Значај — А. Белић, *О значају западног ишћокавског говора за историју српскохрватског језика*, ЈФ XXIII, Београд 1958, 69–75.
- Белић, Карта — А. И. Беличъ, *Диалектологическая карта сербского языка*, Санктпетербургъ, 1906.
- Белић, Период. — А. Белић, *Периодизација српскохрватског језика*, КнЈ 4–5, Београд 1958, 161–170.
- Белић, Прилози — А. Белић, *Прилози историји словенских језика*, Глас СКА LXII, 199–242.
- Белић, Шток. дијалекат — А. Белић, *Ишћокавски дијалекат*, Народна енциклопедија Ст. Станојевића IV, Загреб 1929.
- Бошк., Уп. грам. — Радосав Бошковић, *Основи ујоредне граматики словенских језика, I Фонетика*, Београд 1972.
- Брабец, Тузла — Ivan Brabec, *Govor Tuzle i okolice* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 1955.
- Брабец, Особине — Ivan Brabec, *Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (upoređene sa osobinama u drugim štokavskim govorima)*, Pitanja književnosti i jezika IV i V, Sarajevo 1957/58, 43–68.
- Броз., Фојн. — D. Brozović, *Govor u dolini rijeke Fojnice* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 1956.
- Броз., Извј. — Dalibor Brozović, *Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u srednjoj Bosni*, Ljetopis JAZU 65, 334–351.
- Броз., Истраж. — Dalibor Brozović, *Dijalektološka istraživanja u Bosni (okolica Livna i vi-sočki kraj)*, Ljetopis JAZU 64, 347–351.

- Броз., Граница — Dalibor Brozović, *O jednom problemu naše historijske dijalektologije — stara ikavsko-ijekavska granica*, ЗФЛ IV-V, Н. Сад 1961/62, 51-57.
- Броз., Ијешћ. — Dalibor Brozović, *O problemu ijekavsko-šćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, HDZb II, Zagreb 1966, 119-208.
- Броз., Диј. сл. — Dalibor Brozović, *Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičkog prostora*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 5, Zadar 1970, 5-53.
- Броз., Предм. мозаик — Dalibor Brozović, *O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području Bosne i Hercegovine*, Radovi sa Simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura“, Zenica 1973, 81-88.
- Броз., Макаарско пр. — Dalibor Brozović, *O Makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvergencije*, Separat iz Makarskog zbornika I, 1971.
- Будм., Дубровачки — Pero Budmani, *Dubrovački dijalekat, kako se sada govori*, Rad LXV, Zagreb 1883, 155-179.
- Ваљ., Вис. — Naila Valjevac, *Govor visočkih Muslimana (Akcentat i Fonetika)*, BH DZb IV, Sarajevo 1983.
- Вуј., Мрковићи — Лука Вујовић, *Мрковићи дијалекати (с краћким освртом на сусједне говоре)*, СДЗб XVII, Београд 1969.
- Вук, СР — Вук Стеф. Карачић, *Српски Рјечник 4*, Београд 1935.
- Вуковић, Мост. — Јован Вуковић, *Карактеристичне особине мостарског говора*, Глас Југословенског професорског друштва XII, Београд 1937, 953-964.
- Вуковић, Пив.-Др. — Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, Београд 1938/39, 1-113.
- Вуковић, Имљ. — Jovan Vuković, *Imljani. Govorne osobine*, GZM XLV, Sarajevo 1959, 111-116.
- Вуковић, Међујезички додир — Jovan Vuković, *Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosanskohercegovačkih govora*, Radovi Naučnog društva BiH XX, Sarajevo 1963, 157-172.
- Вуковић, БХ типови — Jovan Vuković, *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi u svjetlu raščlanjavanja ijekavskog narečja*, GZM XVII, Sarajevo 1963, 17-28.
- Вуковић, Жепа — Jovan Vuković, *Govorne osobine stanovništva Žepe*, GZM XIX, Sarajevo 1964, 45-62.
- Вуковић, Ист. — dr Jovan Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio: Uvod i fonetika*, Београд 1974.
- Вуковић, Кр.-Леп. — Jovan Vuković, *Kreševsko-lepenički govor*, Radovi Naučnog društva BiH III, Sarajevo 1963, 287-311.
- Вуком., Јајце — Славко Вукомановић, *Извјештај о истраживању говора Јајца и околине*, Гласник САНУ XII, Београд 1960, 232-234.
- Вуком., Марг. — Славко Вукомановић, *Језик Смићана Марковца Маргитића*, Београд 1971.
- Вуком., Варијанте — Slavko Vukomanović, *Nacija, jezik i naše književnojezičke varijante*, Sveske 5-6, Sarajevo 1984, 241-254.
- Вукушић, Норма — Stjepan Vukušić, *Hrvatska naglasna norma na osnovi zapadnog dijalekata (ikavaca)*, HDZb VII, sv. 1, Zagreb 1985, 275-290.
- Георг., ЛП — Светозар Георгијевић, *Јајић (ћ) у говору Личког Поља*, ЈФ IX, Београд 1930, 93-196.

- ГСБ — *Govori sjeverozapadne Bosne*, obradili Dragomir Vujičić, Milorad Dešić, Asim Peco i Dalibor Brozović, ВН DZb II, Sarajevo 1979.
- Даничић, СА — Ђуро Даничић, *Српски акценџи*, Београд-Земун 1925.
- Дешић, ЗБИГ — Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, СДЗб XXI, Београд 1976.
- Драг., ГЛЈ — Милан Драгичевић, *Говор личких ијекаваца*, СДЗб XXXII, Београд 1986.
- Ђук., ГЦ — Петар Ђукановић, *Говор села Горње Цайарде (код Зворника)*, СДЗб XXIX, Београд 1983.
- Ђук., Драгач. — Петар Ђукановић, *Говор Драгачева*, СДЗб XLI, Београд 1995.
- Ђуровић, Прибој — Радосав Ђуровић, *Рефлекси јаџа у околини Прибоја*, СДЗб XXVI, Београд 1980.
- Ђуровић, ЈБ-вХ — Радосав Ђуровић, *Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине*, СДЗб XXXVIII, Београд 1992.
- Енци. Југ. — *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb.
- Жуљић, ДВД — Мјо Жуљић, *Današnji vareški dijalekat*, Školski vjesnik XV, Sarajevo 1908.
- Ивић М., Инстр. — М. Ивић, *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој*, САНУ — посебна издања ССХХVII, Београд 1954.
- Ивић М., Репертоар — М. Ивић, *Репертоар синџаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима*, ЗМСФЛ VI, Нови Сад 1963, 13–30.
- Ивић, Разв. конс. — Павле Ивић, *Два главна праваца развоја консонанџизма у српскохрватском језику*, ГФФНС II, Н. Сад 1957, 159–183.
- Ивић, Галип. — Павле Ивић, *О говору галипољских Срба*, СДЗб XII, Београд 1957.
- Ивић, О неким пробл. — Павле Ивић, *О неким проблемима наше историске дијалектологије*, ЈФ XXI, Београд 1955/56, 97–129.
- Ивић, Проз. систем — Pavle Ivić, *Prozodijski sistem savremenog srpskohrvatskog standardnog jezika*, Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kurylowicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, 135–144.
- Ивић, ВР — др Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, Београд 1966, 19–245.
- Ивић, Изузеци — Pavle Ivić, *O prividnim izuzecima od srpskohrvatskog novog jotovanja*, Pontes slavici, Graz 1986, 145–156.
- Ивић, Промена — P. Ivić, *Promena ra > re u srpskohrvatskim govorima*, Prace filologiczne XVIII, 2, Warszawa 1964, 383–393.
- Ивић, Дијалект. — Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Н. Сад 1985.
- Ивић, Облици — др Павле Ивић, *О дефлексионим облицима у српскохрватским дијалектима*, I део, ГФФНС IV (1959) и II део, ГФФНС V (1960).
- Ивић-Бош.-Драгин, Банат — Павле Ивић, Жарко Бошњакковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта*, СДЗб XL, Београд 1994.
- Ивишић, Посавина — S. Ivšić, *Današnji posavski govor*, Rad JAZU 196 (1913), 124–256, 197 (1913), 9–127.
- Игњат., ЈДЈФ — Д. Игњатовић, *Језик шџамџаних дела Јеронима Филиповића (фрањевачког џисца XVIII века)*, Библиотека ЈФ V, Београд 1974.
- Језик — Prof. dr Dalibor Brozović — Prof. dr Pavle Ivić, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1988.
- Јовић, Трст. — Душан Јовић, *Трстенички говор*, СДЗб XVII, Београд 1968.

- Јурч., Дувно — И. Јурчевић, *Прилог проучавању говора села Ковача код Дувна*, Прилози проучавању језика 15, Нови Сад 1979, 101–120.
- Кашић, Кон. — Zorka Kašić, *Govor Konavala*, СДЗб XLI, Београд 1995.
- Клаић, Дувно — V. Klaić, *Duvanjsko Polje*, Hrvatsko kolo III, Zagreb 1906.
- Кушар, Раб — Kušar M., *Rapski dijalekat*, Rad JAZU 118.
- Ласт., КГ — Bogdan Lastavica, *Korenički govor*, Nastavni vjesnik XIV, Zagreb 1905/06, 752–765.
- Маретић, Грам. — T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1963.
- Маретић, Језик — T. Maretić, *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka*, Rad JAZU 210, 163–240 и 211, 1–92.
- Марковић, ЈИА — С. Марковић, *Језик Ивана Анчића (босанског писца XVII века)*, СДЗб XIII, Београд 1958.
- Мат., Мостар — Фахра Матијашевић, *Акцентни глагола у савременом мостарском говору у односу на Вуков и Даничићев систем*, ЈФ XXVI/1–2 (1963/64), 337–368.
- Маштр., Нин — Ljubomir Maštrović, *Ninski govor*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. II (1953).
- Милас, Мост. — Matej Milas, *Današnji mostarski dijalekat*, Rad JAZU 153, Zagreb 1903, 47–98.
- Милетић, Црмнички — Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940.
- Могуш, Сењ — Milan Moguš, *Današnji senjski govor*, Senjski zbornik 2, 1966.
- Моск., АСПГ — Милош С. Московљевић, *Акцентни систем ђоцерског говора*, Библиотека ЈФ 1, Београд 1928.
- Ник. Б., Колубара — Берислав М. Николић, *Колубарски говор*, СДЗб XVIII, Београд 1969.
- Ник. Б., Мачва — Берислав М. Николић, *Мачвански говор*, СДЗб XVI, Београд 1966.
- Ник. Б., Тршић — Берислав М. Николић, *Тршићки говор*, СДЗб XVII, Београд 1968.
- Ник. Б., Срем — Берислав М. Николић, *Сремски говор*, СДЗб XIV, Београд 1964.
- Ник. Б., Основи акц. — Берислав М. Николић, *Основи млађе новошћокавске акцентуације*, Библиотека ЈФ н. с. 1, Београд 1970.
- Ник. М., Гороб. — Мирослав Николић, *Говор села Горобића (код Ужичке Пожеге)*, СДЗб XIX, Београд 1972.
- Ник. М., Полимље — Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗб XXXVII, Београд 1991.
- Окука, Усора — Miloš Okuka, *Neke osobenosti vokalizma današnjeg govora donjeg toka Usore*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu VII, Sarajevo 1972, 83–100.
- Окука, Рама — Miloš Okuka, *Govor Rame*, Sarajevo 1983.
- Пав., Леп. — Slavko Pavešić, *O narodnom govoru u Lepenici u Bosni*, Ljetopis JAZU 64, Zagreb 1960.
- Павл., Јајце — Миливој Павловић, *О стјановничком и говору Јајца и околине*, СДЗб III, Београд 1927.
- Павл., Изв. — Миливоје Павловић, *Извештај о истраживањима икавских говора у Босни и Херцеговини*, Гласник САН V, св. 2, Београд 1953, 324–325.
- Павлица, Пољица — Драган Павлица, *Акцентни систем у говору села Пољица у Лици*, Прилози проучавању језика 7, Н. Сад 1971, 69–103.

- Павлица, Удбина — Драган Павлица, *О говору околине Удбине*, СДЗб XXX, Београд 1984.
- Петр., Змијање — Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*, Библиотека ЗФЛ XIV/1–2 и XV/1–2, Нови Сад 1973.
- Петр., ГБК — др Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Н. Сад — Загреб 1978.
- Петр., Мусл. — Д. Петровић, *Прилог истраживању муслиманских говора западне Босне*, Годишњак ФФ у Н. Саду, XIII/1 (1970), 335–352.
- Петр., Ровца — Драгољуб Петровић, *Гласовни систем ровачког говора*, ЗМСФЛ VIII, Н. Сад 1965, 157–184.
- Петр. Е., ГК — Emil Petrovici, *Graiul Carșovenilor*, București 1935.
- Петрић М., Ливно — М. Petrić, *Porijeklo stanovništva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, Sarajevo 1960/61.
- Пецо, ИШГЗБ I и II — Асим Пецо, *Икавскошћакавски говори западне Босне (I дио: Увод и Фонетика)*, БХ ДЗб I, Сарајево 1975; (II дио: Акценат, Облици, Текстови), БХ ДЗб III, Сарајево 1982.
- Пецо, ГИХ — Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗб XIV, Београд 1964.
- Пецо, ПД — др А. Песо, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd 1978.
- Пецо, Акц. — др Асим Песо, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Beograd 1971.
- Пецо, ГЗХ — Асим Песо, *Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine*, ANU BiH Djela LXI, Sarajevo 1986.
- Пецо, ГП — Асим Песо, *Govor Podveležja*, BH DZb IV, Sarajevo 1983.
- Пецо, ЦХ — Асим Пецо, *Мјесто централнохерцеговачког говора међу осталим говорима данашње Херцеговине*, ЈФ XXV, Београд 1961, 295–328.
- Пецо, Ортијеш — Асим Песо, *Akcentat sela Ortiješa*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Града X, Sarajevo 1961 (5–51, poseban otisak).
- Пецо, Буна — Асим Пецо, *Говор села Буне*, ЗФЛ I, Нови Сад 1957, 169–181.
- Пецо, Промене — Асим Пецо, *Промене нејалатајалних сугласника у вези са ј на српскохрватском подручју*, ЈФ XXVII, Београд 1966/67, 143–187.
- Пецо, Прелазни — Асим Песо, *Prilog proučavanju prelaznih govora*, Radovi ANU BiH LXX, Sarajevo 1981, 43–52.
- Пецо, Изговор — Асим Пецо, *Изговор звучних сугласника на крају ријечи у српскохрватском језику*, ЗФЛ IV–V, 235–244.
- Пецо, Утицај — Асим Пецо, *Утицај шурског језика на фонетику шћокавских говора*, НЈ XVI, Београд 1967, 127–145.
- Пецо, Турцизми — Асим Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд 1988, 7–249.
- Пецо, Треће лице — Асим Пецо, *Треће лице множине презентиа глагола шћија носити, вољети и држати у говорима шћокавског нарјечја*, СДЗб XLI, Београд 1985, 491–520.
- Пецо, Јекавске оазе — Асим Пецо, *Јекавске оазе у западној Херцеговини*, ЈФ XXVII, Београд 1966/67, 267–306.
- Пеш., Староцрн. — Митар Б. Пешикан, *Староцрногорски средњокашунски и љешански говори*, СДЗб XV, Београд 1965.
- Пиж., Кол. — Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, Титоград 1981.

- Пољ. грам. — Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981.
- Поп., Госп. — Иван Поповић, *Говор Госпођинаца у свейлостии бачких говора као целине*, Београд 1968.
- Правопис — *Правопис српскога језика*, Нови Сад 1993.
- Рамић, Размеђа — Никола Рамић, *Икавско-ијекавска размеђа у југозајадној Босни*, Српски језик III/1-2, 266-280, Београд 1998.
- Рамић, Јат — Никола Рамић, *Стање континуаната јата у говору Срба доњег Ливањског поља*, Српски језик IV/1-2, 419-446, Београд 1999.
- Рем., Кладањ — Слободан Н. Реметић, *Фонетске и морфолошке карактеристике говора Срба у Кладњу и околини*, Прилози проучавању језика VI, Н. Сад 1970, 105-133.
- Рем., ЦШ — Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*, СДЗБ XXXI, Београд 1985.
- Решетар, Бетонунг — Milan Rešetar, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien 1900.
- Решетар, Дер шток. — Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung VII, Wien 1907.
- Решетар, Држић — Milan Rešetar, *Jezik Marina Držića*, Rad JAZU 248, Zagreb 1933, 99-240.
- Решетар, Пос. — Милан Решетар, *Посиловићев икавско-јекавски говор*, ЈФ VIII, Београд 1928/29.
- РЈА — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU I-XXIII.
- РМС — *Рјечник српскохрватскога књижевног језика*, МС-МХ, 1-6.
- Р-Н, Дувно — Stojan Rubić i Anđeo Nuić, *Duvno (Županjac)*, ZNŽ IV (1989), 244-291.
- РСАНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, 1-14.
- Руж, ИГЗБ — Гојко Ружичић, *Главније особине неких икавских говора зајадне Босне*, Годишњак Саре и Васе Стојановића I, Београд 1934, 30-45.
- Руж., Изв. — Гојко Ружичић, *Извештај о испитивању говора католика и муслимана на левој обали Босне, између Босанског Брода и Лаише*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића III, Београд 1936, 35-37.
- Руж., Пљевља — Гојко Ружичић, *Акцентиски систем њеваљског говора*, СДЗБ III, Београд 1927.
- Симеон I, II — Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I, II*, Zagreb 1969.
- Симић М., Обади — Милорад Симић, *Говор села Обади у босанском Подрињу*, СДЗБ XXIV, Београд 1978.
- Симић Р., Левач — Радоје Симић, *Левачки говор*, СДЗБ XIX, Београд 1972.
- Симић Р., Морфонологија — Радоје Симић, *Морфоолошки процеси у српскохрватском језику*, Београд-Никшић 1994.
- Симић Р., Скица — Радоје Симић, *Скица за дијалектолошку карту северне Србије*, Југословенски семинар за стране слависте 31, Београд 1980, 93-136.
- Скок — Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV*, Zagreb 1971-1974.

- Станић, Ускочки — Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗБ XX, Београд 1974.
- Станић, Порекло гласа *ђ* — Милија Станић, *Порекло гласа ђ у речима уђати, кођи и сл.*, ЈФ XXX/1-2, 605-609.
- Стеван., ИЦД — Михаило Стевановић, *Источноуцрногорски дијалекат*, ЈФ XIII (1933/34), 1-128.
- Стеван., ССХЈ I, II — М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Грамађички системи и књижевнoјезичка норма), I део: Увод, Фонетика, Морфологија*, Београд 1964; *II део: Синтакса*, Београд 1969.
- Тешић, Љешт. — Милосав Тешић, *Говор Љешћанског*, СДЗБ XXII, Београд 1977.
- Ћорић, Један пр. — Божо Ћорић, *О једном примеру међудијалекатске адађтације*, Зборник за језик и књижевност I, Титоград 1972, 99-105.
- Филиповић, Дувно — Миленко С. Филиповић, *Етнoлошки записи с љућа по зајадној Босни*, СЕЗБ LXXX, Београд 1967, 287-338.
- Хам, Стсл. чит. — Josip Hamm, *Staroslovenska čitanka*, Zagreb 1960.
- Храсте, Брач — Mate Hraste, *Čakavski dijalekat ostrva Brača*, СДЗБ X, Београд 1938.
- Храсте, Сусак — Hraste-Hamm-Guberina, *Govor otoka Suska*, HDZb I.
- Чуст., Ливно — Đ. Čustović, *Narodni govor*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, Sarajevo 1960/61, 91-117.
- Шим., ГИКБ — Mate Šimundić, *Govor Imotske krajine i Bekije*, Djela ANU BiH XLI, Sarajevo 1971.
- Шкаљ., Турцизми — Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom — hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1973.
- Шурмин, Сар. — Đuro Šurmin, *Osobine darašnjeg sarajevskog govora*, Rad JAZU 121, Zagreb 1895.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1. Прелиминарним истраживањима на терену, за потребе првобитно задане теме рада — *икавскошћакавски говори југозападне Босне*, јасно су се могла идентификовати неколика говорна типа на том подручју.¹ Под појмом југозападна Босна подразумијева се знатно шири простор од онога што је овим радом обухваћено. Прва квалификација, *икавскошћакавски*, упућује на то да су искључни говори доњег Ливањског поља, подручја Босанског Грахова и Гламоча. Нису обрађивани ни говори југоисточног дијела Гламочног поља и подручја Купреса, а за које би се могло рећи да, због претежне икавске замјене јата и шћакавизма, овдје спадају. Разлог је једноставан: ради се о говорима (већинског српског становништва) унеколико различитим од *ливањско-дувањског говорног типа*.

Овдје ће, дакле, бити ријечи о говору становника са подручја општине Томиславград (Дувно) и општине Ливно, без десетак српских села у сјеверозападном дијелу — која су ијекавска.

О ГЕОГРАФСКИМ, ПРИВРЕДНИМ И ИСТОРИЈСКИМ ПРИЛИКАМА

2. Два крашка поља, Дувањско (површине око 150 km²) и Ливањско (око 400 km²), простиру се правцем југоисток–сјеверозапад, између динарских планина према Далмацији, и босанских гора. Са свих страна су опасана планинама. На источној и сјевероисточној страни Дувањског поља уздижу се Љубуша и Вран, на југозападу Либ, а на западној страни су Мидена, и нешто нижа, Грабовичка планина. Ка сјеверозападу се настављају Тушница и Јеловача. Ливањско поље је на западу и југозападу ограничено Динаром, на југоистоку је Грабовичка планина, а Круг планина и Старетина су на истоку, односно сјевероистоку поља.

3. Насеља су цестовног типа, смјештена углавном рубовима поља. Општински центри су Томиславград (однедавно поново под тим именом, донедавно Дувно, а некада и Жупањац) и Ливно. То су уједно и привредна и културна средишта овога краја. Далеко од жељезничког саобраћаја, али са веома уређеном путном мрежом, ова мјеста су значајне раскрснице путева. Само Дувно

¹ О говорним типовима на подручју југозападне Босне в. Рамић, Размеђа, 267–280.

(Томиславград) је уз пут који води из Далмације, преко Аржана и Букове Горе, према Купресу и у унутрашњост Босне, а путевима је повезано и са Мостаром и Ливном. За Ливно се може рећи да је раскрсница путева. Преко Ливна иду сви главни путеви из унутрашњости Босне према средњој Далмацији (из правца Бањалуке и из средње Босне, из индустријских центара, преко Бугојна).

4. У привредном погледу ово су сточарски крајеви. „На испашу око Дувањског Поља изгоне стоку и Херцеговци из Бекије и Далматинци из Имотскога“.² Уопште, економске везе с Далмацијом, посебно са Имотским и Сињем, веома су живе. У новије вријеме је у замаху индустрија. Ливно је познато и по модерном аутопревозничком предузећу. За ове крајеве, чини се више него ма за које друге на просторима Босне и Херцеговине, важи квалификација да су печалбарски. Велики број радно способног становништва задњих деценија ради по земљама западне Европе, углавном у Њемачкој. Све то допринијело је наглом подизању стандарда становника овога краја (модерно уређене куће, разна механизација и др.), а то значи и неку врсту урбанизације која доноси промјене и заборав.

5. У раном средњем вијеку Дувно (Длмъно) (антички Delminijum) и Ливно (Хлѣвѣно) јесу жупе хрватске државе. У историјским изворима Ливно се први пут помиње 892. године, у исправи хрватскога кнеза Мутимира. Помиње се, наиме, ливањски жупан Желимир („Zelimiro iupanо Cleunae“)³. У истој исправи се као лично име помиње Будимир, што је Вјекославу Клаићу послужило за претпоставку да „није ни мало невјеројатно, да се један хрватски велики жупан или краљ, који је столовао на Дувањском пољу, звао Будимир“.⁴ Константин Порфирогенит помиње ливањску жупу и Ливно констатујући да се „само мјесто Ливно (Хлѣдѣно) налази уз границу српског и хрватског подручја“.⁵ Босни је ове жупе припојио босански бан Стјепан Котроманић 1326. год. Од ових жупа и гламочке настала је нова област, Западне стране или Завршје. До поткрај XV вијека смјењивале су се власти хрватских и босанских владара, да би Турци овим крајевима потпуно овладали 1485. год.⁶ „Султан придружио је тада Дувањско поље санцаку Херцеговини, уз који је остало све до аустријске окупације год. 1878.“⁷ Ливно је било у саставу клишког санцака, а крајем XVII вијека формирана је ливањска капетанија. У периоду турске владавине ово гранично подручје често бива захваћено турско-млетачким ратовима и нападима нередовних чета, што доводи до помјерања и расељавања становништва. То је посебно било изражено за вријеме Кандијског рата (1645–1669), послје којега је граница млетачке Далмације и Турске нешто измијењена, али ови крајеви остају под влашћу Турака. Повод расељавању била је и епидемија куге која је у то ври-

² Енц. Југ. 3, 185.

³ Петрић М., Ливно, 24.

⁴ Клаић, Дувно, 71.

⁵ Енц. Југ. 5, 545.

⁶ Енц. Југ. 5, 546.

⁷ Клаић, Дувно, 81.

јеме харала Босном, па су многе избјеглице потражиле спас у млетачкој Далмацији. Ускочки походи на ове крајеве изазивали су турске одмазде. Да би се склопило од освете, хришћанско становништво у више наврата у великом броју бјежи у Далмацију. (Тако је забиљежено да је 1687. и 1688. год. пресељено око 5 000 душа.)⁸ Промјеном власти у Далмацији, након француске, а касније аустријске окупације, долази до смиривања на граници и успостављања живљих трговачких веза. Ново помјерање становништва је у супротном смјеру — сада у правцу Босне. Муслимани су се помјерали већ након помјерања границе, а хришћанско становништво јер су „прилике за живот на селу у Далмацији биле толико тешке да су људи бježали у Турску, где су налазили боље услове за живот“.⁹

О СТАНОВНИШТВУ

6. Према попису из 1991. год. на овом подручју је било преко 65000 становника. Наводећи имена насељених мјеста дајемо тачан број становника, са ознаком националне припадности (Х — Хрват, М — Муслиман, С — Србин, О — остали). У општини Томиславград (Дувно): Томиславград (Х-3134, М-1480, С-215, О-135), Баљци (С-40, Х-3, село према Купресу), Блажуј (Х-168, М-152, С-3, О-2), Богдашић (Х-405), Борчани (Х-724, О-2), Букова Гора (Х-131), Буковица (Х-906), Цебара (Х-139), Црвенице (Х-757), Ћаваров Стан (Х-66), Добрићи (Х-471, М-1), Доњи Бришник (Х-837, С-1), Еминово Село (Х-598, С-69, О-1), Галечић (Х-275), Горња Присика (Х-56), Горњи Бришник (Х-309), Грабовица (Х-343), Јошаница (Х-215), Казагинац (Х-296, О-2), Коло (Х-638), Конгора (Х-846, С-6), Корита (Х-178), Ковачи (Х-364), Крњин (Х-163), Кук (Х-207), Летка (Х-662, О-1), Липа (Х-309, С-40), Лисковача (Х-191), Луг (Х-260), Мандино Село (Х-301, М-112, С-37), Месиховина (Х-948, С-3), Мијаково Поље (Х-179), Мокроноге (Х-278, М-272), Мркодол (Х-1055), Омеровићи (М-321), Омоље (Х-665), Оплећани (Х-76, М-308, С-36, О-6), Пасић (Х-128), Подгај (Х-166), Присоје (Х-1063, О-7), Радоши (Х-201), Рашћани (С-102), Рашељке (Х-415), Рашко Поље (Х-1066), Ренићи (Х-181), Рошњаче (Х-100), Сарајлије (Х-392, М-4, С-1), Сеоница (Х-394, С-1), Срђани (Х-260, С-14), Стипањићи (Х-830, М-395, О-5), Шуица (Х-1303, М-119, С-2, О-5), Ведашић (Х-651), Виница (Х-387), Војковићи (Х-332), Врањаче (Х-22), Врило (Х-167, О-1), Заљиће (Х-75), Заљут (Х-22), Зидине (Х-39). Укупно Х-25347, М-3166, С-570, О-170.

На подручју општине Ливно биљежимо насељена мјеста (без поменутих ијекавских српских села): Ливно (Х-3473, М-3897, С-1559, О-1099), Била (Х-763, С-3, О-4), Било Поље (Х-75), Ђајић (Х-361), Чапразлије (Х-40, С-159), Челебић (Х-231, С-131), Чуклић (Х-316), Ћосанлије (Х-299), Добро (Х-898, М-7, С-1), Доњи Рујани (Х-412), Дринова Међа (Х-224, М-2), Др-

⁸ В. Батинић, Дјеловање фрањевца у Босни и Херцеговини, св. I, Загреб 1883, стр. 165.

⁹ М. С. Филиповић, Рама у Босни, СЕЗБ, књ. LXIX (Насеља, књ. 35) Београд 1955, стр. 53.

жанлије (X-576), Голињево (X-531, M-314, O-6), Горњи Рујани (X-421, C-3), Грборези (X-501, M-314, C-2, O-2), Гргурићи (X-770, C-3, O-11), Коморани (X-117, M-107, C-17, O-2), Ковачић (X-102), Липа (X-579), Лиштани (X-474), Лопатице (X-275, O-4), Луснић (X-399), Љубунчић (X-696), Мали Губер (X-233, M-240, C-37, O-4), Мали Каблићи (X-129, M-44, C-2), Миши (X-861), Оџак (X-483), Оргуз (X-825), Подградина (X-788, C-3), Подгреда (X-77, M-11), Подхум (X-679, M-227, O-7), Поткрај (X-316, M-98, O-10), Поточани (X-430, M-1, C-1, O-1), Поток (X-193, M-22, C-6, O-5), Прилука (X-851, C-9), Присап (X-331), Пролог (X-1053), Раповине (X-308, M-2, O-6), Смричани (X-536, C-2, O-8), Срђевићи (X-1038, M-1, C-1, O-4), Струпнић (X-442, M-1), Сухача (X-289, O-3), Трибић (X-261), Велики Губер (X-315, M-267, C-261, O-13), Велики Каблићи (X-669, M-131, C-9), Видоши (X-435, M-91, C-1, O-5), Вржерала (X-876, O-2), Забришће (X-374, M-1, O-44), Загоричани (X-700), Застиње (X-312, M-108, C-422, O-55), Жабљак (X-1742, M-40, C-66, O-34), Жировић (X-377, O-1). Укупно X-28456, M-5927, C-2700, O-1360.

Из наведених података произилази закључак да је, на читавој територији обухваћеној испитивањем, хрватско становништво апсолутно већинско. Велики дио Муслимана и Срба је концентрисан у градовима, Ливну и Дувну, или непосредно око њих, а за градско српско становништво ваља нагласити да је у великом броју поријеклом из ијекавског доњег Ливањског поља.

7. Из проучавања М. Петрића о старијем становништву и насељима на територији Ливањског поља¹⁰ сазнајемо да најстарији подаци о ливањским родовима потичу из XIV вијека. Значајно је да се тада помиње родовско име Галешкић „с обзиром да и данас у ливањском крају живе Галешкићи“.¹¹ Из времена турске управе, у попису босанских нахија из године 1470–1476, „поред... (Ливно) спомиње се 14 села од којих три под данашњим именом: Била, Миши, Подхум“.¹² У једном попису босанских нахија и тимара с почетка XVII вијека, од 49 села која се помињу, 12 их је познато и данас. То су села: Голињево, Грборези, Гргурићи, Ковачић, Липа, Оргуз, Подхум, Прилука, Вржерала, Жабљак и села Прово и Сајковић (српско ијекавско становништво).¹³

8. Најпотпуније податке из XVIII вијека, али само о хрватском становништву, оставио је бискуп Драгичевић. „У 35 села које извјештај спомиње живјела су 322 рода, од којих 192 и данас постоје на Ливањском пољу“.¹⁴ (Ради се о извјештају бискупа Драгичевића који је 1741. год. вршио канонску визитацију у ливањском крају.) Д. Брозовић оцјењује да је становништво у ливањском кра-

¹⁰ Опсежна студија М. Петрића о поријеклу становништва Ливањског поља објављена је у оквиру монографије „Етнолошка и фолклористичка испитивања у Ливањском пољу“, Гласник Земалског музеја, Н. С. XV–XVI, Сарајево 1961.

¹¹ Петрић М., Ливно, 31.

¹² Петрић М., Ливно, 33.

¹³ Петрић М., Ливно, 33.

¹⁴ Петрић М., Ливно, 34.

ју ново. „У другој по старости жупи Видоши успоредио сам податке за село Добро из г. 1741. 1884. и 1957. У раздобљу 1741–1884. извршена је готово потпуна смјена пучанства: од 9 презимена из 1741. само је једно заступљено између 17 презимена из 1884. ... Ту се не ради о уобичајеним босанским промјенама презимена (оне се у књигама биљеже), него о правој смјени. Нека су од презимена из 1884. била додуше позната 1741. у сусједним селима, а једно из 1741. данас је у сусједству, но то ипак не умањује важност овакве потпуне смјене. У раздобљу 1884–1957. имамо пак мало промјена у природним границама — то је дакле било доба консолидације живља и према томе и говора.“¹⁵ Закључак М. Петрића је нешто другачији: „Уза све то што је у вријеме турске владавине иселавање и досељавање са овог подручја било готово стална појава, ипак се све до данас одржао велики број старосједилачких родова, за 169 је утврђено да припадају старосједиоцима Ливањског поља. Опћенита карактеристика ових родова је велика разгранатост“.¹⁶ Он констатује да је иселавање ишло у правцу далматинског подручја, а да је досељавање било најживље послје епидемије куге 1814–1818. год. „Највећи број досељеника — 344 рода — је из Далмације. Од укупног броја хрватских родова таквих је 43,5%. Из народне предаје која је сачувана код ових досељеника дознајемо за мјеста у Далмацији гдје су они некада живјели. Највише их је доселило из села Сињске Крајине (Воштане, Тијарица, Гљев, Главице, Бајагић и Бителић), а затим из предјела који административно припадају опћини Ловрећ, котара Макарска (Аржано, Студенци, Свиб, Добрање). Узрок овим сеобама лежи у томе што прилике за живот у Далмацији нису биле повољне или, како сами кажу, 'тамо је била тискоба'. Послје аустро-угарске окупације 1878. год. досељавања у већим размјерама готово су престала ... Досељавања из других дијелова Босне и Херцеговине нису толика како би се очекивало. Укупни број досељеника из других крајева Босне и Херцеговине износи 125 родова, што представља 15,7% од укупног броја хрватских родова. Босански досељеници су углавном са сусједног подручја, од Дувна, Купрешког и Гламочког поља. Из удаљенијих крајева, Јајца, Травника и Сарајева, свега је по један род. Укупно 81 род или 10,2%. Херцеговачки досељеници (44 рода или 5,5%) су из околице Љубушког, Ракитна и Коњица.“¹⁷ Сеоба је било и унутар Ливањског поља.

9. За Србе икавце каже се да сачињавају 72 рода или 6,5% од укупног броја родова у Ливањском пољу. Досељеника је највише из Далмације. „Њих сачињавају 30 родова или 41,6% од укупног броја Срба икаваца. Из Врличке Крајине досељено је 7 родова, из Сињске Крајине 2 рода, из околице Дрниша 2 рода и 1 род поријеклом од Задра. За преосталих 18 родова народна предаја каже да су 'у турско доба' из Далмације најприје дошли у сјеверни дио Ливањског поља, а одатле онда прешли у крајеве ближе Ливну. Опћенито се сматра да су досељеници из Далмације старији од досељеника из других крајева ... Млађег поријекла су родови досељени из Босне. Таквих је 20 родова (27,7%) ... Пет родова

¹⁵ Броз., Истраж., 350–351.

¹⁶ Петрић М., Ливно, 35.

¹⁷ Петрић М., Ливно, 35.

(8,3%) води поријекло из Херцеговине ... Црногорцима се сматрају Пажини, Радете и Црногорци“.¹⁸

10. О поријеклу Муслимана на подручју Ливна у истој студији налазимо: „На подручју Ливањског поља данас има свега 57 муслиманских родова, или 5,2% од укупног броја родова у Ливањском пољу ... Од 57 родова, 19 родова, или 33,3 не зна ништа о својој старини ... За 13 родова, или 22,8% од укупног броја, народна предаја и казивања сусједног становништва говоре да су старосједилачки. Остали родови су досељеници из Далмације 5 родова (8,7%); из Босне 3 рода (5,2%); из Херцеговине 5 родова (8,7%)“.¹⁹

11. О становништву Дувањског поља В. Клаић износи податак да их је по попису из 1885. године било око 9200. „Од тога били су око 6600 римокатолици, 1800 муслимани, а 800 православни. Римокатолици разасути су по читавом пољу; муслимани претежу у вароши Жупању, затим у селима Блажују, Оплећанима и Омеровићима; православни настављају искључиво у селу Рашћанима, а претежу у селу Чебари [Чебара] ... Говор им је красна штокавштина икавскога изговора.“²⁰ Према подацима С. Рубића и А. Нуића, године 1899. било је на подручју Дувна „9323 душе“²¹. М. С. Филиповић констатује да је у току другог свјетског рата и по његовом завршетку дошло „до знатних промена у становништву појединих села“.²² Наводи примјер српског села Рашћани у којем је 1941. год. било око 50 кућа, а 1961. било их је 35. Даље наводи: „Рат је довео и до промена у етничком саставу становништва појединих насеља: половину села Чебара нпр. чинили су православни Срби, и тај део села је сада пуст“.²³

12. Занимљива је теза коју износи Ш. Кулишић у студији „Етнолошка и фолклористичка испитивања у Ливањском пољу“: „Средњовјековна икавска група, из које се доцније развило садашње хрватско, српско и муслиманско становништво икавског говора, како по свему изгледа, првобитно је представљала амалгам хрватског, српског и влашког становништва.“²⁴

13. Након управо завршеног рата, остаје нам само да констатујемо, са ових простора скоро потпуно је нестало Срба. Масовно су у избјеглиштву. И велики број овдашњих Муслимана напустио је ове крајеве. Ратом је поремећен и бројчани однос старосједилачког хрватског становништва и новодосељених Хрвата, такође ратних избјеглица, углавном из централне Босне. У вријеме припремања овога рада за штампу, уз помоћ међународне заједнице, отпочео је повратак избјеглица кућама. Каква ће, након свега, етничка слика подручја бити — остаје

¹⁸ Петрић М., Ливно, 36–37.

¹⁹ Петрић М., Ливно, 37–38.

²⁰ Клаић, Дувно, 51.

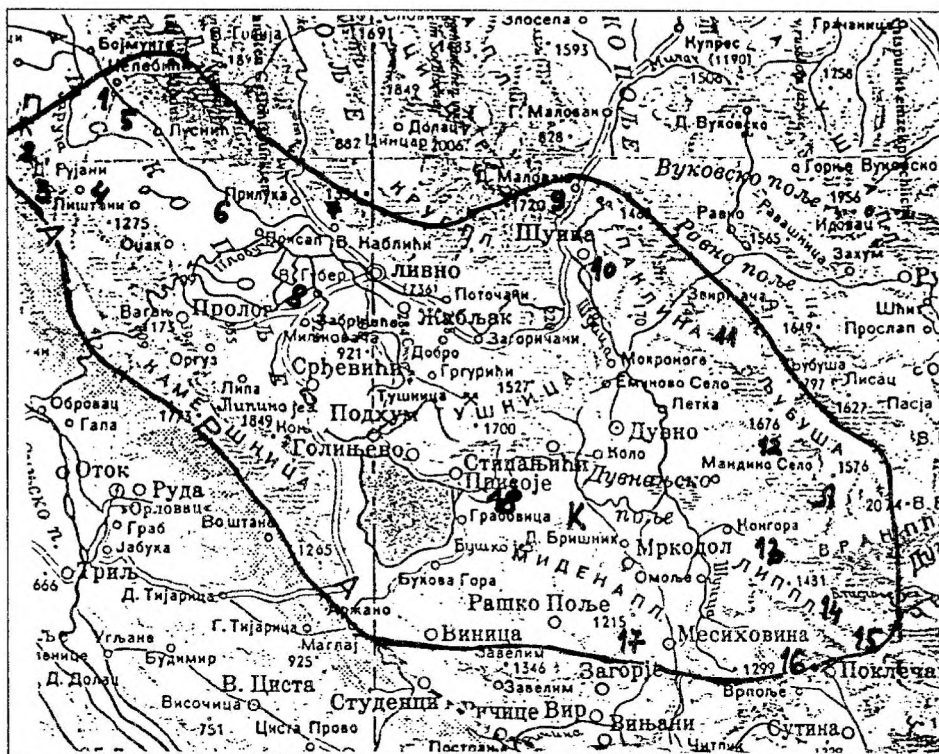
²¹ Р-Н, Дувно, 247.

²² Филиповић, Дувно, 319.

²³ Филиповић, Дувно, 320.

²⁴ Уводно излагање Ш. Кулишића у већ помињаној монографији „Етнолошка и фолклористичка испитивања у Ливањском пољу“, стр. 18.

да се види (надамо се да ће се сви, ипак, вратити својим кућама), али дијалекатска слика подручја неће остати иста.

Списак пунктова: 1. Челебић — Чл (С и Х); 2. Чапразлије — Чп (С и Х); 3. Горњи Рујани ГР (Х и С); 4. Доњи Рујани — ДР (Х); 5. Струпнић — Ст (Х); 6. Прилука — Пл (Х и С); 7. Каблићи — Кб (Х и М); 8. Губер — Гу (Х, М и С); 9. Поткула — Пт (Х); 10. Шуица — Ш (Х); 11. Ведашић — Ве (Х); 12. Мандино Село — МС (Х, М и С); 13. Конгора — Кг (Х); 14. Сеоница — Се (Х); 15. Црвенице — Цр (Х); 16. Степен — Сп (Х); 17. Месиховина — Мс (Х); 18. Присоје — Пр (Х); К — Ковачи (исп. Јурч., Дувно) (Х); Л — Липа (исп. Марковић, ЈИА) (Х и С).

О ДОСАДАШЊИМ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИМ РАДОВИМА О ОВОМ ГОВОРНОМ ТИПУ

14. У четвртој књизи Зборника за народни живот и обичаје Јужних Славена, објављеној крајем прошлога вијека, тачније 1899. године, налазимо текстове С. Рубића и А. Нуића који се тичу живота и обичаја становника Дувањског поља. Под насловом „Дувно (Жупањац)“ спојена су два засебно рађена прилога, с напоменом уредништва Зборника да је прилог А. Нуића посебно означен,

јер му „језик — особито начин приповиједања — није посве на народну“.²⁵ Неке важније особине говора могу се сагледати, посебно у прилогу С. Рубића. Иако писани народним језиком, текстови нису имали за циљ аутентичан народни говор. Стога им се мора приступати критички.

15. Прва обавјештења о икавскошћакавским говорима југозападне Босне су сажети извјештаји или узредна запажања потребна за праћење распрострања и домаћаја неке језичке особине, у којима се у најопштијим цртама идентификује говорни тип. Такви су извјештаји М. Павловића²⁶ и Д. Брозовића²⁷, који су, мада сажети, могли послужити дијалектолошкој картографији и општијим дијалектолошким уџбеницима.

16. Описујући језик дјела Ивана Анчића, босанског писца XVII вијека који је свој језик називао „думанским“, С. Марковић је дао низ података о савременом говору становника села Липе код Дувна,²⁸ Анчићевог родног мјеста, а освртао се и на говор становника околних села. У оквиру велике монографије о народном животу у Ливањском пољу Ђ. Чустовић је дала приказ народног говора, базиран на етничкој основи.²⁹ Посебно су представљени говор Хрвата икаваца, говор Срба икаваца, говор Муслимана икаваца и говор Срба ијекаваца, а на крају је дат систематизован преглед говорних особина икаваца. Рад пружа доста корисних информација, али је често заснован на фолклорној грађи (пјесме и приповијетке) која „никада није највјернија слика говора који се испитује“.³⁰ Грађа није акцентована, а неки од закључака су подложни преиспитивању. Одличан „Прилог проучавању говора села Ковача код Дувна“ дао је И. Јурчевић.³¹ Село Ковачи је ауторово родно мјесто па се он ослања „у знатној мјери на властити језички осјећај“,³² што може имати и недостатака. Фонетске особине су презентиране у форми одговора на питања из упитника проф. Павла Ивића „Инвентар фонетске проблематике штокавских говора“,³³ уз кратке напомене из морфологије. Дат је низ за дијалектологију релевантних података, али се аутор није упуштао у даља истраживања. У монографијама о сродним и сусједним говорима ово подручје је често помињано, при испоређивању или објашњавању појединих говорних црта. О свим тим радовима биће

²⁵ Р-Н, Дувно, 244.

²⁶ Павловић М., Извештај о испитивањима икавских говора у Босни и Херцеговини, Гласник САНУ V, Београд 1953, стр. 324–325.

²⁷ Броз., Истраж., 347–351.

²⁸ Марковић, ЈИА.

²⁹ Чуст., Ливно.

³⁰ А. Пецо: Ђ. Чустовић, Народни говор (у Ливањском пољу), ЈФ XXV, Београд 1961–1962, стр. 425.

³¹ Јурч., Дувно, 101–120.

³² Јурч., Дувно, 101.

³³ Ивић П., Инвентар фонетске проблематике штокавских говора, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. VII, год. 1962–1963, стр. 99–110.

ријечи у даљем тексту, при обради појединих говорних особина, односно при покушају одређивања мјеста и карактера овог говорног типа.

ОСВРТ НА НАЧИН И ЦИЉ РАДА

17. Интензивнија теренска истраживања вршена су у више наврата током осамдесетих година и трајала су неколико мјесеци.³⁴ Кориштене су магнетофонске траке, познати упитници за испитивање народних говора и радне свеске. За информаторе су биране старије особе за које се могло рећи да свој говор не прилагођавају странцу, а истовремено довољно комуникативне, тј. подесне за ефикасан рад. У радне свеске биљежен је спонтани међусобни разговор информатора, узгредна запажања и сл.

Истичемо да је грађа упоређивана са оном коју су на овом терену биљежили провјерени испитивачи народних говора Д. Вујичић и Ј. Баотић у оквиру пројекта Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс — синхронијска дескрипција и однос према стандарду, а истовремено је и употпуњавана њоме.

18. Циљ рада је цјеловитији опис *ливањско-дувањског говорног типа*.³⁵ Дескрипцијом и теоријским разматрањем појединачних феномена, као и праћењем појединих изоглоса и упоређивањем са особинама сусједних и сродних ближих и даљих говора покушаћемо показати шта је то што овај говорни тип издваја у посебну цјелину, односно шта га одликује унутар штокавског комплекса.

Предратне прилике, и за рад на терену неповољне околности, а касније и ратна догађања, онемогућили су привођење посла крају на жељени начин. Наиме, након обраде прикупљеног материјала ваљало је поново отићи на терен и, помоћу спецификованог упитника и на друге начине, сакупити податке који би попунили празнине које се неминовно укажу при оваквој врсти рада, а неке податке провјерити. Тиме би били отклоњени барем неки недостаци, а остало би мање недоумица када је у питању народни говор на овом подручју. Ту, прије свега, мислимо на тзв. унутрашњу диференцијацију говора. Било би могуће јасније сагледавање феномена који би показивали унутрашње супротстављености које су резултат степена утицаја других говорних типова (западнохерцеговачког, западнобосанског и др.). Ваљало је више пажње обратити и на специфичности у говору старосједилачког муслиманског и српског живља, а уважавајући неспорну чињеницу да је хрватско становништво на овом подручју већинско, и да се, углавном, описује њихов говор. Надамо се да ће доласком бољих времена, у повољнијим околностима, недостатке бити могуће отклонити, а да је рад, и у оваквој форми, допринос употпуњавању слике о штокавским говорима.

³⁴ Аутор овога рада је и прије и након наведеног периода долазио у контакт са икавцима тога подручја.

³⁵ Д. Брозовић овај тип именује „ливањско-дувањски говори ливањско-врбаског (икавског шћакавскога) дијалекта“ (Броз., Макарско пр., 387).

ФОНЕТИКА

ВОКАЛИ

19. Ливањско-дувањски говорни тип има релативно стабилан вокалски систем. Пет основних вокала, *и, е, а, о, у*, су, углавном, стандардних фонетских карактеристика и фонолошких вриједности. Силабичку функцију може имати и сонант *р*. Све јединице могу бити акцентоване и неакцентоване, дуге и кратке. Вокализам овог говорног типа у извјесној мјери обиљежава спорадична дифтонгизација дугих средњих вокала, чешће *е* него *о*. Дифтоншке вриједности *иѐ, ђѐ* налазимо на читавом терену. Појава је факултативне природе — у истим позицијама и у истих говорника дифтонг може да изостане, да *е*, односно *о*, имају нормалноштокавску вриједност.

20. На тенденцију затварања дугих вокала *а, о, е*, нарочито вокала *а* (у мањој мјери *о*, најмање *е*), у сјеверној, централној и сјевероистичној Босни указао је Јован Вуковић.³⁶ Драгољуб Петровић у говору Змијања уочава да „дуго *а* ... на знатном делу овог терена показује више-мање јасну тенденцију ка затварању“.³⁷ У говору ијекаваца Босанске крајине „може се понекад чути мало затвореније *а*“,³⁸ констатује Милорад Дешић. Затворено дуго *а* налази Иван Брабец у говору Тузле,³⁹ а *а^о* налази и Миловоје Павловић у говору Јајца.⁴⁰ За посавски говор Стјепан Ившић наводи примјере са „*а^о* (= затворено *а*)“, као и примјере изван посавског, са подручја Н. Градишке, уз претходну констатацију: „У штокавском се нарјечју вокал *а* веома ријетко мијења.“ Напомиње да је затворено *а* Решетар биљежио „само спорадички“ у Дубровнику, Боки которској и Паштровићима.⁴¹ За икавскошћакавске говоре западне Босне Асим Пецо каже: „Појава затвореније артикулације ниског самогласника *а* позната је на великом подручју ових говора.“⁴²

³⁶ Вуковић, БХ типови, 24–25.

³⁷ Петр., Змијање, 29.

³⁸ Дешић, ЗБИГ, 33. В. и Рамић, Размеђа, 276.

³⁹ Брабец, Тузла, 8.

⁴⁰ Павл., Јајце, 109–110.

⁴¹ Ившић, Посавина, 57; Решетар, Дер шток., 103–104.

⁴² Пецо, ИШГЗБ I, 89.

21. За говор Имотске крајине и Бекије Мате Шимундић наводи: „Изговор гласа *a* једнак је његову изговору у књиж. језику“,⁴³ а Милош Окука за рамски крај да „се укључује у тзв. јужну зону шћакавских регија које не знају за ову особину“ [измијењене боје вокала *a*, *e*, *o*], оспоравајући наводе Д. Игњатовић о затварању вокала *a* и *o*, и отварању вокала *e* у говору Раме.⁴⁴ Јосип Баотић за *a* у икавскошћакавском говору у околини Дервенте каже да се изговара „као у стандардном језику“, допуштајући да се спорадично могу јавити и случајеви затварања.⁴⁵

22. На терену југозападне Босне, на подручју Ливна, Ћ. Чустовић је констатовала „богатство вокалске неизразитости“⁴⁶, док на подручју Дувна, у говору села Ковача, И. Јурчевић не налази да је тако.⁴⁷

На основу анализе грађе прикупљене за овај рад, може се утврдити: *ливањско-дувањски говорни тип* спада у групу говора млађег икавског дијалекта за које проф. Павле Ивић у Дијалектологији српскохрватског језика каже да се у погледу боје вокала слажу с источнохерцеговачким дијалектом.⁴⁸

ВОКАЛ *A*

23. Ниски отворени самогласник *a* је нормалноштокавске артикулације. Његова изговорна вриједност условљена је фонетским окружењем и супрасегментним факторима у мјери која одговара стандардном изговору. Могућа је на-зализација наглашеног *a* испред *n*: *слѣпка*, *слѣпчица* Кг Пр.⁴⁹ За нормалноштокавски изговор наводимо неколико дијалектолошки информативних примјера са дугим *a*⁵⁰:

а: *глава* Ш Сп Кг, *враћа* Сп Гу Ве ДР, *враћи* Пт Пр Кб Ш, *мачак* Се Гу Пр Чл, *чамац* Цр Пл Сп, *тама* Чп Ве Гу Пт Мс, *занаћи* Мс Пр ГР, *ићи*ак Се Ст Чл ГР, *раван* Ст ДР Се Ш, *јаје* Се ДР Чл, *јака* Чп Гу Пр Ш, *гладан* Пл Се ГР Мс Цр;

а̇: *главу* Се Чл Пл, *дар* ДР Чл Се, *клас* Пр Ве Кб Ш, *сѣарѣ* Ст ГР Пт, *младѣ* Се Пл Гу, *ја* Цр Пт Кг Ст, *радѣ* Ш Чл Мс Сп, *сѣавѣ* Чл Се Ст, *лаћа* Се Пл Пр, *мрав* Ве Пр Кг, *лакаѣ* Чл Пт Се, *златѣ* ДР Гу Ш Кб, *йраѣар* Мс Се Ст ГР;

ӑ: *йисамѣ* Ш Кб Мс, *йисамѣ* Се Чл Кб, *рѣдијак* Кг Пр Ш Цр, *уѣиѣај* Се Чл ДР Ве, *зидѣр* Гу Ш Пр Мс, *ѣграјѣла* Ст Кг.

⁴³ Шим., ГИКБ, 26.

⁴⁴ Окука, Рама, 27–28; Игњат., ЈДЈФ, 67.

⁴⁵ Баотић, Дервента, 48–49.

⁴⁶ Чуст., Ливно, 92, 101, 105.

⁴⁷ Јурч., Дувно, 101.

⁴⁸ Ивић, Дијалект., 176; Пецо, ГИХ, 33.

⁴⁹ В. Шим., ГИКБ, 26.

⁵⁰ Дуго *a* је у босанским говорима „склоно“ затварању, в. Пецо, ИШГЗБ I, 89; Петр., Змијање, 199, Павл., Јајце, 109–110; Вуковић, БХ типови, 24–25; Брабец, Тузла, 62 и др.

Никако не бисмо могли говорити о помјерености артикулационе базе, посебно не уназад, и не дугог *a* (какву налазимо у неким босанским говорима, в. т. 20). Могуће је да се у постакценатској позицији, у случајевима када *a* алтернира са *e*, а као посљедица поколебаности говорника, или због говорне ситуације, јави *a*⁵¹, дакле *a* помјерено напријед, и то редуковано: *ноћаџс*, *једџен*, *вечџраџс*, *дањаџс*, што је мање релевантно за утврђивање физиономије говора. Значајно је напоменути да се том особином овај говорни тип „уклапа“ у икавске говоре какви су рамски и имотско-бекијски.

24. Супституција вокала *a* другим вокалом може бити резултат процеса асимилације, дисимилације, аналогije или неких екстралингвистичких утицаја, у домаћим ријечима и ријечима страног поријекла чији степен адаптираности често постиже књижевни облик. Алтернације су везане углавном за домаће ријечи.

Вокал *o* умјесто вокала *a* биљежимо у овим примјерима:

*ливода*⁵² Пл Ст Гу, на *ливоди* Мс, *ливове* ДР Сп Цр Ш Мс, *Ливоднице* Чл, *одливодиш* Ст Кг Чп, *лабов* Кг, *лабово* Ст, *шкријовац* Мс, *напомџш* Ст Кб, *дд-лек* Пр ДР Мс, *долечина* Се Пт Пр Гу, *долџко* Се Цр Чп, *најосџш* Ш, за *најосџш* Ш Мс, *ондолџн* Ш Се Пр, *оџлоџн* Сп Се Чл, *оџлоџн* Пт, *сџиро* Ст Чо, *присуџиро* Ве ДР Мс Кг Чл Ст Гу Се Цр, *зџйворџш*⁵³ Пр, *оџйворџ* Кг, *оџйворџш* Се Ве Пт Кг.

Тако и у ријечима страног поријекла: *чџраџа*⁵⁴ Чп ДР, *чџраџ* Кг Пр Ве, *чџраџш* Се Мс, *чџраџџина* Се, *чџраџине* Мс, *оџрџса* Ст Мс Чл, *миџроџџи* Чл С; *Поџџлиџ* Ст Ш, *кџбџн*⁵⁵ (тал. gabbana) Чл Ст Ш, *кџнаџ* (лат. сапарус) Пр Гу ДР, *кџриџма* (тал. quaresima) Ст ГР Ш, *кџмџн* (лат. саминус) Мс Се, *Дџмџан* (лат. Damianus) Ст Ш, *Дџмџановиџ* Ст. (У латинизмима је латинско кратко *a* супституисано са *o* приликом преузимања тих ријечи.)

Бројеви *седамдџсџш* и *осамдџсџш*, због асимилације, могу имати и форме *седомдџсџш* и *осомдџсџш* Ш Кг Ст Цр Пл Се.

Примјетно је да се неки од ових примјера јављају и у другим босанским говорима, и сродним икавским говорима, у оваквој форми. За утврђивање боје вокала *a* најважније је то да се ради о замјенама једне фонеме другом, да није у питању прелазна вриједност, алофон.

25. У неким одомаћеним ријечима страног поријекла, чији је облик углавном стабилизван и структура слога прилагођена правилима њвог говорног типа *a > e*:

⁵¹ В. Баотић, Дервента, 50.

⁵² Веома раширена појава, в. Решетар, Дер шток., 101; Пецо, ГИХ, 35; Петр., Змијање, 31–33; Жуљић, ДВД, 40; Павл., Јајце, 109–110; Пецо, ГЗХ, 52; Шим., ГИКБ, 27.

⁵³ Аналошке форме које је са *o* биљежио и Вук (Вук, СР), а исп. и на другим странама (Ђуровић, јБ-вХ, 100; Баотић, Дервента, 52).

⁵⁴ Алтернација према стандарду, мада се овдје ради о изворном турском облику *çorap* (Шкаљић, Турцизми, 164). Исп. и Петр., Змијање, 32; Брабец, Тузла, 25; Ђуровић, јБ-вХ, 100; Баотић, Дервента, 52.

⁵⁵ В. Шим., ГИКБ, 28.

жєндār Мс Пт Чл Кг ДР Се Цр, *еј̄о жєндārā* Мс, *ка́дер* Пт, *егрòном* Се Сп Цр, *стò ддлєрā* Се, *комедāни* Пт Ш, *ка̀шєстєр* Ш Ст, *барјєктїār* Мс Цр Кг Ве Гу, *барєктїār* Ш.

У ријечима углавном домаћег поријекла *е* замјењује *а* или алтернирају у: *нòћєс*⁵⁶ Ст Кг Цр, *вєчєрес* Ш Чл, *нїкєтї* Кг ДР Чп, *будалєшїна*⁵⁷ Пр Сп Ш ГР, *јєдєн*⁵⁸ Пр Мс, *ї̀љєда* Мс, *ї̀љєкā* Ст Ш Цр Мс Кг Ве Кб Се Чл, *шєничєна* брāшна⁵⁹ Мс, *шїмлєтїє* кўћє Ш.

Поред обичнијег *вāшєр* говори се и *вāшєр* Кб.⁶⁰

26. Однос секвенци *ра* и *ре* у три коријена, *врєб-*, *рєстї-* и *крєд-*, у овом дијелу југозападне Босне је веома јасан — редовно се појављују морфеме *врєб-* и *рєстї-*, а *крєд-*:

врєбац Чл Ст Кб Ш Мс Се Ст Цр Кг Ве Пр ДР ГР Чп, *Врєбац* Ш Пт Кб, *врєйци* Кг Чл Ст, *рєбац* Пт Ш, *врєбāцā* Ст Цр, *рєстї* Ш Цр Гу Мс Кр, *рєстїє* ДР Мс Пр Пт, *зārєслò* Се Чл ГР, *рєстїа* Чл Ст, *лїтїорєстї* Ст Чп ДР Кб Пр Мс, *нарєстїє* Кг Мс Ст Се Цр, *їзрєсла* Ст Се Цр; *крāстї* ГР Чл ДР Се Ст Сп Кг Пл Пт, *укрāди*⁶¹ Мс Се, *укрєстї* Се Цр.

Према тој изоглоси овај говорни тип припада II Ивићевој зони, у којој су, поред најјугоисточнијих чакавских, чакавских екавско-икавских говора острва Лошиња и Суска, штокавски, обично икавски говори на далматинском копну, у централној и западној Херцеговини, југозападној Босни^{61a} и јужној Хрватској.⁶²

27. Секвенце *-жєњ-* или вокала *-а-* у основи облика глагола *жєшїи* нема. Овдје је: *жєњє* Мс Се Цр Ст ДР, *жєњємо* Ст ГР, *жєњи* Ст Се, *їожевєно*⁶³ Ш Кг Ве Пт Ст.

28. Говори се *јєрєбица* Пр Ве Гу, *рєбица*⁶⁴ Кг.

⁵⁶ В. Пецо, ГИХ, 33–34; Шим., ГИКБ, 26.

⁵⁷ М. Дешић наводи *будалєшїна*, и констатује да је ту суфикс *-єшїна* (Дешић, ЗБИГ, 37). На икавском терену југозападне Босне је и *будалєсāш* МС Мс, а јавља се и *будалāшїна* Мс.

⁵⁸ Ђ. Чустовић у говору Хрвата икаваца Ливањског поља биљежи *јєдаєн* (Чуст., Ливно, 92).

⁵⁹ У посавини С. Ившић биљежи „*дашчєнї* или *дāшчєнї* (мјесто *дāшчāнї* или *дашчāнї*)“ (Ившић, Посавина, 58), а у Дервенти Баотић *зємљєнї*, *кòнољєнє* *гāїє*, *нòвчєнā* *зāјєдница* (Баотић, Дервента, 50). Овдје треба имати на уму да се и суфиксом *-єн* изводе придјєви који „означавају да су појмови које они одређују од онога што значе именице од којих су изведени придеви“ (Стеван., ССХЈ I, 564); исп. и Правопис 1960.

⁶⁰ М. Николић у Полимљу поред *вāшєр* наводи и чешће *вāшїр* (Ник. М., Полимље, 219).

⁶¹ М. Окука у Доњој Рами поред *врєб-* и *рєстї-* спорадично биљежи и *укрєдї*, *укрєди* у говору Муслимана (Окука, Рама, 38). М. Шимундић у имотско-бекијском *рєстї* и *рєбац* (Шим., ГИКБ, 27). В. и Решетар, Дер шток., 101; Вуковић, Кр.-Јеп., 294; Пецо, ГИХ, 34, Јекавске оазе, 282 и ИШГЗБ I, 96; Ившић, Посавски, 180; Броз., Ијєш., 134.

^{61a} Прецизније разграничење зона у југозападној Босни, икавској и ијекавској, према овој изоглоси, в. у Рамић, Размеђа, 276.

⁶² Ивић, Промена, 383–393.

⁶³ Тако је и у околини Дервенте (Баотић, Дервента, 147).

⁶⁴ А. Пецо у источној Херцеговини биљежи *јєрєбица*, а М. Шимундић у имотско-бекијском говору *јєрєбица* и *јарєбак*, *јарєбац*, *јєрєбац* (Пецо, ГИХ, 34; Шим., ГИКБ, 27). „Говори се *јарєбица* и *јєрєбица*, а не зна се, које је из којег изишло“ (Марет. 3, 107, РСАНУ).

29. Лексема *иријатјељ* јавља се у више фонетских ликова, што се може тумачити њеним фонетским склопом и икавском природом говора, јер секвенца *ија* која се јавља и као *ије* намеће свијест о вези са ијекавском замјеном јата, а овдје лакше опстају екавске од ијекавских форми. Најчешће је *ирѣтјељ*⁶⁵ Цр Мс Кг Чп ДР Се Сп, а чују се још *иријатјељ* Ве Гу, *иријетјељ* Ве, *ирјетјељ* Мс, *иријатјељ* Пт. У говору села Ковача, код Дувна, И. Јурчевић примјећује семантичку разлику: „родитељи младенаца зову се *ирѣтјељи*, а постоји и ријеч *иријетјељ* која означава опћенито пријатеља“.⁶⁶ Чини се да је форма *иријетјељ* накнадно враћена, са нешто диференцираним значењем, а да је основна форма *ирѣтјељ*.

30. Облици *мињи* и *диљи* на овом подручју су непознати. Говори се *мањи*, *даљи*, *даљѣ*⁶⁷; *мањи* вјтар Се, *даљи* си Цр.

31. Изостаје књижевнोजезичко двојство *а/и* композита глагола *ићи*: *сѧћ* Мс Ст Чл, *изѧћ*⁶⁸ Се Цр Пл Сп, *обѧћ* Пл Ст Чл Цр.

32. Лексема *јѣчам* Кг Ве чешће се јавља у форми *јѣчим* Мс Се Кг Цр ДР Пр Гу Кб. Такво *и* на мјесту непостојаног *а* опстаје и у облицима: *јѣчима* Мс, *у јѣчиму* Се, као и *у јѣчимен* Се Мс Цр, донесе *јѣчимена* брашна Мс. Облици именице *сѧн* обично задржавају *а* — у *сѧну* Цр, *сѧна* Ст Сп Кг Пр Гу, али је и *сѧѧ* Ве Кб ДР. Тако бљежимо и *иѧса* Пр ДР, али је обичније *иѧѧ* Чл Пт Ш Ст.

33. Чини се да је основна форма презента глагола *иѧѧи* *иѧѧѧм* Ст Мс Цр Пт ДР Гу Кг Се, *иѧѧѧ* Кг Се Ве Цр Мс, мада се чује и *иѧѧ* Кг Пр.

34. Говори се *казѧмак* Ст Чп и *козѧмак*⁶⁹ Се Кг.

35. Секундарно је *а* у *нѧормѧлан* Мс Се, *нѧормѧлно* Мс Се Пт (прилагођавањем типу грађења префиксом *на-*, при преузимању лексеме (тал. normale)).

ВОКАЛ *Е*

36. Сљедећи примјери би требало да покажу стандардну артикулациону вриједност овог предњег средњеотвореног вокала:⁷⁰

лѣћа Ст Гу Цр Пт Чл Ш, *грѣдељ* Се Цр Кг Ве, *ирѣде* Се Гу Ш, *ирѣдѣ* Кб; *грѣде* ДР Ст Се Мс, *зѣц* Ш Цр Пт, *зѣцом* Мс Пт Ш; *иѣѧѧѧ* Се Сп, *лѣѧ* Мс, *лѣѧѧ*

⁶⁵ В. Решетар, Дер. шток., 75.

⁶⁶ Јурч., Дувно, 106.

⁶⁷ Облици *мињи* и *диљи* јављају се у више говора: Броз., Фојн., 13; Жуљић, ДВД, 40; Милас, Мост., 51; Решетар, Дер шток., 97; Вуковић, Пив.-Др., 11; Ившић, Посавина, 164. Око Дервенте и у Рами само спорадично се чују, а у имотско-бекијском нису забиљежени (Баотић, Дервента, 52–53; Окука, Рама, 38; Шим., ГИКБ).

⁶⁸ Тако је и у језику Ивана Анчића (Марковић, ЈИА, 51–52).

⁶⁹ „Врста богиња“, обе форме су као покрајинизми регистроване у Р САНУ.

⁷⁰ Помјерена артикулација овог вокала констатована је у другим говорима: Петр., Змијање, 36; Броз., Извј., 433; Пецо, ИШГЗБ I, 98. У говору становника Ливањског поља констатује га Ђ. Чустовић (Чуст., Ливно, 92).

Ст ДР Пт Ш, *скѣла* Мс Ш Ве, *вѣчѣр* Мс Се Ст; *вечѣрї* Се Цр, *крѣчом* Ш; *десѣи-пѣишнѣсї* вукѡвѣ крижало се Ш.

Сусједни икавски говори, имотско-бекијски⁷¹ и рамски⁷², немају помјерене артикулације овог вокала. Не биљежи је ни Ј. Баотић у околини Дервенте, изузев у примјеру *вѣчѣра*, гдје отворенија реализација може бити „резултат судара двију основних реализација — *вечера/вечара*“.⁷³ И једна и друга форма овдје се јављају: *вѣчера* Мс Се Сп, *вѣчара* Ш Пт М Мс, па и средње *вѣчѣра* Ш, гдје је *ае* редуковано. Тако је и у *ѡвечѣр* Се Цр, *ѡвачѣр* Се и *ѡвѣчѣ* Се, *ѡ мане* Ш, *ѡ менѣ* Ш, *ѡ маѣне* Ш Пт. Оваквом отварању вокала *е* погодује поста акценатска позиција и конкретна говорна реализација. Значајно је да таквих „мућења“ има у говору Срба ијекаваца у непосредном сусједству, у доњем Ливањском и у Гламочком пољу.

37. Већ смо рекли да овај говорни тип зна за дифтонгизацију вокала *е*. На подручју Дувна ову појаву уочио је Светозар Марковић, у говору Хрвата и Срба, најчешће у одричним облицима глагола *имати*.⁷⁴ На подручју Ливна, по запажању Далибора Брозовића, „самогласници *о* и *е* под силазним акцентом нешто се дифтонгизирају у старијега свијета: *Лѡвѡро*, *шѡѣст*“.⁷⁵ Ћ. Чустовић и И. Јурчевић се о овој појави не изјашњавају излажући особине говора ливањског краја, односно села Ковача код Дувна.

Дифтонгизација дугог *е* несумњиво је присутна. Дифтоншке вриједности јављају се на читавој територији, од Чапразлија и Челебића на сјеверозападу, према Босанској крајини, до Месиховине и Степена на југоистоку, према Херцеговини. Факултативност појаве доприноси да остане незапажена. Треба истаћи да се дифтонгизација не ограничава квалитетом акцента, а ни категоријом ријечи у којима се јавља:

Пѣѣрковић Ст МС Ш Пт, *Пѣѣре* Гу Чл Ч Пт Мс МС, *пѣѣишком* Кг Се Цр Пр ДР Чп, *пѣѣ-шѣсї* Мс, *са сѣѣѡм* Се, *срѣѣдиш* Мс, *сїѡмѣниш* Мс, *скѣдмѡ* дїте Мс, *свѣѣиш* Ш Пт, *Свѣѣишѡ* Мѡрија ГР, *нѣѣће* Се МС Мс, *нѣѣмѡ* ни кѡћѣ Ш, *мѣѣсо* Се Цр, *дѣѣдо!* Се, *дѣѣдо* Цр МС, *ѡдрѣѣдѣ* Цр, *шѣѣсї* Ве Кг, *ѡсвѣѣише* Ст, *грѣѣда* Мс, *грѣѣде* ДР Мс Чп, *мисѣѣи* Чп, *нѣѣћу* ГР, *шѣѣишак* Ст МС, *свѣѣзали* ДР, *Нѣѣћо* Чп.

При артикулацији овог алофона вокала *е* (фонолошка вриједност остаје непромијењена) јасно се распознају предње кратко, неслоговно, *и* (ѣ) и дуго *е* (*ѣ*) у другом дијелу дифтонга. Нема примјера преласка у двосложну вриједност (*ие*).⁷⁶ Важно је напоменути да за говор Имотске крајине и Бекије М. Шимун-

⁷¹ Шим., ГИКБ, 28.

⁷² Окука, Рама, 27.

⁷³ Баотић, Дервента, 54.

⁷⁴ Марковић, ЛИА, 48.

⁷⁵ Броз., Истраж., 349.

⁷⁶ Дифтонге у посавском биљежи С. Ившић, у истарским М. Малецки (Ившић, Посавина, 179; Малецки, Преглед, 62), а о дифтонзима у штокавским говорима в. П. Ивић, Г. Драгин, Ж. Бошњакловић, Банатски говори, СДЗБ XL, 196–202 и П. Ивић, ЈФ XVIII, 146.

дић каже: „Нема затвореног или превише отвореног *e*, ни дифтонгизираниг“.⁷⁷ Нема га ни у области Раме, нити у икавским говорима Дервенте, а ни западно-босански икавскошћакавски говори не познају ову вриједност. Овом особином овај говорни тип је близак са икавским посавским у којем „Чешће прелази дуго *e* (од некадашњег *e*, *ě* и *ē*) у затворено *e* (*ē*), које се онда дифтонгизира.“⁷⁸ Наравно, теренски та веза не постоји.

38. Аналошко *a* умјесто *e* у *ѝрија* (према *када*)⁷⁹, раширено у икавским говорима,⁸⁰ и овдје се редовно јавља: *ѝрија* Се Мс Ст Кг, *ѝрија* Гу, као и *најѝрија* Ст.

39. Као резултат фонетских процеса (асимилације или дисимилације), затим аналогije, или пак путева преузимања и начина адаптације, када су у питању ријечи страног поријекла, вокал *a* замјењује *e* или су у алтернативном односу. Чиста супституција везана је, углавном, за ријечи страног поријекла:

ѝйїале Ст Пт Гу Кг Кб ДР Се Мс МС, *ѝйїālā* МС, *швѣрца̋р*⁸¹ Се Мс Кг Цр, *ѝйлѣндар* Мс, *ѝарі̋рō* дба дка Се, *дѣраглија* Мс Цр (мђ. *dereglye*), *ѝигара* (тур. *ciğer*) Ст Чл, *ѝигарица* Кг Мс, *салáмет̋и* (тур. *selâmet*) Гу Ве Чл Чп ДР Мс Се Цр Ш Пл, *мрђала* („далмато-романски лексички остатак од лат. деминутива *margella*“)⁸² Се Цр Мс Кг Пт Ш Чл Ст, *мрђалице* Цр, *јачѣрма* (тур. *geçirme*) Мс, *рашѣ̋т̋о*⁸³ Кг Пр Ве Гу.

Алтернације су углавном у домаћим ријечима: *вѣчара* Ст Се Цр, *чѣкат вѣчарѣ̋*⁸⁴ Се, *ѝвачѣр* Сп Мс, *ѝа̋майни* људи Мс, *сáмаљѣм* Ст, *ѝ мане* Се (видно чешће *ѝ менѣ*), *ѝжабōкрачина* МС Ст Чл Ш, *сѝдōрā* мѣнōм Се, *ѝрамā* мѣнōм Кг.

Број *двадесѣ̋и* најчешће је у форми *двáдесѣ̋и* Мс Се Кг Ш, али се чује и *двáдасѣ̋и* Ст, *двáдисѣ̋и* Мс, као и редуковано *двáдчсѣ̋и* Ш.

Говори се *чѣран* Се Кг и *чѣре̋њ* Ш Ст (стсл. *чѣрѣ̋нъ*, „*a* < *ѣ*“ послије *p*“⁸⁵).

Именица *дōсага* Се Цр Сп, „сдја, клипач“ може бити у вези са *дōсаља* „прут; ударац прutom“ (забиљежио у сјеверној Далмацији М. Павлиновић, преносе Скок, РЈАЗУ, РСАНУ), али и са *досѣ̋гāч* (потврђено у Лици) (или, семантички, *докӳкāч*, околина Босанског Грахова), „оно чиме се може што досегнути, докучити“ (РСАНУ).

40. Промјена *e* > *o* у *дѣдōро ѝи̋* Ш је само рјеђа алтернатива за чешће заступљено *дѣдѣ* Мс Чл Кг Ве МС.

⁷⁷ Шим., ГИКБ, 28.

⁷⁸ Ившић, Посавина, 179.

⁷⁹ Решетар, Дер шток., 102.

⁸⁰ Решетар, Дер шток., 102; Жуљић, ДВД, 39–40; Броз., Фојн., 3; Окука, Рама, 40; Баотић, Дервента, 54.

⁸¹ Продуктиван суфикс *-ар*, подупрто глаголом *швѣрца̋и*.

⁸² Скок 2, под *мрђела*.

⁸³ Баотић, Дервента, 54 (констатује дисимилацију).

⁸⁴ У имотско-бекијском М. Шимундић констатује и *вечарáвaи̋*, *вѣчāрн̋и* (Шим., ГИКБ, 29); *вечарáвaи̋* потврђује и И. Јурчевић у говору Ковача код Дувна (Јурч., Дувно, 102).

⁸⁵ Скок 1, под *чѣрѣ̋н*.

ВОКАЛ О

51. Артикулација овог средњег вокала задњег реда у сљедећим примјери-ма не одступа од оне коју налазимо у стандардном књижевном језику и која је обично у већини штокавских говора:

но́жи Кг Пр Ве, *но́жови* Ве Кг Кб Гу, *и́однѐ* Се Кг Мс Ш Пт, *и́о́нѡ́ћ̃а* Ст Се Сп, *ло́нца* Кг; *но́с* Ст Чл Чп ДР ГР Пр Пт Се Цр Сп Мс Мс, *но́ж* Мс Гу, *но́ш* Кг Пр, *мо́сѣ* Ст Чл ГР, *мо́ре* Гу Ст Мс Мс Се Цр Пт, *шко́ла* Се Цр Мс ДР ГР Чл Ст Кб Кг Ш, *бро́ј* Мс Се Кг Чп; *мо́зак* ДР Мс Се, *ко́њ* Цр Кг Ш Чл Ст ГР ДР, *но́каѣ* Ш Пт ДР Чл Ст, *ко́ло* Ш Цр Мс; *ло́нац* Мс Ст Чл ДР Мс, *со́лиѣ* Ш Пт Ст, *куйѡ-ваѣ* Цр Кб Пл; *ко́мушина* Цр Се, *на́ нѡј* Цр.

Примјери прелазног степена, када су у нитању алтернативне форме типа *субоѣа* и *субаѣа*,⁹⁰ у којима би могло бити говора о отворености артикулације вокала *о*, *субаѡѣа* ДР, *о субаѡѣѣ* Ст, остају на нивоу акустичког утиска, тим прије што се појављује елеменат извјесне вокалске редукованости у позицији иза акцентованог слога.

52. Затварање *о* под дугосилазним акцентом извршено је до вриједности правог дифтонга *ѡѡ*:⁹¹

ко мо́ре Мс, *хо́н* ДР ГР Цр Мс Сп Се, *хо́нд̃а* ДР, *Лѡ́вро!* Гу, *ѡѡ́ћ̃емо* Мс, *дѡ-ѡ́ћ̃е* ДР Ве, *ѡѡ́це* Ве.

Овај дифтонг артикулационо сачињавају кратко неслоговно *у* (*ѡ*) и *о* које је под дугосилазним акцентом (*ѡ*). Форме се јављају факултативно.

53. Алтернирања *а* ~ *о* може бити у домаћим и страним ријечима, изван акценатске позиције:

По́нари Ст ДР Чп, *Гла́мач* Ст Ш Пт Кб, *И́мацкѣ* Се Цр Мс Мс, *у́йшарак* Ве Мс Се Кб Гу, *субаѣа* Пр Пт Чп Гу, *ма́јсѣар* Ш Мс Цр, *саму́ни* Цр, *не́ мере* Ш Пт (знатно је чешће *не́ мере* и *не́ море*), *с ѡ́ро́зара* Цр, *аѡаѣ́ека* ДР Гу, *ко́наѣа* Ст ГР Чл, *лабо́да* Се Цр, *на́раѣ* Мс, *а́двакаѣ* Мс, углавном због асимилације или дисимилације (*аѡаѣ́ека* : *лабода*).

Већина ових ријечи чешће се, и од истих говорника, чује у форми са *о*, посебно кад се *о* нађе под акцентом или је дуго. Чини се да позиција непосредно иза или испред акцентованог слога може имати утицаја на појаву оваквих форми фонетским путем, али треба истаћи и чињеницу да је она раширена међу босанским говорима, посебно ијекавским у сјеверозападном сусједству.⁹² Јужно, у имотско-бекијском, М. Шимундић биљежи *Гламач* и *Имацки*.⁹³

54. Вокал у алтернира са *о* у ријечима домаћег поријекла:

⁹⁰ Ј. Баотић за икавскошћакавске говоре у околини Дервента наводи и примјере отвореног *о* и затвореног *о* и када су акцентовани (Баотић, Дервента, 57); у Рами и Имотској крајини и Бекији таквих вриједности нема.

⁹¹ В. Броз., Истраж., 349.

⁹² В. Дешић, ЗБИГ, 41; Петр., Змијање, 39; Броз., Фојн., 1; Жуљић, ДВД, 39.

⁹³ Шим., ГИКБ, 31.

јн Се Цр Чл Пт Гу Кг Ш Ст, ђн Се Пт Гу, думѧћин Цр Се Ш, домѧћин Се Кг, кѧћѧ думѧћин Ш, јног ижињѧра Се, ђногѧ Пт, унѧј Ст ДР, с мѧмѧим Цр Сп, мѧмѧи Ст Кг ГР Гу Пт Ве Мс, јндѧ/јндѧ Мс, унде Кг Пр, јнде/ѡнде Ве, ѡнди/нѧнди Кб, ѡнде Мс, малијѧн/милијѧн/мелијѧн Се.

Чињеница да се ради о алтернативним формама, а и невелик број примјера, у складу су са стањем у сродним икавским говорима, какав је говор икаваца Имотске крајине и Бекије нпр.⁹⁴

55. Увијек је у у кумѧири Цр Гу Пт Се Ст, кумѧири ДР, лѧбања Цр Се Ст. Говори се загунѧйка Се.

56. У ријечима страног поријекла у замјењује о и у примјерима: дѡкѧур Ст Цр Се ДР Гу Чп Пт Чл Кб Ве Мс Мс, дѡкѧур Кг Пр, кѡ докѧура Ш, вагѧни Мс, вагѧн Чл Ст Ве Кб, вагунѧри Мс, дѧрекѧур Се Ш, кумѧѧније Ст Се, на ѧлафѧн Цр, кумадѧнѧ Ш Пт, милициунѧр Ш, куйѧран Се ГР Чп Кб Цр Ш Пт Сп, бѧмбе Ст, бумбардѧри Ст, рѧдијѧн Чл, ѧѧрлѧн Се, ѧѧрлѧнка Се, јзми најлуна Мс, буѧа Чл Ст Чп ГР ДР, гѧрбѧн (тал. carbone, „угаљ“) Ст Чл Чп ДР ГР.

Већина од наведених примјера позната је и у другим говорима,⁹⁵ с неким акценатским варијацијама или с којом фонетском измјеном кад је неки други глас у ријечи у питању.

57. Замјену а умјесто о имамо у јѧмужа Се Ве Ш Пт, ѡзгѧр Се, ѡѡзгѧр Мс, ѡѡзѡ Се, иако је о било под акцентом и у дугом слогу.

58. На читавом терену заступљена је секвенца *ре* када се ради о именици *гроб*:

грѧй Кг Пр Кб, грѧб Ве, грѧб Гу ДР, грѧбље Се Цр Чл ДР Гу Мс Пт Мс, ј грѧбље Ст, ј грѧй Ш.

59. Однос *о ~ а ~ е* претеже у корист вокала *е* у сѧѧвѧна Кг Пр Ве Ш Се Ст Мс.

60. У одричним облицима презента глагола *моћи*, у вези са јужнословенском изоглосом *же > ре*,⁹⁶ појављују се различите форме. Основно је да се *не мере* Мс Кг Пр Ве и *не море* Се Кг Пр Кб ДР јављају подједнако често, а *не може* Кг Пр и *не маре* Ш су резултат утицаја стандарда, односно ијекавских говора. Потврдни облици су са *о*: *мѡре*, *мѡже*. (Исп. и т. 108.)

61. У инструменталу личне замјенице другог лица и личне замјенице сваког лица су форме карактеристичне и за неке друге икавске говоре:⁹⁷ с ѧѧѡм Ст Кг Чл, сѧ сеѡм ДР Ст Ш.

62. О односу *-ер/-ор-* у бројним именицама и збирним бројевима в. т. 41.

⁹⁴ (Шим., ГИКБ, 32). Иначе, промјена *о > у* уз назалне сонанте широко је распрострањена у западним говорима источнохерцеговачког типа (исп. нпр. Дешић, ЗБИГ, 47; Петр., ГБК, 60; Драг., ГЛЈ, 54–61; Ласт., КГ, 754).

⁹⁵ Пецо, ИШГЗБ I, 283; Броз., Фојн., 6; Петр., Змијање, 30; Дешић, ЗБИГ, 42–52; Баотић, Дервента, 59; Окука, Рама, 41; Шим., ГИКБ, 32.

⁹⁶ В. Ивић, Дијалект., 16.

⁹⁷ В. Пецо, ИШГЗБ I, 97; Шим., ГИКБ, 120.

63. Секундарно *o* јавља се у показних замјеница: *ḍīāj* на̄ш Ст, *ḍīōj* жѐни ДР, *ḍīō* Кб, аналогичом према *онај, она, оно*.⁹⁸

ВОКАЛ И

64. Када је ријеч о артикулацији овог високог самогласника предњег реда, неизбежно је поменути редукције. О случајевима и степенима редукције биће ријечи у поглављу о редукцијама, а овдје да кажемо да у овом говорном типу нема тако честих ванакценатских редукција у неком од унутарњих слогова, карактеристичних за многе босанске говоре.⁹⁹

65. Алтернирање с другим вокалима, с нултом вриједношћу, као и замјене другим вокалима присутне су и овдје.

66. Вокал *a* умјесто *и* налазимо у *зѣјшан* (тур. *zeytin*) Ст Чп ДР, *артиалѐрија* Ш Пт (фр. *artillerie*).

67. На мјесту *и* употребљава се *e* нешто чешће, у домаћим и ријечима страног поријекла, углавном као резултат фонетских процеса асимилације и дисимилације:

три мелијона ма̄нѐ Се, Муслѐмāн Ш Ст Кг Пт Чл, Муслѐмāнка Ш Пт, чакшере Цр Сп, дѐрекѣјур Се Ш, дерѐкѣј (тал. *diretto*) Ст, сѣйейендѣрати Гу, абети Мс, чѣйери¹⁰⁰ са̄та Мс, чѣйери мѣтра Се, чѣйери су подложња Цр, чѣйери сдје Мс, нѣвѣаѣи¹⁰¹ Ст ГР, нѣвѣо у Пилѐ Ст. Каже се *шѣѣода* Ст Ш за „чиода“. Вук је у Барањи забиљежио *шѣѣода*, у ијекавском доњем Ливањском пољу је *шѣѣјуда*, а тако је и у Буковици.¹⁰²

68. Алтернирају *и* ~ у у *вѣриге* Се, *вѣруге* Ст ГР Гу Ш Пт, *шāњѣр* Кг, *шāњѣр* Ве Гу ДР.

69. У облицима глагола *мирисаѣи* могу се чути овакве форме: *мерѣши* Ве Гу ДР, *мѣруши* Кг Пр, *миришѣ* Гу Кб, у ДР и *марѣши*.

70. Само са у су *ја̄глука* Ст Чл ГР и *зѣмбин* (тур. *zibin*) Цр Сп Се.

71. Процесом разједначавања добијене су форме *ѣѣлиндар* Цр и *ѣѣлѣндар* Ст.

72. У префиксу *ѣри* може да се јави *e* (о томе у т. 129).

73. О односу *a* : *и* у глаголима типа *обађи* в. т. 31 и 462.

ВОКАЛ У

74. Артикулација високог вокала задњег реда у не одступа од књижевно-језичког стандарда. И фонетске промјене су мање, у односу на остале вокале. Дијалектолошки информативни случајеви у вези са овим вокалом вежу се за

⁹⁸ В. Шим., ГИКБ, 42; Баотић, Дервента, 72.

⁹⁹ В. Пецо, ИШГЗБ I, 99–100; Дешић, ЗБИГ, 56–72; Петр., Змијање, 211–216.

¹⁰⁰ В. Баотић, Дервента, 60; Броз., Фојн., 11.

¹⁰¹ Ј. Баотић ову форму у дервентском објашњава укрштањем суфикса *-ива/-ева/-ова* (биљежи и *но̄ѣваѣи*) (Баотић, Дервента, 61).

¹⁰² Скок 3, под *сѣина* (исп. тал. *spilla*, арб. *shpinē*).

РЕДУКЦИЈЕ ВОКАЛА

85. Изузетна квантитативна нестабилност вокала битно обиљежава западније босанске говоре, ијекавске и икавске.¹⁰³ У икавским западnobосанским говорима редукција *и* је „једна од типичнијих особина“,¹⁰⁴ док је у рамском мање изразита.¹⁰⁵ У посавском говору редукције су доста присутне,¹⁰⁶ а у говору Имотске крајине и Бекије њихово присуство је незнатно.¹⁰⁷ Домашај ове појаве на ливањско-дувањском терену сврстава овај говорни тип у ону групу икавских говора за које се може рећи да им то није типична особина.

Дјелимичне редукције

86. Дјелимичне редукције се јављају углавном у поста акценатском слогу. Односе се на *и*, које може бити и у позицији вокала у, у радном глаголском придеву, као последица односа секвенци *ну/ни* у глагола III Белићеве врсте, а најчешће су трећа, најмање заступљена форма односа *и ~ ѿ ~ и*: *шѣнѣца* ко сунце III, чѣтри *гѣдѣне* III, *сѣдѣлѣца* Гу КБ Чл, *гѣрѣла* Се, *дѣшѣлѣна* КБ, *дѣшѣрѣм* Мс, *рѣдѣли* по вѣздѣн Цр, *зѣгрѣли* рѣке Се, *дѣшкинѣла* главицу III, *йрѣкинѣли* причу III;

и на вокалску вриједност боје затвореног *а* које је у поста акценатској позицији дјелимично помјерено напријед, у правцу *е*, или је резултат отварања средњих вокала *е* и *о*:

нѣћѣс Ст, *јѣдѣн* Чл, *вѣчѣрѣс* Ст, *ѣвѣчѣ* Се, *ѣмѣне* III Пт; *сѣбѣѣша* ДР. И у овом случају се ради о трећој, прелазној форми, за коју сматрамо да није карактеристична за овај говорни тип, и да може бити резултат утицаја са стране, прије свега из ијекавских говора.

Потпуне редукције

87. Потпуна редукција вокала је чешћа. Може представљати директни продужетак дјелимичне редукције: *дѣшѣрѣм* (в. т. 94), али се најчешће јавља у потпуно другим условима.¹⁰⁸

а) Афереза

88. Губитак почетног вокала налазимо, углавном, у ријечима страног поријекла. Иако се нашао по неки примјер за сваки вокал, случајеви аферезе вежу се, углавном, за вокал *о*, претежно у замјеничким корјенима *ов-*, *он-*.¹⁰⁹

¹⁰³ Пецо, ИШГЗБ I, 99–102; Дешић, ЗБИГ, 56–72; Петр., Змијање, 211–216.

¹⁰⁴ Пецо, ИШГЗБ I, 99.

¹⁰⁵ Окука, Рама, 46–50.

¹⁰⁶ Ившић, Посавина, 187.

¹⁰⁷ Шим., ГИКБ, 40.

¹⁰⁸ О овоме исп. Ник. М., Полимље, 202–203.

¹⁰⁹ Таква је ситуација и у многим другим говорима: исп. Пецо, ГИХ, 45; Пецо, ИШГЗБ I, 100; Окука, Рама, 47; Шим., ГИКБ, 37–38; Баотић, Дервента, 65; Ђуровић, ЈБ-вХ, 133; Дешић, ЗБИГ, 59;

89. Афереза вокала *а*: *шл̌ама* (тур. *aşlama*) Ст Гу ДР Чл Чп Кб, *им̌а шл̌ам̌а* Ш, *р̌од̌е шл̌ам̌е* Ст, *с̌и̌р̌ин* ГР Ст, *тр̌о̌ш̌и̌ с̌и̌р̌ине* Ст, *м̌ер̌ич̌к̌и̌ бумбард̌ери* Ст. Најчешће се говори *м̌ан̌ей* Кг Се Цр Ст (тур. *emanet*), али се чује и *ом̌ан̌ей*, *ум̌ан̌ей*, *нам̌ан̌ей* Мс.

90. Изостанак почетног *е* биљежимо у *л̌аст̌и̌нка*¹¹⁰ (тал. *elastica*, фр. *élastique*) Чп Гр Гу, *л̌ет̌и̌ри̌ч̌ни̌ шт̌ед̌њ̌ак* Ст, *ш̌к̌и̌ја* (тур. *eşkiya*) Мс Кг, *ш̌к̌и̌ју* би продавала Се.

91. Без почетног *и* су познати случајеви *н̌ек̌ци̌ја* Гу Чл Ст, *Тали̌ј̌ан* Чл Ст Кб Гу Ш Пт, *Тали̌ј̌ани* Ст Чп, *ћ̌ин̌ди̌ја* Ст. Говори се *И̌й̌а̌ли̌ја*.

92. У је изостало у *з̌ен̌ги̌ја*¹¹¹ Ст Чл Чп. Обичнија је стандардна множина *к̌у̌ћ̌ани* Ш Пт Кб Гу („[у]кућна чељад“) него *ју̌ку̌ћ̌ани*.

93. Аферезу вокала *о* биљежимо у прилозима и придјевима: *в̌а̌к̌о* Се Цр Чл Ш Пт Мс, *на̌к̌о* Ст Чп, *в̌а̌к̌о* к̌о је с̌ад Мс, *в̌а̌к̌о* н̌еш̌то Ш, пр̌д̌стр̌ла *в̌а̌к̌о* Цр, *в̌а̌ка* ов̌ли̌ка Сп, н̌д̌ли̌к̌и̌ Ст, *на̌к̌о* н̌д̌ли̌к̌о Ст; *в̌а̌мо* Ш ДР, *а̌мо* Кб Гу Мс, *а̌мо* ћу̌ ја ГР, *и̌ћ̌еш̌* *в̌а̌мо* Ш. Почетно *о* изостаје и у *и̌ара̌ци̌ја* Се, *и̌ари̌р̌о̌* д̌ба д̌ка Се, *с̌ов̌ина* Гу Кг Гр Кб Ве.

б) Синкопа

94. У медијалној позицији од свих вокала најчешће изостаје *и*. Карактеристичне су двије групе примјера. Једна је губљење *и* < *ћ*. У глагола изведеним од основног глагола *и̌ј̌ера̌и̌и* *и* < *ћ* најчешће изостаје:

д̌и̌тра̌и̌ Се Ст ГР Кг Гу Чл, *д̌о̌и̌тра̌и̌* Гу Ст Се Мс Мс, *з̌а̌и̌тра̌и̌* Се Ст Ве, *и̌р̌и̌и̌тра̌и̌* Гу Чл, *и̌с̌и̌тра̌и̌* Гу Чл Ст Ш, *и̌д̌о̌и̌тра̌и̌* Кг Гу, *з̌а̌и̌тра* се *у̌* смет Мс, *д̌о̌и̌тра̌ли* д̌в̌це Ст, *з̌а̌и̌р̌о̌* з̌у̌б Цр, *и̌д̌о̌и̌р̌а̌ј* Ш, *д̌и̌р̌а* и д̌о̌ли Мс, *д̌о̌и̌р̌а̌* с̌и̌но Се, на чем *и̌с̌и̌тра̌и̌* Ст, *д̌о̌и̌тра̌м* с к̌о̌њ̌ом Чл, *д̌о̌и̌тра̌ли* к̌о̌ња д̌р̌ва Мс.

Могуће је да у овим примјерима имамо испадање *и* као други степен редукције, тј. као директну посљедицу, наставак редукције већ дјелимично редукованог *и*, али, када су у питању изведенице од глагола *и̌ј̌ера̌и̌и*, извјесно је да су овакве форме чешће од оних у којима се овакво *и* чува, поготову од оних са дјелимично редукованим *и*.

95. У *у̌м̌р̌и̌и* Мс ДР Гу Ст Чл *и* < *ћ* изостаје (аналогијом према *ум̌р̌ла* и сл.), али је и *у̌м̌р̌и̌и* Кб Кг Пр. Дуго вокално *р* у *у̌м̌р̌и̌и* констатује и М. Окука у Рами.¹¹² У Фојници и Змијању такође изостаје *и*, али је *р* кратко.¹¹³ У говору становника Липе, на подручју Дувна, С. Марковић такође биљежи *у̌м̌р̌и̌и*,¹¹⁴ док је

Рем., Кладањ, 113; Ник. М., Полимље, 204. М. Николић за говор србијанског Полимља напомиње да „С обзиром на прилике ... обележенима би се могли сматрати ликови с о-“ (ор. cit. 204).

¹¹⁰ У сењском је такође *л̌аст̌и̌нка* и *л̌ет̌и̌рика* (Могуш, Сењ, 27); у имотско-бекијском *л̌а̌ш̌и̌рика* (Шим., ГИКБ, 38).

¹¹¹ У западнобосанском ијекавском М. Дешић биљежи *з̌ен̌ђ̌и̌ја* (Дешић, ЗБИГ, 70).

¹¹² Окука, Рама, 50.

¹¹³ Броз., Фојн., 40; Петр., Змијање, 216.

¹¹⁴ Марковић, ЛИА, 123.

105. Рјечца *зайраво* и *везник него* могу се јавити без финалног *о*: *зайрāv* Ст ГР; *вйшē* за мѣдвида *нез* за двајест оваца Ш, *вдлīm* *нез* пāре Гу.

106. Апокопу *а* у императивној рјечци *нека* потврђују примјери: *нек* зна Кб, *нек* дōђē Чп.

г) Хаплоглогија

107. Хаплоглогија је „нестајање читавог једног слога када се овај нађе непосредно поред истог или сличног слога у некој речи“.¹¹⁸ У дијалектолошкој литератури најчешће навођени примјер хаплоглогије је *куруз* (< кукуруз).¹¹⁹ Такво слоговно разједначавање за ту лексему овдје је ријешено разједначавањем вокала — *кокуруз* (в. т. 75). Истина, забиљежио сам у Сеоници, дувањски крај, примјере: *күрузā* до *шишē*, квинтāl *күрузова* брашна, али се, према грађи прикупљеној у том селу, и у осталим пунктовима, може рећи да таква форма није својствена овим говорима и да је то нанос са стране.

108. У презентским облицима глагола *моћи* и *хијейти* у говору може изостати читав слог: *нē* *маш* ни разүмит Ш, *нē* *меш* нн *наћ* Гу, *штā-ш* сāt Пт, *кү-ш* йћ Се.¹²⁰

109. Турцизам *јечерма* (*јечерма*) (тур. *geçirme*) на овом терену најчешће има форму *чѐрма* Ст Чл Се Мс МС Гу ГР. Забиљежили смо и *анчѐрма* Мс, аналошко према *анйѐрија*, и *јачѐрма*, форма настала дисимилацијом.

110. У бројева су могуће форме тига: *шѐсѐш* Ш, *двāдесѐш* Пт, *чѐшѐресѐш* Ст, *чѐшѐрасѐш* Ш.

Појаве у хијату

а) Е л и з и ј а

111. Узастопне вокалске секвенце у сандхију могу бити захваћене елизацијом. У облицима показних замјеница вокал *о* се елидира у примјерима:

на нй жār¹²¹ Ш, *штā нō* је рѐкō Ст, *штō нō* си рѐкō Пт, *ў нōј* кўћи Се, *на нйм* њйјовйм лйводам Мс, *зā вў тў* ГР, *на вѐ* доли Мс, *изā вѐ* Се, *ў нў* котлушу Цр, *и вā* Милѐна Пт, *свў нў* бāшчу Мс, *ў нў* тѐку Се, *ў нōј* шāли Ст, *кāко нō* тй Ш, *зā вѐ* бандѐре кōпали ДР.¹²²

¹¹⁸ Стеван., ССХЈ I, 103.

¹¹⁹ А. Пецо је мишљења да је „у питању редукција гласова, прво самогласника у па затим оклузива к: *кукуруз—кукруз—куруз*“ (Пецо, ИШГЗБ I, 250).

¹²⁰ О овоме в. Пецо, ИШГЗБ I, 101 и Ившић, Посавина, 188.

¹²¹ У оваким позицијама, на основу квантитета вокала, може се говорити о сажимању, а не о елизацији вокала. Примјери су груписани на овом мјесту због постојања примјера са кратким вокалом, у истој или сличној позицији. О овоме в. Пецо, ГИХ, 42; Ник. М., Полимље, 215.

¹²² Иако се под елизацијом обично подразумијева изостајање првог од два вокала у међусобном додиру у вези ријечи (Симеон, под елизија), у нашој дијалектолошкој литератури се, у вези са уклањањем хијата, под *елизија* најчешће разматра уклањање и другог по реду вокала у говорном ланцу.

112. Честе су конструкције са рјечцом *ево*, у којој *е* бива елидирано: *ев ђвлико* Ш, *ев ђви* Пт, *ев ђвде* Мс, *ев овлишно* Цр;

а нешто рјеђе са рјечцом *ено*: *ен ђн* Ст, *ен ђвута* Се.

Често се говори *йђ-ндђ*, *й-ђндђ* Ст Чл Пт Ш.

Као први вокал *и* се елидира у: *ја б ђставђ* Се, *нђ б ђн кђзђ* Мс, *штђ б ђстало* Ст.

Чини се да је уклањање хијата елизијом најчешће везано за говорну ситуацију и емоционално стање говорника. У свим од ових окружења обичне су форме у којима елизија изостаје, а хијат опстаје: *ђ онђ врђме* Мс, *ђ онђ стђн* Цр, *нђ онђм* Се, *ђво ђвђј* Ст; *знђ б ђн дђћ* Мс.

б) Контракција вокала

113. Један од начина превладавања хијата је и асимилација и сажимање вокалских група. Артикулациона природа вокала омогућује контракцију након асимилације. Асимилације и контракције и овдје су присутне. Вокалске групе могу и опстајати, углавном захваљујући семантичким, морфолошким или прозодијским разлозима, или бивати „разбијене“ сугласницима *ј* и *в*, задовољавајући тиме правило дистрибуције да у говору ријетко два вокала стоје један поред другог.

114. Судбина вокалске групе *ао* свакако је најинтересантнија, а због фреквентности, рекло би се и најзначајнија. Сажимање ове групе може бити условљено поријеклом вокала који је сачињавају, позицијом у ријечи, супрасегментним фактором, а трпи и спољне утицаје, напросто због своје учесталости.

На највећем дијелу ове територије, и у највећем броју случајева, у секвенци када ниједан вокал није наглашен, у радном глаголском придјеву долази до регресивне асимилације и контракције *ао > ђ*:

йђбигђ Ст Кг Мс, *бђловђ* Цр Се Ст, *владђ* Ш Пт, *бђжђ* Ш, *йђвировђ* Цр, *йрђђђ* Ст Гу, *зђшрђђ* Гу, *йрђйовђђ* Се, *рђзђ* Кб, *зђйђђ* Ш, *злђђђ* ДР Чп, *шрђђђ* Ст, *мђрђ* Кб, *йладђ* Гу, *йђђђ* Ш, *чђвђ* Пт.

Резултат контракције је *ђ* и у групи *ао* у којој је *а* настало вокализацијом полугласа: *мђђђ* Ст Кб, *ђђшђ* Чл Ш, *ђђђђђ* Пт, *йрђђђ* Гу, *ђђђђђ* Ш, *нђђђђђ* Ст, *йђђђђ* Пт, *ђђђђ* Кб.

У истим тим позицијама, без обзира на поријекло вокала *а*, у говору становника села која су ближе далматинској граници, посебно у оним селима која гравитирају (или су гравитирала) Имотском, асимилација и сажимање се врши углавном у „корист“ првог вокала, *ао > ђ*:¹²³ *рђзђ* Мс, *лђђђ* Сп Мс, *чђђрђђ* Мс, *мђрђ* Мс, *йђђђђ* Мс, *ђђђђ* Сп, *мђђђ* Мс, *рђђђ* ДР.

¹²³ Ријеч је о селима са хрватским становништвом, али то и није значајно због чињенице да је хрватска већина бројчано доминантна и дубље, у залеђу тих села, дакле тамо гдје *ао > ђ*. У имотском говору „Без изузетка је слијевање извршено у гл. придјевима радним, нпр., *ђђ*, *крђ*, *йђ*, *йђђђђ* ...“ (Шим., ГИКБ, 35).

ПОКРЕТНИ ВОКАЛИ

124. У прилозима и облицима ријечи с придјевско-замјеничком промјеном јављају се покретни вокали, односно, обична је напоредна употреба двојких облика — са несталним *а*, *е* и *у*, или без њих.

Примјери алтернативних форми у вези с покретним *а* не пружају могућност утврђивања законитости (не)јављања, изузев задовољавања потреба говорног такта: *иода* сачом Се, *идда* снйгом Мс, *оддшудā* Цр, *никадā* мліко с мліком Мс, *садā* Ш, *и садā* Пт; *ймā идгā* Се, *сйаринскōга* вākта Сп, *никога* жива Се, *дногā* знања Мс, брашна *крушнōга* Кг, *веле идгā* нēmā Мс, *д чегā* било Ш, *зā његā* Пт, *двогā* рāта Ст;

сād је гвōдено Ш, *кад* је се удавала Пт, *кад* остарй Ст, *кад* урēдиш кōсу Ш, *кō кай* ймā Се; нēmā *д шок* нйшта Цр, на *днйм* лѣтвами Се, *дстйāлим* Сп, из *другōг* Цр, *дд овог* Мс, *бравйјег* мēса Се, у *једнōк* кōмшијē Кб, *црнōг* јечима Мс, *вōла нй* у *ког* Ш.

125. Покретни *е* и *у* нису распоређени према томе да ли је први самогласник наставка *е* или *о*, нису везани за ријечи чија се основа завршава на предњонепчани, односно задњонепчани или непчани сугласник, него се покретно у може јавити и када је у слогу пред њим *о*: к *Свōму* врйлу Мс, *чѣйврйшōму* Кг Пр ДР, као и у *йдму* Гу ГР Чл, *мōму* Ш Кг, *свōму* бāби Се. Форме са *е* су једнако обичне: *срѣскōме* суду Пт, к *нйшеме* Ш, *чѣйврйшōме* Ве Гу Ст Чл, *мōме* Ве; као и форме без покретног вокала: *свōм* прѣтсѣу Ш, *шōм* Чл Ст Кб, *мōм* Ст, *чѣйврйшōм* Кг, *чѣйврйшōм* Ве.

РЕФЛЕКСИ СТАРОГ ВОКАЛА ЈАТ (ѣ)

126. На ливањско-дувањском подручју изворна је и основна замјена старог вокала *ѣ* вокал *и*, који је својим фонетским и фонолошким вриједностима изједначен са сваким другим *и*. У неким лексемама је изворна екавска замјена, а екавизама налазимо и у случајевима „прилагођавања“ неких преузетих ијекавских форми или у примјерима „некритичког“ преузимања ријечи са *е* < *ѣ*. Ијекавизми су засвједочени на овом терену, али у говору Хрвата, који су бројчано доминантни и носиоци су овог говорног идиома, као и у говору Муслимана, то присуство је механичко и у доброј мјери условљено говорном ситуацијом. Дакле, када је у питању стари глас *ѣ*, чија је дифтоншка природа омогућила различите замјене, у природи ових говора је процес монофтонгизације, наравно у правцу првог, затворенијег, од двају дифтоншких елемената (икавска замјена), понекад у правцу другог, отворенијег (екавска замјена), а то насупрот дифтонгизацији и двосложној замјени (карактеристичној за ијекавске говоре).¹²⁹

127. Замјена јата у дугим слоговима, „најважније питање из области фонетике са којим се сусреће испитивач ијекавских говора“,¹³⁰ с обзиром на то да

¹²⁹ О овоме: Бошк., Уп. грам., 29; Вуковић, Ист., 57; Ник. М., Полимље, 226; Рамић, Јат, 420–432.

¹³⁰ Пецо, ГИХ, 47.

Јат под дугим силазним акцентом рефлектује се у *û*:

Примери $u < \frac{1}{2}$ под дугоузлазним акцентом:

У неакцентованом дугом слогу $\bar{b} > \bar{u}$:

128. Примјери замјене јата у кратким слоговима у којима је $\check{y} > \check{y}$:

— 45 —

биланце Се Мс Гу Чл Ш Пт, *вйверица* Се Ст Гу Ш Чл, *гўсина* Кг Пр Гу Кб
ДР, *сййиница* Ве Гу Кб ДР, *лйишњак* Гу Кб Чл Ст, *лйишњак* Кг Пр, *цвйшала* Ст,
звйздан Се Кб Гу, *вйшш* Кг Ве Пр, *вйшй* Кг Пр Гу Кб ДР, *смйрй* у чело Ш.

129. У префиксу *īrǃ* редовна је икавска замјена:

йриба́ци Ст Кб, йри́йдоварио́ Се, йри́бий Цр, йрива́ли Ш, исйриби́јали Мс, йрилети́и Ст, йрибијо́ се Се, йри́вѣ жѣдна прико воде́ Се, йри́вари га Цр, йри́йпре-ден Цр, йри́врѣиш па́пир Се, йри́йис Пт, йри́брѣј Ш, йриса́ђива́ Кб, йриндо́ћи Пт, йрикла́ни Ш, йрикла́ни Се, йрибијѣ́на дѣна́ра Се, йрикр́чили нѣ́ Се, йризѣ́бе Ст, йриврѣ́шљиво врѣ́ме Цр, йримѣ́ћѣ Мс, йрида́јѣ Се.

Има случајева када се јавља *йре* умјесто *йри*, са *и* које није рефлекс јата, дакле, замјена *йре* (< *йрѣ*) и *йри* (< *йри*) која може бити посљедица тежње за семантичком диференцијацијом:¹³¹

*йрѣјавѣ се Ст, йрѣшворѣ га ГР, йрѣсѣлно Ш, йрекључѣвѣ стрјуу Чл, йрѣшѣ-
сѣнѣ ДР, йрѣфайѣ Ш, йрѣмѣшѣнѣ Пт.*

130. У приједлозима *йрѣд* и *йрѣко* је икавска замјена: *йрико* планинѣ Ст, *йрико* водѣ Кб, *йри* кућом Гу, *йрида* мнѣм Ст, *йрико* поља Се, *пришло* *йрико* зѣ-
бѣ Мс, *йрико* кѣсѣ Ш, *исѣриш* сѣла Се, *прико* тѣстѣ Чп, *йрид* зору Се.

131. Говори се *ирија*¹³² Чл Гу, *ирија* Се Мс Ст Кг, *изнајирија* ГР, *најирија* Цр, *маилоирија* Се, *најириј* Гу. Више фонетских ликова везано је и за прилог *ио-слије*: *идслим* Пт, *идсье* Се Мс, *идслим* лоднѐ Гу, *идсли* КБ, *најиослим* Чп, *идслим* Ш, *идсле* Мс, *идсле* Мс, *идшље/идшље*¹³³ Ве, *идслерайнѐ* вриме Мс.

132. По зајмени јата у прасловенској групи *нђ* овај говорни тип се, између осталог, приклања јужним икавским говорима, како се говори у Имотској крајини и Бекији:¹³⁴

нико Ст Чл Гу Кб Кг Мс, нишѣа Ст Се Сп, нишѣо Се Гу ГР, нишѣо Ве,
никѣ врбе Ст, никѣ ткаѣе, а никѣ кроѣа Сп, ѣграј се никѣга мѣша ДР, ниѣи мага-
раѣи Мс, николикѣ љѣдѣ Ст, дѣниклѣ Мс, никѣдѣа Ст, николикѣ гѣдѣа Сп,
идникѣ Кб;

али и: *нѣко* Гу Ш, *нѣшѣа* Пт, *нѣшѣо* Чл, *вѣкѣ* *нѣшѣо* Ш, *нѣкѣ* ствѣри Пт, *нѣкѣ* дѣр Чп, по закону његову *нѣкакву* Мс, *нѣколико* ДР, *нѣкад* Гу. Нема облика са ње и њи какви се могу наћи у неким другим шћакавским говорима.¹³⁵

133. Икавска замієна кратког јата је и у позицији иза *p*:

¹³¹ A. Пецо у западнобосанским икавскошћакавским говорима ову појаву, која је тамо уопштена, објашњава: „то [је] последица поремећених односа у рфлексима“ (Пецо, ИШГЗБ I, 99, в. и стр. 125). У посавском говору С. Ивишић је [ову појаву *е* мјесто *и* у *џри*] објашњава суседним сонантом *р* (Ивишић, Посавина, 167). У Љештанском су ови префикси изукрштани (Тешић, Љешт., 190). В. и Ник. Б., Срем, 388; Окука, Рама, 34.

¹³² Тако и у имотско-бекијском (Шим., ГИКБ, 25).

¹³³ Георг., ЛП, 136; Пецо, АШ, 317–339.

134 ШИМ., ГИКБ, 25.

135 Пецо, ИШГЗБ I, 140–143; Броз., Ијешћ., 164; Окука, Рама, 32–33; Баотић, Дервента, 82.

сїрїја Се Мс Гу Кг, *сїрїѣа* Кб, *врїѣа* Ст Се Цр, *їрїиѣа* ГР Се Цр Мс, *мрїѣа* Кг, *врїло* Мс Се Сп Ст Чл, *срїѣа* Кб Гу Се Ш, *дрїновина* Се, *Брїѣсине* ГР, *Брїишнїк* МС Мс Се, *нєсрїѣа* Чл Ш Пт Се Мс, *срїїиш* Рєпо Кб, *їрїске* Ст, *нєсрїиѣа*к Чп, на Дївојачкѣм *врїлу* Мс, *рїѣѣ* Ш, *їрїбѣ* Гу Ст Ш Пт, *їдїриба* Мс Цр, *їрїбѣ* дѣт Мс, *їрїбѣ* се пѣмоћ Се, *бѣбрік* Ст, нє *їлѣѣа* *їдїриза* Ш, *рїзатї* Кг Пр Ве ДР, *врїиш* Ст ГР Кб, *їдїрибна* Кг Ве Кб Гу, *сѣїдїрибна* кѣбила Ш, *їрїиѣа* Ве Кг Се, *їдїрибѣиѣа* Кб Чп Се, *зрїиш* Гу ДР Кб, *зрїјатї* Кг Пр, *здрїјатї* Кг, *зрїјѣ* Гу Се, *зрїјјѣ* Кг Пр, *здрїјјѣ* Кг, у *срїиш* чѣла Мс, *врїмена* Ст Сп, *брїгови* Гу Ст, *рїиѣа* Ст Се Мс МС.

134. У замјеничко-придјевској промјени употребљавају се наставци старих меких основа: *дѣбрїм* Ст, *дѣи* Гу Чл ГР Ш, *бїлї* бѣзавѣѣ Се, с *дїи* Ст; како се могло и очекивати, нема двосложних врїједности јата (-*їјех*, -*їјем(а)*), изузев у једном забиљеженом случају у којем и семантика може имати пресудну улогу: „Кад љмрѣ муслѣмѣн ѣѣ дѣа, у *їравослѣвнїје* ѣѣ пѣп, ѣ нѣс прѣтар“ Ш.

135. У прилозима *горѣ*, *долѣ* на овом подручју југозападне Босне је икавска замјена јата: *гѣри* Се Гу Чл Мс МС, *дѣли* Ст Цр Кг Ш Пт, *горїкаре* Мс, *долїка*р Цр, *горїка*р Ст, *долїка* ГР.

136. У употреби је само *дї* (< *кѣде*); тако и *дїко* Цр Се, *дїишїо* Мс, *дїишїо* Кг, *нїгди* ДР Чл Кб Гу, *свѣгди* Мс Цр. У западнобосанским шћакавским говорима А. Пецо налази облике *ѣи*, *нѣгѣи* које објашњава укрштањем облика икавског и ијекавског изговора.¹³⁶ Таквог укрштања овдје може бити у *чѣјик* Мс (савним ријетко у односу на *чѣвик*) и *вѣјик* ДР (обичније и претежно *ѣвїк*), мада би ово *ј* могло бити и хијатског поријекла.

137. У позицијама *ѣ* испред *о* (< *л*) и испред сонаната *ј* и *љ* је икавска замјена: *вїдијо* Се Кг, *сїјо* Се, *їзијо* Мс, *врїјо* Ш; *сїјѣм* Ст Гу Чл, *грїјѣм се* Кб, *вїјѣ* Кг; *нѣдиѣа* Гу Ст Ш Пт ДР, *обїлїѣсје* Се Цр МС, *кѣдиѣа* ГР Чп. Континуант *ѣ* је дуго *и* у *сміјатї се* Се Мс Гу, *сміјем се* Кг Пр Ве, *сміјѣ се* Кг Пр Ве Гу.

138. Рефлекс продуженог *ѣ* у генитиву множине именица с кратким *ѣ* у посљедњем слогу основе показују примјери: *кѣлїнѣ* Пт Чл, *мѣдвїдѣ* Ш, *нѣдїѣа* Ш Пт Кб Мс Пл.

139. Јекавизми у говору аутохтоних икаваца су механички прихваћени и најчешће условљени говорном ситуацијом. Тако се може чути: *вјѣнчѣње* Ст, *вјѣнчѣје* ГР, *нѣмјѣишїѣј* Мс, *їјѣшѣчио* Мс, *гѣсјѣнѣ* Се, *бјѣда* Мс, *двѣдијѣвѣм* пѣшкѣм Ш, *їѣсїи* Пт, *Њѣмачкѣ* Ве Сп Се Мс Кг.

140. Екавизми су обичнија појава. Већ смо поменули начин употребе замјеничко-прилошких ријечи *неко*, *нѣишїо*, *некакав*, *некад* (в. т. 132). Уочљиво је да у лексемама карактеристичним за екавску замјену, а које одговарају ијекавском језичком стандарду и које се често срећу у сусједним ијекавским говорима, на цијелом овом терену сусрећемо икавизме: *сїрїја*, *врїѣа*, *рїзатї*, *рїиѣа*, *мрїѣа*.

¹³⁶ Пецо, ИШГЗБ I, 143.

„механичку мешавину икавско-јекавску, без икаквих принципа“,¹⁴³ а и Б. Ћорић је на том терену, истражујући овај феномен, закључио да се „може говорити о икавско-јекавском говору православаца“. ¹⁴⁴ У језику старих писаца, Михаила Раднића и Павла Посиловића, Решетар објашњава утицај јекавштине на икавштину и закључује да у кратком слоговима икавштина преовлађује, а да су дуги слогови много чешће с јекавском формом. ¹⁴⁵ У језику Ивана Анчића, из Липе код Дувна, С. Марковић констатује икавизам и познију јекавизацију, углавном у флексивним завршецима. ¹⁴⁶ У говору данашњих Липљана налази икавизацију ијекаваца „потпуно на лексичкој основи, без икаквих правила“. ¹⁴⁷ Према подацима којима располажемо, у говору Срба на овом терену у истој реченици и од истог говорника се поред икавских могу чути и ијекавске форме (*измјѣшано*, али *измјашало*, *сасјекли*, али *сасицаши*, *свјетло*, али *свићли*), али не можемо потврдити податке да се у Дувањском пољу може чути: *ћевѡјка*, *ћевѡјкѡ*, *нѣјељу*, или хиперјекавизми *бѣјели* (= били, „essen“), *лѣјече*, *сѣјена* (ген. јд. од син). ¹⁴⁸ Таквих форми нема ни у сусједним ијекавским говорима, у доњем Ливањском и у Гламочком пољу (него: *дјевѡјка*, *нѣдиља*, а хиперјекавизми су типа *вѡдѣјер*, *куѣјер*).

Када се говори о замјени јата у говору поикављених Срба, онда се може истаћи, поред несумњиве икавизације, њихов лакши прелазак на ијекавски изговор и већа подложност утицају ијекавског стандарда.

142. Од осталих појава везаних за јат ((не)присуство секундарног *ћ*, односно *ћ* : *е* и сл.) ваља истаћи неколико случајева.

Говори се *вѡдѣр*, *кѡлѣр*, *кѡкурѣк*, *кѡмѣр*, *кумѣри*, *кѡсѣр*. Облик *кумѣјере*, са секундарним *ћ* карактеристичном за ијекавске горове, може се чути на граници с ијекавцима доњег Ливањског поља (гдје се говори *куѣјер*).

Увијек је *јѡсѣрѣб*, *јѡсѣрѣбѡ* Ве. Говори се *кѡрѣн* Се Мс Цр Ш Чл Пт, *кѡрѣње* Ве ДР, *кѡрѣни* Кг Пр, *кѡренови* Кг Ве Гу, *корѣнице* ДР, *кѡрѣња* Пр, *искорѣни* Ст; *кѣсејо* Кг Пр Ве Гу, *кѣсево* ДР, *кѣсео* Кб Ш Пт.

На читавом терену је *дѣѣли*на, ¹⁴⁹ чији фонетски лик може зависити само од степена редукције вокала *и*: *дѣѣли*на Кг Пр Гу, *дѣѣлѣ*на Кб, *дѣѣл*на Ве ДР.

Наспрам раширених форми *ѣљескаѣи*, *ѣљуснуѣи*, *ѣљеснуѣи*, *ѣљеска*, *ѣљуска*, на овом подручју југозападне Босне редовно је *ѣлѣска* Се Мс Цр Чл Ст ГР Кг Ве Пт Кб Ш, *ѣлѣнуѣи* Мс, ако те *ѣлѣнѣм* Чл, *ѣлѣску*¹⁵⁰ би добила Мс.

¹⁴³ Павл., Јајце, 105.

¹⁴⁴ Ћорић, Један пр., 102.

¹⁴⁵ Решетар, Раднић, 83, 85.

¹⁴⁶ Марковић, ЈИА, 38–39.

¹⁴⁷ Марковић, ЈИА, 41.

¹⁴⁸ Марковић, ЈИА, 43–48.

¹⁴⁹ „Почетни слог није имао *ћ* у прасловенској фази развитка већ назал *л* (в. РЈА, под *дјѣшелина* ...)“ (Дешић, ЗБИГ, 127).

¹⁵⁰ Скок за *ѣлеска* „ћушка“ наводи да је потврђено у Истри (Скок 3, под *плѣснути*).

У забиљеженим *живемо* Гу, *живѐмо* Кб, *дѣ живеѣте* ДР ваљало би препознати инфинитив *живѣти*. Нисам га чуо, говори се *живѣти*. У говору Раме М. Окука констатује да облици *живѣти* и *живѣти* коегзистирају.¹⁵¹

ЗАКЉУЧЦИ О ВОКАЛИЗМУ

143. Артикулација вокала не одступа битно од оне која је у стандардном изговору. Помјерености артикулационе базе појединих вокала може бити спорадично, углавном као резултат тежње за уклањањем алтернативних форми. Појава затворенијег изговора средњих вокала *ē* и *ō*, факултативна и спорадична, али присутна на читавом терену, резултирала је дифтонгизирањем, **ē*, **ō*.

Супституције и алтернативне форме су заступљене у мјери која омогућује да говоримо о замјенама, а не о прелазним вриједностима — затвореним или отвореним вокалима.

Квантитативна дистинкција вокалног *p* се чува.

За овај говорни тип нису карактеристичне типично „босанске“ редукције вокала *i* изван акценатске позиције. Потпуне редукције се јављају чешће него дјелимичне, у позицијама и под условима који нису битно различити од оних у другим народним говорима.

Вокалске групе могу да опстају, а у радном глаголском придјеву, поред чешће регресивне асимилације, под утицајем далматинских говора јављају се и примјери прогресивне асимилације, и сажимања. Вокалске групе су чешће разбијене сонантом *j* него сонантом *v*.

Од покретних вокала најчешће се јавља *a*, а *e* и *y* се у карактеристичним позицијама ((не)присуство *o* у претходном слогу) јављају подједнако често, мада остаје утисак да је покретно *y* више у систему овог говорног типа.

Замјена старог вокала *ћ* је икавска. Говор аутохтоних икаваца, Хрвата (који су бројчано апсолутно доминантни) и Муслимана, утицао је да невелики број Срба, поријеклом ијекаваца, који нису компактни по мјесту живљења, прими икавштину. Екавизми су више заступљени него ијекавизми, наравно, када изузмемо социolingвистичке факторе, говорну ситуацију и потребу равнања према ијекавском стандарду.

КОНСОНАНТИ

144. Систем консонаната показује извјесна одступања од стања у књижевном језику. Та одступања се углавном свде на одсуство фонеме *x* из система опструената у говору Хрвата и Срба, и стање африката у говору Муслимана.

У систему сонаната, без обзира на конфесионалну припадност говорника, нема разлике према стандардном језику.

¹⁵¹ Окука, Рама, 35.

У говору Муслимана *x* је стабилан глас. Свођење двају парова африката на један пар карактерише говор муслиманског градског становништва.

У дистрибуцији фонема има одступања од стања у стандардном језику. Јављају се и алофонске вриједности неких консонаната, али нових консонаната нема.

Сонанти				Шумни консонанти			
в		м		п	б	ф	
	л	р	н		т	д	
ј	љ	њ		ц	с	з	
				ћ	ђ		
				(ч)	(ц)	ш	ж
				к	г	(х)	

СОНАНТ *Ј*

145. Фонетске вриједности сонанта *ј* не одступају битно од стања какво је у стандардном језику. Стабилношћу овог гласа, у свим позицијама у ријечи, овај говорни тип се уклапа у стање какво је у шћакавским говорима као дијалекатској цјелини.¹⁵² Извјесних редукција има, и првенствено су производ говорне ситуације (темпо говора, расположење говорника и сл.) или су условљене фонетским окружењем.

Примјери стандарднојезичке артикулационе вриједности сонанта *ј*, без обзира на позицију у ријечи, у „нормалном“ говору су:¹⁵³

јаја Ст Мс Мс, *јаје* Чл Се Ст Мс, *Јакѓв* Ст, *Јако* Ст, *чјјѓ* Ш Се Пл, *чјје* ДР, *ћјјѓ* Гу, *брјјѓ* Се Цр Мс, *брјје* ДР Чп, *дајѓмо* Ш, *кјјѓ* Ст Мс Цр, *кјје* Чп ДР Гр, *ирѓлијѓ* Мс Се Ш Ст, *сијѓ* Мс, *кѓји* Ст, *чијји* Кг Мс, *маћији* Цр Кг, *ѓвчији* Пр Кг, *сијарији* Ст, *чијијији* Гр, *нѓијијѓци* Ст ГР, *ѓѓведији* Кг, *ирѓсијѓк* Се, *ѓјј* Мс Ст, *нѓмѓј* Ст, *ѓијрѓј* Чл, *нѓћјј* Ст, *смјј* Се Цр Мс, *смјјил* Гу.

146. Из наведених примјера, у којима је сонант *ј* изразито артикулисан, посебно када је на почетку ријечи и између вокала задњег реда, ваља издвојити:

— у именици *јаје* може доћи до пасивније артикулације међувокалског *ј*, па и до губљења: *јаје* Кб, *јае* Ве;

— форме са секвенцом *ији* су најчешће, али може доћи и до губљења сонанта *ј* па се јављају форме (углавном алтернативне) са сажетим или несажетим *и*: *ѓвчи* Ве, *вучи* Ш, *ничи* Пл, *сваћи* Чл, *сијари* Ве, *маћии* Ст Цр Мс Пл ДР Чл Гр, *маћиин* Ст Цр Пл Ш ГР (исп. *маћија*, т. 172).

У облицима императива сонант *ј* је захваћен редукцијом у 2. (и 1) лицу множине у примјерима типа *иѓсији* Ст, *уѓрији* иѓ Чл, *ѓгрји* Се Ш, *убији* га Ш, *сакрији* Се Пл; у 2. лицу једине, поред форми са потпуном редукцијом —

¹⁵² В. нпр. Пецо, ИШГЗБ I, 154; Баотић, Дервента, 90; Шим., ГИКБ, 74.

¹⁵³ „Чисто *ј* може бити свако и свагдје [...] у полаганом говорењу и афектирању готово је [глас *ј*] најчистији“ (Шим., ГИКБ, 74).

ий ГР ДР Чл, *сѹ* Ст ГР Ш, *сѹ* *јѣчим* Цр, *сакрѣ га* Пл — обичне су и форме у којима је *ј* јасно артикулисано: *сѹј* Мс Ве, *ийј* Ве Се, *насмѣ се* Цр.

Именица *јед* јавља се у формама *ид* Цр Ст Ш и *јид* Кб.

Глагол *јесѣи* на цијелом терену у инфинитиву и облицима има форме са *ј* и без *ј*: *исѣи/јисѣи*, *идѣте/јидѣте*, *иди/јиди*.¹⁵⁴

147. Секундарно *ј* се може јавити у интервокалном положају у функцији отклањања хијата (в. т. 114–117). Именица *улар* је редовно у форми с протетичким *ј*: *јѹлар* Ст Мс Цр Ш Пл Се, *свѣжи јуларом* Цр, у *јулару вѣдѣм* Се. Лично име *Аугустѣин* изговара се као *Јавгустѣин* Ст Чл. Прилог *оѣи* се јавља у различитим формама, увијек са *ј*: *јѣиѣи*, *јѣиѣ*, *јѣиѣи*, *јѣиѣ*, *јѣиѣд*.

148. Примјере замјене *х* са *ј* в. т. 172.

149. На мјесту *ј* је *в* у *другѣчији*¹⁵⁵ Мс, *данас је другѣчијѣ* Мс, *другѣчијѣ* Цр Се (пored *дрѹкчији*, *дрѹкчијѣ*).

150. На мјесту *ј* може бити *љ* у алтернативним формама *слѣвѣљ* Ве и *ѣжуљак*¹⁵⁶ Кб ДР (обично је *слѣвѣј*, *ѣжујак*), што се може тумачити аналошким утицајем суфиксалне творбе типа *-уљ(а)*, *-уљак* (исп. и одсуство промјене *љ > ј*, т. 163).

151. *ѣ* је на мјесту *ј* у *вѣлѹнскѣ* Ст, *вѣлѹнскѣ кѣла* Гу Пр Кг, *вѣлѹнскѣ мѣсо* ДР Кг Пр. Појава је морфолошке природе.

152. Група *мј* даје *мљ* у *Дѣмљан*^{156а} Пл, *Дѣмљан* Ст Ш, *Дѣмљановѣи* Чл, *Дѣмљановѣи* Ст.

153. Изразитошћу артикулације сонанта *ј* с посебним нагласком на алтернативне форме императива типа *сѣј* и на приличну постојаност секвенце *-ији*, овај говорни тип се, између осталог, оштро одваја од ијекавских штокавских говора доњег Ливањског поља и Гламоча.¹⁵⁷

СОНАНТ Л

154. Артикулациона вриједност сонанта *л* не разликује се битно од оне коју овај сонант има у стандардном језику. До извјесног помјерања артикулационе базе у правцу веларнијег изговора долази у случајевима када се између два *л* редукује и губи вокал, *вѣлла*, *дѣлла* (пored *вѣлила*, *дѣлила*), што доводи до геминације,¹⁵⁸ као и у случајевима дјелимичне редукције вокала у сусједству *л*, *рѣдѣли ѣо вѣздѣн* Цр, *загрѣли рѣке* Се, *ѣѣкинѣла глѣвицу* Ш, али та појава (као и редукције, исп. т. 85) није типична за овај говор.

155. Историјска промјена *л* у *о* на крају ријечи, односно на крају слога, углавном је спроведена. У радном глаголском придјеву нема одступања, док

¹⁵⁴ В. А. Пецо, Именице *орѣх* и *орѣо*, глаголи *иѣи* и *јесѣи*..., НЈ XXVI, 2–3, 147–151.

¹⁵⁵ В. Шим., ГИКБ, 76; Броз., Фојн., 49.

¹⁵⁶ Исп. Шим., ГИКБ, 76.

^{156а} „Дѣмљан, т. vide Дѣмјан“ (Вук, Рј.), а исп. и Маретић, Грам., 105.

¹⁵⁷ Исп. и Дешић, ЗБИГ, 88 и 152.

¹⁵⁸ О овоме в. Пецо, ИШГЗБ I, 149–151.

СОНАНТ *Н*

157. Као и у књижевном језику, *н* је по својим фонетским карактеристикама алвеоларни носни сонант. Испред веларног консонанта има, као и у другим говорима, алофонску вриједност *њ*: *сѧње*, *слѧња* Кг Пр.

158. На мјесту *н* у бројним примјерима може да буде *њ*, али то нису измјене у вези са вокалима предњег реда, какве су нпр. у посавском.¹⁶⁷ На цијелом терену присутно двојство придјевских форми типа *ѧрдлийнѧ* (разједначавањем *њ* према *ћ*) и *ѧрдлийнѧ* (разједначавањем *ћ* према *њ*),¹⁶⁸ што омогућује и трећу форму — *ѧрдлийнѧ*, а то према двојству *лийнѧ/лийнѧ*, *нѧнѧ/нѧнѧ*, чини да су обичне и форме *ѧѧнѧ* Ст, *рѧднѧ* Чл, *рѧднѧм дѧном* Чл, а према њима и именице *рѧднѧк* ГР, *ѧѧнѧк* Ст Чл, *рѧднѧк* Чл Ст ГР Чп.

На мјесту *н* је *њ* у именицама *чањак* (тур. *çanak*) Пт Мс, *чуњак* (тур. *künk*) Цр Ст Чп, *члањак* Кг Пр Ве Гу, *дрѧњак* Се, према промјени *нк* > *њк* у зависним падежима:¹⁶⁹ из *чањка* Мс, *бѧлѧ* у *члањку* Пл, *бѧри дрѧње* Се. Присутно је *слѧња* Ве, *слѧнѧчица* Ве, поред *слѧња* Кг Пр, *слѧнѧчица* Кг Пр (најчешће је *слѧнка*). Говори се *буњкер* Ст, у *буњкеру* ГР.

И у групама *нск* и *нг* *н* прелази у *њ*¹⁷⁰ у примјерима *ѧносѧрањскѧ* Ст, *ѧносѧрањскѧ ѧвце* Чл, *вѧлѧњскѧ кѧла* Ве (исп. *вѧлѧнскѧ*, т. 151), *ѧнѧнѧга* ГР, *вѧрѧнѧге* Чо, *јѧнѧга* ГР. Промјена се објашњава сусједством *г* (у *нг*), односно *к* (у *нк*) са *н*. За форме са *њ* у ријечима страног поријекла, а за које се тврди да су у вези са измјенама *нг*, *нк* > *њг*, *њк*, А. Пецо мисли да су „у наш лексички фонд могле ући у том облику“.¹⁷¹

Говори се *гњѧздо*, *гњѧзда*, у *гњѧзду*, *гњѧзда*. А. Пецо допушта да је могућа измјена због посебне судбине секвенце *гн*, али указује и на могућност укрштања облика са различитим рефлексима јата.¹⁷² Такав случај стварања хибридне форме налазимо у категорији јотовања, *нѧдра* и *њѧдра* (исп. т. 210). Група *гн* је са измијењеним *н* и у *гњѧј* Цр Се, *зѧгњѧй се* Се Цр, *гњѧјѧво* Чл, *гњѧјѧ ѧ ѧѧј ѧѧѧ*¹⁷³ Чл.

¹⁶⁷ Ившић, Посавина, 193 (70).

¹⁶⁸ Исп. Стеван., ССХЈ I, 565; за однос *божѧнѧ-божѧнѧ* Т. Маретић каже: „Метатеза је то што скуп *-ћн-* у јужним крајевима прелази у *-ѧнѧ-*, тј. *ј* из једног консонанта (*ћ* = *ѧ*) прелази у други (*њ*), *ћ* као да се раствори најприје у *ѧј*, а онда *ѧјн* пријеђе у *ћн* ... Друго је *ѧѧнѧк* ... јер ту није метатеза него дисимилација“ (Маретић, Грам., 118).

¹⁶⁹ Исп. Маретић, Грам., 86; Ившић, Посавина, 193 (70); Петр., Змијање, 74; Шим., ГИКБ, 64.

¹⁷⁰ Раширена појава у штокавским говорима (као и прелаз *нк* > *њк*), исп. Петр., Змијање, 74 и тамо наведену литературу.

¹⁷¹ Пецо, ИШГЗБ I, 153.

¹⁷² Исто.

¹⁷³ Исп. Јурч., Дувно, 112.

луди, кључ, здравље, земаља, снџиља/снџиље, шиљџе, аљине, биљац; њ не за-
мјењују непалатално н или назално j¹⁷⁹ него је: њиџа, јање, џањ.

164. И ови гласови су подложни промјенама, па долази до разних супсти-
туција, алтернације или губљења.

Дисимилација је извршена у *калџе* Ст, *џалџе* ГР, *мџлџе* ГР, али је *ки-
џлџе* Цр. Група *џл* редовно је у *џлџеска*, *џлџуи* (исп. т. 142). Именица *дуџина*
забиљежена је само у тој форми.

Свуда је основна форма *дџни*; ¹⁸⁰ *дџи* се јавља у говору млађег свијета.

165. Сугласничка група *мџ* дисимилацијом прелази у *мљ* у *сумља* Мс Се, *сџ-
мљив* Се, *сумљиво* Чл, *дџмљак* Мс Се Пл Кг Ве (поред *сумњиво* Ш, *дџмњак* Кг Гу).

166. Група *њн* се дисимилира у *јн* у *сјајна* Кб, *сјајна* Гу Пр, *сјајна* Кг, што
не треба доводити у везу са прелазом *њ* у *ј*, какав је у другим говорима, а који се
реализује када је *њ* у вокалском окружењу, испред вокала на почетку ријечи
или иза вокала на крају ријечи (исп. имотско-бекијско *јајва*, *рајен*, *кџ* нпр.)¹⁸¹.
Форма *сјајна* је у ДР ГР Чл Чп.

СОНАНТ М

167. Уснени сонант *м* изговара се као и у књижевном језику. На овом те-
рену, у принципу, финално *м* не губи билабијални карактер, не прелази у *н*:¹⁸²
сидџм, *џџем*, *раџм*... То је могуће само у селима уз далматинску границу, због
непосредног контакта с далматинским говорима: *лиџин*, *џаџан*... што је,
очито, нанос.

168. Извјесних промјена ипак има. Тако, поред обичног *џамџим*, *џџамџи*
и сл. сусрећу се и асимилацијом добијене форме *џџамџиџи* ГР, *џамџив* Ст.
Увијек је са *м* *мџмџи*, *мџмџа*, *седомџесџи* и сл.

У *зџвно* Кг Пр (чешће је *арман*) и *Дџвно* група *мн* > *вн* у процесу асимилације.

Група *мџ* реализује се као *нџ* у *канџија* (тур. *katci*) Се, *канџијати* Се.

И овдје је широко распрострањено *јџдџи*.

169. Секундарно *м* је у *џкџомбар* Ст Чл, *џкџомбар* Мс (према *новембар*,
децембар...), и у *зџмџин* (тур. *zibin*) Цр Се Ст.

ФРИКАТИВ Х

170. Судбина фонеме *х* у говорима југозападне Босне у суштини се не раз-
ликује од стања које је у другим босанским говорима. Првенствено је одређена

са ј забиљежио на овом терену: „У селу Гргурићи [Ливно] обитељи Јџић говоре *шиџџе*, *бијац*,
џјине, а обитељи Бандџов (пл. Бандџови) *шиљџе*, *биљац*, *аљине*“ (Броз., Истраж., 349). И. Јурчевић
у Дувну биљежи да се „љ изговара као у књижевном“ (Јурч., Дувно, 110). Могући су изоловани
случајеви замјене, с обзиром на окружење и живе контакте са Далмацијом, Бугојном и Мостаром
нпр., али они не обилежавају овај говорни тип.

¹⁷⁹ В. Ивић, Разв. конс., 178; Шим., ГИКБ, 78; Окука, Рама, 59; Броз., Фојн., 60.

¹⁸⁰ Шим., ГИКБ, 77.

¹⁸¹ Шим., ГИКБ, 78; исп. и рамско *рајен*, *кџн* (Окука, Рама, 59).

¹⁸² В. Ивић, Дијалект., 177; Пецо, ИД, 176; Шим., ГИКБ, 56.

Ш, са фонетског, морфолошког и лексиколошког становишта занимљиве су форме *ишѣвѣр* (< стахор) Кг, *иѣов* (аналошко према множини са проширеном основом) Кб, *иѣс* (аналошко према множини без проширења основе), *иѣрѣов* (са уметнутим *р*) Пр Ве, те *иѣѣов* Гу.

174. У медијалној позицији на мјесту *х* може да стоји и *к*: *иѣрѣоди* Ст, *ошѣ* илѣка Кб, *иѣкника* Чл, *Грѣково* ГР Чп Ст Чл.

175. Потпуно губљење гласа *х* у финалној позицији карактеристично је за облике генитива множине замјеничко-придјевске деклинације и првог лица једине аориста: *ѣсам и* је бјло Цр, *двѣјица њи* Се, *њѣовѣ кѣзѣ* Цр, *њѣ четвѣрица* Ст, *јѣдни ъ другѣ* Чп, *нѣишѣ кѣѣа* Кб, *лѣишѣ гѣдѣна* Мс, *јѣ сѣдѣи* ДР Кг, *јѣ скѣчи* Мс, *ѣби* се Ст, *јѣ би* вѣкѣ Чл, *јѣ бѣ* ѣставѣ Се, *ѣдо* Ш, *ѣзѣ* јѣ Гу.

176. У појединачним случајевима *х* у финалној позицији изостаје у *иѣрѣи* Гу, *ѣдмѣ* Чл Ст Кг Мс, *грѣ* Чп Кб Ст Ш Пл, *грѣ* Гу Ве Кг Пр, *сѣрѣ* пѣстѣ Пл, *сѣрѣма* Се Цр Гу, *иѣрѣу* Кб, *грѣ* Кб ДР, *сми* Ш, *наста сми* и *пѣваѣа* Ш, *ми* ДР. Неки од ових примјера су обичнији са другим гласом на мјесту *х*. Тако је *ј* у *миј* Се Мс Цр, *грѣј* Ве Кг Гу Се, *смиј* Се Мс Цр. Сонант *в* је често у *иѣрѣиѣ* Кг Пр Кб, *иѣрѣу* Ст Ве Пр — а налазимо га и у *ѣѣѣ* Кб Кг Ве, *ѣѣѣ* Гу, *крѣѣ* (у свим пунктовима), *иѣсѣиѣѣ* ДР, *сѣѣ* Ст Ш Чл, *иѣрѣуѣ* Чл.

177. У финалној лексичкој позицији на мјесту *х* може бити и *к*: *илѣк* Ст Кб, *ѣѣѣ* Пр, *сѣрѣмаѣ* Чп Ш Пт Мс. М. Шимундић сматра да у *сѣромак*, које је једна од форми које се јављају у имотско-бекијском говору (пored *сѣрома* и *сѣромај*), „*к* није потекло од *х*, већ је то творбени наставак -*ак* као у *јунак*“.¹⁸⁵ Без обзира на то да ли је од *х*, ово *к* се овдје у промјени именице *сѣрѣмаѣ* не разликује од било којег другог *к*. Тако је *сѣромаѣ* Ст ДР Чп Ш и *сѣромаѣу* Кг Пр, *сѣромаѣи* Се Мс Чп ДР Мс.

178. У именице *врѣ* најчешћа је форма *врѣ* (мн. *врѣви* и *врѣи*), а може доћи и до замјене *х* са *ј*: *врѣј*, па с *врѣј* кѣлѣ Се. При преношењу акцента на проклитику долази до девокализације сонанта *р* па је: *на врѣи* ѣстана Се.

Именица *ораѣ* је најчешће у аналошкој форми са *с* — *ѣрас* Кг Гу Кб Ве Мс Цр Мс, а јавља се и у формама *ѣра*¹⁸⁶ ДР и *ѣро* Чл.

179. Глас *х* може да се чује, и од старијих Хрвата и Срба, у мјестима с мјешовитим становништвом, која су уз град: *хѣѣи* Кб, *ма хѣѣе* Гу, *Хрѣѣи* Гу, *Хрѣѣишѣ* Гу, *хѣѣа* Кб, *Хѣсан* Кб, *ѣѣо* Гу, *њѣѣѣ* Гу, *Мѣѣо* Гу, *иѣѣѣ* Кб (обично је *иѣиѣиѣѣ*), те секундарно *х* у *хрѣѣи* се Кб.

180. У говору Муслимана *х* је релативно стабилан глас¹⁸⁷ у свим позицијама у ријечи, у домаћим и ријечима оријенталног поријекла:

¹⁸⁵ Шим., ГИКБ, 52.

¹⁸⁶ В. А. Пецо, „Именице *ораѣ* и *ѣраѣ*, глаголи *иѣи* и *јѣѣи*...“, НЈ XXVI, 2–3, 147–151.

¹⁸⁷ В. Ивић, Разв. конс., 173–175; А. Пецо, „Један актуелан проблем наше фонетике (изговор и писање фонеме *х*)“, НЈ XVIII, 4–5, Београд, 1971, 201–219; Вуковић, Ист., 189; Пецо, ИШГЗБ I, 235–241.

хајва̄н Гу Кб, *ха̄ла̄л* Кб, *хала̄лӣи* Гу, *ха̄ӣар* Гу, *ха̄лва* Кб, *ха̄јде* Кб, *хòђу* Кб, *Ха̄сан* Гу, *Хусо* Гу, *Хускӣи* Гу, *Хрва̄ӣи* Кб, *Хрва̄ӣскā* Кб; *џо* Кб, *духа̄на* Гу, *њӣхòв* Кб, *њӣху* Кб, *вèх̄ио* Гу, *гр̄аха* Кб, *Вèхбија* Кб, *рахме̄ӣли* Кб; *гр̄ах* Кб, *А̄ла̄х* Кб.

Нестабилност артикулације гласа *х* у говору Муслимана везана је за финалну позицију, у наставцима, у домаћих ријечи: *њӣ* Гу, *да̄о би* Гу, *на̄ӣи* Гу.

На почетку ријечи *х̄ӣ* > *ӣ* у *ӣӣӣ* Гу, *ӣӣдн̄е* Гу, *ӣӣо* до̄ћ Кб.

У говору Муслимана у употреби су архаичне форме придјева *мèхка* Гу, *ла̄хка*¹⁸⁸ Гу, а јавља се и секундарно *х* у *хр̄ја* Гу, *хр̄ва̄ се* Кб, *хр̄ва̄ӣ се* Кб, *хр̄ж̄е* Кб.

За фонетску вриједност гласа *х* ваља истаћи звучност у ријечима везаним за молитву¹⁸⁹ или заклетву: *А̄ла̄х*, *а̄ла̄х*, *бӣла̄х*, *ва̄ла̄х*.

СЕКВЕНЦА *хв*

181. Изговор секвенце *хв* показује „непреврело“ стање. Хрвати и Срби најчешће говоре *фа̄ла* Се Цр Мс Ш Пл Ст Кб, најлипшā *фа̄ла* Се, *зафа̄љ̄ӣва̄* Ст, *зафа̄љӯјӯћ* то̄м̄у Мс, *фа̄лӣ се* Ш, *фа̄лен* Исус Се Цр Мс, *фа̄лен* Исус Ст, али се чује и *ва̄ла* ти Ст Пр, *ва̄лен* Исус Чл. Најчешће је *ка̄ва* ДР Чп Се Цр Мс, *ка̄ва̄на* Пл Цр Се, *ва̄ӣа̄ӣ* Ст Чп ГР, ја̄ *ӯва̄ӣӣ* Се (исп. и *ӯӣӣӣӣ* у гозору Хрвата), али и *кафа̄на* Гу Кб, *ӯфа̄ӣӣӣ* Гу. Глас *х* испада у *сва̄ћа̄м* (група *схв*) Мс, а успоста-вљање секвенце *хв* у *хва̄лӣ* („Мени *хва̄лӣ* љада д̄ӣна̄ра̄“) Ш индикативно је за почетну тврдњу. Чињеница је да је ситуација *хв* > *ф* доста честа, али недовољна стабилност гласа *ф* (в. т. 182) и губљење, па спорадично, накнадно прихватање гласа *х* доводе до несигурности говорника, па се различите форме сусрећу у истом мјесту.

Муслимани говоре *кафа̄на* Кб, *ка̄хва* Гу, *ка̄хва* Гу (поред *кафа̄*, које је обично у говору млађе и средње генерације свих конфесија), али *ӯфа̄ӣӣӣ*¹⁹⁰ Гу.

ФРИКАТИВ *ф*

182. Сугласник *ф* је саставни дио фонолошког система, мада не и стабилан глас.¹⁹¹ Може да се јави у свим позицијама у ријечи, али често бива замијењен са *ӣ* или *в*.

¹⁸⁸ В. Вуковић, Ист., 192; Пецо, ИШГЗБ I, 230.

¹⁸⁹ Исп. Пецо, ГСЗБ, 66.

¹⁹⁰ Када је у питању секвенца *хв*, слично стање је у Рами (Окука, Рама, 55); у имотско-бекијском је *ва̄ла*, *ва̄лӣӣ*, *ва̄ӣа̄ӣ* (Шим., ГИКБ, 52); у посавском *хв* > *ф* (Ившић, Посавина, 198–200); в. и Пецо, ГИХ, 77. О односу *хв* : *ф*, односно *кахва* : *фа̄ла* (*ӯфа̄ӣӣӣӣ*), в. Пецо, ИШГЗБ I, 241–242.

¹⁹¹ У имотско-бекијском „глас *ф* досад није нигдје примљен на цијелом овом подручју, ни-ти у оближњим крајевима“ (Шим., ГИКБ, 88). У икавскошћакавским говорима западне Босне „фонема *ф* је стабилан глас“ (Пецо, ИШГЗБ I, 241). У рамском „за фонему /ф/ знају обје националности [Хрвати и Муслимани]“ (Окука, Рама, 56). У говору Тузле „сугласник *ф* [се] говори у свим крајевима“ (Брабец, Тузла, 22). У околини Дрвенте „глас *ф* ... често је присутан мада не и

У секвенцама *ке, ге, ки, ги* у ријечима оријенталног поријекла примљеним посредством турског језика палатализовани оклузивни *к* и *г* прелазе у африкате *ћ* и *ђ* у примјерима: *шећер* Кб Гу Чп Мс Чл Ш, *ћердан* Се, *ћердани* Цр, *ћилим* Цр, *папте ћилимаче* Цр, *ћилимају* Цр, *ћилић* Чп, *сећија* Чп Ст, *ћиндија* Ст, *ћибра* (према тур. *kibrit*) Чп, *ћускија/ћуксија/ћукиија* (тур. *küskü*) Ш, *ћул* Гу, *ћугум* (тур. *güğüm*) Кб, *Ђугум* (муслиманско презиме), *ћүзел* (тур. *güzel*) Гу. Дисимилацијом у форми *је-чёрма* (тур. *geçirme*) настало је *јечёрма, јачёрма* (обично је *чёрма*). Говори се *сёрће* (тур. *sirke*) Ст Чп ГР Ш, *сёрћеи* ДР Пр, али се чује и *сёрке* Гу, *сёркеи* Кб.

Депалатализовани оклузивни су у *кёрел* Ш Пт, *кёрер* ГР Чп (тур. *kiler*), *зёнгија* Ст Чл Чп.

190. За говор Муслимана из Ливна, из града и непосредне околине, а тако и оне из града Дувна, карактеристично је свођење двају парова африката на један, једначењем *ч* и *џ* у корист *ћ* и *ђ*: *рућайи, рућак, љрићо, ћдовик, ћүо сам, вћће, ко ће-лик, ћүј, Гламоћ, амија, даија, Ређо, ћаба*.^{199а} Ваља нагласити да су углавном Муслимани старо градско становништво, а може бити од значаја да сам ову појаву уочио и у говору хрватске породице Чердић (*Ћёрдић*) у граду Ливну. Да ли разлику у артикулацији оваквих *ћ* и *ђ* и оних на мјесту гдје етимолошки припадају говорник осјећа, или су одлучујуће асоцијативне везе, тешко је рећи. Органом слуха разлику је тешко одредити. Средња и млађа генерација разлику знају.

СУГЛАСНИЧКЕ ГРУПЕ *шћ, жђ*

191. Сугласничке групе *шћ, жђ*, за икавске говоре карактеристични рефлексии старих група *сћј, зђј; скј, згј; ске, зге*²⁰⁰ и један од класификационих критеријума босанскохерцеговачких говора,²⁰¹ на овом подручју југозападне Босне јављају се прилично досљедно у говору представника све три конфесије.

192. Изоглоса шћакавизма на сјеверозападном дијелу овог терена у дијалектолошкој литератури није „прецизно“ утврђена. У тврдњама или претпоставкама важним за лингвистичку географију говори се о подручјима Ливна и Гламоча (поред несумњивих Дувна и Бекије) као компактним шћакавским зонама,²⁰² а то због прилично уопштених интерпретација оскудних података са терена. У овом дијелу Босне типични шћакавизми иду заједно са икавском замјеном јата. Истичемо *шћични* због тога што се групе *шћ, жђ* у неким позицијама и у неким лексемама јављају често у босанским ијекавским говорима²⁰³ за које важи општа квалификација да имају *шћ, жд* као континуанте наведених старих група. У Ливањском пољу шћакавизам је карактеристичан за икавце до

^{199а} Исп. Ивић, Разв. конс., 169–177; Пецо, ИШГЗБ I, 182–3; Шим., ГИКБ, 70.

²⁰⁰ Бошк., Уп. грам., 85 и 91.

²⁰¹ Вуковић, БХ типови, 23; Броз., Извј., 122–125.

²⁰² В. Окука, Рама, 65.

²⁰³ А. Пецо наводи да „у извесним примјерима сугласнички скуп *шћ* ван оних општешто-кавских категорија“ налазимо у говору јскаваца западне Босне (Пецо, ИШГЗБ I, 213); исп. и Петр., Змијање, 184–185 и Дешић, ЗБИГ, 173, 174.

подинарског села Чапразлије, јужним рубом поља, те до Челебића, испод Старетине, на сјеверном рубу поља. Сјеверозападно од ових села, у доњем Ливањском пољу, су Срби ијекавци у чијем говору се рефлекс старих група углавном поклапају са онима које налазимо у западnobосанским ијекавским говорима.²⁰⁴ На подручју Гламоча, у селима југоисточног дијела поља, линијом Цеца Хан — Видимлије (и југоисточно — села Карајзовци, Копић, Долац, Драгнић, углавном са мијешаним становништвом) преовлађују шћакавизми, у мјери у којој преовлађује икавска замјена јата. Села испод Голије, Корићине и даље према Ливну (општина Ливно) су икавска и шћакавска. Сјеверозападно од назначене линије на подручју Гламоча је ијекавски говор западnobосанског типа. Ово је уједно и линија раздвајања икавских и ијекавских говора у југозападној Босни. Сјеверно, источно и јужно окружење овог подручја је шћакавско.

193. Група *шћ* је у коријену ријечи у примјерима:

шћай Мс Ст Се Цр Ш Кб Пл, *шћайић* Ст, брани око *шћайа* Ш, *иришћ* Кр Пр Ве, *гүшћерица* Ст Гу ДР Мс Ш, *клишћа* Мс Се МС Цр Ст, *иришћ* ДР, *иришћ* Гу Ве Пр Кр, *иришћ* Кб, *шћейа* Ст Кр Гу Се Мс МС Пл, *шћенац* Ш, *шћене* Кб, *ушћини* Мс, *ушћин* Ст, *шћийа се* ДР.

194. Рефлекс *шћ* је у првом дијелу сложеног суфикса *-шћина* и у суфиксу *-ишће*:

будалешћина Ст Ш Пр ГР, *будалашћина* Цр Се, *сиромашћина* Мс Ст, у *сиромашћини* Мс, *болешћина* Чл, *барушћина* ГР; *огњешће* Ст Чп ГР Мс Ве Цр Кр Се Ш Пл, *кодешће* Ст Чп Гу ДР Чл Пл, *мири се кодешћим* Чп, *годешће* Пл Се Мс Ш Ве Чп, *годешће* ДР, *уљешће* Кб Гу Ве, *уљешће* Ст Чл Ш Пр Кр Се Мс, *шеничешће* Ве Гу Кб, *дворешће* Ст, *кућешће* Пл Мс Се ГР Чп, *сметљешће* ДР, *Јарачешће* Ст, *Бдревешће* ДР, *Ланешће* Чл, *Убојешће* Ст.

195. У облицима глагола и у именицама с глаголским општим дијелом групу *шћ* биљежимо у:

наишћати Кр Ст, *наишћај* Мс, *никакви наишћај* Цр, *иришћати* ДР, *иришћај* ДР, *иришћати* Кб Пр, *иришћати* Ве, *иришћати* Кр Гу, *ишћу* ДР Ст Се МС Пл Ш, *зашћем* ДР, *уишћено* Ш, *ишћати* Кр Пр, *ишћати* Ве Гу Кб ДР, *ишћају* Ве Се МС Цр, *ишћа* дате Мс, *ишћи*²⁰⁵ Ст, *ишће* Кр Пр, *иришћено* Се, *ишћи* Се, *ишћац* („днō што гори — свићца“) Цр, *наишћено* Ш, *наишћен* Кр, *ишћити* вакō Цр.

196. Поред несумњивих шћакавских форми, глагол *ишћити* се често јавља са секвенцом *сћ*.²⁰⁶ Чини се да су те форме обичније у говору ливањских икаваца: *ишћати* Ст, *ишћати* ДР Чл, *ишћати* су Чл, *наишћати* свѐ ГР, *ишћати* Ст.

²⁰⁴ Дешић, ЗБИГ, 172–175.

²⁰⁵ „Настало према облицима који су фонетски добили скупину *шћ*: *ишћати*–*ишћај* према њима и *ишћи*–*ишћити*“ (Пецо, ИШГЗБ I, 243).

²⁰⁶ У имотско-бекијском је *ишћати* : *ишћати* (Шим., ГИКБ, 79).

197. Говори се *вѣиш* Кг Пр Ве Мс Се (рјеђе *вѣиш* Гу Кб), *вѣишница* Ве Се Мс Мс Ш Пл, *вѣишац* Пл Цр Ст Гу.

Примјери *раскоиш* Мс, *раскоиши* Мс, *врѣиш* („врћи“) Ве сугеришу закључак о аналошком уопштавању, асоцијативном прилагођавању систему говора примјера гдје би се могло наћи *иш*.

Компаративни наставак *-ји* (а не *-ији*) омогућује јотоване у *чѣишѣ*²⁰⁷ (мада је придјев једносложан, са кратким самогласником у основи, *чѣиш*).

198. Група *жш*, засвједочена у *звѣжша* Гу, *звѣжшѣм* Пл Ш Чп ГР Ст Се Мс, *звѣжшѣкајѣ* Ш, *звѣжшѣка* Ст, *дрѣжшѣмо* Гу, *смѣжшѣн* Кб, заједно са скоро досљедним *иш*, између осталог, обиљежава овај говорни тип.

199. Примјери као *ѣвѣишѣ* Ш (исп. екавску замјену јата), *ѣишѣ* Ст (исп. и *ѣишѣка* Ш, *наѣишѣно* Ш) очигледно су прихваћени у тој форми и не оспоравају закључак о шћакавском карактеру говора овога подручја.

СУДБИНА СЕКВЕНЦИ *-ЈТ-*, *-ЈД-*

200. Судбина секвенци *-ји-*, *-јд-* у глаголима типа *доћи* једна је од значајних карактеристика икавских говора. Будући да њихов развој најчешће није паралелан,²⁰⁸ јотоване односно нејотоване форме постају дискриминанте унутар икавских говора.²⁰⁹ Када је у питању овај дио југозападне Босне, према досадашњим подацима, Дувно је сврставано у групу икавских говора са африкатама *-ћ-*, *-ђ-* на мјесту *-ји-*, *-јд-*,²¹⁰ а Ливно у оне говоре у којима је група *-ји-* јотована, док група *-јд-* најчешће остаје нејотована, дакле „однос *-ћ-* : *-јд-* (са спорадичним *-ђ-*)“.²¹¹

201. Према подацима којима располажемо, на овом терену јотоване је извршено:

ћ: *ѣѣћ* Ст Мс Се Цр Ш, *сѣћ* Чл Ст Мс, *ѣѣћ* Се Цр Пл Чл;

ђ: *ѣѣђѣ* Кг Пр, *ѣѣђѣ/ѣѣђѣ* Ве ДР, *ѣѣђѣмо/ѣѣђѣмо* Мс, *ѣѣђе* Ст, *ѣѣђо* Се, *ѣѣђе* ДР, *ѣѣђи* Кг, *ѣѣђѣније* Ст ДР, *ѣѣђи* Чл.

Аналошко *ѣѣм* је редовно у употреби.²¹²

Нејотоване форме, са *-јд-*, јављају се у говору Муслимана — *ѣѣди* Гу, *ѣѣђѣ* Гу, а могуће су и у говору Хрвата — *ѣѣди ми* Ш, вјероватно под утицајем го-

²⁰⁷ О промјенама у вези са *ј* (када су у питању групе *иш*, *жш*) у облицима компаратива и имперфективним глаголским облицима в. Белић, Фонет., 116 и 123; Пецо, Промене, 175–185.

²⁰⁸ Игњат., ЈДФ, 94.

²⁰⁹ В. Игњат., ЈДФ, 94–96; Пецо, ИШГЗБ I, 161–162; Окука, Рама, 66.

²¹⁰ Према подацима И. Јурчевића (Јурч., Дувно, 111).

²¹¹ Према сређеним подацима проф. А. Пеце (ИШГЗБ I, 162) и Д. Игњатовић (ЈДФ, 94) класификацију је направио М. Окука. За подручје Ливна коришћени су подаци Ђ. Чустовић (Чуст., Ливно, 93, 101, 106) (Окука, Рама, 66).

²¹² В. А. Пецо, Именице *орак* и *орак*, глаголи *ићи* и *јесћи*..., НЈ XXVI, 2–3, 147–151.

вора Муслимана или каквог контакта са Купрешацама, гдје су већ у првом граничном селу Маловану заступљене форме са *-jd-*. Присуство оваквих форми може бити и у вези са положајем Ливна, које важи за изразито транзитно подручје на правцима средња, односно западна Босна²¹³ — Далмација.

202. Према изложеном, заједно са подручјем Дувна, према овој изоглоси говор на терену Ливна спада у групу прогресивнијих шћакавских говора, са *jīi* > *h* и *jd* > *h* (са спорадичним *-jd-*).²¹⁴

ЈОТОВАЊЕ

203. Резултати старог јотовања у свим категоријама ријечи у којима је извршено не показују битна одступања од те фонетске законитости, па су примјери као *riḡjēm*, *iḡiḡēm*; *iḡnošen*, *iḡgaḡeno*; *kōḡja*, *iḡlāč*; *jāčī*, *iḡiḡlī*; *vraḡaiḡ*, *snijāvaiḡ* и др. у систему овог говора.

Дентални експлозивни сугласници *īi* и *đ* такође се јотују па је *svīḡa* Ст Ве Се Ш Пл, *īḡrēḡa* Гу Цр Ш Пл Ст ДР МС, *mēḡa* Цр Мс Ст Чп, *īḡriḡāḡen* Се Кб Ст, *čāḡa* Кг Пр Ве, *iḡiḡiḡ* Ве Кг Пр Гу, *slāḡiḡ* Ст Пр Мс. Истина, на овом терену, у Конгори и Присоју, забиљежено је *mēḡāiḡ*, поред обичног *mḡeiḡ*, а „објашњава се утицајем сусједних говора с тим фонетским ликом“.²¹⁵ Преовлађујућа форма *ḡōsīoḡa*²¹⁶ Ст Гу Мс Цр Се (ријетко *ḡōsīoḡa* Чл, као примјер враћања на старо стање), као и *ḡosīḡḡina* Ст Се, *jūrḡovo* Мс, *jūrḡev* ГР, *ḡ jūrḡov* Чп, те антропоним *jūrḡe*, не ремете општу слику односа *īiḡ* > *h*, *ḡj* > *h*.²¹⁷

204. У категорији новог јотовања посебну пажњу заслужују групе *īiḡ* (*īiḡj*), *ḡj* (*ḡbḡj*). У већини случајева јотовање је извршено, те њихове еквиваленте *h*, *h* налазимо у *brāḡa* Се Мс Ст, *īḡrūḡe* Пл Мс Ст Цр, *liḡiḡe* Кг Се Ш, *čvīḡe* Ст ГР МС Чп; *ḡvḡḡe* Ве Гу Кб ДР, *ḡḡḡe* Кг Пр Ве, *ḡḡḡe* Ст Кб, *ḡḡḡe* ДР, *lāḡa* Ст, *lēḡa* Чл Се.

205. У именици *суђе* јотовање може да изостане, па се говори *судја* (ном.) Пр, поред чешћих, јотованих форми *сүђа* Кг и *сүђе* Ве Кб ДР, а форма *īḡrēḡiḡna*²¹⁸ Ст Чл обично је у нешто специфицираном, архаичнијем значењу — на

²¹³ На том терену преовладавају форме са *-h-*, *-jd-* (са спорадичним *-h-*) (в. Пецо, ИШГЗБ I, 158; Петр., Змијање 77; Окука, Рама, 66).

²¹⁴ М. Шимундић за имотско-бекијски говор наводи само јотоване форме: *ḡōḡo/ḡḡo*, *ḡōḡe/ḡḡe*... (Шим., ГИКБ, 150).

²¹⁵ А. Пецо, једна фонетска специфичност централнобосанске шћакавштине, ЈФ XLVIII, 101. (У расправи су утврђене изоглосе појаве *-j-* < *-ḡj-*, просторна слика ове појаве у *ића*-говорима Босне, досадашња сазнања о њој, а дата су и објашњења појаве у шћакавским говорима, стр. 95–109.)

²¹⁶ Маретић, Грам., 103 (*ḡōsīoḡa* > *ḡōsīo* > *ḡōsīoḡa*).

²¹⁷ У рамском говору однос је *-h-* : *-j-* (Окука, Рама, 65–66); у имотско-бекијском *mēḡāiḡ*, *īḡrēḡiḡa* (: *īḡrēḡiḡa*), али *svāḡa*, *čāḡa* (Шим., ГИКБ, 72).

²¹⁸ На овом подручју, у околини Ливна, Д. Брозовић је забиљежио *судје/судје* (Броз., Истраж., 349). П. Ивић сматра да се ту ради о аналошком успостављању „пуног фонетизма деривационе основе и суфикса“ (Ивић, Изузеци, 152). У говору околине Дервенте Ј. Баотић биље-

шрѣйину дѣт (ливаду, њиву, стоку), „на трѣћу йсу“ Ст, али је и *шрѣйина* га не држй водѣ (о бунару) ГР.

206. Када су у питању именице на *-jāk* и придјиви са морфемом *-ији* за ово говорно подручје се може рећи да спада у групу оних икавских говора у којима јотовање није извршено,²¹⁹ мада има трагова вршења тог фонетског процеса.

Најчешће се јављају, и чини се да су основне, форме именица на *-ијāk*, гдје је постојањем и испред суфикса *-jāk* отклоњена могућност вршења промјене, и придјева с морфемом *-ији*:

рѣдијāk Ст Се Мс Цр Кг Пр Ш Пл, *рѣдијаци* Мс Цр Ст, *рѣдијак* Гу, *нѣи-јāk* Мс Се Цр Ст Чл, *нѣијаци* Ст ГР (често се говори *брѣиши*);

шѣлеији бѣт Се, *јѣнеијѣ* мѣсо Ш, *гѣведији* бѣт Ст, *крмеији* Кг Цр Се, а тако и *лѣваији* друштво Ш, *лѣваија* пушка Ш.

Нејотоване форме *рѣдјāk* ДР, *нѣијāk* МС; *шѣлеији* Гу су ријетке, а остаје и недоумица да нису резултат говорне ситуације (и редуковања вокала *и*), а оне у којима је јотовање извршено — *рѣђāk*, *шѣлеији* Чп Чл — осјећају се као импорт са стране. Резултат интерференције система су и хибридне форме у којима је извршено комбиновање тако што је *ј* од суфикса нестало у претходном сугласнику јотујући га и морфеме *-ији*: *шѣлеијѣ* МС, *шѣлѣжеија* кѣжица Ш, *гѣвеији* ГР, *јѣнеијѣ* мѣсо Чл. Овакве форме су обичније од јотованих и оних у којима јотовање није извршено.²²⁰

жи *шрѣйина* које објашњава: „облик *шрѣйина* ... ослонца [је] имао у облику *шѣрѣйина* ... насталим, вјероватно, под утицајем паронимске атракције“ (Баотић, Дервента, 107); в. и Шим., ГИКБ, 45. Али: форма *шрѣйина* базира на *шрѣйи* (< *шрѣйѣ*). „Ту је, наравно, првобитни облик био *шрѣйина*, којем јотовање није долазило у обзир, а *шѣрѣйна* се појавило касније, под утицајем већ стовреног *шрѣи*, *-а*, *-ѣ* (< *шрѣи*, *шрѣија*, *шрѣије*, с аналошким уношењем *ј* или готовог *ћ* у ном. јд. м. р.) (Ивић, Изузеци, 153). В. и Вуковић, Ист., 178 [„*трѣи* (-ѣји > и) — *трѣија* — *трѣије* > *трѣи* — *трѣја* — *трѣје* (под утицајем женског и средњег рода и зависних падежа м. рода, добили смо и мјесто *трѣи* — *трѣи* > *трѣи*)“].

219 На овом терену нејотоване форме (форме у којима нема услова за вршење јотовања) биљеже С. Марковић, Ђ. Чустовић, Д. Брозовић, И. Јурчевић (Марковић, ЈИА, 175; Чуст., Ливно, 92; Броз., Истраж., 349; Јурч., Дувно, 111). В. и Пецо, ИШГЗБ I, 158; Шим., ГИКБ, 45; Окука, Рама, 67; Баотић, Дервента, 107.

220 Скоро идентичну ситуацију, када је у питању ова појава, налази Окука у Рами. У коментару појаве Окука наводи мишљења М. Шимундића, за кога је морфема *-ијак* језичка инфилтрација, Д. Брозовића који каже да је у питању „стара дублета *ѣј* : *иј*“, Д. Игњатовић која морфему *-ијак* доводи у везу с морфемом *-ији* која је примарна, а могли су остати неизмијењени у вријеме јотовања и касније изгубити вокал *и*. На крају, Окука закључује: „а) до јотовања није дошло јер су морфолошке категорије без јотованих форми доминантније; б) код лексема *родјак*, *неијак* и др. у питању су старе дублетне форме; форма са *иј* и интонациони моменти спречавали су процес јотовања“ (Окука, Рама, 67–68). Форме *родјак*, *неијак* одговарају стандардним *рођак*, *нећак* (< *родјакъ*, *неијакъ*). Осврћући се на њихову распрострањеност, уз констатацију да су облици на *-ијак* „једва нешто мање раширени“, П. Ивић је објаснио и њихову генезу (Ивић, Изузеци, 145–156). Наводећи и коментаришући досадашње покушаје објашњење изостанка јотовања, он, обраћајући се упоредној граматици словенских језика, објашњава откуда потичу „старе дублетне форме“. Једна од његових закључних констатација гласи: „Облици *неијак*, *родјак* очигледно су засновани на

207. Групе *вј* (*вѣј*), *бј* (*бѣј*), *мј* (*мѣј*), *ѣј* (*ѣѣј*) се јотују у примјерима типа: *здрѣвље* Гу Кб, *грѣбље* Ст Др, *грѣбље* Мс Се, *снѣйља* Кг Пр, *снѣйље* Кб, *грѣмље* Ст (обично је *грѣмови*).

Придјеви типа *дивљи* углавном су на *-ији*, тако да нема услова за јотовање: *крѣвијѣ* мліко Ст Ве Цр Мс, *дѣвијѣ* сорта Чл, *голѣвијѣ* јјѣ Ш. Форме *крѣвјѣ* Кб, са условима за јотовање, и јотовано *дивљи* Кг су рјеђе, али су заступљене.

Говори се *ѣијан* Пр Ве Мс Се Цр, *ѣјан* Ст Пл Гр Чп, дакле, без јотоване форме.

208. Групе *лј* (*лѣј*), *нј* (*нѣј*) по правилу се јотују: *зѣље* Ст Мс Се, *весѣље* Ст Цр Др Чп, *весѣље* Кг Пр; *ѣрње* Гр Чп Гу, *ѣрње* Чл Пл, *знање* Мс, *Приѣбражѣње* Чп.

209. Нема јотовања у групама *сј* (*сѣј*), *зј* (*зѣј*) — *ѣѣсијѣ* Гу Кг Пр Мс, *ѣѣсијѣ* Ве Др Кб, *ѣрѣсијѣ*²²¹ Ст Се Гу Гр Цр Чл, *ѣрѣсијѣ* Ве Кб Др, *кѣзијѣ* Ст Кг Пр Гу Др, *кѣзијѣ* Чл, *кѣзијѣ* Кб, *кѣзијѣ* Ве — ни у контакту *с*, *з* са *ј* који се рјеђе остварује јер преовладавају форме са *-ији*, гдје и спрјечава контакт. Палатални конструктив *с* јавља се сјеверно од овог подручја, на сусједној територији Купреса, у Вуковску, гдје се говори *ѣѣсијѣ*. За групу *зј* ваља истаћи да се и на овом терену, поред обичних *ѣзјашѣ*, *ѣзјашѣ*, *ѣзјашѣ* чују и форме са „нејасним *ђ*“:²²² *ѣђашѣ* Кг Пр, *ѣђашѣ* Ве, *ѣђашѣ* Кг Пр, *ѣђашѣ*²²³ Кг Пр Ве.

210. Икавска замјена јата условљава да јекавско јотовање буде сведено на лексичке случајеве (при преузимању готових форми): *ѣѣмачкѣ* Мс Се, *ѣѣмачка* Ст Чп, *ѣѣѣѣѣѣ* Се Гу. У овој категорији јотовања биљежимо хибридную форму с икавским рефлексом јата и јекавским јотовањем *ѣѣѣѣѣѣ* Др Кб Ст, *ѣѣѣѣѣѣ* Др Чп, *ѣѣѣѣѣѣ* Чл Кб Ст — поред распрострањенијег *ѣѣѣѣѣѣ* Мс Се Цр Ве Кг Ш Пл (исп. и *ѣѣѣѣѣѣ*, т. 158).

СИБИЛАРИЗАЦИЈА

211. Измјене веларних сугласника *к*, *г* по другој палатализацији показују извјесна одступања од стандарднојезичке норме, али су у складу са општим стањем у западнијим штокавским говорима.²²⁴

212. Десибиларизоване форме углавном су везане за именице *а*-деклинације, у којима у облицима датива и локатива једнине често долази до успостављања веларних сугласника, а под утицајем стања у другим падежима у којима промјене није ни било:

косим падежима типа *неѣѣѣѣѣѣ*, *родѣѣѣѣѣѣ*. Логично је претпоставити да је *неѣѣѣѣѣѣ*, *родѣѣѣѣѣѣ* послужило као подлога за образовање *неѣѣѣѣѣѣ*, *родѣѣѣѣѣѣ*“ (150). Уз навођење распрострањености појаве, објаснио је и генезу изостанка јотовања код придјева на *-ји* (152.)

²²¹ Гради се као *родѣѣѣѣѣѣ*, *неѣѣѣѣѣѣ*.

²²² Ник. М., Полимље, 296.

²²³ Измјена *зј* > *ђ* у ијекавским говорима херцеговачког типа је честа. Има је и у говору икаваца шћакаваца сјеверозападне Босне (Пецо, ГИХ, 64 и ГСЗБ, 89). У имотско-бекијском је *ѣѣѣѣѣѣ* и *ѣѣѣѣѣѣ* (Шим., ГИКБ, 76). В. и М. Станић, Порекло гласа *ђ* у речима *ѣђашѣ*, *кођи* и сл., ЈФ ХХХ, 1–2, 605–609; Д. Вушовић, Диалект источне Херцеговине, СДЗБ III, 17.

²²⁴ Вуковић, Ист., 151.

крѹшки Ш Пл, на крушки Пл, јабуки Гу Чп Ве Мс Се Цр, зѹски ДР Пр, на даски Ст, о јелики Се, моѹици Се Цр Кг Пр Ве Гу ДР Ш, у каѹици Мс, пѹсма о рејѹблики Ш, у војски Кг, војски рану Ш, у бараки Се Цр, ѿо тѹеки Се, нѹзи Пр Ве, на рѹки Кб Ве Цр, у задруги Се, ѿо заслуги Мс;

али је и:

крѹици Пр, јабуци Кг Пр, моѹици Кг, каѹици Гу, даски ДР, нѹзи Гу, нѹзи Кг, рѹци Ве ДР, рѹци Пр, у једној дрази Мс.

213. У номинативу множине именица мушког рода углавном су резултати старе промјене — *јунѹци*, *бѹбризи*; *ѹраси*, али се јављају и десибиларизоване форме: *мѹчки* Кг Пр (обино је *мѹчци* Ве Чп Ш Пл), *ѹдручки* Пр (пored *ѹдручки* Ст Гу Чп Мс Се), мѹснѹ *нѹрески* Ст, *записки*²²⁵ Ст.

214. У придјевској промјени остатак старог стања *јѹднѹци* Чл Чп ГР чује се у селима ближе ијекавском подручју, док је форма *јѹднѹки*, с веларним сугласником (које је успостављено под утицајем форми одређеног вида)²²⁶ у „унутрашњости“ ове територије једина.

215. Када имамо у виду фонетске законитости, аналошка уједначавања, а и књижевнојезичка норма нуди доста изузетака,²²⁷ разумљива је колебљивост говорника у бирању форми са извршеном, односно неизвршеном промјеном.

СУДБИНА СУГЛАСНИЧКИХ ГРУПА

216. У претходним одјељцима, када је било ријечи о појединим сугласницима и гласовним промјенама, неке од сугласничких група већ су поменуте. Ради се о групама које су претрпјеле промјене у историјском развоју језика или су подлијегале асимилационо-дисимилационим процесима, ради лакшег изговора и прилагођавања систему говора, а без утицаја на семантичку страну ријечи. У овом одјељку ће бити ријечи о групама које нису помињане, а дијалектолошки су релевантне²²⁸ — због одступања од правила дистрибуције гласова у стандардном језику, или се чешће мијењају у другим говорима.

217. Групе *цр-/ѹр-* су на мјесту старих група *чр-/чр-* у *црн* Се, *црнѹга* јѹчи-ма Мс, *црв* Ш Ст Чп Мс, *црви* Ст Се, *црви* Се МС Цр, *црвѹ* Кб, *цриво* Ш, *ѹрѹишња* Чл Ст Мс Се Цр. Подједнако су честе форме *црвен* Кб Ве Пр Кг Ст и *црљен* ДР Цр Се Чп Гу, а у ономастици је само *Црљѹнице* (село у дувањској општини), у *Црљѹницам*, *Црљѹнице* (лителице изнад Ливна), попет се на *Црљѹнице*.

218. На цијелом терену је *шврѹка*.

219. Говори се *чврѹси*, *чврѹшѹ*.

²²⁵ В. Шим., ГИКБ, 81.

²²⁶ Вуковић, Ист., 150–153; Пецо, ГИХ, 99–100.

²²⁷ В. Правопис, 53–57.

²²⁸ П. Ивић, Инвентар фонетске проблематике штокавских говора, ГФФНС, VII, 107–109.

220. Група *йш-* > *ш:* *шѣница* Мс Цр, *шѣнѣца* Ш, *шѣничѣише* Ве Гу Кб.

221. Иницијално *йй* > *й* у *ййца* Ст Чл, *ййца* Ш Ст, *ййце* ГР Ш; у унутрашњости ријечи испада *й* у *леййрица* Ст Ве, *лѣййр* Ве ДР Гу.

222. Група *йч* у иницијалној позицији се упрошћава па је *чѣла* Мс Се Ш, *чѣле* Ш Цр Чл Мс; у медијалној позицији дисимилацијом *йч* > *вч:* *кѣвча* ДР Ст Ш Гу, *закѣвчѣј* Пл Гу, а може остати и неизмијењена — *кѣйча* Ве.

223. Судбина групе *бз-* у *бзова:* *зѣва* Кб ДР, *зѣвика* ДР Гу, *зѣвина* Кг Пр, *зѣй* Ве.²²⁹

224. Група *гд* > *д* у иницијалној позицији: *дѣ* Се Мс Мс Гу ДР Чл, *дѣгод* Ст, *дѣко* Цр Се, *дѣишо* Ш Пл; *дѣња* Ст Чл. У медијалној позицији група се чува: *нѣгди* Чл ДР Кб Гу, *свѣгди* Мс Цр.

225. Група *кћ* > *ћ* у *ћѣр* Мс Се Цр Ст Чл Пл, *ћу* Кб. У медијалној позицији група се може упрошћавати па је *дѣћѣ* Кг Мс, а према томе и *дѣћай* Кг Пр Ве, *дѣћала* Мс — у Чл ГР ДР група се чува: *дѣкћѣ*, *дѣкћай*, *дѣкћала*.

226. Основна форма именичке замјенице за лице је *кѣ* (тако и *нѣко*); форма *шкѣ* на овом терену је сасвим нова и у говору млађег свијета. У *шкѣй* група *йк* се редовно чува: *шкѣјѣ/шкѣа*, *шкѣна* (*f*), *ѣшкѣй*. Именица *рошкѣва* има форму *рѣкѣва* Гу и *рѣдакѣва* Кб ДР.

227. Групе *гв* и *кв* у *гвѣжје* ДР Ст Чл Гу, односно *квѣчка* Гу Кб ДР Ст Чл, могу остати неизмијењене, али се у Кг Пр Ве (хрватско становништво) говори *гѣжје*, *кѣчка*.

228. Говори се *ѣлишо* Гу ДР Ст ГР, *глишо* Кб Гу, *ѣлишо* Кг Пр Ве.

229. Именица презиме се јавља у формама: *брѣзѣ* Ве ДР Пр, *бѣзѣ* Кг, *йрѣзѣ* Гу Ш, *йрѣзѣ* Кб Пл.

230. Група *йс* редовно се чува у *йсѣвай*, *ѣйсѣвай*, *йсѣјѣ*, *йсѣвали*; *лийсѣла*; *йсѣ* Ст Ш Пл, *йсѣѣа* Кг Пр (и *йѣсѣ* Пр — чешће је у употреби лексема *ћуко*). У *шѣвсија* Ш процесом дисимилације на мјесту експлозивног *й* је прострујно *в*.

231. Група *зр* најчешће се разбија уметањем *д:* *здрѣјѣ* Мс Пр Кг, *здрѣјѣй* Кг Пр, *здрѣјѣла* Кг (пored *зрѣјѣ*, *зрѣјѣла*); *ѣбаздрѣ* се Ст, *ѣбаздрѣ* се Ст; *здрѣк* Чл, *йроздрѣчи* Пл, на *здрѣку* ГР (рјеђе је *зрѣк*, *ѣрија*).

232. У *сѣѣбло* група *сѣ* остаје неизмијењена (сјеверно од овог подручја, на подручју Бугојна, је *ѣѣбло*); у *сѣѣкло*²³⁰ обично *сѣ* > *ѣ* (исп. т. 189). Присутно је *шѣѣмѣк* Се, поред уобичајеног *шѣрбу*, *шѣрбув*.

233. Асимилацијом по мјесту и начину творбе *з* у групи *зѣ* прелази у *ж:* *йжѣѣбѣ* се Цр, *йѣ се йжѣѣби* Се.

²²⁹ Поименичавањем *бзов*, -а према *баз* (**бза*) < *бѣзѣ* (Скок, 1, под *баз*).

²³⁰ С. Марковић је на овом терену, у Липи поред Дувна, забиљежио и *ѣѣбло* (Марковић, ЛИА, 88); о овој групи исп. Пецо, ГЗХ, 145 (западнохерцеговачко *ѣѣбло/ѣѣбло* и централнохерцеговачко *ѣѣбло* и *ѣѣкло*).

234. Именица зглоб има форме *жлѣи* Пр и *жглѣб* Ве (обично се говори *члѣнак*).

235. Обичне су форме *йѣчѣшмо* Ве, *йѣчѣшмо* ДР, *йѣдошмо* Ст Пл Се Цр Мс, *исѣидишмо* Цр, (*ш* је из трећег лица множине); а изузетно је *йѣчѣсмо* Кб. Говори се *дйѣина* ДР Ст Чл Ве Гу Кб и *двѣина* Пр Кг.

236. Консонантска група *-йсѣи-* у „нормалном“ говорењу се упрошћава па је *йѣсѣиѣ*, *шѣсѣиѣ*, *дѣсѣиѣ*, а при истицању бројне вриједности обично се изговарају двије ријечи: *йѣи сѣиѣ* Ст, *дѣвеи сѣиѣ ђвѣ* Ш. Уобичајено је да се група *-йсѣиѣ-* упрошћава: *богѣсѣиѣ*, *срѣсѣиѣ*, *уѣсѣиѣ*.

237. У финалној позицији групе *сѣи* и *зд* остају неизмијењене у *црвѣнкасѣи* Кб Кг Ве, *црвѣнкасѣи* Пр, *црлѣнкасѣи* ДР Цр Се, *жѣуѣкасѣи* Чл Цр Мс, *йрѣи* Ш Мс Се, *мѣсѣи* Ст Се, *јѣдѣнѣсѣи* Чп, *двѣјесѣи* ГР; *Гвѣзд* Мс, *Зѣгвѣзд* Кг Мс Се. Група *сѣи* у бројевима понекад се упрошћава — *двѣес*, *тѣријес*, *јѣдѣнѣс*, *шѣс* кѣлѣ, углавном због говорне ситуације, набрајањем и бржим темпом говора.

238. Финална група *шѣи* > *шѣ*: *йрѣишѣ*, *йрѣгрѣишѣ*, *вѣишѣ*, што је и разумљиво с обзиром на говорни тип. Изузетно се јавља *вѣишѣ* Кб Гу.

ПРОЦЕСИ АСИМИЛАЦИЈЕ И ДИСИМИЛАЦИЈЕ

239. У овом одјелку ће бити указано на неке примјере асимилације сугласника у везама ријечи које се најчешће појављују као акценатска цјелина, и асимилационо-дисимилационе процесе на одстојању, у случајевима када нема непосредног контакта сугласника у ријечи.

Асимилацији по мјесту и начину творбе подложно је *с* испред *њ*, у предлошким синтагмама: *ш њѣме* Ш, *ш њѣм* Ст, *ш њѣмен* Пр Кг, *ш њѣмен* Кг, *ш њѣм* Ст.

Асимилацију у два сусједна слога, регресивну и прогресивну, имамо у *шѣишѣи* Ст, *шѣишѣ мѣсо* Цр, *шѣишѣ* Ст Чл ДР Мс, *ошѣишѣи тѣд* Ш; *шѣишѣиѣр* Се, *Шѣишѣиѣр* Се Цр, у *Шѣишѣиѣровиѣна кѣи* Цр, *ѣишѣиѣк* Кб.

240. Асимилација сугласника по звучности у оквиру изговорне цјелине врши се у примјерима типа: *кѣи кѣиѣ* Ст, *кѣи кѣѣ је* Пл, *йс кѣѣ чѣиѣ* Ш; *йѣд бѣнкѣ* Ст. Једначење на граници двију лексема које нису повезане акценатском цјелином врши се у карактеристичним везама типа *вѣз двѣ* Ст, *нѣз двѣ га йѣили* Се, *нѣз двѣ и йѣи* Се; иначе једначење изостаје: *уѣог йсѣ* Цр, *нѣиѣѣг кѣи* Гу, *кѣд јѣдѣѣг кѣуѣиѣ* Се.

241. Даљинском дисимилацијом образовано је *брѣнсѣи* Ш (обично је *брѣнсѣи*), *вилѣнѣи* Се, *ѣрмѣн* Ст Чл, а форме *двѣсѣи*, *двѣсѣи*, гдје се разједначавају *д* : *ѣ*, или када испада сугласничка група *-зд-* у *шѣсѣи*, условљене су говорном ситуацијом.

МЕТАТЕЗА

242. Преметање консонаната и вокала, па и читавог слога, честа је појава у народним говорима. Томе су нарочито подложне стране ријечи. Необичне

И у бројева се јављају форме с партикулама: *јѣднѡгар, јѣднѡмур, шрѣмѡм, дрѣгизѣм*.

У императиву налазимо *-де/-до*, и у комбинацији са *-р/-ре/-ро*: *дѣдѣ, дѣдѣ-ре, дѣдѡро, дѣдѣр*.

Честе су форме прилога са партикулама које могу да се надовезују и комбинују: *кѣдѡн, кѣдѡр, горѣкѡ, горѣкѡр, горѣкѡре, долѣкѡ, долѣкѡрце, дндѡк, дѡ-влѣн, дѡвлѣн, шамѡкѡре, шамѡкѡрце*.

262. Десоноризација финалних консонаната на крају говорног такта²⁴⁰ присутна је и овдје. Потпуно губљење звучности експлозивних сугласника *б, д, з* и струјних *з, ж* израженије је на дувањској територији и на територији Ливна у дијелу који се граничи са ијекавским говорима: *зѣй* Кг Пр, *зѡй* Кг Пр, *гѡлѣй* Кг Пр, *грѣй* Кг Кб Пр, *слѡй* Кг Пр; *ѣрадѣй* Пр, *зѣй* Кг Пр, *лѣй* Цр, *млѡй* Цр, *глѡй* Пр, *мѣдѣй* Кг, *грѡсѣй* Кг Пр, *грѡй* ДР, *сѣрѡвѡй* Кг, *сѣрѡвѡй* ДР; *снѣк* Мс ДР Чп Кг Пр ГР, *брѣк* Ст, *ѣрѡк* Пр, *бѣбрѣк* Кг Се Пр; *ѣарадѡјѣс* Пр Кг, *вѡс* Мс; *лѡш* Мс, *лѣйѣш* ДР Пр. У именици *мѡзак* у неким пунктовима остаје (обезвучен) и у облицима: *мѡску* Кг, *мѡску* ДР Гу Пр. У мјестима према ијекавцима доњег Ливањског поља присутно је и дјелимично редуковање звучности: *зѣбѡ* ДР, *гѡлѣбѡ* ГР, *ѣрадѣйѡ* ДР, *нѡжѣ* Чп ДР, а таква редукција звучности може да захвати и сонант *в*: *лѣсковѣ* Чл, *крѣвѣ* ДР, *глѣвѣ* ГР, *здрѣвѣ* ГР.

У свим наведеним случајевима забиљежене су и форме са сугласником који је очуване звучности, па не можемо говорити о правилу да се звучни сугласници на крају говорног такта обезвучавају. Овакви фонетски ликови с позиционим варијантама звучних сугласника присутни су и у другим босанским говорима. У западној Босни десоноризација је израженија у говору ијекаваца²⁴¹ него икаваца,²⁴² а у говору Имотске крајине и Бекије²⁴³ спроводи се у неким случајевима.

ЗАКЉУЧЦИ О КОНСОНАНТИЗМУ

263. Из система консонаната, када је у питању говор Хрвата (већинског становништва) и Срба, изостаје фонема *х*. Уклоњена је без трагова, или је замијењена неком другом фонемом. У говору Муслимана *х* је саставни дио консонантског система.

У говору већине становништва, Хрвата, Срба и дијела муслиманског сеоског становништва, гласови *ч, њ, љ* и *ћ* су нормалноштокавске артикулације, фонетски и фонолошки сасвим издиференцирани. За говор муслиманског градског становништва карактеристично је свођење два пара африката на један (*ћ* и *ћ*).

²⁴⁰ О овој појави в. Пецо, Изговор, 235–244.

²⁴¹ Исп. Дешић, ЗБИГ, 194–198; Петр., Змијање, 75.

²⁴² Исп. Пецо, ИШГЗБ I, 253–257.

²⁴³ Шим., ГИКБ, 79–80.

Рефлекси старих група *сѣј*, *зѣј*, *скј*, *згј*, *ске*, *зге* по правилу су *шћ*, *жћ*.

Према судбини секвенци *-јѣ-*, *-јд-* у глаголима типа *доћи* ови говори спадају у групу прогресивнијих шћакавских говора у којима *јѣ* > *ћ* а *јд* > *ћ* (са спорадичним *јд*).

У категорији новог јѣтовања карактеристичне су форме именица на *-ијак* и придјева са морфемом *-ији* (*рѣдијак*, *шѣлетији*).

Одступања од стандарднојезичког стања су и десибиларизоване форме у облицима именица *а*-деклинације.

Сугласник *ф* је у фонолошком систему, мада није и стабилан глас. Често бива замијењен са *й* или *в*.

Десоноризација финалних консонаната, као и бројне партикуле, познати су и овом говорном типу.

АКЦЕНАТ

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И КВАНТИТЕТ

264. На ливањско-дувањском подручју заступљена је новоштокавска акцентуација: четири су акцента (два силазне — *ā*, *ǣ* и два узлазне интонације — *ǎ*, *ǝ*) и дужина односно краткоћа. Интонација, квантитет и мјесто акцента врше фонолошку функцију у том систему.

265. Дистрибуција акцента је у складу са правилима већине говора са новоштокавском акцентуацијом,²⁴⁴ односно са правилима стандардног језика. Силазни акценти су у принципу везани за једини и први слог у ријечи, а узлазни се не могу јављати на једином и на последњем слогу. Неакцентована дужина јавља се само у постакценатској позицији. Једна ријеч може имати само један акценат.

266. Одступања од ових правила су примјери јављања силазних акцената ван првог слога (као што је акценат неких позајмљеница и др.), јављање узлазних акцената на ултими (двосложних проклитика нпр., а ту је у питању и изговорна цјелина), те јављање ријечи са два акцента (нпр. суперлатив) — све лако објашњиво и својствено многим говорима новоштокавске акцентуације.²⁴⁵

1) Нарушавање правила дистрибуције акцента јављањем силазних акцената изван првога слога своди се на ограничен број позајмљеница у новијем слоју лексичког фонда (бројне позајмљенице су се у потпуности укључиле у систем): *кумада́ннѝ* Ш Пт, *комеда́ннѝ* Пт, *дерѣ́кѝ* Ст, *ѝанѝѝѝнѝ* Цр, *комѝлѝѝ* Чл, *ѝури́сѝ* ГР, *мили́циунѝр* Ш, *ѝелевѝзор* Пт Цр Ст ДР, *реѝѝри́вѝзор* Ст, *ѝрефе́кѝнѝ* Гу, *ѝрофе́кѝ* Чп, као и неке друге сложенице чији саставни дијелови су одвећ јасног значења — *ѝољоѝѝѝреѝеда* Ш Ст Чп, *Југосла́вија* Чл, *ѝравосла́внѝ* Ст, *ѝравосла́вније* Ш. И у генитиву множине неких именица силазни акценат може бити ван првог слога: *Врѝѝѝра́лѝ* Гу, *ѝриска́калѝ* Ст, *Србија́наѝѝ* Чл.

²⁴⁴ О проблематици новоштокавског прозодијског система исп. Ивић, Проз. систем; Пено, Акц.; Ник. Б., Осн. акц.; Симић Р., Српскохрватска ортотонија и словенски акценат, НССВД VI/1 (1977), 35–46, као и литературу у тим радовима.

²⁴⁵ Исп. Дешић, ЗБИГ, 208; Шим., ГИКБ, 18; Петр., Змијање, 14; Кашић, Кон., 63; Баотић, Дервента, 112 (између осталих).

2) Узлазни акценти могу се наћи на ријечима које су редукцијом постале једносложне, типа *нѣс ѿѿ Се, нѣс ѿѿ Ш*, као и на ултими у примјерима типа *ѿо-каш се* Ст, *ѿовѿш нѣс* Гу, али треба имати на уму да је увијек у питању вишесложна изговорна цјелина, па нарушавања система у суштини и нема.

3) Два акцента на једној ријечи биљежена су у примјерима поређења: *нѣ-оѿдѿднијѣ жѿто* Мс, *нѣжѿдрѿ ѿсѿн Се, нѣжѿдѿлѿм прѿвѿ* Мс и др.

4) Предакценатска дужина у суперлативу — *нѣжѿдѿлѿи* Гу, *нѣжѿдѿлѿ* МС — могућа је у нарочитим говорним ситуацијама.

5) Дезакцентуација акцентогених ријечи могућа је у нарочитим склоповима, када се тежиште информације преноси на друге ријечи, тј. када је нека ријеч другоразредне информативне вриједности:²⁴⁶ *фаѿен Їсус* ГР, *јѣдно дѿѿ* Чл, *мѿј брѿше* Ст, *брѿше бѿгме* Мс, *ѿѿмо дѿдѿ* Пл.

Сви ови и овакви примјери одступања ипак не могу оспорити новоштокавски карактер овога прозодијског система, тим прије што се и неки од наведених примјера у другим селима изговарају по правилима: *ѿрѿѿѿѿѿѿѿнѿ Се, Југѿ-сѿѿѿѿѿѿѿ Мс, нѣжѿгорѿ* Ст.

267. Неакцентовани квантитет чува се релативно добро. Стабилност дужина не ремети ни узастопни низ дугих слогова. Одступања од норме у појединим категоријама ипак има.

О стабилности стандардних дужина свједоче примјери:

— *ѿѿчѿрѣ* Цр, *гѿѿѿлѣ* ГР, *чѿѿѿѿ Ш*, *куѿѿѿѿѿнѣ* Цр, *цѿрѣ* Се, *ѿѣкѣ* Кг, *ѿнѣ* Се...

— *с ѿѿјскѿм Ш, брѿнѿм Пт, свѿѿѿм Кг, рѿѿѿм Ст, рѿѿѿѿм Мс, ѿѿѿскѿм Се, ѿѿѿѿѿм Ш, свѿѿѿѿѿм Цр...*

— *јѣѿѿѿѿ Кб Ш Ве Мс, ѿѿнѿѿѿ Ве Кб Пр, ѿрѿѿѿѿ Чл, ѿѿѿѿѿ Ш, црѿѿ Мс Се, ѿѿѿѿ Чл Се, нѿѿѿѿѿѿ Кб Пр, ѿрѿѿѿѿ Пл, кѿѿѿ Мс Се, кѿѿѿѿѿѿ Се, ѿѿѿѿѿ Гу Ш Кг, ѿѿѿѿ Кб, ѿѿѿѿѿ Пр Ве Кг ДР...*

— *крѿѿѿѿѿ Кг Пр Ве Гу, крѿѿѿѿѿ Кб, нѿѿѿ Мс Цр Кг, ѿрѿѿѿ Ст Чл Пр, сѿѿѿѿѿ Пл Ш Кг Цр Се, бѿѿѿ Ст...*

— *кѿѿѿѿ Се, ѿѿѿѿѿ ГР, мѿѿѿѿ ГР, кѿѿѿѿѿѿ Цр, ѿрѿѿѿ Ш, кѿѿѿѿѿ Пт...*

— *ѿѿѿѿѿѿѿѿ Мс, лѣѿѿѿѿ Мс, нѿѿѿѿ Се, ѿѿѿѿѿѿ Пт, сѿѿѿѿ Ст Пт, ѿѿѿѿѿѿ ГР...*

— *сѿѿѿѿѿѿѿ Цр, мѿѿѿѿѿѿ Се, жѿѿѿѿѿѿ Ш...*

— *ѿѿѿѿѿѿ Ст Ш Се, ѿрѿѿѿѿѿ Се Цр, чѿѿѿѿ Ст, бѿѿѿѿ Ш...*

— *сѿѿѿѿѿ Ст, ѿѿѿѿѿѿѿ Пт, сѿѿѿѿѿѿѿ Цр...*

— *бѿѿѿѿѿ Ст ГР...*

— *ѿѿѿѿѿѿ Ст, ѿѿѿѿѿ Ш, нѿѿѿѿ Ст, ѿѿѿѿѿѿ Гу, сѿѿѿѿѿѿ Се Чл...*

268. Очекивано је да је *е* у презентској основи у глагола I Белићеве врсте без дужине,²⁴⁷ а та особина проширена је и на неке друге типове.

²⁴⁶ Исп. Ивић, Проз. систем, 138; Пеш., Староцрн., 35–40.

²⁴⁷ Исп. Пецо, ГИХ, 188; Пецо, Ортијеш, 45; Баотић, Дервента, 113; Мат., Мостар, 339; Шим., ГИКБ, 149.

Наставак за презентску основу глагола I врсте *e* у слогу којем непосредно претходи акценат узлазне интонације углавном је без дужине: *и́рeсeм* Кг Пр Пл Ш Пт Ст Чп Чл ГР, *си́чeмo* Пр Цр Ст Чл Пл МС, *и́рeдe* Се Гу Ш, *вeзeм* Гу ДР Кг Пр, *кpaдeм* Ст, *и́чeмo* Цр Кг Пр Мс Ш, *иcи́чe* Ве Кг Пр, *и́лeшeм* Се Мс, *дoнeсeм* Се Цр Пр Кг Ве Ст Пл, *дoнeсe* се Цр, *дoвeдeм* Се, *ciрoвeдe* се Се, *иoнeсeм* Мс Ш, мада се јављају и ликови са новом,²⁴⁸ аналошком дужином — *и́рeдẽ* Кб, *и́рeсẽм* Ве, *си́чẽмo* Ве, *и́чẽмo* Кб Гу, *иcи́чẽ* ДР, *дoнeсẽм* ДР (ријетко типа *и́знeсẽм* Се).

Само са дужином је забиљежено *клeдẽ* (*клẽсти*) Ве ДР (у тим селима је ова дужина и иначе стабилна, исп. горе), али је без дужине *дубe* Кг Пр Гу. Двојачко је у презенту глагола **живẽсти*: *живẽмo* Гу, *живẽшe* ГР, али *живẽмo* Кб (према облицима глагола *живи̃ш*, а исп. и горе *и́рeдẽ*).

Нема дужине у примјерима *знaдeм* Ст, *знaдeмo* Ве, *и́мaдeмo* Ст Кг, *и́мaдeмo* Се Ве, *дaдeмo* Ве Кг (али је *дaдẽ*, *дaдẽмo* Ш, исп. силазни акценат).

Стара дужина у трећем лицу множине се чува: *и́рeсỹ*, *кpaдỹ*, *ciрoвeдỹ* се...

Глаголи на *-јeм*, без обзира на то које су врсте, имају обично дуг вокал у наставку презента: *и́кãјeм* Ст Мс Цр Пт ДР Гу Кг Се (у Кг Пр и *и́кã*), *и́кãјe* Кг Се Ве Мс Цр, *си́јeм* Пт Ст Гу Чл, *зр̃и́јeм* се Кб, *ви́јe* Кг, *ч̃у́јe* Ш Се Пл, *ћ̃у́јe* Гу, *бр̃и́јe* Се Цр Мс, *к̃у́јe* Ст Мс Цр, *и́и́јe* Ве Гу Кб и *и́и́јe* Кг Пр, *вр̃и́јe* Се Цр Кг Кб Гу Ве и *вр̃и́јe* Кг Пр (у Пр и *вр̃и́*), *лãјe* Пл Ш Мс Се Кг Пр, *и́л̃у́јe* Ве Кг Пр Се Пл Ст, *дãјeм* Ве Кг Гу Пр, *зр̃и́јe* Мс Пл Пт, *и́и́јe* Кб ДР и *и́и́јe* Кг Пр, као и сложени *у́ди-јẽ* Ст, *сãкријẽ* Се Мс, *сãицијẽ* Пл, а тако и тип *и́ридајẽ* Се, *в̃јẽнчајẽ* ГР, *обẽћајẽ* ДР, *обẽи́ајẽ* Пр, *и́рoдaјẽ* Ш, *изд̃ржaјẽ* Чл, *окõи́ãјẽм* Кг Пр. Гу спадају и примјери: *кaзỹјeм* Кг Пр, *зaи́cyјẽ* Кб Кг Пр, *иcи́и́шỹјẽ* Ш, *у́дãјẽ* се Гу Ве Кг Пр.

Примјери у којих је вокал наставка кратак, често истих глагола, биљежени су углавном у селима која су у сусједству ијекаваца доњег Ливањског поља, за чији говор је карактеристично да у тој позицији имају кратак вокал: *си́јeмo* ДР, *лãјe* Чл, *и́л̃у́јe* Гр, *бр̃и́јe* ДР Чп, *и́и́јe* ДР, *дãeмo* ДР, *обẽћаe* Гу, *к̃у́јe* Чп ДР ГР, *ч̃у́јe* ДР, *вр̃и́јe* ДР, *сãкријe* Ве, *у́дãјe* се ДР Кб.

Обично је кратак вокал наставка у *см̃и́јeм* се Кг Пр Гу ДР, *см̃и́јeм* се Се Ст (исп. узлазни акценат на слогу испред), али је и *см̃и́јeм* се Ве Кб.

Нетипично је јављање ликова *у́мим* ДР (поред обичног *у́м̃им*), *видим* Чп (обично је *в̃ид̃им*). Поред обичног *л̃о̃м̃имo*, забиљежено је и *л̃о̃м̃имo* Гу, али само *сл̃о̃м̃имo*.

Посебну пажњу завређује наставак *-им* дат.-инстр.-лок. мн. именица I и III врсте. Обично је дуг²⁴⁹ (исп. грађу у морфологији), али се јављају и форме с овим наставком без дужине на *и*: *л̃у́дим* Кб Ве, *к̃о̃линим* ГР, *си́новим* Кб, *з̃убим* Кб, *бр̃к̃овим* Ве, *в̃д̃ловим* ДР Кб Гу, *н̃о̃к̃и́ш̃им* ДР, *р̃е̃б̃рим* Гу Кб, *бр̃дим* Пр, *о̃чим* ДР, *ри́чим* Пр, *к̃о̃лим* Кб ДР, *вр̃а́и́ш̃им* Кб, а могу се сматрати прелазном формом између оних са наставком *-има* и оних са наставком *-и́м* (исп. т. 559).

²⁴⁸ Белић, Ист. II, 93; Ник. Б., Осн. акц., 103.

²⁴⁹ У говору Имотске крајине и Бекије увијек је дуг (Шим., ГИКБ, 88).

Увијек је кратак вокал наставака ДИЛ мн. -ам, -ом: *жѣнам, ливадам, крѹшам, ѣириком, сѣнијом, рѹиом* (исп. т. 397).

Финални вокал 3. лица мн. аориста *е* обично је дуг: *дѣдоше* ДР Чп, *дѣгнише* Кг, *стѣриаше* Чл, *ѹмрѣше* Ве, *ѹмрѣше* Гу, *ѹмрѣше* и *ѹмрѣше* Кг Пр, али је забиљежено и *стѣдоше* Пл, *дѣдоше* Кб, *дѣгоше* Ст, *ѹмрѣше* Пл.

Наставак -о у м. р. јд. р. гл. прид., кад није постао контракцијом, најчешће је кратак, мада су присутне и форме са аналошком дужином (углавном у примјерима са уметнутим сонантом између вокала): *ѣајо* Се, *знајо* Се Кг, *ѣаво* Ш, *ѹставо* Се, *дѣшово* Сп, *зѣнијо* Цр, *ѹзејо* Кг Пр, *ѣовејо* Цр Се, *радијо* Ст, *дѣгнујо* Кг (на овом мјесту нису наведени бројни примјери без дужине, типа *ѣидијо, бѣо, чѣо* и др., пошто их је доста наведено у другим одјелицима).

У присвојних придјева на -ин — *сѣстѣрин, бѣбин, Маѣин, Драгичѣин* — као и у оних на -ов/-ев — *брѣтѣов, дѣев* (и нетипично *дѣов*, без дужине, ДР), *Ѣванѣов, дѣверѣов* врши се дуљење вокала пред сонантом у наставку за творбу.²⁵⁰ У облицима женског и средњег рода, као и у зависним падежима, дужина изостаје: *Маѣина, бѣбино, Ѣванѣовѣ, сѣстѣрину*...

ПРЕНОШЕЊЕ АКЦЕНТА НА ПРОКЛИТИКУ

269. Преношење акцента на проклитику у складу је са ситуацијом на западном, односно југозападном штокавском подручју.²⁵¹ То је жива појава и читује се старим и новим типом преношења, који се у неким случајевима преплићу под дејством аналошких уопштавања. Преношење може да изостане, а услови који на то утичу су одавно уочени и образложени.²⁵²

270. Прасловенско је преношење са именица женског рода на -а, типа *глава, вѣда*: *нѣ главу* Пл, *ѹдѣ рѹку* Гу, *нѣ зѣму* Ш, *ѹ вѣјску* Ст, *ѣрид ѣвце* Пл; *нѣ тѣстѹ* Цр, *зѣ иглу* Се, *нѣ воду* Ш Мс, *ѣрид зору* Се, *нѣ ногу* Цр. У именица типа *брѣина* забиљежено је само *нѣ срамѹ* Ст (прилошки употребљено), *ѹ ѣланину* Пл (у сусједним Кб је уопштен стари акценат акузатива и у номинативу — *ѣлѣнина*). Акценат номинатива је у *на брѣину* Чл, *на чистѣину* Ш, *у дуљину* Ст, а у Цр је забиљежено неочекивано *ѹ сридину*.

Именице мушког рода које имају стари *ѣ* или *ѣ* на почетном слогу, типа *гѣрд, мѣд, ѣблѣк* и сл. имају прасловенско преношење: *нѣ зуб* Чл, *ѹ ѣлѣз* Се, *ѹ лѣш* Се, *ѹдѣ дѣн* Сп, *ѹдѣ снѣгом* Ш, *сѣ свѣшом* ДР, *нѣ свѣш* Мс, *ѣсѣод леда* Чл, *ѣд воска* Чо, *зѣ облѣк* Ш. Овакав тип преношења је у примјерима: *нѣ сѣш* МС, *зѣ бѣј* Цр, *нѣ мисѣц* Ст, *нѣ ѣрсѣѣн* Кг Цр, *ѹ камѣн* Кб, дакле у именица које су са новим силазним акцентом.

²⁵⁰ У одјелицима о акценту појединих врста ријечи и у морфологији биће ријечи о још неким дужинама које овдје нису поменуте.

²⁵¹ Исп. Ник. Б., Осн. акц., 41. В. и Окука, Рама, 74–76.

²⁵² В. Даничић, СА, 58; Ивић, Проз. систем, 139; Пецо, Акц., 87–103; Ник. М., Полимље, 30.

У именица средњег рода, типа *зла̑шо* и *кдо̑ло*, прасловенско преношење биљежимо у примјерима: *на̑ сину* Се, *ири̑ко њо̑ла* Се Ве, *на̑ море* ДР, *д̑ мѣсу* Ш, *у̑ коло* Чл.

Примјере таквог преношења биљежимо и у неких именица које су добиле силазни акценат на првом слогу: *на̑ дрво* ГР, *у̑ брашно* Пр, *за̑ срце* Чл.

Именице женског рода на консонант такође потврђују старо преношење: *у̑ несви̑сти* Цр, *д̑ зноји* Цр, *ири̑д ндо̑* Мс, *ди̑ соли* Се, *за̑ ри̑ч* Пр.

271. По принципима новоштокавске акцентуације преносе се \sim и $\hat{\sim}$ када не представљају прасловенске силазне акценте (неки од аналошких примјера са старим преношењем су напријед наведени): *на̑ ви̑шу* Ш, *у̑ бла̑шо* Цр, *ид̑ бла̑цу* МС, *кр̑д жи̑шо* Ш, *к̑д с̑и̑ја̑* Цр, *на̑ Бад̑њицу* Мс, *у̑ Јаблани̑цу* Мс, *за̑ Бу̑љана* Мс, *у̑ К̑онгору* Кг, *на̑ ш̑орбе* Се, *ид̑ ка̑и* Цр, *на̑ ка̑и̑ца̑* Чп, *ид̑ дра̑гом* Се, *ид̑ руй̑ом* Се, *ви̑ш ку̑ће* Ст, *за̑ и̑леску* Кб, *и̑ За̑греба* Мс, *д̑ С̑и̑и̑ана* Ш.

При новом преношењу на двосложни приједлог, акценат је на другом слогу: *из̑а Ри̑к̑е* Кб, *ири̑к̑д Ри̑к̑е* Гу (исп. *При̑к̑ор̑ика*, *Р̑ика*, т. 279), *ири̑к̑д и̑ра̑га* Ст, *ид̑а̑ ку̑ћ̑ом* Се.

272. Када је у питању преношење акцента на проклитику са замјеница, ситуација је знатно компликованија.

У ген.-акуз. и дат.-лок. личних замјеница биљежимо преношење у виду кратког узлазног акцента, који на двосложној проклитици стоји на другом слогу: *у̑ мане* Се, *за̑ ње̑га̑* Пт, *у̑ ње̑м̑е* Ш Пт, *ид̑ ње̑га̑* Ш, *на̑ ње̑га̑* Пр, *од̑ ње̑га̑* Кг Пр, *на̑ мени* Ст, *у̑ ше̑би* Пл, *са̑ себе* Ш, *ири̑к̑д ше̑бе* ГР, *ири̑к̑д себе* Гу. То је стање које је карактеристично за другу групу говора, према класификацији Б. Николића²⁵³ (остављајући по страни дужине на финалном вокалу у облицима ген.-акуз.). Међутим, овдје су карактеристични примјери преношења у виду кратког силазног акцента у личних замјеница 1. и 2. лица и повратне замјенице себе, и обично с продуженим финалним вокалом облика ген.-акуз.: *у̑ мен̑е* Ш Пр Ве Мс, *д̑ се̑б̑е* Ст Чл Пл, *у̑ ше̑б̑е* Пт Мс, *на̑ мен̑е* Се Цр Ст, *за̑ ше̑б̑е* Ст. (Тако је и *и̑ж ње̑га̑ (ка̑и̑)* Се.) Оваквим преношењем би се ови говори прикључили *шре̑хо̑ј*²⁵⁴ групи, у којој су, поред источнијих говора „од Пљеваља до Срема“²⁵⁵ (а у којима су облици без приједлога *мен̑е*, *ше̑б̑е*, *се̑б̑е*), и говор острва Раба²⁵⁶ (али са *м̑ене*, *ше̑бе*, *се̑бе*), те чакавски говор острва Суска.²⁵⁷

У инстр. замјеница *ја̑*, *и̑и*, *се̑бе* биљежимо: *са̑ мен̑ом* Ш Гу Кг, *са̑ мн̑ом* Ш, *са̑ се̑б̑ом* ДР Ш Пт, *ири̑да̑ мн̑ом* Ст Мс, те преношење у конструкцији с везником *и̑ с мен̑ом* Ве, али је *и̑ра̑ма̑ мен̑ом* Кг.

У преношењу са енклитичких облика личних замјеница налазимо:

²⁵³ Ник. Б., Осн. акц., 42–43. Исп. и Пецо, Ортијеш, 38; Милас, Мост., 66; Окука, Рама, 75.

²⁵⁴ Ник. Б., Осн. акц., 43–44.

²⁵⁵ Ник. М., Полимље, 42.

²⁵⁶ Кушар, Раб, 34.

²⁵⁷ Ник. Б., Осн. акц., 44. Исп. Храсте, Сусак, 116.

— *zá me* Мс, *ý ìе* Пт, *ý ме* Ш, *йó се* Чл;

— *йô њ* Се, *на њ* Се;

— *йрїдā ме* Ст, *йзā њ* Цр.

Са плуралских облика личних замјеница преношење је новоштокавско: *ý вāс* Ш, *ý нāс* Кб, *йрїд вами* Пл, *йрїд намом* Цр, *на вамом* Ве Ш, *окò њизї* Ш, *йо-вїш нāс* Чл, *изā нāс* Чл, те *й вами* Се. Али у Цр и аналошко²⁵⁸ *ý нāс*.

Говори се ð *чегā* Ш, *кòй когā* Пл, *й у когā* Пт, *нй у ког* Ш, *нй оїй когā* Ве, али је у ДР *нй оїй кога*, а у Кг Пр ðд *никогāр*, ðд *никòг*. У Гу Кб Пл Чл Ст је забиљежено *нй за шїю*, а у Кг Пр Цр Се *за нйшїа*, *за нйшїю*.

У придјевских замјеница ваља указати на примјере типа:

а) приједлогом растављена одрична придјевска замјеница: *нй оїй каквѐ (рāскошїи)* Мс,

б) показне замјенице (често без иницијалног о-):

— *изā йогā* Мс, ð *йок* Мс, *изā вѐ* Се, *й вā* Пт, *ý нōј* Ст, *зā вѐ* ДР, *на нōј* Цр, *зā вї* Пл,

— *на онїм* Се, ðд *овогā* Мс, *ý нў* Се, *на вѐ* Мс, *свў нў* Мс, *шїд нō* Пт,

— *на нй* Ш, *шїā нō* Ст, *ý нōј* Се, *на нїм* Мс, *зā вў* Гр, *ý нў* Цр, са накондним дуљењем краткосил. акц. услед сажимања у сандхију, те аналошко дуљење у *ý онō* Мс, *ý онāј* Цр.

Примјетно је да су у функцији проклитика, поред приједлога и везника, и замјенице *шїа/шїю* и *сва (вас)*, што је посљедица њихове дезакцентуације.

273. Новоштокавско преношење је у придјева, односно у синтагмама с придјевом и приједлогом: *ý Вешића гòри* ГР, *ý билў йòрбину* Цр, *зā црнї дāнā* Чл.

274. Са основних бројева биљежимо старо преношење — *зā двā* Мс, *ý двā* Цр, *йò йрї* Ш, *на сїō* Пт, а са редних новоштокавско: *ý другїм* Мс, (*јèдни*) ð *другї* Чп, *из другòг* Цр, *сā другòга* Гу.

275. На бројеве у улози проклитика акценат се преноси углавном по типу *двā дāна* Кг Ве, *двā днї* Пр, *йрї днї* Пр, *йèд бāнкѐ* Ст, *йè динāрā* Пл, *сїō динāрā* Пт, и рјеђе, *шèс кїлā* Се.

276. Преношење акцента са прилога на везнике у улози проклитика је уобичајено: *й шāмо* и *āмо* Цр, *й садā* Мс Пт, *нй шāмо* Чл, те *й кашнѐ* Цр.

277. О преношењу с глагола, које се своди на везнике и негацију, биће ријечи у одјељцима о акценту врста ријечи и у морфологији, а овдје истичемо тип преношења на презент глагола *знайї* — *нѐ знāм* („вероватно аналошки“²⁵⁹), који доминира, а „правилно“²⁶⁰ *нѐ знāм* је такође присутно, и карактеристично за говор сусједних ијекаваца доњег Ливањског поља.²⁶¹

²⁵⁸ Ник. Б., Осн. акц., 47.

²⁵⁹ Ник. Б., Осн. акц., 53.

²⁶⁰ Ник. Б., Осн. акц., 53.

²⁶¹ Исп. двојакò преношење у Рами (Окука, Рама, 76).

АКЦЕНАТ ПОЈЕДИНИХ ВРСТА РИЈЕЧИ

Именице женског рода

а-основе

278. Стање у вези са појавом старог силазног акцента на почетном слогу у акузативу и дативу једнине и у номинативу (и акузативу) множине, тј. степен чувања квалитативне опозиције ' : ˘ у именица типа *глава* и ' : ˘ у именица типа *вѡда* и именица типа *брзѡна*, показује принципско слагање са оним што износи Даничић,²⁶² са извјесним одступањима у детаљима.²⁶³

279. У акузативу једнине именица типа *глава*²⁶⁴ стари акцент биљежимо у:

грѣду Мс Чп Кг Ве Ст Се Гу Чл Ш ГР МС, *главу* Се Мс Ш Ве К6 ГР Ст Чп Чл, *зѡму* Се Мс МС Чл Чп Ш, *сѡрѡну* Чл Ш ГР Чп Пл, *с лѡву сѡрѡну* Мс, *вѡјску* Чл Ст Ш Пл Се, *сѡѡну* Мс, *грѡну* Ст Чл Чп Мс Пл Ш, *на мѡју дѡшу* Чп, *бѡгу дѡшу* Ст. Овамо спада и *рѡку* Ш Пл Мс Се, *ѡ кашѡу рѡку* Ст (са претежним акцентским ликом генитива множине *рѡкѡ*, исп. т. 283).

Непомични акцент је у примјерима: *ѡрѡду* ДР Чп Ст, *клѡу* Ст Чл, *брѡду* Ш, *врѡу* ГР, *на Врѡу* Пл. Говори се *рѡку* Мс Се Ст Ш ДР Чп Кг, али је *Рѡку* (у номинативу једнине *Рѡка* — како Ливњаци зову ријеку Бистрицу у градском дијелу тока). Тако је и *ѡрикѡ Рѡкѡ*, *Прикѡрика* (дио града Ливна).²⁶⁵

Са дугоузлазним акцентом су и: *рѡну* Ст Пл, *сѡѡну* Чп Пл, *ѡу бѡѡну* Се, *брѡду* Мс, *брѡну* Ш, *брѡну дрѡу* Мс.

Претежно је *ѡѡрѡу* Ст Мс Ш Чл Чп, али се јавља и *ѡѡрѡу* Се (Нјд *ѡѡрѡ* и *ѡѡрѡ*, Гмн *ѡѡрѡ*, акцентатског типа *глава*, и *ѡѡрѡ*, акцентатског типа *зѡмѡ*).²⁶⁶

Редовно је *ѡѡу*²⁶⁷ (Нјд *ѡѡа*), а генитив множине *ѡѡѡ* (у Ве и *ѡѡѡ*) сугерише „изворну припадност ове им. типу *зѡмѡ*“.²⁶⁸

²⁶² Даничић, СА, 4–11.

²⁶³ Судове доносимо на основу онога што је забиљежено на терену, водећи рачуна о могућности да је грађа непотпуна, јер квестинари често омогућују биљежење само једног одговора, односно бирање акцентатског лика од стране информатора — посебно када су двојни акценти у питању, а спонтаним разговором је тешко доћи до свих релевантних података. (Исп. т. 18.)

²⁶⁴ В. А. Пецо, Акцент именица женског рода типа *глава*, *вила*, НЈ XI, 12–24.

²⁶⁵ У сусједном Вуковском је *на рѡку*; у Пљевљима *ријека–ријеку* (Руж., Пљевља, 138); у Љештанском *Рѡка : ријека* (Тешћ., Љешт., 179); у Обади *Рѡка* (Симић М., Обади, 29). „И код Вука, у Рјечнику [је] *ријека–ријеке*, што значи да је (˘) у ном. јд. могао настати према облицима у којима се и иначе јављао“ (Симић М., Обади, 29).

²⁶⁶ У Бекији је *ѡѡрѡ* — *ѡѡрѡ* и *ѡѡрѡ*, у Имотској крајини *ѡѡрѡ* — *ѡѡрѡ* и *ѡѡрѡ* (Шим., ГИКБ, 107). Исп. и *ѡѡрѡ–ѡѡрѡ* у говору Пиве и Дробњака (Вуковић, Пив.-Др., 57), те *ѡѡрѡ* и *ѡѡрѡ* у обаћком говору (Симић М., Обади, 29).

²⁶⁷ Тако је и у имотско-бекијском говору (Шим., ГИКБ, 113), док је у рамском „готово досљедно: *ѡѡу*“ (Окука, Рама, 77).

²⁶⁸ Ник. М., Полимље, 123. У србијанском Полимљу у ак. јд. је забиљежено: *ѡѡу*, *ѡѡу*, *ѡѡу*, *ѡѡу*, *ѡѡу*.

Именице типа *вòдa*²⁶⁹ у акузативу једнине чувају стари акценат у примјерима:

гòру Ст Мс Се ДР Чп ГР Ве Гу Пл, *вòду* Мс Мс Ст Пл ДР Ш Гу, *нà воду* Ш, *нòгу* Кб Ве Се Ст Чп Кг Мс, *нà ногу* Се, *йглу* Ш Кб Мс Се, *зà иглу* Се, *кòсу* Ш Пл Кб Чп Мс Се, *зòру* Кг Ст Гу, *йрїд зору* Ш, *дàску* Чл Ст Кб Пл Ш, *дїцу* Ш Ст Пл ГР, *зѣмљу* Мс Ш Пл Ве Гу, *нà шєстїу* Цр, *цѣстїу* Мс.

Са узлазним акцентом су: *јàзму* Чл, *їзбу* Се, *рђу* Чл, *кòзу* Ст.

У именица типа *брзїна* акценат акузатива једнине често је изједначен са акцентом номинатива: *сланїну* Чп ГР Ш, *на чистїїну* Ш, *долечїну* Се Пр, у *дүүлїну* Ст, *лиїдїу* Пл, *срмòшїу* Се. Стари акценат је у *їлànїну* Ш Кб Ст Пл, *шàзбину* Чл, *рòдбину* Пл, одакле је уопштен и у номинативу једнине — *їлànина* (само у Кб забиљежено, у осталим посјећеним мјестима је *їланїна*), *шàзбина* Чл, *рòдбина* Пл, а чува се и у падеж.-приједл. констр. *нà срамошїу* Ст Чл, *ў иланїну* Пл. Именица *лèдина*–*лèдину*²⁷⁰ Чп ДР акценатски се слаже са типом *бàшїна*–*бàшїну*.²⁷¹

280. У *даїїиву једнине* именица типа *глава*, *вода*, *брзина* примјетно је често акценатско двојство, које може бити резултат утицаја стања у облици једнаком локативу, односно чувања старог силазног акцента у дативу. Тако биљежимо:

глàви Мс Се Ш Ст Чп ГР Пл Кг Ве Пр и *глàви* Кб Гу, *рўци* Кг Пр Гу и *рўци* Гу ДР Ве и *рўки* Ве Кб (лок. *на рўки* Кб Ве Цр), *вòјски* Пр Пл Се Мс, *вòјски рáну*²⁷² Ш;

нòзи Гу Кг према *нòзи* Ве Пр ДР и *нòги* Ве Пр Кб, *дїци* Ст Гу Ш, *зѣмљи* Чп; *йђє рòдбини* у *Зàгреб* Ст према *к иланїни* Се.

281. У *номинашїиву* и *акузашїиву множине* именице ових акценатских типова релативно добро чувају стари силазни акценат:

глàве Мс Се Ве Кб ГР Чл Ст Пл, *грèде* Ве Мс Пл Ст ГР, *грèде* ДР Мс Чл, *òвце* Кб Ш Кг Пр Пл, *òвце ди сїїдїє* Мс, *хòвце* Ве, *сїїїне* Мс, *свїѣ* Гу ДР Ш Пл, *зїме* Чл Ст, *нàйàке зїме* Ш, *сїїрàне* Ст, *грàне* Чл Пл Се, *рўке* Мс, *шòрбе* Се према *шòрбе* Ст Мс Ш, *срне* Ш;

дàске Мс Чп Се, *чèле* Пл Мс Ш Се, *гòре* Кб Се Чл, *бèдре* Мс Се Ст (Нјд *бèдра*, у Гмн могући су акценатски ликови *бедàрā* Кг Пр ГР, *бèдàрā* Ве, *бедàрā* Гу, а јавља се и лексема *сїїèгно* Се, *сїїèгно* Ве), *йàре* Ст, *ймò йàре* Мс, *їодїлїїй йàре* Се, *йгле* Гу Ст, *кòсе* Пл, *рòсе* ГР — према *дàске* Ве Гу, *кòзе* Се, *размїнò йàре* Се, *йàйїше ћилїмаче* Се, *мўве* Ст;

їлànїне Ст Мс Ш Се према *їланїне* Чл.

²⁶⁹ В. А. Пецо, Акценат именица женскога рода типа *вода*, *коза*, НЈ XII, 233–245.

²⁷⁰ У Вука *лèдина* (*ледїна*).

²⁷¹ В. Даничић, СА, 9. У говору Срба ијекаваца доњег Ливањског поља чује се и *слàни-на*–*слàнику*, *їлànина*–*їлànину* (поред *їлànина*, *слàнина* и *їланїна*, *сланїна*) (мој материјал). У Доњим Рујанима (ДР), на терену овдашњих икаваца, јавља се у локативу множине *їлànинам*.

²⁷² У Рами: *сўзи*, *жєєни*, *нòги*, *глàви*, *рўки*, али *вòјски* (Окука, Рама, 77).

стѣаница (у разбоја) Се, *змијица* Се;

зѣручица Чл;

кобѣничица Мс;

мѹчица Ш, *слѣпчица* Кг Пр, *слѣњчица* Ве.

285. У женских личних имена ваља истаћи акценатски тип *Анкица*, *Драгица*²⁷⁷ према *Маѣрица*.

286. У називима жена према мужевљевом имену може да се садржи акценат имена: *Јуриница*, *Ивиница*, *Маѣиница*, али се чује и *Перѣница*, *Ивиница*, *Фајкинѣица*.

287. Напоредност облика са ' и са ", гдје је акценат семантичко-диференцијални знак, потврђују примјери: *Ана–Ана* (и *Ана*), *Љуба–Љуба*, *Рѹжа–Рѹжа*.

288. Говори се: *реѣублика*, *фѣзика*; *револѹѣица*.

и-основе

289. Повлачење акцента према крају у *локативу* јединице именица *и-основа* потврђују примјери:

ноћи Ст Ш Мс Се Чл Пл Ве Пр, *ѣо ноћи* Мс, *мѣсти* Мс Се Ш Пл Ст, у *мѣсти* Чл, на *мѣсти* Чп, у *кѣви*²⁷⁸ Ш, *ричи* Ст Кг Ве Пр, на *вѣсти* Ст.

Силазни акценат је у *локативу* јединице именице *кѣв*: *кѣви* (исп. у *кѣви* Ш) ДР Чп Чл (када је у мушком роду онда је *кѣв–кѣва*); јавља се у именице *кѣси–кѣсти* ДР, код које преовлађује *кѣсти* Ве Ш Се Мс, а у Гу је *кѣсти*. У Гу је забиљежено и *ноћи* (исп. претходно *ноћи*).

290. У *гениѣиву* *множине* акценат је повучен у: *ричи* Ве Ст Кг Ш, *ноћи* Пр Ве Кб ДР, *ноћију* Кг Гу, *ѹиѹију* Пр Ст Пл Чп, *ћѣри* Кб, *ћѣрију* Пр Кг Ве Гу ДР, *ѹчију* Ве Кг Се Ш Ст Чп, *кѣстију* Ст Ш Мс Чл Ве Пл, *ѣрсију* Кг Пр Кг ДР, *кокѹиѹију* Кг Кб ДР (у Се Ве Гу Кб је *кокѹиѹиѣ*), *вѣчѣри* Кб Кг Ве Пр Ст Пл Мс, *зѣѹѣиѹиѹи* Ст Се Ш Мс.

291. У *даѣи.–инѣиѣр.–лок. множине* помјерање акцента према крају биљежимо у: *ћѣримом* Пр Ве, *ћѣрим* Пр Ве, *ћѣрима* Гу Чл, *кокѹиѹиѣм* Кг Ве, *кокѹиѹиѣмом* Ве, *ричиѹи* Ш, *ричимом* ДР, *ричиѹи* Гу, *ѣрсимом* Кг, *ѣрѣим* Пр Ве, *ѣрѣима* Кб Чл Гу, *ноћимом* Кг, *ноћим* Се, *ноћима* Чп, *кѣстиѹиѹиѹи* Ве Гу, *кѣстиѹиѹиѹи* Пр, *кѣстиѹиѹиѹи* Кб, *кѣстиѹиѹиѹи* ГР, *радѣстиѹиѹи* Ст.

Непомични акценат је у именица на *-ад*: *јѣрѣди*, *бѹрѣди*, *ѣрѣѣди*, *кѣмѣди*, *ѣѣлѣдма*, *кѣмѣдмом*.

²⁷⁷ Тако је и у имотско-бекијском (Шим., ГИКБ, 109), а у Рами је *Драѣица*, *Рѹѣица* (Окука, Рама, 77).

²⁷⁸ Такав акценат је и у говору купрешких Хрвата, у Злоселима, сјеверно од Шуице (Ш).

Именице мушког рода

292. У именица типа *grād*, а које означавају нешто неживо, изразита је заступљеност акцента у лок. јединице: *grādu* Ш Пл, *dānu* Кг Мс Се Ве, *zūbu* Се ДР Мс, у *ilāzu* Се, на *svīšu* Мс, о *vraīšu* Ш, у *lādu* Ст, *io glāsu* Чп, на *zīdu* Пл, на *rēdu* Пл, *io lūgu* ГР.

Слично је и у једносложних именица типа *rāk* и *bōj* (исп. т. 293/6): у *rāīšu* Мс Кг Ве Гу Кб, у *sānu*²⁷⁹ Цр, на *īddu* Се, *io īdēu* Чл, на *īāsu* Чп; у *dōmu* Кб, *io nōsu* Ш, на *mōīšu* Кг Ве, на *gōrñōm bōju* Се, у *lōvu* Ст.

У другим акценатским типовима тежи се уклањању алтернација: *lākīšu* Кг Кб ДР, али је *lākīu* у Ве Пр; *mīscēu* Пр Ве Кб Гу ДР Кг, *īrdīīu* Ш, у *dbīcāju* Чл, *io mīrīsu* Ст, у *dburūu* Ш, *mōsku* Кг, али је и *mīscēu* Кг, у *mīscēm mīscēu* Мс, *io obīcāju* Се, у *slučāju* Ш, *mōsku* Пр Гу ДР, *mōzgu* Пр Ве; *kāmenu* Ст Мс Кб ДР, о *gdvoru* Чл, у *īlāmenu* Пл, на *īrscīenu* Ш, али је и *kāmenu* Гу Кг Пр Ве, *io gōvōru* Ст, на *Sokōlu* Се, у *Sīšēīenu* Цр.

293. 1) Скраћивање $\sim > \sim$ у *проширеној* множини именица типа *grād*, биљежимо у примјерима:

zīdovi Кг, *bṛkovi* Ве Пр Гу ДР, *bṛṣovi* Ш, *dārovi* Мс, *sīnovi* Ст Мс Се Кг Пр Ве ДР Чл, *bṛigovi* Мс Кб Гу, *Bṛigovi* Се, *sniḡovi* Чп Ст Кг Ве Кб, *cvīīšovi* Ст Ве Гу Кб Кг, *cvāīšovi* ДР Се, *zēzovi* ДР, *zūbovi* Кг, *vūkovi* Кб Ве Кг, *dānovi* ДР.

Именица *mīj* (*mī*, *mīx*) се колеба, па биљежимо *mījovi* Кг Пр, *mīxovi* Кб, али и *mījovi* Гу, *mīovi* ДР (Гјд *mīja*) када је акценатског лика по типу *sīrīu*, којем је пришла и именица *žūl–žūlja–žūl’ovi* Гу Кб ДР (у Кг Пр Ве је *žūl’li*). Најчешће је *dīlovi* Гу Кг Кб Ш Се (пored *dīli* Пр Ве). Поред *īirovi* Ве Пр Кг ДР, говори се и *īirovi* Гу Кб.

2) С непроширеном плуралском основом основни акценат је \sim : *bṛci* Кб, *zūbi* Ве Пр Кб Ст Се, *dāni* Чп Ст, *vūci* Ш.

3) У именица типа *sīrīu*, када су проширене плуралске основе, биљежимо стање као у Даничића:²⁸⁰ *gājovi* Ст, *Gājovi* ГР, *īūšovi* Ш Мс Се Кб, *kūčovi* Кг Кб ДР, *nōzovi* Ве Гу Кб.

4) Именица *nōs* по типу *bōj* има у номинативу множине акценатски лик *nōsovi* у ДР Чл, али је чешће: *nōsovi*²⁸¹ Кг Пр Ве Гу Кб.

5) Осталим именицама акценатског типа *vṛāna* приступиле су и једине двије које је Даничић издвојио:²⁸² *vīnīci* Кг Пр Ве Гу Кб ДР, *lānīci* ДР (у генитиву множине је *vīnāci*, али, поред *lānāci* и *lānāci* ДР).

²⁷⁹ У акценатског типа *rdb* Даничић је издвојио именице *īas*, *san* и *šav* због непостојања *a* (Даничић, СА, 26). Овдје се оне јављају у формама *sān* — *sni* и *sāna*, *īās* — *īsd* и *īāsa*, *īšav* — *īšva*. Наводимо их на овом мјесту због колебања једносложних именица са старим кратким силазним акцентом између типова *rāk* и *rdb*.

²⁸⁰ Даничић, СА, 22.

²⁸¹ Даничић у овога акценатског типа издваја само *kṛjēvi* и *rḡovi* (Даничић, СА, 26).

²⁸² Даничић, СА, 26.

6) У именица типа *рѣк*²⁸³ неке, када су с проширеном основом, мијењају акценат у множини:

ѣрѣгови Гу и *ѣрѣгови* Се Мс Кг Ве Пр Кб, *ѣрѣгови* Кг Пр Гу и *ѣрѣгови* Ве Кб (поред *ѣри* Кг Пр), *сѣреви* Гу, *сѣрови* Пр Ве и *сѣрови* Кб (поред *сѣри* Пр — јавља се и *сѣрци* Кг ДР, у Нјд *сѣрац*), *мишови* Кб ДР (поред *миши* Ст Се Мс Пл Ш Ве Пр, исп. и *Миши*), *дѣдови* Пр Ве Чл и *дѣдови* Гу Кб (поред *дѣди* Пр и *дѣде* Кг Ве), прилазећи тако акценатском типу *рѣб*.²⁸⁴ То колебање потврђују и акценатски ликови генитива јединице: *ѣрѣга* Пр Гу ДР и *ѣрѣга* Ве Кг Кб Чл, *рѣша* Ст Ве Кг Пр и *рѣша*²⁸⁵ Гу Кб.

7) Колебање у множини показује и именица *ѣшац*: *ѣчеви* Гу и *ѣчеви* Кб ДР (поред *ѣци* Гу).

8) У именица типа *кѣнац*²⁸⁶ указујемо на акценатске форме *лѣвци* Мс Пр и *лѣвци* Се (*лѣвац*—*лѣвац* Кг Пр Кб Мс и *лѣвац* Ве Гу Се), *ѣрлови* Кг Ве Пр Ш Кб и *ѣрлови* Гу (исп. Нјд *ѣрѣ* Гу), *нѣвци* (Нјд *нѣвац* и *нѣвац*) Ве Кб Гу Пр.

294. 1) У *генишвиу* множине са проширеном плуралском основом, а у вези са помјерањем акцента према крају, упркос колебању, непомични акценат је обичнији:

брѣкѣвѣ Се Мс Ш Кг Пр Ст, *сѣнѣвѣ* Гу, *дѣверѣвѣ* Ст Чл, *гѣлубѣвѣ* Кг Пр Ве Гу Кб, *лѣкѣѣвѣ* ДР, *ѣрѣгѣвѣ* Гу (обично је *ѣрѣгѣвѣ* Се Мс Кг Ве), *рѣшѣвѣ* Кб Пр (чешће је *рѣшѣвѣ* Се Мс Ве Гу)

али је и

сѣнѣвѣ Ст Мс Кг Пр Ве Ш Кб, *дѣверѣвѣ* Кб Пл, *гѣлубѣвѣ* Ве Кб ДР Пр, *вѣкѣвѣ* Ш Пр Ве Кб ДР, *зѣцѣвѣ* Пр ДР, *цѣвишѣвѣ* Кг Пр, *каменѣвѣ* ДР, *лѣкѣѣвѣ* Кб, *ѣрѣгѣвѣ* Кб, *рѣшѣвѣ* Кб.

Умјесто напомене у вези са овим акценатским ликовима наводимо констатацију Стјепана Вукушића: „Преиначени су нагласци *градѣвѣ*, *ѣшѣвѣ* готово сасвим ишчезли из комуникацијске структуре“ (С. Вукушић, Хрватска нагласна норма на основи западног дијалекта (икаваца), ХДЗ 7/1, 284). Према стању у овом говорном типу, прије би се могло рећи да је то тенденција, а не завршен процес. Млађе генерације у свом говору ријетко користе форме са повученим акцентом, али је, нпр., у именице *сѣн* још увијек обичније *сѣнѣвѣ*.²⁸⁷

2) Ако им основа није проширена, овакве именице имају повучен акценат:

зѣбѣ Мс Ст Кг Ве, *брѣкѣ* Кб, *дѣнѣ* Ст Чл Мс Се, а тако и *ѣрѣвѣ* Цр Мс Се, *ѣрѣвѣ* Кб, *мрѣвѣ* Кг Гу Кб Ве Пр Чл Пл.

²⁸³ Даничић, СА, 24.

²⁸⁴ Даничић, СА, 25.

²⁸⁵ За овај акценатски тип карактеристична је тенденција ка измјени квалитета акцента у иницијалном слогу. У Дервенти је потпуно спроведена (Баотић, Дервента, 117), у источнобосанским шћакавским говорима влада неуједначеност, али претеже „спори“ (Броз., Ијешћ., 152). За говор Имотске крајине и Бекије М. Шимундић наводи дублете (Шим., ГИКБ, 89). Исп. и Петр., Змијање, 21.

²⁸⁶ Даничић, СА, 31.

²⁸⁷ Исп. и Пецо, ИШГЗБ II, 16.

318. Обично је *широк–широка, дубока, висока, низока, дебела*, али у Ш ДР Кг Пр и *дебела*.

319. Од уобичајеног *весео–вѣсела–вѣсело*, а тако и *дрвен, гвѣзден, гѣмен, кѣсео*, одваја се однос *вѣсејо–вѣсѣла–вѣсело* Кг Пр.

320. По акценатском типу *дѣбар–дѣбра* иде и *срѣшан–срѣшина* Кг Пр Пт Ве Цр, *згѣдан–згѣдна* Кб Пр Ве Кг Ш, *скѣтина* Гу, али се узлазни акценат у ових придјева може уопштавати па је *дѣбар* ДР, *згѣдан* Гу ДР Ст, *срѣшан* Кб ГР Пл, *срѣшан* ГР Гу.

321. Придјев *нов* у одређеном виду је акценатског лика *нѣви*. Тако и *здрѣви, њѣни, мрѣи*, али и *мрѣи* Ве, а у Кб је продужено *р* па је *мрѣи*, те свуда *дѣги* осим у Ве гдје је *дѣги*.

322. Придјеви типа *мѣд* у одређеном виду имају дуги силазни акценат: *јѣки, лѣи, мѣдѣ, врѣи, швѣдѣ, цѣли, црѣи, жѣи, њѣи, жѣви, дрѣи, бѣи, ѣрѣи*. Одваја се *шѣи* Ве Кг Пр Гу, у неодређеном виду забиљежен само у Кб — *шѣи*, а у Гу и с акценатским ликом *шѣи* за с. р. одр. вида.

323. У одређеном виду придјева типа *дрвен* биљежимо: *дрвенѣ кола* ГР, *имѣ гѣмени лѣи* Ш, *дрвени су ѣлѣгови* Пт, *кола су дрвенѣ бѣла* ДР, *сѣкнени чѣри* ГР, *гвѣзденѣ вѣле* Се, према с *дрвеним кѣшикам* Мс, *сѣлени конѣи* Пт.

324. Суперлативна морфема обично има дуги силазни акценат. Уобичајено је да и компаратив задржава акценат: *нѣбѣли, нѣгѣри, нѣоѣдниѣ*. Рјеђи су примјери суперлатива само са једним акцентом или с рјечцом *нај* која није са дугим силазним акцентом: *нѣлиши фѣла* Се, *нѣболи* Ве; *нѣболи* Пр.

Бројеви

325. Акценатски ликови облика косих падежа броја *јѣдан — јѣднѣ(a)(p), јѣднѣ(y)(p)* — показују да овдје нема алтернације ` : ' (*јѣдан–јѣднѣга*), те да су редовно дугог наставачког морфема.

326. Облици генитива бројева *дѣи* и *ѣри* обично имају кратки узлазни акценат — *дѣијѣ, ѣријѣ*; изузетно се јавља кратки силазни: *дѣијѣ Гу, ѣријѣ Гу*.

327. У дат.–инстр.–лок. *дѣи* и *ѣри* увијек је кратки узлазни акценат. Преовлађујуће су форме *дѣима, ѣрима*,²⁹² с тим што се у Ве у *ѣримѣ* јавља дужина. Форме *дѣимам* и *ѣримам* су без дужине и стоје наспрам форми *дѣимѣм, ѣримѣм* које у наставку имају дужину.

328. Облици збирних бројева уз *pluralia tantum* имају двојак акценат: *ѣѣѣѣѣ кола* ГР Ст и *ѣѣѣѣѣ кола* Се, *ѣѣѣѣѣ чѣкшѣѣ* Цр, *дѣѣѣ кола* Ве Кб ДР и *дѣѣѣ кола* Пр Кг Ст.

329. У бројева *дѣѣѣи* и *дѣѣѣи* ултима је увијек кратка.

²⁹² У Маретића *дѣима, ѣрима* (Маретић, Грам., 224), у Стевановића *ѣрима* (Стеван., ССХЈ I, 318).

330. Прозодијски лик броја „четрдесет“ зависи од морфолошког облика: *чеџрдесџи, чеџересџи, чеџерес*. Не јавља се лик *чеџрдесџи*.

331. Број 100 је прозодијског лика *стиџ*.

332. У бројних именица *стиџина* и *џада* (*џеда, џеду, џаду*) увијек је биљежен силазни акценат.

333. Редни бројеви су акценатског типа *џрџи — сџмџи, џсмџи*.

Глаголи

334. И н ф и н и т и в. Свођењем инфинитивне морфеме на *-џи*, односно *-џ*, елиминисани су фонолошки предуслови за узлазне акценте у инфинитиву на слогу испред те морфеме. Тако су једносложни инфинитиви увијек са силазним акцентом: *џџџи, џџџи, сџџи, вџџи, свџџи, вџџи, џрџџи, рџџи...*; *лџџи, рџџи, џџџи, џлџџи, свџџи...* У инфинитиву глагола *џџи* забиљежен је само акценатски лик *џџи*. Обично је кратки силазни акценат у *сџџи* Кг Пр Чл Ве Гу Пл, *сџрџџи* Пр Кг Ве МС Ш, али је и *сџџи*²⁹³ Мс, *сџрџџи* Гу Кб Ст. Наспрам уобичајених *мџџи* Кб ДР Пл Пр Кг, *џџџи* Кг Пр Цр Мс, *мџџи* Се стоје акценатски ликови *мџџи* Ве, *џџџи* Чл ГР, *мџџи* Пл. Акценатско двојство типа *крџџи—крџџи, џџџи—џџџи* М. Шимундиџ биљежи у говору Имотске крајине и Бекије.²⁹⁴

335. У двосложних глагола насталих префиксалном творбом долази до помјерања акцента на префикс:

— *џџџџи, џџџџи, џџџџи, џџџџи...*;

— *џџџџи, џџџџи, џрџџџи; џџџџи, џџџџи, џрџџџи; сџџџџи;*

— *џмџџи* Гу Ст Чл ДР Мс, *џмџџи* Кб Кг Пр; *џџџџи* (џџџџи Гу); *џрџџџи* Ст, *џрџџи* Пл; *џџџџи, џџџџи, џџџџи; џџџџџџи, џрџџџџи...*; *џџџџи, џџџџи, џрџџџи*.

Помјерање акцента биљежимо и у *рџџџи* Пл Пр Кг, *џџџи* Чл и *рџџџи* Мс, *џџџџи* Ш Пр Кг и *џџџџи* Гу, *џџџџи* Ве и чешће *џџџџи* Кб Пл Пр Кг Гу, *џџџџи* Чл и обичније *џџџџи* Кг Пр Цр Мс, гдје квантитет зависи од акценатског лика простог глагола. Тако је *џрџџџи* Гу Пр Кг и *џрџџџи* ДР Кб, што би подразумијевало однос *џџџи—џџџи* (исп. стање у имотско-бекијском, горе).

336. Обично је *сџџџџи* се²⁹⁵ Кг Пр Гу ДР, поред *сџџџџи* се Ве. Двојног акцента су и глаголи *џрџџџи* Кг Гу ДР Пл Ст и *џрџџџи* Ве Мс, *говџџџџи*²⁹⁶ Ст Пл Ве Кг Цр Мс Се и *говџџџџи* Чл ГР Ст, *мџџџџи* Кб и *мџџџџи* Кг Пр, *сџџџџи* се Мс Се и *сџџџџи* се Ст, *сџџџџи* ГР Чл и *сџџџџи* Ве, *вџџџџи* Пр Кб Пл и *вџџџџи* Ве (у Кг *вџџџџи*). Аналогија би могла бити узрок акценатским ликовима деноминатива *џрџџџи* Кг Пр, *џрџџџи* Ве ДР Кб Чл Ст, *џрџџџи* Гу (*џрџџџи—џрџџџи—џрџџџи*).

337. П р е з е н т. У облицима презента глагола *џџи* преовлађују ликови са кратким силазним акцентом — *џџџи, џџџи, џџџи, џџџи*, али је у 3. лицу мн. заби-

²⁹³ У Рами је само *сџџи* (Окука, Рама, 79).

²⁹⁴ Шим., ГИКБ, 145.

²⁹⁵ Тако је Мат., Мостар, 342; Шим., ГИКБ, 146; Петр., Ровца, 165.

²⁹⁶ В. Шим., ГИКБ, 149.

љежен и *ићу* Кг Пр, што, са посвједоченим акценатским ликом прилога садашњег *ићућ*, показује везу са пуним обликом инфинитива *ићи*, при чему треба имати на уму да у језику Ивана Анчића облици инфинитива на „-*и* (*ћи*)“ знатно преовлађују²⁹⁷. Двосложне композите од типа *дѡћ-дѡћѣ* Се, *дѡћѣш* Кг Пр, *дѡћѣ* ДР Ве, *ѡдѡћѣмо* Мс, *нѡћу* Ш, *ѡдѡћѣш* Ст су са Вуковим \sim акцентом.

338. У 3. лицу мн. глагола *даѡи* и *знаѡи* стандарднојезички прозодијски ликови *дају*, *знају* забиљежени су у Пр Кг Ст (у Кб је и *дају*, под утицајем ситуације у *даваѡи-дајѣм*). Са наставком -*ду*, што је обично на овом терену, претежно је *дадѡу*²⁹⁸ Пр Кг Гу ДР, *знадѡу* Гу ДР ГР Пл, ријетко *дадѡу* Ве, *знадѡу*²⁹⁹ Чп. Сличан је однос *смију* — *смиѡу* (*смиѡу*). У других лица ваља истаћи да је обично *знаѡмо* Кг Ве Гу ДР Кб, *знаѡдемо* Ве, *даѡмо* Кг Гу, *даѡдемо* Ве Кг, и *даѡдемо* у Ш. Поред обичног *ѡмаѡмо* биљежимо и *ѡмадемо* Ст Кг, *ѡмадемо* Се Ве, а у Кг *ѡмаѡмо*. (Исп. и *не знадѡу*, *не смиѡу*, *немаѡу*.)

339. Обично је *смијем се* (и *смијѣм се* Ве Кб), *није*, али се чује и *смијем се* Ст, *није* Чл ГР.

340. Према двојном акценту у инфинитиву и у презенту је обично *сићѡм се*, *ѡрибѡ* наспрам *сићѡш се* Ст, *ѡрибѡ* Се Ш Ст.

341. Прозодијски ликови *ѡѣчемо*³⁰⁰ Кг Пр Мс Цр Ш, *исѡѣче* Ве Кг Пр, *ѡлѣшем* Се Мс, *донѣсем* Пл Ст Кг Пр Цр Се, *донѣсе* Цр, *ѡнѣсем* Мс, *довѣдем* Се, *довѣдемо* Кг Мс Се Пр, *довѣде се* Цр, *сѡровѣде се* Се су карактеристични на овом говорном подручју, мада су посвједочени и *ѡѣчемо* Кб Гу, *исѡѣчѣ* ДР, *донѣсѣм* ДР, и ријетки типа *ѡзнесѣм* Се. Ликови са старим акцентом на наставку, типа *ѡѣчеѡмо*, нису у систему.

342. У глагола *брѡи* и *ѡрѡи* основни су Вукови прозодијски ликови — *бѣрѣмо* Пр Кг Гу ДР ГР Се, *ѡѣрѣ* Пр Гу Ве, *ѡѣрѣмо* Ве Пр Кг Гу, мада су обични и ликови *ѡѣрѣмо* Кб ДР, *бѣрѣмо* Кб на подручју Ливна (према ијекавцима доњег Ливанског поља у чијем је говору само тако). У композита је *ѡберѣш* Цр, *сѡберѣ* Ш, *ѡѣрѣ* Ст.

343. На овом терену је однос *ѡлѣѡиѡи-ѡдлѣѡиѡм*. Тако је *разѡумѡм* Мс, *сѡразѡумѡ се* Ш, *ѡрибройѡмо* Ш; *ѡдлѡди* Цр, *исѡѡриѡ Пл*. Изузетно се јавља *разѡумѣ* (3. л. мн.) Гу, поред обичнијег *разѡумѣ*, што може бити због односа промјена по седмој и по шестој врсти (исп. *разѡумију* ДР).

344. А о р и с т. У облику аориста ваља истаћи разноликост акценатских ликова (и морфолошких) глагола *ѡмриѣѡи*, овдје *ѡмриѡи* и *ѡмриѡи*: *ѡмри* Кг Пр Ве, *ѡмри* Гу, *ѡмри* Ст, *ѡмриѡиѣ* и *ѡмриѡиѣ* Кг Пр, *ѡмриѡиѣ* Ве, *ѡмриѡиѣ* Гу, *ѡмриѡиѣ* Пл. Аорист глагола *сѡѡриѡи* је *сѡѡриѡ* Кг Пр и, девокализовано, *сѡѡѡра* ДР, *сѡѡѡра* Чп Пл.

²⁹⁷ Марковић, ЈИА, 50. Објашњење односа *ѡдѣм/ѡдѣм* в. Белић, Ист. II, 94. Исп. и Ник. Б., Мачва, 228.

²⁹⁸ Исп. *дадѡу* (*дадѡу*) у Мат., Мостар, 359.

²⁹⁹ Акценатски ликови карактеристични за говор сусједних ијекаваца.

³⁰⁰ Исп. Баотић, Дервента, 121.

345. Значајно је и јављање ликова типа *йочѣшмо* ДР, *узѣшѣ* ГР Пл, *дашѣ* Кг (исп. и *умрѣшѣ*), поред обичнијих *йѣчѣшмо* (у Кб нетипично *йѣчѣсмо*), *узѣшѣ*, *дадошѣ*. Ликове типа *йочѣшмо*, у говору Имотске крајине и Бекије доста раширене, М. Шимундић објашњава квантитетом другог слога у инфинитиву.³⁰¹

346. Р а д н и г л . п р и д ј е в. У вези са чувањем разлика у акценту облика радног глаголског придјева у којих је дјеловао Сосиров закон и оних у којих закон није могао бити примијењен може се констатовати да се чува *йойѣла* Кг Гу Пр, поред *йѣйѣла* Ве Кб ДР Чп (у Пт и *йѣйѣла*, према акценту инфинитива), *йродѣла* Кг Пр, поред *йрѣдѣла* Чп Ве Ст, *донѣла* Кг Пр, поред *дѣнѣла* Пт Ш ДР, *узѣла* Гу Пр Кг, поред *ѣзѣла* Ве Кб ГР.

347. Обично је *даѣла*, *биѣла*, а тако и *даѣло*, *даѣли*, *биѣло*, *биѣли*, али на подручју Дувна биљежимо и *биѣла* Мс, као и примјере *даѣло* Мс Се Цр Ве, *даѣли* Мс Се Цр, *биѣло* Се Цр Пт Мс, *биѣли* Цр.

348. Говори се *умрѣла* Кг Пр, *ѣмрѣла* Гу ДР, *ѣмрѣла* Кб, *ѣмрѣла* Ве, *ѣмрѣла* Мс Се Цр Кг.

349. Очекивано је, с обзиром на стање у инфинитиву, *йѣкла*–*йѣкло*, те *йѣѣла*, *рѣсла*, *вѣкла*, а тако и у сложених *йѣйекла*, *зѣйекло се*, *ѣйѣла*, *йрѣвѣкла*, *нарѣсла*.

350. Изразита је, и очекивана,³⁰² црта акценат према инфинитиву у примјерима: *биѣсала* Кг Пр Ве Гу Кб, *биѣсали* Се, *гѣдсали* Ш, *баѣсало* Пт, *чиѣсала* Гу Ст Пл Кг Ве Пр, *дрѣсала* Ш Пр Кб Кг Гу ГР, *коѣсала* Ст Цр Се Кг Пр, *коѣсали* Ш Се, *цвѣйѣсала* Кг Пр Кг, *цвѣйѣсала* Ве Гу, *моѣсала* Гу Ш Ст Кг Мс Се Ве, *лѣжсали* Цр, *дѣбили* Мс Се, *дѣбиѣла* Мс, *ѣрѣјало* Се, *ѣрѣли* Ш, *ѣрѣло* Ш, *обѣѣла* Мс, *раѣуѣло се* Мс, *мерѣуѣсала* Кг Пр, *мерѣуѣсали* Ве Гу, *марѣуѣсала* ДР, *куѣѣвала* Кг Пр Гу, *куѣѣвало* Кг Пр, *закѣѣсали* Цр, *замѣѣсала* Се, *закѣѣсала* Се, *сунѣѣло се* Се, *разверѣуѣло се* Мс, *задрѣжсали* Се, *зайѣрѣсали* Цр, *комендиѣсали* Се, *зарѣзала* („ставила резу, засун“) Ш. Овамо иде и *смѣјали се* Се, *смѣјала се* Кб, али и *смѣјала се* Кг Пр Гу (исп. *смѣјати се* и *смѣјати се*). Много је рјеђе, и нетипично за овај говор: *кѣѣла* ДР, *баѣѣла* ГР Чп, *куѣѣвала* Чп ГР.

У Се је забиљежено *крѣѣло*.

351. У глагола сложених са *иѣи* акценатски лик радног придјева је *ѣйѣиѣѣ*, *ѣзѣиѣѣ*, *ѣзѣиѣѣ*, *ѣзѣиѣѣ*.

352. Т р п н и г л . п р и д ј е в. У јд. ж. и ср. р. и у мн. у глагола *даѣи* биљежимо форме: *даѣи* Кг Ве Гу ГР ДР Чп Ст Пл, *даѣи* Пр, *даѣи* ДР Ве, *даѣи* Ве, *даѣи* Ве Гу ДР ГР. У ж. р. јд. ријетко је *даѣи* Кб, али у ср. р. јд. обичније је *даѣи* Кг Пр Кб, *даѣи* Пр, као и у мн. *даѣи* Ст, *даѣи* Пл Ст Кб.

353. Обично је *дрѣжѣи* Кг Пр, *дрѣжѣи* Ве Пл Гу, *ѣсѣрѣи* Чл.

354. Преовлађујући су прозодијски ликови *йѣкривѣна* ГР, *ѣѣвѣни* Чл, *йѣрѣливѣна* Кг Ве Гу ДР, *йѣмѣжѣна* Пр Цр Мс Кг, *сакривѣно* ДР Кг Ст, *йѣѣсѣвѣна* Гу Кб ДР, *ѣлѣѣѣна* Ве Кг, *донѣѣѣна* Се Мс (исп. и творбу типа *йрѣѣѣиѣи*). Ријетке су друкчије акценатске реализације: *йѣмѣжѣна* Гу ДР, *ѣлѣѣѣна* ДР.

³⁰¹ Шим., ГИКБ, 19.

³⁰² Исп. Пецо, Ортијеш, 50; Мат., Мостар, 365; Шим., ГИКБ, 156.

355. Г л . п р и л о г с а д а ш њ и. Пошто финално *и* изостаје, очекивани су акценатски ликови: *др̑жѣћ*, *сидѣћ*, *лѣшѣћ*. У глагола *ић* обично је *ићућ*, а јавља се и лик *ићућ*³⁰³ Кг Пр.

356. И м п е р ф е к а т. У имперфекту помоћног глагола *бити* акценатски лик *бише* Се Ш Мс је обичнији у краћих форми, а јавља се и *бише* Пт, *бише* Пт. У дужих форми је *бијаше* ГР Ст; *бијаше* није констатовано.

³⁰³ Само тако је у Имотској крајини и Бекији (Шим., ГИКБ, 159).

МОРФОЛОГИЈА

ИМЕНИЦЕ

ИМЕНИЦЕ МУШКОГ РОДА

358. Мушка двосложна лична имена, обично хипокористичког постања, и надимци, која имају дугоузлазни акценат — *Јозо, Божо, Грго, Реџо, Ђко, Лујо; Здра́вко, Фа́јко; То́ме, Бо́же, Ми́ре, Пе́ре, Крље, Врље, Анџе, Јуре* и др. — имају парадигму именица женског рода на *-а*.

Истог парадигматског типа су и презимена *Лаши́ро, Зрно, Жа́рко, Си́ахо* и др. По тој промјени иду и имена типа *Бџа, Тома, Јџа, Пе́ра*.³⁰⁴

359. Парадигму именица мушког рода задржавају имена акценатског типа *Сла́вко, Жа́рко, Ма́рко*, као и имена типа *Бџи́ко, Си́йи́ко, Јџи́ко* и др.

360. Наставачки однос *ћа́ћо-ћа́ће, у́јо-у́је, крље-крље, сирџо-сирџе, врље-врље* аналоган је доста заступљеном односу *Пе́ро-Пе́ре, Ђво-Ђве*. Имају промјену именица женског рода на *-а*.

361. Аналошко уједначавање јединске и множинске основе резултира изостајањем наставка *-ин* у *чџбан* Ст Ш Се Мс, *грађан* Чл, *Арай* Се, *Бугар* Се, *Циган* Чп. Говори се *Срб* Гу Кб, *Срби* Кг Пр ДР и *Србин* Кг Пр ДР Гу Кб Ве Мс Се, а у свим пунктовима је посвједочено *-ин* у *кршићанин* (али и *ришићанин* Чл).³⁰⁵

Вокатив јединице

362. Наставак *-е* биљежимо не само у примјерима типа: *чџвиче* Мс Се ДР Чп Пл, *џче* Ст, *зџче* Кб Пр Кг, *Зџче* Чл, *сирџма́че* Мс Се Ст, *сирџма́че* Ве, *сине* Ст

³⁰⁴ У говору Имотске крајине и Бекије јавља се, поред уобичајене промјене типа *Анте-Анте́*, и промјена типа *Ђуро-Ђу́ра* (Шим., ГИКБ, 85). Исп. Будм., Дубровачки, 170; Решетар, Дерштук., 165; Кашић, Кон., 75.

³⁰⁵ Исп. Пецо, ГИХ, 112; Шим., ГИКБ, 86; Симић М., Обади, 71; Дешић, ЗБИГ, 212.

Чл Мс, *бра̋ше* Ш Мс, *Бӳља̋не* Мс, *бо̋же* Се, тј. у онима са основом на тврди су-гласник, него и у *Бла̋же* Кг, *Милоше*³⁰⁶ Чл.

363. Наставак -у посвједочен је у *мӳжу* Кг Пр Се Пл, *кѡчи̋ја̋шу* Чл, *й̋ӳѡ̋ру* Ст, *учи̋ше̋љу* Чл, *й̋ре̋ше̋љу* Се, *бра̋и̋и̋ћу* Ст, *Ани̋и̋ӳни̋ћу* (хип.) Мс, *Ива̋нчи̋ћу* (презиме и хип.) Пр, *До̋м̋я̋нови̋ћу* Ст, што је и очекивано, али и у *си̋ром̋а̋ку* Кг Пр (исп. горе).

364. Вокатив једнак номинативу биљежимо у *дрӳк* Ш, *ше̋ѡ̋ак*³⁰⁷ Се Мс Ш Ст Ве Кг, *зе̋ц* Ве (исп. и *зе̋че*), *ко̋но̋ба̋р* Гу Чл, *Бӳља̋н* Мс, *Е̋р̋це̋г* Чл.

365. Примјетни су паралелизми у неких лексема, односно типова.³⁰⁸ Форма *мӳжу* није угрожена формом *мӳже*³⁰⁹ јер се чешће користи *чѡвиче*. Може се закључити да у вокативу једине ових именица наставак -е доминира и поред присуства форми са наставком -у и форми вокатива једнаких номинативу.

Инструментал једине

366. Уопштавање наставака -ом, а губљење варијанте -ем, у основа на непчани кон(сонант) и основа на сибилант, сасвим је у складу са дијалекатском припадношћу и географском лоцираношћу овог говора:³¹⁰

кљӳчом Се Мс Ве Кг, *кр̋е̋чом* Ш, *са̋чом* Ш Ст, *й̋ода̋ са̋чом* Се, *с̋ ко̋й̋а̋чом* Ш Се, *но̋ж̋ом* Ш Ст ДР Кг Кб Ве, *мӳж̋ом* Кг Пр Се Пл, *ј̋е̋ж̋ом* Пр, *ми̋ш̋ом* Кг, *че̋ки̋ћом* Ст, *ш̋а̋й̋и̋ћом* Чл, *с̋ Пе̋ри̋ћом* Ст, *гр̋е̋де̋љом* Се, *учи̋ше̋љом* Ст, *й̋а̋њом* Мс, *зна̋њом* Се, *с̋ ко̋ѡ̋м* Мс, *кле̋й̋ѡ̋м* Ш, *с̋ ѡ̋ѡ̋м* Ш Мс Гу Кг, *зе̋ѡ̋м* Мс Пт Ш, *с̋ кн̋ѡ̋м* Ш.

Сасвим су ријетки примјери са -ем, као што је *ѡ̋ѡ̋м* Кг (најчешће је *ћа̋ћ̋ом*).

Нема колебања ни у именице *й̋ӳи̋*. Редовно је бељежено *й̋ӳѡ̋м*.

Номинатив множине

367. Већ је речено (исп. т. 213) да се у номинативу множине именица на велар, поред палатализованих јављају и форме са веларом: *ма̋чки*, *на̋рески*, *ѡ̋ручки*. Јављање примјера изостајања ове консонантске алтернације у складу је са припадношћу овог говорног типа млађем икавском дијалекту.³¹¹

³⁰⁶ Исп. М. Окука, Вокатив сингулара два типа именичке деklinације, Радови Филозофског факултета у Сарајеву, VI (1970/71), 222.

³⁰⁷ В. Ј. Вуковић, Још о вокативу једине неких именица мушког рода, НЈ II (1934), 238–241.

³⁰⁸ У говору Имотске крајине и Бекије „наставци -е и -у често се замјењују или оба као паралелизми стоје у неким облицима“ (Шим., ГИКБ, 86).

³⁰⁹ У имотско-бекијском је *мӳже* (Шим., ГИКБ, 86).

³¹⁰ Исп. Шим., ГИКБ, 87; Окука, Рама, 83; Милас, Мост., 61; Вуковић, Имљ., 41; Петр., Змијање, 141; Пецо, ИШГЗБ II, 42–43; Дешић, ЗБИГ, 215. И у источној Херцеговини -ом значајно потискује -ем (Пецо, ГИХ, 116–117). На овом терену су то констатовали И. Јурчевић (Јурч., Дувно, 115) и С. Марковић (Марковић, ЈИА, 99).

³¹¹ Исп. Ивић, Дијалект., 178; Шим., ГИКБ, 81; Окука, Рама, 88.

368. Проширење основе у множини карактерише изразита експанзија варијанте *-ов-* на рачун *-ев-*, чије је присуство незнатно, без обзира на (не)палаталност консонанта иза којег стоји. Са проширењем *-ев-* биљежимо *очеви* Гу и *очеви* Кб ДР (поред *оци* Гу и обичније друге лексеме: *ћаће*), *сйричеви* Ве Кб ДР (поред краћег *сйрици* Кг Пр Гу), *жрвњеви* Пр (поред *жрвњи* Ве Гу Кб ДР и *жрвњови* Кг), *цаљеви* Ш (поред *цаји* Кг Пр и *цаљеви* Ве Кб, *цаљеви* Кг Пр Гу), *сйреви* Гу (поред *сйри* Пр и *сйрови* Пр Ве).

Знатна су одступања у односу на стање у стандардном језику и у погледу дистрибуције ове морфеме. Краћа множина је доста честа, а паралелизми дужих и краћих форми множине неких именица чују се и од истих говорника.³¹² У неких именица је биљежена само краћа множина (што није тврдња да дужа потпуно изостаје), а у неких које су забиљежене у обе форме, она је знатно чешћа:

бадњи Ш, *сйџи* Ст, *крџи* Се, *йаљи* Кг Ве Гу, *йраји* Се, *бџњи* ДР Ве Кб, *сйџи* Се, *краљи* Се;

зџи Пр Се Ст Кб Ве, *кџи* Кг Пр Ве ДР Кб Гу Ст Мс, *кџи* Ве Пр Кг, *рџи* Чп, *йџи* Чл, *мџи* Се Ст Мс Пл Ш Ве Пр, као и *Мџи*.

Са краћом множином су и именице у примјерима: *бџи* Ст Се Цр, *жџи* Кг Пр Ве, *дџи* Пр, *шџи* Кг, *ћџи* Кг, *нџи* Ве Пр Кг, *вџи* ДР Чп Чл Пр, *сџи* Коли Се, *кџи* Пр Кг, *дџи* Ст Чп, *вџи* Ш, *дџи* Цр, *йџи* Кг Пр, *дџи* Пр (исп. и *оци*, *сйрици*, *жрвњи*, *цаји*, *сйри* наведене напријед).

Разноврсни примјери именица у множини са проширеном основом показују доста слободну дистрибуцију уметка *-ов-* (односно наставка *-ови*):

зџови (у алатке) Кг, *бџови* Ве Пр ДР Гу, *жџови* Гу Кб, *сџови* Се Ве Мс Ш Пл, *дџови* Гу Кб и *дџови* Пр Ве Чл, *шџови* Пл Ве, *нџови* ДР Чп и *нџови* Кг Пр Ве Гу Кб, *ћџови* Пр Ве ГР ДР, *йџови* Се Мс Кг Ве Пр Кб и *йџови* Гу, *кџови* Кг Пр Ве, *кџови* Кг, *вџови* Кб Ве Пр, *нџови* Кб ДР Ве, *сџови* Ве Пр, *орџови* Кг Пр Ве Ш и *орџови* Гу, *сџови* Кб Гу Кг, *мџови* Кб ДР, *кџови* Кг Ве Гу, *цџови* ДР Се, *цџови* Ст Ве Кб Гу, *дџови* ДР, *вџови* Кб Ве Кг, *зџови* Ве Кг Мс Ст Кб Пр, *гџови* Ст, *дџови* Чп Мс, *йџови* Ст Мс Се, *дџови* Мс Се Мс Ш Пл, *бџови* Гу Мс, *бџови* Ш, *шџови* ГР, *вџови* Се, *Кџови* Ш, *йџови* Ш, *рџови* Ст.

Обично је *Сџи*, али се говори и *Сџови* Гу.

369. У Пр је у конструкцији с бројевима забиљежено *два дџи*, *йџи* дџи (обично је *два дџа*, *два дџа*).

Генитив множине

370. Забиљежене су старије и новије форме генитива множине. Најчешће се употребљавају оне са наставком *-а*:

јџи Кб Ш Ве Мс, *йџи* Кг Ве Гу, *врџи* Ст Мс Чп, *мџи* Ш, *врџи* Кг Пр, *винџи* Ве Кб Пр, *ланџи* ДР, *бџи* Се Цр, *замџи* Мс, *крџи* Се, *сџи* Ш, *дџи* Мс, *зџи* Мс, *краџи* Се, а посвједочен је и у *нџи*

³¹² В. Пецо, ИШГЗБ II, 45; Окука, Рама, 87; Дешић, ЗБИГ, 216–218.

Пр Гу ДР и *нока́й̄а* Ве Кб, *лака́й̄а* Кг Ве Гу, *лак̄ий̄ова̄* ДР и *лак̄ий̄ова̄* Кб, *й̄рс̄ий̄* Чл, *ц̄р̄ва̄* Кб, *да́на̄* Ст Чп Чл Се, *це́на̄й̄а̄*³¹³ Се.

Наставак -и забиљежен је у: *зуб̄и* Мс Ст Кг Ве, *й̄рико̄ зуб̄и* Чп, *мра́ви* Кг Пр Кб Гу Чп Ве Пл, *ц̄р̄ви* Мс Се, *ла́к̄ий̄* Пр,

као и у *це́н̄ий̄* Ш, *мисе́ц̄и* Се Мс Ш, *са́й̄и* Гу Се, *љу́ди* Чл Се.

371. Двојински наставак -ију јавља се у примјерима *й̄рс̄ӣӣјӯ* Се, *зуб̄ӣјӯ* Гу, *но́к̄ӣӣјӯ*³¹⁴ Кб Пр.

372. Очувана краћа множина у *р̄д̄зи* погодовала је очувању двојинског наставка -у: *р̄д̄е̄ӯ* Чп ГР.

Датив, инструментал и локатив множине

373. Ови падежи, нарочито важни „за одређивање места и карактера штокавских икавских говора“³¹⁵ мада изједначени, показују нејединство наставака унутар падежа. Палета наставака веома је разнолика.

374. Наставак -им³¹⁶ је најобичнији, чиме се потврђује однос морфема -им : -ам када су у питању ови падежи и међупарадигматски односи у говори-ма овога типа:

бр̄й̄гов̄им Кг Пр Ве, *бр̄д̄им* Ш, *ко́с̄ӣӣћ̄им* Ш, *са се́деф̄им* Се, *но́к̄ӣим*³¹⁷ ДР, *но́ж̄им* Кг Пр Ве Гу, *но́ж̄ов̄им* Кг, *во́лов̄им* ДР Кб Гу, *во́л̄им* Кг, *до́лов̄им* Ш, *у Ба̄љ̄џ̄им* Ш, *и́л̄уго̄в̄им* Се, *ћу́ко̄в̄им* Се, *ва̄й̄ро̄га́с̄џ̄им* Мс, *љу́дим* Кб Ве, *к̄љу́чо̄в̄им* Кг, *си́но̄в̄им* Ст Пр Ш Кб Мс.

375. Стандарднојезичко -има је чешће у говору млађе генерације и у мјестима ближим ијекавцима, у чијем говору је обично; -има није карактеристично за овај говор, и може бити занимљиво у социолингвистичком погледу:

зуб̄има Чл, *к̄љу́чо̄в̄има* Кб ДР, *Лив̄ња́џ̄има* Чл, *ж̄е̄нд̄а́р̄има* Се, *о̄й̄а́н̄џ̄има* Чп, *Дӯв̄ња́н̄џ̄има* Ш.

376. Поред наведених, биљежимо и форме са наставцима:

-имом — *й̄рс̄ӣимом* Кг, *го́с̄ӣимом* Ст, *но́к̄ӣимом* Кг, *љу́димом* Кг Ш Пл, *да́нимом* Ст;

-имам — *й̄рс̄ӣимам* Ве, *но́к̄ӣимам* Ве;

-ма — *ко̄ња̄* Гу Ве Пр, *ко̄ња̄* Кб, *сва̄й̄ов̄ма* Ст, *с ко̄ња̄* Ш;

-мом — *ко̄њ̄ом* Кг Ве ДР, *с ко̄њ̄ом* Се, *љу́дом* Цр, *во́л̄ом* Ве.

³¹³ Све у вези са другачијим формама у неким другим говорима, као и овдје.

³¹⁴ У говору Имотске крајине и Бекије наставци -и и -ију су шире посвједочени (Шим., ГИКБ, 88), а у икавскошћакавским говорима западне Босне наставак -ију забиљежен је у лексемама у којима је и овдје евидентан (Пецо, ИШГЗБ II, 50).

³¹⁵ А. Белић, Т. Маретић, Језик далм. писаца XVIII в. /Рад 209 и 211/, ЈФ III (1922/23), 149.

³¹⁶ Наставак настао након губљења фонеме х и успостављања једнакости локатива и инструментала додавањем дативног м на и из инструментала (Белић, Ист. I, 74).

³¹⁷ „Наст. -ин [< -им] је увијек дуг“ у имотско-бекијском говору (Шим., ГИКБ, 88) — у овом говорном типу је најчешће дуг, али дужина може и да изостане.

377. Када су ови наставци у питању, најприближније стање је у Имотској крајини и Бекији.³¹⁸ Наставак *-ма* није посвједочен у мјери у којој се јавља у Рами,³¹⁹ или говорима западне Босне.³²⁰ Нема сумње да је то стари двојински наставак, а не наставачка форма која би настала редукцијом вокала *и* из наставка *-има*,³²¹ будући да се у нашем случају ради о говорном типу у којем редукције вокала нису изражене и којег карактерише мноштво архаизама у категорији деклинације. Занимљиво је да немамо потврде за форме са старим дативским наставком *-ом* (типа *кѣмком*),³²² можда и због непотпуности грађе, а да се тај наставак јавља у саставу сложених наставака насталих редупликацијама и укрштањима, какви су *-имом* и *-мом*, а који на својеврстан начин обиљежавају овај говор (исп. и т. 405, 424). У језику Ивана Анчића³²³ нису посвједочени, а у говору села Ковача код Дувна И. Јурчевић налази *нѣкѣшмом*, *ѣрѣшѣмом*, *гѣсѣшѣмом*, *кѣнѣмом*, *људѣмом*.³²⁴ Наставак *-имам*, посвједочен у дубровачком говору, Решетар квалификује подвострученим и сасвим младим,³²⁵ а Белић за облике *ножѣсам*, *зубѣсам* каже да „нису тако скорашњи ... како се обично мисли“.³²⁶

Можемо закључити да је основни наставак *-им*. Може бити угрожен само стандарднојезичким *-има*. Осталим наставцима дистрибуција је све ограниченија.³²⁷

ИМЕНИЦЕ СРЕДЊЕГ РОДА

378. Изједначен номинатив јединине збирних именица са номинативом множине других именица средњег рода биљежимо у примјерима: *снѣѣља* Кг Пр, *лиѣиѣ* Пр Ст, *сѣѣја* Кг, *сѣѣја* Пр, *дрѣѣѣ* Пр, поред обичнијих *снѣѣље*, *сѣѣје*, *дрѣѣѣ*, *лиѣиѣ*.

318 „Им. што су задржале наст. *-има* прионуо је сугл. *и*, па даље под утјецајем наставка *-он* из дат., лок. и инстр. а-деклинације ово *-ан* прелази у *-он*, те поред 'правилних' на *-ин* постоје двојствени облици у овим именицама: *дѣн* — *дѣниман*, *дѣнимон* ... *кѣн* — *кѣнѣман*, *кѣнѣмон* ...“ (Шим., ГИКБ, 88–89). Р. Симић додаје: „Треба рећи и то да је елемент *-он* чити континуант старог *Дмн* *-ом*. Дублирање *-ан/-он* последица је већ помињаног слабљења дистинкција међу морфолошким врстама. А тип *-иман/-имон* настао је редупликацијом *-им* + *-ам/-ом*“ (Симић Р., Морфонологија, 80). В. и Храсте, Брач, 28.

319 Окука, Рама, 88–89.

320 Пецо, ИШГЗБ II, 51–55; Дешић, ЗБИГ, 219–221.

321 Исп. Дешић, ЗБИГ, 219–220.

322 У Ливну их је забиљежила Ђ. Чустовић — *Турком*, *госѣом* (Чуст., Ливно, 94). У западнобосанским ијекавским говорима доста често се јављају (Дешић, ЗБИГ, 220), а наст. *-ом* посвједочен је и у икавскошњакавским говорима западне Босне (Пецо, ИШГЗБ II, 53).

323 Марковић, ЈИА, 95.

324 Јурч., Дувно, 116.

325 Решетар, Дер шток., 161.

326 Белић, Ист. I, 71.

327 На овом терену, у подручју Ливна, Ђ. Чустовић је забиљежила и форме: *с ораси* и *лиѣиѣиѣ*, *о свѣѣѣиѣ*, *са ѣѣѣиѣ* (Чуст., Ливно, 94). Нисмо у могућности да их потврдимо, али, кад се има у виду стање у вези с деклинацијом (а и вријеме њеног сакупљања грађе), не би требало сумњати у њихову вјеродостојност.

379. Поред обичне множине именица *н*-основе *рамѐна, имѐна, симѐна, вимѐна*, у Кг је паралелно и *рамѐња, имѐња, симѐња, вимѐња*.³²⁸

Најчешће је *камѐње* Ст Чл Пл Ш Ве Се, али се чује и *камѐња* Кг Пр (исп. и *ка̀менови* ДР); поред *гру̀мѐње* Ш Пл, говори се и *гру̀мѐња* Се, *корѐње* Ве и *корѐња* Пр (исп. *кѡрѐни* и *кѡренови*, т. 368).

380. У именице *ја́је* обична је промјена *ја́је-ја́ја-ја́ју*; ријетко је *ја́је-ја̀-је́ша* Кб.

381. Именица *ђу̀бре* може имати парадигму именица типа *село*: *ђу̀бре-ђу̀бра-ђу̀бром* (Ијд) — *ђу̀бра*³²⁹ (Нмн) Се Мс, али се говори и *ђу̀бре-ђу̀бре́ша-ђу̀бре́шом* (Ијд) Ш; у ДР Кг Пр је у мушком роду — *ђу̀бар*.

382. Занимљиве су форме *коли́ја-коли́ја*³³⁰ Чп Чл Ст ГР (поред уобичајеног *кѡла*), са нешто помјереним значењем, при означавању мноштва³³¹ запрежних кола. Слично је са именицом *гвозжѡри́ја-гвозжѡри́ја* Ст, која се колеба у роду под утицајем именице ж. р. *гвозжѡри́ја*, па се чује и *гвозжѡри́је*.

Инструментал једнине

383. И у именица средњег рода скоро да је уопштен наставак *-ом* иза палаталних сугласника: *ли́шѡм* Пл, *гѡѡжѡм* Ш, *и́рѡм* ГР, *ли́ѡм* Чп, *ја́ѡм* Се. Као изузетак јавља се *-ем* у *и́ѡм* ДР, иначе је *и́ѡм* Ст Пл Кб.

Генитив множине

384. Основни је наставак *-а*: *у́стѡ, вѡ́иѡ, ле́ѡ, и́леѡ, ми́стѡ* и *ми́стѡ*,³³² *гѡѡѡѡ*.³³³

Наставак *-и* посвједочен је у *ки́и* Мс Се.

Датив, инструментал и локатив множине

385. У овим падежима доминира наставак *-им* који није увијек дуг:

³²⁸ Исп. Шим., ГИКБ, 98.

³²⁹ С. Марковић га биљежи у Липи (Марковић, ЈИА, 100). Исп. у Рами *ди́ше-ди́ша* (Окука, Рама, 84). В. и Ившић, Посавина, 170–171.

³³⁰ Забиљежила је *коли́ја* и Ђ. Чустовић, само у генитиву множине, погрешно се ослањајући на *Нјд кола* (Чуст., Ливно, 94).

³³¹ Тако је и у говору ијскаваца доњег Ливањског поља (моји подаци). При наглашавању мноштва је *вра́иѡ* у Конавлима (Кашић, Кон., 318). П. Будмани за дубровачки говор истиче да „многа средња имена у свом плуралу пред падежни свршетак умеђу *-иј*: *сели́ја-сели́ја*...” (Будм., Дубовачки, 170).

³³² Наводимо само именице за које би се могло претпоставити да имају наставке *-и* или *-ију* (исп. *ми́стѡ, зѡ́нѡ, у́стѡију* и др. у имотско-бекијском говору — Шим., ГИКБ, 99).

³³³ Исп. *гѡѡѡѡ* у западнобосанским (Дешић, ЗБИГ, 225) и личким (Драг., ГЛЈ, 141), према *гѡѡѡѡ* у источнијим говорима (Ник. М., Полимље, 332; Рем., ЦШ, 244; Станић, Ускочки, 186).

рѣбрѣм Кг и *рѣбрѣм* Кг Пр Ве, *рѣбрим* Гу Кб, *лѣђѣм* Ст Чл Ве, *лѣђим* Гу, *кѣлѣм* Ш Пл, *кѣлим* Кб ДР, *брѣдѣм* ДР Кг Ве, *брѣдим* Пр, *ѣдлѣм* Пр Кг Гу, *ѣдлѣм* ДР и *ѣдлѣм* Кб, *сѣлѣм* Пр Кг Ст и *сѣлим* Кб.

386. Стандарднојезичко -*има* је ријетко: *рѣбрима* Кб, *лѣђима* Пл, *сѣлима* Гу.

387. Наставке настале редупликацијом -*имам* и -*имом* биљежимо у *рѣга- lia tantum усѣа* и *враѣа*: *усѣимом* ДР, *враѣимом* ГР, *усѣимам* Чп.

ИМЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ РОДА НА -а

388. У двосложних женских личних имена са првобитним хипокористичким обиљежјем, поред убичајеног завршетка -а — *Мара* Кб, *Рѣжа* Ст, *Ана* Ст, *Ана* Се, *Луца* Се, *Каѣа* Ст — јавља се и завршетак -е: *ја* и *Каѣе* Се, мѣја *Ане* ГР, *наша Зѣре* ГР. Продуктивност оваквог творбеног модела није велика, али је, због лингвистичке географије, значајно да се такве форме јављају и на овом терену.³³⁴

Датив и локатив јединице

389. У облицима датива и локатива јединице наставка је -и. У вези са морфолошким условљеним алтернацијама *к : џ, г : з*, односно измјенама веларних сугласника по другој палатализацији и одступањима од стандарднојезичке норме било је говора у одјељку о фонетици (исп. т. 212 и тамо наведене примјере). Тежи се уклањању алтернација, па десибиларизоване форме преовлађују на читавом терену. Овдје додајемо да је забиљежено *мѣјци* Ст Гу, али је обично *мѣѣе*-ри. У личним именима десибиларизација је спроведена у потпуности: *Здравки*, *Драги*, *Анки*.³³⁵

390. Говори се само: *мѣчки*, *ѣѣѣчки*, *гѣски*, *ѣѣѣчки*, *вѣћки*.

Вокатив јединице

391. Двосложна женска лична имена са дугоузлазним акцентом у номинативу јединице и вокативу имају наставак -е: *Ане*, *Јве*, *Каѣе*, *Маре*, *Зѣре*, *Фѣѣе*, а тако и *гѣѣе* мѣја ГР. Ако у номинативу оваквих именица стоји краткосилазни акценат мјесто дугоузлазног као семантичкодиференцијални знак, онда је вокатив једнак номинативу: *Ана*, *Љѣба*, *Рѣжа*. Вокатив је једнак номинативу и у женских имена у којих је испред номинативне морфеме сугласничка група: *Анка*, *Бранка*, *Здравка*.

³³⁴ У Рами је „редовно -е“ (Окука, Рама, 84). О арси и постанку ових форми в. Пецо, ИШГЗБ II, 102–110.

³³⁵ Слично стање је у Имотској крајини и Бекији (Шим., ГИКБ, 105). У западнобосанским икавскошћакавским говорима знатно је више потврда са неизмијењеним задњонепчаним сугласником (Пецо, ИШГЗБ II, 75–76), а у источнохерцеговачком је посвједочено *Анци*, *Јѣлци* (Пецо, ГИХ, 100).

Женска лична имена на *-ица* у вокативу имају наставак *-е*: *Дра̀гице, Ан̀ђице, Анкице, Ма̀рице, Љу̀бице*. (Тако је и у мушких личних имена на *-ица*: *Ивице, Пѐрице*.)

У вишесложних именица на *-ица* обично је вокативни наставак *-е*: *ку̀кавице* Кг Пр, *дом̀аћице* Ст Чл, *цу̀рице* Се, *сѝдѝањѝце* Кг, *дѝвице* Ст, а јављају се и форме на *-о* — *чо̀баницо* Ш, *ку̀кавицо* Гу Кб, *кой̀лицо* Чл.

392. Издвајамо вокативе *цу̀ра, ба̀ба, ма̀ма* — *нѐне, ма̀ме*, у којих, поред акцента, начин обраћања, односно врста односа према лицу којем се обраћа, може бити одлучујући у бирању форме. Говори се *дѝво̀јко, жѐно*.

Генитив множине

393. Најчешћи наставак генитива множине ових именица је *-а*. У именица чија се основа завршава сугласничком групом, најчешће се између тих сугласника умеће *а*:

иѝса̀ма Се Ш Мс, *иѝлѐћака* Ст Ве, *сесѝа̀ра* Гу Ш Пл Ве Кг, *даса̀ка* Мс Се, *иѝрѝшања* ДР Ст, *кру̀шака* Кг Ве, *ига̀ла* Ст, *иѝрка̀ва* Се Мс Ш Пл, *ма̀рака* Се Мс Ш, *кла̀шиња* Се, *брѝка̀ва* Мс, *ова̀ца* Се Мс Пл и *дѝа̀ца* Ве, *брѝса̀ка* Кг Пр Ве и *брѝка̀ва* Кб.

Наставак *-а* је обично и у форми у којима сугласничка група није разбијена вокалом *а*:

брѝна̀ Ве КГ, *зѝвѝда* Гу Ш Кг, *бра̀зда* Кб Гу Пр Ве, *иѝор̀ба* Ст Гу (поред *иѝора̀ба* Мс Се), *ка̀рија* Ш (поред *ка̀рија* Ст);

а забиљежене су и форме у којих је иза сугласничке групе наставак *-и*:

брѝскѝ Гу, *еѝиѝ* Ве, *хеѝиѝ* Кб, *ба̀нки* Ст, *у̀ри*³³⁶ Чл.

394. Именице *нога* и *рука* у генитиву множине имају стари дуалски наставак *-у*: *но̀гу* Кг Пр Кб Гу Мс, *ру̀ку* Ш Се Гу Ст Пл Чп ДР, *ру̀ку* Ве, *но̀гу* Ве, али се чује и *но̀га*³³⁷ Ст.

395. Примјер употребе генитива без обличког наставка *-а* је у бројној конструкцији: *иѝ иѝ сѝдѝиѝн ова̀ца* Ш.

Датив, инструментал и локатив множине

396. Изједначеност ових падежа не значи и уопштавање једног падежног наставка. Инвентар наставака *-ом, -ам, -ами* и *-ама* показује да унутар падежа нема јединства. Фреквенција појединих наставака је доста различита.

³³⁶ Фреквенција овог наставка није велика ни у другим сродним говорима (исп. Шим., ГИКБ, 106; Окука, Рама, 89; Пецо, ИШГЗБ II, 77). У источнохерцеговачком наставак *-и* је веома ретко заступљен (Пецо, ГИХ, 126). У неким србијанским говорима заступљеност форми генитива са овим наставком је знатна (в. Ник. М., Полимље, 358; Ђук., Драгач, 135; Рем., ЦШ, 250).

³³⁷ М. Шимундић биљежи и *но̀гију, ру̀кију* (Шим., ГИКБ, 105).

397. Доминирају форме са наставцима *-ом* и *-ам*, а чини се да је *-ом* фреквентније и да је једна од црта које обиљежавају овај говор:

-ом — *ногом* Кг Пр ГР Ве Ст, *на ногом* Ш, *обимо ногом* Чл, *сидили за синијом* Мс, *руком* Кг ДР, *по руком* Ст, *на руком* Се, *жѐном* Кг, *никим жѐном* ГР, *на Далмајинком* Ш, *по иириком* Се, *ићи по драгом* Цр, *ид руйом* Се, *гџором* Кг Ве Пр, *иланином* Ве Пр Кб, *по кућом* Ве, *илљћком* Кг, *на грџедом* Се Мс Кг Пр Ве, *идљагом млљиши* Се, *овцом* Пр Кг, *иљкљом* Гу, *свињом* Кг, *свињом* Ве, *ћерком* Кг, *жйли жйоком* Чл, *поод љигаром* Чл, *по јамом* Ст, *синским вљлом* Се, *на ручицом* Ш, *иљком* Се;

-ам — *ногам* Пр Кб, *иљбиљом по ногам* Ш, *на ногам* Ве, *рукам* Пр Гу Кб ДР, *жѐнам* Ве Пр, *свињам* Гу Пр, *свињам* Кб, *грџедом* („камењем“) Ст Кб Пл Ш, *гџорам* Пр, *иланинам* Пр, *иланинам* ДР, *илљнинам* Гу Кб, *овцам* Се Пр Кг, у *Црљеницам* Се, у *другим кућам* Мс, у *сиљвљћим сљбам* Мс, у *наћвам* Ш, у *годинам* Се, с *дрвеним каишкам* Се, с *другарицам* Цр, *одаи љљрам* Се, *поливљ сљзам* Мс.

Дативски наставак *-ам* у говорима овога типа, са старијом деклинацијом, очекиван је и одавно уочен.³³⁸ Наставак *-ом*, у форми *-он* [м је делабијализовано] у овим падежима највише је заступљен и у говору Имотске крајине и Бекије. М. Шимундић га објашњава: „Ово је *-ан* потиснуто скоро потпуно наст. *-он* који је примљен од скупне множине им. с. рода (браћон, диљон, дрвљон, камењон), па самогл. *о* продира у наставак *-ам* који се каткад чује као *-ом*“.³³⁹ По Р. Симићу, овдје се ради о слабљењу међупарадигматских дистинкција (у односу на штокавски просјек) и мијешању наставака, уз напредовање једних на рачун других.³⁴⁰ Ваља додати да за сличну ситуацију у пољском језику пољски граматичари поред морфолошког објашњења (продирању дативског наставка *-ом* у им. ж. рода пут су утрле им. м. рода формално идентичне са им. ж. рода), нуде и фонетско (*о* у наставку *-ом* резултат је фонетског развоја *а* у наставку *-ам*, због постојања двију изговорних варијанти: *-ам* и *-љм* (*-аљм*)).^{340а} На ливањско-дувањском подручју није посвједочена алофонска вриједност (*аљ*), али има примјера супституције (*а > о*) (исп. т. 24).

С. Марковић форме са наставком *-ом* у именица а-деклинације није забиљежио ни у језику Ивана Анчића, ни у говору становника Липе код Дувна. И. Јурчевић у селу Ковачи,³⁴² поред Дувна, констатује само форме са наставком *-ом*. На подручју Ливна Ђ. Чустовић налази и форме са *-ом*, и форме са *-ам*.³⁴³

³³⁸ Исп. Белић, Ист. I, 70. Ливно и Жупањак [Дувно, Томиславград] су означени као подручја која су уопштила морфему *ам* [према им].

³³⁹ Шим., ГИКБ, 106.

³⁴⁰ Симић Р., Морфонологија, 79.

^{340а} Пољ. грам., 294–295.

³⁴¹ Марковић, ЛИА.

³⁴² Јурч., Дувно, 116.

³⁴³ Чуст., Ливно, 94.

Међусобни однос ових двију морфолошких јединица на плану дистрибуције није могуће одредити.

398. Наставак старог инструментала множине *-ами* је мање учесталости — *йò кућами* Чл, *на Црљеницами* Кб, *лѣйвами* Се, *у рўками* Мс, мада је у језику Ивана Анчића, босанског писца из XVII вијека који је рођен на овом терену и који је писао „думанским“ језиком, сасвим обичан.³⁴⁴

399. Фреквенција стандардног наставка *-ама* може се, са дијалектолошког становишта условно процјењивати, водећи рачуна о степену утицаја књижевног језика. Присутан је и у говору старије генерације, али није карактеристичан за овај говорни тип.³⁴⁵

òвцама Гу, *òвцама* Мс Чп Ш, *грѣдама* Кб, *жѣнама* Ст ГР Чл, *нòгама* Кб.

400. Запажамо одсуство старог локативског наставка *-а(х)*, који у језику Ивана Анчића у локативу преовлађује,³⁴⁶ и који је у инвентару наставака у говорима са старијом деklinацијом.³⁴⁷

ИМЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ РОДА НА СУГЛАСНИК

Инструментал јединице

401. Преовлађују форме са експанзивним наставком *-и*: *с мѣсѣи* Ст Се Мс, *зѣйовѣди* Ве Кг Гу, *свѣѣом зѣйовѣди* ГР, *йòм рѣчи* Кб, *и һѣри* Ст, *с кòсѣи* Чп, *с крѣви* Пл Кг,

али је и *крѣљу* Пр Гу Кб, са старим наставком *-ју*.

402. Изолован примјер је форма са наставком *-ом*: *нòћом* Ве (обично је *нòћи*), под утицајем именица женског рода на *-а*.³⁴⁸

403. Наставак *-ју* знатније је посвједочен у сродним говорима Имотске крајине и Бекије³⁴⁹ и околине Дрвенте.³⁵⁰ У Рами доминирају форме с наставком *им*,³⁵¹ какве нисмо овдје констатовали.

Генитив множине

404. Облици генитива множине ових именица су са наставцима *-и* и *-ију*:

³⁴⁴ „Наст. *ами* ... наводи се у крајевима где преовлађује већ *ама*“ (Белић, Ист. I, 70.) Исп. нпр. Дешић, ЗБИГ, 232–234.

³⁴⁵ У језику Ивана Анчића нађен је само један примјер: *йод ногама* (Имн) (Марковић, ЈИА, 93).

³⁴⁶ Марковић, ЈИА, 95.

³⁴⁷ Белић, Ист. I, 69.

³⁴⁸ Исп. Пецо, ИШГЗБ II, 86.

³⁴⁹ Шим., ГИКБ, 114.

³⁵⁰ Баотић, Дрвента, 128.

³⁵¹ Окука, Рама, 86.

-и — *рiчiй* Ве Ст Кг Ш, *ћeрiй* Кб, *нoћiй* Пр Ве Кб ДР, *вeчeрiй* Кб Кг Ве Пр Ст Пл Мс Ш Се, *зaйoвiдiй* Ст Се Ш Мс, *нiiйiй* Кг Гу Кг Пр;

-ију — *нoћијy* Кб Пр Гу, *ћeријy* Пр Кг Ве Гу ДР, *кoсћијy* Ст Ш Мс Чл Пл Ве Кг Гу Кб, *кoкoщијy* Кг Кб ДР, *йрсијy* Кг Пр ДР, *oчијy*³⁵² Ш Ст Кг Ве Се Чп, *ушијy* Чл Ст Пл Мс Се Ве.

Примјетно је да се у већини примјера ради о дублетним формама познатим и другим штокавским говорима. Поред извјесних особености у дистрибуцији наставака (исп. *ћeријy* нпр.), ваља истаћи да се на овом терену јавља и форма генитива с наставком -а: *кoкoщиa* Се Пр Ве Гу Кб, забиљежена и у сродним говорима околине Дервенте³⁵³ и Рање.³⁵⁴

Датив, инструментал и локатив множине

405. Ове падеже одликује разноврсност наставака и њихово линеарно комбиновање. У инвентару наставака: -им, -има, -имом, -имам, -имами, -ими, запажамо двије групе. У једној су „обични“ наставци -им и -има, а у другој наставачке форме настале редупликацијама -имом, -имам, -имами, -ими:

-им — *рiчiм* Ш, *йрсiм* Кг Пр, *нoћiм* Се, *ћeрiм* Пр Ве, *кoкoщиm* Кг Ве, *кoсћiм* Пр, *oчим* ДР;

-има — *ћeрима* Гу Чл, *кoкoшима* Гу ДР Кб, *йрсима* Кб Чл Гу, *нoћима* Чп, *кoсћима* Кб, *ушима* Гу Кб;

-имом — *рiчiмoм* ДР, *йрсимoм* Кг, *кoкoшимoм* Ве, *нoћимoм* Кг, *ћeримoм* Пр Ве, *сћивaримoм* Ст, *кoсћимoм* ГР, *ушимoм* ДР Пр Кг;

-имам — *рiчiмaм* Чп, *кoсћимaм* Ве Гу, *ћeримaм* Ст, *кoкoшимaм* ГР, *oчимaм* ГР, *ушимaм* Ве;

-имами — *oчимaми вaкo* Ст, *йрид oчимaми* Чп;

-ими — *рiчiми* Гу.

406. Наставак -им је сасвим очекиван у овом јужном дијелу западног штокавског подручја.³⁵⁵ Стандарднојезичко -има има статус какав има и -ама у именица женског рода на -а (исп. т. 399).

Сложени наставци -имом и -имам су својеврстан паралелизам према -ам и -ом у именица женског рода на -а. Заједно са мање фреквентним -имами и -ими резултат су редупликација наставака, односно укрштања и комбиновања морфолошких средстава која су континуанти старих наставака, све као посљедица процеса синкретизације падежа и губљења синтаксичке категорије дуала с једне, и слабљења дистинкција међу морфолошким врстама с друге стране.

³⁵² Стандардна промјена у плуралу именица *око* и *ухо* (као именице ж. р. на сугласник) — разматра се у овом одјељку.

³⁵³ Баотић, Дервента, 129.

³⁵⁴ Окука, Рама, 89. Исп. и Петр., Змијање, 98.

³⁵⁵ Исп. Белић, Ист. I, 70.

Затворен наставачки слог у *-имом* и *-имам* стоји наспрам отвореног у *-имами* и *-ими*, у којима би могао бити садржан наставак *-ми* (*им + ам + ми* или *има + ми*, односно *им + ми*), или је у питању комбинација са старим локативним наставком *-и(х)* (сложено *имам + и*, односно *им + и*).³⁵⁶

Колективне именице на *-ад*

407. Колективне именице на *-ад* обично се јављају у облицима једине: *чѣлад* Се Мс III, *чѣлади* Се Ст Кб, *бурад* Ст Гу Чп, *бурѣди* Чп, *ѣрѣсѣи* Кг, *кѣмѣи* Кг, *ѣрѣсѣд* Пр, *ѣрѣсѣди* Кг Пр ДР Чп, од *јѣрѣди* Ве, *јѣнѣди* Ве, а у дат.-инстр.—лок. јављају се множински облици — *кѣмѣдом* Ве, *јѣрѣдѣм* Пр, *јѣнѣдѣм* Пр, *чѣладма* Ст, *ѣѣладма*³⁵⁷ Ст.

408. У употреби су и облици множине мушког рода: *ѣрѣсѣи* Гу, *кѣзмиѣи* Гу, *кѣзмиѣѣ* Кб, *јѣнѣи* Кб, *кѣзмиѣи* ДР Ве, *кѣзмиѣѣ* Кг, *јѣрѣѣи* Пр, *кѣзмиѣѣм* Кг Пр, *јѣнѣѣма*³⁵⁸ Кб.

ПОЈЕДИНАЧНЕ НАПОМЕНЕ О ИМЕНИЦАМА

409. Имена села *Рујани*, *Лѣиѣѣани* чују се у формама *Рѣјѣне*, *Лѣиѣѣѣне*,³⁵⁹ у којима се, вјероватно, сачувао стари наставак номинатива множине именица типа *камене*,³⁶⁰ и *Рѣјѣн* — *Рѣјѣна* — *ѣ Рѣјѣну*, *Лѣиѣѣѣн* — *Лѣиѣѣѣѣна* — *ѣ Лѣиѣѣѣѣну*.

410. Име празника *Бурѣвѣдана/Јурѣвѣдана* има више форми:

(Нјд–Лјд) с. р. *Јурѣво–Јурѣву*, *Јурѣво–Јурѣву*

ж. р. *Јурѣво–Јурѣви* (најчешће)

м. р. *Јурѣв–Јурѣву*, *Јурѣв–Јурѣву*, *Јурѣвѣдѣн–Јурѣвѣдѣну*.

411. Женски хипокористик *Дѣвна*, као поименичени придјев, је по промјени придјева ж. р. у одређеном виду: *Дѣвнѣ–Дѣвнѣј*. Тако и имена држава: *Кѣнѣскѣ–Кѣнѣскѣј*, *Нѣмѣчкѣ–Нѣмѣчкѣј*; поименичени придјев *мѣда* је у Кг Пр Гу *мѣдѣ–мѣдѣј*, али и *мѣда–мѣди* Ст Чл Чп ДР Пл, и, *Нѣмѣчка–Нѣмѣчки* у Чл Ст (тако је често и у говору ијекаваца доњег Ливањског поља).

412. Именица *ѣзѣухо* јавља се у сва три рода: *ѣдѣѣѣѣузо* (с. р.) Кб, *ѣѣѣѣуза* Кг Ве и *ѣѣѣѣуза* Гу (ж. р.), *ѣѣѣѣуз* (м. р.) Ст.

³⁵⁶ Исп. Белић, Ист. I, 70–71; Маретић, Језик, 221–222; Марковић, ЈИА, 90–96; Симић Р., Морфонологија, 79–81; Шим., ГИКБ, 114–115. О примјерима продирања наставака из једне именичке врсте у другу в. Ивић, Облици I, 207. Наставак *-имами* посведочен је у говору Крашована, у румунском Банату: *грудѣмами*; Сам ведел с мојѣми *очѣмами* (Петр. Е., ГК, 154). (Занимљиво је лексичко поклапање на оба подручја: *очѣмами*).

³⁵⁷ Према грађи за босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс наставак *-ма* је забиљежен у говору Вуковског (Купрес) и у Дрветинама (Бугојно), сјеверно од овог подручја.

³⁵⁸ О типовима промјене колективних именица на *-ад* в. А. Пецо, Облици колективних именица на *-ад*, НЈ, н. с., VII, св. 7–10, 1955, 234–246.

³⁵⁹ Ђ. Чустовић је забиљежила *био у Рујѣне* (Чуст., Ливно, 94) — што наводи на помисао да је форма индеклинабилна, али и у *Лѣиѣѣѣѣним* (Чуст., Ливно, 95).

³⁶⁰ Белић, Ист. I, 14.

енклитике: *зѧ ме* се своди на *зѧ мѣ*, тако да је ту *ме* енклитика само у оном смислу у којем је то *кућу* у *зѧ кућу*;³⁶⁴ чиме се овај говор уклапа у групу западних што-кавских говора. Форме са „навеском -ка“³⁶⁵ — *менека*, *шебека*, *себека*, које су забиљежене у сродним говорима Дервенте³⁶⁶ и Рама,³⁶⁷ овдје нису регистроване.

С том партикулом биљежимо форме датива *меникѧ*, *шеби́кѧ*, *себи́кѧ*³⁶⁸ Ве, поред обичних *мѣни*, *ше́би*, *се́би* и енклитике *ми* и *ѣи*, али без енклитике *си*.

У инструменталу ових замјеница карактеристичне су аналошке форме³⁶⁹ *с мѣнѣм* Ст ДР Кб, *сѧ менѣм* Ш Гу Кг, *с ше́бѣм* Ст Кг Чл, *сѧ себѣм* ДР Ст Ш, *ѣ с менѣм* Пт, *ку́ љеш с мѣнѣм* Ш, *сѣдѣрѧ мѣнѣм*³⁷⁰ Ш, поред форми *сѧ мнѣм* Ш ДР, *с ше́бѣм гѣдѣише* Пт, *ѣри́ собѣм* Чл.

Облици локатива не показују одступања од стандарда па је *мѣни* / *ѣ мени*, *ше́би* / *ѣ ше́би*, *се́би* / *ѣ се́би*.

У ДИЛмн замјеница 1. и 2. лица као наглашени облик најчешће се употребљава стари облик инструментала *нами*, *вами*:

дѣде нѧми Ст, *нѧми љѣио* ГР, *сѣкѣ нѧми ше́ гѣбеље* Чп, *ѣ вами* Се, *с вѧми* Чл, *ѣри́д вами* Пл, *ѣ нами глѣдѧ* Чл, *зѧ нами љѣи́и дѣсѣи* Цр, *ѣ нами рѣѣ* Пт, *сѧ нами* Чл.

Форме са наставцима -мом и -мам — *нѧмом* Ве, *вѧмом* Ве, *ѣри́д намом* Цр, *нѧ вамом* Ш, *к нѧмам* Мс, *вѧмам* Кг — обичније су од стандарднојезичких форми *нѧма*, *вѧма*: *сли́чни нѧма* Ш, *међу́ нама* МС, *ѣ вама* Чл. Објашњење М. Шимундића за форме *наман*, *ваман* у говору Имотске крајине и Бекије је: „осјећа се ту и тамо приањање гласа *н* уз ове падеже вјеројатно под утјецајем зам. *он* и других (в. ниже), те није ни често чути *нѧман* и *вѧман*“.³⁷¹ Али, очигледно је да су овдје, као паралелизам инвентару именичких наставака у овим падежима, у питању контаминирани наставци.

Енклитички облик датива је стари датив *нам*, *вам*: *дѣђе нам* Ш, *дѣј нам* Ст, *бѣга вам* Пл. Форме *ни*, *не*, *ви*, *ве* нису констатоване.

Па овом терену, у Ковачима код Дувна, И. Јурчевић је забиљежио *нѧми*, *вѧми*, *нѧмом*, *вѧмом*,³⁷² а у Липи С. Марковић *намам*, *вамам*.³⁷³ Ђ. Чустовић у Ливну констатује *нами*, *вами*.³⁷⁴ Стање у сродним говорима, а и шире, показује

³⁶⁴ Ивић, Облици I, 213–214.

³⁶⁵ Баотић, Дервента, 130.

³⁶⁶ Баотић, Дервента, 130.

³⁶⁷ Окука, Рама, 96.

³⁶⁸ У Ковачима код Дувна И. Јурчевић биљежи *меникѧ*, *шеби́кѧ* (Јурч., Дувно, 117). Исп. и Пецо, ИШГЗБ II, 115 и 118.

³⁶⁹ Исп. Белић, Ист. I, 104.

³⁷⁰ Слично стање је у имотско-бекијском говору (Шим., ГИКБ, 120). У околини Дервенте „спорадичан је облик *себѣм*“ (Баотић, Дервента, 130).

³⁷¹ Шим., ГИКБ, 120.

³⁷² Јурч., Дувно, 117.

³⁷³ Марковић, ЈИА, 104.

³⁷⁴ Чуст., Ливно, 95.

честу превагу облика *на̀ми*, *ва̀ми*. Тако у Имотској крајини и Бекији М. Шимундић биљежи *на̀ми*, *ва̀ми*, *на̀ман*, *ва̀ман*.³⁷⁵ Облици *на̀ми*, *ва̀ми* обични су у икавскошћакавским говорима западне Босне,³⁷⁶ налази их Ившић у Посавини,³⁷⁷ А. Пецо у говору херцеговачких Муслимана³⁷⁸ и у говору Муслимана Подвележја и Дабра,³⁷⁹ Маштровић у Нину.³⁸⁰ У околини Дервенте ријетко се појављују,³⁸¹ а у сјевероисточном сусједству тих форми нема,³⁸² као ни у Тузли³⁸³ и Фојници.³⁸⁴ У западној Босни су их још биљежили Решетар,³⁸⁵ Петровић (на Змијању)³⁸⁶ и Дешић.³⁸⁷ Забиљежени су и у Лици.³⁸⁸ Облике *наман*, *ваман* констатовао је М. Милас у мостарском говору.³⁸⁹

425. Лична замјеница трећег лица има форме *о̀н* и *у̀н* (често и са дифтонгом *у̀о̀н*), без лика са краткосилазним акцентом. У генитиву (и акуз.) основна је форма с продуженим *а*: *њега̀*³⁹⁰ Кг Пр Ве Ст Ш Мс, *њега̀ смйри́* у *че́ло* Ш, *йж не-га̀ кйй* Се, *йд нега̀* Ш, *за нега̀* Мс, а обичне су и форме *њега* Се Чл Чп, *њег* Се Гу, *њег не бо́ли* Се, *ње́к* Ш Гу (са обезвученим *г*), а јавља се и акценатски лик *ње́г*³⁹¹ Ве. Често се употребљава енклитика *га*: *нема́ га* Ш, *зна́ли га* *ћа́вли* ГР, *не би га се оку́сило* Мс, *сйра́ га* Мс. У акузативу се уз приједлоге употребљава и енклитика *њ*: *на́ њ* Се, *йо́ њ* Се, *за́ њ* Ст, *йдо́да њ* Цр, *йри́да њ* Ст, у случајевима када се односи и на бића и на предмете. Датив и локатив обично гласе *њему* (енклитика у дативу *му*, у локативу без енклитике), а у Кг Ве Пр и *њем*. У Шујици је забиљежено *ју њеме́ сла́ма*, а у Струпнићу *йдо́дај њеме́*.³⁹²

Тројаке су форме у инструменталу с приједлогом *с*: *ш њим* Ст Чл, *ш њиме* Пт, *ш њимен*³⁹³ Кг Ве Пр, *ш њом* Ст, *ш њоме* Ш, *ш њомен* Кг Пр. Замјеница *она* у номинативу у ДР има акценатски лик *о̀на*.

³⁷⁵ Шим., ГИКБ, 120.

³⁷⁶ Пецо, ИШГЗБ П, 117–119.

³⁷⁷ Ившић, Посавина, 155.

³⁷⁸ Пецо, Јекавске оазе, 305.

³⁷⁹ Пецо, ГИХ, 133.

³⁸⁰ Маштр., Нин, 107.

³⁸¹ Баотић, Дервента, 130.

³⁸² Окука, Рама, 97.

³⁸³ Брабец, Тузла.

³⁸⁴ Броз., Фојн.

³⁸⁵ Решетар, Дер шток., 186.

³⁸⁶ Петр., Змијање, 105.

³⁸⁷ Дешић, ЗБИГ, 245.

³⁸⁸ Ласт., КТ, 95 и 111.

³⁸⁹ Милас, Мост., 59.

³⁹⁰ Исп. Пецо, ГИХ, 133; Шим., ГИКБ, 120; Окука, Рама, 97.

³⁹¹ Исп. Шим., ГИКБ, 120; Шурмин, Сар., 220.

³⁹² „Њеме у лок. покрајинско је“ (Белић, Ист. I, 106).

³⁹³ Исп. Шим., ГИКБ, 120.

Датив и локатив обично гласе *њђј*, *њђји* Пл Ш ГР Ст Гу, са енклитиком *јој*, а јавља се и акценатски лик *њђји*³⁹⁴ Мс.

У множини замјенице трећег лица занимљиви су облици генитива и акузатива на једној, и датива, инструментала и локатива на другој страни.

У генитиву и акузативу, након губљења *х* из консонантског система у говору Хрвата и Срба, дјелимично и Муслимана када је финална позиција у питању, наметнула се форма *њи* која је обична у говору становника све три конфесије. У говору Хрвата стабилна је, и за овај говор карактеристична, форма са партикулом *зи*, у које је финално и обично продужено: *њи́зи* ДР Гу Чп Ш Мс Пл, *код њи́зи* Пт, *и́ар њи́зи* МС, *од њи́зи* Гт, *њи́зи два* Се, *њи́зи дѐсей* Се, *њи́зи је рѐда* Ст, *око њи́зи* Ш, *од њи́зи* Чл. Са очуваном акузативном енклитиком *ње* — *и́рида ње* Пр, *ми́ђу ње* Пр, *за ње* Пр, која је у ствари стари облик акузатива множине средњег рода,³⁹⁵ а која сада функционише за сва три рода, и формама *њи* и *њизи*, овај говорни тип се приближава имотско-бекијском.³⁹⁶ Форме са двојинским наставком *њи́ју* и *њи́ју* — *код њи́ју* Ве, *њи́ју два* Мс, *у њи́ју* Ве, *џрико њи́ју* Ве, а које је забиљежио и С. Марковић у Липи,³⁹⁷ као и *њи́ху* Гу Кб у говору ливанских Муслимана,³⁹⁸ приближавају га, с друге стране, говору Раме.³⁹⁹

У дат.-инстр.-лок. најчешће се употребљава стандардно *њима* Чл ГР Гу Ш Пл МС Се Цр, али су обичне и форме *њимом*⁴⁰⁰ и *њимам*⁴⁰¹ Ве Пр МС, *међу њимам* МС, *ш њимам* Ве, *у њимом* Пр. У Ведашићу је забиљежен и стари облик инструментала *ш њими* (исп. *с нами*, *с вами*, т. 424). Преовлађујуће *њима* (а не *њими* — према *нами*, *вами*) и форме *њимом* и *њимам* показују да је именичка промјена имала пресудну улогу у формирању ових облика.

426. Када су у питању именичке замјенице *ко* и *шђа/шђо* примјећује се утицај западне варијанте књижевног језика на говор млађе генерације, па су форма *ђко* и употреба *шђђ* на рачун *шђђ* у говору тога слоја становништва релативно чести. У говору старијег свијета замјеница *ко* је само у тој форми, а говори се *шђђ* и *шђђђ*, с тим што се *шђђђ* употребљава претежно у значењу „зашто, чему“: *шђђђ си дошђ* Се, *шђђђ ћеш њђ* Ст, *шђђђ њђђра* Пл; према *шђђђ* *радошђ* Чл, *шђђђ њђђђ* ГР, *шђђђ нђ је рђко* (продужено након елизије сусједног вокала у сандхију) Ст.

³⁹⁴ В. Јурч., Дувно, 117. Такво акценатско двојство је и у Рами (Окука, Рама, 97–98); у имотско-бекијском је *њђји* (Шим., ГИКБ, 120).

³⁹⁵ Белић, Ист. I, 107. Енклитику *ње* забиљежио је С. Марковић у Липи код Дувна (Марковић, ЈИА, 104). Регистрована је и у Мостару (Милас, Мост., 66), код Криваје (Броз., Ијешћ., 158), у Толиси (Решетар, Дер шток., 186), Посавини (Ившић, Посавина, 155). Исп. и Пецо, ГИХ, 135 и ИШГЗБ II, 125.

³⁹⁶ Шим., ГИКБ, 120.

³⁹⁷ Марковић, ЈИА, 105.

³⁹⁸ Чуст., Ливно, 107.

³⁹⁹ Окука, Рама, 97–100.

⁴⁰⁰ В. Јурч., Дувно, 117.

⁴⁰¹ Марковић, ЈИА, 105.

Дервенте *шѡ(j)ӣ*, *шѡ(j)а̄*, *шѡ(j)е̄*,⁴¹⁴ М. Шимундић у Имотској крајини и Бекији *ѡвӣ*, *ѡнӣ*, а *ѡӣи* и *ѡӣојӣ* „у истом значењу“ са *ӣӣ* или *ӣе̄*,⁴¹⁵ те М. Милас у Мостару *ӣа̄*, *ӣа̄ј* (ријетко), *ѡв̄а̄*, *ѡвӣ*, *ѡнӣ*.⁴¹⁶ А. Пецо пише да у западнобосанским икавскошћакавским говорима „поред *овај*, *ӣај* обични су и облици: *овӣ*, *ӣӣ*“.⁴¹⁷ У посавском говору је веома често *ӣӣ* или *о̄ӣӣ*, *овӣ*, *онӣ*,⁴¹⁸ у сарајевском *ѡвӣ*, *ѡнӣ*, *ӣӣ*,⁴¹⁹ у Варешу *ѡвӣ*, *ѡнӣ*, *ӣӣ*,⁴²⁰ у Фојници *ѡвӣ*, *ѡнӣ*.⁴²¹

За стање у овом дијелу југозападне Босне може се рећи да је са преовлађујућим формама *ѡвӣ*, *ѡнӣ* (водећи рачуна о акценатском лику) и *ӣа̄ј*, као и формама зависних падежа, најприближније оном које је у Имотској крајини и Бекији. Говору околине Дервенте приближавају га *шѡјӣ*, *шѡја̄*, *шѡје̄*, али треба имати на уму да су то овдје споредне форме, а ни преовлађујући краткоузлазни акценат у Дервенти у *ѡвӣ*, *ѡнӣ* (наспрам основног краткосилазног на нашем терену — *ѡвӣ*, *ѡнӣ*) не иде у прилог томе. У рамском говору је низ форми, као и у овом говору, од којих се многе поклапају.

429. Показне замјенице за каквоћу и количину имају облике: *ва̄к̄ӣ*, *ва̄к̄а̄*, *ва̄к̄о̄*, *ӣа̄к̄ӣ*, *ӣа̄к̄а̄*, *ӣа̄к̄о̄*; *ов̄лӣк̄ӣ* (*ѡвлӣк̄ӣ*, *ѡвлӣк̄ӣ*), *ов̄лӣк̄а̄* (*ѡвлӣк̄а̄*, *ѡвлӣк̄а̄*), *ов̄лӣк̄о̄* (*ѡвлӣк̄о̄*, *ѡвлӣк̄о̄*), *ӣо̄лӣк̄ӣ* (*ӣѡлӣк̄ӣ*, *ӣѡлӣк̄ӣ*) / *ӣѡл̄к̄ӣ*, *ӣо̄лӣк̄а̄* (*ӣѡлӣк̄а̄*, *ӣѡлӣк̄а̄*) / *ӣѡл̄к̄а̄*, *ӣо̄лӣк̄о̄* (*ӣѡлӣк̄о̄*, *ӣѡлӣк̄о̄*) / *ӣѡл̄к̄о̄* — *ӣа̄к̄ӣ* *закон* Се, *ва̄к̄а̄* *ов̄лӣк̄а̄* Ш, *ӣѡл̄к̄о̄* *има̄ње* Пл, *к̄ер̄ач* *ов̄лӣк̄ӣ* Ш, *ев̄* *ѡвлӣк̄о̄* Мс.

430. У присвојних замјеница за 1. и 2. лице, *мѡј* и *ӣѡј*, те у повратноприсвојне замјенице *сѡј*, у зависним падежима су у употреби сажети облици: *мѡга* *бр̄а̄ӣа* Чл, *у мѡг* *ћ̄а̄ћ̄е* ГР, *с мѡга* *кѡ̄ња* *ӣа̄јѡ* Се, *мѡму* Ш Кг, *мѡме* Ве, *мѡм* Ст Чл, *ӣѡѡга* *с̄ӣа̄ња* Ст, *ѡ* *ӣѡѡг* *ӣѡѡг* Ш, *кад је* *на* *ӣѡѡме* Пл, *сѡѡм* *ӣр̄е̄ӣше̄љу* Ш, *сѡѡму* *ба̄би* Се, *сѡѡму* *б̄л̄ӣж̄њ̄е̄му* Мс, *сѡѡме* *др̄ӯӣӣѡу*⁴²² Ш. Дакле, као покретни вокали могу се јавити у и е.⁴²³

Замјеница за треће лице ж. рода има форме: *њ̄ѣ̄з̄ӣн*, *њ̄ѣ̄з̄ӣн*, *њ̄ѣ̄ж̄ӣн*, *њ̄ѣ̄ж̄ӣн* (исп. т. 309).

У замјенице за треће лице множине форма са *х* се ријетко јавља у говору Хрвата и Срба, а обична је у говору Муслимана: *њ̄ӣх̄ѡв* Кб Гу. То *х* или изостаје,

⁴¹⁴ Баотић, Дервента, 131.

⁴¹⁵ Шим., ГИКБ, 121.

⁴¹⁶ Милас, Мост., 66.

⁴¹⁷ Пецо, ИШГЗБ II, 137.

⁴¹⁸ Ившић, Посавина, 155.

⁴¹⁹ Шурмин, Сар., 202.

⁴²⁰ Жуљић, ДВД, 496.

⁴²¹ Броз., Фојн., 156.

⁴²² Сажети облици су и у западнобосанским икавскошћакавским говорима (Пецо, ИШГЗБ II, 136), у имотско-бекијском (Шим., ГИКБ, 121), у рамском преовладавају (Окука, Рама, 102), а у икавскошћакавским говорима околине Дервенте подједнако су обични и сажети и несажети облици (Баотић, Дервента, 133).

⁴²³ У имотско-бекијском „нема наст. -е у дат. и лок.“ (Шим., ГИКБ, 122), у рамском је обично у (Окука, Рама, 102), у Коначима се „углавном појављује у, што је особина дубровачког говора“ (Капић, Кон., 324). Исп. Будм., Дубровачки, 171.

или је замијењено са *ј*: *њиѡв* Кг, *њиово* Се, *њиове жєне* Цр, *њиѡв* Гу Кг Пр, *њијов* Пл Ве, *на нѣм њијовѣм лѣводам* Мс, *ракија њијова ѡрѣја* Се, *бѡга им њијова* Се, у *њиову сєлу* Ст. Промјена је именичка, као у придјева неодређеног вида (исп. т. 434). Тако се обично мијењају и *његов* и *њезин/њезин*: *ѡо зăкону његову нєкаку* Мс, *његова брăиша* Ш, *ѣѣи његову* Ст, *на њезину шудăру* Цр, *њезина брăиша* Ш. Ријетки су примјери замјеничко-придјевске промјене — *његовѡг знăња* Чл, *на њијовѡм крају* ГР, и вјероватно су резултат утицаја стандарда или говора сусједних ијекаваца. Могуће је да је резултат таквог утицаја и форма *њев* (ја је нисам чуо) коју је забиљежила Ћ. Чустовић,⁴²⁴ а која никако није карактеристична за овај говор.

И у ових замјеница се јављају партикуле, па биљежимо: *мѡгăр* Пр, *нашегăр* Кг Се, *ѣвѡдѣзи* Кг.

431. У зависним падежима односно-упитне замјенице *кѡји* (*кѡја*, *кѡје*) може доћи до сажимања у мушком роду, па долази до изједначавања са облицима замјенице *ко* — *ѣѡг кѡг си вѣдио* Кг, *ѡног кѡг знăш* Пл. Обично је *кѡјегă*, *кѡјемѡ*, а тако и код *чији* (*чија*, *чије*) — *чијегă*, *чијемѡ*. Биљежимо и примјере с партикулом *р* *кѡјегăр*, *чијегăр* Кг Пр.

432. Неодређене придјевске замјенице, као и именичке, углавном су с икавском замјеном јата: *никѣ вѣрбе* Ст, *никă ѣкăјѣ*, а *никă крѡжă* Сп, *ѣгрăј се нијкѡга мѣша* ДР, *ничи мăгарăди* Мс, *идники* КБ; ријетко је *нѣки дăр* Чп, *нѣкѣ сѣвăри* Пт, *ѡо зăкону његову нєкаку* Мс.

433. Општа замјеница за квантитет првенствено гласи *вăс*, *свă*, *свѣ* ДР КБ Кг Ве Пр; форме *сăв* Чл Чп, *свѡ* Ш осјећају се као импорт са стране. У генитиву множине облици су *сви* и двојинско *свију*, у Ве *свију*, а у дативу, поред *свим* и *свимă*, и форма *свимѣм* Кг Ве Се (редупликацијом наставака).

ПРИДЈЕВИ

ДЕКЛИНАЦИОНИ ТИПОВИ И ОБЛИЦИ

434. У придјева функционишу обе промјене. Очуваност разлике између одређеног и неодређеног придјевског вида одговара дијалекатској припадности овог говорног типа.⁴²⁵ Примјери именичке промјене сасвим су обични, а на подручју Дувна, чини се, облици неодређеног вида преовлађују:

квинѣл кѡрузова брăиша Се, *лиѣи гѡдѣнă* Мс, *крăѡва крѡва* Ст, *нѣѣе сѣѣăру ниѣиѣа* Цр, *вѣзуѣа је у жѡуѣу*, у *црну* Се, *ѣѡ ѣѣри ѡнă дѣбела ѣѣѣа* Ш, *свѣ је ѣѡ дрѡвено* Ш, *зă сриѣна ѣуѣа* Ст, у *вѣселу дрѡѣѣѣу* Се, *ѡо вѣруѣу кѡмѣѣу* Пр, *ѣѣѣѣ жѣѣѣна ѣѣѣѣ вѡѣѣ* Се, *ѣѣѣѣѣѣна брăиша* Се, *ако ѣѣѣѣ дрăѣу вѡѣу* Се, *ѣѣѣѣѣѣ ѡѣѣѣа* Ве, *гѡѣ ѣѣѣѣ ѣѣѣѣѣѣ* Цр, *сѣѣѣѣѣѣѣ ѡѣѣѣу* Ст, *наѣѣѣѣ зѣѣѣ* Ш, *ѣѣѣѣѣѣѣѣѣ* Мс, *из Мăнѣѣѣѣ Сѣѣѣ* МС, у *ѣѣѣѣѣѣѣѣѣѣѣѣ* Се.

⁴²⁴ Чуст., Ливно, 96.

⁴²⁵ Исп. Шим., ГИКБ, 124–125; Окука, Рама, 104; Пецо, ИШГЗБ II, 142; Баотић, Дервента, 133.

445. За генитив множине ваља нагласити да има само наставак *-и*: *сѣѣрѣи*, *главѣи*, *црѣи*, *мѣлѣи*. Нема наставака *-ију* и *-ије*⁴²⁸ (изузетак је *ѣравослѣвѣије* Ш, исп. т. 134).

446. Наставак дат.-инстр.-лок. множине је *-им*, што је и очекивано с обзиром на карактер овог говора: *сѣнскѣм вѣлом* Ст, *с дрвѣнѣм ѣлѣговѣм* Ш, *с дрвѣнѣм кѣшикам* Се, *у шѣмлейѣм кѣћам* Ш, *врѣднѣм ѣудѣмом* Кг. Наставак *-ијем* није познат.

ПОРЕЂЕЊЕ ПРИДЈЕВА

447. Компаратив придјева гради се у највећем броју случајева као и у књижевном језику. Наводимо само неке облике, као примјере творбених модела и типова, који се у другим говорима могу јавити и у другачијим формама: *весѣлѣијѣ*, *кисѣлѣијѣ*, *сѣѣрѣијѣ*, *ѣврѣијѣ*, *сѣвѣијѣ*, *дѣбѣијѣ*, *шѣрѣијѣ*, *крѣијѣ*, *слѣијѣ*, *бѣлѣијѣ*, *лѣијѣ*. Одступања од стандарда односе се углавном на дистрибуцију компаративних наставака *-ији*, *-ји*, *-иш*.

Компаратив придјева *лѣк* је *лѣкѣијѣ*, а од форме с проширеном основом *лѣган* — *лагѣнијѣ*. На подручју Дувна се чује и *лѣгѣијѣ*⁴²⁹ Кг Пр МС, гдје су забиљежене и форме *дѣгѣијѣ*, *слѣбѣијѣ* од придјева *дѣг* и *слѣб*, у којих су иначе компаративи *дѣлѣијѣ*, односно *слѣбијѣ*. Поводом форми типа *лагѣи* треба нагласити да се у околини Дервенте јавља *лѣгѣијѣ*,⁴³⁰ а у Имотској крајини и Бекији *мѣкѣијѣ*⁴³¹ од придјева *мѣк*; на овом терену обично је *мѣкѣијѣ*, и *мѣкѣнијѣ* у ДР од *мѣкан*. У језику далматинских писаца XVIII вијека јавља се *дугѣи* (Кадчић, Лучић) и *мекѣи* (Кадчић).⁴³² У језику Ивана Анчића С. Марковић налази *лагѣи* (и *лашѣи*).⁴³³

Компаратив придјева *мѣл* Кб ДР (*мѣлен* Се, у Ве Чл Ш је за оба вида *мѣлѣи*, у Кг Пр *мѣлѣи*), је свуда *мѣлѣи*. *Миѣи* није забиљежено.

Позитив придјева *лијен* овдје је *лѣн*. У компаративу је *лѣнијѣ* Гу Ве Пр Кг, *лѣнѣијѣ* Кб, *лѣнѣијѣ* ДР (с удвојеним наставком). Од *бѣл* Пр ДР Кб МС / *бѣјо* Пр Кг Гу компаратив је увијек *бѣлѣи*.

За придјев *велики* се поред *вѣлѣи* употребљава и суплетивни облик *вѣишѣ* Се Пр Кг Мс Ве Цр — *вѣишѣ вѣѣлар* Се, *вѣишѣ мѣрѣѣња* Мс, *вѣишѣ злѣ* Цр. Оба компаратива су и у придјева *висок*: *вѣишѣ сам* Ст и *вѣлѣи ѣе нѣрѣѣшѣ* Пл.

Компаратив од *нѣзак* (ж. р. *нѣска*) Пр Кг Ве Гу Чл Гр, као и од аналошког *нѣзок* (*нѣзѣка*) Ве Пр Кг, је *нѣжѣи*.

428 У Рами *-ију* доминира, *-ије* је врло ријетко (Окука, Рама, 105).

429 Ђ. Чустовић је на подручју Ливна забиљежила *лаѣи* (Чуст., Ливно, 96).

430 Баотић, Дервента, 134.

431 Шим., ГИКБ, 140.

432 Маретић, Језик, 228.

433 Марковић, ЈИА, 112.

452. Овај говор спада у групу оних западнијих штокавских говора који знају за обиљежене деклинационе облике у женском и мушком / средњем роду, и у ген. и у дат. –инстр. –лок. када су у питању бројеви *два*, *три* и *четири*.⁴³⁶

Н	<i>два̋</i>	<i>двѣ̋</i>	<i>три̋</i>	<i>чѣ̋тери</i> ⁴³⁷ <i>чѣ̋тѣри</i> <i>чѣ̋три</i>
Г	<i>двѣ̋јѹ</i> (обично) <i>двѣ̋јѹ</i> Гу	<i>двѣ̋јѹ</i> (обич.) <i>двѣ̋јѹ</i> Гу	<i>три̋јѹ</i> (обич.) <i>три̋јѹ</i> Гу	=Н (обич.) <i>чѣ̋тријѹ</i> Гу МС
ДИЛ	<i>двѣ̋ма</i> (обично) <i>двѣ̋мам</i> ГР Кр Пр <i>двѣ̋мѣ̋м</i> ЦР Пр Кр	<i>двѣ̋ма</i> (обич.) <i>двѣ̋мам</i> ГР Пр <i>двѣ̋мѣ̋м</i> Мс Пр	<i>три̋ма</i> (обич.) <i>три̋мам</i> ГР Пр <i>три̋мѣ̋м</i> Пр Мс <i>три̋мѣ̋</i> Ве	<i>чѣ̋трима</i> (об.) <i>чѣ̋тримам</i> ГР <i>чѣ̋тримѣ̋м</i> Пр Мс <i>чѣ̋тримѣ̋</i> Ве

Облици дат. –инстр. –лок. *двамам*, *тримам*, *четиримам* аналогни су онима какве налазимо у промјени именица и замјеница (исп. *ѣ̋рсѣ̋имам*, *ногам*, *намам*). За облике *двамим*, *двимим*, *тримим*, *четиримим*, у говору Имотске крајине и Бекије *двамин*, *тримин*, *четиримин*, М. Шимундић каже да „јесу остаци старог инструментала *двѣ̋ми*, *три̋ми*, *чѣ̋тири̋ми* којему је придошао сугл. *н* као неким прилозима, замјеничким облицима и сл.“⁴³⁸ Партикуле у овом говору јесу честе, али, и код ових облика се ради о линеарном комбиновању старих наставка (стари облик инструментала + дативно *м*, исп. и у језику Ивана Анчића *двамам* те *двамама*,⁴³⁹ као и овдје *ћерим*, *ћеримам*, *ћеримама*, *њими*, *свимим*).

Овакви облици лако се могу добити на директна питања, а и саобразни су са другим деклинационим облицима у овом говору, али у слободном дискурсу су мале фреквенције, јер се прибјегава друкчијој стилизацији реченице, односно, употреби непромјенљивог облика са приједлогом (барем кад су инстр. и лок. у питању): *ѿ двѣ̋ сѿје* Мс, *ѿд онѣ̋ двѣ̋ сѣ̋дѣ̋нице* Цр, *сѣ̋ три̋ ѣ̋дродице*, *сѣ̋ двѣ̋ жѣ̋не* Ст, *из чѣ̋тери̋ кѣ̋ће* Цр, *на чѣ̋тери̋ кра̋ја* Пл.

453. У збирних бројева биљежимо промјену: *двѣ̋је* (*двѣ̋е*) — *двѣ̋га* — *двѣ̋о-му*, *двѣ̋ма*; *три̋је* (*три̋де*) — *три̋ѿга* — *три̋ѿму*, *три̋ѿма*.

Старији морфем *-ер-* у збирних бројева и бројних именица изразито доминира (исп. т. 41).⁴⁴⁰ Исп. и облике збирних бројева уз *pluralia tantum*: *двѣ̋ја*

⁴³⁶ В. „О промени и непроменљивости бројева“, НЈ (н. с.), св. 1–2, 43–63, аутори Г. Краљевић, М. Николић, М. Радовић-Тешаћ.

⁴³⁷ Биљежи га и С. Марковић у Липи (Марковић, ЈИА, 110).

⁴³⁸ Шим., ГИКБ, 142.

⁴³⁹ Марковић, ЈИА, 110.

⁴⁴⁰ Збирни бројеви и бројне именице са *-ер-* су у Имотској крајини и Бекији (Шим., ГИКБ, 142), у Рами (Окука, Рама, 107), у Дервенти (Баотић, Дервента, 136), а у Босанској крајини су и са *-ер-* и са *-ор-* (Пецо, ИШГЗБ II, 144; Дешаћ, ЗБИГ, 256).

кѡла Пр Кг Ст, двѡја кѡла Ве Кб ДР, ѡѡѡѡѡѡ кѡла Се, ѡѡѡѡѡѡ кѡла ГР Ст, ѡѡѡѡѡѡ чѡкиѡѡѡ Цр.

454. Бројне именице не потискују просте бројеве, него је обична употреба основних бројева на њиховом мјесту уз именице које означавају мушка лица: *нѡз двѡ га ѡѡили Се, ѡѡзѡ дѡсеѡ Се, ѡѡѡ рѡђѡнѡ брѡѡѡ Ш, двѡ кѡѡѡѡѡ Се, ѡѡѡѡ брѡѡѡ ГР Чп, вѡз двѡ Ст, ѡѡѡ сѡѡѡѡѡ Мс.*

455. Говори се *ѡба* и *ѡбадѡѡ*, те *ѡбе*, *ѡбедѡи* и *ѡбедѡѡ*⁴⁴¹ Ве Пр.

ГЛАГОЛИ

456. Разлике у говору икаваца југозападне Босне у односу на стање у стандардном језику у морфологији глагола своде се углавном на промјену глаголске врсте појединих глагола, односно остваривање другачијег односа инфинитивне основе према презентској. Нема маркантнијих црта које би могле бити носиоци дијалекатске индивидуалности, нити послужити при некој диференцијацији овог говора у икавском, или, шире, у штокавском комплексу. Глаголског прилога прошлог у систему нема, а имперфекат је сведен на поједине облике помоћног глагола *биѡѡ*. Специфичности у дистрибуцији наставака су у детаљима, обично забиљежене и у другим икавским говорима.

ИНФИНИТИВ

457. Икавскошћакавски говори југозападне Босне, па тако и овај говорни тип, спадају у групу оних босанскохерцеговачких икавских говора које карактерише краћи облик инфинитива. Фонема *и* у инфинитивне морфеме *-ѡѡѡ*, односно *-ѡѡ*, увијек је захваћена потпуном редукцијом, што доводи до уопштавања супинског облика: *сѡкрѡѡѡ* Пл, *сѡмѡѡѡ Се, вѡѡѡѡ Ст, дѡѡѡѡ Пт, мѡѡѡѡ Гу Чл, нѡѡѡѡѡѡ Цр Се, брѡѡѡ Се, ѡѡѡѡѡ Ш, ѡѡѡѡѡѡ Мс, коменѡѡѡѡѡ Се, ѡѡѡѡѡѡѡ Ст, ѡѡѡѡ Цр Мс Се, ѡѡѡѡѡ Ст Се, ѡѡѡѡѡ Чл, нѡѡѡѡ Цр Се, ѡѡѡ Ш Цр Се Мс, ѡѡѡѡ Чл Пт, ѡѡѡѡ Кг* (исп. и т. 100).

На овом терену краће облике инфинитива констатовали су и И. Јурчевић у Ковачима,⁴⁴² Ђ. Чустовић у Ливну (уз извјесну ограду да је инфинитив „готово редовно без *и* на крају“),⁴⁴³ С. Марковић у Липи (мада у језику Ивана Анчића налази и дуже и краће облике).⁴⁴⁴ М. Окука на основу ове појаве дијели босанскохерцеговачке икавске говоре на двије групе, констатујући да „југ и југоисток“ имају морфеме *-ѡѡ* и *-ѡѡѡ*.⁴⁴⁵ Ваља додати да је у икавскошћакавском

⁴⁴¹ Исп. Шим., ГИКБ, 143.

⁴⁴² Јурч., Дувно, 117.

⁴⁴³ Чуст., Ливно, 96, 103, 107.

⁴⁴⁴ „У данашњем говору имамо искључиво краћи облик“ (Марковић, ЛИА, 123).

⁴⁴⁵ Окука, Рама, 108.

говору околине Дервенте потпуна редукција финалног *и* у инфинитива „изразита појава“.⁴⁴⁶

458. У инфинитивној основи глагола III Белићеве врсте често долази *-ни* на мјесту стандардног *-ну-*, па је *дйгний* Пр Кг Ве Цр Мс, *клѣкний* Мс, *крѣний* Чл Ст, *одмакний* Пл Ст, *сйомѣний* Мс, *йойѣгний* Се, *загрний* Се, *йѣчиний* Цр, *окрѣний* III, *йѣгиний* Се, *дѣкний* III, *блѣбний* III, али и паралелно *дйгнуи* Кг Пр Ве (у Гу Кб је само *дйгнуи*), те *йѣгинуи* Кг Мс, *йосрнуи* Се. Примјери глаголског пр. радног типа *дйгѣ* Ст ГР Чп (у Кг *дйгнуѣ*), *йосрнѣ* Се, гдје је *уо* > *ѣ*, а у складу са ситуацијом у овом говору (исп. т. 116), стоје наспрам примјера *скйни-јо* Ст, *крѣнијо* Чл, *зйнијѣ* Цр, *зѣбринијо (се)* Гу, чиме се потврђује колебање. Примјери типа *мѣйнѣ* супротстављени онима типа *брѣнијо*, са регуларном групом *ио* разбијеном сонантом *ј*, по Ј. Баотићу, показују да је процес *ну* > *ни* новија црта у икавскошћавском говору околине Дервенте.⁴⁴⁷ Што се југозападне Босне тиче, примјери са *-ни-* преовлађују, па ако је у питању новија појава, онда је у експанзији. У имотско-бекијској зони овакви глаголи „претежно су на *-иѣ*“.⁴⁴⁸ У западnobосанским икавским говорима инфикс *-ни-* у ових глагола је чест.⁴⁴⁹ У говору Раме и Д. Игњатовић и М. Окука констатују да је инфикс *-ну-* стабилан.⁴⁵⁰ Д. Игњатовић, утврђујући изоглосу јављања инфикса *-ни-*, посебно наглашава: „Алтернацију *-ни-* ... имају... сви икавски говори стационирани у средњој Далмацији или исељени из ње“.⁴⁵¹

459. Свуда је биљежено *сѣгѣи се* (као *йѣчѣи*, по I врсти).

460. У глагола I врсте у којих се након редукције наставачког *и* формира финална група *-сиѣ* не долази до даљег упрошћавања, што је у складу са стањем у овом говорном типу: *йрѣсиѣ*, *йлѣсиѣ*, *вѣсиѣ*, *йрѣсиѣ*, *сйсиѣ*, *крѣсиѣ*, *рѣсиѣ*; *ис-йрѣсиѣ*, *ѣилесиѣ*, *нѣвесиѣ*, *зѣсисѣиѣ*, *украсѣиѣ*.

461. Глагол *јѣстиѣ* се јавља у формама *йсиѣ* и *јйсиѣ*⁴⁵² (исп. т. 146). Уобичајено је у сложених *йзисѣиѣ*, *йѣ(ј)исѣиѣ*, *й(ј)исѣиѣ*.

462. Говори се *йѣ*. У композита овог глагола књижевнојезичко двојство *а/и* је у корист *а*: *йзѣѣ*, *ѣѣѣ*, *сѣѣ*. Обично је *нѣниѣ*; *йниѣ*⁴⁵³ је обичније него *ѣѣ*.

463. Облик инфинитива глагола *умријѣиѣ* гласи *умриѣиѣ* Кб Кг Пр и *умриѣиѣ* Мс ДР Гу Ст Чл (с потпуном редукцијом рефлекса јата, *мрѣиѣ* < **мерѣиѣ*). Траг

⁴⁴⁶ Баотић, Дервента, 65.

⁴⁴⁷ Баотић, Дервента, 137.

⁴⁴⁸ Шим., ГИКБ, 144.

⁴⁴⁹ Пецо, ИШГЗБ I, 98.

⁴⁵⁰ Игњ. ЈДЈФ, 135; Окука, Рама, 109.

⁴⁵¹ Игњ. ЈДЈФ, 132. О овоме шире в. А. Пецо, Глаголи типа *крѣниѣиѣ*-*крѣнем* у српскохрватском језику, ЈФ ХХХV, 141–145.

⁴⁵² У Рами је *јйсиѣ*, *йсиѣ*, *јѣсиѣ* (Окука, Рама, 109); у Дервенти преовлађује *йсиѣ* (пored *јйсиѣ* и *јѣсиѣиѣ*) (Баотић, Дервента, 142).

⁴⁵³ „Није *и* уметнуто, већ оно потјече из онога времена док је ... приједлог у ... гласио ... *вѣиѣ*“ (Маретић, Грам., 86).

рефлекса јата у *йрòдòрїи*, *одàйїи* Пл огледа се само у продуженом изговору претходног *р*, а „регуларно“ *сàйїи* Кг Пр Ве Се Цр Мс Чп је без такве дужине.

464. Глаголи у којих је иначе могућ однос варијанти *-нес/-ни* имају инфинитиве *дòнїи*, *їзнїи*, *їднїи*.

465. Није забиљежено **сїасїи*(и), увијек је *сїàсїи*. Говори се *їлївїи* Гу Кб ДР ГР Кг Ш Ве Пр, али у Кг Пр је паралелно и *їлїи*. Без потврде је инфинитив **живсїи*(и). Трагови су му констатовани у другим облицима, па и на овом терену налазимо однос *жївїи*–*жївїм* и *жївем* (*жївѐм*).⁴⁵⁴ Овдје је познат однос *клѐсїи*–*клѐдѐ*. Обично је *їзѐи*, али се чује и *їзѐсїи* Гу.

466. Поред *зрїи*, говори се *зрїјати*, *здрїјати* Кг Пр.

467. Инфинитив глагола *жєи* је обично *жѐи*, а у Ве је *жє̀нати* (исп. *жє̀њѐм*, *жє̀њи*). Најчешће је *вр̃и*, али се чује и *вр̃иїи* (по VII врсти), те хибридно *вр̃ић* Ве. Обично је *сїаїи*, поред рјеђих *сїòдјати* Ш, *сїајати* Кб.

468. Занимљиве су повратне форме *їсїати се* Мс, *їсїајати се* Мс, *одїсїати се* Пл, *скòчиїи се* Пл, *вїроваїи се* Чл, те примјери типа *òтївораїи* Гу Кб ДР Пр, *зàтївораїи* Се Пр — са *о* из перфективних форми, али и *òтївараїи*⁴⁵⁵ Кг Пр Пр Мс, *зàтївараїи* Ш. Овдје су обични глаголи *гòнати*, *їрогòнати се*. Ваља истаћи и инфинитиве *брїи*, *дочїкаїи*, *сачїкаїи*, *чуваваїи*, *нòнєваїи*, *разумљаваїи*.

ПРЕЗЕНТ

469. Извјесне разлике у односу на стандард у дистрибуцији презентских наставака и овдје су констатоване, а честе су и у другим сродним говорима. Тако у 1. лицу јд. глагола *мòћ* биљежимо као основни наставак *-у*: *мòгу* Кг Пр Ве Ст Гу ДР Пл Цр. Спорадично се јављају и форме с наставком *-м*: *мòжем* Кг Мс, *мòрем*⁴⁵⁶ Кг. Потврдна и одрична форма овога глагола не остварују досљедно опозицију *-ор-* (*-о-ж-*) : *-ер-* (*-е-ж-*) па *мòре* Кг Гу Ве Кг ДР, *мòже* Кг стоје према подједнако честим *нѐ мере* Кг Пр Ве Ст Ш Пл и *нѐ море* Кг Пр Кб ДР.⁴⁵⁷ У Кг и Пр је још забиљежено и *нѐ меже* и, стандардно, *нѐ може*, што се може разумјети као колебање између дијалекатске и књижевнојезичке форме, а у Ш *нѐ мере* је изван ових односа.

470. У 3. лицу мн. неких глагола VII и VIII врсте на мјесту наставака *е* може доћи наставак *у*: *нòсү* Пр Ве, *нòсү се* Ст, *мүчү* Кб, *їушїћү* ДР, *лѐшү* Пр, *мїслү* Пл, *сїїдү се* ГР, *сїа̀вү* ГР, *др̃жү* Кб Ве, *їр̃чү* Кб Ве Гу. Наставак *е* је обичнији и у ових глагола, често и у мјестима у којима су констатоване форме са наставком *у*: *їушїћѐ* Пр Ве, *їүсїѐ* Кг, *мүчѐ* (и *шүшѐ*) Кг Пр Ве Кб Ст, *нòсѐ* Ст Пл Кг Ве Пр Цр Мс, *др̃жѐ* Ст Кг Чп, *лѐшѐ* Мс Цр Пл Ст, *їр̃чѐ* Пр ГР Чл Пл, *сїїдѐ се* Чл.

⁴⁵⁴ О изоглоси ове појаве в. Игњат., ЈДЈФ, 137.

⁴⁵⁵ У Липи је забиљежено *òтївараїи* и *òтївораїи*, у језику Ивана Анчића у изведеном имперфективном глаголу остаје *о* (Марковић, ЈИА, 130).

⁴⁵⁶ Исп. слично стање у Шим., ГИКБ, 146; Баотић, Дервента, 137–138; Пецо, ИШГЗБ II, 165. У Рами је наставак *-м* (Окука, Рама, 109).

⁴⁵⁷ Исп. досљедно остваривање у Рами (Окука, Рама, 109).

Ђ. Чустовић констатује да у говору становника Ливна „треће лице презента глагола VII и VIII врсте ових говора има наставак -у (*сѣаву, мислу, раду*); то је уједно и црта многих сусједних говора“.⁴⁵⁸ Оваква формулација наводи на помисао да је -у и једина морфема у овој позицији,⁴⁵⁹ што свакако није тачно. Појава није изражена у мјери какву биљежи М. Шимундић у говору Имотске крајине и Бекије,⁴⁶⁰ па би се овај говорни тип могао сврстати у другу групу говора, у којима је јављање аналошког наставка -у изражено у мањој мјери (према подјели коју даје А. Пецо).⁴⁶¹

Морфема у констатована је у 3. лицу мн. глагола *живејѣи* — *живѣ* Гу КБ ДР Кг Ве Пр Чп, најчешће паралелно са *живѣ*. У Липи, поред Дувна, С. Марковић је биљежио само *живѣ*.⁴⁶² Инфинитив је само у форми *живѣи* (< *живѣи*), **живѣи* није забиљежено. Облици презента, дакле, осим по седмој, могу бити и по првој врсти, па биљежимо још и *живемо* Гу, *живемо* КБ, *живеће* ГР, отуда и правилно *живѣ*, што се може тумачити мијешањем основа два истозначна глагола.⁴⁶³ Само је *дубиѣ*, а у презенту налазимо *дубе* Кг Пр Гу и *дубѣ* КБ ДР Чп, *дубѣ* Ве.

471. Презент глагола *ић* има облике: *ићем* Цр Мс Се Кг Пр Ве ГР Чп Ст, *ићу* Ве Гу КБ ДР, *ићу* Кг Пр, *ићеш* Ст Ш Цр Мс.

Поред *ићем*, обично је и *ићићем*. Овдје је и *одћем*, *сачћем*, *обачћем*, *ирићем*.

472. Поред обичних форми 3. лица мн. *сѣку* Ве Гу Пт Ст Кг, *иѣку* Се МС, *вѣку* Ве Кг Пр, *обѣку* ГР, биљежимо и палатализоване: *сѣчу* Пр, *иѣчу* Цр Чп Чл, *вѣчу* Гу КБ, *обѣчу* Чл. Обично је *лѣгну*, *рѣкну*, али у Кг Пр и *лѣжѣ*, *рѣчу*, иако је у Кг забиљежено и *лѣгу*. Паралелно се јављају *сѣриѣгу* и *сѣриѣжѣ*. Нема се утисак да аналошке палатализоване форме преовлађују, као што је то у говору Имотске крајине и Бекије⁴⁶⁴ нпр.

У 3. лицу мн., поред *дѣју* Пр Кг Ст, *дѣју* КБ, у употреби су и форме *дѣдѣ* Пр Кг Гу ДР, *дѣдѣ* Ве, *дѣдѣ* Кг (инф. *дѣи*). Поред *јмију*, говори се и *јмидѣ* КБ Ве Ст, али и *јмѣ* Кг Пр Гу (по VII врсти, као последица изједначености осталих лица икавског облика овог глагола са облицима глагола те врсте, исп. и *разуме*), у Гу с негацијом *не јмѣ*. Слично је и са глаголима *имѣи*, *знѣи*, *смѣи*: *имају* — *имадѣ*, *немадѣ*; *смѣју* — *смидѣ* (*смидѣ*), *не смидѣ*; *знѣју* — *знѣдѣ* (*знѣдѣ*), *не знадѣ*. Тако и у другим лицима, поред стандардних форми, налазимо: *дѣдѣ* Ш, *дѣдѣ* Ш, *дѣдѣ* Гр Чп Се Кг, *не смидѣ* Се, *имадѣ* Кг Ст, *имадѣ* Се, *имадѣ* Ве

⁴⁵⁸ Чуст., Ливно, 114.

⁴⁵⁹ Исп. Окука, Рама, 110; Пецо, Треће лице, 508.

⁴⁶⁰ Шим., ГИКБ, 146.

⁴⁶¹ Пецо, Треће лице, 491–520. (Напомена: Према тој подјели, а на основу података Ђ. Чустовић, говор ијекаваца Ливањског поља је сврстан у трећу групу, у говоре у којима је наставак -у потиснуо старији наставак -е. Тачно је само то да се наставак -у може чути сасвим спорадично, много рјеђе него у говору икаваца овога краја, а да је наставак -е доминантан.

⁴⁶² Марковић, ЈИА, 118.

⁴⁶³ Исп. Пецо, ИШГЗБ II, 164–165.

⁴⁶⁴ Шим., ГИКБ, 146.

Се. Форме типа *даднѐм* долазе углавном у погодбеним реченицама.⁴⁶⁵ Тако се овдје употребљавају и *смиднѐм*, *знаднѐм*, *умиднѐм*, *имаднѐм*, *чуднѐм*.

473. У овом говору обична су образовања презентске основ на *-ива-* и *-аје-*: *казивѐм* Ве Гу Кб, *казивѐ* Ш, *зайисивѐ* Ве Гу Кг Пр, *исийийивајѹ* Ст, *иприса-ђивѐ* Цр; *окдйѧјѐм* Кг Пр, *обеѧе* Гу, *обѧјајѐ* Пр, *обеѧајѐ* ДР, *ипрѧдајѐ* Ш, *издр-жајѐ* Чл, али је забиљежено и *казујѐм* Кг Пр, *зайисујѐ* Кб Кг Пр, *исийийујѐ* Ш; *окдйѧвѐм* Кб Гу, *обѧѧѧвѐ* Кг, *обеѧѧѧвѐ* Ве Кб, *задрѧжѧвѐ* Пл, *ипрѧдѧвѐ* Чп.

Таквог колебања између IV и VI врсте у *удѧјѐ се* Гу Ве Кг Пр, *удѧје се* ДР Кб, *дѧјѐм* Ве Гу Кг Пр, *дѧем* ДР, *дѧјѐмо* Кб Гу Ве, *дѧемо* ДР нема.

474. Колебање између I и III врсте резултира облицима презента глагола *йѧсѧй*, *сѧсѧй*: *йѧнѐ* Кб ДР, *йѧднѐ* Кг Пр Ве, *йѧдѐ* Пр Цр, *сѧднѹ* Ст Чл, *сѧдѹ* Ш, *сѧдѐ* Цр Се.

Облици презента глагола *йѧкѧй* најчешће су по IV врсти: *йѧкѧјѐ* Се Цр Мс Пл Кг Пр Ве, *йѧкѧјѐ* Кб. Ријетко по VI врсти, а и то алтернативно, налазимо *йѧкѧ* Кг Пр. Тако и: *врѧјѐ* Кг Ве Цр Се Кб (у Кг Пр и *врѧјѐ*), *врѧјѐ* ДР, наспрам ријетког књижевнојезичког *врѧ* Пр; *зрѧјѐ* Мс Пл Пт, али *здрѧјајѹ*, *зрѧјајѹ* (од *зрѧјаѧй*, *здрѧјаѧй* Кг Пр).

475. У употреби су аналошке форме *йѧчмѐм*, *йѧчмѐ*, *нѧчмѐм*, *зѧйѧчмѐм*. С. Марковић у Липи констатује облике презента са *-чме-*, али у језику Ивана Анчиѧа *йѧчне* и *йѧчме*.⁴⁶⁶

476. Облици презента *уѧзмѐ* Кг ГР, *сѧйѧмѐ* Кг Пр, *сѧйѧмѐ* Пр, *ипрѧсѧйѧмѐ* Се, у Ш и *идѧйѧмѐ*, овдје су присутни, али су мање обични од типа *сѧйѧмѐ*, *ипрѧсѧйѧмѐ*, *уѧзмѧмѐ*. Поред обичног *зѧдѧмѐ*, чује се и *зѧђѧмѐ* Мс. Говори се *кѧјѧ* Кг Пр Гу Кб и *кѧйѧмѐ* Ве Кб ДР. Тако је и *кѧйѧ се* Пр Кг, *кѧйѧ се* ДР, и *кѧйѧжѐ се* Гу Ве Кб.

477. Као посљедица икавске замјене јата у глагола *разумјѧйѧй* биљежимо приклањање седмој Белићевој врсти: *разумѐ* Кб Кг Ве Пр, *разумѐ* Гу (обичније него промјена по шестој врсти — *разумѧйѹ* ДР).

478. У презенту је редовно *жѐнѧмѐ*, *жѐнѧмѐмо* (исп. *жѐйѧ* и *жѐнѧйѧй*).

479. Према инфинитиву *кѧсѧй* у презенту је *кѧдѐ* Ве ДР, али је познато и *кѹнѐ* (*кѧѧйѧй*).

480. У презенту глагола *мирисѧйѧй*, поред стандардног *мѧриѧйѧмѐ*, честе су форме са измијењеном основом, и по VII Белићевој врсти: *мерѹѧйѧй* Ве Гу ДР, *мѐруѧйѧй* Кг Пр, а у ДР је *марѹѧйѧй*. У Липи је С. Марковић забиљежио *мирѹѧйѧй* (према *мируѧ*).⁴⁶⁷

481. По V и VII врсти су облици презента глагола *јахаѧйѧй*, *узјахаѧйѧй*: *јѧшѧмѐ* Чл Пл Ст Гу Ве, *узјаѧшѧмѐ* Ст Ш, *уђѧшѧмѐ* Ве, стоје наспрам *јѧшѧйѧй* Пр Кг, *уђѧшѧйѧй* Кг.

482. Подједнако је често *ѧйѧворѧ* Пр Гу ДР Кб и *ѧйѧварѧ* Кг Пр Ве.

⁴⁶⁵ Исп. Шим., ГИКБ, 147.

⁴⁶⁶ Марковић, ЛИА, 116.

⁴⁶⁷ Марковић, ЛИА, 116.

констатују С. Марковић и Д. Игњатовић у језику Ивана Анчића, односно Јеролима Филиповића.⁴⁷² Д. Игњатовић констатује да се имперфекат данас у Рами не употребљава, што потврђује и М. Окука, наводећи само облик *бијаше*.⁴⁷³ У Ковачима, крај Дувна, И. Јурчевић је забиљежио *бијаше*.⁴⁷⁴ Ј. Баотић у околини Дервенте констатује *бијашмо*,⁴⁷⁵ а у западnobосанским шћакавским говорима облик је непознат.⁴⁷⁶ У Имотској крајини и Бекији, и поред шире посвједочености, стоји констатација М. Шимундића „служба имперфекта и плусквамперфекта сведена је на мању мјеру; особито је имперфекат скупен“.⁴⁷⁷

ПЕРФЕКАТ

491. Творба перфекта одговара нормама савременог језика. Разлика је само у размјештају енклитика. Наиме, енклитичко *је*, скоро редовно, долази испред *се* у повратних глагола: *и́рѣво је се чо́вик мо́го и́рѣвоу́* Чл, *и́ридо је се* Ст, *знѣло је се* Мс, *и́врдило је се* ѿб Пл, *нишѣла и́шѣло је се* ма́ло си́урило Ш, *но́сило је се* јѣло у *цѣре* кѣћу Ш, *и́стѣом и́шѣло је се* окѣи́шѣла⁴⁷⁸ Цр, али и *снѣк је* ѿшѣи́шѣо окѣ њизѣ Ш, *ни́ка кѣѣка чѣла се* ГР, *десѣи-и́ѣи́нѣсѣи* вуко́ва крѣжало се Ш, *ка́нила ме се* креи́анија Се — без помоћног глагола.

ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

492. Забиљежени су само облици плусквамперфекта од перфекта помоћног глагола *биѣи* с радним глаголским придјевом: *жѣнска́ јѣдна ѿлоѣи́шѣла би́ла* Мс, *ја́ би́ла свѣ си́рѣмила* Чл, *би́ло је се* ѿмо́ирило Цр, *мо́ј би́о и́ѣа си́н и́ѣксѣи* вѣзио Мс, *ро́дило му је се* би́ло Мс.

ФУТУР I

493. За творбу сложеног облика футура I ваља нагласити да је инфинитив глагола који се мијења у краћем облику, тј. с инфинитивном морфемом без вокалског дијела: *ми́ ћемо́ и́ћ к ми́си* Ст, *ѿн ће рѣћ* Ш, *и́ѣѣ ћу ја́ изрећ* Мс, *ѿва́ј ће знѣи* Чп, *ја́ ћу ѿсѣѣи* Се, *ѿклѣн ће ѿн жѣвиѣи* ко ја́ Мс.

Уколико енклитички облик помоћног глагола *хѣјеѣи* долази иза инфинитива, долази до потпуног срастања, па се у глагола на -ѣи то *ѣи* губи испред *ћ* из енклитике, а у глагола на -ћ спајају се два *ћ* у једно: *и́ѣсаћемо* Зѣли *Сѣи́ѣи́шѣа* Ш,

⁴⁷² Марковић, ЈИА, 126; Игњат., ЈДФ, 140.

⁴⁷³ Окука, Рама, 113.

⁴⁷⁴ Јурч., Дувно, 118.

⁴⁷⁵ Баотић, Дервента, 138.

⁴⁷⁶ Пецо, ИШГЗБ II, 169.

⁴⁷⁷ Шим., ГИКБ, 143.

⁴⁷⁸ О оваквом распореду енклитика (о изоглоси, тумачењима граматичара и др.) исп. Баотић, Дервента, 173.

прідаће га сѹду Ст, *дѡнїће дѣдо* Ш; *дѡћу* Кг Ве Пр Гу Ст Пл Чп, *дѡїїћу ја сѡм* Мс, *нѡћеш лѡко* Пл, *їлѡїїће чѡвик* Чл.

ФУТУР II

494. За облик футура II карактеристично је да се уз презент помоћног глагола *биїи* мјесто радног придјева глагола који се мијења углавном употребљава инфинитив, наравно, његов краћи облик: *кад бѹдѣм кѡсїи* Чл, *ако бѹдѹ їћ* Чл, *нѣ будѹ ли звѡи* Ст, *кад бѹдѣ мињаїи їѡре* Мс, *ако бѹдѣ їѣћ јањца*⁴⁷⁹ Пт, према ријетким примјерима типа *ако нѣ будѣ дѡнио* Ш.

Исп. и примјере презента типа *смїднѣм* (т. 472) који се у погодбеним реченицама налазе у функцији футура II. Примјере употребе презента несвршених глагола са префиксом *уз* у значењу футура II, типа *узмолим*, нисмо констатовали, мада се често сусрећу у дјелима Ивана Анчића.⁴⁸⁰

ИМПЕРАТИВ

495. Императивни наставци су као и у стандардном језику: *-ј*, *-и*. Одступања од стандарда своде се на појединости.

У глагола у којих граматички наставак за облик императива *-ј* долази иза основинског *-и*-, када се с граматичким наставцима за лица формирају облици императива на *-иј*, *-ијмо*, *-ијше*, *ј* се обично губи (исп. т. 146), али су за 2. лице јд. забиљежени примјери јасне артикулације овог сонанта у финалној позицији: *їиј* Ве Се, *сїј* Мс Ве, *нѡсмїј се* Цр.

496. Када је у питању глагол *їћ*, императивне форме *ѡјмо*, *ѡјше* су обичније од *їћи*, *їћиїше* — *їћи їѡ драгом* Цр, *їћиїше кѹћи* Кб. И овим другима је опозиција према императиву глагола *їстї/їстї* остварена: *їди* (*їјди*), *їдиїше* (*їјдиїше*).

497. Спорадично је *дѡјди* Гу Ш, и није карактеристично за овај говор (исп. т. 201). Обично је *дѡћи*, *нѡћи*, *сѡћи*, *обѡћи*.

Обично је *лѣзи*, али се јављају и аналошке форме *лѣжи* Цр Гу Пр, *лїжи* Цр. Тако је и *сїпрїзи*, наспрам форме *сїпрїжи* Ст Чл.

498. Помогнути стањем у презенту, односно заступљеношћу образовања на *-ѡје*-, обични су и облици императива: *не обѡѡјди* Гу, *їродѡјди* Ш, као и обично *дѡјди* Кг Пр Ве Кб Ст Мс Цр, *удѡјди се* Ш. У вези са стањем у презенту су и облици: *кѡзївѡј* Ш, *їдїиїївѡј* Се, *не їродѹїївѡј* Ве. Тако је и *узимїи* ГР, наспрам обичног *їзимѡј*. Облици императива *їмади* Пл (инф. *їмаїи*), *нѡћїј* Ст (од *нѡћевѡїи*), *сїѡј* (од *сїѡїи*, обично у значењу „становати, боравити“) Цр, овдје су обични, и у складу са стањем осталих облика.

⁴⁷⁹ Овакве облике футура II биљеже И. Јурчевић у Ковачима код Дувна (Јурч., Дувно, 118) и Ђ. Чустовић у Ливну (Чуст., Ливно, 96).

⁴⁸⁰ Марковић, ЛИА, 131.

499. Говорна ситуација условљава употребу форми *бијж*, *биш* — наспрам обичног *бијжи*.

ПОТЕНЦИЈАЛ

500. За творбу потенцијала ваља напоменути да је и овдје, као и у многим другим народним говорима, облик аориста помоћног глагола *биши* у свим лицима *би: ја би зна* ГР, *илѣску би дѣбѣла* Мс, *иш би шѣжсио* Ш, *шрѣјало би шѣ* Мс, *ѣни би је ѣокѣсили* Се, *ви би ѣсѣтали* Ст, *ми би се ѣдусѣтали* Пт.

У облику помоћног глагола *и* може бити захваћено елизијом: *ја б ѣсѣавѣ* Се, *нѣ б ѣн казѣ* Мс.

РАДНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЈЕВ

501. Наставачке морфеме радног глаголског придјева су стандардне. Гласовни лик радног глаголског придјева може одступати од стандарднојезичког, а те разлике су или фонетске природе, и у складу са гласовним промјенама о којима је било ријечи у одговарајућим поглављима фонетике (исп. *ѣѣбѣгѣ, рѣзѣ, ѣѣвѣ, ѣѣјѣ, ѣѣ* и др.), или су у питању морфолошке измјене у инфинитивној основи (исп. *скѣнијѣ* и сл.), односно у промјени глаголске врсте (исп. *ѣлѣјѣ/ѣлѣвијѣ*).

502. У глагола *ѣмрѣш/ѣмрѣ* р. пр. је *ѣмро* Кг Пр, *ѣмрѣ* Ве ГР ДР Гу, *ѣмрѣла* Кб, *ѣмрѣла* Кг Пр, *ѣмрѣла* Ве, *ѣмрѣла* Гу ДР, *ѣмрѣла* Мс. Од глагола *сѣшрѣ* у р. пр. забиљежено је *сѣшрѣла* Кг Пр Цр Се, *сѣшрѣла* Ве Кб ДР.

503. Од глагола (*ј*)*ѣсѣ* (исп. т. 146) р. пр. м. р. јд. може бити у укрштеној форми *ѣѣ*, и чистој икавкој форми *ѣѣ*, у које се може јавити интервокално *ј* — *ѣѣ* и *ѣѣѣ*. У сложених глагола је *ѣѣѣ*, *ѣѣѣ*. Обично је *ѣѣла*, а у Цр је забиљежено *ѣѣѣла* (према облику презента).

504. Помоћни глагол *хѣѣѣѣ* у радном придјеву гласи *ѣѣѣѣ*, *ѣѣѣла*, *ѣѣѣли*, дакле, од основе *хѣѣ-*, али се јавља и *ѣѣѣѣ* Пл, *ѣѣѣѣла* ГР — од основе *хѣѣѣ-*. У Липи је С. Марковић забиљежио *ѣѣѣѣла*.⁴⁸¹

ТРПНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЈЕВ

505. Овај се глаголски облик образује наставцима *-ѣн*, *-ѣ*, *-ѣѣ*. Инвентар наставака је, дакле, исти као и у стандардном језику, али у њиховој дистрибуцији постоје извјесна одступања. Забиљежена је већа продуктивност творбених морфема *-ѣѣ*, *-ѣѣла*, *-ѣѣѣ* у односу на стандард, а у просјеку западнијих штокавских говора.⁴⁸² Различити начини творбе могући су код истих глагола.

⁴⁸¹ Марковић, ИА, 66. У језику Ивана Анчића „употреба облика од једне и од друге основе [је] издиференцирана: уз афирмацију — од основе *ѣѣѣѣ*-, уз негацију — од основе *ѣѣѣѣ*“ (Марковић, ИА, 127).

⁴⁸² Исп. Решетар, Дер шток., 201; Ивчић, Посавина, 192–193; Баотић, Кострч, 213–216; Баотић, Дервента, 140–141; Пецо, ИШГЗБ II, 180–182; Петр., Змијање, 169–170; Дешић, ЗБИГ, 267–268; Шим., ГИКБ, 157; Окука, Рама, 115. М. Окука за Раму констатује да „*-ѣѣ*“ нема домаћај какав има у за-

Облици трпног придјева глагола с инфинитивном основом на -а- често су на *и*: *држѣиѣ* ДР Чп Ст, *држѣиѣ* Ве Пл Гу, *иуѣиѣ* Ст Чл, *иуѣиѣ* Ве Гу, *иуѣиѣ* Мс, *скдѣиѣ* Ве, *сијѣиѣ* Ве, *усукаѣиѣ* Пт, *укојѣиѣ* Пл, *искојѣиѣ* Чл, *свѣзѣиѣ* Ст, *ириѣиѣ* Ст, *дсигуриѣ* Чл, *измиѣиѣ* Мс, али је забиљежено и — *зѣиѣ* Пт, *силиѣиѣ* Цр, *нејокојѣиѣ* Ш, *држѣиѣ* Кг Пр, *исирѣиѣ* Ст Мс Ве Гу Кг Цр Пр, *кдѣиѣ* Кг, *сијѣиѣ* Кг Пр, *идсијѣиѣ* Кб. У глагола *дати* у тр. пр. *дѣиѣ* Пр стоји као изузетак према *дѣиѣ* Кг Ве Гу ГР ДР Ст Пл, *дѣиѣ* Кб, *идѣиѣ* Гу.

Обично је *донѣиѣ*, *донѣиѣ*, *донѣиѣ*, али је забиљежено *дѣиѣ*, *дѣиѣ*, *дѣиѣ* ДР. И у неких других глагола (IV врсте, првога раздјела) биљежимо карактеристичне форме *сакриѣиѣ* Ст, *салиѣиѣ* Пл, *сшиѣиѣ* Чп, *увиѣиѣ* Чп, *ириѣиѣ* Пр, али и *ириѣиѣ* Кг Ве Гу ДР, *убиѣиѣ* Ст, *иокриѣиѣ* Чл Чп ГР, *навиѣиѣ* Пт, *обуѣиѣ* Чл.

Облици на *и* јављају се и у VII Белићевој врсти — *слѣиѣ* Кб, *ириѣиѣ* Кб, *учиниѣиѣ* Ве ГР ДР Кб, *дѣиѣ* Кб, *наиѣиѣ* Ст, *свѣиѣ* Чл, *наложѣиѣ* Пл, што овај говор унеколико диференцира у односу на сусједни говор Имотске крајине и Бекије гдје овакви облици нису констатовани.⁴⁸³ Али, и овдје биљежимо: *ириѣиѣ* Кг, *ириѣиѣ* Гу Пр Ве, *слѣиѣ* Кг Пр Гу, *учиѣиѣ* Кг Пр, *идѣиѣ* Ве Гу ДР.

На подручју Ливна Ђ. Чустовић је констатовала да „преовлађују облици с наставком -иѣ, -иѣ, -иѣ“,⁴⁸⁴ а у Липи, на подручју Дувна, С. Марковић да је наставка -иѣ чест.⁴⁸⁵

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

506. Као и у инфинитиву, и у овом облику финално *и* изостаје, па се граматички наставак -иѣ своди на -иѣ: *иѣиѣ*, *заѣиѣиѣ*, *иѣиѣ*, *сидѣиѣ*, *иѣиѣиѣ*, *лѣиѣиѣ*, а као изузетак, или реализација у одговарајућем контексту, стоји *идѣиѣ* Ш, што никако није карактеристично за овај говор.

507. Помоћни глагол *хѣиѣиѣ* у гл. прилогу садашњем има обично облик *иѣиѣиѣ*, свакако од *хѣиѣиѣиѣ* — за који Маретић каже да у народу није обичан,⁴⁸⁶ а забиљежен је и облик *иѣиѣиѣ* ГР (исп. облике *иѣиѣ*, *иѣиѣиѣ*, *иѣиѣиѣ*, т. 489 и 504); **(х)иѣиѣиѣ(и)* није забиљежено.

НЕПРОМЈЕНЉИВЕ РИЈЕЧИ

508. У облицима *ириѣиѣ* често се огледају разни фонетски процеси, па су многи од њих већ помињани у том одјељку. Гласовни ликови прилога могу би-

паднобосанским говорима“ (Окука, Рама, 115), а Р. Ђуровић у говорима јужне Боне и високе Херцеговине „блискост са књижевним језиком [какву] не познаје литература“ (Ђуровић, ЈБ-вХ, 305).

⁴⁸³ Шим., ГИКБ, 157–158.

⁴⁸⁴ Чуст., Ливно, 96.

⁴⁸⁵ Марковић, ЈИА, 123.

⁴⁸⁶ Маретић, Грам., 290.

ти измијењени у односу на стандарднојезичке и разним партикулама. Партикуле се у неким случајевима уланчавају, а на примјеру прилога може се сагледати разноврсност и фреквенција партикула у овим говорима. И на прозодијском нивоу прилози показују разноврсност.

509. Нарочито су изражене модификације гласовног и прозодијског лика појединих *прилога за мјесто*:⁴⁸⁷

- *ди*;
- *овде, овди, овде*;
- *иу, иуде, иуде, иуше*;
- *онде, онди, нунди, унде, онде*;
- *нигди*;
- *свагди, свагди, свугди*;
- *свукуд, свукудā*;
- *куд, куи, кудар, кудан*;
- *овамо, овамо, вамо, амо*;
- *шамо, шамокар, шамокаре, шамокарце*;
- *онамо, анамо*;
- *овудā, овдā*;
- *иудā, иудан*;
- *онудā, ундā, нондā*;
- *одаклєн, дишкālєн, дишкālєн, дишкālєн, дишкoлєн, дклєн*;⁴⁸⁸
- *одавдє, одовдє, одавлє, одавлєн, одовлє, одовлєн, одавди, одалє, двдалєн, овдолє, овдолєн*;
- *одашлє, одашлєн, дишoлєн, дишoлєн, дишoлєн, дишālєн, дишалєн, дишалєн*;
- *ондалєн, ондолєн, ондолєн*;
- *одовудā, одовдā*;
- *оддишудā, оддишā*;
- *довлє, довлє, довлєн, довлєн*;
- *ддниклє, ддниклє*;
- *близу, близо, близо*;
- *далєко, долєко*;
- *гори, горикā, горикār, горикāре, горикārце*;
- *доли, доликā, доликār, доликāре, доликārце*;
- *оддзгō, оддзгār, дзгār*;
- *оддздō, оддздāl, оддздā*;
- *ванка, вани, ван*.

⁴⁸⁷ У истог говорника су могуће разне форме, што се посебно односи на оне уз које долазе партикуле.

⁴⁸⁸ Карактеристично за говор сусједних ијекаваца доњег Ливањског поља.

510. У *прилога* за *вријеме* ваља истаћи антонимски однос стабилног *прија*, *прија* наспрам разноликих *идсли*, *идсли*, *идслин*, *идслим*, *идслим*, *идслем*, *идсле*, *идсле*, *идшле*, *идшле*, и, рјеђе, *кашње*.⁴⁸⁹ Овдје наводимо и: *изнајприја*, *најприја*, *најприм*, *малоприја*; *најослим*.

У групи оних који означавају дијелове дана и њима сродних прилога за *вријеме* биљежимо: *данас*, *данаске*; *сушра*, *суширо*; *присушра*, *присуширо*; *јуче*, *јучер*; *ноћас*, *ноћес*, *ноћаске*; *јуширџ*, *јуширџске*; *изуширо*, *уширу*, *ушира*; *синџ*, *синџке*; *вечерас*, *вечерес*; *прикодана*; *никидан*; *лани*; *приклани*; *наклани*; *ваздан*, *ваздан*.

Обично је *увић*, јавља се *вазда*, а форме *вавић* и *вајић* су периферне (исп. т. 77 и 136).

Биљежимо још неке карактеристичне прилоге за *вријеме*: *днда*, *хнда*, *унда*, *унда*, *дндак*; *уочи*, *учи* (рјеђе); *јдије*, *јдије*, *јдијеш*, *јдијеш*, *јдијед*.

511. У *прилога* за *начин* издвајамо: *вако*, *нако*, *заидно*, *уидно*, *ијишице*, *ијехе*, *дружчије*, *друговачије*.

512. Од *количинских прилога* истичемо да су *много*, *мдго* и *чдо* подједнаке употребне *вриједности* и *фреквенције*, те карактеристичне сложене прилоге и изразе: *једамјуш*, *једамјуш*, *једанијуш*, *једанијуш*, *један јуш*, *једноч*, *једноч*; *двајуш*, *двајуш*, *два јуша* и сл.

513. У категорији *приједлога* значајно је да је *приједлог без* најчешће у форми *без* (пored *без*), ријетко *ирез*. У неких сложених *приједлога* финално -д изостаје па је: *сидра* (мѣнѣм), *исри* (сѣла), *исѣо* (зумбѣна).

514. *Везник јер* често долази с партикулом -бо: *јербо*.

⁴⁸⁹ У Рами је основна опозиција *прија*–*кашње* (Окука, Рама, 116).

ИЗ СИНТАКСЕ

515. Из сложене синтаксичке проблематике указујемо само на оне појаве за које нам се чини да значајно маркирају говорни тип, а које би могле бити од значаја за цјеловитије спознавање карактера говора у цјелини, односно одређивања односа према стандардном језику.

КОНГРУЕНЦИЈА

516. Предикат може бити у јединици, иако је субјекатска синтаagma с два на-
поредо употребљена имена⁴⁹⁰ — *дође кум Лујо и невисџа му Се, ѿамо је каја*
моја и шудар Цр, зашријала ја и Каџе Се, био ја у Лесковици и мој ѿдокојни браћѣ
Ст, само враћѣ вири и глава Цр, дође у Антиџа он и браћѣ му Чл, ѿђе сѣарѣ и јед-
на жѣна Ш, ѿзашѣ ми ѣаѣ и сѣриѣ Ст, ја ѿјѣ ѿишу и Ћѣѣна млаѣа Се, али је и у
множини: лѣжале шѣ ја и маѣѣр ми Ст, те он и ѣаѣ ѣѣѣв сѣаѣи Цр, ја и баба
ѣсѣали Пт (када претходе сви дијелови субјекатске синтаagме).

517. Као једну од изразитијих посебности, када је конгруенција у питању, за овом говору сродни имотско-бекијски говор М. Шимундић истиче прелазак ж. рода у мушки у множини.⁴⁹¹ Овдје би такви могли бити примјери из Црвеница забиљежени од женске особе: *с другарицом крѹв кѹвали, ја ш њѡм кѹћи, и маћија јој дође ... ѹилѹ нѡћ сидили кѡд њѐ*, мада остаје недоумица да ли контекст (или свијест говорника) подразумева присуство још некога (што би захтијевало мушки род). То би били само изузеци у односу на уобичајене примјере типа: *Луѹца и зѡва јој знѡле КБ, њѹзѹ двѹ обѐћале ГР, лѐжале шѹ ја и маћѐр ми Ст.*

518. Предикат је у множини уз колективне именице на -ад: *мѡмчѡд ѡдајѹ*
ГР, *ѡѡбро јѹдѹ ѡрѡсѡд* Ст, *слѹшајѹ га чѣљѡд* Пт.

519. Обличко је слагање предикатског дијела када се именица налази у бројној конструкцији у примјерима — *два мала ми остала* Чл, *три му брата служила* тѣ Ш, али је у *наз два га ишли* Се слагање по значењу.

520. Двојако је слагање атрибута именица на *a* које означавају мушка лица у јединици. Неке од њих имају атрибут у женском роду, тј. слагање по облику — *добра мушйѣрија* Ст, *вајша слуга* Ш, *једна ийјаница* Чл, *обична будала* Пл.

⁴⁹⁰ Појава честа у народним говорима, исп. нпр. Баотић, Дрвента, 174, Дешић, ЗБИГ, 276 и др.

491 Шим., ГИКБ, 184.

533. Обичан је тзв. генитив материје, од чега је што, у вези с приједлогом *од* — *биџац од вунѣ* Пт, *бадњи о цимѣниџа*, *џрија о даскѣ*, али је у овој позицији забиљежено и *у дрво се кућа џравџа* Пл (*у + акузатив*). Овдје су могуће и конструкције *од + генитив* типа — *од руку најрављено* (умјесто инструментала) Мс, *вѣсѣље д свайдѣа* Ш, за које је вјероватно да се ослањају на претходни тип, а имају нијансу потицања, односно посесивности.

Посесивног је значења и конструкција *од + генитив* у примјеру *џо је нѣж од мене* Ве.

Често се употребљава веза *од + генитив* умјесто локатива с приједлогом *о* или акузатива с приједлогом *за*: *чџо сам д џога* ГР, *од нарада вамо коџ куће ниџа нѣ знамо* Чл, *џио џи кажѣш од овога* Мс. У примјерима типа — *џисме од Мијѣвила Тѣмиџа* Ш, *џријдвиди џиџгод о сџаринскога ваџа* Се, *џисме од Сџиджана Јанковиџа џио су се џивале* Чл, ова конструкција замјењује *о + локатив*.

534. Занимљива је употреба везе *с + генитив* за означавање узрока: *свадили се с будѣласџѣг Крунѣ* Се.

535. Дативом без приједлога, уз глаголе кретања, означава се лице или предмет као циљ: *џиџ дѣкџуру* Кг, *џџѣм сџџи* Се, *ја ш нѣм кући* Цр, *џиџ ја Милѣшу Биџиџа* Чл, *џџемо цџри* Ве, *џдѣ се џраџу* на *џрсџѣн* Сп.

Уобичајена је допуна у дативу уз глаголе *џомагаџи*, *лагаџи*, *воџѣџи*, *личџи*: *бѣџѣ вѣли мѣни* Пт, *лажѣ џи* Чл, *лажџи Пѣџику* Ст, *џѣмажѣ џџи џ задрџи* Гу, *слиџџи брџиу* Чл, *слиџи дѣди* Ш, мада уз *воџѣџи* може стајати и акузатив, па је у Чл забиљежено *нѣга бѣџѣ вѣли нек мѣне*, а за глагол *џомоџи* биљежимо *џомѣди сваком жџиву* Се и *џриба се џмоџ ѣни коџи нѣ мере* Мс, опет с акузативом у другом примјеру.

Облик датива је у примјерима типа: *џиџ је рџчку* Пр, *џиџ џма рџчку* Ве, *куџус је вѣчѣри* Ст.

Често је у употреби посесивни датив: *џѣсџѣрка му за Јѣѣм бѣла* Ст, *нѣѣ ми дѣлѣра џриџи* Се, *Бѣџа ми сџриџ дѣнѣсе сѣби* Мс, *дѣдо ми нѣздрав* Пт, *џаџѣ ми џџџа* Ст, *џ братџа ми јѣдно* Пр.

536. Датив с приједлогом *к* уз глаголе кретања, управљености, окренутости изражене је фреквенције када је у дативу лична замјеница — *џриџла к џѣму сџџи* Чл, *нѣ даѣ к сѣби* Ст, *дѣ к мѣни* Кг, а када дативом није означено лице биљежимо *дѣли даѣ к Сџѣѣму вѣџу* Мс и, редовно, *џѣм (џѣѣм и сл.) к мѣси*.

Уобичајени су изрази типа *нѣк џѣ к вѣѣгу* Чл, *ниѣа клѣѣка чѣла се к вѣѣгу* ГР, *к вѣѣгу га даѣ* Ст и сл.

537. Уобичајена је употреба акузатива без приједлога с атрибутом за означавање времена у примјерима типа: *сидили цџџ нѣѣ* ГР, *џрѣѣи је даѣ наѣѣмо* Чл, *јѣдно јџџро наѣиѣ* Ш, *сѣ нѣѣ џриџиџџи цѣѣџу* Мс.

538. Именовање циља кретања акузативом с приједлогом у биљежимо у карактеристичним примјерима: *џѣѣмо џ сѣно* Ст, *џриба џѣ у раѣѣу* Чл, *џѣѣмо џ рибе* Кг, *џѣ у дрѣа* Се.

539. Претежна је употреба конструкције *с + акузатив* у *с ливѹ сѣрану* Ве, *с дбе сѣране* Ст, *с дѡѡ сѣрану* Кг — наспрам *с онѣ сѣранѣ* Чл (*с + генитив*).

540. Занимљива је употреба везе *за + акузатив* за означавање потицања: *било дѡѡзно за змије* Цр [од змија].

541. Поремећен однос употребе инструментала оруђа у слободној форми и инструментала оруђа с приједлогом *с*, као и у другим босанским говорима, и овдје је евидентан. Тако примјери — *жѣли жѣоком* Чл, *сѣнским вѣлом* Се, *иѣбиѡм ѡ нѡгам* Ш, *ѡливѡ сѡзам* Мс, *ѡдри клѣѡм* Ш, *обѣмо нѡгом* Чл, *ѡдѡлѡгом млѡѣили* Се, *развѡчеш сѣкирѡм* Чл, стоје наспрам примјера: *с дрвеним кѡшикам* Се, *с кѡцом* Мс, *ѡѡѣгнѣи с ѡвѡѡм* Се, *закѡчѣи с кѡѡцом* Чл. Овамо иду и примјери типа *ѡрѣѣ се ѡшло с вѡловѣм* Чл, *ѡшли с кѡѡмом у дрѡ* Ст, *с кѡѡма смо врѣли* Пт, за које је значајно да је присутан моменат друштва јер се ради о живим бићима,⁴⁹⁴ а у овој позицији је забиљежено и *онѡ се дрѡло на вѡловѣм* Ш и *рѡдило се на вѡле* ГР, дакле *на + локатив*, односно *на + акузатив*.

542. Забиљежени су и примјери предикативног инструментала — *док је бѣла ѡѡрѡм* Ш, *знѡм је док је ѡѡрѡм бѣла* ГР, којима се означава одређени временски период.⁴⁹⁵

543. Социјативни инструментал биљежен је редовно с приједлогом.

544. Везом *о + локатив* означава се приближно тачно вријеме — *нѣсмо ѡмали о Бѡжѣѡу жѣѡѡ Се*, *ѡ Јѡровѣ дѡђѡ* Сп, а обична је временска употреба и са приједлозима *ѡ* и *ѡза*, у значењу „послије“: *ѡ Гѡсѣи* ДР, *ѡ рѡчку* Чп, *ѡза рѡчка* ГР, *ѡза ѡѡѡѡи* Цр.

545. Конструкција *сѣби ѡд себи* значи „по свом нахођењу, на свој начин“,⁴⁹⁶ и осјећа се као устаљени израз.

ИЗ СИНТАКСЕ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

546. Као допуна глаголима и изразима непотпуног значења најчешће се употребљава облик инфинитива: *сѡѡ мѡрѡ мѣѡѡѡ Се*, *сѣрѡжѡ ѡђѡ дрѡѡѡ Чл*, *ѡјмо бѣжѡѡ Пл*, *нѡмој га ѡѡѡ Чл*, *ѡђѡм јѡ нѡѡ Се*, *ѡко ѡѡм нѡсѡѡѡѡѡ онѡ брѡнсѡн Цр*, *ѡѡдо ѡѡм је ѡѡ ѡѡѡѡѡ Цр*, *он ѡѡ не би мѡѡѡ разѡѡѡѡѡ Мс*, *мѡрѡ је ѡѡѡѡѡѡѡ Мс*, *ѡђѡм га ѡѡѡѡѡѡѡ Ш*, *мѡрѡ сѡѡ ѡѡѡѡѡѡѡ Ш*, *ѡђѡм крѡѡѡ наѡѡѡѡѡ Ве*.

547. Презент с везником *да* у овој позицији рјеђе је биљежен: *нѡѡѡ нѡѡѡ да рѡѡѡ Чл*, *ѡрѡѡѡ лѡѡѡ да дѡѡѡ ГР*, *дѡѡ да бѣжѡѡ Ст*.

548. Овакав однос, односно знатно чешћа употреба инфинитива од презента с везником *да* у функцији допуне глаголима и изразима непотпуног значења, сасвим је у складу са дијалекатском припадношћу и географском лоцира-

⁴⁹⁴ Ивић М., Инстр., 223.

⁴⁹⁵ У говору Имотске крајине и Бекије овај тип је добро очуван (Шим., ГИКБ, 191), а биљежи га и Ј. Баотић у околини Дервенте (Баотић, Дервента, 163).

⁴⁹⁶ М. Шимундић у говору Имотске крајине и Бекије биљежи слободнију употребу овакве везе (Шим., ГИКБ, 191).

ношћу овог говора. Оно што је специфично, и што на својеврстан начин обиљежава овај говор, је начин допуњавања типа: *нѣће рādи* Чл, *нѣће ѓрѣмѣ се* Ст, *нѣће ми ддлāрā ѓрѣмѣ* Се, *нѣће слѹшā* Пл, *дѣе ѹзмѣ* Чл, *дѣе ѣеш нāђѣш*⁴⁹⁷ ГР, *дѣе скāчѣ* Ст. Примјећујемо да су најчешће у питању примјери са одричним обликом глагола *хѹјеѣи*, и да се најчешће ради о трећем лицу⁴⁹⁸ (а морамо имати на уму и да грађа може бити непотпуна). Чини се да је за изостајање везника да пресудан утицај чешће употребе инфинитива у тој позицији.⁴⁹⁹

549. И овдје је посвједочена, у штокавским говорима широко распрострањена, употреба везе приједлог за и облик инфинитива: *ѣд је за ѹбий*⁵⁰⁰ Ст, *ѣонесе се за ѣдисѣ*, *за ѣдѣиѣ* Цр, *није за ѣрѣчѣи* Мс, *вāкō за ѣднѣи* Се.

550. Изразита је фреквенција приповједачког императива: *вѣзало дбиси ... ѣиѣ ѣд драгом, двѣе чѹвāј, галāми ... кō сѣāјā сѣāј, мѹку мѹчи* Цр, *āде скѹј црѣшало ... нāѣрави лѣмиѣ* Чл, *донѣси вōдѣ, донѣси дрвā* Ве, *āде ѣрико ѣōлā, ѣсѣод Врāна* Мс, *вѹну лѣио оѣѣри, очѹѣј, ѣрѣди дāн-нōђ, ѣкāј сѹкна, крōј сādаке* Чп.

551. Ваља истаћи и безличну употребу перфекта, иако субјекат може бити познат: *дднѣло вōде нāми* Пр, *није ни бѣло* Чл, *сѹѣра ддѣло оддѣā* Мс, *свѣ ѹзѣло* Ст, *исѣрибѣјало чдвѣка* Ве, *сѣрѣало рāју* Пт.

ЈОШ НЕКЕ НАПОМЕНЕ ИЗ СИНТАКСЕ

552. Када је ред ријечи у реченици у питању, већ је указано на неколико појава које обиљежавају овај говор. Тако суперлативна рјечца *нај* може бити одвојена од компаративног облика енклитикама (исп. т. 448), а растављено може да стоји и *није* (исп. т. 485). Размјештај енклитика у перфекту повратних глагола, скоро по правилу, друкчији је него у стандардном језику (исп. т. 491). Такав размјештај енклитика биљежимо и у примјерима: *зāѣд је га ѣрејāвио* Ст, *слѹшō је га* Чл, *ождѣнио је га дн* Пл.

553. Овдје се неодређена именичка замјеница *неко*, због икавске замјене јата, гласовно изједначава са одричном именичком замјеницом *нико*, па су због тога могући примјери растављања замјеничког облика — *у глāви је нѣ у кога нѣиѣшā, а нѣ у кога мдзак* Ст, *нѣ у кога би бѣло* Се, *нāђемо нѣ у кога* Пт, свакако према обичнијем *нѣ у ког, ѣ у когā* у односу на *дд никōг* нпр. (исп. т. 272).

554. У везничкој служби *иѣо* може долазити без, за стандардни језик уобичајених, прилога *зāѣо*, односно приједлога *због* (с ген.), па биљежимо сло-

⁴⁹⁷ Ћ. Чустовић је у Ливну забиљежила: „Интересантан је облик реченице: *Ди ѣеш ноѣиш?*“ (Чуст., Ливно, 99).

⁴⁹⁸ М. Симић у говору Обади, у босанском Псдрињу, констатује: „Везник да изоставља се када су у питању модални глаголи и глаголи намјере, али не и кад реченица садржи глаголе који значе почетак радње“ (Симић М., Обади, 98).

⁴⁹⁹ Овдје нису забиљежене форме инфинитива без икаквог наставка, типа *бра, вѣка, каза* и сл., као што је то нпр. у Конавлима (Кашић, Кон., 333), које би (обличком изједначеношћу) могле бити пут оваквом начину допуњавања, односно изостављања везника да.

⁵⁰⁰ Исп. Шим., ГИКБ, 192; Баотић, Дервента, 168; Дешић, ЗБИГ, 292; Будм., Дубровачки, 107; Кашић, Кон., 347; Петр., Змијање, 142; Милетић, Црмнички, 558–559; Вуј., Мрковићи, 352.

жене реченице *нѣће ми ѿрѣмѣ дѣлѣрѣ шѣо нѣћу ја ѡшѣћ из Сѣмизѡвца на Їлицу Се, нѣс су жѣндѣри ѿшѣшовали шѣо ми чѣвѣмо Мс, а у примјеру нѣ чујѣм шѣо нѣш дѣбро говѣриш Се шѣо замјѣњује погодбени везник ако.*

555. Занимљив је однос предиката, односно начин изражавања супротности у оваквим реченицама: *ѡ никѣм шкѡлам ѡчѣ јѣзик, ѡ никѣм нѣсу Ст, шѣша њѣгѣ нѣ бијѣ, ја јѣсам Цр.*

ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ

556. Међу новоштокавске говоре југозападног типа спада и ливањско-дувањски говорни тип. Изразитост икавске замјене јата и употреба *шћ*, *жћ* одређује га у групу икавских шћакавских говора. Извјестан број екавизама сматрамо континуитетом старијег стања,⁵⁰¹ а ијекавизми су новија појава — углавном под утицајем стандардног језика. У говору становника овога подручја напредовао је и шћакавизам. А. Белић сматра да је и оно икавско становништво које је, помјерањима на запад, у ове крајеве досељено послје XV вијека примило шћакавизам под утицајем аутохтоних представника архаичнијег икавског говора.⁵⁰² Значајно је истаћи да је и српско становништво, некада ијекавско, асимилковано у том погледу.⁵⁰³

557. Овај говор карактерише релативно чист вокализам херцеговачког типа, без појава затворености или отворености вокала, а нису присутне ни типичне „босанске“ редукције. Значајан изузетак је факултативно и спорадично дифтонгизирање средњих дугих вокала *е* и *о*. Одлика овог говора је и регресивна асимилација вокалских група у радном глаголском придјеву, а примјери прогресивне асимилације су плод утицаја далматинских говора. Фонема *х* је саставни дио консонантског система само у говору Муслимана (што је у вези са конфесионалном припадношћу)⁵⁰⁴, а из говора Хрвата и Срба је уклоњена без трага, или је замијењена неком другом фонемом. Свођење два пара африката на један (*ћ* и *џ*) везано је за говор муслиманског градског становништва. У овом говору *јш* > *ћ* а *јд* > *ђ* (са спорадичним *јд*), што је одлика прогресивнијих шћакавских говора.

558. Акцентуација је новоштокавска, са јасно издиференцираним тонским и квантитативним опозицијама. Несакцентоване дужине се релативно добро чувају, а живо је старо и ново преношење на проклитику.

⁵⁰¹ Говорећи о језику далматинских писаца, А. Белић констатује: „Далматински је диалекат у току XV–XVIII в. напредовао у икавизмима и свео је екавске примере на мали број, који се у данашњем народном говору своди још на мањи“ (Белић А., Т. Маретић, Језик далм. писаца XVIII в. /Рад 209 и 211/, ЈФ III (1922/23), 146.

⁵⁰² Белић, Шток. дијалекат, 746.

⁵⁰³ „Што претставља реткост у нашим дијалектима“ (Марковић, ИА, 137).

⁵⁰⁴ Исп. А. Пецо, Један актуелан проблем наше фонетике, НЈ XVIII, Београд 1971, 201–219.

559. За одређивање мјеста у карактера овог говора нарочито је важно стање облика, посебно множински падежи именица. Наставак *-ā* у генитиву множине показује правац развоја у духу најмлађих штокавских говора. Такав развојни дух потврђује и изједначеност трију падежа множине — датива, инструментала и локатива — али је за овај говор карактеристично нејединство наставака унутар падежа. То нејединство, као и јављање облика са старим наставцима, који се најчешће линеарно комбинују, карактеристично је за архаичне говоре, односно оне говоре у којих процес изједначавања тих падежа траје. Продирање карактеристичног старог дативског наставка *-ом* у именице женскога рода само је једна од потврда слабљења међупарадигматских дистинкција. Значајно је и то да се паралелним јављањем *-им* и *-им* (*-има* се доста ријетко јавља и у дјелима Ивана Анчића, али је у језику далматинских писаца обичан наставак⁵⁰⁵, а, као и *-ама*, рести-туише се под утицајем стандардног језика) успоставља однос према паралелним *-ам* и *-ом*. Напомињемо и да су облици краће множине добро посвједочени. Оваквим стањем падежа овај говорни тип се приближава далматинским говорима, али треба имати на уму да се и овдје претпоставља аутохтони архаичнији говорни тип. У категорији облика честа су разна укрштања, тј. јављања хибридних, прелазних форми, које су најчешће алтернативне. Све је то могуће због мијешања нових икаваца (и ијекаваца) са аутохтоним икавцима чији је говор био архаичнији и у непосредном контакту са чакавским говорима.

560. На крају се намеће закључак: развој овог говорног типа, иако нешто успоренији — а то је случај и са другим икавским шћакавским говорима, у духу је најмлађих штокавских говора.

⁵⁰⁵ В. Марковић, ЛИА, 95 и А. Белић, Т. Маретић, Језик далм. писаца XVIII в. /Рад 209 и 211/, ЈФ III (1922/23), 150.

ИЗ ЛЕКСИКЕ⁵⁰⁶

ајам, -јма м (тур. ouşm, прорез) дио опреме који се ставља коњу око врата при вршидби (или као дио на хаму).

ајкс м (лат. axis, ос) осовина коњских кола.

аманет м (тур. emanet) дар којим се момак и дјевојка узајамно дарују при заручивању, обиљежје.

амица м (тур. amca, атуса) очев брат, стриц.

амицић м стричев син, стричевић; исп. амица.

анџир, -јра м неушкопљен коњ, пастув.

андаћ, -ћа м бремене, товар (у комаду, на гомили).

Антиеша м хип. од Анте.

арџар, -ара м (тур. harār) врећа, џак од кострети (обично веће запремине).

арман } м (тур. harman) уређена површина за вршидбу или млаћење жита, гумно.
армен }

артиљерија ж (фр. artillerie) артиљерија.

бадаљ, -дља м оштар врх, бодља на остану (дугачком штапу за подстицање волова у запрези).

бадањ и *бадањ*, -дња м (мађ. bödön, буренце) корито кроз које тече, пада вода на кашике млинског, воденичког точка.

Бадњица ж дан уочи Божића.

баја ж зоол. у изр. с в и т л а ~ свитац, кријесница *Lamprytis postilusa* и *Lamprytis splendidula*.

бајта ж (тал. baita) земуница; пригодно склоништа. — Ја у бајту на сину.

бак, бака м бик.

бамбур м зоол. врста крупног инсекта из пор. оса, стршљен.

⁵⁰⁶ Обрада лексичког фонда једног народног говора подразумијевала би његово сагледавање у цјелини. У радовима овакве врсте (у којима се испитују и остали језички нивои) то није циљ. Значајно би било ако се, на извјесном корпусу, идентификују поједине изолексе и укаже на извјесне типове грађења ријечи. У извјесној мјери је могуће сагледати путеве примања страних ријечи (посебно водећи рачуна о терминолошким типовима) и начин њихове адаптације.

ба́йка ж мали наковањ на којем се откива коса.

бару́нцук м в. бурунцук.

ба̀ула ж (тал. baule) овећи ковчег (обично као остава за дјевојачку робу).

ба́цији се, *ба́цим се* свр. отићи, упутити се. — Ја се ба́цио дђли у Ђрцеговину.

бегла́јшер м (њем. begleiten, пратити), послужитељ, подворник (обично у школи).

бе́дра ж анат. горњи дио бута, бедро.

бе́киња ж (тал. becchina) одерана животињска кожа; исп. чапра.

би́ка ж име (бијелој) овци.

бика́рији, *бика́рим* несвр. хранити, товити (свиње). — Ми бика́рили кр̑мад.

би́кѡн, -ѡна м име (бијелом) овну.

би́жало с (м) онај који бјежи. — Би́жалова прђпивала ма́јка.

би́чва ж врста кратких чарапа, бјечва.

бичве́ѡина ж аугм. и пеј. од бичва.

би́чоѡа м име волу.

бђзавац, -ѡва м вунени назувак (обува се на *босу* ногу или преко чарапа; у Славонији посвједочено *бђса́вац*, -ѡва Р САНУ). — Ве́зени бђзавац што се на ногу ђбѡва.

бо́ј, *бо́ја* м (тур. boy) спрат, кат.

бо́ље прил. (комп. од добро) у већој мјери, више. — Ко́ме бо́ље во́ли?

бо́ца ж (тал. дијал. bozza) флаша.

бо́ѡн, -ѡна м (тал. bozzone) флаша.

боѡ́њина ж аугм. од боѡн.

бо́шча ж (тур. bořa) бијела марама, повезача. — Бо́шче би́лѡ би се нђсиле.

бра́ѡѡна

бра́ѡѡиѡна } ж братовљева кћи, братаница.

бра́ѡѡичина }

бр̑к м (обично у мн. *бр̑кови*) ос, осија у жита.

бр̑каш, -ѡша м брко, бркајлија, бркоња.

брђква ж (тал. brocco) чавао, ексер, клин.

брђнѡин

брђнѡѡн } -ѡна м бокаст, обично бронзани лонац с повразом.

брђнѡѡр }

брђш, *брђша* м (фр. broche) нарочито израђена, обично украшена, игла запињача.

буру́нцук м (тур. bürüncük) врста мараме, обично од свиле, која покрива капу и спушта се низ плећа.

бѡс м (тал. boso, шимшир *Buxus sempervirens*) жбун, грм.

ва́каѡ, -кта м (тур. vakitsiz) вријеме, земан.

ваљаи, -а, -о вриједан, радан, ваљан.

ва́нка прил. напољу, вани.

вањѝк, -ика м (према њем. Weidling, вангла) металне наћве.

варе́ника ж слатко млијеко.

ва̀рића̀к м дрвени суд разне запремине, обично служи као спремиште за жита-
рице и као мјера.

везало с трака којом се везује коса или се уплиће у косу. — Везало би се обисило
низ леђа.

везика ж штапић, пругић.

везуља ж име крави. — Везуља — шарена, у жу́ту, у црну.

вела ж (мађ. fél) фела, врста, сорта.

вела̀р, -ара м (тал. ferale) ферал, фењер.

веле прил. дуго (о трајању). — Веле то̀га̀ нѐма̀.

вѐриге } ж мн. ланац изнад огњишта о који се качи котао.
вѐруге }

вѐхѝо прид. (ветах, -тха, -тхо) старо, похабано.

ви́ла̀нц м (франц. finance, новац) порезник.

врба ж име овци.

врис м ниска дрвенаста биљка *Calluna (Erica) vulgaris*, вријесак; уопште жбуна-
ста биљка (која изгледом подсјећа на вријесак).

врѝѝѝ и *врѝѝѝ*, -тла м земљиште на којем се обично узгаја поврће, вртао.

га̀рбу̀н, -уна м (лат. carbo, тал. carbone) угаљ.

га̀рин, -ина м име овну (црном или црне главе).

га̀ће, га̀ћа ж мн. панталоне, хлаче.

гла̀вар, -ара старјешина, управљач; сеоски старјешина.

гѝба ж (тал. gobba) грба; грбаво, чворновито дрво.

гѝбеља ж (обично у мн.) дио дрвеног кружног оквира точка, наплатак.

гѝлу̀б м име (бијелом) волу.

гра̀буша ж бот. листопадно дрво *Carpinus (Carpinus betulus)*, граб.

грана́иша ж експр. овећи комад камена.

гре́да ж гредица, лијежа.

гре́дељ м дио плуга на који се причврсти јарам.

гри́вна ж метални обруч којим се причвршћује коса за косиште.

грѝача ж жарач; исп. ћусегија.

гру̀шалина ж свјеже млијеко тек отељене краве.

гу̀бина ж бот. врста гљиве која живи на стаблу дрвећа *Polyporus fomentarius*,
труд; уопште гљива која није јестива.

гу̀бица ж усна, усница.

гудѝн, -ѝна м крмак, прасац.

гужва ж карика исплетена од прућа (за спајање појединих дијелова нечега, дијелова ораћих справа нпр.).

гујина ж зоол. глиста гујавица, кишна глиста *Lumbricus terrestris*; дјечја глиста *Ascaris lumbricoides*.

гуса ж зоол. назив за ларве биљних штеточина (разних лептирова и лисних оса).

гућа ж (према тал. *aguschiate*, плести) плетени вунени цемпер.

даица м (тур. *dağı*) материн брат, ујак.

даицић м ујаков син, ујчевић; исп. даица.

дан м (као просторна мјера) површина која се може узорати током једног дана:
~ о р а њ а.

дѣраглија ж (мађ. *dereglye*) отворени пловни објекат, скела.

дирѣкѝ прил. (тал. *diretto*) на директан начин, директно, непосредно.

дијсва ж ведрица, крављача, музлица.

долѣф, -ѣфа м (тур. *dolar*) орман; полице (обично у удешеном удубљењу у зиду).

долѝ прил. (често с партикулама: долика̄, долика̄р, долика̄ре, долика̄рце) на нижем мјесту, на ниже мјесто, доље.

досага ж клипач, соха.

дочикаиѝ, дочика̄м несвр. дочекивати, сачекивати; исп. сачикат.

дрѣб, дрѣба м стомак; трбух.

дрѣља ж простирач или покривач изаткан од трака изрезаних од дотрајалих тканина, крпара.

дрѣкалица ж (према њем. *drucken, drücken*, притискивати) писаћа машина.

дрѣкаиѝ, -ѣм несвр. писати писаћом машином; исп. друкалица.

дубина ж улиште, кошница.

дѣзѝна ж (тал. *dozzina*, тур. *düzine*) туце, дванаест комада нечега (обично јаја).

дунђер м (према тур. *dülger*, дунђер, дунђерин, тесар и зидар уједно) зид, дувар.

дуѝшиѝ, дуѝшѝм несвр. гушити, загушивати. — Дѣшѝ исѣна.

ђубар, -бра м (тур. *gübre*) 1. балега. 2. в. јѝд, гној.

ђубрѣлук м џубриште, џубрењак.

ђугум м (тур. *güğüm*, суд за воду) повисок бакарни суд с проширеним грлићем (обично за воду).

ђѣзел прид. непром. (тур. *güzel*) лијеп, диван.

ђѣшѣрѣ прил. (тур. *götürü*) све скупа, у цјелини; одока, отприлике.

ђѣшѣрум м (према тур. *götürüm*, стрпљивост) стара, изнемогла, оронула особа.

ѣѣѣа ж в. хефта.

жабѣкрѣчина ж зелени слој који се нахвата на површини стајаће воде (састављен углавном од алги).

жѡгре ж мн. дио воловских кола који спаја руду са јармом.

жѡка ж (мађ. *zsák*) врећа, џак.

жѡра ж бот. коприва *Urtica urens*.

жвѣрцаѡ, -ѡм несвр. бости, боцкати. — На ври ѡстана бѡдаљ што жвѣрца вѡла.

женскадија ж зб. женске особе једне породице, неког скупа и др.

женскаѡ, -ѡћа м особа женског пола.

женски ж зб. в. женскадија.

жѣнен прид. (у м. роду) који је у браку, ожењен.

жѡжак, жѡшка м зоол. врста инсекта тврдокрилица чије ларве живе паразитски на разним биљкама.

жѡцањ, -цња жаока, жалац.

жмѡрак, -рка м зоол. пуноглавац; исп. тавица.

заглавак, -ѡвка м 1. оно чиме се нешто причвршћује, заглављује. 2. дио чарапе на пети (исплетен чвршће или двоструким концем).

задува ж сипња, астма.

замѡрач, -ѡча м онај који иде да замјери, да види дјевојку удавачу, загледач.

замѡрачина ж обичај (који претходи вјеридби) виђења и упознавања момка (и његове родбине) са дјевојком (и њенима), заглед, загледачина.

зарѣзаѡ, -ѡм свр. ставити резу, засун.

збабна прид. (у ж. роду) трудна, бременита; исп. куљава.

згромѡнаѡ се } -ѡ се свр. сабити се, збити се у грумен, грудву, згрудвати се.
згрумѡнаѡ се }

здогѡвѡриѡ се, здогѡвѡриѡм се свр. договорити се, споразумјети се. — Тѡ се здогѡвѡри.

здѡраѡиѡ, -ѡм несвр. испијајући пиће (обично алкохолно) жељети коме што добро (пригодним ријечима), наздрављати. — Прилази, здѡраѡѡ кѡмѡија кѡмѡији.

зејѡан м (тур. *zeytin*) уље, зејтин.

зелѡнбаѡ, -ѡћа м зоол. врста гуштера зелене боје *Lacerta viridis*.

земерѡно прил. (према тур. *zemheri*, период најхладнијих зимских дана) хладно, студено.

зецова ж име крави.

зѡна ж лужина, цијеђ.

зѡмѡн, -ѡна м (тур. *zibin*) горњи дио одјеће од сукна, обично без рукава; исп. садак.

Иѡѡ м хип. од Иван.

иглѡна ж (тур. *eğlen*) разговор (обично смирен, пријатељски).

иглѡнција м говорљив, рјечит човјек; исп. иглена.

иѡд м љутина, гњев, ијед.

изба ж кућица, колибица; оскудно намјештена просторија.

изниџ, изнџем свр. измислити, рећи, изнијети (обично злонамјерно). — Село *изнило* да је водџр ђ мени, вџси, а ја ђдам по Бођића пђду, пџтам за водџр.

ила ж (турл. hile) неискреност, лукавост, подмуклост. — Он је чђвик без илѐ.

искон, -а, -о беспослен, докон.

иџаџ, -ам несвр. бацати.

јака ж (тур. уака) оковратник, крагна.

јамиџ, -џм свр. ухватити, узети, дохватити. — Јаџмо пџлу. ~ се уз. повр. једно дру-го дохватити, ухватити се (испод руку). — Лџпо се јаџиш испод рџкѐ и ђде.

јањак, -њка м јањѐ, јањац.

јачѐрма ж (тур. geçirme) горњи дио одјеће, као дио народне ношње.

јѐбана м (тур. уабана, туђа земља) придошлица; странац, туђинац.

јѐндисаџ, -ишѐм свр. (према тур. uenmek) надвладати, преовладати. — Јѐндиса шџма, брџте, нѐстаде кђзѐ.

јѐнга ж (тур. uenge) пратиља младе у сватовима, јѐнђибула.

јербо везн. зато што, због тога што, стога што. — Пџре бацајџ. Јербо ја бџо пђштен па нџсам тџјо тџђѐ.

јѐџрва ж дјеверова жена.

јџд м лучевина из ткива која настаје услѐд запаљења, гној.

кађбач м врста дрводџељске алатке.

казѐмак м назив за разне болести које се испољавају осипом по кожи (најчешће мале богиње).

казџваџ, каџџвѐм несвр. (коме што) чинити да се што види, погледа, показивати. — Свђг ђца каџџвѐ слику.

калиђра ж в. кариола.

каџиџа ж врста забаве, игра скривања прстена испод капица, капа. — Ёграло се на капицѐ.

каџула ж (тал. serulla, тал. cipolla) бот. агр. црни лук *Allium sera*.

кариђла ж (тал. cargiola) колица за преношење терета с једним точком и двије ручице.

карлџсѐње с гл. им. од карлисат.

карлџсаџ, карлџишѐм несвр. около ходати у беспослици, лутати, беспосличити.

карџуз м (тур. karpuz) бот. и агр. лубеница *Citrullus vulgaris*.

каџрка ж (исп. тур. gâvur, gâur, погрдно о немуслиманима у изражавању муслимана, невџерник) она која је из Каурлука, из друге земље, овдје из Далмације, Далматинка.

кашџмаџ се, -џм се несвр. свађати се.

кѐва ж штап за одбачање који је на једном крају лучно повијен.

кѣљийи се, кѣљим се несвр. правећи гримасе, кривећи уста одбијати храну; изражавати незадовољство због понуђеног. — Он се помало кѣљй, дите. Штѡ се кѣљйш?

кѣљер } м (тур. *kiler*) мања зграда или нарочито уређена просторија која слу-
кѣрељ } жи као остава за храну (обично као остава за млијеко и млијечне про-
изводе, мљекар).

клѣк, клѣка м (исп. лат. *calx*) вапно, креч.

клѣмѣа ж (њем. *Klampfe*) двокрака гвоздена шипка за спајање греда, брвана и сл.

клѣчина ж јама у којој се пече или гаси клак, креч, кречана; исп. клак.

клѣѣац, -пца м чекић за откивање косе.

клѣсѣи, клѣдѣм несвр. клети, проклињати.

клѣйѣч, -ѣча м одебља дрвена батина; исп. досага.

клѣс м ваљкаст комадић дрвета који се употребљава у истоименој дјечјој игри.
— Ћграј се клѣса. Брани око шћѣпа, дѡчѣкѣј клѣс.

кѡбѣн м (тал. *gabbana*) дугачки капут од домаћег сукна, кабаница.

кѡбила ж дио у млина на који се ослања вретено, кобилица.

ковѣрѣѣк, -ѣка м врста женске капе.

кѡзбаши м онај који коси први, предводник групе косаца (обично најбољи косац).

кѡзлац, -ѣца м полука на плугу која сгаја гредељ са плазом. — Кѡзлац је дѣска
мѣлѣ што држй гредељ у плѣзу.

козѡмак м в. казмак.

кокѣљица ж обер, креста.

кѡлац, -лца м врста револвера (са spremником за метке у виду кола, са добошем,
буренцетом).

кѡмашѣре ж мн. ланац над огњиштем, вериге; уопште ланац.

кѡмѣн, -ѣна м (лат. *caminus*) ватриште, огњиште.

кѡмуша ж суве кукурузне стабљике, тулузина; једна таква стабљика.

кѡйѣи, -ѣм несвр. сахрањивати (у гроб).

кѡйрина ж густо сито.

кѡризма ж (тал. *quaresima*) велики ускршњи пост код католика; сваки дужи пост.

кѡѣлуша ж суд сличан котлу у коме се кува јело.

коѣлушѣѣина ж аугм. и пеј. од котлуша.

кѡшчица ж мало дугме.

кошѣљак, -љка м женска кратка кошуља.

крѣѡје с дио опреме за вучу, дио воловске запреге, криво оје.

крѣжѣи се, крѣжѣм се несвр. пролазити један мимо другога, мимоилазити се.
— Десет-пѣтнѣст вукѡвѣ крѣжало се.

крѣйи, крѣјѣм несвр. (кућу) стављати кров, покривати (кућу).

ма̀неи̑ м в. аманет.

ма̀ни̑и̑а̑и̑, ма̀ни̑та̑м несвр. говорити којешта, лупетати, махнитати. — Ла̀ко̑ је ма̀ни̑тат, а не гово̀рит.

Ма̀рача ж аугм. и пеј. од Мара (исп. и *ма̀рача*, снажна женска особа — Р САНУ, потврда из Лике).

Ма̀йи̑еша м хип. од Мате.

ма̀ћа ж ма̀ћеха.

ма̀ћа ж бот. и агр. болест биљака изазвана паразитима *Russcinea graminis*, пламењача, црна рђа.

ма̀шика ж бот. плијесан Мисог.

ма̀шице, ма̀ши̑ца̑ ж мн. двокрака метална направа за захватање жара.

мѐндуле ж мн. (тур. *menegene*) справа за стезање, придржавање предмета при обрادي, стега, менгеле.

мѐрџук м (тур. *mertek*) дрвена греда кровне конструкције, рог, рожина.

месли̑ћен м бот. украсна биљка *Ocimum basilicum*, босиљак.

ми̑да ж (исп. тур. *mide*, желудац, стомак) дрвена кашика.

Ми̑лаша м хип. од Милан.

ми̑лава ж име крави.

ми̑сти̑ри̑ја ж (грч. *mystros*; исп. рум. *mistrie*) зидарска алатка којом се захвата и размазује малтер (у виду плитке лопатице).

младо̀жен м онај који се жени, женик, младожења.

мла̑ђа̀рац, -рца м у дем. значењу: младић.

мли̑ко с у изр. н̑и̑ ка̑ да̑ мли̑ ко̑ с мли̑ ко̑ м никада (не моћи саставити) крај с крајем, не моћи ускладити животне потребе с материјалним могућностима.

мр̑гџи̑њ, -и̑ња м (исп. тал. *margo*) граница имања, земљишна међа; оно што служи као земљишна међа (камен, живица и сл.).

мр̑сан, -сна, -сно зготовљен с мрсом (о јелу); умазан мрсом, умашћен.

мо̀дра ж хаљина (модре боје). — Све су мо̀дре биле.

мо̀љица ж зоол. мали лептир чије гусјенице нагризају вуну, крзно и сл., мољац.

му̑чни̑ца ж сандук у млину, воденици, у који при мљевењу пада мука, брашно.

му̑ка̀ди̑ја ж зб. мушке особе.

му̑шк̑а̑ћ, -а̑ћа м особа мушког пола.

му̑шк̑и̑ м зб. в. мушкадија.

на̀ви̑сти̑и̑и̑, на̀ви̑сти̑м свр. објавити имена оних који најаве ступање у брак (као претходни дио црквеног обреда вјенчања).

на̀йон м снага, моћ.

нѐвис̑и̑а ж снаха.

но̀гос̑и̑до̑и̑ м трагови ногу на влажној земљи (обично куда иду говеда).

īrīgai̯, -ām несвр. (тал. *friggere*) пржити, пећи.

йрйклāни прил. претпрошле године.

йрикр́чийи, *прикр́чим* свр. провести, проборавити. — Ту прикр́чили нōћ.

йрийознāвайи се, припōзнāјем се несвр. давати до знања некоме да му је познат, да га познаје. — Дрўк, штā се ти припōзнāјеш ў ме.

йрйсвлāк м преобука, одјећа која се пресвлачи.

йрић, *прићјем* свр. у изр. п р й ш л о п р и к о з ў б й досадило (о храни, о јелу), огадило се, дојело се.

йричка ж прича, причање.

йройёжница ж дрвени дио кола који веже обе осовине, потезница.

йрдйеса ж грубо обрађена, отесана греда.

йрдйий м руда у воловским колима која је у дијелу до кола рачваста, процијеп.

йрстйен м врста забаве; исп. капица.

йруга ж аутобуска линија, саобраћајна веза аутобусом између два мјеста. — Пў-кла прўга Дўвно-Мōстār.

йўла, *йўла* и *йўла* ж (тур. pul) дугме, пуце.

йўлија ж велико дугме; исп. пула.

йўлчāз, -āза м (тур. pulçe, деминутив од pul) (овдје аугментативног значења) велико дугме.

йўнац, -нца м женин отац, таст.

йўница ж женина мајка, ташта.

йўра ж јело од кукурузног брашна, качамак, жганци.

йўс м зоол. пацов, штакор; исп. парцов, штавор.

йўшара ж некомфорна старинска кућа.

разумљāвайи, *разўмљāвāм* несвр. показивати разумијевање за некога, за нешто. — Нйсмо разумљāвали мўку.

рāкан м (према ракно, сукно) врста сукненог шала. — Нōси пāс и рāкан испод мōдрё.

рāкайи, *рāчём* свр. оном. шумно избацивати из грла и душника пљувачку, слуз и др., хракати.

рāкија ж (тур. раки и арак) чашћавање (ракијом и др.) као дио церемоније при просидби. — Бўдё рāкија тё цўрё.

ракиџија м продавац ракије (који иде од села до села, од куће до куће).

рāњика ж омања шерпа.

ржāника ж ражано брашно.

рёза ж (тур. geze) засун, запор.

рёцељ м држак на косишту, руцељ.

рёсйа ж млада, тог лѐта израсла грана, изданак, младица.

рйсуља ж име крави.

рѡба ж одјећа, одијело, рубље.

рога ж име (рогатој) овци.

рѡдаква ж в. роква.

рѡква ж бот. зељаста повртарска биљка *Raphanus sativus*, ротква.

рѹбање с гл. им. од рубат.

рѹбаи, -ам несвр. (тал. *rubare*, плијенити) принудно наплаћивати (порез и др.), плијенити.

рѹбаѣ м онај који принудно наплаћује порез и др., плъенитељ; исп. рубат.

рѹше, *рѹта* ж мн. одјећа, роба.

саѡак м горњи дио одјеће од сукна, различите дужине, обично без рукава.

саламеи м (тур. *selâmet*) прави пут, спас.

самсер м зоол. твор.

саѹлии се, саплијем се свр. скупити се, сабрати се на једно мјесто, слећи се. — Сапли се ис Коњикшића љгат.

сачикаи, сачикам несвр. дочекивати, сачекивати; исп. дочикат.

саѡак м (тур. *sac ayak*) жељезни треножац над ватром на који се ставља посуда за кување.

сваѡи, сваѡи ж женина сестра њеном мужу, свастика.

свиѹлица ж блесак као посљедица електричног пражњења у атмосфери, муња.

своѡбина ж родбина, својта.

сеѡеф м (тур. *sedef*) сјајна материја (из унутрашње стране шкољки) која служи за израду украсних материјала.

сењ, *сења* м жељезна мотка која служи као ос горњег млинског камена.

сеѡирана и *сеѡирана* ж сестрина кћи, сестричина.

сеѡирићна ж в. сестрана.

сило с вечерна сједељка, сијело. Изр. велико ~, мало ~ као саставни дио вјеридбеног обичаја (виђења и упознавања будућих пријатеља, договарања и уговарања свадбе, броја сватова и др.).

синија ж (тур. *sinî*) низак округао сто, софра.

ситница м и ж ситничар, цјепидлака. — Ситница — најгорѹ љсан.

сић, *сића* м (лат. *situla*) суд за воду, кофа, канта.

сјајна, *сјајна*, *сјајна*, *сјајна* прид. (у ж. роду) бременита јагњетом, сјагња (о овци).

скале, *скала* ж мн. (лат. *scalae*) љестве, мердевине.

скарии се, -ѹм се свр. (према кър, прекор, грдња) онерасположити се, наједити се. — Ја се скарио, мѹка ми.

скемлија ж (тур. *iskemle*) клупа, столица.

скѡбла ж врста столарске алатке.

скѡиша прид. (у ж. роду) бременита прасићима, супрасна (о крмачи).

слий, слипа, -о у изр. слип ко зйд потпуно слијеп.

смйрий, -йм свр. погодити, потрефити. — Њѣгā смйрй у чѣло.

смийльика ж бот. паразитна гљивица *Ustilago* из ф. *Ustilagineae* чије врсте живе на кукурузу, снијет, гар(а), главница.

сѡва ж име овци. — Сѡва не би ймала ўшијў.

сѡја ж мотка, тољага.

срѣ м (тур. *şırık*) дуга мотка објешена с крајева на двије узице о тавану, за пребацивање одјеће, робе, рута.

сѡан ж етн. разбој за ткање, стативе.

сѡаѡ, стѡјѡм несвр. становати, пребивати, стајати. — Кѡ стāјā стāј.

сѡаћил м сватовски старјешина. — Стāћил је бйо зā стāрѡга свāта.

сѡѣгно и *сѡѣгно* с в. бедра.

сѡйѡаѡ се, -āм се свр. потрудити се (око нечега), усредсредити се на неки посао.

сѡѡјина ж стуб напред армана око којег се тјерају коњи при вршидби, стожер.

сѡѡѡѡница ж домаћница.

сѡрѡмоња м име волу.

сѡрњика ж њива са које је покошено жито, стрниште.

сѡрѡжак, -āка м (њем. *Strohsack*) врећа напуњена кукурузовином, сламом и др. (за сједење, лежање и сл.).

сўкун дѣдо м в. шукундид.

сунѡѡаѡ се, -ā се свр. почети се смрковати, занѡѡати.

ѡаѡѡца ж зоол. пуноглавац, жмурак.

ѡѣка ж (грч. *thēkē*, остава) свеска, биљежница, писанка.

ѡйѡѡер м (њем. *Tischler*) столар, тишлер.

ѡрѣф, трѣфа м (према њем. *Treffer*, погађач) случајност (да се на некога, на нешто наиђе, да се нешто погоди и сл.).

ѡрзе, трзета с касно јагње, сугаре.

ѡрлог м утрвен, угажен пут, пролаз (преко њиве, ливаде и сл.).

ѡрѡножац, -шца м столица са три ноге.

ћѣий м (тур. *keyif*) добро расположење, наслада, уживање, ћеиф.

ћикара ж (тал. *chicchera*) шољница, шалица.

ћиндија ж (тур. *ikindi*) трећа по реду дневна молитва у муслимана; доба дана између поднева и заласка сунца.

ћѡѡаѡ, ћѡпāм несвр. јести, зобати (о живини).

ћўко, -ѣ м пас.

ћўксија }
ћўкиѡија } ж. в. ћускија.

ћусѣѡија ж (тур. *köseği*) гвоздена шипка за подстицање ватре, жарач.

ћускија ж (тур. küskü) гвоздена полуга за бушење рупа у земљи, за подизање терета и сл.

удадебеница ж дјевојка која се удаје, удавача.

ужба ж пун мјесец, уштап.

узливача ж врста погаче.

уийиий, -им свр. ухватити, ухитити; прихватити, узети руком.

уманей м в. аманет.

устајај се, -ѐм се несвр. устајати. — Она је се устајала отвòрит.

устра ж (тур. ustra) нож за бријање, бритва.

утор м усјек, урез на крајевима дуга (за углављивање дна) за кацу, буре и др.

уториј, -им несвр. правити уторе, урезе, усјеке у дугама (за углављивање дна) каце, бурета и др.

фѐта ж (тал. fetta, комад) врста сира (у ситним комадима).

фучија ж (тур. fici, нгрч. boutsi) нарочито направљена повећа посуда за држање воде.

хѐфта ж (тур. hafta) недјеља дана, седмица.

цака }
цако } -кла м стакло.

цайигора ж име кози

цивикѝ, -ата м писмено увјерење о извршеној купопродаји.

цилѐндар, -дра м (грч. kýlindros, ваљак) стаклени ваљак на петролејској лампи; петролејска лампа која има такав стаклени ваљак.

циркус м (лат. circus, круг) забаван приказ.

циркузиј, -им несвр. збијати шале, лакрдијати. — Да ја љмрѐм, бѝ, Гóспѐ ми, цѝркузили. Мòј Фрáно, он ће цѝркузит да сам ја љмрб.

цулѝндар, -дра м. в. цилиндар.

чакшире ж pl. t. (тур. çakşır) нарочито израђен доњи дио мушке одјеће, обично од сукна, чакшире.

чањак, -њка м (тур. çapak, земљана посуда) дрвена здјела.

чајра ж в. бекиња.

чајш м (тур. çavuş) онај који се брине о реду у сватовима; сват који има задужење да развеселава остале сватове.

чвáчак, -чка м нарочито подешен рукохват као дио косишта (за који косац држи, обично, десном руком).

чврљак, -љка м комадић који остане при топљењу сланине или сала, чварак.

чѐкало с дашчица која регулише равномјерно падање зрна из коша на млински камен, чекетало.

ТЕКСТОВИ

Браће мој, ўзџ ја ливоду ўног ижињера, Ђаничина сїна. Ђни би је покџси-ли, ливоду, знїш, а ја ћу дџћ па кўпит гџово сїно. Зџвем кўпилице, ймї чџљї-ди, кад јџдан пўт — натџварили тџшко. Привїали. Трактор се привїали. Јї йјџ пї-ту и Тџићїа млїдї, зїидно. Нї трактору јџдно чџтири-пџт квинтїлї сїна. Гџвори џвї, ја ћу те потџгнит с ївутџ. Пџтџгнї. Ђитиџ Йлијїш са стрїнџ. Ймї тџгї, да ти кїжџм, чџтри-пџт квинтїлї сїна. Нџмї џ ток нїшта. Јї ћу џстат чўват сїно, нџмї јџдан мџтар й пџ до тџстџ, а ўвїк прџлазџ тїмо-їмо. Јї нїсам рўчџ ни ўжи-нџ. Нїнићџ јџдно ївутџ, мїлено, те засвїтлило. Ка дџћџ, пїтїм: „Кџї си тї?“ Ђво йћџ нї тџрбе кўпит. Кџд мене гвџзденџ вїле. Јї у бїјту, нї сїну. Чџкїј кї ћџ ми дџћ. Нїкат. Ђнћџлко йћџ и Здравка мџїа. Ђнћџлко џтирџ сїно.

Пџшџ ја стїји и пџвејџ кџњї, да ўзїашїм на кџњї — їзнићџ ме кџњ стїји. Јї се затрїка на кџњї, а џ зџра прилџти, па дџли. Па се прибијџ, и џндїк, ја нџ могу ни да се дїгнџм. Лџжџ. Одџзгїр ме мџрајў нџсит, нџ знїм штї ћу. Йћџм ўзїашит па йћџм стїји. Јї їзашџ стїји, їзниџ ме кџњ. Дџћџ кўм Лујџ и нџвиста му. Нџ знїм дї ми је вџдїр. Код јџднџг кўкурїка нїшї вџдїр. Сџло їзнило да је вџдїр џ мени, вї-сї, а ја џдїм по Бџћићїа пџду и пїтїм за вџдїр. Кџликџ сам ја пўтї пїјџ й у полїу?!

Бїло је тїдї нїши рїдили по вїздїн зї двї кїла брїшна ў Јџкићїа у Црвџ-ницам. („Кџїа је, дџдо?“) Осамдџс трї. Јї се бїцио дџли у Ђрцџговину, у Ђндрї-јїнићїа. „Ймї ли пџсла?“ „Ймї.“ Јї бїџ пџштен па нїсам тїјџ тўћџ, а прџсиплїў пїре и бацајў. Јї ћу мџст дўћїн, пџкупїм и џставїм. „Тї си нїш пџтї брїт.“ Ђї-зї чџтири и ја. Ђїмо пџдїлит пїре. Штї трїбї?

Цигарџте у јџднџј кўтији. Ђ стџ комїдї. Пїјџмо. Трїбї жїто. Трїбалџ би дїскџ, трїбї џвџ, трїбї џнџ. Тџ сўтра дїн дџлазї. Свїкџ мїсџц дїнї квїнтїл шџ-ниченїа брїшна, квїнтїл кўрузџва, ја шїљџм кўћи. А тїдї је бїџ глїд.

У Јџзџ Шїмићїа бїшс крїмак, а нїје тїло урїнит. Ђїзї дџсет тџшко га вїтї. Загрїнїли рўке. (А свїдили се с будїластџг Крўнџ.) „Нџ смидџмо ўнїћ.“ Јї прићџ тїмо, ўвати — кџљи. Кџїа је тџ снага бїла. Штї је мџни бїло осамдџсџт кїлї. Йјџ је се јџчимџн крўв, бїло је се глїдно, бїло је слабијџ нџџ је дїнас, али цўре йграјў кџло — да у јџдан џбраз дїрнџш, їз другџг би полџтијџ крв, а јџчимџн крўв їдџ, рїзумїш. Јї мїло вїшџ вџлио џдат цўрам. Јї би за јџдну нџћ џбашџ и Мџсїџвину и Стџпен. Јї не пџтїљїм кад гџворїм, а ўвїк свџ дџбро. Йћџм ја ў

Онда дї нѡси ѡнѣ гранате, па кад ўјити, зарѡби. Ја ѡвѡ ўвїк брāним. Стārā Југѡ-славија, пуно ўшију, стѣницѣ. Униїџи, пѡкриј се, снїк. А данас, дај ти јабукѣ, ѡ мѣсу и да не гѡворимо. Он се пѡмало кѣљї, дїте. Ја нити сам чўјѡ за њу. Вїдио си ти кāко мї мѣзїмо дѡли у Пѣрѣ. Два крмка заклā. Тѡ мѣнѣ наљутї. Ја нѣ могу їст. Ја свѡјѡј дїци донѣсем сїнѡћ — ѡћете ли да пѣчете на ражњїћѣ. Нѣћѣ кājма-ка с мліка. Ма не би га се ѡкусило. Не би се ѡкусило кājмака. Тѡ је прїшло при-ко зубї. Тѡ нѣ ијѣ тѡмѣ ни стѡтї дїо, штѡ мѡмак очекївā штā љу ја їзрѣћ. Ја сам чѣпркā ко кѡкѡшка, да би нашā црнѡг јѣчима по љубрѣлуку, или зѡби, или кокў-руза, кѡјѣ је прѡшло кроз клўсину, тѡ сам ја їјѡ, дѡбро дѡшло. Нѣ меш нї наћ. Ја сам бїо слип ко зїд. Сиромāшїна бїла. Трїбā се пѡмоћ ѡнї кѡјї нѣ мере. Он је бїо богātāш штѡ сам ја кѡпā у њѣга за двā кїла јѣчимѣна брāшна. Он је бїо за-довѡљан. Ја данас сїдїм, баш ме брїга, вѡља ми пѡист, вѡља ме пѡпит. Ыљаду постѡ је тākѡ — ни спѡмѣнит сѡ тїм. Дāнашњѣ врїме, бѡљѣ стѡ нā стѡ него штѡ је нѣкадā бїло.

Нѣ можем ја рѣћ, ѡдāклен би пѡчео као од ѡбичāја, на прїмер кад би, мѡре бїт и Аңте знā, и ти знāш, вечѣрас да бўдѣ рāкија тѣ цўрѣ. Умāнет је прїјā. Тѡ би дѡшли мѡмци, пāр њїзї, и ѡднїло од њѣзинї или очѣрму, или пāр чѡрапā, бѡзо-вāцā, за ѡмāнет. Младѡжен їћѣ, рāкија бўдѣ, ѡн скўпї свѡје нāјблїжнѣ у цўрскў кўћу. „ѡдāклѣн сте ви дѡшли?“ ѡви се кāво извињāвају да трāжѣ кѡнака, јѣдно врїме. По чѡвику лїтар рāкијѣ, кāко је кѡ мѡгўћан. Ѳдў горїкаре, к нашьме дру-штву, до сванўћа. Свѣкар њѣзїн, замѡтано у мāрамицу, пāрā кѡликѡ је бїо мѡ-гўћ, на прїмер. Ыћу нā прстѣн. Цўра прїстајѣ. Тѡ би се ўнапрїд знāло. Ыћу за-мирāчи. Кѡликѡ планирā свātѡвā, тѡликѡ замирāчā. Младѡжења би сїдио под свїћѡм. Трајало би тѡ. Кѡло, трка кѡњā, бїсни свātѡви, прāтиѡвци. Сїди, їди. Она је се ўстајала ѡтвѡрит. Ако је ѡбећала па прїварила, плѣску би дѡбила.

Знāли су љўди по јѣдну сѡју, знāли су нѡсит ў ѡнāј Гвѡст, да би дѡтрали кѡња дрвā, тѡвар. Читава Месїѡвина тўде. Тѡ Гвѡзда чўвāно. Глāдан ѡчију нѣ-мā. Ы дāн данас да вїдѣ Буковичāнина да сїче ѡнде, наши не би дāли сїћ, усїћ грѣдā, зафāљујућ тѡмў штѡ је се тākѡ чўвало. Мркѡдѡљани с пāр кѡњā ѡтишли ў Гвост — да се чўјѣ гѡри на Дївојачкѡм врїлу — растѡваришѣ се. По брāну им се дā дрвā, грѣде, жїѡке чїм би се кўћѣ покрївале, пѡтриба. Сѡдомдѣсѣт људї из Бўковицѣ, по нѡћи, ў Гвост. Ёво ти одѡзда Мїљацкѣ, Стѣпѣна, свѣ āмо, па кад је дѡшло ѡвизї сѡдомдѣсѣт — бїт, повалїват. Ѳни ѡпāли пушку, а одѡвдā Мїља-чāни, Стѣпѣнāни, долѣти, грўпиши се, пѡтрај. Нāјвїшѣ и пѡплашило ѡвѡ — жѣнскѣ дѡсат су їмале ѡнѣ āљине, о сўкна прѣгачине, а жѣнскā јѣдна полѣтила бїла, āпāш нѣкї, Луца, ѡни мїслили да су жѣндāри. Нāс су жѣндāри пѡштовали штѡ мї чўвāмо. Ѳндāр, јѣднѡга гѡри тў ўватили, нїје мѡгā лѣтит, испрїбїјали, ѡстā тў лѣжѣћ. Јѣдан їз ѡвогā Брїга, чѡвик їмā дѡбар пїштѡљ, кѡлац, да ће у срїт чѣла. Грѡ пѡдигнї рўку, ту га повāлили. Тѣк сўтра дѡшло одѡтā, дѡшли га трајит. Јѣдан улѣтио с кѡцом, сѡрили га, испрїбїјали. Дѡђи цркви, нā Бадњї-цу, а јѣдан завѣо кѡња, мѣћат. Кад, мѡј брāте, трѣвили га гѡнї дрва. Док је се рѣ-кла мїса, одлѣтило нāс пїѣт-шѣст, ја сам ўвїк, пуѣм зāкона дај сїкиру. Чѡвик ѡтишѡ, вѡдї кѡбилу прāзну. Тākѡ је тѡ бїло мїћу нами. Сāд нїје, нїје пѡтриба. Мї нїсмо разумљāвали мўку. Дāнас би га чѡвик разумїјā.

Кад ми је било једно шеснест годинā, тада нисам мога ни легитимацију извадит, него мора је се главар потписат за ме. Иђем у свѣт. Нѣмāм ја трѣшка. Крѣнемо ми ђвдалѣн пѣшицѣ на Јабланицу — ѣмā добрѣ десѣт сатѣ пѣшицѣ. По-нѣсем рѣсак мālи, мālо крѣва и сланинѣ, чѣбанску кобаницу. Тѣ ми трѣба. Лѣ-то, вруѣе је било. Ајде прико поља, ѣспод Врāна, на Рисовац, нѣз Дољāне. Дѣ-шли на Јабланицу. Мрāк. Сѣдѣмо у вѣс. Јā јадан ѣморан, на одник, лѣгā, ѣнѣ ко-баничицѣ по себи. Пѣстā жѣра. Мѣнѣ е бāцило на вагѣн, рѣнемо, у нāс прāзан. Кад ѣдѣ вагунѣри, тѣ донѣси водѣ, слѣжи са водѣм. Иђем ѣ ја за Сѣћеску. Нѣ знам пѣта прико шумѣ.

Мој бѣо тā син таксѣ возио. Дѣм ѣзбѣја брду, вѣлик плāмѣн, вѣдѣи. Спашā-ват. Ѣтел. С ватрогāсцѣм. Нѣ смѣ скѣчит са другѣга спрāта, ѣ три мѣтра. Стрā га. Пѣстѣ виндеку. Грѣк дрѣжѣ дѣте у рѣками. Дѣчко. Пѣшѣа дѣте, ја дѣте уити. У тā дѣба жѣна му, прѣда мнѣм. Кѣ су врāта, нāтискā дѣм, басāмаци, ѣзлѣтиѣ, ѣмрт. Нѣ ми је било лāко. Грѣк млāд, шѣстеро дѣцѣ, синѣвā, сѣдѣмѣ му ѣмрāло дѣте. Жāлѣи. Дѣлѣмо добро ѣ зло, ѣн би знā наврāтит у мене. Спѣсобан чѣвик — швѣр-цā. Ѣн би мѣне сѣзам поливā, тѣлики прѣтељ.

Стѣпе и Аѣте Бѣљāн (Месѣховина)

Навѣзи вѣзенѣ кѣшуљѣ, свѣнгāнā кѣшуљѣ, ѣмā ѣ сат, тāмо је кāпа мѣја и шѣдāр, ѣ шѣрити по капи, мрѣјалице бѣлѣ, цѣцā, талири, пāпте ѣилимачѣ, ѣер-дāн, кошуљак бѣлѣи, па јāку разбāци. Тѣ се бѣло нѣси. Шѣтā се с мѣмцѣм — лѣпо се јāмѣш ѣспод рѣкѣ и ѣде. Вѣзало би се ѣбисило нѣз лѣја. Свāшта је се тѣ нѣсало. Гѣло тѣло шѣбалѣ. Шāрвалѣ. Ѣт клашāнā шāрвалѣ. Стāн кад би се ткāло. Ѣнѣ шѣто кāжѣмо двѣ стāнице. Ѣснѣјѣ се снѣтак нāјпрво, ѣндā се нāвијѣ на дрво. И ѣводѣ се у нѣта чѣтери. Сѣкно је у чѣтери, а клāшнā је у двѣ нѣта. Мѣтнѣш јѣ-пѣт дрво ди ѣе се завѣјат, кат се ткāјѣ. Дѣли су подложнѣи — чѣтери су подложнā како су чѣтери нѣта. Нѣта се мѣнāјѣ, ја ѣнѣ, ја ѣнѣ. Ѣндā тѣ се ѣткā, ѣ чѣњак се пробāцѣјѣ ѣ тамо ѣ āмо, нāсѣчѣш ѣнѣ цѣв вāкѣ.

С другāрицāм крѣв кѣвали. Ѣд јѣчимā, ѣд јѣчимēна брāшна. Пѣда сāчѣм. Пѣ-шѣст крѣвā сам ѣсто пѣкла.

Мāла ѣнā змѣјица, вāкā овлѣкā, ѣстом шѣто је се ѣкѣтила, ѣјидла је за стѣг-но, ѣшли у Брѣшнѣк тāмо ш ѣѣмѣн. Кāко нѣје бѣло ѣпāзно за змѣје, бѣже сāчу-вāј! Кѣзе су нāјѣпāзнијѣ. Мѣи ѣмали ѣнѣ Цвāтигѣру, ѣ закѣпали је, сāмо врāт вѣ-ри ѣ глāва, ѣ прико цѣлѣ нѣћи тākѣ ѣнā бѣдѣ. Ѣјидѣ јѣј ѣ зāву, полѣдѣи ѣсāн ѣ зно-ји. Цѣлѣ нѣћи сѣдили код нѣ.

Ѣни су лѣжали тѣ, ја ѣ подкѣјнѣи ѣāѣо, свѣкар ми бѣо. Лѣжѣш, шѣши мѣсо, мѣчи се. Жѣне се бāбилѣ. Ѣв овлѣшнѣ ти дѣнѣсе, чѣдо ти је тѣ попит. У нāс ѣ је помрло тākѣ чѣтри-пѣт. Мѣчи се, лѣжи. Чѣрапѣне ѣплѣти ѣд вунѣ, жѣљѣве нāти-рāј, кѣлико би се жѣљѣвā нāтирало, кѣ знā. Штā ти је бѣло дѣли? Зѣмљā. Нѣка-квѣи нāмишѣјā, шпѣретѣна црнā ѣ ѣгѣишѣе, ѣ кѣмаштрѣ — āко ѣеш нāставит ѣнѣ брѣнсѣн јākѣи, ѣли котлушѣтѣна, мālѣ зѣлā āко ѣберѣш у нѣ котлушу, нāбијѣ

пуну. Ка то прѡврије, ђде прико кѡтлушѣ. Он и ѣѣѣ љегѡв стѣли. Онѣ кљѡч с ђг-
њѣшѣѣ, па прѡмѣшѣѣ.

Кò стāјā стāј, тòрбину ўпрти, убāци крўвa ў њу, боцўнину вòдē, иђи пò драгом. Бāци бйсаге прикò мāгарета. Двā бйсāга вйсē.

Ліпо се нòсиле чѣрме, плѣте, кáпу и вѣзало нàтрѣнено нїз лѣђа ђбиси, кїте дѡли, испод чѡјѣ, а йђи пѡ драгом, ђвце чўвáј, галáми. Прѣгачу, коврљáк, áльину нòсила, пáс, и рáкан испод мѡдрѣ. Прико мѡдрѣ ђнѣ шїрите са сѣдефїм сплїћá-нїй, чѡрáпá и вѣзени бѡзавáцá. Опáнци с ђпутѡм. Цѣмпер плѣтени, испо зумбїна вїрї дѡли.

Дође момак и цурѣ пита ђе ли. Ракија се пѣчмѣ дѣлит њѣјова прија, а његова је пѣслѣ. Ђдѣ се, сиди се до мѣра. Мѣћѣ се та рана. Сиди до пѣноћа ѡ кашѣ пѣноћа, до сванућа. Рубац. Пита се цурѣ. Она се тражи ѡменом, ја. Она ја-мѣ то, ставѣ ѡ нидра. Ђдѣ се прѣтру на прѣтѣн, прѣтѣн се даднѣ. Даднѣ се диверѣ-вѣм чѣрапи.

Їва Рѣдош — Црвѣничка (Црвѣнице, Сѣоница)

Прија се ў сватове ишло с коњом. Оседлај коње, а ко није имо, метни са-
мār. Онда се ишло с колим. Саd нeмa вйше нй кола. Саd йђу с аутим.

Направио ђн ђнѹ рѹду с ђбе стрѹне. Бѣло нѹ колѣм пѣ-шѣст нѹвѣлѹкѹ. Кѡ-
била се плѹнѣ и к врагѹ. ђн је ђстѡ, пѹстѡ рѣдине. Кѡ ће нѹ приватит? Тѹвѡ!
Прико ђнѣ лѣсѣ прѣскочѣ. Ёта ђѹвле да се дѡдѣ, ни нѡгом, ни трѣбувом. ђде стрѹ-
му. ђн дѡли зѹ нѡм. Ўзѡ кѹпу, мѣтнѡ камѣнчѣѹѹ. И дѡѹе.

Бәрбарийһ Аңте (Челёбийһ)

Моја матѣр родила нас трѡе. Таѣа старѡга, покѡјни ѣаѣе, био ѹ Рујану. Њѣѣи било пѣѣт браѣѣ. Сѹкнено свѣ нѡси. Вѣзли се рукави, садак, чѣрме, ѣлине, бѡшче билѣ. Барѹнцуци нѡсили се, каѣе, па пѣѣрле. Вѹну лѣпо опѣри, очѹпѣј, прѣди дан-нѡѣ, ткѣј сѹкна, крѡј садаке, мушкиѣѣм рајтѡзе. Ымадѹ шѣлове мушкиѣѣ. Било је лѣпѣ старѣна.

Брѣнсе се чују прйд зору. Чују се прико тѣсте брѣнсе и вѣли. Пѣкѣјнѣ Илѣца пѣ осам вѣлѣвѣ увати, свѣ из блата ѣдвѣче, ѣднесе. Пѣкѣјнѣ Лѣзо Бѣбић, пѣкѣј му дѣши, ѣн је умрѣ у Рујѣну код Бѣшковѣћа кућа, сѣдѣћ, у Вѣшића гѣри бѣо шѣмѣр. Сѣко нѣми тѣ гѣбѣље. Кѣла су рѣдила се ѣ дрвета. Стѣрѣј кѣла ѣзгѣ нѣ коњѣм, долѣкаре напѣри, мѣјстар Лѣзо.

Играло се на капица, прстена, знаш. Ова кућетина наша — сапли се ис Коњукушића игра. Ргових Јакѡв, Врљом га звали, изашо. Ушѡ, глѣдѣ по капам — ѡвдѣ је прстѣн. Нйкѣ клѣпка, чѣла сѣ к врѣгу, у Рѣздѡље, сѣч, звѡни за ѡнизйм ко изгуби. Игрѣј се нйкѡга клийса, млѣти тамѡкаре, дрѣжи чѡрапину, бичвѣтину.

кѡ ће свѣ знаѣ. Шта љу ти ја казат, кат сам ѡстарио. Причат ја с тебѡм или ш њим, или шутат. У свадбам пѣјѣ, ѣдѣ, лѹмпујѣ, пѣвајѹ свакѣ рѣзнѣ пѣсме старинскѣ. Мѣслиш — шта му је? Ено сѣт смије се. Ја нит знам шта љу говорит, ни изѣћ, ни ѡтић. Неш ѣс кућѣ! Бѣжйш! Ај сѣт нек ѡвѣ чѡвик изѣћѣ. Ѣвѡрио врата и кући.

Ї немѣ у наши људѣ вѣшѣ брка. Правѣ чѡвик — вѣлики брк, мѹстѣћ, старински брк, а немѣ га вѣшѣ. Мѣлѣ брчић — пѡ чѡвика. Їмѣ у православнѣ. Глѣдѡ сам у Гламачу и Гракову — у старѣ, ѣво! Нѣстало брка. Обријѣ се. Миђу плѣћим уватило ме. Бѡлѣ ме измиђу плѣћѣ.

Глѣдѣм вѡде — кѹја Мѣтковићѣ. Иванушин зѣц дѡлазио вѡде мѡјѡј кући. Ућѣ у подрум, ѡна нѣ смѣ. Он у купус, ѡна нѣ смѣ. Увѣ у Ђају. Ја на прѡзор — глѣдѣм. Оћу ли узѣт пѹшку па убит — ма нећу. Баш сам у Триљу глѣдѡ — ѡ — дѡбро лѡватијѣ, ѣл тѣчѣр. Мѡгѡ би бѣт и за зѣца. Немѣ вѣшѣ. Док је бѣјѡ мѡј шарго и Пѣрићѣ ѡнѣ — тѣ нѣси трибѡ ѡдат. Сѣди док ѡни не дѡтрајѹ. Кад дѡтрајѹ, ако си мѣјстар, ѡкини, привѣли. Ма дѣ је ѡнѡ лѡватијѣ кѣрче. Бѣбо ка дѡћѣ вѡде, Цѡка, ѡн швраку, врану, дѣј, кѹме, пѹцат. Немѣ лѡвѣћѣ. Ја и Спѣсоја ѣћѣмо. Уитра се изѣћѣ зарана, запѡсиди. По цѣлѡ лѣто. Ако не нѣнѣћѣ — кѣровѣ. Ё, Стѣвѣн Калаба, ѡнѡ је мѡј пѡбро нѣјпрѣвѣ. Ѣнѡ трибѣ за лѡвца признат — и да лѡвца немѣ кѡ штѡ е ѡн. Ѣн дѡћѣ вѡде к мѣни. У мене нѡћѹј. Цмиљѣ ѣћѣ у чѣтри-пѣт сѣти. Кажѣ: „Пѡбро, ја би кућѣ. Сѹтро свѣтац, присутро свѣтац.“ Дѣвѣ дѣна нѣши свѣтацѣ, знаш. Кажѣм: „Мѡреш ли тѣ сѣдит у кућѣ?“ Кажѣ: „Дѡдијаћѣ ми.“ „А мѡреш ли тѣ ѣћ у лѡв? Ја љу тебѣ дѣт пѹшку, а мѡј кѣр, ѣво га, свѣзѣт.“ Ја свѣ њѣму кѣзѡ — пѹтом, гѡри, за изѣћ. Јѣднѡга срндѣћа нѣтрали. Дѡлѣко. Кажѣ: „Ја сѣдѣм, чѹјѣм ѡдѡндѣ, прикѡ драгѣ, лѣтѣ срндѣћ. Јѹнчина.“ Кѡ лѡвац! Мѣ јѣли мѣса. Тѹжит? Мѣнѣ да примѣћѣ? Ѣткалѣн? Не прикѹчивѣј!

Нѣши су трѣћѣ на ѣгром. Ја слѹшѡ вѡде на рѣдијѹн, ѡт краја дѡ краја. Лѣпо лѣгѡ на крѣвет, и рѣдијѡн. У пѡло три угѣсио. Дѣвѣста пѣдѣсѣт ѣ дѣвѣ мѣдуљѣ на свѣм утакмицам. Нѣши на мѣдуљѡм ѡднѣли — ѡнѣ у ном, ѡнѣ у ном. Тѡ јѣ! Нѣј-вѣшѣ пѡбѣдѣ ѡднѣли — са свѣм. Ѣвизѣ је сѣдѣмнѣст дрѹгѣ дрѹжавѣ. Нѣјјѣчѣ су Тѣлијѣни, па Францѹзи, па нѣши. У Сѣрајѹ ће бѣт зѣмскѣ ѣгре, ѡндѣ у Љѹбљѣни. Ајдук сѹтро с Тѹрцим.

Кѡњу и псѹ нѣ вирѹј. Кѡбила се пѡдѣлѣкнѣ — ѡбѣмо нѡгом — па вѡде. Мѡраш ѹвѣк лѣпо. Їћ дѡ поло њѣгѣ да те нѣ мѣре дѣкнит. Јѣ, нѡгом. Прѣдѡ јѣ. Їћѣ на Триљ купит кѡњѣ. Ја ѣмѡ кѡњѣ, и Пѡповић јѣднѡга. Ѣрѣмо нѣ дѣвѣ. Мѣте и јѣ. Ја ш њим у сѹвѣз. Мѣтнѣмо кѡмаћу, штѡ ѣћѣ кѡњу нѣ врат — у нас немѣ ѣмовѣ, вѣћ кѡмаћѣ. Кѡла и нѣ ѣиву. Їстѣкамо ѣс кѡлѣ. Кѡлицѣ дѡли, плѹк дѡли, ѹватѣмо и ѡри. Дѡ мрѣка. Нѣсмо дрѣшили, ни вѣзѣли. У Јѡцѣ нѣшта мѣзгѡвца, ѡн кѹпио. Ѣрѣли у Буљѣна. Прѡлићѣ.

Ѓѣја Аугѹстин (Стрѹпнић) (За себѣ кажѣ: Ѓѣја Јѣвгустѣн, Стрѹкнић)

Nikola Ramić

THE LIVNO-DUVNO DIALECTAL TYPE

Summary

Presented in the thesis is a review of phonetic, accentological and morphological features of ikavian-šćakavian speech in southwestern Bosnia. Some outstanding syntactic characteristics of this speech are also pointed at. Examined is the ikavian speech of the inhabitants of communities of Tomislavgrad and Livno, i. e. the territories of Duvanjsko Polje and upper Livanjsko Polje. In this area the majority of population are Croats — 54.000 inhabitants, while there are some 9.000 Muslims and 3.300 Serbs. The ethnical situation has changed drastically after the recent war. The outstanding phonetic features of this speech are the ikavian change of jat (*līp*, *bīlo*), standard articulation of vowels, with sporadic, optional diphthongisation of medium vowels -e- and -o- (*šīēst*, *mūôre*); as far as consonants are concerned, it is the occurrence of groups -šć-, -žđ- (*ščâp*, *zvižđa*), the change -jt- > -ć-, -jd- > -đ- in verbs like *doći*, and, in the category of new jodization, characteristic forms on nouns in -*ijak* and adjectives with morpheme -*iji* (*rōdijāk*, *tēletijī*), formally unmotivated. This speech has new accentuation of younger štokavian vernaculars. Phonological function is performed by tone, quantity and the place of accent. Morphological characteristics mark this speech significantly. In the category of declination, outstanding cases are Dative, Instrumental and Locative plural. Although equalized, they are distinguished by a number of endings, old and new, which is the result of weakening of interparadigmatic distinctions, as well as reduplication and intercrossing. This brings these vernaculars close to Dalmatian ones, while long -*ā*- in Genitive plural is, inter alia, an indicator of their development in the trends of the youngest štokavian vernaculars.